

2010

2010 MÁJ. 03

TÖRTÉNELEMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *GLATZ FERENC*
MAGYARORSZÁG A SZOVJET ZÓNÁBAN
ÉS A RENDSZERVÁLTÁSBAN
- *TÓTH GERGELY*
A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC
A 18. SZÁZADI HONI TÖRTÉNETÍRÁSBAN
- *SZÚCS LÁSZLÓ*
A PETROZSÉNYI KŐSZÉNBÁNYA RT.
ÁTADÁSA A SZOVJETUNIÓNAK
- *VÁMOS PÉTER*
MAGYAR-KÍNAI KAPCSOLATOK
AZ 1980-AS ÉVEKBEN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LII. ÉVFOLYAM, 2010. 1. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Glatz Ferenc: Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban,
1945–1990. Források, adattárak Magyarország és a magyarság II.
világháború utáni történetéhez 1
- Tóth Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet.
A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban 13
- Janek István: Magyar törekvések a Felvidék megszerzésére 1938-ban 37
- Szűcs László: A Petrozsényi Kőszénbánya Rt. átadása a Szovjetuniónak.
A magyar jóvátétel különleges fejezete 67
- Vámos Péter: „Kína változik. Úgy látszik, nekünk is változtatni kell.”
Magyar–kínai kapcsolatok az 1980-as években 99

MŰHELY

- Bácsatyai Dániel: Levélírás és prologus 12. századi forrásainkban 125
- Farkas Zoltán: A Diplomata Hungariae Antiquissima kiadási elveiről 133

ÉLETMŰ

- Hajdu Tibor tudományos munkáinak jegyzéke 2000–2010.
Összeállította: Pótó János 143

GLATZ FERENC

Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban, 1945–1990

Források, adattárak Magyarország és a magyarság
II. világháború utáni történetéhez*

I. Meghatározó tényezők, 1945–1990

Magyarország népei és a határokon túl élő magyarság sorsát a II. világháború után alapjaiban három tényező határozta meg: a *háborús vereség*, a *szovjet megszállás és a térség kisállami szétaprózottsága*.

Háborús vereség

Magyarország a II. világháborút a vesztes Németország oldalán fejezte be. Ez a háborús vereség meghatározta – és sokban ma is meghatározza – világpolitikai elhelyezkedésünket. És meghatározta (részben ma is meghatározza) Magyarország és a magyarság politikai, nemzeti megítélését a világban. A magyar társadalom – politikai rendszer, kulturális építkezés – máig ezt a világpolitikai hátrányt és ennek következményeit igyekszik ledolgozni. A világháború elvesztéséhez vezető politika feltárása azért is szükséges, hogy megszabaduljunk az elmúlt fél évszázadban gyakran ránk törő *farkasvakságtól*: világháborús vereségünkért és a megszállás hátrányaiért egyedül azokat tesszük (tettük) *felelőssé*, akik a vereség, az *összeomlás után* vagy a *megszállás kényszere alatt* politizáltak vagy működtették a nemzet kulturális, gazdasági, közösségi intézményeit. Mintha ők lettek volna a háborús vereség okozói. A háborúkat Tisza, illetve Horthy és politikuscapata vesztette el, őket viszont jórészt felmenti a szigorú megítélés alól (tehetségtelenség, rossz helyzetfelmérés) a történeti emlékezet – jobbára a vesztesekkel való „együttérzéstől” indítva. A vert ország vezetését a *korábbi ellenzéki erők vették át*, s nekik kellett mindazt a *megaláztatást végigadmi-*

* A szöveg 2002. febr. 10-én készült egy új kutatási program, ill. könyvsorozat indításának terveként. Első kötete, Borhi László munkája 2010 januárjában hagyta el a nyomdát: *Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. Bp. 2009. (Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban).

nisztrálni, ami a magyarságot a háború elvesztése miatt érte. Az összeomlás „kezelőit” vagy a megszállás alatt az intézményeinket működtetőket viszont a kol-laborálók bélyegével illetjük. Elgondolkodtató.

A szovjet megszállás 1990-ig

Magyarország lakossága (és az állam határain kívülre szorult magyarság nagy része) a szovjet megszállási zónában élte le életét. (Kivétel ez alól a kis létszámú ausztriai és részben a jugoszláviai magyarság.) A szovjet megszállási és politikai zónán belül élő népek mindegyike, így a magyarság is, a hidegháború évtizedeiben (1949–1990) elzárva élt a nyugati (és részben keleti) kultúráktól. Éppen abban a korszakban, amikor a gazdasági-termelési-kulturális rendszerek, immáron globusz méreteken, teljesen nyitottakká váltak.

A szovjet zónában élő népek politikai és gazdasági függőségbe kerültek a Szovjetuniótól. A zónában élt kis népek termelési-gazdasági, sőt tudományos-technikai fejlesztéseit a Szovjetunió a hidegháborúban kialakított nagyhatalmi helyzete és érdekei határozták meg. És ezek határozták meg a termelt anyagi és szellemi javak világpiaci kereteit is.

A szovjet zónában élt népek (és így a magyarság is) olyan politikai-igazgatási rendszerbe és államkeretekbe kényszerültek, amelyeket alapjaiban határozott meg a Szovjetunióban kialakított diktatórikus *államberendezkedési elv*, és amelynek fenntartásához a Szovjetunió a megszállás utolsó pillanatáig ragaszkodott. Ez meghatározta a zónán belül működő politikai erők (és adminisztrációk) mozgásterét. Meghatározta a politikai aktivitás tevékenységi köreit, témákat preferált és tiltott. (Preferált programokat is: a technikai modernizációt, az évszázados szociális és tömegkulturális elmaradottság felszámolását. Mindezt „szovjet módra”. Tiltotta ugyanakkor beszélni a társadalmi feszültségekről: az etnikai és az új keletű szociális feszültségekről, azok vizsgálatáról, illetve oldásáról. És tiltotta beszélni a rendszerből is következő emberjogi-politikai, vallási, nemzeti, civil társadalmi hátrányok felszínre töréséről. Vagy akár a megoldásukra tett kísérletekről.)

A kisállamiság 1918-tól máig

A közép-kelet-európai régióban 1918 után a kisállamiság területigazgatási keretei váltak meghatározóvá, és maradtak azok máig. Ez a kisállamiság szétaprózta az itt élő népek politikai-katonai erejét, és kiszolgáltatta őket a térségben fellépő nagyhatalmi (német, szovjet, majd amerikai) erőknek. Ez a kisállami széttagoltság megkönnyítette a 20. század diktatórikus rendszereinek térnyerését a térségben. Ezt a szempontot sem veszi eléggé figyelembe történetírásunk.

Kétségtelen: a kisállamiság megteremtette ugyan a térség minden népe számára a nemzeti kultúra egyenrangúságát, de tovább élte az 1918 előtti időből a nemzeti kisebbségek hátrányait. Csak most a volt többségi nemzetek (németek,

magyarok) kerültek kisebbségi sorba. E hátrányokat immáron állami eszközökkel fokozták. Az új, kisállami területigazgatási rendszer a térségben a nemzeti ellentétet – az 1918 előtti *politikai-kulturális ellentétekből* – *államközi (háborús) ellentétekké* növesztette.

Mindezekon túlmenően ezen területigazgatási rendszer „nemzetállami” *autarkiát* hozott a térség *termelési-gazdasági életébe*, és ez szinte automatikusan *versenyképtelenné tette az itt élő népek munkaszervezetét*. Az új területigazgatási „rendszer” minden itt élő nép számára a korábbinál erősebb szociális feszültségeket teremtett, amelyek azután társadalmi összeütközések sorát hozták létre; ezt a szovjet rendszer kommunisztikus eszközök alkalmazásával fölszámolni igézte.

A kisállamiság mint területszervezési alapelv érvényesült a szovjet megszállás felszámolása (1990–1992) után is. Az 1990 óta eltelt évek lehetőséget adnak arra, hogy történelmi távlatlalt vonjunk le következtetéseket a térség jövőbeli területigazgatási rendszerére vonatkozóan.

II. Rendszeres és rendszerszintű műltfeltárás

A történetírás öröksége

A szovjet rendszer összeomlása után lehetőség nyílt arra, hogy a II. világháború utáni történelmünkről okadatoltan beszéljünk. Okadatoltan, azaz adatokkal: tárjuk fel, kutassuk az eseményeket, folyamatokat, készítsünk rendszerezett adatbázisokat az élet különböző területeiről, adatokkal érveljünk az okokat keresve, és – most már a szólásszabadsággal élve – mondjuk ki értékeléseinket.

Egyes témakörökben ez az adatfeltárás *1956 után szakszerűen indult* meg. Az 1945 utáni történelem szakszerű kutatása ekkor lett elfogadott történetkutatói feladat. A politikai-ideológiai vitákból fokozatosan bontakozott ki a forrásokra alapozott kutatói tevékenység. Ez a történetírás alapjaiban az 1950-es évek, a proletárdiktatúra kritikájának szándékával és a természetes történetész kíváncsiságtól hajtva bontakozott ki. Témája elsősorban a proletárdiktatúra bevezetése előtti évek (1945–1948), a polgári demokrácia utolsó szakaszának történelme. Ennek az 1956 után kibontakozó *kutatásnak az értékítéleteit* – természetesen – alapvetően határozta meg a történetkutatónak az akkori jelenről vallott felfogása. Volt, aki a korábbi vezetés személyi hibáinak, volt, aki a „sztálinista rendszer”-nek tudta be a törvénytelenégeket. Volt, aki korrigálhatónak tartotta az 1948 után kiépített proletárdiktatúrát (reformkommunisták), volt, aki nem (szocialisták, polgári erők). Ettől függően tekintettek az 1945–1948 közötti többpártrendszer érdemeire, hiányosságaira. Tény: a történettudomány nem hagyta veszni 1956 után sem a többpártrendszeri demokrácia emlékét... *Az első téma-választások* pontosan tükrözték az 1956 által hozott forradalmi megrázkódtatások hatását, és jelentettek törekvést a Kádár-rendszeren belüli reformelgondolá-

sok történelmi megalapozására. Témaválasztásai: a proletárdiktatúra bevezetése (az 1948–1949 előtti évek többpártrendszere, az egyes polgári politikai pártok); a gazdaságpolitika alakulása; a tulajdonszerkezet állami átalakítása – mindenekelőtt az iparban és a mezőgazdaságban. A magyar történetkutatók (az akkori fiatalok, mindenekelőtt Balogh Sándor, Lackó Miklós, Berend Iván, Ránki György, és a kezdők: Vida István, Birta István, Izsák Lajos) az 1960-as években nemzetközi mércével mérve is úttörők voltak: sem a szovjet megszállta, sem a nyugati zóna országaiban nem indult a magyarhoz hasonló tervszerű, adatszerű, az apológián túlmutató kutatási program az 1945 utáni évek történelméről. A kutatás témái az 1970–1980-as években bővültek: napirendre került a külpolitika, a kitelepítések, az agrárátalakulás, a szakszervezet, a kultúrpolitika történelme.

De a kutatás *időhatárai* csak ritkán és csak vázlatos tanulmányokkal terjeszkedtek ki az 1949 utáni évek történeteire. Ennek *egyik* oka: a Kádár-rendszer 1957 januárjában visszaengedte és pozíciókba ültette az 1950-es évek proletárdiktatúrájának kádereit. Tehát a nyílt proletárdiktatúra középvezető rétege visszaült a hatalom különböző intézményeibe, és ez a személyi-felfogásbeli jelenlét kimondva-kimondatlanul megakadályozta az 1950-es évek nyugodt elemzését. Hiszen minden történeti adatfeltárás, értékelés aktuális, napi politikai értelmezést nyert. Márpedig a közvetlen múlt szereplőinek jelenléte még a demokráciában is hátráltatja a történetsszakmai szempontok kibontakozását. Hát még az olyan antidemokratikus politikai rendszerben, amilyen a Kádár-rendszer is volt! Az időhatár kiterjedésének *másik* oka: a levéltári anyag hozzáférhetetlensége volt. *A harmadik ok*: 1956 tabu volta. Az ötvenes évek történelméről nem lehetett volna 1956 érintése nélkül beszélni. Márpedig ez részben tabu, részben aktuális gyúanyag volt. 1956 ősze a Kádár-rendszer fogantatásának ideje volt, telve az első számú vezető soha nem tisztázott szerepével. 1956, „a második szovjet megszállás” történelme a Kádár-rendszer alapkérdéseit érintette. Márpedig a Szovjetunió történelmi szerepének értékelése tabu volt 1989-ig, sőt a szovjet csapatok kivonásának kimondásáig (1990. március 10.).

Most, amikor úgy érezzük, *eljött az ideje annak, hogy a II. világháború utáni magyar történelemnek (és a szovjet zóna történelmének) rendszerszintű áttekintése megtörténjék*, akkor a történettudomány, a fentebb említett hátrányai ellenére is, támaszkodhat az előző három évtized adatfeltárásaira, monográfiáira, szakmai-módszertani vitáira.

Hajtóerőnk: lehetőség, szükség, szakmai kíváncsiság.

– „Lehetőség”, „szükség”, „szakmai kíváncsiság”. E három tényező hajt bennünket, amikor a rendszerezés és a rendszeres kutatás programjával fellépünk.

– *Lehetőség*: megszűnt a proletárdiktatúra mind kemény, mind puha formájának visszatérési lehetősége. Magyarország köztársaság (1989. október 23.), a politizálás demokratikus keretekben zajlik a többpártrendszer bevezetése óta (1989). A tulajdon és vállalkozás pluralizmusa (1988) óta kibontakozott a piacgazdaság, eltöröltük a cenzúrát, kimondtuk a vallásszabadságot (1989. május–1990. január). Vagyis 1990 óta gyakorolhatók az egyéni szabadságjogok. A források a nyugat-európai demokráciák normatívái szerint kutathatóak (1989). Azaz: az 1989–1990-

ben létrejött új, demokratikus politikai rendszer az előző nyílt tagadásaként jött létre. A magyarországi hivatalos politika szakított a proletárdiktatúra rendszerével.

– *Szükséges e rendszerező feltárás.* Az 1989-ben felgyorsult politikai rendszerváltás harcaiban az 1989 előtti történések mindegyre aktuális érvelésekben jelennek meg. Természetes, hogy a régi rendszert megélt korosztályokból a politikai érvényesülést keresők a maguk rendszerlebontó, illetve rendszerdöntőgető szerepét kívánják hangsúlyozni. Különösen azok, akik a jelen-érdekkel (felkészültséggel) kevésbé dicsekedhetnek – akár az egyik, akár a másik oldalon. A társadalom műltszemléletében ez deformitást eredményez: „hősködések” mezeje, illetve „átkozódások” tárgya lett az 1989 előtti történelem. Ilyen helyzetben a *történettudományra* nagy felelősség hárul: a társadalmi józanság, sőt a *kijózanítás szerepe* vár rá. Mert szükség van mértékadó állásfoglalásokra, tényeken alapuló műltszemléletre.

Szükséges tehát, hogy a történettudomány okadatolt munkákkal mutassa be a magyar társadalom 1945 utáni történelmét, mindenekelőtt az 1956–1990 közötti éveket. De szükséges, hogy ezen adatfeltárási program, valamint rendszerezés időhatárait kiterjessze az 1945–1956 közötti, valamint az 1990 utáni évekre is. Keresni kell ugyanis a választ, hogy *honnan* jöttünk, de *arra* is, *hová* jutottunk. Látni kell, hogy egész 1945–1990 közötti történelmünket, a korszak szereplőinek *mozgásterét* a szovjet megszállás és a szovjet zóna politikai rendszerének jelenléte, ténye határozta meg. És látni kell, hogy a megszállás megszűnte, a politikai rendszerváltás után milyen rendszerre váltottunk, és milyen életkereteket alakítottunk ki magunknak egy másik világrendszerben.

Társadalmi felelőssége az adófizetők pénzén fönntartott kutatóintézeteknek, hogy a hektikus, napi politikai ütközésekben a józansághoz alapot szolgáltatató adatszerűséggel szóljanak a mába húzódó történelmünkről.

– *Szakmai kíváncsiság* hajt természetesen bennünket. Az elmúlt 40 év történelme számunkra *feltáratlan időszak, új eredményekkel kecsegtető kutatási témák tárháza*. Amelyek iránt az olvasóközönség érdeklődése nő. Remélhetjük: elolvassák, amit írunk.

Az átélők jelenlétét még kihasználhatjuk. Ez is sietésre ösztönöz. Az 1960–1990-es évek szereplői most, életük alkonyán rendezik fiatalkori élményeiket. És hajtja az idős nemzedéket az őszinte szembenézés vágya önmagával, az elmúlt évtizedek cselekedeteivel. A történészeknek ezt ki kell használni. Itt a lehetőség az „utólagos forrásbázis” teremtésére. Készíttessünk visszaemlékezéseket, vagy a mindig is töredékes forrásanyagot az átélők kezébe adva hallgassuk meg kiegészítéseiket, magyarázataikat. A rendszerváltás békés volta amúgy is lehetőséget kínál arra, hogy az 1990 előtti szereplőknek ne kelljen félniük múltjuktól (amíg például félniük kellett az 1940–1945 előtti szereplőknek az 1950–1960-as években). A mai fiatal történészeknek óriási adatfeltárási lehetőséget kínál a még élő egykori közszereplők és a mindennapi élet szereplőinek megszólaltatása. Különösen érdekes emlékanyagot kínál a közöttünk élő idősebb generáció a *mindennapok* történelméhez. A „felső politikai szféra” titkainak kutatója többnyire csak adalékokat nyerhet egy-egy volt politikai vezető megszólaltatása révén. De a min-

dennapi élet kutatója a „teljes élethez” gyűjthet, rögzíthet adatokat az – egyelőre milliónyi – átélőtől: még rögzíthetjük útmutatásaikat az előző generáció eszközeinek használatáról (hogyan működött a mosógép, a daráló stb.), arról, hogy milyenek voltak a háztartási, ellátási, lakáskörülmények, a családi-kisközösségi szokások; most még beszállíthatjuk a köznapi élet tárgyi emlékeit múzeumokba, vagy az okosan kérdező beszélgetéseken magyarázhatják el a velünk élő idősebbek a fotókon rögzült tárgyi környezetet, öltözködést, magatartásformákat.

Világtörténelmi keretek

A rendszerszintű áttekintés azt jelenti: a II. világháború utáni magyar történelmet a világtörténelem, ezen belül is a szovjet zóna konkrét összefüggéseiben helyezzük el. Az 1945–1990 közötti magyar történelem egyik alapkérdése: mit, mikor, mennyiben határoztak meg a hidegháború erői? Mit döntött el a hazai politikai vezetés, és mit Moszkva? Egyáltalán: ki kell derítenünk, mikor és milyen kérdéskörben, hol húzódtak meg a hazai politikai vezetők mozgásterének határai. Csak így tudjuk tudományosan értékelni a korabeli szereplők teljesítményeit. Mennyire függték a megszálló Szovjetunió politikai szempontjaitól, illetve a szovjetellenes világtörténelmi tényezőktől a kormányzati politikai döntések, valamint a belső ellenzék akciói? Mennyire, miben tudott a magyar politikai vezetés önálló mozgásteret kivívni magának, mennyire „felelt meg” a szovjet megszállás keretei között a magyar nemzeti érdekeknek? Mennyiben volt a vezetés pusztán a szovjet világpolitikai érdekek képviselője, végrehajtója a politika, a gazdaság, a kultúra területén? Miben voltak a magyarországi események fontos részei a szovjet megszállási zóna történéseinek?

A tervezett sorozat ezért bemutatja a magyar állam nemzetközi elhelyezkedését. Külön kötetek készülnek az egyes államokhoz fűződő kapcsolatokról.

Szintetizáló szemlélet

A rendszerszintű áttekintés igénye azt is jelenti, hogy az élet különböző területeinek történéseit *összefüggéseikben*, az állami politikai, gazdasági-termelési, társadalmi, kulturális események szintézisében kívánjuk láttatni. A különböző tényezők egymásra hatását, egyik vagy másik meghatározó voltát. A sorozat kötetei ezért kiterjeszkednek a politika, az igazgatás, a társadalom, a mezőgazdasági és ipari termelés, a mindennapok történelmére.

Még az államok közötti kapcsolatok bemutatásában sem állhatunk meg a diplomáciai eseményeknél, hanem tárgyaljuk a kulturális, gazdasági, sport-, turisztikai stb. kapcsolatokat. A kötetek bemutatják így az *egyén nemzetközi és hazai mozgásterét* (annak adminisztratív korlátozását), utazási, tájékozódási, ismeretszerzési rádiuszát. Lehetőséget adnak a kötetek arra, hogy az olvasó a korszakot megelőző egyén szempontjából is lássa a történelmet: milyen *életlehetősége-*

ket kínált a szovjet rendszer, mennyire és hol korlátozta az egyéni életstratégiákat, s milyen változásokat hozott a rendszerváltás?

Hogyan alakultak ki a szovjet zónában és Magyarországon a proletárdiktatúra alatt a *rendszerváltást belülről előkészítő* erők: a párteliten belül, a gazdaságpolitikában, a kultúrpolitikában, s hogyan erősödtek meg az ellenzéki politizálás különböző szárnyai: az, amelyik az emberi jogok, a tulajdonlás, a vélemény szabadságát követelte, a másik, amelyik a nemzeti és vallási identitás szabadságát vagy amelyik éppen az agyonhangoztatott szocialitást kérte számon.

Megmutatni kívánjuk: mennyiben hozott a világtól való sajátos *elzárás visszamaradottságot* a termelés technikai-technológiai szintjében, a köznap életminőségben. Mennyiben zilálta szét a társadalom munkaerőcsét a piac, a napi verseny kiiktatása, a „teljes foglalkoztatottság” álbiztonsága, a létminimum „állami biztosítása”; az egyenlődsdi kinek hozott emelkedést, biztonságot, és kinek, milyen szinten süllyedést? Hogyan járult hozzá a társadalom egyik részének ellustításához, másik részének kapkodó, magára erőltetett robotolásához? Hogyan nyitott egyeseknek utat képességeik kibontakoztatásához, másokat hogyan zárt el az érvényesüléstől? Hogyan ösztönzött bizonyos társadalmi mobilitást, oldott évszázados szociális konfliktusokat, ugyanakkor fékezett is társadalmi mozgásokat?

A szintetizáló szempont követése azt is jelenti, hogy a korszak forrástermelésének egészére kiterjesztjük figyelmünket: mind az írásos, mind a tárgyi, képi, mind a szóbeli emléanyagokra. Azokat a témáknak megfelelően használjuk forrásként, sőt az ábrázolásnál is. (A kötetek tehát – témáiktól függően – tartalmaznak korabeli fotókat vagy mai felvételeket korabeli tárgyakról, épületekről, természeti környezetről.)

Új műhely, új kutatói állomány

A rendszerszintű áttekintés azt is jelenti: hosszú távú programot alakítunk ki. Az eddig is folyt kutatásokat erősítjük: újabb kutatói állásokat hívunk létre a proletárdiktatúra és a rendszerváltás korának feltárására, egyúttal koordinálni kívánjuk az ország különböző kutatóhelyein dolgozó kollégák munkáját: megbízásokat adunk, vitákat rendezünk. A sorozat műhelyt kíván teremteni: az 1945–1990–(2004) közötti magyar történelem kutatásának műhelyét. A műhelyteremtés egyik célja, hogy biztosítsuk: a korszakkal foglalkozó fiatal és idősebb kutatók olyan köre alakuljon ki, amely szakirányú (és a korszak kutatásához szükséges speciális) képzettség birtokában biztos *szakmai jelenléte*t biztosít a társadalomban, ha az 1945–1990–(2004) közötti korszak megítéléséről esik szó. Fontosnak tartjuk, hogy a jelenkor történeti kutatásában vegyenek részt a legfiatalabb nemzedék tagjai, szerezzenek megfelelő forrástani, nyelvi, elméleti képzettséget. Vegye birtokba a történettudomány az 1945–1990–(2004) közötti évek történelmét! Ne csak művek legyenek az érdeklődők könyvespolcain, de legye-

nek felkészült kutatói is – méghozzá egyetemi, kutatóintézeti állásokon foglalkoztatott művelői is – a korszaknak.

Nem tagadjuk: szakmai-tudományos elkötelezettségünk mellett hajt bennünket állampolgári-nemzeti és világpolgári elkötelezettségünk is. Szükségét látjuk annak, hogy elősegítsük a *magyar társadalom reális önértékelését*. Elősegítsük az egyén reális önértékelésének alakítását mind magáról, családjáról, mind nemzeti-állampolgári közösségéről. Elő kívánjuk segíteni, hogy a magyar társadalomban *megszűnjék az állandó öngazolási kényszer*, hogy az emberek elforduljanak a „megélhetési rendszerváltók” folytonos múlt-újraértékeléseitől, és irányuljon figyelmük a közösségünk előtt meredező új világkihívásokra, valamint az új lehetőségekre. A történelem kutatása legyen a történészek dolga!

A sorozat részben az egyetemi, főiskolai oktatás, a kutatók, a tanártársadalom, részben a médiaértelmiség és az érdeklődők részére készül.

III. Az új sorozatok terve

Az MTA Történettudományi Intézete a fentebbi megfontolásokból sorozatot indít Magyarország és a magyarság II. világháború utáni történelmének tárgyköréből. A sorozatnak két osztálya van: A) Forráskiadványok; B) Adattárak.

A) Az első osztály (Forráskiadványok) további két alosztályra oszlik: A/1. Magyarország, magyarság és a nagyvilág; A/2. Magyarország és a magyarság politikai, társadalom- és kultúrtörténete.

B) A második osztály (Adattárak) kronológiákat, névtárakat, archontológiákat tartalmaz.

A sorozatot, a jelenlegi kutatási tervet az MTA Történettudományi Intézete a mai forráslehetőségek és a mai személyi adottságok realitásaira építi.

A) Forráskiadványok

Célunk a *történet bemutatása*, nem pedig egyes emléktermelő intézmények vagy emlékközlő helyek anyagának kiadása. Középpontban a megtörtént történelem, nem pedig az emléktermelő intézmény áll. A kötetek a témájukhoz emlékanyagot kitermelő *intézmények minden típusú* – írott, tárgyi, szóbeli (a korban vagy utólag írásban rögzített), képi – emlékanyagából közölnek válogatott, megjegyzetelt forrásokat.

Mivel a különböző formában ránk maradt emlékanyagot (tehát nem csak az írásost) használjuk forrásként, ezért a kiadványok – témájuktól függően – a szövegek mellett képeket, térképeket is közölnek. (Elképzelhetőnek tartjuk, hogy később a digitális közlésre is vállalkozunk, és akkor a korszakok mozgóképi, zenei, általában a hanganyagát is mozgósítjuk.)

A kötetek a nemzetközileg kialakult jegyzetelési gyakorlatot követik. A sorozat főszerkesztője által rögzített *forráskiadási szabályzat* tisztázza a *forrásválo-*

gátás szempontjait, a közölt *emlékanyag s a jegyzetek*, valamint a *forrásanyag* keletkezését megvilágító forrástani eligazító szöveg viszonyát, az egyes források annotációjának jellegét. A forráskiadás alapelveit a következőkben foglalhatjuk röviden össze.

Forráskiadási alapelvek

Elképzeléseink valamennyire eltérnek az eddigi forráskiadási gyakorlattól. Kérdéses, mennyire tudják kollégáink ezeket megvalósítani.

1. A forrásban említett ügy, tematika – legyen szó akár iratról, akár képi, akár eredetileg tárgyi emlék fotójáról – előtörténete. A közlés technikája: a forrás száma, majd annotációja után a forrás előtt, más betűtípussal szedve jelenik meg az ügy előtörténete. (A lapalji jegyzetben megvilágítjuk a forrásban szereplő személyeket, vagy utalásokat helyre, más eseményekre.)

2. A forrás leírása (fogalmazvány stb.) után annak előtörténete: ki fogalmazta, milyen célra készült a hivatalban. Vagy ha nem írott emlékről van szó, akkor technikailag hogyan keletkezett (például fotó stb.). Közlése: az ügy előtörténete után ugyancsak eltérő tipográfiával. (Jegyzetek: a forrás alaki formájához megvilágító megjegyzések: írásjavítás, vagy magyarázat a képhez.)

3. Az ügy utótörténete. Mi történt ebben a témában a hivatalon belül, vagy egyáltalán mit tudunk a téma történelméről. (Közlése: a forrás után. Ehhez járó jegyzetek az utótörténet személyeit, helyszíneit vagy utalásait világítják meg.)

4. A forrás utótörténete: miként maradt ránk, kinek a kezébe jutott, milyen pályát futott be a hivatalban.

A kötetek egyenként 25–35 ív forrásanyagot és kb. 10 ív bevezetőt tartalmaznak. A bevezető – terveink szerint – a témakör monografikus tárgyalása, továbbá a témakör kutatás-módszertani és historiográfiai kérdéseit tárgyalja.

A forráskiadványok előkészítése – figyelembe véve adottságainkat – a következő témákban kezdődött meg.

A/1. Magyarország, magyarság és a nagyvilág

E kötetek bemutatják a szovjet megszálláson belül nyílt különböző irányú mozgástereket, a magyar állam kulturális-politikai önállóságának korlátozását, illetve önállósulásának (vagy az önállósulás hiányának) történelmét. Tárgyuk az államok között kialakult tényleges politikai, gazdasági, kulturális és ezek függvényében az emberi-individuális kapcsolatok teljessége.

– Magyarország és a Szovjetunió.

– Magyarország és Németország (Német Szövetségi Köztársaság, Német Demokratikus Köztársaság).

– Magyarország és Anglia.

– Magyarország és Olaszország.

– Magyarország és Ausztria.

– Magyarország és Kína.

- Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok.
- Magyarország és az *Egyesült Nemzetek Szervezete*.
- Magyarország és a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*.
- Magyarország és a *Varsói Szerződés*.

A/2. Magyarország és a magyarság politikai, társadalom- és kultúrtörténete

- Az állam vezető szerveinek története, 1949–1989. október 23.
- Az egypárt története, 1949–1956, 1956–1989.
- A népfront története.
- A szakszervezetek a proletárdiktatúrában.
- Budapest.
- Gazdaságpolitika.
- Ipari termelés és iparpolitika.
- Agrárium és agrárpolitika.
- Közlekedés és közlekedéspolitika.
- Értelmiség, kultúr- és tudománypolitika.
- Egyházpolitika, állam és egyház, 1945–1990. január.
- Munkásság, munkáspolitik.
- Nemzetiségpolitika.
- Nőpolitika.
- Természet- és környezetvédelem.

B) Adattárak

Az adattárak célja a korszakban kitermelt vagy a részkutatások során utólag összeállított adatsorok közreadása. A jelenlegi adottságok figyelembevételével a következő témák kidolgozása indulhat meg.

- Magyarország kronológiája a szovjet zónában és a rendszerváltásban (1945–1990).
- A szovjet zóna államainak összehasonlító kronológiája (1945–1990).
- Magyarország archontológiája (1945–1990).

FERENC GLATZ

HUNGARY IN THE SOVIET ZONE AND THE SYSTEM CHANGE,
1945–1990

SOURCES AND REFERENCE BOOKS ON THE HISTORY OF HUNGARY
AND HUNGARIANS AFTER WORLD WAR II

The fate of the peoples residing in Hungary and of Hungarians living beyond the borders of the country was determined primarily by three factors after World War II: the war defeat, the Soviet occupation and the fragmentation of the region into small states. After the collapse of the Soviet regime in 1990 the opportunity emerged to deal with our postwar history in terms of facts and figures: to examine the events thoroughly, to create systematic databases and to buttress our arguments with factual information.

Building on the achievements of the past decades' historical research in the fields of data exploration, monographs and professional-methodological debates, the time has come to give a systematic overview on the history of Hungary (and the Soviet zone) after World War II. Providing a systematic overview means, on the one hand, to put Hungarian history in the context of world history, with special regard to the history of the Soviet zone. Accordingly, the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences has launched a new document series, that aims to present the relations between individual states and Hungary in the synthesis of political, economic, social and cultural events, including elements of everyday history. The series also wishes to establish a research atelier on the history of Hungary between 1945–1990 and 2004.

TÓTH GERGELY

Felekezeti és történelmi emlékezet

A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi
honi történetírásban

Az eddigi kutatás keveset foglalkozott a Rákóczi-szabadságharc 18. századi honi történeti recepciójával. A vonatkozó historiográfiai összefoglalások megelégedtek annak megállapításával, hogy önként vagy kényszerből minden historikus az udvar álláspontját követte, vagy éppen szándékosan elhallgatta a korszakot.¹ Tapasztalatom szerint azonban a helyzet sokkal árnyaltabb: a 18. századi magyar történészek – természetesen az udvar hivatalos műtszemléletét tiszteletben tartva – meglehetősen sokat írtak Rákóczi mozgalmáról, s igen nagy különbségek mutatkoznak meg közöttük bizonyos történeti szereplők vagy események megítélésében. Az alábbiakban tehát az a célom, hogy áttekintsem a 18. század történetírását Katona Istvánnal bezárólag, és megvizsgáljam, hogyan örökítették meg műveikben a szóban forgó időszakot. Mivel úgy láttam, hogy a szerzők narrációi közötti különbségek legfontosabb oka a szerzők felekezeti hovatartozása, ez alapján osztottam fel a témát: előbb a protestáns, majd a katolikus szerzőket vettem sorra.

A Rákóczi-szabadságharc Bél Mátyás Notitiájában
és a század protestáns történetíróinál

Bél Mátyás, a 18. századi jeles földrajztudós-történész² több okból is fontos vizsgálatunk szempontjából. A honi protestáns írók között ő az egyedüli a században (egészen II. József koráig), aki nagyszabású és udvari támogatással megjelent országleíró munkájában, a *Notitiában* kifejthette véleményét Magyarország rég- és közelmúltjáról. Bél élt a lehetőséggel, s nem riadt vissza attól, hogy műve számos helyén megörökítse Rákóczi mozgalmát: mintegy 137 város, vár, kastély, falu leírásában írt a szabadságharc eseményeiről, s emellett még nyolc alkalommal

1 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1996. 146., 576., 583.; *Köpeczi Béla*: Az élő Rákóczi. In: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 2004. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok) 552–562., itt: 555.; *R. Várkonyi Ágnes*: Befejezetlen történelem. Áttekintés a szabadságharc történetírásáról, 1707–2003. In: *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kis Domokos Dániel. Bp. 2004. (Nemzet és emlékezet) 717–773., itt: 728–730., 732.

2 Személyére és munkásságára legújabbban, további szakirodalommal: *Tóth Gergely*: Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél eredeti elképzelései és az új kiadás terve. *Fons* 15(2008) 425–443.

tárgyalta a korszakot hosszabban a vármegyeleírások úgynevezett általános részében.³ Ez akkora adattömeg, amely kiemelten fontossá teszi a *Notitia* vizsgálatát; másrészt Bél az, aki protestánsként és szemtanúként a legtöbbet írta az eseményekről, így művének vizsgálata ezért is az első helyre kívánczik.

A tudósról régóta tartja magát az a nézet, hogy valójában „kuruc” érzelmű volt, s csak a kényszerűség vezette, amikor később az udvar támogatását kereste művéhez. Ezt a markáns véleményt Haan Lajos alapozta meg – jellemző módon a „Thaly-korszakban”, 1879-ben –, majd a 20. században számos alapvető munkában visszaköszönt, újabb motívumokkal gazdagodva. A Bél kurucsága mellett felhozott érvek – Heister ki akarta végezni, őt ajánlották Rákóczinak tábori lelkészül, Rákóczi-párti barátai voltak⁴ – nem relevánsak és könnyen kikezdehetők. A kutatás kevés figyelmet fordított arra, hogy maga Bél mit írt a szabadságharcról; vagy ha fel is tűntek egyik-másik kutatónak a pozsonyi tudós nem éppen kurucpárti megnyilatkozásai, azt inkább csak a hivatalos propagandához való alkalmazkodással magyarázták, ezzel szemben felfedezni vélték írásaiban Rákóczi államának eszméit, a toleranciát, modernizációt stb.⁵

Elsőként Bélnek a *Notitiában* olvasható és a szabadságharchoz fűződő személyes emlékeit veszem sorra, amelyek nemcsak a szerző állásfoglalásának meg-

3 A *Notitia* nyomtatásban megjelent része: *Matthias Bel: Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: univrsis XLVIII. Comitatus designatam, expromit [...] I–V. Viennae Austriae, 1735–1749(?)*. Szepes vármegye leírása a *Notitia* tervezetében, a *Prodromusban* jelent meg: *Uő: Hungariae antiquae et novae prodromus, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, auctor Matthias Belius Pannonius. Norimbergae, 1723. 69–124.* A kéziratban maradt vármegyeleírások példányainak lelőhelyeire ld. *Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratosa hagyatékának katalógusa.* Bp. 1984. passim. Egy-egy leírásnak több példánya is fennmaradt, ezek közül a disszertációmban általam megállapított legjobb (a még Bél életében a legkésőbbi munkafázist tartalmazó) szövegváltozatokat használtam. Ezeket vármegyék szerint ld. *Tóth Gergely: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kézíratainak ismertetése. I–II. Doktori disszertáció kézírata.* Bp. 2007., II. (Ld. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Történeti Intézet Könyvtára.) A Rákóczi-kort érintő szöveghelyek tételes felsorolására itt nincs lehetőség, de tervezem, hogy e részleteket a jövőben egy külön kiadásban megjelentetem.

4 Ld. *Haan Lajos: Bél Mátyás.* Bp. 1879. 23–24.; *Tarnai Andor: Bél Mátyás.* In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. (A magyar irodalom története II.) 467–471.; *Wellmann Imre: Bél Mátyás (1684–1749).* Történelmi Szemle 22(1979) 381–391., itt: 389.; *Kosáry Domokos: Bél Mátyás helye a művelődés történetében.* Irodalomtörténet 66(1984) 795–816., itt: 816.; *Várkonyi Ágnes: Közép-Európa esélyeiről – Bél Mátyás műveiben.* Honismeret 21(1993) 2. sz. 3–7., itt: 3.; *Kosáry D.: Művelődés i. m. 152.*

5 *Wellmann I.: i. m. 391.; Várkonyi Á.: Közép-Európa i. m. 4–7.; Kincses Katalin Mária: A tolerancia realitása. A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban.* Hadtörténelmi Közlemények 116(2003) 833–846.; *R. Várkonyi Á.: Befejezetlen történelem i. m. 729.* Ritka kivétel Tóth Péter tanulmánya, aki észleli Bél kurucellenes megnyilatkozásait: *Tóth Péter: Bél Mátyás és a bányavárosok.* In: *Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére.* A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai. Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter. Miskolc, 2001. 126–134., itt: 129–130. Ugyancsak felhívja a figyelmet – bár csak utalásszerűen – a szabadságharc lázadasként való emlegetésére a *Notitiában Köpeczi B.: i. m. 555.*

ismeréséhez nyújtanak segítséget, hanem életpályáját tekintve is eddig ismeretlen adatokkal szolgálnak.⁶ Az 1703 őszén, előbb Ocskay László, majd Bercsényi Miklós által vezetett északi hadjárat kapcsán három esetben is említést tesz saját élményeiről. Az egyik arról szól, hogy a kuruc katonák Csábrág várának elfoglalása után az ott lévő Koháry-levéltárat sem kímélték, sőt, maga is látta (*vidisse me recordor*) annak idején, hogy az okiratokat tartalmazó nagy ládákat Besztercebányára hurcolták, és ott „szennyes dolgokra” is szabadon használhatta bárki.⁷ Selmecebánya leírásában arról ír, hogy miután Bercsényi november 15-én győzelmet aratott Zólyom alatt a császári seregek felett, a város (Selmecebánya) kénytelenségből meghódolt neki és követséget küldött annak Zólyom alatti táborába november 18–19-én, amely követségnek ő maga (Bél) is tagja volt.⁸ Zólyom város leírásában újból említést tesz arról, hogy Bercsényi táborában volt, mégpedig Zólyom városának elfoglalása, november 23. után, ugyanis leírása szerint elborzadva szemlélte a polgárság kifosztásából származó holmik, köztük ruhák kótya-vetyéjét, s nem tudta megállni, hogy el ne átkozza a saját honfitársaikra törő kuruc katonákat.⁹ De van egy másik megrázó élménye is a város korabeli történetéről. Elbeszéli ugyanis, hogy a kurucok a trencsényi csata (1708) után felgyújtották a zólyomi várat és várost, ami miatt a lakosok hontalanokká lettek, s Bél maga is látta, amint a zólyomiak rongyokba öltözve keresnek fedelet a fejük fölé, és átkozzák a „gyűjtogatókat”.¹⁰

Bél legizgalmasabb kuruc kori emléke a császári követek és Rákóczi közötti, 1704. március 17–28. között lezajlott úgynevezett első gyöngyösi értekezlethez kapcsolódik.¹¹ Húsvét vasárnapján (amely ebben az évben március 23-ra esett) a gyűlés résztvevői lakomán vettek részt. Itt Széchényi Pál kalocsai érsek, a császár követe (az ő életrajzában örökíti meg Bél az epizódot) a lelkiismeretről kezdett el értekezni, de Bercsényi félbeszakította, mondván, minek arról hosszan beszélni, ami nincs is. Amikor az érsek erre azt mondta, hogy ha nincs lelkiismeret, akkor lélek sincs, a főkapitány azt válaszolta, hogy ő mindkettőt, tudniillik a lelkiismeretet és a lélek halhatatlanságát is a nem létező dolgok közé sorolja. Széchényi – Bél előadásában – elszörnyedt Bercsényi tévelygésén, és keményen

6 Az eddigi kutatás Bél életének 1703–1711 közötti szakaszáról igen keveset tud. *Haan L.*: i. m. 14., 20–21., 23. A magyar szakirodalom főleg Haant követi, és a szlovák kutatók sem figyeltek fel a Notitiában lévő önéletrajzi adatokra. Vö. *Jozef Minárik*: Curriculum vitae Mateja Bela. In: Matej Bel. Doba – život – dielo. Zostavotavel: Ján Tibenský. Bratislava, 1987. 22–46., itt: 23–26.

7 *M. Bel*: Notitia i. m. IV. 725.

8 I. m. 600–601. Fordítása: *Bél Mátyás*: Bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt. Selmecebánya Bél Mátyás leírásában. Sopron, 2006. (Központi Bányászati Múzeum 4.) 110. A követségben két tanácsstag, két bányamester és 30 polgár vett részt. Ld. *Richter Ede*: Selmecebánya történetéből. A kuruc idők. 1703–1711. Selmecebánya, 1903. 7. De Bél nyilván nem volt selmecebányai polgár, így nem világos, hogyan lehetett mégis tagja a követségnek.

9 „Neque poteram aliter, quam male ominari his, qui in sua viscera, eum in modum saevierunt.” *M. Bel*: Notitia i. m. II. 469.

10 I. m. 470.

11 Az értekezletre legújabbán: *Köpeczi B.–R. Várkonyi Á.*: i. m. 194.

megdorgálta őt.¹² Rákóczi csitítani akarta a vitát, de ő is megbotránkoztatta az érseket, mert azt mondta: van ugyan öntudata az embernek, de az inkább függ a testi adottságoktól, mint a lélek természetétől. Bél mindehhez hozzáteszi, hogy a fentieket eme időszak jegyzőkönyveiből illesztette be ide, *amelyeket mint jelenlévő készített* (!), „hogy az utókor előtt világos legyen, miféle s milyen elvetemült emberek irányításával robbant ki, illetve zajlott ama polgárháború, a király és a királyság elmondhatatlan kárára”.¹³ Hogyan került Bél Gyöngyösre? Valószínűnek tartom, hogy Klement Márton beszercebányai jegyző, egyben a város hivatalos követe kíséretében volt jelen a tárgyalásokon.¹⁴ Klement ugyanis patrónusa volt a fiatal diáknak, később Bél éppen a jegyző pártfogásával tanulhatott Halléban.¹⁵ Logikusnak tűnik, hogy Klement magával vitt egy jó képességű diákot a követségbe, hogy az segítségére legyen az események feljegyzésében.

A következő emlékszilánk már a németországi tanulmányok (1704. szeptember–1708. május) utánról, 1708-ból való. Trencsén vármegye kéziratban maradt leírásában Bél megjegyzi, hogy még most is emlékszik Rákóczi híveinek fennhéjázására, akik azt mondták a trencsényi vereségbe torkolló hadjárat kezdetén, hogy a vár (Trencsén) elfoglalása után Rákóczit hálából királyukká választják.¹⁶ Erre az időszakra tehető az a megjegyzése is, hogy a rézpénz okozta gazdasági hanyatlást maga is látta, sőt meg is szenvedte.¹⁷ De Bél megemlíti azt is – bizonyosan szintén saját emlékezetére hagyatkozva –, hogy a Beszercebányára 1708–1709-ben beszállásolt császári katonaság elviselhetetlen terheket rótt a polgárookra.¹⁸

Bél személyes emlékeinek őszinteségében aligha lehet kételkedni, már csak a bennük feszülő indulat és keserűség miatt sem. Mielőtt azonban továbblépnék általában a szabadságharc szereplőinek és eseményeinek Bél általi bemutatásához, egy fontos kérdést kell tisztázni. A Béllal foglalkozó szinte összes szakmunka hangsúlyozza, hogy a *Notitiát* a *Magyar Udvari Kancellária* cenzúrázta, s a kormány szerv éles szemmel figyelte, hogy a pozsonyi tudós mit ír a Rákóczi-

12 „Indoluit, huic Bertsénii procacitati, Paullus, in tanta audientium frequentia, eique acrius, uti decuit virum sacrum, errorem, atheismi consobrinum, exprobravit.” *M. Bel: Notitia* i. m. III. 578.

13 „Haec, ex adverariis, eius tempestatis, quae praesentes consignavimus, libuit interserere, ut constaret apud posteros, quorum hominum, quamque male sibi consciorum <ductu>, civile illud bellum, non conflatum modo, sed gestum fuerit, inexplicabili, et regis, et regni damno.” I. m. 579.

14 Klement követségére ld. *Jurkovich Emil: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca és Beszercebánya*. Beszercebánya, 1903. 130.

15 *Tóth Gergely: Bél Mátyás beszercebányai diákjai. A beszercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel*. Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlmények 7(2009) 135–170., itt: 161.

16 „Recordor adhuc fastosissimorum sermonum, quos gloriabundi Rákócziani, inter comensationes iactabant” stb. *Matthias Belius: Comitatus Trencsiniensis*. (Kézirat.) Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (= EFK) Hist. I. xxx. p. 226.

17 *M. Bel: Notitia* i. m. IV. 215.

18 I. m. II. 430. Fordítása: *Bél Mátyás: A bányavárosok a legkegyelmesebb királyok uralkodása alatt*. Válogatás Bél Mátyás leírásaiból. Sopron, 2004. (Központi Bányászati Múzeum 3.) 87.

szabadságharcról.¹⁹ Ez valóban így van, és nem is kérdés, hogy az uralkodó által támogatott Bélnek tartania kellett magát bizonyos elvárásokhoz. De ebből nem következik, hogy 1.) Bélnek *kellett* valamit írnia a szabadságharcról (különösen ennyit); 2.) s nem következik az sem, hogy Bél eredetileg a szabadságharc megmentését tervezte, csak a kancellária szigora megrémítette. Úgy vélem, Bél alább bemutatandó megnyilatkozásai ezt kellően bizonyítani fogják.

A pozsonyi tudós úgy jeleníti meg a szabadságharcot, mint amely újból háborúba taszítja a török kiűzése után már lassan éledező országot. Pozsonytól Rákóczi, e „balszerencsés név” (*infaustum nomen*) elragadja a császár kegye révén beköszöntő boldog időszak folytonosságát;²⁰ Esztergom városa kezdett újból talpra állni, de Rákóczi mozgalma „visszavetette”;²¹ Szeged lakói már éppen megnyugvást találtak „az ausztriai sas szárnyai alatt” (*sub aquilae alis austriacae*), amikor jött a belviszály.²² Pest leírásában Bél elbeszéli, hogyan fenyegették állandóan a kurucok a várost, s akasztották meg annak fejlődését, majd megjegyzi: „e bajok következtében csaknem hét év ment veszendőbe”.²³ Egyben a szabadságharc Bél megfogalmazásában a korábbi szenvedések betetőzője, amely azt is elpusztítja, amit a korábbi bel- és külháborúk meghagytak.²⁴

II. Rákóczi Ferencről, amennyiben személyét érinti, soha nem felejt el valami negatív megjegyzést írni. Kétségbe vonja őszinteségét: Lőcse leírásában úgy fogalmaz, hogy az ifjú főnemes csupán a szabadság ürügyén (*libertatis obtentu*) indította meg mozgalmát.²⁵ Körmöcbánya leírásában hasonlóan ír: Rákóczi és társai „a szabadság reménységével elvakították a magyar nemzetet” (vagy inkább „köznépet”: *plebe Hungarica*), de csak saját hasznukkal törődtek.²⁶ Egy másik helyen képtelenesen azt írja, hogy Rákóczi Lipót császár ellen „megmozgatta az alvilágot” (*acheronta movere coepit*).²⁷ A nevezetes vergiliusi helyre való utalás²⁸ egyrészt barokkos túlzás, másrészt Rákóczit a iuppiteri, azaz Lipót-féle világ-

19 A Notitia feletti kancelláriai cenzúrára összefoglalólag ld. *Wellmann I.*: i. m. 389–390.; *Tóth G.*: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” i. m. I. 134–139.

20 *M. Bel*: Notitia i. m. I. 276.

21 *Matthias Belius*: Comitatus Strigoniensis. (Kézirat.) EFK Hist. I. eee. 87–88. Fordítása: *Bél Mátyás*: Esztergom vármegye leírása. Esztergom, 2001. 63–64.

22 *Matthias Belius*: Comitatus Csongradiensis. (Kézirat.) EFK Hist. I. v. 70. Fordítása: *Bél Mátyás*: Csongrád és Csanád megye leírása. Szeged, 1984. 34.

23 Ld. *M. Bel*: Notitia i. m. III. 95. Fordítása: *Bél Mátyás*: Pest város leírása. Szerk. Csomor Tibor. Bp. 1985. (Fejezetek Budapest múltjából I.) 130.

24 Így ír a szabadságharcról Kismarton és Sopron városok leírásában. Ld. *Bél Mátyás*: Sopron vármegye leírása. – Descriptio Comitatus Semproniensis. I–III. A latin szöveget gond. és ford. Déri Balázs (I.)–Földváry Miklós (I.)–Tóth Gergely (I–III.). Szerk. Kincses Katalin Mária. Sopron, 2001–2006. (Sopron város történeti forrásai. C/2–4.), II. 26., III. 142. Sopron város kuruc ostromát (1705–1706 tele) különös részletességgel, a helyi történeti irodalmat (feliratok, gyászbeszéd, anekdoták, okiratok) összegyűjtve írta meg. Ld. i. m. III. 142–155. Az ostromra legújabbban ld. *Bagi Zoltán*: Sopron kuruc ostromai 1704–1706. Soproni Szemle 63(2009) 283–299.

25 *M. Belius*: Prodomus i. m. 88.

26 *M. Bel*: Notitia i. m. IV. 215. Fordítása: *Bél M.*: Bányavárosok i. m. 193.

27 *Matthias Belius*: Comitatus Ungváriensis. (Kézirat.) EFK Hist. I. zzz. 46.

28 Vö. Verg. Aen. VII. 312.

rend ellen fondorkodó Iunóhoz hasonlítja, aki semmitől nem riad vissza céljai érdekében. Több esetben viszont mások által irányított bábként jellemzi a fejedelmet: bábja az ellenségnek, vagyis a francia királynak,²⁹ és – amint az Bél szerint a nagyszombati béketárgyalásokon megmutatkozott – bábja a környezetének, ezért nem is az ő hibájából, hanem az őt irányító emberek miatt futott zátonyra a megbékélés.³⁰ A *Notitia* szerzője gúnyolódik azon is, ahogyan Rákóczi bevonult Kassára 1707 decemberében: „királyi pompát” emleget, Rákóczit pedig „felfuvalkodott kiskirálynak” (*insolentissimus regulus*) nevezi, vagyis hatalomvágyára mutat rá.³¹ Bátorságát, hadvezéri képességeit kétségbe vonja: azt írja róla a trencsényi csata elbeszélésekor, hogy az ellenség közeledtére *megpróbált férfinak látszani*.³²

Bercsényi Miklós Bél ábrázolásában mindenekelőtt kapzsi, így az ő szándékai sem őszinték. A már említett nagyszombati tárgyalások kudarcát főként az ő nyakába varrja, mivel úgymond a saját hasznát fontosabbnak tartotta, mint a haza üdvét.³³ Elsősorban őt tartja emellett bűnösnek abban, hogy a felkelés vezetői – a korban elterjedt, ám alaptalan vád szerint – a rézpénzt csak az arany- és ezüstpénz felhalmozása és külföldre menekítése érdekében bocsátották ki.³⁴ (Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy Rákóczit Bél nem tartja érintettnek az ügyben, sőt állítása szerint a fejedelem koldusszegényen távozott az országból.³⁵) Mindennek tetejébe a főkapitány még csak nem is jó keresztény: ezt hivatott bizonyítani a fent említett gyöngyösi vita is a kalocsai érsekkel, amelyben Bél gyakorlatilag istentagadónak nevezi Bercsényit. Szemére veti emellett Zólyom város 1708. évi felgyújtásának parancsát – lám, ilyen módszerekkel igyekezett felszabadítani Bercsényi a hazát, teszi hozzá –, és indulatosan kijelenti: ez az ember megérdemelte volna, hogy ott hamvadjon el a város lángjai között.³⁶

29 Besztercebánya leírásában a szabadságharcot a spanyol örökösödési háború függvényeként állítja be, amelybe az ellenség „bevonta” Rákóczit. *M. Bel: Notitia* i. m. II. 428. Fordítása: *Bél M.: Bányavárosok* i. m. 82.

30 „Adhaesit divinissimum opus, non tam Rákóczii, quam eorum culpa, qui homini moderabantur. Constat enim, aliena eum quadra vixisse, & nusquam valuisse minus, quam cum erat in meliorem partem, cum ratione, proclivis.” Ld. *M. Bel: Notitia* i. m. II. 69.

31 *Matthias Belius: Comitatus Abaujvariensis*. (Kézirat.) Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattár, Fol. Lat. 268. ff. 52v–53r.

32 „Ergo, virum simulare Rákóztius, aciem instruere, atque Caesarianorum adventum opperiri.” Ld. *M. Belius: Comitatus Trentsiniensis* i. m. p. 205.

33 *M. Bel: Notitia* i. m. II. 71.

34 I. m. IV. 191. Fordítása: *Bél M.: Bányavárosok* i. m. 135. Bél egyéb megnyilatkozásai ugyanerről: *M. Bel: Notitia* i. m. IV. 215., 601. A vádra még ld. *R. Várkonyi Á.: Befejezetlen történelem* i. m. 722.

35 *M. Bel: Notitia* i. m. IV. 192. Fordítása: *Bél M.: Bányavárosok* i. m. 137.

36 „Scilicet, istis artibus, ad liberandam patriam, Bertsénius, homo, si quis alius, omnino atrocissimus, connitebatur, dignus, qui inter istos urbis rogos, conflagrasset.” *M. Bel: Notitia* i. m. II. 470. Valóban Bercsényi adta ki a parancsot Léva, Korpona, Zólyom, Kékkő, Bozók felgyújtására. Ld. Bercsényi Miklós levelét II. Rákóczi Ferencnek. Rárós, 1708. okt. 22. In: Székési gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. Közl: Thaly Kálmán. III. (1708–1711.) Bp. 1878. (Archivum Rákóczianum I/VI.) 143–144.

A kuruc katonaság bemutatásakor Bél leginkább a rablást, pusztítást és a káoszt emeli ki. Selmechánya leírásában elbeszéli, hogy az első kuruc csapatok hogyan fosztották ki a kereskedőket, polgárokat, államkincstárat; amit még el is viselt volna a város – írja –, ha nem jöttek volna a régiek helyébe újak és újak, akik elődeiknél is mohóbbak voltak.³⁷ Körmöcbánya leírásában Rákóczi híveit a griffmadarakhoz hasonlítja, akik vérszemet kapnak attól a mesés pletykától, hogy a várost aranyfal övezi. Jegyzetben idézi ehhez Pomponius Mela antik geográfus leírását az aranyat csodálatos módon szerető griffekről, s gúnyosan hozzászól: íme, Rákóczi híveinek természete (*En, Rákóczianorum ingenium!*).³⁸ Ám olykor nem kíméli a császári katonaságot sem, különösen Siegbert Heister generálist, akit nemcsak ő, hanem az egész ország gyűlölt kegyetlensége miatt: ezért főleg a generális vétkeit és csapatainak túlkapásait tűzi tollhegyre.³⁹

Az egész szabadságharcot végigkísérő, rendkívül fontos valláskérdésről Bél a kancellária tiltása miatt nem írhatott.⁴⁰ A szécsényi országgyűlés kapcsán mégis sikerül egy halvány utalást tennie. Természetesen rosszállóan és gúnyosan ír az eseményről: „rendkívül veszedelmes szövetkezést” emleget (*foedere [...] longe perniciosissimo*), s szerint Rákóczi megint csak üres jelszóként használta a „régí szabadságot”.⁴¹ Csakhogy ezután közli a gyűlés alkalmából kibocsátott emlékérmét, ismertetve a feliratát is: *Concordia religionum animata libertate*.⁴² Bél egy szóval sem tárgyalja a felirat tartalmát és hátterét, vagyis a vallásügyi artikulációkat, de a bújtatott közlés éppen elegendő, hogy sejteni lehessen pozitív véleményét.

Bélnak a fenti idézetekből tükröződő állásfoglalása hátterét vizsgálva, elsőként mindenképpen a bécsi császári propagandát kell kiemelnünk. A *Notitiában* feltűnő, Rákóczira és a kurucokra alkalmazott jelzők nagyobb része – „felségárulók”, „rebellisek”, „rablók”, „XIV. Lajos csatlósai” – feltűnik a korabeli udvari propagandakiadványokban.⁴³ A legvilágosabban azonban akkor mutatkozik meg Bél „alkalmazkodása”, ha a jezsuita Franz Wagner (1675–1748) Lipót császárról írt életrajzának vonatkozó részeit vizsgáljuk meg. Az udvari felkérésre

37 *M. Bel*: Notitia i. m. IV. 599. Fordítása: *Bél M.*: Bányavárosok: Selmechánya i. m. 107.

38 *M. Bel*: Notitia i. m. IV. 214. Fordítása: *Bél M.*: Bányavárosok i. m. 192.

39 *M. Bel*: Notitia i. m. IV. 603. Fordítása: *Bél M.*: Bányavárosok: Selmechánya i. m. 117. Még ld. *M. Bel*: Notitia i. m. II. 64. A császári sereg okozta terhekről Pozsony vármegyében: *M. Bel*: Notitia i. m. II. 68., 105., 121., 132.

40 Ld. a Magyar Udvari Kancellária levelét Bél Mátyásnak. Bécs, 1728. márc. 5. Közölve: Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Szelestei N. László. Bp. 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) N° 358. A kérdésre legújabban ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” i. m. I. 69., 137.

41 *M. Bel*: Notitia i. m. IV. 110.

42 I. h.

43 *G. Etényi Nóra*: A Rákóczi szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. I. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2003. 109–134., itt: 117–119., 121.; *Uő*: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. Hadtörténelmi Közlemények 116(2003) 670–695., itt: 670.

dolgozó (és udvari történetíróvá kinevezett) Wagner természetesen Bécs és a katolicizmus szempontjait tartotta szem előtt; mindazonáltal jó tollú és tehetséges történésznek bizonyult. Műve – majd folytatása, az I. József császárról 1745-ben megjelent életrajz – volt a „hivatalos” állásfoglalás a két uralkodó koráról, egyben a szabadságharcról is.⁴⁴ A honi szerzők az egész században forgatták és idézték. Bél számára is alapvető volt Lipótról írt munkája (a Józsefről írtat már nem volt ideje használni), nemcsak adataiban, hanem szemléletében is. Wagner Bercsényit és a francia udvart tekinti Rákóczi „rossz szellemeinek”,⁴⁵ s a későbbi eseményekben is a főgenerálist tartja az ország és Rákóczi (!) teljhatalmú urának.⁴⁶ Bél, mint láttuk, maradéktalanul átvette ezt az álláspontot. (A bécsi udvar Bercsényi iránti különös gyűlöletének több oka is volt: egyrészt a francia propaganda a főtábornok szájába adta a legádázabb császárellenes szövegeket, másrészt Bercsényi birtokait már 1710-ben a haditanács egyik tagjának adományozta az uralkodó.⁴⁷) Fontos megfelelés még, hogy Wagner – ahogyan aztán Bél is – a mozgalmat egy szűk kör „vállalkozásának” tartja, akik a becsapott köznép vérével rútul visszaélve (*deceptae plebis sanguine miserum in modum abusi*) azzal dicsekednek, hogy a haza szabadságáért harcolnak, miközben csupán saját kapzsiságukra vannak tekintettel.⁴⁸

A szabadságharcra és vezetőivel szembeni ellenséges hangnem másik nyilvánvaló oka – az udvari álláspont elfogadása mellett – Bél saját tapasztalata lehetett. Személyesen élte át 1703-ban – életében először –, milyen a háborús állapot, illetve milyen egy megszálló (és nem túl fegyelmezett) hadsereg. 1708-ban pedig Besztercebányán láthatta, hogyan szegényedett el a város a súlyos adóterhek, a többszöri beszállásolások, a kereskedelemnek a rézpénz miatti megbénulása miatt⁴⁹ – a többi alsó- és felső-magyarországi szabad királyi városhoz hasonlóan.⁵⁰

44 Wagner szóban forgó művei: *Franciscus Wagner: Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti. I–II. Augustae Vindelicorum, 1719–1731.*; *Uő: Historia Josephi Caesaris Augusti, Felicis, cum appendice usque ad pacem Badensem. [Bécs], 1745. Életpályáját ld. Ladislaus Lukács: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). I–III. Romae, 1987–1988., III. 1795. Wagnernek az udvarral való viszonyára, császár-életrajzaira ld. Anna Coreth: Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit (1620–1740). Wien, 1950. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 37.) 76–78.; Alphons Lhotsky: Österreichische Historiographie. Wien, 1962. (Schriftenreihe des Arbeitskreises für österreichische Geschichte) 97.; Kalmár János: A 17. század végi bécsi udvari történetírás némely kortárs magyarországi eseményről. In: Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie. – Thököly Imre gróf és felkelése. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2009. 287–298., különösen: 292–293.*

45 *F. Wagner: Historia Leopoldi i. m. II. 737.*

46 „Berczenius Rakoczii nimirum, regnique potens”. I. m. 750.

47 *R. Várkonyi Ágnes: Gróf Bercsényi Miklós a történetírásban.* In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Bp. 1994. 146–164., itt: 159.

48 *F. Wagner: Historia Leopoldi i. m. II. 761.*

49 A város elszegényedését a városi jegyzőkönyvek alapján bemutatja: *Jurkovich E.: i. m. 198–199., 210–212., 219–220., 232–235., 239–245.*

50 A felső-magyarországi városok Rákóczi-szabadságharc alatti súlyos elszegényedésére jó elemzés: *Kónya Péter: A felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa, Kisszeben) a Rákóczi-*

Bél a szabadságharcból szinte csak a káoszt, nyomort, a hadjárást tapasztalta meg; a sötét tónus bizonyára ennek is köszönhető.⁵¹

Bél Rákóczi-szabadságharcról alkotott képének azonban lehetnek egyéb okai, előzményei is. Érdeemes egy korábbi művet, az evangélikus Okolicsányi Pál által 1704-ben elkészített, de csak 1710-ben kiadott protestáns egyháztörténetet vallatóra fogni.⁵² A gyöngyösi értekezleten a császár békeköveteként megjelenő Okolicsányi a honi evangélikusok addigi történetét világította meg különböző dokumentumok alapján; célja az volt, hogy felekezete jogait és követeléseit kellően alátámassza a közelgő béketárgyalásokon (alighanem az 1704. évi selmechányai béketárgyalásokon). A protestáns diplomata a bécsi udvartól várta a sérelmek orvoslását, ezért előszavában elsősorban azt a – katolikus oldalról jövő – vádat igyekezett visszautasítani, hogy mindig a protestánsok lennének a belviszályok okozói. Érvelése szerint a 17. század mozgalmában (Bocskait, Bethlent, I. Rákóczi Györgyöt, Thökölyt említi) nagy számban vettek részt katolikusok is,⁵³ majd rámutat, hogy e jelenlegi „zavargásban” a vezetők kizárólag katolikusok, s olyan kiváltságos helyzetnek örvendenek, hogy bár az evangélikusok jóval nagyobb számban vannak, nem kapott egyik sem közülük magas katonai tisztséget.⁵⁴ Ez volt tehát Okolicsányi számára a menekülési útvonal: Rákóczi és környezete egy részének katolicizmusát hangsúlyozni, s ezáltal a felelősséget legalább részben a katolikus oldalra hárítani. Feltűnő, milyen hasonló logikával védekezik Ribini János (1722–1788), aki Okolicsányi után 79 évvel, II. József toleranciájának köszönhetően írhatott újra a honi evangélikusok történetéről. Ő úgy fogalmaz, hogy a „Rákóczi-féle lázadás” nagyon káros volt az országra és különösen az evangélikusokra nézve; mert igaz ugyan, hogy nem kevés csatlakozott közülük Rákóczihoz, de csaknem az összeset hitszegéssel gyanúsították a császár előtt, amit Lipót el is hitt, habár Rákóczi, a lázadók vezére, és legfőbb tanácsadói római katolikusok vol-

szabadságharcban. In: Rákóczi-ünnepségek 2003. A Szatmárnémetiben 2003. április 25-én megtartott *Az élő Rákóczi* (VIII.) Kárpát-medencei történelmi tanácskozás előadásainak, valamint az április 26–27-ei majtényi (XIV.), tarpai, tiszaujlaki és tiszapéterfalvi megemlékezéseken elhangzott beszédek írott anyaga. Fel. kiad. Muzsnay Árpád. Szatmárnémeti, 2003. 40–54.

51 Vö. *Tóth P.*: i. m. 130.

52 *Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria [...]*. [Frankfurt], 1710. Ld. ehhez: *Szabó Károly–Hellebrant Árpád*: Régi magyar könyvtár. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 2. 2548–4831. sz. (1671–1711. pótlék.) Névmutatók. Bp. 1898. 4721. A mű szerzője Okolicsányi Pál. A műre még ld. *Fabinyi Tibor*: Rákóczi és az evangélikusok. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. 365–382., itt: 366. Okolicsányi életrajzi adatait ld. *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Sajtó alá rend., kieg., bev. Mészáros Kálmán. Bp. 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.) 314.

53 *Historia diplomatica* i. m. Prooemium [3]–[4.]

54 „Nunc in Hungaria, ceu res ipsa loquitur, soli Catolichi tumultuantium capita sunt, tanta cum praerogativa et cautela, ut, tametsi numero et viribus Evangelici longe praestent, vix tamen ulli eorum primaria adhucdum collata videantur esse officia bellica.” I. m. [4.]

tak.⁵⁵ A református Bod Péter (1712–1769) – akinek az egyháztörténete csak a 19. században jelent meg – szintén fontosnak tartja kimelni (többször is), hogy a szabadságharc kirobbantói, Rákóczi és Bercsényi katolikus főurak voltak, sőt megjegyzi, hogy a jezsuiták is keresték a fejedelem kegyét.⁵⁶ A szabadságharcot Ribini és Bod egyaránt elítéli, mint a törvényes király elleni lázadást, de mindketten jelzik felekezeteik szabadságharc előtti sérelmeit, s a szécsényi végzések jogosságát.⁵⁷ Ide sorolható még Andreas Schmal evangélikus esperes, aki 1765-ben írt, kéziratban maradt egyháztörténeti munkájában határozottan kiállt a szabadságharc alatti, protestánsoknak kedvező intézkedések jogossága mellett, ám magát a mozgalmat katasztrófába torkolló zavargásnak nevezi, amiért egyedül Rákóczit teszi felelőssé.⁵⁸

A szabadságharccal kapcsolatban lassan kikristályosodó protestáns álláspont okai nyilvánvalóak. Az evangélikus és református egyház Rákóczi mozgalmanak bukása után hasonló helyzetben volt, mint Okolicsányi (illetve egyháza) 1704-ben. A két eklézsia „ideológiai defenzívába” került a katolikus klérussal szemben, amely főként a protestánsokat okolta a nyolc évig tartó „rebellióért”; sérelmeik orvoslásáért viszont a császár kegyét kellett keresniük (már csak azért is, mert az 1712–1715. évi országgyűlésen hozott törvénnyel a vallásügy a király hatáskörébe került).⁵⁹ Így a hajdani mozgalomban való részvétel történelmi terhetől igyekeztek megszabadulni, s erre a legjobb megoldás az volt, hogy – miént Okolicsányi – Rákóczi és környezete katolikuságát, illetve felelősségét

55 „Dum animi Protestantium tantopere exasperantur, vehemens procella an. 1703. exoritur, Rakotziana seditio, sicuti universo regno, ita Evangelicis in primis perquam detrimentosa. Nam, cum non pauci eorum partes Rakotzii sequerentur: accidit, ut tantum non omnes in suspicionem malae erga Caesarem fidei vocarentur; quod Leopoldo persuadere difficile non erat, quanquam Rakotzi, seditiosorum caput, et praecipui eorum, qui ei a consiliis erant, religionem Rom. profitebantur.” *Ioannes Ribini*: Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI. Posonii, 1789. 102.

56 „In initio huius seculi Princeps Franciscus Rakotzius, comes Nicolaus Bertseni, catholici magnates aliiq[ue] ipsi adhaerentes incitante eos Villario oratore Gallico moverant turbines.” *Petrus Bod*: Historia Hungarorum Ecclesiastica, inde ab exordio novi testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis, collecta [...] edidit L. W. E. Rauwenhoff [...] adjuvante Car. Szalay. I–III. Lugduni-Batavorum, 1888–1890., II. 181. Valamivel alább: „Occasione motus a Rakotzio, Bertsenio aliisque excitati, quamvis principes illi tumultuantium fuerint Romano Catholici, templa tamen, parochiae et scholae cum proventibus in quam plurimis civitatibus, villis pagisque redierunt ad manus Protestantium, a quibus via facti antea erant adempta.” I. m. 187. A jezsuitákra ld. i. m. 322. Bod Péter magyar egyháztörténetére ld. *Sámuel Aladár*: Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Bp. 1899. 133–148.

57 *P. Bod*: i. m. II. 181., 187. (ld. az előző jegyzetet); *I. Ribini*: i. m. 102., 168.

58 „quanto certius est, Franciscum Rákóczyum non tam bellum, quam tumultus excitavisse, tristi admodum catastrophe terminatos”. *Andreas Schmalius*: Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia, Deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita anno reparatae salutis 1765. In: *Fabó András*: Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria historica. – A magyarországi ágost. vall. evangélikusok történelmi emlékei. II. Pest, 1863. 332. Még ld. i. m. 15., 288., 332–338.

59 Ld. *Zsilinszky Mihály*: A magyarhoní protestáns egyház története. Bp. 1907. 338–341.; *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945. Bp. 1985. 126–127.

emelik ki. Hozzá kell tenni viszont, hogy ez egy „kifelé”, vagyis az udvar és a közvélemény felé kommunikált álláspont; a cenzúra miatt kéziratban maradt evangélikus egyháztörténeti gyűjtésekben, vagy külföldön megjelent kiadványokban erősebbek azok a hangok, amelyek bizonyos nosztalgiával emlegetik a szabadságharc alatti rövid vallásszabadságot.⁶⁰

Bél *Notitiája* viszont a „kifelé kommunikált” állásfoglalások közé tartozik, s gondolatosságában is hozzájuk kapcsolódik. Bélt ugyanis véleményem szerint a fenti szerzőkhöz (Okolicsányi, Bod, Ribini) hasonló megfontolások vezették, amikor szinte kizárólag Rákóczit és Bercsényit marasztalta el a szabadságharc eseményeinek bemutatásakor. Ő persze nem érintette katolikus voltukat – ami érthető is, a vallási ügyekben rá kirótt szilenciumot, és saját kényes helyzetét tekintve –, az viszont árulkodó, hogy csupán kettejüket „kriminalizálta” – ráadásul ekkora vehemenciával. Természetesen ez a szatmári békével kialakult status quo eredménye is volt, hiszen az amnesztiát kapott kuruc vezetőket nyilván bajos lett volna nyomtatásban becsmérelni, míg a száműzött Rákóczit és Bercsényit egyenesen ajánlatos. Mégha ez így is volt, Bél láthatóan arra törekedett, hogy a szabadságharcot egy, a császári propagandához hasonló, egyszerű képletté alakítsa, vagyis a két vezető nyughatatlanságára, hatalomvágyára, s az általuk megtevesztett köznép dühöngésére vezesse vissza a sajnálatos eseményeket. Így a képletből közvetetten sikerült kivonnia az evangélikusokat.

Rákóczi és Bercsényi iránti haragja tehát nem nélkülöz bizonyos hátsó szándékot, másrészt a protestánsokat nyíltan gyűlölő főgenerális és a szécsényi végzéseket követő vallási villongásokban tehetetlennek mutatkozó, katolicizmusát mindig hangsúlyozó fejedelem amúgy sem volt egyértelműen népszerű az evangélikus és református közvéleményben.⁶¹ Ehhez járult még hozzá, hogy az északnyugati vármegyék evangélikusai ingadozó állásponton voltak a szabadságharc megítélésében, sokszor panasszal is éltek a fejedelemnél; vagyis az evangélikusok nem voltak egységesen Rákóczi pártján.⁶² A közvélemény kapcsán pedig fel kell tennünk a kérdést: vajon Bél írhatott volna ilyen ellenséges, sokszor durva hangnemben a szabadságharc vezetőiről, ha hitsorsosainak más a véleménye? Szerintem ez képzelenség. Bél szavaiban benne van nemcsak a saját, hanem a magyarországi evangélikusok kiábrándultsága, a pusztulás és a kudarc keserű emléke is.

60 Ilyenek pl. Bahil Mátyás, Klanicza Márton és Klein János Sámuel munkái. Ld. *Bucsay M.*: i. m. 163–164. Schmal is inkább ide sorolható.

61 Bercsényi protestánsgyűlöletére ld. *Fabinyi T.*: i. m. 365. A szécsényi vallási végzéseket követő kaotikus állapotokra és panaszáradataira ld. *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallási tárgyalásai a reformációtól kezdve. I–IV. Bp. 1880–1897., IV. 166–200. Rákóczi Ferenc és a protestánsok viszonyára igen beszédes a református Csécsi Jánosnak a szécsényi országgyűlésről készített naplója, amelyben a szerző érezhetően elégedetlen a katolikus rendekkel külön gyűlésező, a templomok visszaadása kérdésében a protestánsok számára sokszor kedvezőtlenül döntő fejedelemmel. Ld. *Csécsi János* naplója a szécsényi országgyűlésről. In: Rákóczi tükör. 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. Felkutatta, vál., szerk., előszó, bev. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1973. (Magyar Századok) 143–175. passim.

62 *Fabinyi T.*: i. m. 369. és passim.

Rákóczi és mozgalma a 18. századi katolikus történetírásban

A kronológiai sorrendet megtartva, katolikus részről az egyik legkorábbi történeti visszaemlékezés 1732-ben született, Tersztyánszky János (1706–1781) jezsuita⁶³ tollából. Rövidke művében, amelyben Kassa város történetét foglalja össze, részletesen ír az ottani jezsuiták szabadságharc alatti hányattatásairól. Kitér a szécsényi gyűlésre, ahol a jezsuiták számára ultimátumot adó 6. artikulus kapcsán – száműzetés terhe mellett tegyenek hűségesküt a konföderációra, s szakadjanak el az osztrák rendtartománytól – megjegyzi, hogy eme „villámcsapás” kovácsai Kálvin és Luther dühös patvarkodói voltak; Rákóczi személyét nem is említi ennek kapcsán.⁶⁴ Tersztyánszky hőse a katolikus Szentiványi László, korábban Caraffa eperjesi vérbíróságának tagja, Rákóczi alatt a jezsuiták kitelepítését felügyelő – valójában halogató – biztos,⁶⁵ akit a protestánsok szerint Szécsényben el akarnak tenni láb alól hitéért; de igazi nagy érdeme az, hogy Kassán igyekezett hátráltatni az atyák elűzését.⁶⁶ Tersztyánszky büszkén jegyzi meg, hogy az iskola működtetése végett Kassán hagyott jezsuita tanárok továbbra is dicséretesen ellátták feladatukat, s a diákok által előadott, Hunyadi Mátyásról szóló iskoladrámát látta a fejedelem is a fő „összeesküvőkkel”, de, teszi hozzá gyorsan, a darab mentes volt bármifajta hízelgéstől.⁶⁷

Spangár András (1678–1744) jezsuita⁶⁸ 1734-ben megjelent magyar nyelvű krónikája már a Franz Wagner által kijelölt úton halad: így például a felkelés okát Rákóczi sértettségében látja, mivel nem kapta meg a birodalmi hercegi címet.⁶⁹ A szécsényi országgyűlés nála is fontos szerepet kap a narrációban: szerintem itt derült ki, hogy az eretnekek ugyanúgy hatalomra akarnak törni, mint a korábbi felkelések idején. Ő Rákóczira is neheztel a vallásügyi intézkedések miatt, megjegyzi viszont, hogy a kurucok közül sokan ellenezték a jezsuiták kiűzését.⁷⁰

A század első felének kisebb írói közül még megemlítenéd a szintén jezsuita Rost Tamás (1697–1765), Timon Sámuel kronológiájának szerény képességű foly-

63 A mű kiadása idején Kassán tanította a humaniorákat. Erre és életpályájára ld. *L. Lukács*: i. m. III. 1698.

64 „Acerbissimi huius fulminis in viros optime de Patria meritis cusi officina Szécsénium; Brontes, Steropes, & Pyracmon Calvinii, Lutherique rabulae”. Cassovia vetus, ac nova, chronologice proposita. Cassoviae, 1732. 124–125. A mű szerzője Tersztyánszky János.

65 Életrajzi adatait ld. *Heckenast G.*: i. m. 407–408.

66 Ld. *Cassovia vetus* i. m. 125–133.

67 I. m. 146–147.

68 Életpályáját ld. *L. Lukács*: i. m. III. 1573.

69 *Spangár András*: A' magyar krónikának, a' melyet megírt, s' ki bocsátott nemzetes Petthő Gergely 373. esztendőitől fogva 1626. esztendeig [...] negyedik, ötödik és hatodik része, Foglavlán magában száz és hat esztendőit 1627. esztendőitől fogva 1732. esztendeig. Iratott és szép Toldalékokkal szaporítottatott Spangar András jesuvita által. Cassán, 1734. 62–63. Ugyanitt hivatkozik is Wagnerra.

70 I. m. 70., 79.

tatója.⁷¹ Ő is szigorúan a Wagner-féle kulcsszavak (*perfidia, seditio, perduellio*) mentén tárgyalja az eseményeket. A szécsényi gyűlésről írva a protestánsok művét látja a katolikusok és jezsuiták elleni intézkedésekben, ráadásul csúsztat: eszerint az atyák a halál vagy a száműzetés (*exitium, vel exilium*) között választhattak.⁷²

A lassan formálódó, bizonytalan próbálkozások után Kazy Ferenc (1695–1759), a nagyszombati egyetem professzora⁷³ volt az, aki vállalkozott rá, hogy megvizsgálja a szabadságharc és a jezsuiták viszonyát. Az egyetem történetéről írott művében 15 oldalon keresztül foglalkozik a kérdéssel. Már az első mondatai meglepőek: a sértődött, hazaáruló Rákóczi helyett ő egy fiatalsága virágjában lévő fejedelmi sarjról ír, aki ősei emlékéhez méltóan magasztos dolgokon elmélkedik, de persze veszedelmes és rossz tervbe rángatják bele.⁷⁴ A Nagyszombatot 1703-ban elfoglaló Bercsényi is kedvező színben, a jezsuiták védelmezőjeként van ábrázolva: az egyetem katonáskodni akaró diákjait tanulmányaik folytatására utasítja, s szabadon engedi a várparancsnokot és a jezsuita jószágigazgatót, akiket bizonyos protestáns nemesurak börtönöztek be a várórság reggeli és esti Mária-imája miatt. Később azt is Bercsényi javára írja, hogy Sennyei Istvánnal együtt igyekezett hátráltatni a jezsuiták kiűzését.⁷⁵ A szécsényi végzésekről írva látványosan felmenti Rákóczit a 6. artikulus ódiума alól: megörökíti ugyanis azt a – később sokat idézett – párbeszédet, amikor Pongrácz Imre esztergomi kanonok kérdésére, miszerint ki fogja tanítani a jezsuiták távoztával a diákokat, Rákóczi azt feleli, hogy ezzel az érveléssel már ő is élt, de semmire sem ment vele. A következtetést maga Kazy vonja le: a fejedelem nem önszántából hozta meg ezt a döntést.⁷⁶ Rákócziról a későbbiekben is feljegyzi, hogyan mutatta meg a jezsuiták iránti jóindulatát: beleegyezett, amikor a rend –

71 Életére ld. *L. Lukács*: i. m. III. 1405. Az általa folytatott mű: *Samuel Timon*: Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum a Divo Stephano ad annum MDCCXXXVI. producta, et in lucem data. Claudiopolis, 1737. A kronológia 1526-ig tartó része Timon, 1526–1576 közötti szakasza Kazy János, míg az 1577–1736 közötti évek Rost Tamás munkája. A szerzőség kérdésére bővebben ld. *Borián Előd*: A történetíró jezsuita testvérek: Kazy Ferenc és Kazy János újraértékelése. In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*. IX. 1999. Főszerk. Szögi László. Bp. 1999. 45–64., itt: 47–48.

72 *S. Timon*: i. m. 283–284.

73 Életpályájára ld. *L. Lukács*: i. m. II. 696. Munkásságára ld. *Borián E.*: i. m.; *Uő*: Lippay érsek és Zrínyi Miklós politikai vitája. A jezsuita történetíró, Kazy Ferenc alapján. *Századok* 134(2000) 913–931.; *Uő*: A történetíró Kazy testvérek háttérbe szorításának politikai okai. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. (Művelődés-történeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 2.) 300–311.

74 „ineunte hoc saeculo, MDCCI Franciscus Rakoczius, flore iuventae vividus, recordatione maiorum nihil humile meditando, in praeeptis, ac male digestum consilium, Caesari, et Regi infestum, ac inimicum, aliunde forte abductus”. *Franciscus Kazy*: Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu [...] ad annum Christi MDCCXXXV. Ejusdem Universitatis saeculare. Tyrnaviae, 1737. 164. A Rákóczival szembeni „enyhe” hangvételt Kazy művében Borián Előd is észlelte. Ld. *Borián E.*: A történetíró Kazy testvérek i. m. 308.

75 *F. Kazy*: i. m. 166., 176.

76 *I. m.* 171–172.

az ausztriai rendtartománytól való elszakadása ügyében – haladékot kért, majd ő volt az, aki kezdeményezte, hogy Cseles Márton és Péchi Ferenc jezsuiták Bécsben tárgyaljanak a Társaság helyzetéről. Kazy valószínűleg tudta, hogy Cselesék az elszakadás ügyében mentek ki tárgyalni, s azt is, hogy ezt a honi jezsuiták jelentős része támogatta⁷⁷ – ezt azonban nem volt tanácsos leírnia.

Noha kéziratban maradt, ismertsége miatt meg kell említenünk Kolinovics Gábor (1698–1770) művét, a *Commentariit* is, amely az 1701–1720 közötti évek magyar történetét tartalmazza, de túlnyomó része a szabadságharc törtériáját mutatja be.⁷⁸ Kolinovics segédletet is összeállított munkájához, amelyben 620 dokumentum-másolat van, ebből 505 dokumentum az 1703–1711 közötti időszakból.⁷⁹ Az ígéretes forrásbőség ellenére a mű csalódást kelt, és az olvasó kénytelen igazat adni Kolinovicsnak, amikor az előszóban szerényen kifejti, hogy műve csupán *Commentarii*, és nem *Historiae*. A munka ugyanis alig több, mint egy szorgalmas adatgyűjtés: az egyes szerzőktől átmásolt epizódok, elbeszélések, illetve a saját gyűjtésből származó adalékok között nincs „kötőszövet”, hiányzik a történeti koncepció, a források összevetésére való készség és képesség. Annyiból viszont a mi szempontunkból is tanulságos a *Commentarii*, hogy tallózó-jellege rávilágít az ekkorra már szétváló történeti interpretációkra. Kolinovics egymás után idézi Bél Mátyást, Franz Wagnert és Kazy Ferencet, mindenfajta kritika nélkül, ami érezhetően ellentmondásossá, szétesővé teszi a szöveget (például Rákóczinak, Bercsényinek, vagy a valláskérdésnek az egyes szerzőknél olvasható különböző megítélése miatt). Ezenkívül még egy mozzanat miatt kell foglalkozni a *Commentariival*, ez pedig a híres-hírhedt *Responsióra* való utalás. Maga a *Responsio* a címe szerint Rákóczi válasza 6 északnyugat-magyarországi vármegye 1706-ban hozzá benyújtott kérésére, amelyben a jezsuiták kiűzésének visszavonását kérték a fejedelemtől.⁸⁰ Az állítólagos válasz szerzője rendkívül hevesen támadja a rendet: kárhóztatja hatalomhétségüket, iskolai rendszerük elavultságát, majd az országban maradásukat újabb, a jezsuiták számára teljesíthetetlen feltételekhez köti. Valódisága, illetve Rákóczi szerzősége vita tárgyát képezi 300 éve, s keletkezésének körülményei ma sincsenek kellően tisztázva, bár az utóbbi évek kutatásai alapján biz-

77 I. m. 172., 173–174. A tárgyalásra legújabbban, további irodalommal ld. *R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták. In: *A magyar jezsuiták i. m. 163–188.*, különösen: 174–176. Még ld. *Uő.*: „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket.” II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdéséhez. In: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album Amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Főszerk. Jankovics József. Bp. 2007. 1463–1475. Ld. www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

78 A mű címe: *Gabriel Kolinovics: Commentariorum de rebus Ungaricis Libri XIII. Ubi Gesta Ab Anno, MDCCI. ad annum MDCCXX. [...] accuratione summa recensentur. Senquiczii MDCCXLII.* (Kézirat.) Egyetemi Könyvtár (= EK) Ms. G. 86.

79 *Gabriel Kolinovics: Fulcrum Commentariorum de Rebus Hungaricis seu instrumenta literaria publica, sexcentis plura [...].* Senquiczii, 1742. Idib. Maiis. (Kézirat.) EK Ms. G 87.

80 Legújabb kiadása: *Responsio Francisci Rákóczy anno 1706. ad supplicationem sex comitatum protestantium contra relegationem patrum Societatis Jesu.* In: Ráday Pál iratai. I. 1703–1706. Sajtó alá rend. Benda Kálmán. Bp. 1955. 705–726.

tosnak látszik, hogy nem Rákóczi írta.⁸¹ Jezsuita részről már igen korán kétségbe vonták a *Responsio* hitelességét,⁸² míg a protestáns szerzők – ugyancsak igen hamar – valódinak ismerték el, így a református Cserei Mihály, 1709-ben.⁸³ A protestáns történetírásban népszerűsége megmaradt az egész 18. században: Bod Péter teljes terjedelmében közölte és örömmel hasznosította a jezsuitákra nézve terhelő adatait,⁸⁴ Ribini pedig a szöveg főbb pontjait (elsősorban szintén a jezsuiták elleni vádakát) foglalta írásba.⁸⁵ A jezsuita historikusok azonban még csak nem is említik az iratot egészen Katona Istvánig, amit vagy úgy lehet értelmezni, hogy „agyon akarták hallgatni” a rájuk nézve dehonosztáló irományt, vagy pedig úgy, hogy kezdettől fogva meg voltak győződve arról, hogy nem Rákóczitól származik, hanem csak egy ismeretlen szerzőségű pamfletről van szó. Ami Kolinovicsot illeti, buzgó katolikus, sőt, fél évig pálos novícius volt, s ez művén is látszik: elborzadva – Modor esetében szemtanúként⁸⁶ – ír a protestánsok szabadságharc alatti templomfoglalásairól. Ennek ellenére megemlíti a *Responsiót*, amelyet láthatóan hitelesnek tart, de tartalmát megrökönyödve közli, hozzátéve, hogy ezzel Rákóczi az eretnokség határát súrolja.⁸⁷ Kolinovics szavai egyelőre nem kaptak visszhangot.

A 18. század közepétől lendületet kapó műfaj, az egyházmegye-történet egyes darabjaiban szintén található érdekes és viszonylag részletes megemlékezések a szabadságharcról. A piarista Desericzky (Dezsericzky) József Ince (1702–1763)⁸⁸ a váci egyházmegye történetét írta meg (műve 1770-ben jelent meg), s ebben 13 oldalon ír a korszakról.⁸⁹ Rákócziról adott pozitív jellemzése Kazy Ferenc hasonló megnyilatkozását idézi,⁹⁰ Bercsényit viszont elmarasztalja, s az ő nyakába varrja az ezüst- és aranyikkasztási vádat.⁹¹ Rámutat (helyesen),

81 A kérdésre a vita előzményeivel együtt ld. *R. Várkonyi Á.*: II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták i. m. 180–187. (Véleménye szerint a *Responsio* a bécsi udvar vagy legalábbis a konföderáció ellenségei által szerkesztett, Rákóczi lejáratását célzó pamflet.)

82 Ld. *Esze Tamás*: Rákóczi „*Responsio*”-ja. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József–Tárnai Andor. Bp. 1974. 27–100., itt: 31.

83 I. m. 30.

84 *P. Bod*: i. m. II. 322., ill. 324–340.

85 *I. Ribini*: i. m. 171–172.

86 *G. Kolinovics*: *Commentariorum* i. m. 164–165.

87 „Prolix ad ista [tehát a hat vármegye kérésére – megj. tőlem, T. G.] Rakoczius, penna tamen si non haeretica, Jesuitis certe longe, ac dici facile valeat, inimiciore”. *G. Kolinovics*: *Commentariorum* i. m. 194. A *Responsio* tartalmi kivonatát ld. i. m. 194–195.

88 Személyére és munkásságára ld. *Juhász Vince*: Desericzky Ince élete és művei. Bp. 1915. (Művelődéstörténeti Értekezések 69.) Östörténeti kutatásaira legújabban: *Szörényi László*: Nyelvrosszág, östörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: *Uő*: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Bp. 1999. 73–83., itt: 75–76.; *Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Bp. 2006. 180–183.

89 *Josephus Innocentius Desericus*: *Historia Episcopatus Dioecesis et Civitatis Vacienensis*. Pestini, [1770.] A műre ld. *Juhász V.*: i. m. 48–51. A szabadságharcra vonatkozó rész: *J. I. Desericus*: i. m. 214–226.

90 I. m. 214.

91 Bercsényi jellemzése: i. m. 214.; az arany- és ezüstsikkasztási vád: i. m. 222.

hogy a kuruc sereg nagyrészt protestánsokból állt, s drámai szavakkal ecseteli a felkelőknek a katolikus templomok és a klérus elleni rémtetteit. Desericzky szemében a szabadságharc vallásháború, egyben polgárháború, ahol testvér emel testvér ellen kezét.⁹² A jezsuiták kiűzését megemlíti és az „eretnekek” bűnének tartja, de piarista lévén nem háborodik fel a történeteken, inkább – talán egy csi-petnyi gúnnyal – azon csodálkozik, hogy a Jézus társasági atyákat folyton kiűzik az országból.⁹³ Az ónodi gyűlésen történtek ódiума alól látványosan felmenti Rákóczi: többször hangsúlyozza, hogy a két turóci követ lekaszabolása nem a fejedelem parancsára történt, sőt elmeséli Berkes András váci nagyrépost történetét, aki a lincselés alatt Rákóczi háta mögött keresett menedéket, amaz pedig magyar nyelven bátorította.⁹⁴ Desericzky a szatmári béke elbeszélésekor elképesztő okfejtésbe kezd: megpróbálja elhíttetni az olvasóval, hogy Károlyi Sándor soha nem pártolt át Rákóczihoz. Szerinte a kuruc generális 1703–1704 telén csak azért pusztította Ausztriát és Morvaországot, mert ezzel akart bosszút állni mellőzöttségén a bécsi udvarban.⁹⁵ Desericzky igyekezete mögött alighanem az áll, hogy 1725-ben Károlyi Sándor Nagykárolyban kegyesrendi gimnáziumot alapított, s a családnak a későbbiekben is gondja volt az intézetre.⁹⁶ Vagyis a piarista szerző így akarta – elég esetlenül – megszépíteni a tekintélyes pártfogó emléket. Hasonló csúsztatás figyelhető meg Gánóczy Antal nagyváradai kanonok (1728 k.–1790) váradi püspökökről szóló munkájában.⁹⁷ A buzgó pap a korábbi főpásztor Csáky Imre szabadságharc alatti közvetítői tevékenységét túlozza el: megfogalmazása szerint, miután Nagyszombatban eredménytelenül végződtek a tárgyalások, a béke megteremtésének dicsősége „megőrződött” a fáradhatatlan Csáky számára.⁹⁸ A tények elferdítése Desericzky és Gánóczy műveiben azt jelzi,

92 I. m. 218–219.

93 I. m. 220.

94 „Andreas Berkes Major Praepositus Vacienſis (a quo iſta habeo) in illo ſanguinario tumultu poſt tergum principis, quaſi ſub tutelam ſeſe recepit. Cui comis et benignus princeps: *ne fély édes papom. ajebat. Noli metuere mi care ſacerdos.* Fertur acerbe illacrymatus fuiſſe, dum viros praesantiffimos injuſſu ſuo in publicis Comitiiſ plusquam barbaramente mactari adſpexiſſet.” I. m. 221.

95 I. m. 224–225.

96 Hám Józſef: A róm. kat. főgymnaſium története. 1727–1895. In: A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló nagy-károlyi római katolikus főgymnaſium millenniumi érteſítője az 1895–96-ik tanévről. Közli: Hám Józſef. Nagy-Károly, 1896. 3–294., itt: 11–68. (Köſzönjük Siptár Dánielnek, hogy a piaristák és a Károlyiak kapcsolatára felhívta a figyelmünket, s hogy a vonatkozó irodalomban eligazított.)

97 Antonius Ganoczy: Episcopi Varadinenſes fide diplomatum concinnati. I–II. Viennae Austriae, 1776. Gánóczy életpályáját ld. Viczián János: Gánóczy Antal. In: Magyar Katolikus Lexikon. III. Éhi–Gar. Főszerk. Dr. Diós Iſtván. Bp. 1997. 912.

98 „reſervabatur videlicet pacis gloria mirabili induſtriae Comitſ Emerici Csáky”. A. Ganoczy: i. m. II. 377. Még ld. i. m. 379. Csáky Imre szabadságharc alatti – a Gánóczy által leírtaknál jóval ſzerényebb – szerepére ld. Málnási Ōdön: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora. (1672–1732). Kalocsa, 1933. 65–79. Gánóczy Horváth Mihály kicsiny kalocsai érſekſégtörténetéből vette a békét hozó Csáky alakját (Csáky később kalocsai érſek lett). Ld. Natales Archi-episcopatus Metropolitanac Colocenſis et Baciſienſis eccleſiarum canonice unitarum [...]. Budae, 1746. 183. A mű ſzerzője Horváth Mihály. Vö. A. Ganoczy: i. m. II. 376.

hogy már nagyon hiányzott egy mértéktartó, tényszerű összefoglalás az eseményekről. Gánóczy egyébként néhány oldalon összefoglalja az 1703–1711 közötti időszakot, de kevés eredetiséggel (főleg Spangárt követi) és annál több tévedéssel; talán az egyetlen figyelemre méltó momentum Bakó Jánosnak, a hányatott sorsú váradi prépostnak a tiltakozó levele, benne a szabadságharc alatt személyét ért méltánytalanságokkal.⁹⁹

A jezsuita Schmitth (Schmidt) Miklós (1707–1767)¹⁰⁰ az egri püspökség történiáját írta meg: munkája a mi szempontunkból természetesen Telekessy István személye miatt fontos.¹⁰¹ Schmitth nem titkolja el, hogy a főpap megegyezett Rákóczival, de úgy beszéli el a történetet, mintha Telekessy lett volna fölényben a fejedelemmel szemben, s a püspök követeléseit az őt atyjának nevező Rákóczi mindenben teljesítette volna (például, hogy az „eretnekek” nem jöhetnek be a városba).¹⁰² A püspök szabadságharc alatti ténykedését (országgyűléseken való részvétel stb.) ugyanakkor Schmitth udvariasan elhallgatja. A jezsuiták kiűzését illetően azt írja, hogy Telekessy közbenjárt az atyák érdekében, de a „társasággal szemben nem ellenséges Rákóczi” azt írta vissza neki, hogy Szécsény után már nem az ő kezében van a döntés.¹⁰³ Vagyis Schmitth jezsuita szemszögből mind a püspököt, mind Rákóczit rehabilitálta.

A 18. század második felében két exjezsuita történetíró foglalkozott komolyabban a Rákóczi-szabadságharccal: Palma Károly Ferenc és Pray György. Mindketten szoros kapcsolatban álltak az udvarral – Palma a bécsi Theresianumban tanított, majd a jezsuita rend feloszlata után Krisztina főhercegnő udvari káplánja lett, míg Pray György Mária Terézia jóindulatából a „Magyarország királyi történetírója” címet kapta rendes évi fizetéssel, később pedig a Budára költöztetett nagyszombati egyetem első igazgatójának nevezték ki.¹⁰⁴ Vagyis mindketten egyszisztenciálisan is függtek Béctől. Lojalitásuk az udvarhoz történeti munkáikban is egyértelmű, ám a szabadságharc elbeszélésében lényeges különbségek figyelhetők meg köztük. Palma magyar történetében elég objektíven közli a felkelés kitörésének okait, említi továbbá Rákóczi pátenseit, és a

99 A. Gánóczy: i. m. II. 381–383. Bakó személyére ld. *Heckenast G.*: i. m. 36.

100 Életpályáját ld. *L. Lukács*: i. m. III. 1486–1487.

101 *Nicolaus Schmitth*: *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati*. I–III. Tyrnaviae, 1768.

102 I. m. III. 348–349.

103 „Intercessit huic imperio [tehát a jezsuiták kiűzésének – megj. tőlem, T. G.] Telekesius, misso cursore, cum literis ad Rákocziū. Rescripsit Princeps non inimicus societati: post Szécseniensem sanctionem non esse sui arbitrii de societate statuere.” I. m. III. 349.

104 Palma Károly Ferenc életútját (1773-ig) ld. *L. Lukács*: i. m. II. 1140. Történeti műveire, a rá vonatkozó korábbi irodalommal ld. *Szörényi László*: Palma Ferenc Károly történetírói munkássága. In: *Uő*: *Studia Hungarolatina* i. m. 158–168. Pray György életét (1773-ig) ld. *L. Lukács*: i. m. II. 1276–1277. Munkásságára ld. *Szörényi L.*: Nyelvrokonság i. m. 76–81.; *Uő*: Pray György történetírása és alkalmi költészete. In: *Classica – Mediaevalia – Neolatina*. Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti. Ed. Ladislaus Havas–Emericus Tegye. Debrecini, 2006. (Societas Neolatina Hungarica. Sectio Debreceniensis) 199–207.; Prayról, mint a magyar őstörténet és az Árpád-kor kutatójáról ld. *Szabados Gy.*: i. m. 184–201.

mozgalomhoz csatlakozó csoportokat.¹⁰⁵ Kirívó motívum továbbá művében annak hangsúlyozása, hogy Rákóczi már 1704-ben akarta a békét,¹⁰⁶ s az egész szabadságharc alatt törekedett a megegyezésre, ám a szenátorok, vagy általában a szövethetők megakadályozták a kiegyezést; azt állítja továbbá, hogy 1710–1711-ben csupán Bercsényi, illetve a gonosz tanácsosok beszélték le a fejedelmet arról, hogy elfogadja a feltételeket.¹⁰⁷ Palma egyértelműen a katolikus Rákóczit akarja menteni. Kifejti ugyanis, hogy miután XI. Kelemen a római katolikusokat a császárhoz való hűségre szólította fel, sokakban felébredt a kötelességtudat, sőt, a felkelés vezetői és maga Rákóczi is hajlott a békére.¹⁰⁸ Palma gyakorlatilag semmit nem írt a szabadságharc alatti vallási ügyekről: ez a némaság bizonyosan a jezsuita rend feloszlatásának is szólt.

Pray a magyar királyokról írt történetében (amely halála évében, 1801-ben jelent meg) Palmával ellentétben a legmerekvebb intranzigens udvari álláspontot képviseli a szabadságharc kapcsán.¹⁰⁹ Művében Rákóczi XIV. Lajos kreatúrája, aki semmit sem tesz Franciaország megkérdezése nélkül,¹¹⁰ a béketárgyalásokkal csak az időt húzza,¹¹¹ és valójában csupán a hatalomvágy hajtja.¹¹² Nem marad el továbbá az arany- és ezüstkészletek elsikkasztásának vádjá sem a fejedelem és Bercsényi ellen, amelyet Pray egy állítólagos kimutatással igazol.¹¹³ A lehangolóan egyoldalú elbeszélés végén egyáltalán nem meglepő Pray elmélkedése arról, hogy Rákóczi későn ismerte meg a franciák mesterkedéseit, akik mindig nagy haszonnal fektettek be a magyarországi belviszályokba, hogy aztán amikor ők maguk már céljaikat elérték, szövetségeseiket cserbenhagyják.¹¹⁴ A befejezés egyben megadja a kulcsot Pray erősen tendenciózus narrációjának magyarázatához. Az idős történész ugyanis műve eme kötetét az 1790-es években írta, vagyis a Habsburgok franciákkal vívott háborúi, illetve a francia eszméktől vezérelt magyar jakobinus mozgalom és az azt követő megtorlás időszakában. Ekkor a fran-

105 *Carolus Franciscus Palma*: Notitia rerum Hungaricarum. Pars Tertia. Tyrnaviae, 1775. 336–337. Palmának a mű harmadik kiadásában (1785) tett jelentős módosítására (a Rákóczi-szabadságharc előtti, Magyarországra vonatkozó bécsi reformterveket ismerteti egy átírt fejezetben) ld. *Szántay Antal*: Könyvtárosok és történetírók. Angelo Gabriele kormányzati tervezetétől II. József reformjaiig. Történelmi Szemle 38(1996) 45–61., különösen: 56–57., 59–60.

106 „Liberalissima haec Caesaris promissa ubi ad confoederatos delata sunt, Rákotzius minime alienum a concordia praeferebat animum; at obstabant confoederati senatores virium suarum robore confisi”. *C. F. Palma*: i. m. 346.

107 Ld. i. m. 358–360., 362., 368–369., 370–373., 377–378.

108 I. m. 368–369. Vö. *Szörényi L.*: Palma Ferenc Károly i. m. 165.

109 *Georgius Pray*: Historia regum Hungariae, cum notitiis praevis ad cognoscendum veterem regni statum pertinentibus. I–III. Budae, 1801. A Rákóczi-szabadságharcról: i. m. III. 441–506.

110 I. m. 457.

111 I. m. 467.

112 Azt írja, hogy Rákóczi szomorú volt az ónodi országgyűlés után, mert reményei ellenére nem kiáltották ki királlyá (*Nec enim, ut sperabat, se regem renunciari audiit*). I. m. 484.

113 I. m. 478–479.

114 I. m. 505–506.

ciákkal való szövetség mindennél nagyobb bűn volt, s ez alól – ahogyan az Praynál látható – a történelmi személyek sem mentesültek. Érdekes egyébként, hogy a vallásügyet ő sem feszegeti, így a jezsuiták száműzésére is csak egy homályos félmondatot utal.¹¹⁵ Az egykori rendtagoknak alighanem még meg kellett emésztetni a felosztatást, ezért a vallásügyekről nem szívesen írtak, s talán Bécs nem is nézte volna jó szemmel, ha a rend történetével túlságosan sokat foglalkoznak.

Az áttekintést Katona Istvánnal (1732–1811) zárom, aki közismerten a magyarországi jezsuita történetírás utolsó nagy alakja, egyben elődei eredményeinek összegzője is.¹¹⁶ Óriási művében, a *Historia criticá*ban összesen 1147 oldalon ír Rákócziáról és a Rákóczi-szabadságharc időszakáról.¹¹⁷ Használja és idézi szinte a teljes 18. századi történetírói korpuszt: Wagnert, Tersztyánszkyt, Spangár Andrást, Kazy Ferenc egyetemtörténetét, Kolinovicsot, Desericzkyt, Prayt, illetve a protestánsokat is, így Béli, Ribinit; ismeri és gyakran citálja az *Histoire*-t.¹¹⁸ Kolinovicssal ellentétben azonban ő már nem pusztán adat- és forráshalmozó: kiváló forráskritikai érzékével a gyűjtött anyagot jól rendszerezi, a kútfőket súlyozza és értékeli.¹¹⁹

Katona életútja sajátosan alakult. Ő nemcsak a rend felosztatását szenvedte meg, de később el kellett viselnie azt a megaláztatást is, hogy a Budára áttelepített nagyszombati egyetemről II. József 1784-ben nyugdíjazta.¹²⁰ Nem állt tehát udvari, vagy állami alkalmazásban, mint Palma és Pray: kalocsai főszékeskapitáni kanonokként kizárólag egyházi tisztelet töltött be. Helyzete bizonyos szabadságot is adhatott neki: talán ennek köszönhető – a kötelezően udvarhú szemléleten túl – a tárgyilagosságra való törekvés, a források és események objektív bemutatása. Rögtön a Rákóczi-szabadságharc elbeszélésének kezdetén leszögezi, hogy bár nem lehet szépíteni „a 27 éves ifjú meggondolatlan tettét” (ezzel viszont mégiscsak szépít!), mivel azonban néhány szerző a valóságtól elrugaszkod-

115 I. m. 448.

116 Pályáját (1773-ig) ld. *L. Lukács*: i. m. II. 688–689. Életére és munkásságára a legfrissebb összefoglalás: *Thoroczkay Gábor*: Előszó. In: *Katona István: A kalocsai érseki egyház története*. Sajtó alá rend., jegyz. Thoroczkay Gábor–Tóth Gergely. I–II. Kalocsa, 2001–2003., I. i–xxx, itt: i–viii. Történetírói munkásságára ld. *Szabados Gy.*: i. m. 201–221. (elsősorban a magyar őstörténet és az Árpád-kor vonatkozásában); *Uő*: Katona István történetírói időszakáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112(2008) 679–699.

117 Az 1700–1701-es, leplezett összeesküvéssel együtt számolva. Ld. *Stephanus Katona*: *Historia critica Regum Hungariae* [...]. I–XLII. Pestini–etc., 1779–1817., XXXVI. 158–185. (Rákóczi és Beresényi 1700–1701-es összeesküvése); 258–677., XXXVII. 3–701. (Rákóczi-szabadságharc).

118 A Brenner Domokos által összeállított, nagyjából a szabadságharc történetét bemutató kiadványnak – amely számos eredeti dokumentum mellett tartalmazza Rákóczi Emlékiratait is – a címe: *Histoire des révolutions de Hongrie, où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement*. I–VI. La Haye, 1739. Az itthon sokáig indexen lévő munkára legújabbán ld. *R. Várkonyi Á.*: *Befejezetlen történelem* i. m. 725–726.

119 Katonának főleg a középkori kútfőkkel szembeni forráskritikájával kapcsolatban hasonló állapít meg: *Szabados Gy.*: Katona István i. m. 682–690.

120 Vö. *Thoroczkay G.*: i. m. ii.

va vádolta őt, „ezeket megcáfolni és az igazságot megvédeni történészi kötelesség”.¹²¹ Ezután idézi és kétségbe vonja Ketteler augsburgi történetíró hajmeresztő koholmányait, például, hogy Rákóczi és Bercsényi 1700-ban a Habsburg-ház fizikai kiirtására készült.¹²² Ugyanígy sokszor vitába száll Wagnerrel is, így kételkedik abban, hogy a császári történetíró olvashatta-e Rákóczi XIV. Lajos részére küldött, és Longueval által az udvarban bemutatott levelét, s következőképpen abban sem biztos, hogy annak tartalmát Wagner hitelesen foglalta írásba.¹²³ Itt kell említést tennem Katona kalocsai érsekségtörténetéről, ahol nagy teret szentel Széchényi Pál békeköveti munkásságának, s az eseményeket körültekintő alapossággal – elsősorban az *Histoire*-ra támaszkodva –, és a *Historia critica*-ban is tapasztalt objektivitással írja meg (így komolyan veszi Rákóczi törekvését a békés megoldásra).¹²⁴

Katona művében – a Palma és Pray által írt, szinte „szekularizált” szabadságharc-recepciók után – a felekezeti nézőpont újból előtérbe kerül. Különös gondolat ír a jezsuiták kiűzésének körülményeiről – ebben fő forrásai Tersztyánszky és Kazy Ferenc –,¹²⁵ és ugyancsak részletesen foglalkozik a Rákóczinak tulajdonított *Responsió*val. Ha a körülményeket tekintjük, már régóta időszerű volt, hogy egy (ex)jezsuita szerző is kifejtse a véleményét az ügyben. 1784-ben, II. József engedékenyebb időszakában megjelent nyomtatásban a *Responsio*, kiadó és hely megjelölése nélkül.¹²⁶ A szöveg nagy visszhangot keltett, s mint láttuk, 1789-ben Ribini felhasználta annak tartalmát evangélikus egyháztörténetéhez. Katonát azonban nem is a kiadás és Ribini bosszantotta a legjobban – bár mindkettőt hevesen támadta –, hanem az, hogy Horányi Elek is hivatkozott a *Responsió*ra, mint hiteles forrásra a *Memoria Hungarorum* második kötetében. A piarista szerző ugyanis közölte Kiss Imréről, Báthori Zsófia jezsuita gyóntatópapjáról a vitatott szerzőségű műben lévő gunyoros anekdotát, amit Katona botrányosnak tartott.¹²⁷

121 „Nullo quidem colore tam temerarium iuvenis 27. annos nati facinus excusari potest; quia tamen a nonnullis etiam supra veri speciem accusari solet; id diluere veritatemque defendere, historici munus est.” S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVI. 259.

122 I. m. 259–264. Ketteler műve Istvánffy magyar történetének kiegészítéseként jelent meg: *Nicolaus Isthvanffius–Johannes Jacobus Ketteler: Regni Hungarici Historia, post obitum gloriosissimi Mathiae Corvini Regis [...] libris XXXIV. [...] exacte descripta a Nicolao Isthvanffio [...] Accedit hac postrema et novissima editio [...] Leopoldi Magni, Josephi I. et Caroli VI. Regis XLVII. Auctarium, usque ad annum MDCCXVIII. [...] libris XV. sincero, veraci ac nitidissimo stylo descriptum per D. Johannem Jacobum Ketteler. Coloniae Agrippinae, 1724.* Ketteler szélsőséges elfogultsága és tévedései már Kolinovicsnak is feltűntek. Ld. G. Kolinovics: *Commentariorum* i. m. [iii].

123 S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVI. 164–165. Vö. A. Coreth: i. m. 77.

124 Katona I.: A kalocsai érseki egyház i. m. II. 98–111. Rákóczi szándékainak öszinteségéről: i. m. 108.

125 S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVII. 306–321., 389–400.

126 Címe: *Francisci Principis Rakoczy responsum ad supplicationes sex comitatum, contra relegationem patrum Societatis Jesu e Regno Hungariae. Anno 1706. S. I. S. a. [1784.]* Bővebben foglalkozik a kiadással: *Esze T.*: i. m. 93–100.

127 A Katona által kifogásolt történetet Horányi művében ld. *Alexius Horányi: Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. I–III. Viennae, 1775–1777., II. 351.* Katona dühösen jegyzi meg, hogy nemcsak csodálatos, de súlyosan clitélendő, hogy egy

Az exjezsuita historikus tehát bizonyára úgy érezte, hogy a rendjét ért támadásokra, köztük a *Responsio* megjelenésére válaszolnia kell. Ezt a tőle megszokott alapossággal meg is teszi. Egyrészt a szöveg megjelenése körüli bizonytalanságokra hívja fel az olvasó figyelmét – így arra, hogy a bécsi császári bibliotékában, amelyre az ismeretlen kiadó hivatkozik, nem található meg a *Responsio* kéziratos példánya.¹²⁸ Másrészt kijelenti, hogy a szöveg jezsuita-ellenes pamfletekből van összetoldozva, s a benne lévő vádaskodások Rákóczi karakterétől igen messze állnak.¹²⁹ Érdekes, hogy Rákóczi jellemére apellál: nem szabad azonban elfelejteni, hogy Katona nagyon jól ismerte a fejedelem *Emlékiratait* és levelei egy részét, hiszen számtalanszor hivatkozik rájuk, így valóban feltűnhetett neki, hogy a *Responsio* milyen messze áll Rákóczi stílusától. De leginkább a *Responsio* állításait veti össze Rákóczi egyéb megnyilvánulásával. Így például a jezsuita iskolák szükségességét tagadó passzust szembesíti a Kazynál található történettel, vagyis Rákóczi Pongrácz Imrének adott, fentebb már említett válaszával, illetve a jezsuiták egyetemekről és iskolákból való kivonulását követelő szakaszt azzal a ténnyel, hogy Rákóczi meghagyta Kassán és Nagyszombatban a társaságbeli tanárokat.¹³⁰ Összességében kijelenti, hogy a *Responsio* sugalmazásával ellentétben Rákóczi nem volt annyira ellenséges a jezsuitákhoz, ahogyan a többi katolikus vezető, Bercsényi, Sennyei, Klobusiczky sem; persze, amikor az akatolikusok fölébük kerekedtek (*quibus cum acatholici praevaluissent*), akkor Rákóczi siettetette az ítélet végrehajtását, de előírta az erre kinevezett biztosoknak, hogy tiszteljék a papi és szerzetesi személyeket, s hogy minden ingóságukat lepecsételve, érintetlenül őrizték meg. Katona ebből arra következtet – talán nem is ok nélkül –, hogy Rákóczi idővel (az önálló magyar rendtartomány létrejötte után) vissza akarta hívni a Társaság tagjait.¹³¹ A fejedelem iránt megnyilvánuló óvatos rokonszenv, a bujdosók sorsának figyelemmel kísérése Katona részéről a későbbi események leírásakor is észlelhető: sűrűn idézi Mikes Kelemen leveleit, s Rákóczi haláláról is igen hosszan értekezik, többek között Mikes alapján.¹³²

katolikus és szerzetesi fogadalmat tett szerző nyíltan hirdeti ezt a vádaskodást (értsd: a Responsiót). S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVII. 408.

128 I. m. XXXVII. 403. A problémára részletesebben ld. *Esze T.*: i. m. 93–95.

129 S. Katona: *Historia critica* i. m. XXXVII. 403–404.

130 I. m. 401., 408–409.

131 I. m. 406. Katona eme véleményével látszik összhangban lenni Rákóczi ama 1707-ben, Erdélyben tett kijelentése, hogy vissza fogja hívni idővel az országba a jezsuitákat. Bővebben ld. *Meszlényi Antal*: II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. *Regnum* 1(1936) 225–304., itt: 290.; *R. Várkonyi Á.*: „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket.” I. m. 1463. Mindazonáltal Rákóczinak – a jezsuitáknak tett gesztusok ellenére – a kiűzés végrehajtásában megnyilvánuló határozottságát a pataki jezsuiták példáján világosan láttatja: *Gyulai Éva*: Rákóczi és a sárospataki jezsuiták. In: II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2008. 294–345., különösen: 330–345.

132 Szabados Gy.: Katona István i. m. 697.

Összegzés

A Rákóczi-szabadságharc megörökítése a 18. században nagy kihívás elé állította a honi történetírókat. Meg kellett felelniük az udvari álláspontnak, amit tovább bonyolított az amnesztia miatti, fentebb már említett sajátos helyzet, miszerint a szabadságharcról nem írhattak semmi jót, a résztvevők nagy részéről pedig semmi rosszat, kivéve a két „archirebellist”. Emellett szem előtt kellett tartaniuk saját egyházuk, sőt, a katolikus egyházon belül saját szerzetesrendjük érdekeit is (a történetírók ekkor még mindannyian lelkészek, illetve szerzetesek voltak, kivéve Kolinovicsot). A történeti recepció eme gordiuszi csomóját a protestánsok a fentebb már ismertetett módon vágták el: leplezetten vagy leplezetlenül Rákóczi és Bercsényi katolicizmusát hangsúlyozták ki, s az udvari állásponttal megegyezőleg rájuk hárítottak minden felelősséget. A katolikus történetíróknak viszont sokkal kevésbé felelt meg a Wagner által felállított aulikus narráció. Egyrészt Rákóczi és Bercsényi negatív megítélését és kizárólagos felelősségét eltúloztak és saját magukra nézve kedvezőtlennek érezhették, másrészt hiányolhatták a protestánsok kritikáját is (a szabadságharc vallási viszályai teljesen kimaradtak Wagner művéből!).¹³³ Kazy Ferenc ezért látványosan szembefordult az udvari állásponttal: a fejedelem és a főgenerális az ő művében igen kedvező színben tűnnek fel, továbbá nevek nélkül, de határozottan megkezdte a protestánsok „felelősségre vonását” is. Bár a fentebb már jelzett ellentmondásossággal, de Kolinovics is ebbe az irányba mozdult el, amikor a protestáns templomfogalásokat és azok igazságtalanságait ecsetelte, majd Desericzky is ezt folytatta, aki a katolikus templomokat fosztogató kurucokról írt. Ezenkívül Desericzky és Palma a fejedelem mentegetésén is fáradozott (ezért viszont mindketten „beáldozták” a másik vezért, Bercsényit), amit aztán Katona folytatott tovább. Egyedül Pray fogadta el maradéktalanul az udvari álláspontot, a császárszolgálatában és a francia háborúk árnyékában.

A jezsuita történészeknek fontos volt az is, hogy a Társaság által nevelt Rákóczi felelősségét a minimálisra csökkentsék a 6. artikus kapcsán. Nyilván belátták: nem vetne rájuk jó fényt, ha az rögzülne a köztudatban, hogy egy katolikus fejedelem üzte ki őket. Már Tersztyánszky is egyedül a protestánsokat okolta a mondott törvénycikkért, Kazy pedig hosszú oldalakon keresztül ecsetelte a fejedelem jezsuiták iránti rokonszenvét. Schmitth Miklós ugyancsak mentegette Rákóczit az ügyben, vele együtt a „kompromittálódott” főpapot, Telekessyt is. Katonának még nagyobb feladat jutott: az időközben nyomtatásban is megjelent és a fejedelemnek tulajdonított jezsuitaellenes vádiratot, a *Responsiót* kellett szétzúznia és Rákóczi szerzőségét megcáfolnia, amit biztos kézzel végre is hajtott. Katona egyben magabiztos forráskezelésével, lényeglátásával, higgadságával már átmenet a 19. századi történettudományunkhoz.

¹³³ Általában elmondható, hogy Wagner a szabadságharcból csak a katonai és diplomáciai eseményekre koncentrált, Rákóczi államának belső ügyeiről szinte semmi sem olvasható művében.

Áttekintésem végén bízom abban, hogy sikerült rámutatnom: a 18. században a sok korlátozó tényező ellenére már megkezdődött egy bizonyos történet-szdiskurzus a szabadságharcról. A vita azonban ekkor még – a jelzett körülmények miatt – főleg Rákóczi és Bercsényi megítélése és a valláskérdés körül zajlott, illetve arról, hogy kit terhel felelősség a „rebellióért”: a katolikus vezetőket, vagy a protestáns derékhadat.¹³⁴ A valódi feltárás – és az események átértékelése – a 19. században indult meg.

GERGELY TÓTH

CONFESSIONALISM AND HISTORICAL MEMORY

RÁKÓCZI'S WAR OF INDEPENDENCE IN THE HUNGARIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 18TH CENTURY

The historical reception of Rákóczi's war of independence (1703–1711) in the 18th century has hardly been researched so far, inspite of the fact that Hungarian historians wrote rather frequently about the war in the 18th century – of course with regard to the official view of the royal court on the past –, and great differences appeared among them regarding the judgement about certain historical characters and events. Therefore, I summed up the historiography of the 18th century up to István Katona, and I also examined how the authors presented the period in question in their writings. As it seemed for me that the most important reason of the differences among the authors' narrations was their confessional affiliation, I divided the subject according to it: first I dealt with the Protestant, then with the Catholic writers.

From this point of view, the most significant author was Mátyás Bél (1684–1749) among the Lutherans: this excellent geographer and historian, who wrote remarkably much about Rákóczi's movement in his great work *Notitia*, in which he describes about the country and its history as well. Partly by experience, he regarded the war of independence as the stoppage of development, chaos and decay. He criticized severely and, sometimes rudely, Ferenc Rákóczi II and Miklós Bercsényi: according to him the responsibility rested solely on them for what had happened. His attitude does not reflect only his own persuasion, but his adaptation to the official position as well. His narration often harmonized with those historic works which reflected the views of the Imperial Court of Vienna, for example with the biography of Leopold I, written by Franz Wagner, especially regarding the judgement on the two leaders of the war of independence. Finally, a third motive might have also contributed to Bél's negative opinion about the two leaders in question. Other Lutheran and Calvinist writers, who wrote about the war of independence, such as Pál Okolicsányi, Péter Bod, Andreas Schmal, János Ribini, emphasized Rákóczi's and Bercsényi's responsibility and highlighted that they were both Catholic. Their deliberateness is obvious: this way they wanted to counteract the fact that there were also Protestant participants and people who took advantage of the movement.

¹³⁴ A Dózsa-felkelésről szóló személyes visszaemlékezések kapcsán, a felkelők és a nemesek narrációi között hasonló jellegű „értelmezési háborút” észlelt nemrég megjelent tanulmányában *Erdélyi Gabriella*: A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban. *Történelmi Szemle* 51(2009) 461–480., különösen: 470–474.

The more the Protestant writers accepted the Court's negative opinion about Rákóczi and Bercsényi, regarding them as the scapegoats, the less the Catholics could agree with it. In one respect they must have felt exaggerated and unfavourable for themselves the negative criticism and absolute responsibility of the two leaders (because of Rákóczi's and Bercsényi's Catholicism), and they also must have missed the critique on the Protestants. For this reason the Jesuit Ferenc Kazy turned evidently against the attitude of the court in his work written about the history of the university of Nagyszombat (now Trnava, Slovakia): he put a rather good complexion on the prince and the chief general, and he definitely starts to "call the Protestants to task", though without names. Gábor Kolinovics also gives a detailed description in his work about the occupation of churches and cases of injustice done by the Protestants. Later on the Piarist József Ince Desericzky followed his example while writing about the history of the episcopate of Vác and dealing with the issue of Protestant Kuruc soldiers looting Catholic churches. Furthermore, Desericzky and Ferenc Károly Palma, a Jesuit author writing about Hungarian history in a popular way, took every effort to save the prince (but they both "sacrificed" the other leader Bercsényi for that purpose). István Katona, also Jesuit, continued this practice further on in his great historical work, i.e. *Historia critica*. The Jesuit György Pray was the only person who conceded entirely the point of view of the court, in the emperor's service and in the shadow of the French Wars.

It was also important for the Jesuit historians to minimize Rákóczi's responsibility regarding the issue of expelling the Jesuits during the war of independence, because they apparently realized that it would have presented them in a bad light if it had disseminated that a Catholic prince had driven them out. János Tersztyánszky, writer of the short history of Kassa (now Košice, Slovakia), blames exclusively the Protestants for the expulsion in his work, as well as Kazy, and he also describes the prince's sympathy for the Jesuits through several pages. Miklós Schmitth, author of *Episcopi Agrienses*, tries to justify Rákóczi in this matter, too. István Katona had to undertake a demanding task: meanwhile, an anti-Jesuit indictment got published, fastened on Rákóczi, i.e. the *Responsio*, and he had to pulp it and refute Rákóczi's authorship, what he masterfully accomplished.

Consequently, in the 18th century the authors' religion influenced the opinion about the war of independence to a great extent. The Catholic and the Protestant writers differed mainly in who was responsible for the defeated movement: the Catholic Rákóczi and Bercsényi, or the joined Protestant orders. This historical reception, influenced by religious conflicts and restricted by the Court's uncomplying attitude from the outset, was replaced by real historical researches only in the 19th century, though they were prejudiced because of other aspects.

JANEK ISTVÁN

Magyar törekvések a Felvidék megszerzésére 1938-ban¹

Az, hogy Közép-Európa egyik „beteg embere” Csehszlovákia lett, 1938-ra nyilvánvalóvá vált. A német–csehszlovák válság kiéleződött, és háborús konfliktussal lehetett számolni. A magyar elképzelések Csehszlovákiával kapcsolatban ennek megfelelően módosultak. Magyarország társadalma és kormányai soha nem nyugodtak bele a magyarok és szlovákok lakta északi országrész elvesztésébe – mint ahogyan a történelmi Magyarország más területeiről sem mondtak le. A két háború közötti időszakban mindvégig arra törekedtek, hogy visszaszerezzék azokat. A Felvidék megszerzésének gondolata a magyar revízió első számú célkitűzése volt, amely a politikai és katonai köröket egyaránt foglalkoztatta.

A magyar politikusoknak Erdély után a Felvidék elvesztése fáj a legjobban, mivel annak fontos gazdasági szerepe volt a történelmi Magyarország működésében. A magyar politikai vezető réteg egy része is sok szállal kötődött ehhez a területhez származása vagy korábbi birtokai miatt. A magyar propaganda azt sugallta: mivel Csehszlovákiának nem volt korábban államisága és a történelmi tradíciók is hiányoztak, így ettől az országtól szerezhetik vissza leghamarabb az elvesztett területeket. Azzal érveltek, hogy Csehszlovákia egy mesterséges képződmény, amely csak a nagyhatalmaknak köszönheti létezését, így könnyebben le lehet győzni egy alkalmas pillanatban.²

A magyarországi kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem úgy tekintettek, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországukkal, következetesen tagadták az ott élő szlovák és cseh nép egy nemzethez való tartozását. Ezzel a csehszlovák állameszmét támadták, amely a két nemzetet egyazon nemzet két ágának tekintette. A magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül arra törekedett, hogy a szlovák és a cseh nemzet közeledését megakadályozzák. A szlovákság számukra a csehek által megszállt népesség volt, amely a többi kisebbséggel közösen küzd a felszabadulásért. A szlovákok szerintük etnográfiai, nyelvi és történelmi is teljesen különálló nemzetet alkottak a cse-

1 A tanulmány eddig nem kutatott cseh és szlovák források felhasználásával kísérli meg a téma feldolgozását.

2 A revízió szükségessége a magyar politikusok és a közvélemény számára is evidenciának számított, és elutasították a beletörődést a trianoni békeszerződés nyomán kialakult helyzetbe. *Zeidler Miklós*: Magyar revizionizmus a két háború között. *Limes* 14(2001) 3. sz. 10–11.

hektől. A magyar vezetés egyetértett azzal, hogy Szlovákiának, de legalábbis a magyarlakta területeknek, valamilyen formában feltétlenül vissza kell térniük a magyar állam kebelébe. A magyar vezetésben élt egy olyan hit, hogy egy esetleges népszavazásnál a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának. Ezt segítő a szlovák származású František Jehlička³ és Viktor Dvorčák⁴ által vezetett szlovák mozgalmakat és másokat is titkos anyagi támogatásban részesítették.⁵ A magyar kormány a revíziós propaganda koordinálására létrehozta a *Tót Központi Irodát* és a Nemzetiségi Minisztérium mellett működő Tót főosztályt. Ezek célja és törekvése az volt, hogy Szlovákiát vagy egy részét bizonyos feltételekkel Magyarországhoz visszavezessék.⁶ A magyar vezetés, hogy a saját közvéleményét is befolyásolni tudja, propagandája révén azt terjesztette az 1930-as években, hogy a szlovákok már megbánták, hogy 1918-ban nem csatlakoztak Magyarországhoz és ezt a hibájukat jóvá akarják tenni, csak ezt nyíltan nem mondhatják ki Csehszlovákiában.⁷ A két háború közötti magyar kormányok a revíziós stratégia megvalósításához a meghatározó európai nagyhatalmak jóindulatának megszerzését tekintették legfontosabb feladatuknak. A magyar külpolitika irányítói mindent megpróbáltak, hogy az országot elszigetelt helyzetéből kivezessék, és a területi revízió ügyéhez szövetségeseket nyerjenek. Ehhez Németország tűnt a legmegfelelőbb támogatónak.

A magyar kormányzat revíziós külpolitikája Csehszlovákiával szemben jó ideig kizárólag az integrális revízió⁸ talaján állt, csak az 1920-as évek második felében jelent meg az etnikai revízió⁹ és a kettő közötti különbségtétel.¹⁰ Az integ-

3 František Jehlička (Jehlicska Ferenc) (1879–1939) szlovák politikus, katolikus pap, egyetemi tanár volt. 1906-ban a magyar parlament tagjává választották, rövid idő után lemondott mandátumáról. Andrej Hlinkával közösen 1919-ben a párizsi békekonferenciára ment, ahol a szlovák autonómia érdekében akartak szót emelni, de tervük nem sikerült. Ezt követően haláláig Európa több városában a magyar kormány szolgálatában állt és a szlovák autonómia és Szlovákia Magyarországhoz való csatlakozása érdekében dolgozott. Jehličkáról bővebben ld. *Miroslav Michela*: František Jehlička politikai pályafutásai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate* 2005. Tél. 32–44., valamint: *Marián Hertel*: František Jehlička Nočná mora politického života. In: *Do pamäti národa*. Kol. Slavomír Michálek–Natália Krajčovičová. Bratislava, 2003. 263–266.

4 Dvorčák Viktor (1878–1943) szlovák származású politikus, korábban Sáros megyei főlevéltáros volt. Trianon után a magyar kormány alkalmazásában állt, fedőneve Szőke Költő, egyes források nevét Dvorčák Győzőként is említik. Dvorčák évtizedeken keresztül Magyarországon és külföldön fejtett ki propagandát egy Magyarországon belüli szlovák autonóm állam létrehozása érdekében. *Miroslav Michela*: Pod heslom integrity Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921. Bratislava, 2009. 26–31.

5 *Juraj Kramer*: Iredenta a separatizmus v Slovenskej politike. Bratislava, 1957. 18., valamint: *Miroslav Michela*: Maďarská politika a plány ozbrojenej akcie na Slovensku v rokoch 1919–1920. *Vojenská História* 12(2008) 2. sz. 67.

6 *Marián Hronský*: Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920. Bratislava, 1988. 225–226.

7 *Steier Lajos*: Felső-Magyarország és revízió. Bp. 1933. 32.; *Borsody István*: A magyar–szlovák kérdés alapvonalai. Bp. 1939. 37–38.

8 A régi Nagy-Magyarország helyreállítását képviselő nézet.

9 A magyarlakta területek visszacsatolását képviselő nézet.

10 *Szarka László*: A kisebbségi kérdés a magyar–csehszlovák kapcsolatokban. *Regio* 1(1990) 3. sz. 236–237.

rális revízió követelése már 1923 után lekerült a magyar politika hivatalos napirendjéről, mivel belátták, hogy nincs reális esélye, s csak 1928-tól tűzték zászlajukra a békés revízió jelszavát.

Az 1920-as évek közepére a magyar kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára is egyértelművé tették, hogy kielégítő végső megoldásnak egyedül a területi revíziót tekintik.¹¹ Voltak azonban átmeneti elképzelések is, szó esett például egy esetleges népszavazásról Szlovákia területével kapcsolatosan, amelyet a nagyhatalmak támogatásával hajtanának végre, de ez sohasem kerülhetett komolyan szóba. A csatlakozás, illetve a népszavazás, a magyar–szlovák közös állam létrehozásának terve, mint a magyar külpolitika bizonyos vezetőinek célja, mindvégig napirenden volt, egyes magyar politikusoknál egészen 1938-ig kezdeti lépésnek számított a revízió útján. Bethlen István, majd Teleki Pál volt az a két magyar politikus, akik már egyértelműen az etnikai revíziót próbálták érvényesíteni Csehszlovákiával szemben.¹²

A magyar vezetés az I. világháború után abban reménykedett, hogy a szlovák politikai elit majd a magyar orientáció felé fordul és Szlovákia Magyarországhoz csatlakozik, de ez a harmincas évek második felében már nem számított reális alternatívának, bár voltak rá kísérletek. A magyar diplomácia az 1920–1930-as években mindent elkövetett azért, hogy Andrej Hlinkát¹³ és pártját megnyerjék maguknak. Ezen törekvésüket megíúsította a Vojtech Tuka-per,¹⁴ aminek következtében elveszítették azt az embert, aki Hlinkára és Tisóra is hatást gyakorolhatott volna.¹⁵ Vojtech Tuka a börtönben töltött évek

11 A szlovákiai magyar kisebbség belső helyzetével kapcsolatosan ld. *Simon Attila*: A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia két világháború közötti kolonizációja. In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Szerk. Simon Attila–Bárdi Nándor. Somorja, 2006. 261–276., valamint: *Angyal Béla*: Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta–Dunaszerdahely, 2002.

12 *Jörg K. Hoensch*: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Köln–Graz, 1965. 63.

13 Andrej Hlinka (1864–1938) szlovák politikus, katolikus pap volt. Politikai pályafutását a katolikus Néppártban kezdte, később a Szlovák Nemzeti Párthoz csatlakozva a párt klerikális szárnyának vezetője volt. 1905-től a Szlovák Néppárt alapító elnöke; parlamenti képviselő is volt. 1919-ben jegyzékben kérte a párizsi békekonferenciától Szlovákia önigazgatásának biztosítását a csehszlovák államon belül, ezért a cseh hatóságok megfosztották parlamenti mandátumától és nyolc hónapra bebörtönözték. Később a cseh centralizációs törekvésekkel szembehelyezkedő szlovák autonomista mozgalom vezéralakjává vált. Utóda és mozgalma továbbvivője Jozef Tiso lett.

14 Vojtech Tuka (1880–1946) jogász, egyetemi tanár, politikus volt. A pécsi jogakadémián, majd a pozsonyi egyetemen tanított. Kezdetektől részt vett a titkos magyar katonai szervezkedésekben és a csehszlovákiai magyar politikai pártok megalakításában. Belépett a Hlinka-féle Szlovák Néppártba, annak alelnöke, 1925-től parlamenti képviselője lett. Ő dolgozta ki a párt első autonómia-tervezetét. 1929-ben mint magyar kémec a csehszlovák hatóságok letartóztatták és 15 évi börtönre ítélték. 1937-ben amnesztiával szabadult. A Tiso-féle szlovák állam megalakulása után miniszterhelyettes, külügyminiszter, miniszterelnök is volt. 1946-ban mint háborús bűnöst kivégezték.

15 A szlovák–magyar együttműködést megnehezítette a Tuka-per, amely során kiderült, de bizonyítani nem tudták, hogy Tuka a magyar kormánytól pénzt és kémkedési megbízásokat kapott. Ld. *Veres Tímea*: A Tuka-per közvetlen előzményei a szlovák és cseh sajtóban. Fórum Társadalomtudományi Szemle 6(2004) 1. sz. 149–153. és *Uő*: Tuka politikai visszatérése. Fórum Társadalomtudományi Szemle 9(2007) 2. sz. 87–100., valamint: *Michal Lukeš*: Cesta k amnestii Vojtecha Tuky. Historický Časopis 46(1998) 663–672.

során megváltoztatta korábbi meggyőződését, miszerint Szlovákiát Magyarországhoz kell csatlakoztatni, és ezt 1939-ben nyíltan közölte is az egyik magyar megbízottal.¹⁶ A magyar vezetés azonban más úton is próbálkozott. A magyar revizionizmus szolgálatában álló Jehlička és Dvorčák az általuk létrehozott szervezetekkel és más szlovák emigránsok révén is próbáltak utat találni a szlovák politikusok megnyeréséhez. A szlovák emigránsok mozgalmai nem gyakoroltak jelentős hatást a szlovák lakosságra, mozgalmuk kezdeti, 1920-as években aratott sikerei után elvesztették tömegbázisukat. A magyar vezetés ennek ellenére általuk vélte kivitelezhetőnek, hogy sikerül együttműködést összehozni a magyar kormány és az Andrej Hlinka vezette *Szlovák Néppárt* között, ezen törekvésük azonban eredménytelen maradt. Hlinka és köre elvetette az együttműködést az 1920-as évek második felétől Jehličkával és Dvorčakkal, és a magyar kormány közvetlen közeledési kísérleteinek sem volt érzékelhető hatása.

Magyarország az Anschluss után két alternatíva közül választhatott: vagy valamilyen megállapodásra jut a kisantant államaival és lemond revíziós igényeiről, vagy részt vesz a Csehszlovákia elleni kialakulóban lévő német akcióban. Bármennyire is félt Magyarország Németország megerősödésétől, a Csehszlovák Köztársaság felbomlása alatti magyar passzivitás mind kül-, mind belpolitikai szempontból elképzelhetetlen volt. A magyarok rájöttek, hogyha eredményeket akarnak elérni, Szlovákia megszerzése érdekében tárgyalásokat kell folytatniuk a *Szlovák Néppárt* vezetésével, Hlinkával és Jozef Tisóval.¹⁷

A magyar diplomácia felismerte, hogy Lengyelországnak – elsősorban a német veszéllyel szembeni védekezés miatt – szüksége van a közös magyar–lengyel határ kialakítására. Csehszlovákia bukása azt a veszélyt is magában hordozta, hogy az egész országot megszállják a németek. A lengyel és a magyar politikusok ezt végzetes következményként élték volna meg, és ezt mindenféleképpen megakarták akadályozni. Ebből kifolyólag a Csehszlovákián belüli nemzetiségi mozgalmakat, így a szlovákok elszakadási törekvéseit Varsó rokonszenven szemlélte és támogatta. A lengyel kormány a csehszlovák–magyar konfliktusban mindvégig a magyar oldalt támogatta.

16 Tuka 1939 első felében kifejtette, hogy már nem tehet semmit annak érdekében, hogy Szlovákiát Magyarországhoz csatolják, ezután a magyar diplomácia, mint korábbi ügynökével már nem számolt. *Juraj Fabian: Svätošťefanské tiene Telekiho zahraničnú politiku a Slovensko 1939–41.* Bratislava, 1966. 31., 91.

17 A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Összeáll., sajtó alá rend. Ádám Magda. Bp. 1965. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. II.) (= DIMK II.) 187. dok.: 369–370.

Magyar–lengyel közeledési kísérletek a szlovák vezetőkhez

1938 márciusától a magyar diplomácia keresni kezdte a lehetőséget a tárgyalások megkezdésére a szlovák vezetőkkel. Mivel ekkor Csehszlovákia még létezett, az egyeztetéseket csak titokban kezdhették meg, ezért szükségük volt egy közvetítő államra. Kapóra jött nekik, hogy a lengyelek már többször is megbeszélést folytattak a szlovák vezetőkkel 1938 elején. Jozef Beck lengyel külügyminiszter már 1938. április végén azt üzent a magyar vezetésnek,¹⁸ hogy a szlovák ügy megoldásában csak akkor érhetnek el sikereket, ha korrekt és mély kapcsolatot építenek ki a *Szlovák Néppárt* vezetőivel, valamint Karol Sidorral.¹⁹ A prágai magyar követ, Wettstein János május 2-i levelében kérte a magyar külügyminisztérium álláspontját Szlovákia autonómiájával kapcsolatosan. A magyar külügytől 1938. május 7-én érkezett válasz. Ebből megtudhatjuk, hogy a magyar kormány nemcsak a szlovákoknak, hanem a ruszinoknak is hajlandó autonómiát biztosítani visszatérésük esetén. Az autonómia mértékét ekkor még a visszatérés körülményeitől tették függővé. A magyar ígéret szerint, ha a szlovákok részt vennének Csehszlovákia felbomlasztásában, akkor sokkal szélesebb körű autonómiát kapnak, de ha ezt nem vállalják, akkor csak szűkebb körű autonómia lehetséges a számukra. A levélben arra is utalás történt, hogy egy esetleges katonai akcióban más baráti államok is részt vennének²⁰ (itt a lengyelekre és németekre gondoltak, bár ezt nem mondták ki). A lengyelek aktivitása a szlovák ügyben azt a gyanút ébresztette a magyar kormányban, hogy a lengyeleknek is lehetnek bizonyos területi igényeik Szlovákiával szemben, amit ők teljesen a saját érdekszférájuknak gondoltak. Ezt vélték felfedezni abban is, hogy a lengyel sajtóban és közvéleményben is terjedni kezdtek olyan hírek, hogy Szlovákiát Lengyelországhoz kell kapcsolni. A lengyelek szerint ezeknek a híreknek csak az volt a céljuk, hogy Csehszlovákiát belülről bomlasszák, és ők nem tartanak igényt jelentős szlovák területekre.²¹ A lengyel vezérkar is érdeklődött a magyar tervekről, azt szeretnék volna megtudni, hogy Csehszlovákia felosztása esetén hogyan képzelik el az új magyar határt, hogyan kívánják megvonni az autonóm szlovák területi határokat, továbbá hogy Kárpátaljával mi lenne a szándékuk.²² A magyar diplomácia

18 I. m. 160. dok.: 339–340.

19 Karol Sidor (1901–1953) szlovák politikus, újságíró volt Jozef Tiso vetélytársa a Hlinka-pártban és a politikában is. 1935-től nemzetgyűlési képviselő, 1938. dec. elsejétől miniszterelnök-helyettes volt a prágai kormányban. 1939 márciusában pedig az utolsó Csehszlovákián belüli szlovák kormány miniszterelnöke lett. 1939–1945 között Szlovákia vatikáni követeként tevékenykedett. 1945 után Kanadába emigrált.

20 *Juraj Krammer*: Iredenta a separatizmus v Slovenskej politike. Bratislava, 1957. 27. dok.: 290.

21 DIMK II. 187. dok.: 369.

22 Kárpátalja kérdése a lengyeleknek a szerveződő ukrán mozgalom miatt volt fontos. A lengyelek attól tartottak, hogy a Kárpátalja területén erőre kapó ukrán mozgalom egy ukrán Piemont kialakulásához vezethetne, és onnan kiindulva a jelentős számú lengyelországi ukránt is fellázíthatnák. Ezt elkerülendő szívesen látták volna ezen a területen a magyar uralmat.

Kánya Kálmán külügyminiszter 1938. május 15-én küldött levelében a lengyelek tudtára adta, hogy Magyarország Csehszlovákia felbomlása esetén csak Szlovákia és Kárpátalja területére tart igényt, azokra a kis területi nyúlványokra pedig nincs szükségük, amelyek az I. világháború után Lengyelországhoz kerültek.²³ Szlovákia vonatkozásában ezzel tisztázódni látszódtak a két állam között a területi viták, bár a bizonytalansági tényezők továbbra is megmaradtak.

1938. május közepén a magyar diplomácia ismét a lengyelek közbenjárását kérte a szlovákoknál. Ennek szellemében május 19-én Varsóban Józef Beck lengyel külügyminiszter találkozott Karol Sidorral, akinek nyíltan megmondta, hogy Csehszlovákia szétesése esetén Szlovákiának Magyarországhoz kell kerülnie. Beck 1938. június második felében kifejtette Hory András varsói magyar követnek, hogy a szlovák vezetők bizalmatlanok Budapesttel szemben. Ezért azt ajánlották, hogy a magyar diplomácia mielőbb vegye föl a közvetlen kapcsolatot a szlovák vezetőkkel. A lengyelek egyértelműen kimondták, hogy nem akarják a szlovákokban azt a benyomást kelteni, mintha nekik terveik lennének velük. Kifejtették, hogy „a legnagyobb súlyt helyezik arra, hogy ebben a régióban a nyugalom teljes mértékben biztosíttassék, ami csak abban az esetben érhető el, ha Budapest az önálló nemzeti életre ébredt tótok önkormányzati igényeit fenntartás nélkül kielégíti”.²⁴

A magyarok a lengyel tervekről is információkat akartak szerezni, ezért 1938. június végén tapogatózási céllal Lengyelországba küldték Andorka Rudolf ezredest, a magyar vezérkar hírszerző és kémelhárító osztályának vezetőjét, aki ott Waclaw Stachiewicz tábornokkal, a lengyel hadsereg vezérkari főnökével folytatott tárgyalásokat. Andorka azt szeretne volna megtudni, hogy számíthatnak-e a magyarok Lengyelország fegyveres fellépésére Csehszlovákia ellen, ha azt a németek megtámadnák, és ha igen, milyen hadműveleti céljaik lennének. Stachiewicz diplomatikusan kibújt a válaszadás alól és csak annyit mondott, ahogyan országa érdekei megkövetelik, úgy cselekszenek majd. Stachiewicz annyit azért elárult, hogy Szlovákia területét két egymástól különálló zónába sorolják a lengyelek. Az elsőbe Kárpátalját tették, ami a lengyeleket semmiféle vonatkozásban sem érdekelné, legfeljebb csak annyiban, hogy szerinte ezen a részen lenne a legegyszerűbb megvalósítani a lengyel–magyar közös határt. A második zóna a szlovákok lakta terület lenne. E kérdés megoldásánál Stachiewicz szerint megkerülhetetlen, hogy a szlovák nemzet kívánságait is figyelembe vegyék, mert csak így lehetne tartós és végleges megoldást elérni. Andorkának az volt a benyomása, hogy a lengyeleknek lehet valamilyen külön megállapodásuk a szlovákokkal, aminek a részleteit azonban nem sikerült megtudnia.

Andorka megbeszéléseket folytatott Tadeusz Kobylanskival, a lengyel külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével is, akinél a lengyel területi követelésekről érdeklődött. Tőle tudta meg, hogy Teschenre, valamint az Árvában

23 DIMK II. 200. dok.: 383.

24 I. m. 246. dok.: 447.

és a Szepességben található néhány lengyelek lakta falura tartanának igényt Csehszlovákiából. Kobylanski hangsúlyozta, hogy a lengyel külpolitika arra törekszik, hogy a szlovákokat a magyar megoldás felé tereljük. A magyaroktól azt kérte, hogy egy esetleges népszavazás alkalmával Csehszlovákiában, de már előtte is, a magyarok propagandájuk révén mindenféleképpen édesgessék magukhoz a szlovákokat.²⁵ Andorkának az a benyomása alakult ki a lengyelekről, hogy nyitottak a Magyarországgal való együttműködésre, de nem zárta ki, hogy esetleg hátsó szándékaik lesznek Szlovákiával kapcsolatosan, ami nagyobb területi követeléseket is jelenthet.²⁶ Andorka félelme a későbbiek ismeretében alaptalannak bizonyult.

A lengyelekkel folytatott tárgyalásokba Esterházy János,²⁷ a szlovákiai magyarok vezére is bekapcsolódott. Esterházy jó kapcsolatokat ápolt magas szlovák és lengyel politikai körökkel is, ezért közvetítői szerepe igen fontosá vált. Esterházy egy katolikus lengyel–szlovák–magyar közép-európai blokkot akart létrehozni, ami nézete szerint jobban ellenállt volna a németek térhódításának. Esterházy tárgyalásainak célja az volt, hogy kipuhatolhassa, milyen mértékben támogatnák a lengyelek a magyar elképzeléseket Szlovákiával kapcsolatosan.

Karol Sidor képviselte a *Szlovák Néppárt* lengyel orientációját, ezért Esterházy vele kezdte a tárgyalásokat. Esterházy biztosította Sidort arról, hogy Magyarország nem kíván erőszakot alkalmazni Szlovákiával szemben, s Lengyelországgal kíván egyeztetni egy Kárpátalja területén kialakítandó közös határszakasz érdekében.²⁸ A későbbiekben Esterházy a szlovákok érdekeit is védte a magyar kormánynál, kifejtve, hogy csak akkor hajlandó közvetítőként fellépni a szlovákoknál, ha a magyar kormány nem követi el a korábbi hibáit és nem akarják kihasználni a szlovákokat. A csatlakozást csak a szlovák nép akaratával egyetértésben tartotta kivitelezhetőnek, és elutasított minden erőszakos fellépést. Esterházy azt javasolta a magyar kormánynak, hogy a szlovák alkotmány kidolgozásánál a lehető legtöbb kisebbségi jogot adják meg a szlovákoknak, de mindenképpen többet, mint amennyit a csehek korábban adtak.²⁹

Esterházy János 1938. július 17-én és 18-án Beckkel és helyettesével, gróf Jan Szembek külügyi államtitkárral tárgyalt a Szlovákiával kapcsolatos tervekéről. Beck elmondta Esterházynek, hogy Csehszlovákia szétesése hamarosan várható, és ez a belpolitikai feszültségek miatt történik majd és nem külső nyomásra. „Hitler feltétlenül el akarja kerülni a háborút, ezért a belső bomlasztó

25 I. m. 252. dok.: 468–470.

26 I. m. 470.

27 Esterházy János (1901–1957) szlovákiai magyar politikus. 1935-ben nemzetgyűlési képviselővé választották. A két csehszlovákiai magyar párt egyesülése után, 1936 júliusától az Egyesült Magyar Párt ügyvezető elnökeként dolgozott. A bécsi döntés után Szlovákiában maradt és a Magyar Párt elnöke lett.

28 *Pavol Čamogurský*: 6. október 1938. Bratislava, 1993. 105.

29 *Diariusz i Teki Jana Szembeka (1935–1945)*. IV. Ed. Jozef Zaronski. London, 1972. 189., 192.

munkát választotta eszközül, amit Konrad Henleinék³⁰ jól el is végeznek majd.”³¹ Beck szerint, ha Csehszlovákia szétesik, Szlovákiának teljes egészében Magyarországhoz kell visszakerülnie. Beck erről Karol Sidorral is beszélt, akit megnyugtatót, hogy a Magyarországhoz való csatlakozásukkor széles körű autonómiát kapnának. Sidor erre azt mondta, hogy a felvidéki magyarságtól nem félnek, mert azokkal meg tudják magukat értetni, csak az anyaországi magyarok magatartásától tartanak. Esterházy elmondta a lengyel vezetőknek és Sidornak is, hogy Magyarország nem akarja Szlovákiával kapcsolatosan a korábbi hibáit megismételni, így szerint nem Budapestről irányítanák őket, hanem a helyi szinten tevékenykedő önkormányzatoknak és politikusoknak kell jelentősebb hatalmat adni. Példaként az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka alatt Horvátország autonómiáját és helyzetét említette. Véleménye szerint a szlovákok széles körű belső és külső kulturális autonómiát kapnának saját parlamenttel és nagy hatáskörrel. Közös csak a külpolitika, a pénz és a gazdasági ügyek lennének. A területi kérdéseket illetően Magyarországhoz csak Kárpátalját és Szlovákia azon területeit csatolnák, amelyek többségükben magyarok által lakottak. Esterházy azt is felvetette, hogy a lengyel kormány garantálhatná a magyar kormány által ígért szlovák alkotmány betartását.³²

Beck 1938 júniusában azon igyekezetében, hogy a magyar–szlovák közeledést elősegítse, azt is felajánlotta Sidornak és rajta keresztül a többi szlovák vezetőnek, ha a csehek miatt félnének Budapesten tárgyalni a magyarokkal, akkor azt Varsóban is megtehetik.³³ A lengyeleknek és Esterházynak sem sikerült Sidort rávenni a magyar célok támogatására, s a *Slovák* című pozsonyi napilap július 31-ei számában a szlovák politikus élesen támadta a magyarokat. Sidor nevetségesnek tartotta azt a feltételezést, hogy Hlinka és a szlovákok Magyarországhoz – vagy esetleg egy másik országhoz – akarnának csatlakozni. Hangsúlyozta, „hogy a szlovákok nem akarják a magyarokat, nem hisznek nekik, és hogy szó sincs a hozzájuk való visszatérésről. [...] Ahogy átéltük e területen a rómaiak, a hunok, a magyarok és mások korát, úgy most is élni fogunk, és élni fogunk és kitartunk.”³⁴ Sidor azt is megemlítette cikkében, hogy Csehszlovákiában csupán a csehek és a zsidók elégedettek helyzetükkel. A szlovákok nem akarnak cseh–szlovák nemzetet alkotni, csak egyedül szlovákot. A cikkben kifogásolta, hogy országában a szlovákokat még önálló nemzetként sem ismerik el. A magyar diplomácia komolyan vette Sidor megnyilatkozását, és jobbnak látta a tárgyalásokat Jozef Tisóval folytatni.

30 Konrad Henlein (1898–1945) szudétanémet politikus volt. 1931-ben megalapította a Szudétanémet Hazafias Front nevű mozgalmat, amely 1935-ben párttá alakult. A hitleri Németország támogatásával 1938-ban belpolitikai válságot robbantott ki, és a szudétanémet nemzeti követelések fokozásával a csehszlovákiai kisebbségi kérdést európai problémává duzzasztotta.

31 DIMK II. 250. dok.: 457.

32 Diariusz i. m. IV. 189–190., 194.

33 DIMK II. 250. dok.: 457.

34 Magyar Országos Levéltár (= MOL) K-63, 64. cs. 2541/pol. 1938.

Magyar–szlovák csatlakozási tárgyalások 1938-ban

A szlovák politikusok 1938 második felében Szlovákia államformájával kapcsolatosan új elemeket tartalmazó elképzeléseket és terveket dolgoztak ki arra az esetre, ha a csehszlovák állam szétesne vagy megszállás alá kerülne. Ezek a politikai kombinációk abból indultak ki, hogy az európai fejlődés szempontjából az 1938-as évnek hasonló jelentősége lesz, mint amilyen 1918-nak volt, vagyis jelentős területi változások történhetnek a térségben. Annak a lehetősége is felmerült, hogy az egyik szomszédos államhoz csatlakozzanak, ezáltal kerülve el a szlovák nemzet megsemmisülését. A szomszédos országokba való betagozódás alternatíváit autonómia, föderáció, illetve unió révén képzelték el. Andrej Hlinka már 1938 áprilisában megemlítette az egyik lengyel diplomatának, hogy a csehekkel valószínűleg szakítanak, és jelezte, hogy együttműködnének a lengyelekkel. Tiso és politikustársai azt akarták elérni, hogy a lengyelek támogassák a szlovákok politikai nemzetként történő elismerését, esetlegesen autonómiájukat vagy egyenesen önállóságukat. Fölmerült egy lengyel–szlovák unió megteremtésének a lehetősége is, de ezt egyik fél sem gondolta komolyan.³⁵

A szlovák politikusok a magyarokkal is folytattak titkos tárgyalásokat. A magyar diplomáciára ösztönzőleg hatott az az értesülés, mely szerint Andrej Hlinka 1938 augusztusában halálos ágyán mondott politikai végrendeletében meghagyta híveinek: „Amint idő és lehetőség kínálkozik a csehektől való elszakadásra, meghagyom Karol Sidornak, mint a nemzet és az én akaratom legkompetensebb reprezentánsának, hogy tárgyaljon a magyar kormánnyal a szlovákok Magyarországhoz való csatlakozásáról, szem előtt tartva az autonómiára vonatkozó feltételeket, melyek pártunk programjából következnek.”³⁶ Hlinka és a magyar kormány közötti tárgyalásokról nem maradt fenn dokumentum, így a politikai végrendelet valóságát nem lehet bizonyítani.

A magyar diplomácia már 1938 elején felismerte, hogy Hlinka legerősebb embere és lehetséges utóda Jozef Tiso lesz, így vele próbáltak egyezsége jutni Szlovákia ügyében. A titkos tárgyalások 1938 májusának végén a 34. Eucharisztikus Világkongresszuson, Budapesten történtek.³⁷ Az azon résztvevő Jozef Tiso, a *Szlovák Néppárt* befolyásos politikusa így észrevétlenül tárgyalhatott a csatlakozás feltételeiről Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel. Tiso elmondta, hogy a szlovákok a csehektől való elszakadás után hajlandók állami kapcsolatra lépni Magyarországgal. A megbeszélések 1938. szeptember végéig folytatódtak.³⁸ Tiso három pontban foglalta össze feltételeit: „1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetőleg, és a szlovák nyelv

35 Lengyelország választ sem adott a szlovákoknak az uniót illetően. Ld. *Pavol Čarnogurský*:

Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28. septembra 1938. *Historický Časopis* 16(1968) 416.

36 Ld. *Naša Zastava* 1940. febr. 4. 3.

37 MOL K-63, 63. cs. 1938, 7/1. sz. alatt.

38 DIMK II. 403. dok.: 665–666.

hivatalos használata. 2. Külön országgyűlés és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési kvóta.”³⁹ A lengyelek is érdeklődtek a szlovák–magyar tárgyalások menetéről, amire szeptember 14-én a következő választ adták a magyarok: „végleges megegyezés még nem történt, de tárgyalások kedvező atmoszférában állandóan folynak”.⁴⁰ Tiso 1938. szeptember 23-án Prágába utazott Eduard Benešhez, amiről értesítette a magyar kormányt is. Prágai utazásával meg akarta akadályozni, hogy a szlovák vezetés több frakcióra szakadjon, valamint azt a vádat kívánta megcáfolni, hogy nem használt ki minden esélyt a megegyezésre. Kérte ezért a magyar kormányt, hogy útját ne a szlovák politika halogató taktikájaként értelmezzék, „de Prága felé barátságos arcot kell mutatniuk, különben [a] lemeszárlás veszélyének vannak kitéve”.⁴¹ Egyúttal a későbbiekre vonatkozóan azzal a kéréssel fordult a magyar állami vezetéshez, hogy a csatlakozás esetén Szlovákiát ne árásszák el a magyarországi tisztviselők, akik, mivel nem ismerik az ottani helyzetet, már az elején könnyen ellenszenv tárgyává válhatnak a szlovák lakosság szemében. Bár a magyar kormány elfogadta Tiso feltételeit, a szlovák–magyar tárgyalások ennek ellenére eredménytelenül végződtek. Hory András követ szerint azért nem tudtak megegyezni, mert Kánya nem bízott Tisóban.⁴² Kánya Kálmán a szlovák politikusok szándékait e szavakkal jellemezte: a „szlovákok, úgy látszik, tovább folytatják kétszínű játékokat. Míg Sidor látszólag csehbarát nyilatkozatokat tesz, addig Tiso a napokban három pontban foglalta össze kívánságait a Magyarországhoz való csatlakozásuk esetére.”⁴³ A szlovák politikusok magyarokkal szembeni állásfoglalását Ferdinánd Ďurčanský,⁴⁴ a későbbi szlovák külügyminiszter a következőképpen fogalmazta meg: „a szlovákok attól féltek, hogy az autonómia-törekvés a magyarok szemében egyet jelent majd a Magyarországhoz való visszatérésre mutató jellel. A magyarokkal való együttműködés ügyében korábban leírtakat és elmondottakat részünkről csupán a csehszlovák politikára gyakorolt nyomás eszközének lehet tekinteni.”⁴⁵ Magyarán: csak taktikai húzásnak vehetjük, igazából elvetették. A magyar–szlovák tárgyalások ekkor végül eredménytelenül zárultak, de később titokban folytatódtak.⁴⁶

39 I. m., valamint: Archiv Ministerstva Zahraničnych Vecí, Praha (= AMZV) ZU Budapest, 20. karton, N° 352.

40 DIMK II. 337. dok.: 596.

41 I. m. 388. dok.: 645–646.

42 Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Pritz Pál. Bp. 1987. 252.

43 DIMK II. 403. dok.: 665.

44 Ferdinánd Ďurčanský (1906–1974) szlovák politikus, jogász volt, 1935-től a Szlovák Néppárt színeiben nemzetgyűlési képviselő. A Nástup c. lap felelős szerkesztője, 1938. okt. 7-től 1939. márc. 9-ig Tiso autonóm kormányának minisztere volt, a szlovák állam megalakulása után külügyminiszter 1940-ig. Ezután nem töltött be fontosabb posztokat. 1945-ben nyugatra menekült, távollétében halálra ítélték. A szlovák emigráció egyik vezetője volt haláláig.

45 Ferdinánd Ďurčanský: Pohľad na slovenskú politickú minulosť. Bratislava, 1943. 205.

46 J. K. Hoensch: i. m. 64.

Magyar–német–lengyel tárgyalások Szlovákia jövőjével kapcsolatosan

1938. augusztus 21-én Horthy Miklós kormányzó vezetésével magyar küldöttség utazott Németországba. A kétoldalú látogatás barátságtalan légkörben folyt le, mert a szlovéniai Bledben augusztus 20-án a magyar kormány képviselői a kisantant képviselőivel megállapodást kötöttek, amelyben azok elismerték Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.⁴⁷ Ezzel egyidejűleg a magyar delegáció Romániával és Jugoszláviával megállapodott a két országban élő magyar kisebbség jogainak nagyobb fokú érvényesíthetőségéről. Hitler ezt zokon vette a magyaroktól. A bledi megállapodás valójában azt a magyar szándékot palástolta, amely távolról sem a kisantanttal való megbékélést célozta, hanem a régóta ismert magyar külpolitika folytatásának terméke volt, s arra irányult, hogy a kisantantot valahogyan megbontsa. Úgy gondolták, hogy minden további magyar lépésnek ez az első és legfontosabb előfeltétele. A németek nem értették, illetve nem akarták megérteni a magyar szándékokat. Így a kielit tárgyalások kínos hangulatban indultak. Ribbentrop német külügyminiszter kifejtette Kányának, hogy ezzel az egyezménnyel Magyarország lehetetlenné tette a Csehszlovákiával szemben fennálló revíziós igényei kielégítését.⁴⁸ Kánya igyekezett a bledi eseményeket bagatellizálni. A tárgyalások akkor váltak igazán feszültté, amikor a németek a magyarok részvételét kérték a Csehszlovákia elleni katonai akcióban, és azt várták, hogy a magyar kormány erre azonnal igent mond. A németek a katonai megoldást erőltették, mert ekkor a tárgyalásos megoldást még nem gondolták keresztülvihetőnek. Horthy Magyarország együttműködési szándékáról biztosította a németeket, de csak bizonyos feltételekkel. A magyarok egyébként magát a német akciót sem tartották időszerűnek. Kánya Ribbentropnak azt is kifejtette, hogy Magyarország fegyverkezése még csak kezdeti stádiumban van, így nem kockáztathatnak meg egy háborút a jól felfegyverzett cseh hadsereggel szemben. Kánya néhány nappal később Göringnek is megmondta, hogy ha 60–70 százalék remény lenne arra, hogy a csehekkel szembeni fellépést siker koronázza, akkor vállalnák a rizikót, de nem várhatják a németek Magyarországtól, hogy öngyilkosságot kövessen el.⁴⁹ Kánya tehát a hadsereg gyengeségének indokával hátrította el a katonai akcióban való részvételt, bár a magyar katonai lépés komolyan nem jöhetett szóba.⁵⁰ Ribbentrop konkrétan rákérdezett Kányánál, hogy mi lenne egy német–cseh katonai összecsapás esetén Magyarország ál-

47 A bledi és a kielit tárgyalásokhoz ld. *Pritz Pál*: Magyar diplomácia a két háború között. Bp. 1995. 296–333., valamint: *Thomas L. Sakmyster*: Hungary, the Great Powers, and the Danubian Crisis 1936–1939. Athens, 1980. 175–184.

48 Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. (= ADAP), D. II. Deutschland und die Tschechoslowakei (1937–1938). Baden-Baden, 1950. 383. dok.: 486–487.

49 I. m. 402. dok.: 519.

50 *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 223.; *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen, 1998. (Történelmi Kézikönyvtár) 178.

lásponjtja. Kánya erre Magyarország semlegességét hangsúlyozta.⁵¹ A német vezetők ajánlatot is tettek: ha beavatkoznak a magyarok, akkor igényeiket a Kárpátokig, tehát az egész szlováklakta területre, valamint Kárpátaljára is elismerték volna.⁵² A magyar vezetők ezt elutasították. Horthy közölte Hitlerrel, hogy Magyarország nem hajlandó fegyveres eszközökkel kiharcolni a revíziót. A Führer megmondta a magyar küldöttségnek, hogy „aki azonban az asztalnál akar ülni, annak legalábbis segítenie kell a főzésnél”.⁵³

A magyar kormány, tartva a nyugati hatalmak beavatkozásától, visszautasította Hitler követeléseit.⁵⁴ Így a kielii német–magyar tárgyalások sikertelennek bizonyultak. Ugyanakkor a magyarok igyekeztek a német szövetség előtt is nyitva tartani az ajtót, és ennek érdekében gazdasági engedményeket tettek. A magyarok attól féltek, hogy egy Csehszlovákia elleni támadás révén szembekerülnének a kisantant többi államával, továbbá Angliával és Franciaországgal, ami csak Magyarország vereségével végződhetne. Magyarország továbbra is területi igényeinek békés rendezéséért szállt síkra. A magyar külpolitika egy hosszú előkészítő periódussal számolt, és nem volt felkészülve a katonai lépésekre Csehszlovákiával szemben. A magyarok a bledi egyezményen Csehszlovákiát akarták elszigetelni, de az események túlléptek rajtuk, s ekkor már azon kellett gondolkodniuk, hogy Magyarország részt vegyen-e a németek által tervezett, Csehszlovákia elleni támadásban.

1938. szeptember közepén Csehszlovákia Szudéta-területein zavargások kezdődtek, amit a német titkosszolgálat támogatott. A szudétanémetek képviselői Esterházy Jánost is megkeresték azzal, hogy a magyarok csatlakozzanak küzdelmükhöz, ami szerintük kiválthatja a trianoni szerződés revízióját. Esterházy elutasította az együttműködést és kijelentette: „A Magyar Párt nem csatlakozik a szudétanémetek küzdelméhez, amely egy új világháborút robbanthat ki. Az Önök által provokált incidenseket a csehszlovák katonaság véres megtorlása fogja követni. Amennyiben a magyarok is csatlakoznának a szudéta kezdeményezéshez, Hitler a mi protektorunkká is kinevezné magát, és azzal az ürüggyel támadná meg Csehszlovákiát, hogy a magyarok segítségére kell sietnie. Tehát így mi lennénk a háború kitörésének oka. Ezt mi semmiképpen sem akarjuk. Nem akarjuk egy új háború árán elérni a trianoni szerződés revízióját.”⁵⁵ Esterházy egyúttal pártja nevében kifejtette, hogy a magyarok békés és demokratikus úton képzelik a revíziót. A szudétanémet vezetők erre a következőképpen reagáltak: „Ön pacifista, Esterházy képviselő úr! Pacifista törekvéseivel soha az

51 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (= Wilhelmstrasse) Összeáll., sajtó alá rend., bev. Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Bp. 1968. 287–288.

52 Újpétery Elemér: Végállomás Lisszabon. Bp. 1987. 60.

53 Documents on German Foreign Policy 1918–1945. D. II. Germany and Czechoslovakia, 1937–1938. Ed. John W. Wheeler-Bennett. Washington, 1949. 611.

54 Martin Hetényi: Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945. Nitra, 2008. 14.

55 Esterházy Lujza: Szívek az ár ellen. Népek ütközése. Közép-európai tapasztalatok. Bp. 1991. 86.

életben nem fogja elérni a revíziót, amelyet a magyar kisebbség kíván.”⁵⁶ A magyar kisebbségnek és Magyarországnak is nagyobb haszna lesz – írta válaszában Esterházy –, ha inkább lemond a revízióról, mint ha egy második világháború árán kieroszakolná azt. Esterházy a szlovákok esetleges Magyarországhoz való csatlakozásával kapcsolatban kifejtette, hogy azt erőszak nélkül és a szlovák nép egyetértésével tudja csak elképzelni. A szlovákok csatlakozását dualista minta alapján képzelte, mint a Monarchia alatti Magyarország és Horvátország kapcsolatát, saját kormányval, parlamenttel, önálló költségvetéssel és a magyar vezetésnek alárendelt hadsereggel.⁵⁷ Esterházy békés revízióra törekvése nem volt egyedi eset. A magyar vezetés több politikusában is fölmerült, hogy a német orientációnak és a revíziónak esetleg túl nagy ára lesz. Teleki Pál bizalmas baráti körben hangot adott félelmeinek: „A revízióba bele fogunk pusztulni, ez fog minket a háborúba belesodorni. Visszkapjuk a Felvidéket, jó, vissza Ruszinszkrét is, ezeket meg tudjuk még emésztetni, átvenni, berendezni. [...] Ha Erdély visszajő, ezzel örökre elkötelezzük magunkat a németeknek, akik majd azután követelik az árát. És ez az ár a velük való háborúzás lesz, az ország maga lesz az ára a revízióknak.”⁵⁸ Esterházy korán felmérte az erőszakos revízió veszélyeit, emiatt is támogatta a megegyezést a szlovákokkal a jövőt illetően, és nem örült annak, hogy ebbe a nagyhatalmak is beleszólhatnak, amelyek szerint ezt csak a saját céljaikra használnák fel.

1938. szeptember 17-én Göring magához hívatta Sztójay Döme berlini magyar követet, akivel közölte, hogy „itt a sorsdöntő pillanat”⁵⁹ a magyar kisebbség jogainak a követelésére. Konrad Henlein felhívásához hasonló proklamáció kibocsátását és fegyveres összetűzések provokálását kérte a magyaroktól, mert szerintük csak ennek révén tudják felhívni a nagyhatalmak figyelmét a magyar igényekre. A németek célja az volt, hogy ezzel indokolhassák a csehszlovák állam életképtelenségét. A magyar politikusok csak annyit tettek, hogy titokban, Kozma Miklós volt belügyminiszter szervezésében létrehozták a *Rongyos Gárdát*, amit Kárpátalja területén szándékoztak bevetni, hogy ott szabotázsakciókat hajtsanak végre és általános felkelést robbantsanak ki.⁶⁰

1938. szeptember 17-én az *Egyesült Magyar Párt* proklamációt adott be a csehszlovák kormányhoz, amelyben a csehszlovákiai magyarságnak önrendelkezési és népszavazási jogot követeltek. A magyarok azt gondolták, hogy a szlovákok is hasonlóan lépnek fel. A magyar kormány revíziós érdekei azt kívánták volna, hogy a szlovákok is követeljenek népszavazást, amelynek eredményekép-

56 Uo.

57 *Molnár Imre*: Sem gyűlölettel, sem erőszakkal. Esterházy János élete és mártírhalála. Komárom, 2008. 72.

58 Idézi: *Zeidler Miklós*: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2002. (Osiris könyvtár. Történelem) 193.

59 DIMK II. 361. dok.: 619.

60 *Ormos Mária*: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. II. Bp. 2000. 552–563.

pen végül Magyarországhoz csatlakoznának. A szlovák autonomisták azonban nem akartak Magyarországhoz csatlakozni.

A lengyel vezetés ismételten érdeklődött a magyar kormánynál a szlovák vezetőkkel folytatott tárgyalásokról. A lengyelek túlzott érdeklődése a szlovák ügyben ismételten felkeltette a magyar vezetés gyanúját, hogy milyen területi követelésekkel állhatnak elő. Emiatt ismét Andorka Rudolfot küldték Varsóba, hogy az ottani katonai vezetéssel tárgyalásokat folytasson. Andorka újból Waclaw Stachiewiczcsel, a lengyel hadsereg vezérkari főnökével tárgyalt. A lengyel tábornok kifejtette, hogy a lengyeleknek a Felvidéken nincsenek aspirációik, de hozzátette: hacsak a szlovákok külön erre fel nem kérik őket. Azt viszont egyértelműen kijelentette, hogy Kárpátalja területéből nem kérnek, mert elég bajuk van a saját ukránjaikkal. Andorka úgy válaszolt, hogy a magyar kormány el tudna képzelni egy kis határmódosítást a lengyelek javára. Stachiewicz erre azt felelte, hogy a szlovákságot semmiféleképpen sem szabad megosztani vagy megcsonkítani, e népcsoportnak mint egységes egésznek kellene megmaradnia ott, ahová kerül. Andorka nyíltan rákérdezett, hogy ha a Felvidékre bevonulnának a magyar csapatok, hol találkozhatnak majd össze a lengyel csapatokkal, illetve lehetségesnek tart-e Lengyelország egy lengyel–magyar katonai együttműködést a Felvidék elfoglalására. Stachiewicz elvetette ezt a lehetőséget és hozzátette, hogy a Felvidékre nem akarnak csapatokat küldeni. Andorka törekvése egy közös katonai együttműködés összehozására így zátonyra futott.⁶¹

A magyar diplomácia abban reménykedett, hogy valahogyan majd csak sikerül megegyezniük a szlovákokkal. Erről tanúskodik Kánya Kálmán külügyminiszter Hory András varsói magyar követnek írt levele, amelyben a szlovák vezetőkről a következőket írta: „A mi megállapításunk is az, hogy tótok tényleg lagymatagon és kétszínűen viselkednek, de reméljük, hogy a további fejlemények talán mégis határozottabb állásfoglalásra fogják őket indítani”.⁶² Kánya 1938. szeptember 19-én Hory varsói követnek küldött számjeltáviratában a szlovákokkal folytatott tárgyalások menetéről a következőképpen számolt be. „Tótok jelenlegi vezetői nem tudják magukat világos állásfoglalásra elhatározni, dacára annak, hogy nekik messzemenő autonómiát helyeztünk kilátásba.”⁶³ Kánya arra kérte Horyt, mondja meg a lengyeleknek, ha Csehszlovákia felbomlása belülről indul, akkor csak a magyarlakta területekre követelnek majd népszavazást, de ez esetben támogatnák a szlovákok és Kárpátalja elszakadását is. Kánya szerint „Tótok ma még mindig abban a mentalitásban élnek, hogy cseh állam keretében kapnak messzemenő autonómiát, s a magyarok részére ennek keretén belül biztosítanak hasonló jogokat.”⁶⁴ Kánya a lengyelektől azt kérte, hogy a szlovákokkal próbálják megértetni, hogy a „cseh állam halálra van ítéelve” és

61 DIMK II. 331. dok.: 589–590.

62 I. m. 358. dok.: 616.

63 I. m. 364. dok.: 623.

64 Uo.

ezért fontos lenne, hogy egy esetleges népszavazás alkalmával Magyarországhoz csatlakozzanak.

Kányának a lengyelek azt javasolták, hogy a szlovákok autonómia-tervezését tárgyalják meg közösen, mert közös megegyezés esetén ők az abban foglaltak betartására biztosítékot vállalnának. A külügyminiszter válaszában visszafogottan fogalmazott: „Tót autonómiának Lengyelország által vállalandó garanciája igen kényes kérdés, melyet Magyarország szuverenitása és magyar–lengyel viszonyoknak jövőben való barátságos kialakulása szempontjából nagyon óvatosan kell kezelni.”⁶⁵ Kánya csak arra tett ígéretet, hogy Lengyelországot értesíteni fogják a tárgyalások menetéről, és hogy a szlovák autonómia-igényeket mindenféleképpen elfogadják. A lengyelek közvetítési szándékai ellenére 1938 szeptemberének közepéig továbbra sem sikerült a magyar kormánynak a szlovákokkal megegyezni. Hory Beckkel is beszélt a szlovákkérdésről, aki biztosította őt, hogy a szlovákokat Magyarország irányába igyekeznek majd befolyásolni. „Egyúttal közölte, hogy tótkérdésben önző szándék nem vezet és akciójukat teljesen magyar érdek szolgálatába állították.”⁶⁶ Szeptember 22-én a lengyelek arról számoltak be Horynak, hogy a prágai lengyel követnek és a pozsonyi konzuljuknak is olyan utasítást küldtek, miszerint figyelmeztessék a szlovák autonomista politikusokat, hogy haladéktalanul döntenüik kell a Magyarországhoz való csatlakozást illetően, mert a magyarlakta területek leválnak tőlük, ami súlyos gazdasági helyzetbe hozza őket.⁶⁷ Varsóban és Budapesten is azt gondolták, hogy a Csehszlovákián belül állandóan romló kisebbségi helyzet és a külföldről rájuk nehezedő nyomás következtében a szlovákoknak nem marad más lehetőségük, mint a magyarokhoz való csatlakozás.

1938. szeptember 20-án Hitler Obersalzbergben találkozott Imrédy Béla miniszterelnökkel és Kánya külügyminiszterrel. Hitler elmondta: eljött a kedvező pillanat, hogy Magyarország megtámadja Csehszlovákiát, amíg ő Neville Chamberlain angol miniszterelnökkel tárgyal. Hitler itt megint megismételte a Csehszlovákia felosztására vonatkozó ajánlatát. A magyar politikusok kitérő választ adtak erre a felkérésre, mivel nem akartak háborút kirobbantani.⁶⁸

A magyar kormány nem adta fel a Szlovákiáért folytatott küzdelmet: a korábbi emigráns szlovákokat, Jehličkát és Dvorčakot vetették be. Mindketten a *Szlovák Nemzeti Tanács* nevében kérték, hogy a szlovákkérdést a nagyhatalmi konferencián tárgyalják meg. Az 1938. október 22–23-án tartott godesbergi tanácskozáson arra kérték a német és angol tárgyaló delegációt, hogy a szlovákkérdéssel is foglalkozzanak, és támogassák ezeken a területeken a népszavazás kezdeményezését.

Jehlička ez ügyben már egy hónappal korábban, Genfben 1938. szeptember 21-én összeállított egy memorandumot a magyar kormány számára. Ebben rámu-

65 Uo.

66 I. m. 372. dok.: 631.

67 I. m. 381. dok.: 638.

68 A megbeszélésekről ld. T. L. Sakmyster: i. m. 198–200., valamint: Wilhelmstrasse 297–298.

tatott, hogy milyen fontos lenne a szlovákok számára az önrendelkezési jog megadása, azaz hogy szabadon dönthessenek hovatartozásukról, ezért azt kérte a magyar, a német és az olasz kormánytól, hogy a *Tót Tanács*ot ismerjék el a szlovákok törvényes politikai képviselőjeként. Jehlička szerint az egész szlovákságnak vissza kellene térnie Magyarországhoz, nagyfokú autonómia jogkörével. Ha nem így történne, akkor végleg kiszolgáltatnák magukat a cseheknek. Veszélyként a következőket említette: „A lecsatolandó területekről a cseh lakosság mind Szlovákiába tódulna, és a Felvidéket rövidesen megennék, cseh területté változtatnák át.”⁶⁹ Jehlička szerint a szlovák nép sohasem akart Magyarországtól elszakadni, és egyetlen vágyuk visszatérni régi hazájukba, a Szent István-i korona alá. Ezenfelül a magyar kormány diplomáciai és fegyveres segítségét kérte.⁷⁰ Azt ajánlotta a magyar kormánynak, hogy kérje a németek és az olaszok, valamint a lengyelek segítségét. A lengyel segítségről megjegyezte, hogy ezt csak akkor kellene kérni, ha a németek és az olaszok nem segítenének. Mivel a szlovákok között vannak olyanok, akik Lengyelország felé orientálódni akarnak, ezért Jehlička szerint elképzelhető lenne, hogy a lengyelek a segítségükért cserébe területi követelésekkel állnának elő, amiket Magyarország nem tudna kielégíteni. Magyarországnak szerinte 1000 éves történelmi joga van az egész Felvidékre, amiről nem mondhat le. Jehlička, hogy megerősítse pozícióját, magát úgy állította be, mint aki Hlinka politikai végakarátát hivatott teljesíteni és az ő politikáját folytatja.⁷¹ Jehlička és Dvorčák próbálkozásait a nyugati nagyhatalmak nem vették komolyan. A németek és az olaszok azonban – a magyarok támogatására – tárgyalópartnereknek tekintették őket és nem hivatalos tárgyalásokat folytattak velük. Jehlička még Benito Mussolinihez is bejutott.

A müncheni egyezmény után

1938. szeptember 29–30-án Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország képviselőinek részvételével zajlott le a müncheni konferencia. A magyar diplomácia utolsó esélyként megpróbált még egyszer hatni a szlovák vezetőkre, ezért 1938. szeptember 29-én Kánya a pozsonyi magyar konzulon keresztül a szlovák vezetőknek a következő tanácsot adta: „Most már ne autonómiát kérjenek, hanem teljes erővel követeljék az önrendelkezési jog megvalósítását, minek elérésében támogatni fogjuk őket. Ha tanácsunkat nem fogadják meg, jövő alakulását illetőleg magukra vessenek.”⁷² A magyar vezetés bizalmát egyre inkább megin-gatta az a tény, hogy a szlovákok a magyarokhoz való közeledés helyett mind nyíltabban a németekhez pártoltak át.

69 MOL K-64, 79. cs. 172/biz. 1938. Jehlička, a Tót Tanács elnökének emlékirata Kánya Kálmánnak.

70 Uo.

71 Jörg K. Hoensch: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei*. Tübingen, 1967. 99.

72 DIMK II. 424. dok.: 681.

A müncheni tárgyalások eredményeként a nyugati hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a Szudéta-vidék Németországhoz kerüljön. Csehszlovákia nem vállalkozott az ország területének fegyveres védelmére – a nagyhatalmak segítségével nem is igen vállalta a szembeszállást Németország haderejével –, így kényszerűségből elfogadta a megállapodást. A Szudéta-vidék átadásának mind gazdasági, mind stratégiai szempontból katasztrofális hatása volt. A müncheni egyezmény aláírásával Csehszlovákia sorsa végleg megpecsételődött. Szlovákia területe is kisebb lett néhány településsel, 1938 novemberében ugyanis a Német Birodalomhoz csatolták Pozsony elővárosát, Pozsonyiligetfalut és Dévényt (mintegy 43 négyzetkilométernyi területet 15 566 lakossal).⁷³ Ennek következtében Pozsonyban a lakosság körében félelem uralkodott, bizonytalanok voltak a város jövőjével kapcsolatban, féltek, hogy ők is Németországhoz kerülhetnek.⁷⁴ Félelmük alaptalannak bizonyult, de a magyar kormány számára figyelmeztetésül szolgált, hogy a németek a magyarok által lakott területekre is igényt tarthatnak a későbbiekben.

A müncheni egyezményben a lengyel és magyar követelésekről csak a függelékben esett szó. Eszerint az érintett államoknak a csehszlovák kormánnyal kétoldalú tárgyalásokat kellett kezdeményezniük, és amennyiben ezek nem járnak eredménnyel, az ügy újra a nagyhatalmak elé kerül. Egy visszaemlékezés szerint⁷⁵ Csáky István, akkor a magyar külügyminiszter kabinetirodájának vezetője, titokban és inkognitóban még a konferencia előtt Münchenbe utazott. Galeazzo Ciano di Cortellazzo olasz külügyminiszterrel akart találkozni, de nem sikerült bejutnia szálláshelyére. Végül a tanácskozási épületében beszélt vele és azt kérte: Olaszország – Magyarország barátjaként – legalább annyit tegyen meg, hogy szorgalmazza a Csehszlovákiával kapcsolatos magyar területi követelések szerepeltetését a záró kommunikében.⁷⁶ Ciano közbenjárásának köszönhetően végül teljesült Csáky óhaja. Hitlernek nem állt érdekében nagyon erőltetni a magyarok területi kéréseinek teljesítését, mivel azokért cserébe esetleg neki kellett volna engedelményeket tenni a nyugati hatalmaknak.

A müncheni egyezmény aláírása után belátható közelségbe került az önálló szlovák állam létrehozásának a lehetősége. Az önálló Szlovákia megteremtésének egyik legfőbb támogatója Németország volt. Hitler számára a csehszlovák belpolitikai helyzet destabilizálódása újabb ürügyül szolgálhatott valódi célja, Csehszlovákia teljes szétmorzsolásának megvalósításához.⁷⁷ A szlovák politikai elit szerint az 1918. november 14-én kikiáltott Csehszlovák Köztársaság ugyan megmentette a szlovákokat az elmagyarosítástól és megvédte őket a magyar ir-

73 *Ferdinánd Ďurčanský*: Biela kniha. I. Trenčín, 1991. 55.

74 *Simon Attila*: A várakozás hetei. A szlovákiai magyarok az első bécsi döntés előtt. Limes 20(2007) 2. sz. 13.

75 *Újpesti E.*: i. m. 69–70.

76 Uo.

77 Németország ekkor már előkészítette terveit Csehszlovákia megszerzésére, vazallus államként vagy protektorátusként, ehhez szüksége volt a „szlovák kártyára” 1938–1939-ben. Ld. erről: *Ferdinánd Lukeš*: Podivný mír. Praha, 1968. 145.

redentizmustól, de a szlovákok szinte azonnal új veszéllyel, a cseh központosító törekvésekkel kerültek szembe, ezért a függetlenség irányába mozdultak el.

A magyar kormány 1938. október 1-jén a kétoldalú tárgyalások mielőbbi megkezdését sürgető jegyzékben fordult a csehszlovák félhez.⁷⁸ A lengyelek sem tétlenkedtek és 1938. október 2-án egy külön-megállapodás keretében Csehszlovákiától mintegy 221 négyzetkilométernyi területet szereztek meg.⁷⁹ 1938. október 5-én Eduard Beneš elnök lemondott és emigrációba vonult.

1938. október 4-én Tiso Esterházyval folytatott megbeszélésén megemlítette: a magyar kormány részéről kísérletet tettek arra, hogy a *Szlovák Néppártot* rábeszéljék a közös állam megalakítására.⁸⁰ Tisonak szüksége volt arra, hogy információhoz jusson, ezért közvetítőket küldött a környező államok vezető politikusaihoz. Fel akarta mérni a kínálókozó lehetőségeket országa jövőjét illetően, így személyes megbízottjaként Ján Farkašt, a pozsonyi magánhivatalnok-szervezet titkárát, néppárti politikust küldte előbb Varsóba, majd onnan Budapestre.⁸¹ Az utazás céljai között az is szerepelt, hogy felmérjék, hogy Szlovákia önállóságának bejelentése milyen fogadtatásra talál a érintett országok kormányainál.⁸²

Farkaš lengyelországi tárgyalásai alatt úgy tapasztalta, hogy a lengyelek Szlovákiával kapcsolatban csak a magyarok érdekeit támogatják.⁸³ 1938. október 4-én a lengyelek segítségével repülővel érkezett Budapestre, ahol Apor Gábor, a magyar külügyminiszter állandó helyettese fogadta és a *Gellért Szállóban* szálláscsökkent el. Farkaš azt kérte Aportól, hogy már másnap fogadja Kánya Kálmán külügyminiszter, mivel neki október 6-án reggelig el kellene küldenie tárgyalási eredményeit Jozef Tisonak. Farkaš azt is kérte, hogy a magyar külügyminiszterrel való tárgyalásai után segítsenek neki Bécsbe eljutni, mivel nincs nála útlevél és vízummal sem rendelkezik, amire azért volt szükség, hogy utazásai titokban maradjanak. Október 4-én este Farkaš együtt vacsorázott Aporral és Pataky Tibor államtitkárral, aki a kisebbségi osztályt is vezette a miniszterelnökségen. A két magyar tisztviselő megpróbálta kipuhatolni Farkaš jövetelének célját, illetve Szlovákia jövőbeni terveit. Farkaš nem árult el nekik semmit, mert csak a magyar külügyminiszterrel akart beszélni. A találkozóra 5-én a délelőtti órákban Kánya és Teleki Pál, valamint Esterházy János és Sztójay Döme berlini magyar

78 A bécsi döntés diplomáciai előzményeiről ld. *Sallai Gergely*: Az első bécsi döntés. Bp. 2002. 55–104.

79 *Ladislav Deák*: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39. Bratislava, 1991. 201., 212.

80 *P. Čamogurský*: 6 október i. m. 105.

81 Jan Farkaš levele Alexander Machnak. Archív Ministerstva Vnútra (= AMV), (Prágai Belügyminisztérium Levéltára) Praha. 3. d. H-542/7. A levél egyes részeit közli: *Jan Rychlík*: Češi a Slováci ve 20. století. Bratislava, 1997. 330–332. A dokumentumban leírtak teljes hitelességét ronthatja, hogy Jan Farkaš a levelet 1968-ban, 30 évvel az események után írta Alexander Machnak, a Szlovák Néppárt propagandafőnökének, majd belügyminiszternek. Farkaš leírja, hogy útjáról visszatérve találkozott Tisóval, akinek beszámolt tárgyalásairól.

82 *Eva Imanová*: Maďarsko a Versailleský mírový systém. Ústí nad Labem, 2002. 293.

83 A Jan Farkaš lengyelországi és budapesti útjával kapcsolatos információt megerősíti: *J. K. Hoensch*: Der ungarische Revisionismus i. m. 113.

követ részvételével került sor. Farkaš bemutatta Kányának a megbízólevelét, amit Tisótól kapott. Kánya annyit kérdezett tőle, hogy „mi jót hozott nekünk”. Farkaš erre kifejtette, hogy Csehszlovákia szétesése esetén a szlovákok a kezükbe veszik sorsukat.⁸⁴ A jelenlévők erre nevetni kezdtek, majd megkérdezték, hogy milyen sorsdöntő elhatározásokra gondol. Farkaš erre kifejtette: ha Csehszlovákia szétesne, akkor szeretnének függetlenné válni, és ehhez kérnék a szomszédos országok megértését. Farkaš szavaira Pataky válaszolt, aki a szlovákok és a magyarok ezeréves együttélésére és a Szent István-i állameszme előnyeire hívta fel a figyelmet, valamint Milan Hodža 1918-as tárgyalásaira, amikor a magyar kormány megtette ajánlatát a szlovákoknak. Pataky kifejtette, hogy Nyitrától Komáromig, a Csallóköz, Léva, Kassa és környéke is magyarul lakott terület. Ezenfelül Pozsony is sok magyar lakossal rendelkezik, és az egész Felvidéken szétszórva nagyszámú magyar él. Emiatt Pataky szerint a szlovákok számára is előnyösebb lenne, ha visszatérnének a Szent István-i koronához. Ha ez megvalósulna, akkor egy erős dunai állam jöhetne létre, amely a nyugati hatalmak szimpátiájával és támogatásával számolhatna, továbbá a német nyomást is enyhíthetné, amely szerinte nagymértékben fenyegeti ezt a régiót. Pataky elmondta, hogy a magyarok a legszélesebb autonómiát garantálnák a tiszta vagy a többségi szlováklakta felvidéki területeknek. Pozsony különleges státusszal és jogállással rendelkezne, tekintettel a német és a magyar többségre.

Farkaš kifejtette Patakynak, hogy ismeri a Károlyi Mihály kormánya által megalkotott 1918-as autonómia-ajánlatot, de szerinte az azóta eltelt idő alatt a helyzet megváltozott. Farkaš kiemelte, hogy még a felvidéki magyarok életfelfogása is megváltozott, mert Csehszlovákiában megszokták a demokráciát. Szerinte a történelmi Magyarország és a Monarchia felújítása is „déliab álomképnek” minősül.⁸⁵ Teleki Pál is bekapcsolódott a beszélgetésbe, aki Kassa városával kapcsolatban elismerte, hogy Kassa környéke szlovák többségű, de a város „kuruc városnak” számít, ahol Rákóczi Ferenc fejedelem van eltemetve, ezért presztízsérdek a magyarok számára, hogy ezt a várost visszakapják. Farkaš Teleki megjegyzésére megemlítette, hogy Rákóczi földi maradványait hajlandóak lennének minden pompával Munkácsra vagy akár Sátoraljaújhelyre átvinni.⁸⁶ Farkaš epésen megjegyezte: annak ellenére vállalnák a sír átköltöztetését, hogy történelmileg ismert tény, miszerint Rákóczi katonái nagyrészt szlovákok és ruszinok voltak.

Sztójay megemlítette: ahogyan ő ismeri a német diplomácia Szlovákiával kapcsolatos terveit, azok nem fedik Farkaš és a szlovák vezetők elképzeléseit. Farkaš Sztójaynak adott válaszában elmondta, hogy szerinte a németeknek nem áll elsődlegesen érdekükben Magyarország megerősítése. Ezután majdnem két-

84 Jan Farkaš levele Alexander Machnak. AMV 3. d. H-542/7. A szöveg pontosan, így szólt: „Kegyelmes uram, én nem hoztam semmit, de szívesen szeretném hazavinni a magyar kormány jóindulatú megértését szlovák nemzetem sorsdöntő elhatározásaihoz Csehszlovákia összeomlása esetében.”

85 Uo.

86 Farkaš Sátoraljaújhelyt azért említette, mert tévesen úgy tudta, hogy Rákóczi Ferenc ott született.

órás vita következett a résztvevő felek között. Majd a zárszót Farkaš beszámolója szerint Kánya mondta el, aki kifejtette, hogy a szlovákok számíthatnak a magyar kormány segítségére, de hogy milyen formában és milyen körülmények között, azt előre nem határozta meg. Figyelmeztette viszont Farkašt, hogy a magyarok minden tétének és döntésének az ezeréves Magyarország történelméből kell kiindulnia, és ehhez tartják is magukat.⁸⁷ Kánya burkoltan azt adta tárgyalópartnere tudtára, hogy Szlovákiát vagy egy részét továbbra is visszavárják Magyarországhoz. Farkaš számára ez a zárszó azt jelentette, hogy a magyar vezetés továbbra is úgy tekint Szlovákiára, mint a Szent István-i állam északi részére, és a szlovák önállósulási elképzeléseket nem támogatják. Farkaš beszámolójában azt is megemlítette, hogy Esterházy János egy szót sem szólt a tárgyalások alatt. Farkaš viszont megtudta Esterházytól, hogy az másnap, tehát október 6-án Zsolnára utazik, ezért megkérte, vigyen el egy levelet Jozef Tisonak. Farkaš levelében a következőket írta Tisonak: a lengyelek csak a magyarok miatt kedvelnek minket, továbbá, mert igényük van néhány határ menti szlovák településre. A magyarok a Szent István-i korona oltalma alatt akarnak látni bennünket, ezért „éljen a független Szlovákia”.⁸⁸ Farkaš a levele végén azt írta, hogy tárgyalásairól Tisonak személyesen fog beszámolni, ha Bécsből is visszatért.⁸⁹ Farkaš tárgyalásait puhatolózásnak foghatjuk fel, és célja inkább az volt, hogy a szlovákok a lengyelek és a magyarok tudtára adják a függetlenségi törekvésüket.

1938. október 5–6-án a *Szlovák Néppárt*⁹⁰ szervezésében a szlovák pártok Zsolnán deklarálták Szlovákia autonómiáját, amelyet a prágai kormány is szentesített. Kárpátalján 1938. október 9-én önálló kormány alakult még a cseh–szlovák államkeretben. A szlovák politikusok tevékenysége folytán 1938. október 6-án létrejött az úgynevezett zsolnai egyezmény, amely biztosította Szlovákia autonómiáját. Az egyezmény gyakorlatilag az 1918-ban aláírt pittsburghi egyezmény⁹¹ elismertetéséért folytatott húszéves harc lezárását jelentette a szlovákok számára. Az öttagú szlovák tartományi kormány egyúttal a központi kormány részét is képezte. Az államalakulat nevét is megváltoztatták, így az – kötőjelesen – „Cseh–Szlovák Köztársasággá” alakult át. Csak a külügyek, a honvédelem és a pénzügy maradt közös Prágával.

87 Jan Farkaš levele Alexander Machnak. AMV 3. d. H-542/7.

88 Uo.

89 Farkaš későbbi bécsi tárgyalásairól szlovák vagy német forrásokat eddig nem sikerült találni.

90 Andrej Hlinka 1938. aug. 16-án bekövetkezett halála után Jozef Tiso lett az utóda és a Szlovák Néppárt elnöke.

91 Pittsburghi egyezmény: az amerikai cseh és szlovák szervezetek vezetői 1918. máj. 30-án Pittsburghben közös megállapodást írtak alá Tomáš Garrigue Masarykkal, a Csehszlovák Nemzeti Tanács elnökével. Az ún. Pittsburghi Nyilatkozat aláírói leszögezték, hogy egyetértenek a Csehszlovák Nemzeti Tanács programjával és államjogi koncepciójával a csehek és szlovákok közös államának létrehozásáról. E megállapodás szerint a létrehozandó állam köztársaság lesz, amelynek keretében biztosítják Szlovákia nagyfokú autonómiáját, valamint a hivatalos szlovák nyelvhasználatot. A csehek később nem tartották be az egyezményt, ill. másképp értelmezték, mint a szlovákok.

Ezen időszakban kristályosodott ki a németek politikai állásfoglalása is Szlovákiával kapcsolatosan. Ernst Woermann a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője 1938. október 7-én Szlovákia további sorsának lehetőségeit latolgatta egy Hitler számára készített feljegyzésben.⁹² A feljegyzés szerint a szlovákkérdésben négy elméleti lehetőség lenne: 1. önálló Szlovákia, 2. szlovák autonómia csehszlovák államszövetségben, 3. autonóm Szlovákia Magyarországhoz csatolva, 4. autonóm Szlovákia Lengyelországhoz csatolva. Az első lehetőségnél Woermann kiemelte, hogy az nagyon megfelelné Németországnak, mert gazdaságilag így tőlük függne, de továbbra is gyenge államképződmény maradna. Előnyként említette, hogy a Kelet felé történő előnyomulásnál számukra bázisul szolgálhatna.

A második megoldást is elfogadhatónak tartotta, mert Csehszlovákia német befolyás alatt állna, ennek előnye az lenne a feljegyzés szerint, hogy a későbbiekre vonatkozólag is nyitva hagyná az utat az első megoldás felé. A harmadik megoldás Magyarországnak lenne fontos, ami nem érdeke Németországnak, és a szlovákok is elutasítanák azt. Szlovákia Lengyelországhoz való csatlakozását komolytalan elképzelésnek tartotta.⁹³

Hitler München után a magyar–csehszlovák kérdés rendezése ügyében megváltoztatta elképzeléseit. Elhatározta, hogy támogatja a zsolnai határozatokat, s nem tart igényt Pozsonyra.⁹⁴ Hitler rádöbbsent ekkorra, hogy jobban szolgálja érdekeit, ha Szlovákia önállóvá válik, de a későbbiekben német befolyás alatt áll majd.

Tiso egyre határozottabb politikát folytatott, Szlovákia függetlensége elérése érdekében szövetségeseket keresett. A szlovák vezetők ezután már Hitlerrel is folytattak tárgyalásokat, aki látszólag kedvezőbb ajánlatot tett nekik, mint a magyarok vagy a csehek. Tiso az október 6-án megalakult szlovák autonóm kormány elnökeként – a *Szlovák Néppárt* radikális és németbarát szárnyát képviselő Šaňo Mach közvetítésével – már október 7-én felvette a kapcsolatokat Franz Karmasinnal, a szlovákiai *Német Párt* vezetőjével. Tiso úgy vélte, hogy a németek támogatásával hathatósan szállhat szembe a magyar revíziós törekvésekkel, ezért – a Német Birodalommal való kapcsolatok kiépítéséért cserébe – autonómiát ígért a szlovákiai németeknek. Felajánlotta azt is, hogy szabadon kinyilváníthatják csatlakozási szándékukat a nemzetiszocializmushoz.

1938. október elejétől a felvidéki magyarok feszült figyelemmel várták a fejleményeket.⁹⁵ A magyar vezetés számára nyilvánvalóvá vált, hogy a müncheni döntés után a versailles-i békerendszer összeomlott. Egyértelművé vált, hogy Csehszlovákia nem számíthat a nagyhatalmak védelmére. 1938. október 3-án a

92 ADAP, D. IV. Die Nachwirkungen von München. Oktober 1938–März 1939. Baden-Baden, 1951. 45. dok.: 45–47.

93 Uo.

94 ADAP, D. IV. 46. dok.: 47–48.

95 A felvidéki eseményekről ld. *Simon A.*: A várakozás hetei i. m. 5–20.

magyar kormány öt pontból álló jegyzéket küldött Prágába a barátságos tárgyalási légkör kialakításának feltételeiről. A magyar kormány követelései a cseh–szlovák kormánnyal szemben a következők voltak: „1. A magyar nemzetiségű politikai foglyokat haladéktalanul bocsássa szabadon. 2. A magyar nemzetiségű katonákat haladéktalanul szereltesse le s bocsássa haza. 3. Az élet- és vagyonvédelem biztosítására helyi rendfenntartó osztagokat állítson fel vegyes vezetés alatt.”⁹⁶ Továbbá – a területek átadásának szimbolikus jele gyanánt – két-három határ menti város azonnali Magyarországhoz csatolását követelte, valamint azt, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat Komáromban. A tanácskozás megindítását cseh–szlovák részről erősen hátráltatta a Németországnak átadandó és a Lengyelország által birtokba vett területek kiürítése miatt kialakult káosz. Az autonómiát nyert Szlovákia követelésének engedve a prágai kormány úgy döntött, hogy a Magyarországgal folytatandó tárgyalások lebonyolítását az újonnan megalakult szlovák kormányra bízta.

1938. október 9-én Révkomáromban⁹⁷ megindultak a cseh–szlovák–magyar tárgyalások. A magyar küldöttség a *Zsófia* hajóval érkezett, és azon is szállt meg, míg a cseh–szlovák delegáció a város egyik szállodájában lakott. A magyar delegációt Kánya Kálmán és Teleki Pál, a cseh–szlovákot pedig Jozef Tiso, az autonóm szlovák kormány miniszterelnöke vezette.

Tisóra a magyar kormány először a Vatikán révén kívánt befolyást gyakorolni. Barcza György vatikáni magyar követ ugyanis felvetette kormányának, hogy az alábbi érveket terjesszék a Vatikán képviselője elé, aki majd ezzel nyomást gyakorolhat Tisóra. Okfejtése így hangzott: „Az új Csehszlovákia a jelek szerint erős német befolyás alá fog kerülni. Ezért a Vatikán érdekében állna, ha minél nagyobb rész jutna át Magyarországhoz, azaz magyar egyházmegyékhöz, ahol az egyház helyzete kitűnő és érdekei megvédetnek, míg az új Csehszlovákiában német és ateista irányzatok mellett ennek ellenkezője várható.”⁹⁸ A Vatikán meghallgatta ugyan a magyar álláspontot, de a kérdésben semleges maradt.

A révkomáromi tárgyalásokon Magyarország a magyar többségű területeket kérte vissza 14 153 négyzetkilométernyi területsávval és 1 091 000 fővel, melyből 78%, 849 000 volt magyar nemzetiségű. Követeléseinek alátámasztására bemutatta a Szlovákia nemzetiségi viszonyait megjelenítő statisztikákat és térképeket az 1880-as első nemzetiségi számbavételtől az 1930. évi népszámlálásig. Tiso és politikustársai először autonómiát ajánlottak, amelyet a magyarok azonnal visszautasítottak. A szlovákok viszont nem fogadták el hitelesnek az 1910. évi népszámlálási adatokat. Tiso arra hivatkozott, személyes tapasztalatból tudja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején nagy számban voltak olyan szlovákok, akik ideiglenesen elszakadva saját nemzetiségüktől magyarnak vallották magukat, következésképpen az 1910. évi népszámlálás adatai nem adhatnak reális képet a nemzetiségi viszonyokról. Emellett a szlovákok ellenérvelésükben

96 DIMK II. 449. dok.: 707.

97 A komáromi tárgyalások előzményeiről ld. Sallai G.: i. m. 57–81.

98 DIMK II. 482. dok.: 735.

gazdasági és stratégiai szempontokat vetettek fel. Többek között utaltak arra, hogy „Nyitra vidékén épül az ipar, és ennek kiútra van szüksége a Dunához”.⁹⁹ Tiso véleménye szerint a szlovák–magyar kérdést egy nagyszabású közép-európai újjárendezés szempontjából kell vizsgálni, és olyan rendezési alternatívát kell keresni, amely tökéletesen biztosítja az érintett népek gazdasági és kulturális együttélését. A nemzetiségi kérdéstről kifejtette: „A szlovákok maguk tudják a legjobban, mit tesz az, ha egy nép nemzetiségi szempontból nem élheti ki magát. Ezért a szlovák kormány nem fog abba a hibába esni, hogy a magyar lelkeket el akarja nemzetietleníteni. Legyen a magyar delegáció meggyőződve, hogy a csehszlovák delegációban senki sincs, aki egy új Trianont akarna csinálni. Ha ebből a magasabb szempontból tekintjük a kérdést, úgy kétségtelen, hogy egy olyan rendezés, amelyik az egyik fél szempontjából nincs tekintettel a gazdasági életérdekekre, nem lehet tartós. Ezt a közelmúlt eseményei kellően megmutatták.”¹⁰⁰ A hangzatos és ígéretes szavak ellenére a szlovák fél stratégiájának vezérelve az volt, hogy minél kevesebbet adjanak vissza a vitatott területekből, továbbá időhúzásra játszottak és a németek segítségével bíztak és reménykedtek.¹⁰¹

1938. október 11-én délután a magyar küldöttség néhány szakértője meghívta a szlovák delegáció tagjait a komáromi *Centrál Szálló* sörözőjébe. Itt a magyar szakértők elmondták, hogy az esetleges közös védekezés érdekében megegyezésre lenne szükség, mivel Németország nagyon előrenyomult. A magyar katonai szakértők azt bizonygatták, hogy sok előnye származna Szlovákiának abból, ha Magyarországhoz csatlakozna. A tárgyalások sikertelensége esetére pedig mintegy megfenyegették a szlovákokat, hogy a magyar hadsereg elfoglalhatja országukat. A magyar delegáció ezzel azt sugallta, hogy Németország támogatásáról biztosította a magyar kormányt.¹⁰²

1938. október 11-én Ďurčanský, az autonóm szlovák kormány miniszterelnök-helyettese, a cseh–szlovák delegáció tagja elhagyta a tárgyalásokat és Németországba repült, ahol Hitlerrel és Hermann Göringgel tanácskozott a magyar–cseh–szlovák határ kérdéséről. Innen október 13-án tért vissza.¹⁰³ Ďurčanský Berlinben kijelentette, hogy a szlovákok sohasem akartak uniót Magyarországgal, és teljes függetlenségre, valamint Pozsonynak, mint fővárosnak a megtartására törekednek. Szándékuk szerint a jövőben szoros politikai, katonai és gazdasági kapcsolatokat kívánnak kiépíteni Németországgal. Ďurčanský felhívta Göring figyelmét egy esetleges népszavazás veszélyeire, mert szerinte a zsidók a magyarokhoz való csatlakozás mellett voksolnának. Göring a tárgyalás után úgy látta, hogy erősebben kell támogatni a szlovák függetlenségi mozgalmat, mivel így a Szlovákia nélküli cseh állam nagyobb mértékben lenne kiszolgáltatva Németországnak.

99 Feljegyzések a csehszlovák–magyar tárgyalások komáromi üléséről. 1938. okt. 10. AMZV, Praha, VI./4. 61. d. 1938.

100 DIMK II. 488. dok.: 749.

101 Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp. 2005. 377.

102 Sallai G.: i. m. 92.

103 1938. okt. 12-én Ďurčanský, Alexander Machhal közösen Hermann Göringgel tanácskozott. ADAP, D. IV. 68. dok.: 76.

Szlovákiát a keleti területek elleni támadások kiindulópontjaként és a légi bázisok kiépítése szempontjából is fontos területként határozta meg.¹⁰⁴ A magyar diplomácia értesülése szerint Ďurčanský útját a német vezetőkhez Franz Karmasin egyengette a bécsi náccikkal együtt.¹⁰⁵

Közben persze október 12-én is folytatódtak a magyar–szlovák tárgyalások.¹⁰⁶ Ekkor Tiso felajánlotta a Csallóközt azzal a feltétellel, hogy Komáromban cseh–szlovák szabad kikötőt létesítenek. Ez az ajánlat körülbelül 1800 négyzetkilométer nagyságú területet érintett volna 121 ezer lakossal, amelyből 117 ezer magyar nemzetiségű volt. A magyar delegáció ezt nem fogadta el, mivel ez a magyarlakta területek alig 11 százalékát tette volna ki. Tiso, látva a magyar fél elutasítását, kifejtette, hogy a Kis-Duna szilárd határvonal, és emellett lakosságcserét ajánlott: „nem volna-e lehetséges a jelenleg Magyarországon élő szlovákok és a Csallóköztől északra élő magyarság között kölcsönös áttelepítést csinálni”?¹⁰⁷ Teleki Pál elutasította a lakosságcserét, mivel azt szerinte nem lehetett volna az érdekeltek megkérdezése nélkül keresztülvinni és hosszú időt vett volna igénybe. Tiso erre kijelentette, hogy a szlovák nép semmilyen körülmények között sem tudna belenyugodni abba, hogy 400 ezer testvérét Magyarországnak engedjék át. A szlovák delegáció egyik tagja ehhez még azt is hozzáfűzte: „a szlovákok inkább a háborút választanák, mint hogy 400 ezer szlovákot Magyarországnak átengedjenek”.¹⁰⁸ Végül a szlovákok 1938. október 13-án 5405 négyzetkilométernyi területet ajánlottak fel, 349 ezer lakossal, amelyből 342 ezer magyar nemzetiségű volt. Teleki a cseh–szlovák ajánlatot „lemérsékelte” Trianonként jellemezte, amely stratégiai és közlekedési szempontokon alapul, és amely 90%-ban többségben lévő magyarlakta területeket hagyott volna Szlovákia birtokában. Ráadásul az ajánlatból több magyar népességű város is kimaradt. „Azért, hogy ne kelljen esetleg egyes területeken új vasútvonalakat építeni – jelentette ki Teleki –, nem lehet zárt etnikai egységeket megbontani. Nem lehet városokat önkényesen visszatartani és a városok vásárterületének biztosítása címén nagy magyar tömböket szlovák területeken meghagyni.”¹⁰⁹ Teleki úgy vélte továbbá, hogy a cseh–szlovák javaslatot¹¹⁰ a húsz évvel korábbi szempontok alapján állították össze, ezért azt teljes egészében elfogadhatatlannak tartotta. Ugyanakkor Teleki egyértelműnek vélte a magyar területi követeléseket, ame-

104 Uo.

105 Valerián Bystrický: Nacistické Nemecko a vznik Slovenského štátu. Vojenská História 5(2001) 2. sz. 51.

106 Egy anekdota szerint az egyik tárgyalási napon Kánya egy letakart papírlapot mutatott fel Tisónak, amelyen csak egy aláírás látszott: Tiso József. Tiso Kánya kérdésére elismerte, hogy az aláírás az övé. Kánya ezek után megmutatta az egész lapot, az 1910-es népszámlálás ívét, mely szerint Tiso akkor magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Erről eddig forrást nem találtunk. *Niederhauser Emil*: Nemzet és kisebbség. Bp. 2001. 322–323.

107 DIMK II. 491. dok.: 762.

108 A megjegyzést Jozef Zvrškovec, a szlovák delegáció tagja tette, ld. i. m. 491. dok.: 763.

109 I. m. 492. dok.: 766.

110 A cseh–szlovák delegáció ellenjavaslatát ld. i. m. 492/b. dok.: 770.

lyek tisztán etnikai elveken alapultak, s nem voltak tekintettel a szlovák fél közlekedési és stratégiai szempontjaira.

Đurčanský szerint a szlovák javaslat alapelve az egyenlőség, vagyis hogy pontosan annyi magyar maradjon Szlovákiában, mint amennyi szlovák Magyarországon. Ez az egyetlen elv – jelentette ki Đurčanský –, amelynek alapján el lehet járni, mivel a lakosság vegyes összetétele miatt ezeken a területeken szerinte lehetetlen etnikai határt kijelölni.¹¹¹ Teleki válaszában figyelmeztette Đurčanskýt: „itt most arról van szó, hogy egy igazságos határmegvonás útján megalapozzuk a két nemzet barátságát, nem pedig arról, hogy kölcsönösen túsokat tartsunk egymás birtokában”.¹¹² Teleki leszögezte azt is, hogy a magyar álláspont szerint a határvonal legalább 50–60%-át egyszerűen és problémák nélkül ki lehet jelölni, mivel azok homogén összetételű nemzetiségű területek. Az említett szakaszokon az etnikai határok az 1880., 1910. és 1930. évi népszámlálások adatai szerint is azonosak voltak. Azt a tényt, hogy a másik fél még ezekre az egyértelmű határszakaszokra vonatkozóan sem fogadta el a magyar javaslatot, Teleki a cseh–szlovák delegáció rosszindulatának tekintette. Đurčanský erre megismételte, hogy kénytelenek az egyenlő elbánás elvéhez ragaszkodni, ezért választották ezt a megoldást. A két fél álláspontja között tehát áthidalhatatlan szakadék tátongott. Kánya Kálmán, bár nem hitt a tárgyalások sikerében, megszakítani sem akarta azokat, mert kíváncsi volt, meddig mehetnek el a szlovákok. Úgy látta: „az új határookra nekünk ma reggel átnyújtott ellenjavaslat annyira eltér a mi felfogásunktól, hogy az újjárendezés alapelveit illetően oly úr tátong a két delegáció által képviselt álláspont között, hogy annak áthidalását meggyőződésünk szerint ezektől a tárgyalásoktól nem remélhetjük”.¹¹³ Végül a magyar delegáció Imrédy Béla miniszterelnök sürgetésére megszakította a tárgyalásokat. Október 13-án, zárszavában Kánya kifejtette: azért kell felhagyni a tárgyalásokkal, mert a viták – közeledés nélkül – túlságosan elhúzódtak. Mint mondta, saját követeléseiket tudták volna kissé módosítani, de arra nem voltak felkészülve, hogy a másik fél ennyire nem veszi figyelembe az etnikai elvet, és ilyen keveset ajánl. Kánya ezután Tiso felé kissé meghajolt, s anélkül, hogy a szlovák delegáció többi tagjától elbúcsúzott volna, kisietett a teremből. A magyar delegáció tagjai követték példáját.

A cseh–szlovák delegációt nem lepte meg túlzottan a magyar bejelentés. Megkönnyebbüléssel vették azt tudomásul, bízva a németek segítségében. A szlovákok optimizmusát Đurčanský németországi tapasztalatai táplálták.¹¹⁴ A

111 Đurčanský javaslata egyáltalán nem az egyenlőség elvén nyugodott, mivel a magyar és a szlovák delegáció is más-más kisebbségi összeírási számadatokat fogadott el.

112 DIMK II. 492. dok.: 767.

113 I. m. 493. dok.: 771.

114 Ernst Weizsäcker német külügyi államtitkár okt. 10-ei, az európai német követségekhez intézett körlevele már a következő főbb irányelveket tartalmazta: „1. Barátságos viszonyt várnak Prágával. 2. Támogatják a magyar igényt a szomszédos magyar területekre, a kérdés részleteit Magyarország és Csehszlovákia oldja meg. 3. A szlovákkérdésben a zsolnai határozatokat, tehát a szlovák autonómiát támogatják. 4. Kárpátalja-kérdésben tartózkodó az

szlovák fél a komáromi tárgyalásokon abban reménykedett, hogy képes olyan kompromisszumot elérni, amely nem sérti Szlovákia területi egységét, és ezzel egyúttal nemzetközi téren is megmutatja a szlovák államalkotó mozgalom erejét. A tárgyalások azonban nem váltották valóra a várakozásokat. A három cseh–szlovák ajánlat arról tanúskodott, hogy Tiso és politikustársai nem vették figyelembe a valós aktuálpolitikai helyzetet.

A komáromi tárgyalások eredménytelenségének három fő oka volt. Először is, eltérőek voltak a statisztikai adatok, amelyeket a delegációk hivatalosan elismertek. A magyar fél az 1910-es kimutatásokat használta, míg a cseh–szlovák delegáció az 1930-as számadatokat. Másodsor, a cseh–szlovákok stratégiai és gazdasági érveket vonultattak fel, míg a magyarok etnikaiakat. Harmadszor pedig, mindkét fél maradéktalanul bízott a németek segítségében, így egyik sem mutatott kellő kompromisszumkészséget.

Ugyanakkor Kánya és az egész magyar delegáció ellenezte a katonai megoldás lehetőségét. Így a komáromi tárgyalások megszakadása lehetőséget adott Imrédy Béla kormányának arra, hogy a döntést visszautalja a négyhatalmi konferencia hatáskörébe.¹¹⁵

Mind a szlovákok, mind a magyarok puhatolózni kezdtek a jövőt illetően. Így 1938. október 14-én Darányi Kálmán korábbi magyar miniszterelnök folytatott tárgyalásokat Hitlerrel.¹¹⁶ Darányi megemlítette Hitlernek, hogy a komáromi tárgyalások megszakadtak, mivel a csehek és szlovákok a magyarok által lakott területeknek csak egy töredékéről lennének hajlandók lemondani. Térképeket vett elő és arról panaszkodott, hogy a szlovákok majdnem mindegyik magyar várost és vasútvonalat meg akarják tartani. Hitler megkérdezte, akarnak-e harcolni a magyarok. Darányi erre azt felelte, hogy Magyarország nem tűrheti a szlovákok magatartását. Hitler borúlátóan nyilatkozott egy katonai akcióval kapcsolatosan, mivel Magyarország teljesen egyedül maradna, és

álláspont, közös lengyel–magyar határt nem támogatnak, de nem adnak ki magyarellenes jelszavakat. 5. Pozsony hovatartozását önrendelkezési joggal döntsék el, ami valószínűleg Szlovákia számára lenne kedvező.” ADAP, D. IV. 50. dok.: 50.

115 Kánya a kormányülésen úgy vélte: „Nekünk a négyhatalmi bázist elhagyni nem lehet.” Ezt erősítette az az érv is, hogy Kárpátalja hovatartozásának német és magyar részről eltérő megítélése miatt Magyarország nem kapna kellő támogatást. Ld. MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, az 1938. okt. 13-i ülés jegyzőkönyve, 10. f. Véleményünk szerint Kánya nem kudarcként könyvelte el a komáromi tárgyalásokat, hiszen ezzel a magyar külpolitika csak közeledett két évtizedes törekvésének beteljesüléséhez, miszerint a trianoni szerződés felülvizsgálata széles nemzetközi egyetértéssel menjen végbe. Ezt bizonyítja, hogy Kánya többször is a tárgyalások megszakításával fenyegetőzött attól tartva, hogy a szlovákok időközben megszerzik Hitler támogatását, majd ő szorgalmazta legerősebben a négyhatalmi konferencia összehívását. Ld. DIMK II. 491., 493. dok.: 760., 771.

116 Imrédy miniszterelnök kérte a budapesti német követet, hogy Hitler fogadja Darányit. A volt magyar miniszterelnök látogatásának célja az volt, hogy a Németország és Magyarország között felmerült nézeteltéréseket megszüntesse és mindkét fél szándékát tisztázza. Documents on British Foreign Policy 1919–1939. III/IV. 1919. Ed. E. L. Woodward–Rohan Butler–Margaret Lambert. London, 1953. 57. dok.: 66.

egy nagyhatalmi konferencia eredménye szintén kétséges. Korábban, mint mondta, őt úgy informálták a magyar politikusok, hogy a szlovákok és a ruszinok is egyesülni akartak Magyarországgal, most azonban úgy látja, hogy a helyzet megváltozott. Hitler szerint a döntő tényező nem az, hogy kinek van igaza, hanem, hogy kinek van hatalma. Ezzel összefüggésben mindazonáltal támogatásáról biztosította Magyarországot egy leendő konferencián, ahol területi kérdéseket vitatnának meg. Rámutatott Szlovákia térképére, és azt kérdezte, lát-e arra esélyt Darányi, hogy Magyarország Szlovákia egyik részét megszállja, míg a másikat népszavazás útján szerezzze meg. Darányi erre azt válaszolta: „meg kell kérdeznie kormányát, de úgy gondolja, hogy ami magyar, azt föltétlenül meg kell szállni”.¹¹⁷ Hitler azonban óvta a népszavazástól a magyar vezetést, mert annak eredménye szerinte kétséges volna. Végül Hitler utasította a birodalmi külügyminisztert, Joachim von Ribbentropot, beszéljen a csehekkel, hogy megtudja, milyen maximális igények várhatók a cseh–szlovákoktól, és ezzel kapcsolatban milyen minimális területi követeléssel állnak elő a magyarok.

1938. október 23-án Darányi levelet intézett Ribbentrophoz, amelyben Pozsony, Nyitra, Kassa, Munkács és Ungvár sorsáról egyeztetett. Darányi ragaszkodott Kassa és a két kárpátaljai város magyar fennhatóság alá kerüléséhez, Nyitra, Jolsva, Szomolnok és környéke esetében pedig továbbra is a népszavazást tartotta volna a legjobb megoldásnak.¹¹⁸ Ribbentrop Ungvár és Munkács elcsatolása ügyében a cseh–szlovák pozíciót támogatta, Kassát illetően viszont elismerte a magyar igény jogosságát.¹¹⁹

Ribbentrop közben, október 19-én fogadta Tisót és Ďurčanskýt,¹²⁰ akik egyhangúan a magyar követelések ellen nyilatkoztak, kijelentvén, hogy az 1910-es népszámlálási adatok hamisak.¹²¹ Egyúttal hangsúlyozták Kassa, mint közlekedési csomópont kiemelkedő szerepét is. A népszavazást elvetették, mivel Tiso azt állította, hogy a magyarok összefognának a kommunistákkal és a zsidókkal. Ribbentrop rokonszenvéről biztosította a szlovákokat, de egyúttal a megértés szükségességét is hangsúlyozta a magyarok jogos követelései iránt. Ígéretet tett arra, hogy Kassát, Munkácsot, Pozsonyt és Ungvárt megmenti a szlovákok számára.¹²² Október 20-án a cseh–szlovák kormány német közvetítéssel eljuttatta végleges területi ajánlatát a magyar kormányhoz, melyben 11 300 négyzetkilométernyi területről volt hajlandó lemondani. Az ajánlatban azonban nem szerepeltek a felvidéki magyar városok, ezért az indítványt a magyar kormány nem fogadta el.¹²³ A bécsi döntőbíróági ítélet így a még vitatott területek, és főleg a határ menti városok miatt vált szükségessé. Ekkor már csupán néhány száz négy-

117 Wilhelmstrasse 149. dok.: 304.

118 I. m. 152. dok.: 309–311.

119 I. m. 153. dok.: 311.

120 *Ladisláv Deák*: Viedenská Arbitráž. I. Martin, 2002. 99. dok.: 159. Ld. még: ADAP, D. IV. 66. dok.: 75.

121 I. m. 72. dok.: 81.

122 Slovenský Národný Archív, Národný súd, 43. d. 6/46-II/I-2.

123 DIMK II. 563. dok.: 829.

zetkilométernyi terület volt a két delegáció javaslata közötti különbség.¹²⁴ Ha a magyarok elfogadták volna ezt a kisebb területet, akkor létrejöhetett volna a kétoldalú megegyezés. Így végül 1938. november 2-án a bécsi Belvedere-palotában a német–olasz vegyes bizottság kijelölte az új magyar–cseh–szlovák határt. Magyarország a bécsi döntés értelmében 11 830 négyzetkilométernyi területságot kapott vissza több mint egymillió lakossal. A magyar diplomácia irányítói annyit értek, hogy három hónap helyett öt hét alatt elérték a vitatott terület visszaadását. A döntés kétségtelenül a nemzetiségi elvet vette alapul. A magyar kormány ugyanakkor további területek visszaszerzését remélte. Erről tanúskodik a magyar vezérkar főnökének a visszacsatolt térségek megszállásában részt vevő csapatoknak adott parancsa: „A m. kir. honvédség csapatai megálltak a bécsi döntőbírák által kijelölt vonalakon, de bízunk kell abban, hogy az a nemes lelkesedés és tettekésség, amely az elmúlt hetekben a honvédség minden egyes tagját eltöltötte, még alkalmat fog találni nagy cselekedetek végrehajtására.”¹²⁵

A kisebbségi és az anyaországi magyarság nagy eredménynek érezte a bécsi döntést, és eszükbe sem jutott, hogy ezt majd még számon kérhetik rajtuk.¹²⁶ Egyedül Esterházy János érezte előre, hogy az első bécsi döntésnek még negatív következményei lehetnek. Elégedetlen volt mind a komáromi tárgyalások kudarcával, mind a bécsi döntéssel. A magyar kormány szemére vetette, hogy a szlovákokkal szemben Komáromban meglehetősen türelmetlen magatartást tanúsított. A bécsi döntést szerinte el lehetett volna kerülni, ha kellő türelemmel és tapintattal közelítettek volna a kérdéshez. A magyar kormánynak azt javasolta, hogy önként mondjon le mintegy 1000 négyzetkilométernyi területéről, melynek révén a magyarok visszaszerezhetnék a szlovákok jóindulatát, és a két nép is közeledhetne egymáshoz. Esterházy a Surány és Tótmegyer közötti területet javasolta, amely amúgy is szlovák többségű volt. A magyar kormány azonban elzárkózott, egy visszaemlékezés szerint a következőképp indokolva ezt: „Magyarországot Trianon oly nagy területektől fosztotta meg, hogy most aztán egyetlen centiméterről sem mondhatunk le abból, amit a bécsi döntés visszaadott.”¹²⁷

Tiso a határozatról a következőket mondta: „Mindent elvesztettünk. Népünk, bár nem saját hibájából, de áldozattá vált. Tudtunk nélkül, tehát ellenünk döntöttek. A német–olasz döntőbírárság nem az etnikai helyzet alapján döntött. [...] Nincs mit tenni, csak fejet hajtani, és dolgozni. De senki sem tilthatja meg nekünk [szlovákoknak], hogy az egész világ előtt kijelentsük, a szlovák nemzet tragikus sérelmet szenvedett el.”¹²⁸ Tiso ekkor erősen fontolgatta lemondását.

Magyarország az olasz fellépésnek köszönhette, hogy visszakapta Kassát, Munkácsot és Ungvárt. Ribbentrop ugyanakkor a végsőig kitartott Pozsony és

124 Szarka László: Duna-táji dilemmák. Bp. 1998. 195.

125 Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941. Bp. 1967. 33.

126 A szlovák történészek majdnem egyhangúlag elítélik a bécsi döntést, és annak 1945-ös hatálytalánítását magától értetődő igazságszolgáltatásként üdvözik. *Lubomír Lipták: Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, 1998. 263–265.

127 Esterházy L.: i. m. 95.

128 L. Deák: Viedenská Arbitráž i. m. 34–35.

Nyitra szlovák fennhatósága mellett, ami arról tesz tanúbizonyságot, hogy a szlovák állam létesítésének gondolata már ekkor szerepelt a német diplomácia célkitűzései között.¹²⁹

Már a döntés másnapján felhangzottak az elégedetlen vélemények magyar és szlovák részről is. Budapesten azt kifogásolták, hogy Kárpátaljának csak egy része került át Magyarországhoz, a szlovák politikusok viszont túlzottnak tartották a magyar revízió mértékét. Így a volt Csehszlovákia újabb darabjainak megszerzéséért tovább folyhatott a vetélkedés a felek között.

A magyar politikai vezetés, mint láthattuk, mindent megpróbált, hogy megszerezze az egész Felvidéket – ez lett volna a maximális revíziós elképzelés. A minimális az volt, hogy a magyarlakta területeket visszaszerezze, ami az első bécsi döntés során valóra is vált. Az első bécsi döntés részben orvosolta a trianoni békeszerződés igazságtalanságait, a következménye viszont az lett, hogy a magyar és a szlovák vezetés még inkább szembekerült egymással, másrésről ezen kormányok játékszereivé váltak Németországnak, amely ezt ügyesen kihasználta. 1939 második felétől kockáztathatjuk meg a hipotézist, hogy a magyar vezetés letett a Felvidék újabb területeinek megszerzéséről és a visszakapottak megóvására törekedett.

ISTVÁN JANEK

HUNGARIAN EFFORTS FOR GETTING UPPER HUNGARY IN 1938

In my study, I tried to give an objective illustration of the diplomatic activity the Hungarian government carried on in order to get Upper Hungary from the beginning of 1938 to the first Viennese arbitration. My aim was not to do justice; instead, I intended to give a more tinged picture of the time by the revelation of events through Czech and Slovak sources.

After the loss of Transylvania Hungarian politicians deplored the loss of Upper Hungary most of all, because the region had a significant economic role in the life of the historical Hungary. Between the two world wars the idea of acquiring Upper Hungary became the objective number one regarding Hungarian revision, engaging the attention of both the political and military circles. In 1938 it seemed to be possible that their aim might be realized. Hungarian leadership made every effort all along to cross the rapprochement of the Czech and Slovak nations. From their point of view, the Slovak population constituted of people living in the areas occupied by the Czechs, and they fight for their liberation together with the other minorities of that place, thus the Hungarians were seeking for connections with the Slovaks.

At the beginning of 1938 the Hungarian leadership realized that if they wanted to receive back the territories inhabited by the Hungarians, they would need to have allies, and for this the Germans and the Polish proved to be the easiest to be won over. The Polish nursed good relations with Slovak politicians, and getting to know of it, the Hungarians wanted to put pressure on the Slovaks also by their aid, in order to make the Slovaks to join the Hungarians, in return of autonomy. Poland helped with

129 *Ormos M.*: Magyarország i. m. 196.

pleasure as they considered it to be the way toward a common Polish–Hungarian border, providing defence against further ambitions of Germany. At the beginning of 1938 Jozef Tiso and other Slovak politicians were in quest of allies, in order to secure the future of their country in case of the decline of Czechoslovakia. In relation to Slovakia's future, the forms of autonomy, federation and union came up as alternatives. Tiso and his political mates wanted to achieve that the Polish, German and perhaps the Hungarian leadership support the recognition of the Slovaks as political nation, possibly their autonomy or directly their independence. Naturally, these efforts kept changing according to the actual political forces. Slovak politicians held secret negotiations also with the Hungarians, which is proved by the talks between Jozef Tiso and Ján Farkaš, Tiso's personal representative. From the Slovak party, the negotiations with the Hungarians could be regarded simply as tactics, but they rejected it indeed, thus these talks ended without success.

The first Viennese arbitration redressed only partly the injustices of the peace treaty, but it resulted that the Hungarian and Slovak leaderships conflicted with each other even more; on the other hand these governments became puppets of Germany which could expertly make use of it in the years of war.

SZÚCS LÁSZLÓ

A Petrozsényi Kőszénbánya Rt. átadása a Szovjetuniónak

A magyar jóvátétel különleges fejezete

Két fő feladattal utazott magyar kormánydelegáció 1946 áprilisában Moszkvába, majd júniusban Washingtonba, illetve Londonba: egyrészt hogy megnyerje a nagyhatalmakat a magyar békeigények támogatására, másrészt hogy segítséget szerezzen az ország gazdasági talpra állításához. A békeszerződési reményeket illetően, mint ismert, mindenütt tartózkodó, sőt elhárító magatartásba ütköztek. Kedvezőbb fogadtatásban részesültek a gazdasági igényeik. A háború által tönkretett, kifosztott, jelentős jóvátételi kötelezettséggel sújtott ország számára az elért eredmények nagy segítséget jelentettek.

A moszkvai tárgyalások során a magyar delegáció vetette fel azt a gondolatot, hogy a romániai magyar vállalatok vagyonát jóvátétel fejében a Szovjetunió részére adják át. Feltehető, hogy a javaslat – politikai megfontolásból is – a munkáspártoktól származott. Nem valószínű, hogy a kisgazdapárt kezdeményezte, mivel e javaslat elfogadása a párt jelentős bázisának, a magyar polgárságnak a legyengítését is eredményezte. Másrészt viszont gazdasági szempontból nagyon vonzónak tűnhetett, mivel valamennyi erdélyi magyar vállalat vagyonának jóvátételi elszámolása több évre is mentesíthette volna a magyar társadalmat ettől a tehertől.¹

1 Nagy Ferencnek a moszkvai tárgyalásokról a kormány számára adott beszámolója szerint a miniszterelnök valamennyi romániai magyar vállalat vagyonának jóvátétel fejében való átadását vetette fel. Sztálin emelte ki ezek közül a Petrozsényi Rt.-t. Ld. Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. A–B. (= NF mt. jkv. 1946) Szerk., jegyz., bev. Szűcs László. Bp. 2003. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 38.) [19] 102. sz. jkv. 511–512. A kormánydelegáció tagjaként Moszkvában jelen volt Gerő Ernő feljegyzése szerint Nagy Ferenc felszólítására a romániai magyar vállalatok átadására vonatkozó javaslatot valójában ő, Gerő Ernő adta elő. Jelezte többek között, hogy a Romániában lévő magyar tőkebefektetések legértékesebb részét, elsősorban a petrozsényi bányaüzemeteket szeretnék a Szovjetuniónak jóvátételként felajánlani. Ennek a részvényei – mondta – a Kereskedelmi Bankhoz tartoznak, és a Bank igazgatójától kapott információ szerint a részvények értéke 50 millió amerikai dollár. Erre válaszolva közölte Sztálin, hogy meg kell vizsgálniuk ezt az ügyet. Gerő Ernő feljegyzése megtalálható: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSZL) 274. f. 7. cs. 314. ő. c. Közli: Szabó Éva–Szűcs László: Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban. I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései. Új Fórum 1(1989) 2. sz. 43–45. Feltételezhető, hogy a kérdés már a magyar kormánydelegáció moszkvai látogatása ügyében Rákosi Máttyás által a szovjet vezetőkkel folytatott előzetes tárgyalásokon is felmerült. (Békés Csaba: A Magyar Kommunista Párt és a béke-előkészítés 1945–1946-ban. In: *Uő*: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztútjében, 1945–1990. Bp. 2004. 58.)

Ugyanakkor felmerült annak az igénye is, hogy nem szabad átadni a Szovjetunió-
 ónak azokat az erdélyi, főleg székelyföldi magyar vállalatokat, javakat, amelyek-
 nek a magyar kézben való megtartása az ottani magyar kisebbség gazdasági,
 foglalkoztatási érdekeit szolgálja.² Harmadrészt, az előbbi javaslatokkal össz-
 hangban született olyan elgondolás is, hogy a magyar kormány, törekedve a jó-
 vátételi kötelezettség maradéktalan teljesítésére, vegye számításba a romániai
 magyar javakat is, de ne mondjon le az ezek irányításában való meghatározó
 részvételéről. E javaslat szerint a romániai magyar kereskedelmi vállalatok azon
 részéből, amelyek jelentősek a kelet és nyugat közötti forgalom fejlesztésében,
 létesítsenek magyar–szovjet–román vegyes érdekeltségű vállalatokat, amelyek-
 ben a magyar alapító csoport 50%, a szovjet csoport 30%, a román csoport pe-
 dig 20% részesedéssel vegyen részt.³

Azt, hogy a Szovjetuniót mi vezette a magyar javaslat megítélésében – az ot-
 tani levéltári források tanulmányozásának nehézségei miatt – nem ismerjük.
 1946-ban azonban valószínűleg még nem alakult ki a moszkvai vezetésben, hogy
 mi is történjen a megszállt kelet-európai országokkal, gazdasági rendszerükkel.
 Ezért – bár magatartásuk a nyugati hatalmakkal kapcsolatos szövetség megrom-
 lása folytán gyorsan radikalizálódott – ekkor még készséget mutattak egyes ma-
 gánvagyonok sorsának a polgári jog szabályai szerinti intézése iránt. A rövidesen
 előtérbe került államosítási szisztéma alkalmazása helyett készek voltak tárgyal-
 ni a magyar ajánlatról. A romániai, erdélyi teljes magyar vagyon jóvátételi célú
 átvétele, elszámolása esetében azonban a szovjet gazdaság nehezen nélkülöz-
 volna a kimaradó jóvátételi áruszállítmányokat. Éppen ezért a kérdés felvetése-
 kor a jól tájékozott szovjet tárgyaló fél csak a Petrozsényi Kőszénbánya iránt
 mutatott érdeklődést, s tett ígéretet arra, hogy a körülmények megvizsgálása
 után ad választ a javaslatra.

A petrozsényi vállalat vagyonáról indult tárgyalássorozat a szovjet–magyar
 viszony – de egyben a magyar kormánykoalícióban részes pártok közötti viszony
 – alakulásának külön szakaszát képezi.⁴

2 Ld. Rácz Jenő pénzügyminiszter, ill. Pokorny Hermann, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti
 Osztályának vezetője által a miniszterelnökhöz intézett levelét: Magyar Országos Levéltár (=
 MOL) XIX-A-1-j Miniszterelnökség Általános iratok 1946–VIII-10959. sz. javaslat alapján a
 MOL XIX-A-1-j 1946–VIII-9511[9516] (12 850/1946 és 23186).

3 A javaslat értelmében a magyar csoport apportként az adott romániai magyar vállalat vagyonának
 50%-át, a szovjet fél az eredeti vagyon megfelelő részét írja le a jóvátételből, a román fél pedig a
 részére jutó vagyonértéket utólag elszámolandó nyersanyagszállításokkal vesz részt a vállalatban.
 MOL XIX-A-1-j 1946–XXII-1751 (6884).

4 Ennek ellenére a szakirodalom nem tárgyalja, vagy éppen csak érinti a Petrozsényi Rt. sorsát. Ld.
 A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Szerk. Balogh Sándor–Földesi Margit. Bp.
 1998.; Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947).
 Bev., összeáll. Fülöp Mihály. Sajtó alá rend., jegyz. Vincze Gábor. Bp. 1998. (Iratok a magyar
 diplomácia történetéhez 1944–1956. A.); Borhi László egymást kiegészítő kötetei: Megalkuvás
 és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon 1944–1949. Debrecen,
 1997., továbbá: A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968. Bp.
 2000., és: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között,

A Petrozsényi Kőszénbánya Rt.

A részvénytársasághoz tartoztak a Kárpát-medence legnagyobb szénvagyonát rejtő Zsil-völgyi bányák. Az 55 kilométer hosszú, 2–7 kilométer széles, átlagosan 25 méter vastagságú, de helyenként 600 méternél mélyebb, 6500 kalória fűtőértékű szénvagyonot 1946-ban a szakértők 1800 millió tonnára becsülték.

A lupényi szénmedence kiaknázása céljából 1891-ben alakult az *Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.* A Petrozsény körüli bányákat 1895-ben szerezte meg a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* a *Brassói Bánya és Kohó Rt.*-től.

A *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* 1920-ban kénytelen volt megalakítani Bukarest székhellyel a *Petrosani Román Kőszénbánya Rt.*-t, az *Urikány–Zsilvölgyi Rt.* pedig 1925-ben hozta létre a *Lupeni Román Kőszénbánya Rt.*-t. 1924-ben a romániai államosítási rendelkezések folytán a *Petrosani Román Kőszénbánya Rt.* részvényeinek mintegy 20%-a román birtokba került. A két részvénytársaság azonban továbbra is magyar tulajdonban maradt. 1926-ban közösen megvásárolták a *Felsőzsilvölgyi Kuxa Társaság* bányavagyonát, majd 1931-ben a Petrosani cégnév fenntartása mellett fuzionáltak.

Az egyesítés után a *Petrosani Román Kőszénbánya Rt.* megszerezte több román kincstári kőszénbánya részvényeinek jelentős hányadát. Ezeken kívül 1937-től kezdődően Nagybánya környékén a Petrosani Rt. megvett több kisebb-nagyobb aranybányát, ezekben nagyarányú arany- és ezüstbányászatot létesített, amely 1940–1942-ben évi 500 kilogramm színarany termelésre volt képes. Meg kell azonban említeni, hogy 1941-ben a *Magyar Általános Hitelbank* átvette a nagybányai aranybányák egy részét.

Mindezeket a bányavállalatokat jelentősen felfejlesztette a Petrosani Rt.: brikett- és kokszgyárat, modern szénosztályozókat, mosóberendezést létesített. A vállalat munkáslétszáma meghaladta a 10 000 főt.

A bányákon kívül a Petrosani Rt.-nek jelentős részvényérdekeltségei voltak a Román Robbanóanyaggyár, az Aradi Cukorgyár, a Creditul Auritel, a Creditul Industrial, a Closani fakitermelő és más vállalatok vagyonában.

A Petrosani Kőszénbánya Rt. alaptőkéjét a fúzió alkalmával 1 410 000 000 leiben állapították meg, amely 2 820 000 darab, egyenként 500 lei névértékű, névre szóló részvényre oszlott. A részvények tulajdonosai a következők voltak:

- a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* kezében volt 630 660 darab
- az *Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.* tulajdonát képezte 1 108 340 darab

1945–1956. Bp. 2005.; *Lipcsey Ildikó*: CASBI: az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár működése Romániában (1945–1948). Regio 3(1992) 2. sz. 76–90.; *Vincze Gábor*: Magyar vagyon román kézen. Csíkszereda, 2000. A kérdésről a legtöbb információ Nagy Ferenc kormányának, a MOL által közzétett minisztertanácsi jegyzőkönyveiben található. Ld. a fentebb hivatkozott NF mt. jkv. 1946, ill. Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1946. november 22.–1947. május 31. A–B. (= NF mt. jkv. 1946–1947) Szerk., jegyz., bev. Szűcs László–G. Vass István. Bp. 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 46.).

- Szász Pál (Gyulafehérvár) tulajdonában 141 000 darab
- az Ost-Montan (Bern) tulajdonában 400 000 darab
- román tulajdonban volt 540 000 darab részvény.⁵

Mindebből kitűnik, hogy – román neve ellenére – a részvénytársaság hangsúlyozottan a két magyar vállalat tulajdonát képezte, a *Petrosani Román Kőszénbánya Rt.* részvényeinek 61,67%-át birtokolták, Szász Pál, valamint az említett berni cég tulajdonában volt a részvények 19,18%-a, és 19,15% állt román tulajdonban. Meg kell azonban jegyezni, hogy az Ost-Montan berni cég a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* alapítása volt, az ugyancsak érdekelt Ornico genfi cég pedig az Urikány–Zsilvölgyi Rt. tulajdonát képezte.

Hozzá tartozik a részvénytársaság anyagi helyzetképehez, hogy főleg az Urikány–Zsilvölgyi részvényeiből jelentős mennyiség évtizedeken át Franciaországban, Svájcban és Angliában volt elhelyezve, és a részvényeket a lyoni, genfi és a bécsi tőzsdén jegyezték. Ugyancsak az Urikány–Zsilvölgyinek jelentős külföldi hitellezői voltak, így négy angol bank összesen 122 445 font 7 shilling és 2 penny, három svájci pénzügyintézet 526 480 svájci frank, négy amerikai intézet pedig 108 000 dollár összegű hitelben részesítette.⁶ A Petrozsényi Rt. gazdasági értékét, hasznosságát mérsékelte továbbá az, hogy Románia – a környező államokhoz hasonlóan – nem engedélyezte az osztalékok kivitelét az országból, 1940 szeptemberétől pedig megtiltotta az osztalékok kifizetését is.⁷ Végül az 1944. szeptember 12-én Moszkvában megkötött szovjet–román fegyverszüneti szerződés 8. szakasza értelmében létrehozott *Casa de Administrare si Supraveghere a Bunurilor Inamice* (CASBI), azaz az *Ellenséges Javakat Kezelő és Felügyelő Pénztár* ellenőrzése alá helyezte a többi magyar vagyonnal együtt a Petrosani Rt.-t is.⁸

Mindezen körülmények ellenére ez a vagyonegyüttes képezte Magyarország egyik legnagyobb külföldi érdekelttségét.

5 A különböző kimutatásokban a részvénytulajdonosok birtokában eltérő darabszámú részvény szerepel. Ezzel összefüggésben a százalék-számok is eltérnek.

6 A fenti adatokról ld. MOL XIX-L-1-k Pénzügyminisztérium Nemzetközi Pénzügyek Főosztálya 250. d. Magyar–szovjet tárgyalások „Petrozsény” c. dossziéjában. Ld. uo. „A Salgó memoranduma a Petrozsényi Román Kőszénbánya ügyében” c., 1946. aug. 7-én készült iratban. – Az angol és amerikai érdekeltség magyarázza, hogy a magyar és a szovjet fél közötti tárgyalások időszakában, 1947 elején a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság ülésein is felvetődött a kérdés: G. H. Weems tábornok, az Egyesült Államok delegációjának, ill. O. P. Edgumbe vezérőrnagy, az Egyesült Királyság delegációjának vezetője kérdést intézett V. P. Szviridov szovjet altábornaggyhoz, a SZEB elnökének helyetteséhez, amelyre válaszolva utóbbi biztosította tárgyalópartnerit, hogy a magyar kormány mindent megtesz a petrozsényi részvénytársaságban lévő amerikai és brit érdekek védelme érdekében. (A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk. Feil István. Bp. 2003. 284., 294–295., 297.)

7 NF mt. jkv. 1946 1373.

8 A fegyverszüneti szerződésben a román kormány és főparancsnokság kötelezte magát, hogy nem engedélyezi Németország, Magyarország vagy ezek állampolgárai tulajdonát képező, bármilyen természetű vagyonnak a szövetséges (szovjet) főparancsnokság engedélye nélkül történő kivitelét vagy kisajátítását, továbbá hogy a vagyontárgyakat a szövetséges (szovjet) főparancsnokság részéről megállapítandó feltételek mellett fogja őrizni. Ld. *Lipcey I.*: i. m. 76–89.; továbbá a már ugyancsak említett *Revízió vagy autonómia?* c. kötetet, elsősorban a 70–71., 99–103.

A romániai magyar javak zárlata és feloldása

A jóvátételi terhek enyhítésén túl, valamennyi javaslat közös és elsődleges célja a romániai magyar vállalatok CASBI-felügyeletének feloldása volt. A román kormány Magyarország irányába hangoztatott jóindulata ellenére ugyanis a CASBI felügyelete alá vont vállalatok helyzete állandóan és sokszorosan rosszabbodott. A román hivatal a fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseit messze túllépve átvette a felügyelete alá vont vállalatok teljes vezetését, felettük korlátlan rendelkezési jogot gyakorolt. A kinevezett vállalatvezetők sok esetben képzetlenségük miatt, megfelelő gyakorlat és kvalitások hiányában teljesen lezüllesztették a vállalatot, elköltötték a pénzkészleteket, eladták a készáru- és nyersanyagkészleteket, dollárban valorizált hiteleket vettek igénybe. Így a vállalatok fokozatosan a román fináncőke befolyása alá kerültek.

A magyar kormánykörök és a romániai *Magyar Népi Szövetség* képviselői a román szervekkel folytatott tárgyalásaik során természetesen e folyamat megállítására törekedtek. Rámutattak arra, hogy a fegyverszüneti szerződés 8. szakasza nem rendelkezési jogot adott Romániának az ellenséges országok javai tekintetében, hanem kötelezettséget rótt rá a vagyonok megőrzésére. Másrészt ismételten hangsúlyozta a magyar fél a román kormánnyal folytatott tárgyalások során, hogy a román fegyverszüneti szerződés aláírása idején, 1944. szeptember 12-én Magyarország még Németország szövetségeseiként vett részt a háborúban, s így indokolt volt az ellenséges országgént való megemlízése, de 1945. január 20-án Magyarország is aláírta a fegyverszüneti szerződést, aminek folytán Romániával azonos nemzetközi jogi statusba került. Következésképpen az 1945. április 2-án a CASBI létesítéséről kiadott 5822/1945. számú román rendeletben Magyarországot nem lett volna szabad ellenséges államként szerepeltetni, ezt jogi szempontból a magyar fél elfogadhatatlannak minősítette. Végül, de nem utolsósorban észrevételezte a magyar kormány, hogy a fenti rendelet „vélelmezett ellenségnek” minősítette állampolgárságuktól függetlenül azokat a romániai németeket vagy magyarokat, akik 1944. szeptember 12-e előtt vagy után Németországba, illetve Magyarországra vagy az általuk elfoglalt területre menekültek. Ezek ingatlan és ingó vagyonát egyaránt zár alá helyezték, bár a román fegyverszüneti egyezmény 8. szakasza erről nem szólt. A magyar álláspont szerint a „vélelmezett ellenség” fogalma a nemzetközi jogban ismeretlen, így bevezetésének, alkalmazásának egyetlen célja az erdélyi magyar és német lakosság legnagyobb részének tönkretétele volt.

A román hatóságok mindezekre az érvekre válaszolva hivatalosan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a zárlat feloldása elé akadályokat nem gördítenek, de kötelesek eleget tenni a fegyverszüneti szerződés előírásainak, az ügyben csak Moszkva rendelkezése esetén történhet változás.

A magyar kormány 1946. május 29-én a Szovjetunió budapesti követségéhez, 1946. szeptember 25-én pedig a párizsi békekonferencia elnökéhez intézett jegyzékben kérte a CASBI rendelkezése alatt lévő magyar javak felszabadításának elősegítését. Mindennek nyomán – pontosabban a Petrozsényi Kőszénbánya Rt.

ügyében indult tárgyalásokra tekintettel – 1946. október 12-én Ivan Z. Szuszajkov, a *Romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság* elnökének helyettese levélben értesítette Petru Groza román miniszterelnököt, hogy Magyarország és a magyar állampolgárok, fizikai és jogi személyek javait, amelyeket a fegyverszüneti egyezmény 8. szakasza alapján nyilvántartásba vettek és ellenőrzés alá helyeztek, teljes egészükben ki kell venni a felügyelet alól és vissza kell adni a törvényes tulajdonosuknak. A Szovjetunió intézkedése ellenére Groza miniszterelnök olyan utasítást adott az illetékes román szerveknek, hogy e rendelkezést a legnagyobb titokban kell tartani, a felszabadítási és visszabocsátási eljárást lehetőleg hosszadalmassá és komplikálttá kell tenni, s csak a magyar állampolgárság bizonyítása és politikai igazolási eljárás után szabad a lefoglalt vagyont a magyar tulajdonosok rendelkezésére bocsátani.⁹ A román kormány halogató magatartása mögött a zárolt vagyonok államosítására s esetleg a Szovjetuniónak általuk fizetendő jóvátétel céljára történő felhasználására irányuló szándék húzódott.

A vontatott intézkedések láttán a magyar kormány 1947. január 7-én kezdeményezte a román kormánynál a CASBI-val kapcsolatos kérdések együttes megbeszélés útján történő rendezését. A tárgyalások 1947. április 27-én Bukarestben meg is kezdődtek és május 16-án megállapodás született, amely tulajdonképpen az összes magyar igényt kielégítette.¹⁰ A román kormány azonban váratlanul kijelentette, hogy nem hajlandó érvénybe léptetni az egyezményt, hanem egyoldalúan, törvényhozási úton kívánja a CASBI-kérdést lezárni. Az eljárás ellen a magyar kormány természetesen tiltakozott, ennek ellenére – bizonyos magyar igények figyelmen kívül hagyásával – 1947. október 22-én a román parlament elfogadta a CASBI felszámolásáról a kormánya által előterjesztett törvényjavaslatot. A *Petrozsényi Román Készénbánya Rt.* magyar érdekeltsége feletti rendelkezési jog kérdése ezzel forma szerint megoldódott.

A petrozsényi vagyon átadásának előtérbe kerülése

Minthogy az áprilisi moszkvai tárgyalásokon a jóvátétel fizetése ügyében szovjet részről kilátásba helyezett enyhítések tárgyában kevés intézkedés történt, Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. május 28-án, az infláció szorítására hivatkozással, kérte a szovjet kormányt, hogy engedélyezze a jóvátételi szállításoknak a magyar

9 I. Z. Szuszajkovnak, a romániai SZEB vezetőjének a CASBI által zárolt vagyon felszabadításáról Petru Groza román miniszterelnökhöz intézett átirat szövege és Gyöngyössy István, valamint Iklódi Dezső bukaresti követségi tanácsos ezzel kapcsolatos levele megtalálható: MOL XIX-J-1-a-IV-139 Románia 1946., valamint: MOL XIX-J-1-j Románia 1947-16/b. Ld. továbbá a magyar Külügyminisztérium Politikai Osztályának összefoglaló jelentését a CASBI-tárgyalások előzményeiről: MOL XIX-J-1-j Románia 1947-16/b. E dokumentumokat közli: Revízió vagy autonómia? I. m. 268–270., 371–373.

10 A CASBI-igazgatás alatt álló magyar javak zár alól való feloldásának módozatairól és az ezzel kapcsolatos egyéb kérdésekről készült magyar–román jegyzőkönyv. MOL XIX-J-1-j Románia 1947. 23/g. 20. d. Közli: Revízió vagy autonómia? I. m. 326–331.

gazdaság teljesítőképességét figyelembevevő, progresszíven növekvő átütemezését. Szviridov altábornagy, a magyarországi *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* elnökének helyettese július 27-én kelt válaszjegyzékében közölte a miniszterelnökkel, hogy a szovjet kormány a kérést teljesítette, és hozzájárult ahhoz, hogy az ekkor még a Szovjetunióval szemben 189,8 millió dollár értékben fennálló jóvátételi tartozás fejében 1946-ban 21,8, 1947-ben 23, 1948-ban 25, majd 1949-től 1953-ig évenként 30 millió dollár értékű árut szállítson Magyarország. Rögzítette továbbá, hogy a Szovjetunió elfogadta a Petrosani Kőszénbánya Rt. magyar kézben lévő részvényeinek jóvátételi kötelezettség fejében történő átadására tett magyar javaslatot azzal, hogy a részvények felét az 1946. évi, a másik felét az 1947. évi jóvátétel fejében számolják el. Közölte, hogy a részvények megbecsülését és az átadás egyéb feltételeit két hónapon belül egy szovjet–magyar együttes bizottságnak kell elvégeznie. Ezúton is bejelentette, hogy a szovjet kormány mentesítette Magyarországot a 6 millió dolláros pönalé fizetése alól, amit az 1945. évi jóvátétel késedelmes szállítása miatt kellett volna fizetnie. Végül jelezte, hogy a szovjet kormány megbízta a *Magyarországi Szállítások Hivatalát* a Magyarországgal kötendő jóvátételi áruszállítási megegyezés aláírásával.¹¹

Nagy Ferenc nem volt megelégedve a kapott engedményekkel. Elsősorban az 1946. évi szállítások összegének további mérséklését szerette volna elérni, erről tanúskodnak a Miniszterelnökség iratai között található levéltervezetek.¹² Ezek elküldésére azonban nem került sor, helyette a miniszterelnök egyrészt nagyon udvarias köszönőlevelet írt Szviridov altábornagynak, másrészt felkérte a Salgótarjáni és az Urikány Rt., illetve az e vállalatok pénzügyeiben érdekelt bankok vezetőit, szakembereit, hogy készítsenek javaslatot a Szovjetunió megbízottaival a Petrozsényi Rt. vagyona ügyében folytatandó tárgyaláson képviselendő magyar álláspont megfogalmazására.

A magyar szakemberek szerint a Petrozsényi Rt. alaptőkéje 1,42 milliárd lei volt, a Hitelbank a részvényeket 60–70 millió dollárra becsülte. A szovjet fél nyilatkozataiból viszont kitudt, hogy a Petrozsényi Rt. vagyonának átadása fejében 1946-ban csupán 3,5 millió, 1947-ben pedig 7 millió dollár beszámítását tervezték a jóvátétel teljesítésébe.

Felmerült a szakértők részéről a részvénytársaság vagyonának leltározás után történő megállapítása, amit az értékelés legreálisabb módjának tekintettek, de ők is eleve jelezték, hogy ez hosszú ideig tartó helyszíni eljárást igényelne, különösen a föld alatti szénvagyon esetében, másrészt a vállalat – főleg külföldi – kötelezettségeinek megállapítása (valutaátszámítás stb.) tekintetében. Éppen ezért felmerült, hogy leltározás helyett az 1924. évi vállalategyesítés, illetve román nacionalizálási terv alkalmával létrejött vagyonértékelést kell alapul venni –

11 Nagy Ferenc miniszterelnöknek a szovjet jóvátétel progresszív átütemezése érdekében Szviridov altábornagynak intézett leveléről és Szviridov válaszárol: NF mt. jkv. 1946 695–696., 1075. és MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-5987.

12 Nagy Ferenc Szviridov altábornagynak írt válaszlevelét ld. MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-5987 (9145), a Petrozsényi Rt. vagyonának felértékeléséről tárgyaló szakértők kiválasztásáról: NF mt. jkv. 1946 1371–1374.

figyelembe véve a román lei nagymértékű árfolyamváltozását, valamint az azóta eszközölt beruházásokat, illetve a felszerelések elavulását.

Hangsúlyozták a szakértők, hogy külön értékelési megállapodást kell kötni a szénbányákra és az ezekhez kapcsolódó üzemekre, külön az aranybányákra és külön az alvállalati (műselyemgyár stb.) érdekeltségekre, mivel ezek merőben eltérő jellege miatt egységes értékelési eljárás nem vezethet reális eredményre. A Salgótarjáni és az Urikány–Zsilvölgyi vállalat részéről jelezték, hogy évek óta nem volt lehetőségük a helyszínen meggyőződni az erdélyi bányák helyzetéről (útlevelet sem kaptak), ezért javasolták, hogy a szovjet–magyar bizottság Petrozsényben teendő látogatással kezdje meg a munkáját.

A „Petrozsényi” részvények többségének átadása folytán kisebbségben maradó magyar részvénytulajdonosok felvetették azt is, hogy az illetékes szovjet, illetve román hatóságokkal megállapodásra kellene jutni arról is, hogy az ő érdekeik a társaságnál a jövőben megfelelően biztosítva legyenek. Ide értették az igazgatóságban és a felügyelőbizottságban való képviseletüket, a vállalattal való érintkezésüket, a fontosabb ügyek eldöntésében való részvételüket, a közgyűlés tartásának és az osztalékfizetés kérdésének rendezését. Célszerűnek vélték biztosítani azt is, hogy amennyiben a magyar részvényesek részvényeiket egészben vagy részben más – akár belföldi, akár külföldi – kezekbe kívánnák átengedni, ezt román vagy szovjet részről nem fogják kifogásolni.¹³ Valamennyi szakértői vélemény felhívta a figyelmet arra, hogy a Salgótarjáni és az Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbányának, illetve a velük kapcsolatban álló Hitelbanknak és a Kereskedelmi Banknak külföldi intézeteknél vannak tartozásai. Ennélfogva a Szovjetuniónak átadandó részvények értékelése és a magyar érdekeltség kártalanítása erősen befolyásolja a külföldi hitelezők magatartását. Ezért javasolták, hogy az átadás kapcsán előzetesen tájékoztassák a külföldi tőkéscsoportokat, nehogy az ország talpra állása szempontjából fontos külföldi hitelképesség csorbát szenvedjen.¹⁴ A pénzügyi, vállalati szakértők által felvetett értékes szempontok közül a külföldi tőkeérdekeltségekkel kapcsolatos aggályok jogosultsága hamarosan megmutatkozott. A *Schweitzerische Bankgesellschaft* már szeptember 23-án nyugtalanságát fejezte ki magának Nagy Ferencnek írt levelében a *Petrosani Román Kőszénbánya Rt.*-nek a Szovjetunió részére történő átadásával kapcsolatos terv miatt. „Nagyon félünk – írták –, hogy a Svájc és Magyarország közötti viszony a jövőben nagyon megnehezednék, ha előzőleg nem rendeznék azokat a svájci bankokkal szemben fennálló kötelezettségeket, amelyek közvetve vagy közvetlen kapcsolatban állnak a Petrozsényi társaság Oroszországnak [sic!] való átengedésével.”¹⁵ Hasonló értelmű levelet írt a *Schweitzerische Bankgesellschaft* az Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. igazgatóságának, illetve a *Magyar Általá-*

13 MOL Z 292 Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt. Titkárság 10. t. Töredékes feljegyzés a Petrosani-ügyben.

14 Ezekről a szakvéleményekről ld. MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalás „Petrozsény”.

15 A *Schweitzerische Bankgesellschaft* levelét ld. MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9511 [9516] (11–713).

*nos Hitelbanknak is.*¹⁶ Valamivel később a Petrozsényi Kőszénbánya Rt. brit hitelezői is jelentkeztek.¹⁷ Az Amerikai Egyesült Államok külügyi szolgálata is kérte a magyar kormányt, hogy az Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya által a *Magyar Általános Hitelbank* útján egy New York-i cégtől felvett kölcsön tekintetében terjessze ki a szükséges védelmet a Petrozsényi Kőszénbánya Szovjetuniónak történő átadása esetén.¹⁸

A már említett román ellenérzésekről szóló híreken túl más külföldi észrevételek is érkeztek. Ezek nyomán – elsősorban azonban a svájci pénzüzetek véleménye alapján, de feltehetőleg mások véleményének is hangot adva – Pokorny Hermann ny. vezérezredes, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának vezetője határozottan állást foglalt az ellen, hogy Magyarország átadja a Szovjetuniónak a Petrozsényi Rt.-t. „Nem látszik kívánatosnak – írta egy előterjesztésben –, hogy az itt lévő külföldi tőke az országból kimenjen és egy magyar cég (az Urikány–Zsilvölgyi Rt.) ezen intézkedések folytán fizetéképtelenné váljék.”¹⁹

A szakértők részéről felvetett értékes javaslatok összehangolására tudomásunk szerint nem került sor, sőt nagyon határozott ellenvélemények is megfogalmazódtak. Nem segítette elő az egységes álláspont kialakítását az e tárgyban tartott minisztertanácsi értekezlet sem.

Szviridov altábornagy szeptember 11-én levélben közölte a magyar kormányval, hogy a Petrozsényi Rt. átadásával kapcsolatos tárgyalásokat Moszkvában kívánja a szovjet kormány megtartani, s kérte a magyar delegáció tagjainak szeptember 14-ig történő kijelölését.²⁰

Eröss János, a Jóvátételi Hivatal elnöke az érdekelt kormánysszervek képviselőiből, illetve jórészt a magyar álláspontot előkészítő szakemberek köréből 17 tagú delegáció összeállítására tett javaslatot. A kérdéssről tárgyaló minisztertanácsi ülésen felszínre kerültek a pártok közötti ellentétek is. Rákosi Mátyás szerint az elvi szempontok leszögezésére elég, ha kevesen mennek Moszkvába, több személy (elsősorban a vállalati szakértők) kiküldése káros lehet, mert elhúzhatja a tárgyalásokat és ellentéteket támaszthat. Ezzel szemben Rácz Jenő pénzügyminiszter a konkrét kérdéseket ismerő szakértők kiküldésének fontosságát hangsúlyozta. Nagy Ferenc is kijelentette, hogy nem lehet kihagyni a két érdekelt vállalat képviselőjét, mert mégiscsak magánvagyonnak az eltulajdonításáról van szó, és kívánatos, hogy ebben a felelősségben osztozzanak olyanok, akiknek

16 MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalás „Petrozsény”.

17 A Petrozsényi Kőszénbánya Rt. brit hitelezőinek levelét ld. MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-2516 (24 169).

18 Az Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt. amerikai hitelezőinek védelme ügyében a Pénzügyminiszter által a miniszterelnökhöz intézett levél: MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9511 [9516] (213/1947).

19 Pokorny Hermann ny. vezérezredes, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztálya vezetőjének leveléről ld. MOL XIX-A-1-j 1946-VII-9511 [9516] (23 186).

20 Szviridov altábornagynak a Petrozsényi Rt. ügyében induló moszkvai tárgyalásokról szóló levelét ld. MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9511 (9516).

tulajdonjogilag közük van a dologhoz. A minisztertanács végül úgy határozott, hogy a küldöttség vezetőjén, Erőss Jánoson kívül a petrozsényi vagyron két tulajdonosának (a Salgótarjáni Rt. és a *Magyar Általános Hitelbank*), továbbá a három érdekelt tárca (pénzügy, iparügy, kereskedelem- és szövetkezetügy) képviselőin kívül egy további szakértő utazzon Moszkvába.

Nagy Ferenc azt is felvetette, hogy egyáltalán menjen-e bizottság Moszkvába, de végül elfogadta a szovjetek által megkívánt tárgyalási sorrendet. A küldöttség feladatát illetően Rácz Jenő kérte a bizottság felhatalmazásának korlátozását, hangsúlyozva, hogy fél az ilyen megállapodásoktól, mert olyan elveket szögeznek le, amelyekre itthon állandóan hivatkozni fognak. Kérte, hogy az elnök ne írjon alá semmit, amíg haza nem utazik jelentéstételre. Pozitív választ adott a minisztertanács arra a kérdésre, hogy a bizottság ne csak a föld feletti, hanem a föld alatti értékekről is tárgyaljon.

Nagy Ferenc általában azt hangsúlyozta, hogy a legjobb ár elérésére kell törekedni. Rákosi ezzel szemben nagyobb megértést mutatott a szovjet szempontok iránt: „olyan objektumokról van szó – mondta –, amiből 28 év óta nem látunk semmit. Ha most a szovjet át nem veszi, akkor igen valószínű, hogy a legközelebbi 28 évben sem látunk belőle semmit.”²¹

Azt lehet mondani, hogy a magyar delegáció sok problémával, nem kellően tisztázott és egyeztetett állásfoglalással, főleg pedig meglehetősen szűk körű felhatalmazással indult Moszkvába a magyar–szovjet közös bizottsági ülésre.

A moszkvai értekezletek

A minisztertanács határozatától eltérően, Erőss János államtitkár vezetésével 11 tagú delegáció utazott Moszkvába.²² A bizottság vendéglátója a szovjet Külkereskedelmi Minisztérium volt. A közvetlen szovjet tárgyalófelet egy nyolctagú, M. Alekszejev külkereskedelmi minisztériumi osztályvezető vezetésével létrehozott bizottság képezte.²³ A magyar küldöttség szeptember 21-én érkezett Moszkvába. Erőss János delegációvezetőt és Iklódi követségi tanácsost a szovjet külkereskedelmi miniszter, Anasztasz Ivanovics Mikojan csak egy rövid, protokolláris

²¹ NF mt. jkv. 1946 1371–1374.

²² A küldöttség tagja volt Iklódi Dezső, a bukaresti magyar követség tanácsosa, Makay Pál, a Pénzügyminisztérium miniszteri tanácsosa, Szívós István, az Iparügyi Minisztérium műszaki tanácsosa, Rieger László, a Magyar Nemzeti Bank főfelügyelője, Pásztor Mihály József, a Külkereskedelmi Igazgatóság alelnöke a Kereskedelem- és Szövetkezetügyi Minisztérium képviselőjében, Soltész Pál, a Külkereskedelmi Igazgatóság bukaresti megbízottja a Közlekedésügyi Minisztérium képviselőjében, Domony Péter bányajogász, a Magyar Általános Hitelbank ügyésze, Molnár György pénzügyi szakértő, Rejtő Ármin könyvelési szakértő és Alliquander Ödön ny. miniszteri tanácsos, bányászati szakértő.

²³ A szovjet bizottság tagja volt L. I. Frey egyetemi tanár, L. G. Zsuhoviski jogtanácsos, I. V. Babjakin pénzügyi tanácsadó, V. I. Konsztantinov főmérnök, N. K. Hristyenko tanácsadó, A. V. Akimov főmérnök, A. G. Vaircsenko főmérnök és A. A. Novikov tolmács. Itt jegyzem meg,

jellegű beszélgetésen fogadta. A tárgyalások szeptember 23-án kezdődtek és október 13-án fejeződtek be. A közös bizottság szeptember 23-án, 25-én, 30-án, október 4-én, 7-én, 10-én, 12-én és 13-án összesen nyolc ülést tartott. A tárgyalások német nyelven, tolmács segítségével folytak, az ülésekről nem készítettek jegyzőkönyveket, Iklódi Dezső azonban részletes emlékeztető feljegyzéseket vezetett, a fontosabb előterjesztéseket, tájékoztatásokat ugyancsak német nyelvű feljegyzésekben ismertették egymással a felek.²⁴

A két bizottság együttesen hangoztatott célja az volt, hogy olyan elveket dolgozzanak ki, amelyek alkalmasak a Petrozsényi Rt. tényleges értékének megállapítására vagy legalábbis megközelítésére. A tárgyalások első napjaiban kiderült azonban, hogy a két fél felfogása alapvetően eltér egymástól. A magyar delegáció a vagyon helyszíni együttes leltározását és az 1946–1947-ben érvényes áraknak megfelelő értékelését javasolta. Ennek – a szovjet delegáció által hangoztatott – hosszadalmasságára tekintettel, az eljárás lerövidítése érdekében a magyar fél felvetette, hogy induljanak ki a vállalatok létrehozásakor, illetve egyesülésükkor, 1921-ben és 1924-ben készített leltárakból, figyelembe véve a felszerelések azóta történt gyarapítását, illetve elhasználódását, továbbá a svájci frank 1936. évi hivatalos leértékelését, valamint a világpiaci árak 1938 utáni emelkedését. Ezzel szemben a szovjet delegáció kifejtette, hogy mivel jóvátételi elszámolás céljából kerül sor a vállalat vagyonának felértékelésére, a jóvátételi szállítások esetére kialakított előírásokat és gyakorlatot kell alapul venni, ezért a vagyont az 1938. évi árakon kell értékelni. A szovjet fél tehát a két magyar javaslattal szemben egy harmadik értékelési módot vetett fel: a vállalat 1938. évi nyilvános mérlegében szereplő adatokból kívánt kiindulni, hangoztatva természetesen, hogy tekintetbe kell venni az azóta beállt vagyoni változásokat.

A viták során kitűnt az is, hogy amíg a magyar kormány a Petrozsényi Rt. értékelésére vonatkozó megbeszélések eredményétől tette függővé a vagyon átadását, a szovjet fél már befejezett tényként kezelte a vállalat megszerzését. Nem hallgatta el a szovjet delegáció azt sem, hogy a szovjet kormány jóvátétel gyanánt olyan – Romániában lévő – javakat fogadott el, melyekkel a magyar kormány, illetve érdekképviselő az adott időben nem rendelkezett tetszése szerint. Frey professzor pedig a szovjet delegáció nevében kijelentette, hogy a két kormány „a részvények átadása kérdésében már megállapodott, továbbá abban is, hogy azok ellenértéke jóvátételi számlára írassék [...] A bizottság feladata

hogy a korabeli magyar dokumentumokban a szovjet tárgyalópartnerek tisztségét a magyar közigazgatásban használatos elnevezésekkel adták meg: az első miniszterhelyettett államtitkár, a minisztériumi osztályvezetőt pedig osztályfőnök elnevezéssel szerepeltették.

24 Az emlékeztető feljegyzések és a jegyzékek jórészt megtalálhatók a MOL XIX-L-1-k 250. dobozában, a Magyar–szovjet tárgyalások „Petrozsény” c. dossziében, valamint a Külügyminisztériumnak, ill. a Kommunista Pártnak tájékoztatás céljából megküldött, gépelt, sokszorosított példányai a MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 1945–1964 59/e. jelzet alatt, és a PSZL 274. f. 12. cs. 213. ő. e.-ben is. A továbbiakban elsősorban ezekre a dokumentumokra, valamint Erőss János által Nagy Ferenc miniszterelnök részére a tárgyalásokról készített jelentésére támaszkodtunk. A jelentést ld. NF mt. jkv. 1946–1947 336–340.

csak abban áll, hogy megállapítsa az értékelés módozatait.” Alekszejev, a szovjet delegáció vezetője ezzel kapcsolatban hivatkozott Szviridov altábornagy Nagy Ferenchez 1946. július 27-én írt levelére, amely szerint a szovjet kormány elfogadta a Petrozsényi Rt. átadására vonatkozó magyar javaslatot. Jelezte, hogy a szovjet kormány a vállalat értékének 50%-át az 1946. évi, 50%-át pedig az 1947. évi jóvátételben kész elszámolni, továbbá hogy a szovjet kormány már részletfizetést is teljesített, amikor hozzájárult a petrozsényi értékéből 3,5 millió dollár beszámításához az 1946. évi jóvátétel teljesítésébe. A magyar delegáció természetesen nem értett egyet ezzel a felfogással s arra az álláspontra helyezkedett, hogy válaszáds előtt ki kell kérnie kormányja állásfoglalását, de a válasz megérkezéséig is folytatni kívánja a felmerült javaslatok megbeszélését.²⁵

A felmerült három javaslat közül a bizottság nem vette le egyiket sem a napirendről, de három héten keresztül folytatott tárgyalásaik során sem voltak képesek meggyőzni egymást álláspontjuk előnyeiről, illetve hátrányairól.

Szovjet részről ismételten felvetették, hogy a magyar delegáció képes-e megjelölni a vállalat összértékét, és hogy milyen javak tartoznak ebbe a vagyonba. Eröss János minden esetben hangsúlyozta, hogy a magyar érdekeltségek öt éve nem jutottak a helyszínre s így nincsenek ismereteik a vagyon állapotáról, éppen ezért javasolták az értékelés első lépéseként a helyszíni szemlét, másrészt kijelentették azt, hogy mivel a delegáció felhatalmazása csak az értékelés módszerének tisztázására szól, a vállalat értékéről nem nyilatkozhat. Eröss János kérdésére Alekszejev delegációvezető viszont közölte, hogy jártak Petrozsényben, más forrásokból pedig az is kiderült, hogy 1946 nyara óta hivatalos szovjet képviselők részt is vettek a vállalat munkájában. A Petrozsényi Rt. tényleges szovjet birtokbavétele tehát szinte már megtörtént, s a bizottság tárgyalása valójában csak formális eljárásnak minősült.

Mindvégig vitás kérdés volt a Petrozsényi Rt. bányajogosítványainak kérdése. Szovjet részről tisztázni akarták, hogy kinek a tulajdonát képezi az a terület, amelyre a vállalat koncessziói vonatkoztak. Magyar részről előadták, hogy a részvénytársaságnak vannak ingatlanai, telkei, munkáslakásai, erőművei stb., a bánya felett lévő terület legnagyobb része azonban nem a vállalaté, sem az államé, hanem különböző magánszemélyeké. Az ásványanyagok viszont a román bányajog szerint az állam tulajdonát képezik, amely azonban 1937-ben, illetve 1939-ben a Petrozsényi Rt.-nek 40 évre kizárólagos kiaknázási jogot adományozott, és ez a koncesszió a vállalat egyik jelentős értékét és vagyontárgyát jelenti. A magyar bizottság ezért a jogosítványok tényleges értékének megállapítására

25 MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalások „Petrozsény”, az 1946. szept. 30-án tartott megbeszélés emlékeztetője. – 1946. okt. 5-én a moszkvai magyar követség a következő táviratot intézte a külügyminisztériumhoz: „Erös [sic!] János államtitkár kéri Miniszterelnök Urat közölni [sic], hogy Szovjetunió Petrozsényi Kőszénbányák 1938-as áron való elszámolását kívánják stop Hivatkoznak Miniszterelnök Úr írásbeli ígéretére, amelyről nevezett első miniszterhelyettesnek tudomása nincs stop Miniszterelnök Úr távirati válaszát kérem kieszaközölni Horváth”. (MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 1945–1964 59/e. 125 Res/4. A válaszról ld. a jelen tanulmány 26. sz. jegyzetét.)

törekedett. A szovjet fél viszont hangsúlyozta, hogy a román államot illető kiaknázási jogokért csak annyi számítható fel, amennyit a vállalat azokért illetékként az államnak fizetett, és ez az összeg benne foglaltatik a mérlegben, tehát a részvények szovjet átvételével átvételnek e jogok, és logikátlan volna többet felszámítani azokért a ténylegesen fizetett összegnél.

Az eltérő álláspontok ellenére a szovjet és a magyar bizottság felfogása több tekintetben közelebb került egymáshoz, annak ellenére, hogy a két kormány által rájuk bízott feladatot nem oldották meg. A magyar delegáció azonban – a magyar kormányhoz intézett ezzel kapcsolatos kérdésére várt válasz megérkezése előtt²⁶ – az október 10-én tartott ülésen (feltehetőleg külső politikai nyomásra) mégis kijelentette, hogy ha a szovjet delegáció a leltározási és investíciós módszereket elveti, hajlandó elfogadni az általa egyébként legkevésbé alkalmasnak tartott, a mérleg alapján történő érték-megállapítási módot, de csakis az általa korábban jelzett korrekciók (vagyongyarapodás, elhasználódás, a svájci frank leértékelése, világgpiaci áremelkedés) figyelembevétele esetén. Hangsúlyozta, hogy az 1938. évi mérleg, mint kiindulási alap, az említett korrekciók nélkül még csak hozzávetőleges eredményre sem vezethet.

Eröss János az adott helyzetben szükségesnek tartotta a kérdés politikai vonatkozására is rávilágítani. „A mi kis országunk – mondta többek között – szigorú és kritikus érdeklődéssel figyeli a bizottság munkáját, mely hivatva van dönteni az önként felajánlott és egyik legnagyobb nemzeti vagyontárgy felett. Éppen ezért nem járulhat hozzá ahhoz, hogy a Petrosani vagyona az általános jóvátételi elvek szerint értéktelenség, és egy ily megállapodást a magyar kormány sem approbálhatna, mert az azt jelentené, hogy a legőszintébb baráti érzelmektől vezetett felajánlásunk reánk nézve egy szerencsétlenséget eredményezett. Mint mindenütt, nálunk is működik a propaganda és minden irány felől. Rendkívül kell ügyelni arra, hogy ne szolgáltatassunk tápot a káros propagandának. Tudatában vagyunk annak, hogy az elfogadott és aláírt fegyverszüneti egyezményben hozzászólásunk nélkül megállapított árakon kell teljesítenünk jóvátételi szállításainkat, még ha azok mélyen a reális árakon alul vannak is. Ha azonban a most tárgyalt ügyletnél sem állapítjuk meg együttesen a reális értéket, akkor könnyen kialakulhat az a vélemény, hogy a bizottság kényszerhelyzetben, akarata és meggyőződése nélkül járult hozzá az ármegállapításhoz és azt a benyomást keltheti, hogy ki vagyunk zsákmányolva.” Kérte, hogy a

26 Az 1946. okt. 12-én tartott tárgyalás megkezdése előtt adta át Szergejev, a külkereskedelmi miniszter első helyettese Eröss Jánosnak a Nagy Ferenc miniszterelnöktől érkezett következő telefonüzenetet:

„1.) Petrozsényt illetően a miniszterelnök senkinek semmiféle kijelentést nem tett.

2.) Petrozsényi értékelését illetően a magyar kormány a beruházási és inventarizációs adatokkal kíván dolgozni, és nem a mérlegekkel, mert a magyar kormány a mérlegeket nem tartja pontosnak, figyelemmel arra, hogy az ország (Románia) megszállás alatt volt.” A magyar szöveg mellett ennek orosz nyelvű példánya is megtalálható. Az üzenet az 1946. okt. 12-én tartott ülésről készített emlékeztető mellett található. Előzményekről ld. a 25. sz. jegyzetet.

szovjet bizottság e politikai szempontra is legyen tekintettel, és hívja fel erre a szovjet kormány figyelmét is.²⁷

A szovjet bizottság vezetője – remélve, hogy a szovjet kormány utasítása szerint kiküszöbölik az ellentéteket – ígérte az új – feltehetőleg záró – megbeszélés összehívását.

A bizottság következő ülése azonban váratlan fordulatot hozott. A szovjet bizottság vezetője tájékoztatta Mikojan külkereskedelmi minisztert a tárgyalásokról és – feltehetőleg Erőss János éles hangú politikai megnyilatkozására is figyelemmel – átalakították a bizottságot. Mikojan miniszter első helyettese, M. Szergejev vette át a lecsökkentett létszámú szovjet bizottság vezetését. Szovjet kérésre a magyar bizottságból is csak négy személy vett részt a további tárgyalásokon.²⁸

Ezzel megváltozott a tárgyalás hangneme. Szergejev rendkívül kategorikus, ellentmondást nem tűrő módon megismételte a Petrozsényi Rt. jóvátétel fejében történő átadására vonatkozóan már a korábbi üléseken kifejtett szovjet álláspontot, azt, hogy a két kormány megállapodása alapján a Szovjetunió ténylegesen már tulajdonosa a vállalatnak. Ezért a két bizottság munkája – mondta – nem haladt helyes irányba, teljesen eltért a kitűzött céltől, mivel a Petrozsényi Rt. vagyonának értékelésével foglalkozott, holott a kormányok közötti megegyezés szerint nem ez, hanem a vállalat magyar tulajdonban lévő részvényeinek felértékelése és az átadási feltételek megállapítása lett volna a feladata. Kijelentette, hogy mivel ismert a Petrozsényi Rt. részvényeinek névértéke, továbbá az 1938. évi haszon és annak felosztása, minden adat rendelkezésre áll az értékeléshez. Az értékelés kizárólagos alapja pedig – az általános nemzetközi szokás értelmében – a névérték és a részvény haszna. Nincs tehát nyitott kérdés – mondta –, már csak a részvények átadásának módját kell megállapítani.

Szergejev miniszterhelyettes tehát egy új, negyedik értékelési módot vetett fel, ami – a vállalat szovjet tulajdonba vételével kapcsolatos kijelentéseivel együtt – a magyar delegáció heves tiltakozását váltotta ki. Erőss János és munkatársai ismételtlen leszögezték, hogy a korábbiakban csak a Petrozsényi Rt. részvényeinek elvi átadásáról volt szó, s a tényleges átadásra Szviridov altábornagy 1946. július 27-ei jegyzéke szerint is csak az értékelési módok megállapítása esetén és azok alapján kerülhet sor.

Rámutatott a magyar delegáció arra, hogy a részvények értékét nem lehet megállapítani a vállalati vagyon figyelmen kívül hagyásával. A Szergejev által felvetett értékelési módszert Domony Péter elképzelhetőnek vélte ugyan egy fix kamatozású értékpapírnál, de szerinte ez nem alkalmazható egy vállalati részvény esetében, amely a vállalati vagyon aránylagos részét képezi. Szerinte a vállalati részvény névértéke is csak azt mutatja, hogy a kibocsátás alkalmával az ala-

27 MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalás „Petrozsény” c. dosszié. Emlékeztető az 1946. okt. 10-ei ülésről, 3.

28 A szovjet bizottság tagja maradt Alekszejev osztályvezető, Zsuhoviski jogtanácsos, Novikov tolmács és kiegészült Kuminszki szakértővel. A magyar bizottság részéről Erőss Jánoson kívül Iklódi Dezső, Domony Péter és Soltész Pál vett részt a további tárgyalásokon.

pítók az értékét saját elhatározásukból miként határozták meg, de semmiképp sem áll összefüggésben a beruházott vagy apportként bevitt vagyon tényleges értékével.

A szovjet delegáció ismételt kérésére ugyancsak Domony Péter által végzett számítás szerint – a Szergejev első miniszterhelyettes által előterjesztett javaslat alapján – a Petrozsényi vállalatot a legkedvezőbb esetben is legfeljebb 20 millió dollárra értékelhették volna. Ezzel szemben – számba véve az alapításkor, az egyesüléskor megállapított értékeket, a szénkoncesszió és az ércvagyon értékét, a beruházások összegét, levonva a megfelelő amortizációs százalékot, valamint a passzívákat – megítélése szerint a vállalat ténylegesen mintegy 270 millió svájci frankot, azaz 70 millió dollárt ért. Polgári közgazdasági alapfogalmak ismételt megvitatása, illetve a magyar fél által történt hangsúlyozása ellenére Szergejev továbbra is ragaszkodott a részvények általa előadott érték-megállapításához. Ismételten kérte a magyar bizottságot, hogy javaslatát tegye újból megfontolás tárgyává.

Eröss János sajnálattal közölte, hogy az értékelési elvek tekintetében a bizottságok nem jutottak egységes álláspontra. A Szergejev miniszterhelyettes által javasolt negyedik javaslatot egyrészt összeegyeztethetetlennek találta a kormányától kapott utasításokkal, másrészt azonban – és főként – azért ellenezte, mivel ez nem is eredményezhetett helyes érték-megállapítást. Szükségesnek tartotta, hogy hazatérve részletesen beszámoljon kormányának a tárgyalások eredményéről, illetve, hogy ismertesse a szovjet bizottság legutóbbi javaslatát. E tájékoztatás pontossága érdekében – annak hangsúlyozása mellett, hogy kérdései nem minősíthetők a szovjet javaslat elfogadásának – néhány felvilágosítást kért a szovjet delegációtól. A kérdésekre adott válaszokból kiderült, hogy a szovjet bizottság csak az 1938. évi nyilvános mérlegben kimutatott osztalékkal számolt, de az intern nyereségeket nem kívánták számításba venni, és nem akarták figyelembe venni az 1938 utáni beruházásokat sem.

Szergejev miniszterhelyettes jelezte, hogy a tárgyalások folytatására vonatkozóan magyar részről vár kezdeményezést. Ismételten hangsúlyozta, hogy a további eljárások teljesen a javaslatára adandó választól függenek. Ezzel, a további magyar nyilatkozatokat elhárító kijelentésével a moszkvai tanácskozást bezárta.

A magyar kormánysszervek állásfoglalása a szovjet javaslatról

A magyar delegáció október 14-én érkezett vissza Moszkvából. Eröss János államtitkár összefoglaló jelentést készített a tárgyalásokról Nagy Ferenc részére, amely azt hangsúlyozta, hogy a magyar bizottság a végső szovjet javaslatot nem fogadta el.²⁹ A jelentést megküldték valamennyi érdekelt miniszternek. A Pénz-

²⁹ NF mt. jkv. 1946–1947 336–340. A közvéleményt, a magyar társadalmat nagyon szűkszavúan tájékoztatták. Csak a Kis Újság 1946. okt. 18-ai számában jelent meg részletesebb közlemény. A

ügyminisztérium és az Iparügyi Minisztérium a *Magyar Nemzeti Bank* bevonásával átvizsgálta a szovjet javaslatot, ellenjavaslat-tervezetet és előterjesztést készítettek a *Gazdasági Főtanács* részére. Körültekintő pénzügyi elemzés alapján megállapították, hogy a Petrozsényi Rt. 1938. évi (a bukaresti, zürichi, illetve New York-i pénztárak szerinti) 403 000–420 000 dollárra tehető osztalékát 2,5%-os kamattal számolva a tőkésítés eredményeként – a fegyverszüneti egyezményben a jóvátételi áraknál is elismert 15%-os felárat is hozzáadva – a szovjet javaslat szerint magyar tulajdonban lévőnek tekintett 62%-os részvényt pakett esetében 18,6 és 20,4 millió dollár közötti érték jóvátételi elszámolására kerülhet sor. A három hivatal képviselői jelezték, hogy a vállalat részvényeinek valójában 80%-a volt – tényleges vagy rejtett módon – magyar tulajdonban, s ennek a tulajdonhányadnak az alapulvétele esetén legalább 25,2 millió dolláros értéket érhetne el a magyar állam.

Rámutatott a javaslat továbbá arra, hogy a vállalat vagyónát a szakértők az 1938-as árak alapján is mintegy 45 millió dollárra tették.³⁰

A hármás bizottság, illetve a pénzügyminiszter előterjesztése alapján tárgyalta a *Gazdasági Főtanács* a Petrozsényi Rt. felértékelésénél alkalmazandó elvek kérdését. Kiindulási alapként elfogadhatónak tartotta a szovjet javaslatot. Kérte azonban, hogy a magyar bizottság a további tárgyalások során törekedjék a) az 1938. évet követő beruházásokra, valamint a rejtett nyereségre való hivatkozással az összeg felemelésére; b) lehetőleg a részvények 80%-ának, tehát a teljes magyar érdekeltségnek eladására; továbbá c) a vételárnak a jóvátételbe mielőbb, minél nagyobb mértékben való beszámítására. Javasolta végül, hogy a kormány tegyen ajánlatot a szovjet félnek a tárgyalások újrafelvételére.³¹

Az október 24-én tartott rendkívüli minisztertanácsi ülésen, amikor napirendre került a Moszkvában járt bizottság jelentése, már élesen megjelentek az üggyel kapcsolatos kormányon belüli ellentétes nézetek. Erőss János államtitkár elvi állásfoglalást kért a kormánytól, hogy úgy tekinti-e a petrozsényi érdekeltséget, mint a jóvátétel keretébe tartozó kérdést, s ennek folytán az értékelés során az 1938-as vagy pedig az 1946-os értéket kell-e alapul venni. Javasolta, hogy a kormány a Szergejev által felvetett értékelési módot elvileg ne tegye magáévá,

Nem sikerült még értékelési módszert találni a petrozsényi bánya ügyében. A Jóvátételi Hivatal vezetője moszkvai útjáról c. cikk is elhallgatta azonban az eredménytelenség valódi okát. „A tárgyalások utolsó napjaiban olyan politikai és államközi vonatkozások is felmerültek, mégpedig hármás szovjet-orosz–magyar és román viszonylatban – olvasható az emlékeztető feljegyzésektől eltérő módon a cikkben –, amelyekre vonatkozólag a magyar küldöttségnek nem volt felhatalmazása. Ezért a tárgyalásokat *félbeszakították*, mindkét küldöttség érintkezésbe lép saját kormányával s a tárgyalásokat *vagy Moszkvában, vagy Budapesten folytatják*.” (3.) Más lapok egy-két mondatban tettek csak említést az eseményről.

30 MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalás „Petrozsény”, javaslat a Gazdasági Főtanács számára.

31 MOL XIX-A-10 Gazdasági Főtanács stabilizációs bizottsága (= Stab.) XV. ülés, 1946. okt. 22. 31. p. A Gazdasági Főtanács elnökét helyettesítő Rácz Jenő pénzügyminiszter megküldte az erről szóló 8262/1946. GF sz. határozatot a miniszterelnöknek. MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9516 (12 406).

de próbáljon meg ahhoz közelíteni, minthogy a tárgyalások célja nem az, hogy a részvények értékelésére az elméletben leghelyesebb módszert megtalálják, hanem hogy lehetőleg megegyezés jöjjön létre. Azt is felvetette, hogy az osztalék helyett – a Szergejev első miniszterhelyettes által sem ellenzett – mérleg szerinti teljes nyereség alapulvételét javasolják. Ebben az esetben számításai szerint a petrozsényi összes részvényért el lehetne érni a 40 800 000 dollárt, illetve a szovjet részről igényelt 62%-ért a 25 300 000 dollárt.

Eröss János álláspontjával és javaslatával csak kommunista részről szálltak vitába. Gerő Ernő közlekedésügyi miniszter azt hangsúlyozta, hogy az elvi álláspont fenntartása komoly károkat okozhat, s azt kérte – Eröss János felszólalását megszakítva –, hogy a *Gazdasági Főtanács* javaslatával foglalkozzanak. Az Eröss János által felvetett kérdésekre érdemben nem is tértek ki, mintegy megkerülték a választadást.

A minisztertanács figyelme elsősorban a Mikojan szovjet külkereskedelmi miniszternek küldendő távirat – Rákosi Mátyás által kívánt formában történő – megfogalmazására irányult. A távirat – a magyar szakértők moszkvai állásfoglalásával ellentétben – egyértelműen leszögezte, hogy „a magyar kormány kész a petrozsényi részvények átadása ügyében a tárgyalásokat újból felvenni, kiindulva az értékelés tárgyában a szovjet részről legutóbb javasolt módszerek – nevezetesen a vállalat 1938. évi osztalékának a romániai betéti kamatlábbal történő tőkésítése – alapján adódó összegből. Minthogy azonban – olvasható a táviratban az eredeti szovjet javaslatot módosítva – az 1938. évi osztalékban az 1938. utáni beruházások nem jutnak kifejezésre, szükségesnek tartja a magyar kormány, hogy az 1938. évi osztalék alapján kiszámított érték az 1938. utáni beruházásoknak megfelelően felemeltessék.”

A minisztertanács felhatalmazta az Eröss János vezette bizottságot, hogy a tárgyalások újrafelvétele esetén – a kormány végleges jóváhagyásától függően – a vételárat a táviratban megszabott elvek szerint megállapítsa, továbbá, hogy a jóvátétel teljesítésébe beszámítható vételárrészletek nagysága tekintetében is tárgyalást folytasson azzal, hogy az 1946. évi teljesítésbe 3,5 millió dollárt, az 1947. évi teljesítésbe pedig a vételárnak nagyobb részét kell beszámítani.³²

Feltűnő, hogy a minisztertanács ülésen nem esett szó a leghatározottabban elvetett – és a két kormány által tisztázandó – azon szovjet kijelentésről, hogy a Petrozsényi Rt. előzetes megállapodás értelmében már a Szovjetunió tulajdonába került, továbbá arról a magyar igényről sem, miszerint a vállalati vagyon és könyvelés helyszíni megtekintése után kell érdemben lefolytatni a felértékelési tárgyalást. Röviden szólva: Eröss János és az általa vezetett tárgyalóbizottság vereséget szenvedett a szakszerűtlen szovjet és az azt támogató magyar baloldal merev, megalkuvó álláspontjával szemben. Eröss János november 22-én közlési miniszteri kinevezést kapott, röviddel ez után pedig – hivatkozva egészségi

32 Rácz Jenő pénzügyminiszter előterjesztése a minisztertanácshoz a petrozsényi szénbánya-értékeltségnek a Szovjetunió részére való átadása tárgyában; az előterjesztést Nagy Ferenc miniszterelnök kiadmányozta. NF mt. jkv. 1946–1947 1562–1569.

állapotának megromlására, az új feladatkörével járó nagy elfoglaltságára –, feltehetőleg belátva a szovjet eljárással szembeni vita értelmetlenségét, főleg azonban azért, mert nem akart közvetlen szerepet vállalni a magyar javak eltékozlását jelentő eljárásban, 1946. december 20-án kérte felmentését a szovjet delegációval folytatandó bizottsági tárgyalások vezetése alól.³³

A szovjet delegáció budapesti tárgyalásai, a megállapodás létrejötte

A szovjet kormány, ismerve Magyarország gazdasági helyzetét és a jóvátételi terhek enyhítését jelentő megállapodással kapcsolatos kiszolgáltatottságát, jobb tárgyalási pozíciók elérése érdekében hosszabb ideig nem tért vissza a magyar kormány meghívólevelére. A Petrozsényi Rt. jóvátételi beszámításának a kérdését a magyar kormány az 1946–1947. évi költségvetés véglegesítése szempontjából is szerette volna valóban lezárni. A *Gazdasági Főtanács* fel is kérte a miniszterelnököt, hogy amennyiben szovjet részről nem érkezne értesítés a tárgyalások mielőbbi folytatására vonatkozóan, a magyar kormány nevében intézzon táviratot a Szovjetunió kormányához, rámutatva a kérdésnek az 1947. évi jóvátételi keretekkel való összefüggésére, szorgalmazza a tárgyalások újrafelvételét.³⁴

1946. december 20-án – feltehetőleg függetlenül a talán el sem küldött miniszterelnöki sürgetéstől – megérkezett Budapestre a szovjet bizottság. A delegáció vezetését S. I. Sabalin tábornok, a *Magyarországi Szállítások Hivatalának* főnöke vette át, tagja volt I. V. Babjakin pénzügyi tanácsadó és A. V. Akimov főmérnök.

Magyar részről is átalakult a tárgyaló bizottság. Eröss János, lemondásakor, azt javasolta, hogy Rácz Jenő vegye át tőle a feladatot, mivel – mint mondta – a pénzügyminiszternél jó kezekben lesz a tárgyalások fonala. Rácz Jenő készséggel vállalta is a megbízatást, csupán azt kérte, hogy politikai kapcsolatai és orosz nyelvtudása folytán bevonhassa a tárgyalásokba Vas Zoltánt, a *Gazdasági Főtanács* főtitkárát. A javaslatot végül Gerő Ernőnek azzal a kiegészítéssel fogadta el a minisztertanács, hogy a tárgyalásoknál a pénzügyminiszter helyettese a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettese, az egyébként szociáldemokrata párttag Szentpétery György legyen.³⁵ A magyar bizottságnak Rácz Jenőn kívül így tagja lett Vásárhelyi István pénzügyminisztériumi államtitkár, Szentpétery György, Szívós István iparügyi minisztériumi miniszteri tanácsos, Domony Péter ügyvéd és Makay Pál pénzügyminisztériumi miniszteri tanácsos. A bizottságok összeté-

33 Eröss Jánosnak a petrozsényi ügyekkel kapcsolatos tárgyalásokon való részvételéről ld. MOL XIX-A-1-e 1946-VIII-727., valamint: NF mt. jkv. 1946–1947 301–303.

34 MOL XIX-A-10. Stab. XXIV. 1946. dec. 17., 23. napirendi pont. A Mikojan szovjet miniszterelnök-helyetteshez, egyben külkereskedelmi miniszterhez intézett levél Nagy Ferenc miniszterelnök által kiadmányozott tervezete megtalálható a MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9511. sz. iratban.

35 NF mt. jkv. 1946–1947 301–302.

telének átalakulásától mindkét fél az engedékenyebb magatartás előtérbe kerülését remélte. Nem egészen így történt.

A tárgyalások már december 21-én megkezdődtek. Mindenekelőtt megpróbálták ismét tisztázni a számszerűségeket. Rögzítették, hogy a vállalat 1938. évi osztaléka a 2 820 000 részvény után összesen 91 650 000 lei volt. A magyar fél itt tette az első engedményt, amennyiben elfogadta a nyilvános mérleg adatait, nem ragaszkodott az osztaléknak az intern mérlegben szereplő összegéhez. Hosszabb vita során sem tudtak megállapodni az osztalék tőkésítését illetően, hogy a román pénzüzeteknél alkalmazott betéti kamatlábak (2–5%) közül melyiket vegyék alapul. Végül csak napok múlva határoztak a magyar szempontból nem kedvező 3,5%-os kamatláb alkalmazása mellett. Hasonlóan éles vita bontakozott ki a világpiaci árszintemelkedés miatt az 1938-as árakhoz képest a fegyverszüneti egyezményben biztosított 15%-os kiegészítés körül. Noha a moszkvai tárgyalások során a szovjet fél elfogadta az osztalék végösszegének felemelését, Sabalin tábornok kategorikusan elutasította ezt. Tiltakozott az ellen, hogy a vállalat átadását jóvátételi szállításnak tekintse a magyar fél, és így a jóvátételre vonatkozó előírásokat, valamint gyakorlatot próbálja érvényesíteni. Hangsúlyozta, hogy a legutóbbi szovjet javaslat a mérleg szerinti értékelésre és átadásra vonatkozott. „Éppen ezért nem lehet figyelembe venni, és mint tárgytalant le kell venni a napirendről a 15%-os emelést.” Vitatta továbbá a tábornok a magyar félnek azt az igényét, hogy vegyék figyelembe a vállalat 1938. utáni, mintegy 11 millió dollár értékű beruházásait, kérte viszont, hogy az ezzel kapcsolatos könyvelési anyagot mutassák be neki.

Az első budapesti szovjet–magyar tárgyalás után a karácsonyi és újévi ünnepek miatt a bizottságok nem tartottak közös megbeszélést. Ennek ellenére Sabalin tábornok és Rácz Jenő pénzügyminiszter többször találkozott, s kapcsolatot talált Szentpétery György, a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettese is a szovjet delegációval.

A magyar kormány jogosan attól tartott, hogy a Szovjetunió az 1947. évi jóvátételbe nem kíván lényegesen nagyobb összeget elszámolni, mint 1946-ban, vagyis 3,5 millió dollárt, s így 7 millió dollárért kívánja megszerezni a vállalat magyar tulajdonban lévő részét. Másrészt – amint Szentpétery György 1947. január 7-én Nagy Ferenchez írt levelében írta – a jóvátételi szállítások költségvetési előirányzata nem volt elegendő a jóvátételi költségek fedezésére. Az állam ennek folytán 50–60 millió forinttal tartozott a vállalatoknak, s ez az adósság várhatóan csak növekedni fog. Azt remélte, hogy az 1947. évi orosz jóvátételi szállítások mennyiségét úgy állapítják meg, hogy az előirányzott jóvátételi költségvetési keret a vállalatok követeléseinek kiegyenlítésére is elegendő lesz. Ehhez viszont az lett volna szükséges, hogy a petrozsényi bányákért 1947-ben legalább 8–9 millió dollárt elszámoljanak jóvátétel fejében.³⁶

Az aggályok jogosak voltak. Sabalin tábornok 1947. január 9-én közölte Rácz Jenő pénzügyminiszterrel, hogy a szovjet kormány csupán 11,5 millió dollárt haj-

36 Szentpétery Györgynek, a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettesének Nagy Ferenc miniszterelnökhöz írt levelét ld. MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9511 [9516] (213/1947., 344.).

landó adni a Petrozsényi Rt. magyar kézben lévő részéért, beszámítva ebbe az 1946. évre már biztosított 3,5 millió dollárt. Az 1947. évre 5 millió dollárt írta le a jóvátételi szállításokból, s a fennmaradó részt az 1948-as évben számolná el.

Rácz Jenő külön kérésére Szentpétery György felkereste Sabalin tábornokot, és próbálta elérni, hogy 1947-re lehetőleg a teljes összeget, de legalább 7 millió dollárt tudjanak be a petrozsényi vagyonból a jóvátételbe. A tábornok szinte fenyegetően közölte vele, hogy a szovjet kormány a petrozsényi részvényekért utolsó ajánlatként hajlandó 12 millió dollárt adni, de csak abban az esetben, ha a január 10-én tartandó magyar minisztertanács ezt elfogadja. Amennyiben erre nem kerül sor, akkor ezt az ajánlatát visszavonja, és az esetleges további tárgyalásokon már csak 11,5 millió dollár beszámításáról lehet majd szó. Közölte továbbá, hogy a tárgyalások elhúzódása a szovjet kormány és személy szerint az ő részére is bizonyos elkedvetlenedést okozott. S ez nem közömbös a két ország közötti viszony alakulása szempontjából.

Szentpétery György ezek alapján javasolta a tábornok ajánlatának feltétlen elfogadását. Indoklasként előadta, hogy amennyiben a tárgyalások megszakadnak, és a magyar kormánynak a már korábban betudott 3,5 millió dolláros összegért árut kell szállítania, az a költségvetés alakulására rendkívül káros hatással lesz. Felhívta a figyelmet annak a veszélyére, hogy Románia a szénbányákat rövidesen államosítja, és a 12 millió dollárnál lényegesen kisebb összeggel fogja kártalanítani a magyar érdekelteket. Kifejtette, hogy a Petrozsényi Rt. és leányvállalatainak jóvátételi értékesítésére a jövőben sem fog kedvezőbb alkalom kínálkozni.³⁷

Szentpétery György jelentése alapján (helyenként a mondatait is átvéve) ismertette az eredetileg más véleményt képviselő Rácz Jenő pénzügyminiszter az 1947. január 10-én tartott minisztertanácsi ülésen a tárgyalások eredményeit. Bejelentette, hogy a szovjet fél elutasította az 1938. és 1947. évek közötti ár-emelkedés címén indokolt 15%-os többlet figyelembevételét. Egyéni véleményként javasolta, hogy foglaljon el a minisztertanács olyan álláspontot, miszerint a 12 millió dollár végső határt tudomásul veszi abban az esetben, ha a hátralévő részt az 1947. évre beszámítja a Szovjetunió.

Vita elsősorban éppen a hátralévő rész körül bontakozott ki. Nagy Ferenc miniszterelnök indokoltnak találta, hogy miután 1946-ra 3,5 millió került elszámolásra, 1947-re 8 és fél millió dollár beszámítására kerüljön sor. Gerő Ernő ezzel szemben kijelentette, hogy a magyar kormány ne kívánjon lehetetlent, mivel a Szovjetunió szerint nem számíthat be 8,5 milliót 1947-re, s javasolta, hogy az 5 millió dollárt, mint minimumot vegye tudomásul a kormány. Erőss János viszont felvetette, hogy a Vorosilov-féle ajánlat alapulvételével a 12 millió dolláros összeg 50%-a, vagyis 6 millió dollár 1947. évi beszámítását kérje a magyar fél. A vita további témája volt a 15%-os felár elismertetése. Erőss János ismételten hangsúlyozta, hogy ezt a moszkvai tárgyalásokon a szovjet bizottság a fegyverszüneti egyezmény szövege alapján jogszerűnek találta.

37 Szentpétery Györgynek a pénzügyminiszter részére készített jelentését ld. MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalások „Petrozsény”.

A minisztertanács végül elfogadta a petrozsényi részvények átadása fejében a 12 millió dolláros ellenértéket. Kiindulási pontként hozzájárult 5 millió dollárnak az 1947. évi jóvátételi szállításokba történő beszámításához. Utasította a pénzügyminisztert, hogy a 15%-os felárat kísérelje meg elfogadtatni, szerezzen érvényt a Vorosilov által a jóvátételi beszámítás két évre való megosztására tett ígéretnek, s az ország stabilizációs és költségvetési szempontjaira figyelemmel, kísérelje meg a 6 millió dollár, vagy a 12 millió dollárhoz képest a teljes hátralék 1947-ben történő beszámítását elérni a további tárgyalások során.³⁸

Ezt követően a szovjet–magyar közös bizottság 1947. január 11-én tartott ülésén Rác Jenő pénzügyminiszter ismertette a magyar minisztertanács határozatát.

Sabalin tábornok a vételárnak 12 millió dollárban történt megállapításával kapcsolatban – mintegy mentegetve a szovjet magatartást – magyarázatként előadta, hogy a háborús évek alatt a petrozsényi művek nagyon leromlottak, a széntermelés még a román vasutak igényét sem elégítette ki. Ezért a szovjet kormánynak – megkapva a magyar részvényeket – azonnal hathatós tőkebefektetést kell eszközölnie, hogy a békebeli termelést elérjék. Közölte, hogy az 1947. évi jóvátételi beszámítás felemelése érdekében javaslatot tett a szovjet kormánynak, s reményét fejezte ki, hogy Moszkva döntése kedvező lesz. Javasolta, hogy néhány napon belül véglegesítsék a záró jegyzőkönyvet, az aláírás azonban valamivel később történjék, mivel ki kell kérnie Moszkva jóváhagyását. Ezt a magyar fél szívesen vette, mivel a részvények részben Svájcban voltak elhelyezve, illetve forma szerint a két vállalat (a Rimamurány–Salgótarjáni és az Urikány–Zsilvölgyi) érdekeltségét képező két svájci intézet tulajdonát képezték. Ki kellett tehát utazni Svájcba, ami az adott körülmények között hosszabb időt vett igénybe.³⁹

Rác miniszter javaslata alapján megállapodott a közös bizottság, hogy egyelőre ne hozzák nyilvánosságra a létrejött megállapodást, tekintettel arra, hogy a magyar részvény-érdekeltségnek még rendeznie kell bizonyos külföldi tartozásokat, s nem lenne előnyös, ha a külföldi hitelezők tudomására jutna, hogy a magyar és a szovjet kormány már döntött a vállalat átadásáról.⁴⁰

Ez az ülés volt a Petrozsényi Rt. részvényei szovjet tulajdonba történő átadása ügyében folytatott tárgyalások utolsó érdemi fordulója, egyben a magyar

38 NF mt. jkv. 1946–1947 415–420.

39 Szentpétery György, a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettese – az érdekelt részvénytársaságok igazgatóinak és megbízottjainak segítő közreműködésével – hozta haza Svájcból az ott őrzött részvényeket. Az erről szóló jelentés: MOL XIX-A-1-j 1946-VIII-9511 [9516] (213/1947/3313).

40 Úgy látszik, az illetékes magyar hivatalos körökben sem vált ismertté a megállapodás: Pikler Ferenc, a Jóvátételi Hivatal Ipari Főosztályának vezetője még 1947. jan. 23-án keltezett jelentésében is arról írt, hogy a petrozsényi bányák 12 millió dollár fejében történő átadása kapcsán feltétlenül szükségesnek tartja az 1946. évre beszámított 3,5 millió dollár figyelembevételével az 1947-re a még fennmaradó 8,5 millió dollár jóvátételi elszámolását. Hangsúlyozta, hogyha ez nem történne meg, hanem csak az oroszok által előírányzott 5 millió dollár kerülne beszámításra, akkor a jóvátételi hiány kb. 35 millió forinttal fog növekedni. A magyar jóvátétel és ami mögötte van i. m. 127.

igények, szempontok érvényesítésének – illetve feladásának – utolsó állomása. Meglepő, hogy szóba se került a magyar minisztertanács határozatában is megfogalmazott igény, az 1938. évi árakhoz képest bekövetkezett áremelkedések miatt felszámítandó 15%-os felár kérdése.

A január 11-ei közös bizottsági ülés alapján a megállapodásról felvett jegyzőkönyv a következőket rögzítette:

„1. A Magyar Köztársaság kormánya a Szocialista Tanácsköztársaság Szövetsége [sic!] tulajdonába adja át a Petrozsényi Román Kőszénbánya Részvénytársaság részvényeinek magyar tulajdonban levő részét, amely 1 738 644 (egymillió-hétszázharmincyolcezer-hatszáznegyvennégy), egyenként 500 (öt-száz) román lei névértékű, teljesen befizetett, a részvénytőke 61,65%-át képviselő részvényből áll, az 1947. év és a következő évek osztalékára jogosító szelvényekkel együtt.

A fenti átadás a következőképpen történik:

A Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság és az Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Részvénytársaság magyar kőszénbánya részvénytársaságok, amelyek a »Petrozsényi« részvénytársaság fent említett részvényeinek tulajdonosai, e részvényekben megtestesített jogaikat átadási okirat kiállítása útján a Magyar Köztársaság kormányára ruházzák át. A Magyar Köztársaság kormánya erre az okiratra átadási záradékot vezet a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége javára. A Magyar Köztársaság kormánya jegyzéket fog intézni Románia kormányához az említett részvényekre vonatkozó tulajdonjogoknak a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége részére történt átadásáról, avégből, hogy ezekre a részvényekre Romániában érvényesíttessék a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége kormánya nevére szóló új részvényeknek a »Petrozsényi« részvénytársaság által való kibocsátása útján ama részvények helyett, amelyek az említett Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság és Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Részvénytársaság tulajdonában voltak.

A Magyar Köztársaság kormánya a fent említett okiratokat a jelen jegyzőkönyv aláírását követő 12 napon belül át fogja adni.

2. A Magyar Köztársaság kormánya szavatol azért, hogy harmadik személyek részéről a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetségével szemben nem támasztható semmilyen követelés jelen jegyzőkönyv első pontjában említett részvények átadásával összefüggésben.

3. Miután az első pontban említett okirat átadása a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége kormánya részére megtörtént, és ama részvényekre vonatkozólag, amelyek helyett az átadási okiratot kiállították, a tulajdonjog a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége részére kellő módon, a Romániában hatályban levő törvényeknek megfelelően biztosított, vagyis miután a Szocialista Tanácsköztársaságok Szövetsége alakilag és ténylegesen belép a »Petrozsényi« részvénytársaságra vonatkozó jogokba, mint az első pontban említett részvények tulajdonosa, a Szerződő felek úgy tekintik, hogy a Magyar Köztársaság kormánya jóvátételi szállításainak számlájára 12 (tizenkettő) millió USA dollárt teljesített, amely összeg elszámolása a következőképpen történik:

3,5 millió USA dollár az 1946. évi szállítások számlájára,

6,0 millió USA dollár az 1947. évi szállítások számlájára,

2,5 millió USA dollár az 1948. évi szállítások számlájára.

4. A fentiekben megállapított feltételek végrehajtása a jelen jegyzőkönyv aláírásával haladéktalanul meg fog kezdődni.”

Az 1947. február 5-én kelt jegyzőkönyvön Rácz Jenő pénzügyminiszternek és Sabalin vezérőrnagynak, a *Magyar Jóvátételi Hivatal* főnökének aláírása és a két fél körbélyegzőjének lenyomata szerepel.⁴¹

A részvényesek kártalanítása

Nem tudjuk, hogy a kérdés első felmerülése idején milyen tárgyalásokon állapodott meg a magyar kormány az eredeti tulajdonosokkal a Petrozsényi Rt. igénybevételét és jóvátételi célú felhasználását illetően. Feltehetőleg olyan módon merült fel a kérdés, hogy a magyar állam megveszi a Romániában lévő, szinte hozzáférhetetlen vagyont, és a tulajdonába került részt engedi át a jóvátétel törlesztéseként a Szovjetuniónak. A vagyon megszerzésének a magyar államkincstár részéről azonban csak akkor volt jelentősége, ha annak jóvátételi felhasználása reális lehetőségé vált.

Ennek folytán a magyar kormány, elsősorban a Pénzügyminisztérium, a Szovjetunióval kötött megállapodás létrehozásáig nem foglalkozott a Petrozsényi Rt. eredeti tulajdonosainak kárpótlásával. Mégis, amikor a Pénzügyminisztérium napirendre tűzte a kérdés rendezését, nagyjából ismerte az érdekképviseletek igényeit, és több tekintetben kialakultak az ezekkel kapcsolatos saját szempontjai is. Elsősorban a kártalanítás összegszerű megállapítására alkalmas elvek tisztázására törekedett, másodsorban pedig az összeg kiegyenlítésének módját kívánta meghatározni.

A két vállalat a teljes kártalanítás elvi álláspontjára helyezkedett, azaz a petrozsényi vagyon teljes értékének vételár formájában való kézhezvételét kívánta elérni. Ezzel szemben a Pénzügyminisztérium a kincstár érdekeinek meg-

41 A jegyzőkönyv orosz és magyar nyelvű eredeti példánya megtalálható a MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet pénzügyi tárgyalások „Petrozsény” c. dossziéban. Teljes szövegét közli: NF mt. jkv. 1946–1947 604–605. Sajátos módon a megállapodásról alig tájékoztatták a közvéleményt. A Magyar Nemzet – egyébként tévesen – arról írt, hogy a szovjet kormány a magyar jóvátételből a Petrozsényi Rt. átadása ellenében 1946-ban 4,5 millió dollárt már jóváírt. (A Gazdasági Főtanács fontos intézkedései. Magyar Nemzet 1947. febr. 6. 1.) A parlamentben is csak az 1946–1947. évi állami költségvetés betervezésekor tett említést Rácz Jenő a petrozsényi kőszénbánya tervezett eladásáról s a Szovjetuniónak járó jóvátétel ezzel kapcsolatos mérsékléséről. (Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. IV. 67–88. ülés [1946. okt. 22.–1947. január 24.]. Bp. 1952. 595.: 77. ülés: 1946. dec. 10.) Sulyok Dezső is – ehhez hozzátartozva – csak arról beszélt, hogy a Szovjetuniónak a költségvetési évben „hallomás szerint 3,5 millió dollár kerül beszámításra” (Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott nemzetgyűlés naplója. V. Hiteles kiadás. 89–101. ülés [1947. febr. 4.–1947. febr. 26.]. Bp. 1952. 73.: 91. ülés: 1947. febr. 6.) Felszólalások, interpellációk sem érintették a kérdést.

védése céljából azon a véleményen volt, hogy a részvénytulajdonosoknak ugyanazt a jövedelmezőséget kell biztosítani, mint amilyen hasznot jelentettek a részvények az utolsó 10–20 évben. Ők azonban ezt méltánytalannak tartották, mivel egyrészt a romániai osztalékpolitika következtében a kimutatott jövedelmezőség nagyon alacsony volt, másrészt pedig mert a részvénytulajdonosi birtoklása a társaságoknak más előnyöket is biztosított.

A kártalanítás felső határát a Pénzügyminisztérium egyszerűen abban az összegben jelölte meg, amellyel a magyar kormány a részvények átadása révén jóvátételi kötelezettségeitől mentesült, azaz 12 millió dollárban. A részvénytársaságok ezzel kapcsolatban eleve tisztázni kívánták, hogy 1938-as vagy 1947-es értékű dollárral történik-e majd az elszámolás. A Pénzügyminisztérium azon az állásponton volt, hogy a kérdést össze kell kapcsolni a jóvátétel címén leszerelt gyárak tulajdonosainak kártalanításával, miután mindkét esetben magánvagyonot szerzett meg az állam anélkül, hogy az ellenértéket azonnal ki tudta volna fizetni. Annak ellenére, hogy a petrozsényi bányák nem magyar területen voltak, tekintettel kívánt lenni a Pénzügyminisztérium arra is, hogy miképpen fogják kártalanítani az állami tulajdonba vett magyarországi szénbányák tulajdonosait. Azt tartotta helyesnek, hogy a jogosultak olyan „sima” dollárban részesüljenek – kötvények útján – kártérítésben, amilyen dollárösszegben a magyar kormány a jóvátételi megállapodás alapján jóváírást kap.

A kártalanítás formáját, módját illetően a részvényesek részéről az a kívánság merült fel, hogy az általuk átadandó reálértékek helyett legalább részben szintén reális értékeket kapjanak Magyarország területén. Fakitermelési jog biztosítására, illetve iparvállalatokban lévő állami érdekeltség átadására gondoltak.

Kérték a tulajdonosok, hogy a kártalanítási összeg fele, azaz 6 millió dollár erejéig az ellenérték amerikai dollárra szóló magyar állami kötvényekben, 3⁵/₈%-os kamatozás és 46 éven keresztül egyenlő annuitásokkal történő törlesztés mellett kerüljön kiegyenlítésre. Kérték továbbá a kötvényszolgálat beállítását az állami költségvetésbe, s hogy a kötvények lombardképesek, adófizetésre felhasználhatók legyenek. A részvények ellenértékéből a kötvények útján kiegyenlítendő 6 millió dolláron felüli rész terhére kérték továbbá, hogy a kincstár a részvénytulajdonosoknak 1947. március 1-jétől kezdődő egymás után következő 12 havi részletekben összesen 12 millió forintot fizessen készpénzben. Egyéb kisebb jelentőségű kérdések felvetését követően kijelentették, hogy ha a *Gazdasági Főtanács* elfogadja a javaslatukat, a maguk részéről is hozzájárulnak a magyar kormány kötelezettségvállalásához, s kiszolgáltatják a *Petrozsényi Román Kőszénbánya Rt.* részvényeinek átadását tartalmazó okiratot az államközi megállapodás aláírásától számított 14 napon belül.⁴²

42 Domony Péter jogtanácsosnak Vásárhelyi István pénzügyminisztériumi államtitkárhoz intézett levele és a két részvénytársaság vezetői által a kártalanítás ügyében a pénzügyminiszterhez intézett beadványok fogalmazványai megtalálhatók: MOL XIX-L-1-k 250. d. Magyar–szovjet tárgyalások „Petrozsény” c. dosszié. A pénzügyminiszternek a kártalanítást illető – többszörösen változó – tervezeteit ld. uo.

A *Gazdasági Főtanács* 1947. január 28-ai ülésén jórészt elfogadta a tulajdonosok kívánságait. Elvben tudomásul vette a kártalanítási összegnek 12 millió dollárban történő megjelölését. Tárgyalási alapként azonban egyelőre csak a kötvények útján történő fizetést látta elfogadhatónak, esetleg némi készpénz rendelkezésre bocsátásával. Elvként szögezte le, hogy a részvényesek kártalanítását a jóvátétel fejében leszerelt gyárak, valamint az államosított bányavállalatok tulajdonosainak biztosított megváltási módok szerint kell rendezni. Nem járult hozzá a *Gazdasági Főtanács* az érdekeltségek azon kéréséhez, hogy a kártalanítási összeg egy részének kiegyenlítéséül erdőkitermelési jogosítványokban vagy kincstári érdekeltségek, illetve ingatlanok átadásában részesüljenek. Felkérte viszont a pénzügyminisztert, hogy amennyiben a részvénytulajdonosok nem tesznek írásbeli nyilatkozatot a részvények átadásáról és a szovjet–magyar kormánymegállapodás elfogadásáról, úgy intézkedjék a részvényeknek a Nemzeti Bank útján történő behívása érdekében. Kimondta ezzel kapcsolatban, hogy a Nemzeti Bank ellen támasztható követelések kiküszöböléséről egyidejűleg jogszabállyal kell gondoskodni.⁴³

A kártalanítás korrekt elintézésére törekvő pénzügyminiszter már a következő napon, január 29-én kelt feljegyzésében (feltehetőleg egy minisztertanácsi előterjesztésnek szánt tervezetben) ismételten összefoglalta a részvénytulajdonosok általa is jogosnak ítélt követeléseit. Ebben tiltakozott a részvényeknek a *Magyar Nemzeti Bank* útján történő behívásáról szóló esetleges minisztertanácsi határozat ellen, mivel a Bank az úgynevezett devizarendelet értelmében köteles lett volna a kötvénytulajdonosoknak a 12 millió dollárnak megfelelő összeget kifizetni. Erre azonban a Bank csak akkor lett volna képes, ha a kincstár az összeget előre elhelyezi nála. Erre viszont aligha volt lehetőség.

A fentieknek részben ellentmondva rögzítette azt is, hogy ha nem sikerülne megállapodni a társaságokkal, akkor a kormánynak rendeleti úton kell – a Szovjetunióval kötött megállapodástól számított 14 napon belül – az átruházás előfeltételeit megteremtenie. Ugyanezt tartotta szükségesnek akkor is, ha a *Gazdasági Főtanács* a rendezés alapelveit nem kívánná magáévá tenni.

A feljegyzés az adott formában nem került sem a minisztertanács, sem a *Gazdasági Főtanács* elé, hanem a *Magyar Kommunista Párt* vezető szerveinek iratai között található meg.⁴⁴ A pénzügyminiszter javaslatai helyett Gerő Ernő ceruzával írt – sajnos jórészt olvashatatlan – feljegyzése alapján foglalkoztak a továbbiakban is a kérdéssel.

Feltehetőleg a Petrozsényi Rt. kártalanítási ügyére is gondolva, 1947. február 5-én a minisztertanács foglalkozott a jóvátételi kötelezettség végett leszerelt üzemek tulajdonosai kártalanításának kérdésével. Gerő Ernő észrevétele nyomán úgy határoztak, hogy amerikai dollár helyett magyar forintba vonatkozzék az értékpapír. Gerő tett javaslatot arra is, hogy az állam ne 1947. március 1-jével, hanem csak 1948. január 1-jével kezdje meg a jóvátételi célból leszerelt vál-

43 A Gazdasági Főtanácsnak a kártalanítással kapcsolatos állásfoglalását ld. MOL XIX-A-10. Stab. XXIX. 1947. jan. 28., 9. napirendi pont.

44 Rácz Jenő pénzügyminiszter feljegyzése a Gazdasági Főtanács számára: PSZL 274. f. 12. cs. 212. ő. e. 104–111.

lalatok tulajdonosainak kártérítését.⁴⁵ Ez a korábbi állásfoglalásnak megfelelően azt is jelentette, hogy a Petrozsényi Rt. részvényeseit ugyanezen formában kell kártalanítani. A feltételek megváltozásáról Rácz Jenő pénzügyminiszter rövid úton tájékoztatta a két vállalat igazgatóságát. Az Urikány–Zsilvölgyi Rt. vezetői – de feltehetőleg a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* vezetői is – élénken tiltakoztak a határozat ellen, s közölték, hogy a kártalanítást ilyen körülmények között nincs módjukban elfogadni.⁴⁶

Rácz Jenő pénzügyminiszter a minisztertanács 1947. február 13-án tartott ülésén beszámolt a *Gazdasági Főtanács* álláspontjáról, és tájékoztatást adott a tulajdonosok tiltakozó állásfoglalásáról is. Egyben javasolta, hogy mind a jóvátételi célokra leszerelt üzemek, mind a petrozsényi részvénytulajdonosainak kártalanítása céljából dollárra szóló kötvényeket adjon ki a kormány azzal, hogy a szolgálatuk (beváltásuk) a dollár mindenkori árfolyama alapján forintban történjék.

A minisztertanács elfogadta a részvénytulajdonosoknak – a *Gazdasági Főtanács* által módosított – igényeit, valamint a pénzügyminiszternek a kártalanítási kötvényekkel kapcsolatos előterjesztését. Hozzájárult a minisztertanács ahhoz is, hogy a pénzügyminiszter megállapodást kössön az érdekeltségekkel a Petrozsényi Kőszénbánya Rt. részvényeinek átadásával kapcsolatos kártalanításukról.⁴⁷

Az egyetértés biztosítása érdekében február 13-án, közvetlenül a minisztertanácsi ülés után Rácz Jenő pénzügyminiszter telefonon felhívta Perényi Istvánt, a *Magyar Általános Hitelbank* vezérigazgató-helyettesét, s közölte vele, hogy a részvénytulajdonosoknak együttesen juttatandó 24 millió forint a minisztertanács határozata értelmében nem a kártalanítási igény megnyitását követő hónap első napjával, hanem 1948. január 1-jével kezdődően, 24 egyenlő havi részletben kerül folyósításra. Perényi István természetesen megpróbált kedvezőbb, az új költségvetési év kezdetével (augusztus 1-jével) egyező időpont megállapítása érdekében érvelni. A pénzügyminiszter ezzel szemben rámutatott arra, hogy a kártalanításra vonatkozó javaslatot, különösen azt, hogy a kártalanítás fejében dollárra szóló kötvények és nem forintkötvények bocsáttassanak ki, csak nagy nehézségekkel tudta elfogadtatni a minisztertanáccsal, mivel több oldalról az a vélemény hangzott el, hogy a Petrozsényi Rt. részvényeit a tulajdonosoktól jogszabály útján kellene megszerezni. Ezért nem tartotta volna szerencsésnek, ha az elfogadott javaslattal szemben az érdekeltek merev álláspontot foglalnának el, és ragaszkodnának a minisztertanács által elfogadott kártalanítási terv megváltoztatásához. Kijelentette azonban a pénzügyminiszter, hogy abban az esetben, ha augusztus 1-jén még a jelenlegi állásában lesz, meggyőződése szerint nem lesz akadálya annak, hogy a részletfizetések az új költségvetési év elejével már megkezdődjenek.⁴⁸

45 NF mt. jkv. 1946–1947 559.

46 Rácz Jenő tájékoztatásáról és az Urikány–Zsilvölgyi Rt. vezetőinek válaszáról ld. MOL Z 292 1947–1948 10. t. 1. cs.

47 NF mt. jkv. 1946–1947 668–669., 676–685.

48 Rácz Jenő telefon-értesítéséről ld. MOL Z 292 1947–1948 10. t. 1. cs., továbbá: NF mt. jkv. 1946–1947 [14] 163. sz. jkv. 69. napirendi pontját és az ehhez tartozó a) melléklet 1–3. sz. iratát.

A Petrozsényi Rt. részvényeinek átadásával kapcsolatban felmerült különböző ellentétek részbeni tisztázása után 1947. február 14-én az *Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.* részéről Perényi István igazgatósági tag és Gara Pál igazgató okirat útján kijelentette, hogy a társaságot tulajdonjog alapján megillető 890 310 darab, egyenként 500 leire kiállított, összesen 445 155 000 lei névértékű *Petrozsényi Román Kőszénbánya Rt.* részvényt vállalatuk részéről átruháztak a Magyar Köztársaság kormányára. Kijelentették, hogy az átruházás folytán a Magyar Köztársaság kormánya jogosult mindazon jogok gyakorlására, amelyek addig a társaságot illették meg, ideértve azt is, hogy az e részvényekre vonatkozó jogokat harmadik személyekre átruházza. A társaság nevében kötelezettséget vállaltak arra is, hogy kiállítják mindazokat az okiratokat és elvégzik mindazokat a jogcselekményeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a Magyar Köztársaság kormánya, illetőleg annak jogutóda részére biztosítsák a részvényekkel kapcsolatos jogokat.⁴⁹ Feltehetőleg ehhez hasonló okiratot állított ki a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* az általa a Magyar Köztársaság kormányának átadott 848 334 darab petrozsényi részvényről.

A következő napon, 1947. február 15-én a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.*, valamint az *Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt.* záradékkal ellátva visszaküldte a Pénzügyminisztériumnak a kártalanítás ügyében a minisztérium által készített megállapodást. A záradékban tudomásul vették a megállapodásban foglaltakat, azt magukra nézve kötelezőnek ismerték el, egyben kijelentették, hogy az átruházott 1 738 644 darab Petrozsényi Román Kőszénbánya részvényért a nekik járó kártalanítást teljes és végleges kiegyenlítésként elfogadták.⁵⁰

A Szovjetunió részvénytulajdonának a román törvények szerinti biztosítása

Az 1947. február 5-ei szovjet–magyar megállapodás szerint a Szovjetunió formálisan csak akkor válhatott a Petrozsényi Rt. tulajdonosává, ha a részvények átadását a Romániában hatályban lévő törvényeknek megfelelően jóváhagyták. A megállapodásból az is következett, hogy a Magyar Köztársaság kormányának a jóvátételi számláján csak akkor számolják el a teljes 12 millió dollárt, ha a román fél által igényelt átírási illetéket befizették. A kérdés rendezése tehát fontos volt mindkét fél számára. Ezért a magyar kormány már 1947. február 24-én jegyzékben kérte a román kormánytól a Petrozsényi Kőszénbánya Rt. részvényeinek az eredeti tulajdonosoktól a magyar kormányra, majd a magyar kormánytól a Szovjetunióra történt átruházásának elismerését.

Rácz Jenő pénzügyminisztert egyébként 1947. márc. 14-én felmentették, de ápr. 9-éig, utódja, Nyárádi Miklós kinevezéséig ideiglenesen ellátta a pénzügyminiszteri feladatokat.

49 Az Urikány–Zsilvölgyi Magyar Kőszénbánya Rt. igazgatóinak a részvények átruházásáról szóló, okiratjellegű nyilatkozatának tervezetét ld. MOL Z 292 1947–1948 10. t.

50 A kártalanítás teljes és végleges kiegyenlítésének elfogadásáról szóló külön okirat tervezetét ld. uo.

A román Külügyminisztérium csak hónapokkal később, július elején adott választ a jegyzékre. Közölte, hogy a román Nemzetgazdasági Minisztérium hozzájárul a Petrozsényi Rt. 1 738 644 darab részvényének a magyar kormányra történő átruházásához. Jelezte egyben, hogy az átadást az 1946. december 28-ai 1059. számú román törvénynek a részvények eladására vonatkozó határozményai értelmében a bukaresti áru- és értéktőzsdén keresztül kell lebonyolítani, és a tranzakcióval járó kincstári illetékek a magyar kormányt terhelik. Közölték továbbá, hogy a Nemzetgazdasági Minisztérium – az említett kikötések mellett – hozzájárul a petrozsényi részvényeknek a magyar kormány részéről a szovjet kormánynak történő átadásához is. Hangsúlyozta a levél azt is, hogy – a román jogszabályok értelmében – ha az illetékek befizetését elmulasztják, a részvényáttruházás jogilag semmisnek minősül.

A magyar kormánykörökben megütközést keltett ez a román válasz, és az újabb terhek elhárításának lehetőségeit keresték.⁵¹ Nyárádi pénzügyminiszter a minisztertanács elé vitte az ügyet. Előterjesztésében egyrészt javasolta a szovjet kormány jóindulatának és támogatásának kikérését ahhoz, hogy a román kormány a szovjet érdekeltségűnek tekinthető petrozsényi bánya részvényeire vonatkozó kétrendbeli átruházási jogügyletet mentesítse a különböző kincstári terhektől, főleg azért, mert – amint szovjet részről is megerősítették – a Szovjetunió a petrozsényi vállalat vezetését ténylegesen már át is vette.

Az ügy elintézésének másik lehetőségeként felvetette, hogy a petrozsényi részvényeknek a magyar részvényérdekeltségektől történt megszerzése, majd a szovjet kormányra történő átruházása Magyarországon létrejött ügylet, s így joghatályossá válásának nem lehet a feltétele az, hogy az ügylet a román jogszabályok értelmében megismételjék a bukaresti tőzsdén. A tőzsdeügynöki jutalékra vonatkozó román igényt ezért az általános nemzetközi jogi elvekbe ütközőnek minősítette.

Minthogy azonban a magyar kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy elősegíti Romániában a szovjet kormány birtokba helyezését, a további késedelmeket okozó kölcsönös jegyzékváltás helyett javasolta a pénzügyminiszter, hogy egy magyar pénzügyi bizottság utazzon Bukarestbe a szükséges megállapodás létrehozása céljából.⁵²

51 A román kormánynak a petrozsényi részvények Szovjetunió részére való átadásával kapcsolatos jegyzékének másolatát ld. MOL Z 292 1947–1948 10. t. 1. cs.

52 Ld. az 1947. aug. 28-án tartott minisztertanácsi ülést: Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1947. június 2.–szeptember 19. (= DL mt. jkv.) Szerk., jegyz., bev. Szűcs László. Bp. 2000. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 36.) 902–903., 912–915. Javasolta, hogy a bizottságot Szentpétery György, a Jóvátételi Hivatal elnökhelyettese vezesse, s vegyen részt a delegációban a Pénzügyminisztériumból dr. Makay Pál miniszteri tanácsos, dr. Pataky Gedeon miniszteri osztályfőnök, valamint Domony Péter, a Magyar Általános Hitelbank jogtanácsosa. Felmerült még, hogy a bizottságban való részvétel céljából kérjék ki a SZEB-től dr. Rogozsin jogtanácsost is.

A Bukarestbe kiküldött bizottság tárgyalásai során több tekintetben kénytelen volt tudomásul venni a román jogszabályokat, mégis elért bizonyos eredményeket.

Arra a magyar észrevételre, hogy két külföldi kormány által külföldön kötött ügyletben nem lehet illetékes a bukaresti tőzsde, román részről közölték, hogy az 1946. évi 1059. számú törvény értelmében a tőzsdei bejegyzés alól mentesítés nem adható, legfeljebb külön jogszabállyal lehetne ezen változtatni. A román kormány azonban nem volt hajlandó ilyen jogszabály magalkotására. A magyar delegációnak arról a nézetéről, hogy a szovjet–magyar megállapodásban szereplő 12 millió dollár nem tekinthető vételárnak, hanem csupán a jóvátételi számlán jóváírandó összegnek, román részről közölték, hogy illetéktörvények szerint a felek által deklarált értéket kell alapul venniük. Arra a kérdésre, hogy az adott részvények átruházása kétszeres vagy egyszeres ügyletnek tekintendő-e, román részről utaltak arra, hogy a magyar kormány szóbeli jegyzéke szerint is két átruházásra került sor, s megítélésük szerint a magyar kormány a tulajdonosi jogok legfontosabbikát, a tulajdon feletti rendelkezés jogát gyakorolta, amikor a részvényeket a Szovjetunióra átruházta. A tárgyalások végső fázisában azonban a román fél készséget mutatott arra, hogy csak egyszeri átruházás után fog illetéket követelni, de csak abban az esetben, ha a jelenlegi átruházási okirat helyett olyan új okirat kerül bemutatásra, amelyben az eredeti tulajdonosok a részvényeket közvetlenül ruházzák át a Szovjetunióra.

A petrozsényi tranzakciót kétrendbeli ügyletnek számítva, a román pénzügyi jogszabályok maradéktalan alkalmazása esetén 14,2% illetéket, azaz kerekben 258 millió leit kellett volna fizetni. A tárgyalások végén azonban, tekintettel arra, hogy nem kereskedelmi ügyletről volt szó, a román kormány kilátásba helyezte, hogy az illetékeket a tőzsde vezetőségének segítségével jelentősen mérsékelni fogják. Így a Szovjetunió kormányával együttesen kiállítandó új okirat bemutatása esetén az összes román illeték összesen 319 000 dollárnak felelt meg, szemben az eredetileg igényelt 1,7 millió dolláros összeggel.

A magyar delegáció végül tudomásul vette – a román és a szovjet fél egyöntetű kijelentése alapján – azt is, hogy a Szovjetunióknak ilyen ügyekben Romániában nem jár illetékmentesség. Mindezek alapján kérte a Pénzügyminisztérium, hogy a kormány intézkedjék a 319 000 dollárnak megfelelő 49 millió lei mielőbbi előteremtése és átutalása, illetve a Szovjetunió meghatalmazottai és az eredeti részvénytulajdonosok közreműködésével az új átadási okirat elkészítése érdekében.⁵³

Medgyesy Béla miniszteri tanácsos, bukaresti magyar kereskedelmi attasé jelentette 1948. január 22-én az illetékes miniszternek, hogy bizonyos áruszállításokból nyert leiösszeget befizette a Petrosani Rt. részvényeinek átírására a

53 A Romániában járt magyar pénzügyi bizottság által a Gazdasági Főtanács és a minisztertanács számára készített jelentést és minisztertanácsai tárgyalását ld. MOL XIX-A-83-a az 1947. okt. 24-i 209. sz. mt. jkv. 85. napirendi pontját és mellékletét.

megfelelő bukaresti banknál, egyben felterjesztette a román tőzsdebíróóság határozatát arról, hogy az *Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt.* és a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.* tulajdonában lévő részvények először a Magyar Köztársaság kormányára, majd a Szovjetunió kormányára szálltak. Ezzel hivatalosan pont került az ügy végére.⁵⁴

*

Szólni kell még a Petrozsényi Kőszénbánya Rt.-nek az 1947. február 5-én létrejött megállapodással a Szovjetuniónak át nem adott részéről. A társaság részvényeinek 19,18%-a, 541 000 darab a bukaresti részvénykönyvben svájci, illetve román egyéni tulajdonként szerepelt, valójában azonban 277 030 darab az Urikány–Zsilvölgyi Rt., 263 970 darab pedig a Salgótarjáni Rt. tulajdonát képezte. E részvények közül 400 000 darab a két magyar vállalat érdekeltségébe tartozó Ost-Montan svájci cég, 141 000 darab pedig Szász Pál román állampolgár, gyulafehérvári lakos nevén szerepelt, a részvényeket azonban Budapesten, illetve Svájcban őrizték.

A két tulajdonos bizonytalannak találta Romániában lévő kisebbségi részvényérdekeltségének sorsát. Úgy vélték, hogy ennek a megtartásához a Magyar Köztársaságnak különösebb érdeke nem fűződik, ezért már 1946 novemberében felvetették a még tulajdonukban lévő részvények Romániában történő eladásának kérdését. Kérésükre Nagy Ferenc miniszterelnök hozzá is járult ahhoz, hogy a Szovjetuniónak átadásra nem kerülő részvénytömeg értékesítése ügyében tárgyalásokat folytassanak és megállapodás-tervezetet készítsenek elő.⁵⁵

A tárgyalásokat 1947 folyamán két esemény befolyásolta. Egyrészt a román hatóságoknak az a kívánsága, hogy a petrozsényi részvények 61,65%-át ne a magyar kormány, hanem az eredeti részvénytulajdonosok adják át a Szovjetuniónak, s az erről szóló új okmányt mutassák be a bukaresti hatóságoknak. Ebben az ügyben feltehetőleg közvetlen tárgyalások kezdődtek a szovjet szervek és a magyar részvénytulajdonosok között, amelyek során szóba kerülhetett a két részvénytársaság tulajdonában lévő további részvények eladásának kérdése is. A másik jelentős esemény a Moszkvában hosszasan folyt – s a német hitelezők magyarországi követeléseinek a Szovjetunió javára történő kiegyenlítését is magába foglaló – szovjet–magyar pénzügyi tárgyalások lezárása volt. A létrejött megállapodás szerint a Szovjetunió végül 45 millió dolláros átalányösszegre tartott igényt. Ebből 30 millió dollárt Magyarországon kívánt felhasználni, 15 millió dollárt pedig 1949. január 1-jétől kezdve négy év alatt, évi egyenlő részletekben kellett Magyarországnak törlesztenie. A 30 millió dollárt – a vegyes vállalatok beruházásain felül – a Szovjetunió elsősorban olyan vállalatok részvényeinek megvásárlására kívánta fordítani (a magyar kormány egyetértésével), amely vál-

54 Medgyesy Béla bukaresti magyar kereskedelmi attasé jelentéséről ld. PSZL 274. f. 12. cs. 213. ö. e. 112–115.

55 A két vállalat igazgatóságának a miniszterelnökhöz intézett levelét és Nagy Ferenc válaszát ld. MOL Z 292 1947–1948 10. t. 1. cs.; ill. MOL XIX-A-1-j 1946–VIII-14161.

lalatok bizonyos hányada már szovjet érdekeltségbe került. Ilyen vállalat volt többek között a Petrozsényi Kőszénbánya Rt. is.⁵⁶

Mindenesetre Nyárádi Miklós pénzügyminiszter a minisztertanács 1947. október 31-ei ülésén a Romániának járó illeték kiegyenlítéséről szólva bejelentette, hogy hasonló feltételek mellett felmerült egy további, kerekén 20%-os részvénytárcsának a szovjetek részére történő átadása. Gerő Ernő ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a részvények többsége már orosz kézben lévén, a maradék nem sokat ér, s ezt figyelembe kell venni az eredeti tulajdonosokkal folytatandó tárgyalásoknál. „Csak akkor lehet dönteni – mondta –, ha az oroszokkal végleg tisztázódott, hogy átveszik-e jóvátételbe az összes részvényt.”⁵⁷

A tárgyalásokról – melyek irányítását a részvények eredeti tulajdonosaitól teljesen átvette a kormány –, valamint a Petrozsényi Rt. további sorsáról ismeretekkel nem rendelkezünk. Feltárásuk további kutatást igényel.

*

Ezzel lényegében befejeződött a Kárpát-medence és egyben Délkelet-Európa legjelentősebb szén- és aranybánya területének, valamint az erre épült vállalatoknak az elidegenítése, pontosabban a Szovjetunió általi megszerzése.

A magyar kormány rossz, ráerőszakolt, kényszerhelyzetben fogant üzletet kötött. A Petrozsényi Rt. jóvátételi célú felhasználása akkor merült fel, amikor a magyar kormány az infláció kellős közepén már képtelen volt teljesíteni gazdasági kötelezettségeit, és akkor kötötte meg a megállapodást, amikor a koncepció összeesküvési per idején, illetve ezt követően a kormány megfélemlített tagjai nem tudtak ellentmondani a Szovjetunió követeléseinek és a *Magyar Kommunista Párt* elvárásainak.

A magyar kormány, amikor a Szovjetunió vezetőivel folytatott tárgyalások során szóba került a Romániában lévő magyar vagyon, illetve a Petrozsényi Rt. jóvátételi célú felhasználása, arra gondolt, hogy két év jóvátétel-fizetési teherrel vagy annak jelentős részétől megszabadulhat az ország e vagyon feláldozása révén. Ezzel szemben a végül elért összeg az egyévi jóvátételi kötelezettséget sem fedezte, ezt is – a korábbi szovjet ígérekkel szemben – csak háromévi elszámolásban. A szakértők által 50–70 millió dollárra értékelt vállalatért a szovjet fél nem a tényleges vagyon felmérése, leltározása alapján megállapított összeget, hanem végül csak a részvények 1938. évi osztalékának tőkésítése útján megállapított összeget, 12 millió dollárt volt hajlandó elszámolni jóvátétel fejében. Ez magyar részről csak azért vált elfogadhatóvá, mivel a jóvátételi árakat mélyen a tényleges értékek alatt állapította meg a Szovjetunió, a petrozsényi részvények átadása révén tehát a 12 millió dollár két-háromszorosával, esetleg többszörösével felérő jóvátételi áruszállítástól mentesült az ország. Így is a reális érték töredékéért szerezte meg a Szovjetunió a jelentős szénvagyonot.

56 A szovjet–magyar pénzügyi tárgyalásokról ld. DL mt. jkv. 935–936., 940–944., 974–979., továbbá: PSZL 283. f. 31. cs. 121. ó. e.

57 A további, 20%-os részvénytárcsát átadásáról ld. MOL XIX-A-83-a a 210. sz. minisztertanácsi jkv. 29. napirendi pontját.

LÁSZLÓ SZÚCS

THE HANDOVER OF THE PETROZSÉNYI KŐSZÉNBÁNYA RT.
TO THE SOVIET UNION

A SPECIAL CHAPTER OF HUNGARIAN REPARATIONS

Although Hungary went bankrupt and got looted by German and Soviet troops, the country was bound to pay, amongst others, compensation of 300 million US dollars by the armistice agreement. In consequence, Hungary was plunged into an unheard-of inflation. The Hungarian government thus claimed for the relaxation of the conditions of peace and asked for economic help of the great powers in the spring of 1946. During the negotiations with Soviet leaders, personally Stalin, on Hungary's part the issue of giving up the Petrozsényi Kőszénbánya Rt. (Coal-mine Inc. of Petrozsény) to the Soviet Union arose as reparations, which constituted a significant part of state fortune and was found in Transylvania annexed to Romania.

The Petrozsényi Kőszénbánya Rt. represented the most important stock interest of Hungary abroad: it was established by the Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. and Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. through the acquisition and incorporation of several smaller coal-mines at the end of the 19th century. Despite of the territorial changes after World War I the company remained a property of Hungarian shareholders.

The Soviet government welcomed the Hungarian suggestion and on Soviet proposal negotiations started in Moscow in the fall of 1946, and ended in Budapest later on in order to fix the value of the company. It soon turned out in the course of the talks that the Soviet party intended to acquire the company through enforcing its dominance, instead of an accord. At the beginning of the talks the Hungarian government believed that by handing over the share company the country would be discharged from the burden of compensation of two years, or at least from a significant part of the debt. Whereas the sharp quarrels proved that the offered price by the Soviet party would not cover even obligation of reparations of one year. Moreover, contrary to earlier Soviet promises, the accounts should be settled in three years. Finally, the Soviet party was disposed to count in 12 million dollars as reparations for the company which had been valued at 50–70 million dollars by Hungarian experts. Under pressure from Soviet authorities and politicians of the Hungarian Communist Party, the Hungarian government signed the official report on the transfer of the share company on 5 February 1947. The Soviet Union could thus purchase the most important coal resources of Southeast Europe for a fraction of the reasonable price.

The final conclusion of the case involved that the Hungarian government was bound to obtain the consent of Romanian authorities for the handover according to the agreement; Hungary had to pay off foreign debts of the company; and last but not least to recompense the original shareholders. All these meant that the immolation of the Petrozsényi Kőszénbánya Rt. for the sake of reparations could hardly lighten the burden of compensation of the country.

VÁMOS PÉTER

„Kína változik. Úgy látszik, nekünk is változtatni kell.”

Magyar–kínai kapcsolatok az 1980-as években*

A nyolcvanas évek elején Kína a szocialista országokat három csoportba sorolta. A „barátok” között a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK), Jugoszlávia és Románia szerepelt. „Ellenségként” a Szovjetunió, Kuba, Vietnam, Laosz és Mongólia volt számon tartva. A harmadik csoportot azok a szocialista országok alkották, amelyeket Kína szeretett volna „megnyerni magának”.¹ A kínaiak véleménye szerint ezek az országok „nem szolgálták közvetlenül” a szovjet külpolitikai célok megvalósítását, a belpolitikai reformok terén szerzett tapasztalataikat pedig Kína felhasználhatta saját gazdasági gondjai megoldásához.² A szocialista országok e harmadik csoportjába tartozott Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország és a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) mellett Magyarország is.³ Jelen tanulmány ezen országok Kínával fenntartott kapcsolatait mutatja be, különös tekintettel a magyar–kínai viszony alakulására. Elemzi a szovjet–kínai viszony normalizálásának folyamatában betöltött szerepüket, valamint azt, hogy hogyan hatott a szovjet–kínai viszony rendezési folyamata a Kínával fenntartott kétoldalú kapcsolataikra. Először a kínai–kelet-közép-európai kapcsolatok tágabb keretéről szolgáltató szovjet–kínai viszony alakulását vázoló fel. Ezt követően bemutatom a relációt befolyásoló kínai és szovjet megfontolásokat, majd a kapcsolatok fő jellemzőit és tendenciáit egészen 1989-ig, az azonos társadalmi rendszeren alapuló kapcsolatok megszűntéig.

Szovjet–kínai kapcsolatok a nyolcvanas években

Mao Ce-tung 1976-ban bekövetkezett halálát követően a kínai párt Teng Hsziao-ping nevével fémjelzett új vezetése a belső reformok és a külvilág felé történő nyitás politikáját választotta. Az új politika 1978. decemberi meghirdeté-

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok K 78484. sz. projekt keretében készült.

1 Szabó Ferenc külügyminisztériumi főosztályvezető feljegyzése: Szovjet főosztályvezető a kínai helyzetről. Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-J-1-j-Szu-103t-006972/1981. Jelenleg a korszak kínai levéltári forrásai nem hozzáférhetők. A tanulmányban a kínai nevek és szavak az ún. népszerű magyar átírásban szerepelnek.

2 A párizsi magyar sajtóattasé és kínai kollégája között 1981 februárjában lezajlott beszélgetésről: Párizs, 1981. febr. 26. MOL XIX-J-1-j-Kína-22-001658-1981.

3 Albánia is a szocialista országok közösségébe tartozott, ám a Kínához és a Szovjetunióhoz fűződő sajátos viszonya miatt nem sorolható egyetlen kategóriába sem.

sével egy időben rendezte kapcsolatait az Egyesült Államokkal, és óvatos lépéseket tett a szovjet–kínai viszony normalizálása érdekében is. A viszony rendezésében mind a Szovjetunió, mind Kína érdekelt volt. Az akkor már évtizedes szovjet–kínai szembenállás ugyanis biztonságpolitikai és gazdasági gondokat okozott mindkét fél számára. A több mint négyezer kilométernyi közös határszakasz mentén a hatvanas évek vége óta jelentős haderők állomásoztak. A kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok a minimumra csökkentek, miközben a két gazdaság kölcsönösen jól kiegészíthette volna egymást.⁴

A nyolcvanas évek elején Peking a viszony rendezését három feltételhez kötötte. A „három fő akadály” a Kína északi határai mentén és Mongóliában állomásozó szovjet haderő, a Kambodzsa megszállásában Vietnamnak nyújtott szovjet támogatás, valamint Afganisztán szovjet megszállása volt. Moszkva elutasította a kínai előfeltételeket. Diplomatai azt állították, hogy harmadik országok belügyeibe nem avatkozhatnak, és a három érintett állam ügyei nem lehetnek a kétoldalú viszony rendezését célzó tárgyalások témái. A kínaiak ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy az általuk megnevezett „akadályok” felszámolása a Kínára nehezedő szovjet fenyegetést is csökkentené.

Az évtized folyamán a kínai vezetés a Moszkvával való kapcsolatok normalizálásának előfeltételeit illető elvi engedményt nem tett ugyan, de a gyakorlati előnyök érdekében óvatos „kis lépések” megtétele nem volt Teng ellenére. Az állandó katonai nyomás fenntartása mellett a szovjetek is tettek kis lépéseket. A kölcsönös érdekeknek megfelelően először felújították a határ menti kereskedelmet, majd a tudományos és technológiai együttműködést, 1987-ben pedig a határtárgyalásokat. Az évtized közepén már öt évre szóló kereskedelmi egyezmény megkötése is napirendre került.

A kettős megközelítés az évtized folyamán jellegzetes elem maradt mind Peking, mind Moszkva taktikájában. Ennek következtében a szovjet–kínai kapcsolatok két, egymástól jól elkülöníthető szinten fejlődtek. Gyorsan bővültek az államközi gazdasági, tudományos és kulturális kapcsolatok, de a stratégiai együttműködés és a pártközi kapcsolatok javítása érdekében a kínaiak a Szovjetuniótól várták a kezdeményezést – legalább a „három akadály” egyikében.

A folyamat jól megkomponált forgatókönyv szerint zajlott. A „három akadály” nem gátolta a kétoldalú kapcsolatok különböző szinteken és területeken történő fejlesztését, miközben jelezte az amerikaiaknak, hogy kínai részről nem fenyeget a Szovjetunióval való újbóli szövetség létrehozása.

Az első nagy lépést a tárgyalások felújítása érdekében a szovjetek tették meg. Leonyid Brezsnyev 1982. márciusi taskenti beszédében Kínát szocialista országnak nevezte; támogatta Peking álláspontját a Tajvan-kérdésben, és a politikai kapcsolatok normalizálását célzó tárgyalások megkezdését javasolta. A kínaiak azonnal reagáltak, és politikai konzultációkat javasoltak. A független külpolitikai irányvonal hivatalos elfogadása, a „szociálimperializmus” és „modern

4 Lowell Dittmer: *Sino-Soviet Normalization and Its International Implications, 1945–1990*. Seattle–London, 1992. 82–83.

revizionizmus” kifejezések elhagyása az 1982-es alkotmányból legalább annyira volt Moszkvának szánt gesztus, mint annak jelzése, hogy a reform és nyitás politikájának meghirdetése óta jelentős ideológiai változások következtek be Kínában.

A külügyminiszter-helyettesi konzultációk első fordulójára 1982. október 5–21. között került sor Pekingben. Az alapvető véleménykülönbség ellenére a felek megállapodtak a megbeszélések folytatásában. A második fordulóra 1983 tavaszán Moszkvában került sor. A következő hat évben évente két, összesen tizenkét külügyminiszter-helyettesi szintű politikai konzultációt tartottak: egyet tavasszal Moszkvában, egyet pedig ősszel Pekingben.

A következő években politikai kérdésekben ugyan nem történt előrelépés, a kínaiak továbbra is ragaszkodtak hozzá, hogy csak a „három akadály” elhárítását követően hajlandók a kétoldalú viszony normalizálására, a kapcsolatok mégis tovább bővültek. Egy sor bizalomerősítő intézkedésre került sor az államközi kapcsolatok, a gazdaság és a kereskedelem, a kultúra, a sport, sőt a határőrségek együttműködése terén is.⁵ Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülésének idejére nyilvánvalóvá vált, hogy a nosztalgikus emlékeket is ápoló szocialista szomszédok súlyos nézeteltéréseik megoldásán dolgoznak.⁶

A kétoldalú kapcsolatokban a valódi áttörés Gorbacsov főtítkárrá választása után következett be. A Szovjetunió gazdasági stagnálása már Brezsnyev halála előtt is nyilvánvalóvá vált, de a nyolcvanas évek közepére olyan szintet ért el, amikor a konszolidáció esélye már meglehetősen csekély volt az egyébként is kevésbé hatékony szocialista gazdasági rendszerben.⁷ A *Szovjetunió Kommunista Pártja* (SZKP) 1986 februárjában megtartott XXVII. kongresszusán Gorbacsov radikális gazdasági reformokat sürgetett, miközben nagyra értékelte a kínai reformot, és a kapcsolatok javulása feletti elégedettségének adott hangot. Ettől kezdve a Szovjetunió iránti kínai érdeklődés a főtítkár törekvéseire összpontosult, különös tekintettel a gazdaságirányítási rendszer reformja iránti elkötelezettségére.

Gorbacsov belátta, hogy a Szovjetunió kritikus gazdasági helyzetének külpolitikai vonatkozásai is vannak, és igyekezett visszafordítani vagy legalábbis megállítani a katonai erőre való túlzott támaszkodás folyamatát. Az 1986-os SZKP politikai bizottsági (PB-) ülések jegyzőkönyveinek tanúsága szerint a főtítkár elismerte, hogy a Kreml súlyos hibákat követett el Afganisztánnal kapcsolatban, és eltökéltnek mutatkozott a háború befejezésére és a szovjet csapatok kivonására.⁸

5 Iván László nagykövet rejteltávirata: Szovjet–kínai konzultációk, 1983. október. Peking, 1983. okt. 21. N° 144. MOL XIX-J-1-j-Szu-103-005287/1-1983.

6 Gilbert Rozman: *The Chinese Debate about Soviet Socialism*, 1978–1985. Princeton, 1987. 6.

7 Békés Csaba: *Vissza Európába. A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere, 1988–1990.* In: *Uő: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztében, 1945–1990.* Bp. 2004. 275–330., itt: 277.

8 Gorbachev and Afghanistan. Ed., annotated: Christian F. Ostermann. *Cold War International History Project Bulletin* 2003–2004. 14–15. sz. 143.: *Notes from Politburo Meetings: June 26, July 24, and November 13, 1986.*

A szovjet–kínai viszony rendezése Moszkva külpolitikájának fontos részét képezte. A szovjet viselkedés megváltozásának első látványos megnyilvánulása Gorbacsov 1986. júliusi vlagyivosztoki beszéde volt. Ebben a főtitkár egy sor egyoldalú engedményt tett Kínának. A „három akadály” közül kettőt érintett: a szovjet csapatok Mongóliából és az orosz Távol-Keletről történő kivonását, valamint az afganisztáni csapatkivonást. Emellett gyakorlatilag elfogadta a határkérésben elfoglalt kínai álláspontot, amikor elismerte, hogy a határvonalnak a két határfolyó, az Usszuri és az Amur fő hajózási útvonalánál, a hajózásra alkalmatlan folyóknál pedig a fő sodorvonalnál kell húzódnia, nem pedig a folyók kínai partja mentén, ahogyan azt korábban a szovjetek állították.

1987-ben a szovjet vezetés már mindhárom „akadály” vonatkozásában tett engedményeket. Egy páncélos hadosztályt kivont Mongóliából, megindult a szovjet csapatkivonás Afganisztánból, és nyomást gyakorolt Hanoi-ra a Kambozsából történő kivonulás érdekében. Ugyanakkor a Szovjetunió belső helyzete tovább destabilizálódott. Békés Csaba megállapítása szerint a reformok iránt elkötelezett új vezetés nem mérte fel helyesen a közeledő válság súlyosságát, és emiatt 1988 nyaráig a fegyverzetcsökkentés terén elzárkózott minden egyoldalú lépés megtételétől, miközben a reformok nem javították jelentősen sem a politikai helyzetet, sem a gazdaság hatékonyságát.⁹ Eduard Sevardnadze külügyminiszter csupán a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1988. július 15–16-i ülésén lezajlott zárt külügyminiszteri találkozón ismerte be a helyzet kritikus voltát, és hogy a Szovjetunió nem engedheti meg magának a Nyugattal folytatott fegyverkezési versenyt, mivel az „minden területen felülmúlja a szocialista tábort”. Hangsúlyozta, hogy a fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritást kell adni, és hogy minden lehetőséget meg kell ragadni a megállapodások elérésére.¹⁰ C sien Csi-csen kínai külügyminiszter-helyettes egy 1987. augusztusi interjújában a kínai és a szovjet vezetés közös érdekeit hangsúlyozta: „Kína úgy véli, hogy Gorbacsov komolyan gondolja a szovjet rendszer reformját, ami jó hír a kétoldalú kapcsolatok javítása szempontjából, mivel az ilyen mértékű reformokhoz, a kínai modernizációs erőfeszítésekhez hasonlóan, hosszú, békés időszerkekre van szükség a világban”.¹¹

A szovjet–kínai viszony javítása érdekében a következő nagy lépést Gorbacsov az 1988. szeptemberi, Krasznójarszkban elmondott beszédével tette meg. Ebben megerősítette hajlandóságát a bizalom erősítő intézkedések megtételére, valamint a területi és katonai kérdésekről szóló tárgyalások megkezdésére Kínával. Ezek után következett az *Egyesült Nemzetek Szervezete* közgyűlésén, 1988. december 7-én – egy nappal C sien Csi-csen külügyminiszterként tett első hivata-

⁹ Békés Cs.: i. m. 277–278.

¹⁰ Jelentés a Politikai Bizottságnak és a Minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének varsói üléséről, 1988. július 18. MOL 288. f. 11/4453. ő. e. Idézi: Békés Cs.: i. m. 278.

¹¹ A *The Economist* 1987. aug. 15-i számának cikkét idézi: J. Richard Walsh: *Change, Continuity and Commitment. China's Adaptive Foreign Policy*. Lanham–London, 1988. 103.

los moszkvai látogatását követően – tett bejelentése, hogy a Szovjetunió hajlandó egyoldalú lépéseket tenni a leszerelés érdekében.

Az évtized folyamán a kínaiak képesek voltak megfelelő nyomást fenntartani a gyengülő Szovjetunióra az újabb és újabb engedmények érdekében, mind a külpolitikában, mind elméleti és ideológiai téren. Moszkva végül felhagyott azzal, hogy Kínát megpróbálja visszatéríteni a szocialista országok „nagy családjába”, és beleegyezett abba, hogy Pekinggel a békés egymás mellett élés öt elve és a kölcsönös előnyök alapján alakítsa kapcsolatait. Gorbacsov és Teng Hsziao-ping 1989. május 16-i találkozóját a felek a kapcsolatok normalizálásának szimbolikus aktusaként értékelték.

Kínai nyitás Kelet-Európa felé

Európa keleti fele nem töltött be fontos szerepet a hagyományos kínai külpolitikában. A térség fontossága abból eredt, hogy a II. világháború után a Szovjetunió által dominált szocialista világ részévé vált. A kapcsolatok kiterjedése és intenzitása a szocialista keretek között is elsősorban Kínától függött. A nyolcvanas években Peking annak alapján tett különbséget a külpolitikájukat a Szovjetunióval szorosan egyeztető országok között, hogy azok mennyire függetlenedtek Moszkvától. A differenciáló megközelítés a különböző szocialista országok gazdasági helyzetének és belpolitikai viszonyainak különbségeire és változásaira épített. A kínaiak igyekeztek beférkőzni ezen országok életének különböző területeire, a hatvanas évektől kezdve pedig megpróbálták „aláásni” és „megrendíteni” a szocialista tábor egységét, és növelni befolyásukat a társadalom különböző rétegei, különösen az ifjúság körében.

A külpolitikában Kína alapelveket fogalmazott meg, amelyek meghatározták a kapcsolatok kereteit és korlátait, illetve az elérendő célokat. A békés egymás mellett élés öt elvét a kínai és az indiai miniszterelnök 1954-ben eredetileg a különböző társadalmi rendszerű államok közötti viszony ajánlott szabályaként fogalmazta meg.¹² A szocialista országok közötti kapcsolatokra Kína először 1956. november 1-jén alkalmazta az öt elvet, a szovjet kormánynak a magyarországi események kapcsán kiadott október 30-i nyilatkozatára adott válaszában.¹³ Amikor 1982-ben a szovjetek még a tárgyalások első fordulója előtt arról érdeklődtek, hogy a kínaiak miért akarják az öt elvet a szocialista országok közötti kapcsolatokra is kiterjeszteni, a kínai válasz az volt, hogy „a szocialista országok

12 Az öt elv: más országok területi épségének tiszteletben tartása; kölcsönös meg nem támadás; egymás belügyeibe való be nem avatkozás; együttműködés az egyenlőség és a kölcsönös előnyök alapján; békés egymás mellett élés.

13 1956. okt. 30-án a szovjet kormány nyilatkozatot adott ki, amely szerint a Szovjetunió a szocialista országokkal folytatott politikájában a teljes egyenlőség, a területi sérthetatlenség, az állami függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartása és más országok ügyeibe való be nem avatkozás elveit tartja irányadónak.

között is vannak ellentétek, sőt éles konfliktusok is”, és példaként Vietnam Kambodzsa elleni támadását és az ország megszállását említette.¹⁴

A nyolcvanas években Kína számára a Kelet-Közép-Európával fenntartott kapcsolatok alapjául is az öt elv szolgált. Volt ugyanakkor egy alapvető különbség Kínának a Szovjetunióhoz, illetve annak szövetségeseihez fűződő viszonya között. A kínai vezetők és diplomaták azt hangsúlyozták, hogy – ellentétben a szovjet–kínai relációval – ebben a viszonylatban nincsenek olyan elvi akadályok, amelyek elhárítása nélkül nem kerülhetne sor az államközi kapcsolatok rendezésére.

A hatvanas években megfogalmazott, de a nyolcvanas években is érvényes kínai taktika szerint az erőket a Szovjetunió ellen kellett összpontosítani. A pekingi külügyminisztérium 1964. augusztus 19-én kiadott rendelete Mao szavait idézi, amikor arra emlékeztet, hogy „természetesen arra is szükség van, hogy amikor a kelet-európai és mongóliai régi revizionista klikkek vad támadást indítanak, ellenük is megfelelő ellentámadást indítsunk. De a fő harc a hrucsovi revizionista klikk ellen kell, hogy irányuljon. 'Ha a farkas szabadon kószál, miért foglalkozunk a rókával?' Ha megdöntöttük Hruscsov revizionista klikkjét, ezt a nagy ördögöt, a többi kis ördög kérdését már könnyű lesz megoldani: 'ha dől a fa, a majmok leugrálnak róla'.”¹⁵ Mao mondására hivatkoztak akkor is, amikor arról beszéltek és írtak, hogy „ha el akarod kapni a rablókat, először a vezérüket kapd el”. E szavak világosan mutatják, hogy Kína a harcot elsősorban a Szovjetunió ellen folytatta, és a szovjet szövetségeseiket csak eszközként kívánta felhasználni.¹⁶ Peking számára tehát az európai szocialista országok kezelése a szovjet-politika organikus része volt. A kelet-közép-európai országokkal szemben tanúsított, látszólag szelíd magatartás hátterében az a szándék állt, hogy nyomást gyakoroljanak a szovjetekre, és kipuhatolják Moszkva hajlandóságának határait a Kínával fenntartott viszony szorosabbá tételét és a viszony szélesítését illetően.

Az öt kelet-közép-európai állammal szemben folytatott kínai politika egy-egy séma szerint zajlott. Differenciált csak abban az értelemben volt, hogy a helyzettől függően különböző országoknak, különböző időpontokban, a kapcsolatok különböző területein ajánlották a kapcsolatok javítását. E módszer segítségével Kína egyrészt tesztelni akarta a Szovjetunió és csatlósai közötti szövetség szilárdságát, a szovjetek képességét csatlósaik ellenőrzésére, másrészt versenyhelyzetet akart előállítani, hogy kiderüljön: van-e olyan ország, amely több hajlékonyságot és hajlandóságot mutat, mint a többi. A Szovjetunió leg-

14 Ribánszki Róbert nagykövet rejteltávirata: Kínai hivatalos személyek a kínai–szovjet kapcsolatokról. Peking, 1982. okt. 4. N° 181. MOL XIX-J-1-j-Szu-103-0024/13-1982.

15 A külügyminisztérium szigorúan titkos távirata: Kuanjü csicsung liliang taci Holuhsziaofu tö csesi. [Utasítás az erők összpontosításáról és Hruscsov támadásáról.] Peking, 1964. aug. 19. Vajcsiaopu Tangankuan 109-03903-01.

16 Ld. Liu Jen-sun volt varsói nagykövet megjegyzését: China and Eastern Europe, 1960s–1980s. Proceedings of the International Symposium: Reviewing the History of Chinese–East-European Relations from the 1960s to the 1980s. Beijing, 24–26 March 2004. Eds. Xiaoyuan Lu–Vojtech Mastny. Zürich, 2004. 176.

szorosabb szövetségeseinek megkönyékezésével és a kapcsolatok széles körű fejlesztésével a kínai vezetés azt a szándékát is bizonyítani akarta, hogy az együttműködés légkörét megteremtve békés környezetet kíván biztosítani gazdasági fejlődése számára.

A nyolcvanas évek első felében a Kelet-Közép-Európa felé tanúsított kínai magatartást leginkább az óvatos nyitottság jellemezte. Az egyik fő cél az új kínai reformkurzus iránti szimpátia elnyerése és az új fogalom, a „sajátosan kínai színezetű szocializmus” elfogadtatása volt.

Közös érdek: a szocialista rendszer reformja

A Szovjetunióval és szövetségeseivel szembeni ellenségeskedések idején Peking minden lehetőséget megragadott a feszültség fokozása érdekében. Amikor azonban a szovjet közeledési szándék láttán a kínai magatartás is megváltozott, a hangsúly arra került át, ami a Kínai Népköztársaságot összekötötte a szocialista országokkal. A kínai vezetők rendre azt hangsúlyozták, hogy nincs alapvető érdekütközés országuk és Kelet-Európa között. Gyakran hivatkoztak Kína és a térség országai közötti hasonlóságokra és az ötvenes évekre visszanyúló hagyományos barátságra. Néhány általános téma mellett – ilyen volt például a világbéke és a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése – a kínaiak a szovjet gazdasági modell reformja terén meglévő közös érdekeket emelték ki.

A reformközösség a Kínában hivatalosan 1978 decemberében meghirdetett reform és nyitás politikájának időszakában az új párbeszéd alapvető elemévé vált, amely közös elvi alapot biztosított a kapcsolatok szélesítéséhez. Liu Jen-sun, Kína egykori varsói nagykövete ezt azzal indokolta, hogy a reformközösségre történő hivatkozás „csökkentette a felek közötti ideológiai nézeteltéréseket, ugyanakkor elméleti és tudati alapot biztosított a felek közötti új típusú, *szocialista* államközi kapcsolatok számára”.¹⁷

A hetvenes évek végén a kínaiak a reformokat pontos előzetes tervek nélkül indították el, Teng szavaival „a köveket tapogatva keltek át a folyón”. A cél egy sajátosan kínai rendszer megkonstruálása volt a fejlettebb országok reformtapasztalatainak összehasonlító elemzésével és a hasznosnak ítélt elemek átvételével, társadalmi rendszertől függetlenül. A reform előkészítő időszakában visszatekintettek saját fejlődésük első évtizedére, tanulmányozták a fejlett kapitalista államok és a szocialista országok fejlődését.

A kínai reformközgazdászok szinte valamennyi európai szocialista országban tanulmányozták a gazdaságirányítási rendszert. A sajtó már 1978 augusztusában, fél évvel a reformpolitika hivatalos meghirdetése előtt közölte az első beszámolókat a reformok kelet-európai tapasztalatairól. 1979 nyarán már élénk vita folyt a szocializmus három modelljéről: a jugoszláv „nyitott szocializmusról”, a magyar „mészkelt szocializmusról” és a szovjet rendszerről. A gazdaságirányítási rend-

17 China and Eastern Europe i. m. 178. (Kiemelés: V. P.)

szer szocialista modelljének kutatása eleinte Jugoszláviára összpontosított. Csen Jün és más vezető kínai reformpolitikuskok azonban az óvatos reformok szükségességét hangsúlyozták, valamint azt, hogy érintetlenül kell hagyni az állam irányító szerepét. Ennek következtében a nyolcvanas évek elejére decentralizált, munkás-önkormányzatokon alapuló jugoszláv modellt elvetették.¹⁸

A nyolcvanas évek elejétől, miközben oldódott Kína elszigeteltsége a szocialista tömbtől, a növekedést serkentő hatalmas beruházásokra épített, teljesíthetetlen tervek felváltotta az állam visszaszorításának politikája. Magyarország megfelelő modellnek kínálkozott. 1979 végén közgazdászokból és marxista elméleti szakemberekből álló delegáció nem hivatalos látogatáson, a kínai nagykövetség vendégeként Budapesten járt, hogy tanulmányozza az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus eredményeit. A delegációt Jü Kuang-jüan, a *Kínai Társadalomtudományi Akadémia* alelnöke, a *Marxizmus-Leninizmus-Mao Ce-tung Eszméi Intézet* igazgatója vezette.¹⁹ Magyarország azért került a kínai érdeklődés középpontjába, mert Pekingben úgy találták, hogy nálunk a piaci mechanizmusok beépültek a gazdaságirányítási rendszerbe, és a magánvállalkozások is – korlátozott – lehetőséget kaphattak.

A kínai szakemberek országuk számára a magyar gazdaságirányítási rendszert találták a legmegfelelőbbnek, mert az elvek szintjén szocialista tartalmú volt, ugyanakkor megfelelően rugalmas is, és egyfajta arany középutat képviselt a kínaiak szerint nem megfelelően központosított Jugoszlávia és a túlzottan összpontosított szovjet tervgazdaság között.²⁰ Az 1979-es kínai delegáció tapasztalatait összegző kötet 1981 augusztusában jelent meg, 3700 példányban, „belső használatra”.²¹ A magyar külügyminisztérium értékelése szerint „a magyar tapasztalatoknak kissé egyoldalú pozitív beállítása tükrözi a jelentés készítőinek azt a szubjektív óhaját, hogy egyrészt Kínában elfogadtassák a reform szükségességének gondolatát, másrészt, hogy elsősorban az ún. magyar modellt adaptálják”.²²

18 Ribánszki Róbert nagykövet jelentése: Dokumentum felterjesztése: „A kínai vezetés szocialista országokat differenciáló törekvéseinek néhány új jelensége.” Peking, 1982. jan. 25. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-001239-1982.

19 Jü Kuang-jüan (1915–) 1982-es nyugállományba vonulásaig az Állami Tudományos és Technológia Tanács igazgatóhelyettesi tisztségét is betöltötte. – 1980 októberében újabb delegáció járt Magyarországon. A Kínai Társadalomtudományi Akadémia Világgazdasági Kutatóintézetének két munkatársa útja során látogatást tett a Szovjetunióban és Bulgáriában is. Külügyminisztérium IV. Területi Főosztály, Kínai referatúra, Bulyovszky László feljegyzése a kínai delegáció magyarországi látogatásáról. Budapest, 1980. okt. 20. MOL XIX-J-1-j-Kína-116-001794/4-1980.

20 Szűrös Mátyás nagykövet rejteltávirata. Moszkva, 1979. dec. 19. MOL XIX-J-1-j-Kína-5-004792/10-1979.

21 Jü Kuang-jüan–Szu Sao-cse–Liu Kuo-kuang–Huang Hai–Csen Kuo-jen: Hsiungjiali csingcsi ticse kaocsa paokao. [Jelentés Magyarország gazdasági helyzetének tanulmányozásáról]. Peking, 1981. A magyarok a szovjet nagykövetségtől jutottak hozzá a kötet egy példányához. A magyar nagykövetség rejteltávirata. Peking, 1982. jún. 24. MOL XIX-J-1-j-Kína-504-004530-1982.

22 A Külügyminisztérium IV. Területi Főosztályának feljegyzése. (Készítette: Újlaki György). Budapest, 1982. ápr. 6. MOL XIX-J-1-j-Kína-51-001232/1-1982.

A pekingi vezetés a kelet-európai reformokra történő hivatkozással emelni kívánta Kína tekintélyét a szocialista országok közösségében és tovább akarta szélesíteni kapcsolatait a térséggel, miközben differenciál, szovjetellenes politikájának elemeként is felhasználta azt. 1982-ben, a magyar társadalomtudós küldöttség látogatásán a kínaiak azt hangsúlyozták, hogy „a Szovjetuniótól az igazi eltávolodás és szakadás 1978-tól kezdődően következett be. Akkor, amikor a kínai vezetés elhatározta, hogy szakít a társadalom és gazdaságirányítás 50-es években bevezetett, mereven központosított és a pártirányítás mindenhatóságát feltételező rendszerével. A korábbi kínai vezetésnek csak ideológiai nézeteltérései voltak a Szovjetunióval, most viszont már a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer dogmatikus, illetve alkotó, megújító felfogásbeli különbségeiről van szó.” Hozzá tették, hogy meggyőződésük szerint előbb-utóbb szinte mindegyik szocialista ország eltávolodik majd a „szovjet modelltől”, még azok is, ahol a reform még el sem kezdődött.²³ Tien Ceng-pej, a kínai külügyminisztérium Szovjetunió–Kelet-Európa Főosztályának vezetője 1985 nyarán arról beszélt a magyar nagykövetnek, hogy kínai vélemény szerint a kelet-európai országok gazdaságuk modernizálásának útján azokhoz hasonló elképzelések alapján indultak el, mint amilyeneket Magyarországon és Kínában dolgoztak ki. A főosztályvezető annak a reményének adott hangot, hogy a folyamat fel fogja gyorsítani és el fogja mélyíteni Kína és a kelet-európai szocialista országok közötti kapcsolatokat.²⁴

A magyar változások elismerése Peking részéről azt a szándékot tükrözte, hogy ismét a szocialista világ reformországai között tartsák számon.²⁵ A „reform-közösségre” és a kelet-európai és kínai reformok közös elemeire történő hivatkozás emellett belső propagandacélokat is szolgált, fontos szerepet játszott Kína szocialista identitásának megerősítésében és a párt új politikájának legitimálásában.²⁶ A Kelet-Közép-Európában hamarosan jelentkező súlyos gazdasági gondok következtében azonban a kínaiak számára a térség országaiban zajló reformok jelentősége lecsökkent. Ennek ellenére a kínai propaganda a gazdasági problémákat nem a reform következményének tekintette, és a reformok jövőjéről csak pozitív megnyilvánulásokat engedett meg.²⁷

23 A Kínában járt magyar társadalomtudós küldöttség útjelentése. Budapest, 1982. júl. 2. MOL XIX-J-1-j-Kína-51-002291/6-1982. A delegációt Gyovai Gyula, a Magyar Külügyi Intézet igazgatója vezette, és tagja volt Tőkei Ferenc akadémikus, Tóth Barna, az Országos Tervhivatal osztályvezetője, Schmidt Péter, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének osztályvezetője, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának dékánja, valamint Tóth János, az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa.

24 A magyar nagykövetség rejtjeltávirata. Peking, 1985. aug. 23. MOL XIX-J-1-j-Kína-50-004238-1985.

25 G. Rozman: i. m. 60.

26 Kína a hatvanas évek közepétől olyannyira eltávolodott a szocialista országoktól, hogy jó másfél évtizeden át a Szovjetuniót és kelet-közép-európai szövetségeseit nem is tekintette szocialista országoknak.

27 Iván László nagykövet jelentése (előadó: Kusai Sándor): A kínai tömegtájékoztatási eszközök a szocialista országokról (1986. szeptember–1987. február). Peking, 1987. febr. 20. MOL XIX-J-1-k-Kína-8-3067-1987.

Az évtized közepére a kínai vezetők számára nyilvánvalóvá vált, hogy az európai reformok bizonyos problémáikra szolgálhatnak ugyan megoldással, ám univerzális modellként nem alkalmazhatók. A vizsgált országok mind méretüket, mind gazdasági fejlettségüket tekintve jelentősen különböztek Kínától. Peking a nyugati és ázsiai reformtapasztalatokból leszűrhető tanulságok mellett elsősorban a Szovjetunióban zajló változásokra figyelt. A nyolcvanas évek közepén a kínai vezetők már nem azért akarták jobban megérteni a szovjet rendszert, hogy kritizálják, hanem azért, hogy iránymutatást találjanak benne a kínai reformok számára.²⁸ Huan Hsziang, a *Kínai Társadalomtudományi Akadémia* elnökhelyettese a csehszlovák nagykövetnek elmondta: az, hogy a Szovjetunió az első világhoz tartozik, nem zárja ki, hogy tanulmányozzák „a Szovjetunió társadalmi berendezkedésének kérdéseit, a szovjet tapasztalatokat, eredményeket és hibákat. Ezeket igyekeznek figyelembe venni, illetve elkerülni”.²⁹

Az SZKP 1986 februárjában megtartott XXVII. kongresszusát követően a legfelső kínai vezetés azt hangsúlyozta, hogy a Szovjetunió olyan reformok bevezetésére készül, amelyek sok szempontból hasonlóak a kínai reformokhoz. A pekingi magyar nagykövet véleménye szerint a kongresszus határozatai megerősítették a kínai reformelképzeléseket, és lehetővé tették a vezetés számára, hogy ne csak a reformkezdeményezések követőjeként, hanem a socialista reformok élharcosaként jelenjen meg mind Kínában, mind külföldön.³⁰

A szovjetek ellenőrző szerepe

A kelet-közép-európai országok nyitottak voltak a kínai kezdeményezésekre, ugyanakkor óvatosságot is tanúsítottak, nehogy megsértsék a szovjetek érzékenységét. Moszkva ugyanis igényt tartott rá, hogy ellenőrizze a szövetségesei és Kína közötti kapcsolatok minden területét.

A „szoros együttműködésnek” már az ötvenes évek vége, a Szovjetunió és Kína közötti viták felszínre kerülése óta hagyománya volt. Hruscsov 1959 decemberében arra szólította fel a szocialista tábor kormánypártjait, hogy „egyeztessük az óráinkat”.³¹ A Kína-politikák „szoros egyeztetése” különböző szinteken zajlott. Kína rendszeres téma volt a legfelső vezetők találkozóin. Tárgyaltak róla a Moszkvában, illetve a szövetséges országok fővárosaiban megtartott mi-

28 G. Rozman: i. m. 73.

29 Ribánszki Róbert nagykövet rejtjeltávirata. Peking, 1981. febr. 17. MOL XIX-J-1-j-Kína-22-001658-1981. A „három világ” elmélet szerint az első világot a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió alkotta, a második világhoz tartoztak a szuperhatalmak fejlett európai és ázsiai szövetségesei (a kínaiak ide tartozónak tekintették többek között Japánt, Kínát, Ausztráliát, de a szovjet tömbhöz tartozó kelet-közép-európai országokat is), a harmadik világba pedig az ázsiai, afrikai és latin-amerikai államokat sorolták.

30 Iván László nagykövet rejtjeltávirata. Peking, 1986. máj. 4. MOL XIX-J-1-j-Kína-50-002973-1986.

31 Lorenz M. Lüthi: *The Sino-Soviet Split*. Princeton, 2008. 153.

niszteri és miniszterhelyettesi konzultációkon. Emellett az aktuális kínai fejlemények napirenden voltak a „baráti” nagykövetek pekingi találkozóin, a külügyminisztériumok és a pártközpontok munkatársainak egyeztetésein, a Kínaszakértők Interkit-ülésein³² és a szovjet diplomaták és a kormányhivatalok munkatársainak megbeszélésein. A „váratlan helyzetek” elkerülése érdekében a szovjetek a kölcsönös információcsere fontosságát és a kínaiak differenciáló tevékenységével szembeni egységes ellenállás szükségességét hangsúlyozták. Ragaszkodtak a tudományos és technológiai együttműködés részletes ellenőrzéséhez, sőt még az éves kétoldalú kereskedelmi egyezményeket és az export-, illetve importcikkek részletes listáját is engedélyeztetni kellett velük.

Az egyeztetés célja a Szovjetunió kikezdehetetlen vezető szerepének alátámasztása volt. Az európai szocialista országok más okból, de szintén érdekeltek voltak a szoros együttműködésben. 1962-ben, a kubai rakétaválság kiprovokálásával Moszkva zavarba hozta őket, kész helyzetet teremtett. Ráadásul Hruscsov és vezetőtársai a súlyos nemzetközi válság idején a szövetségeseikkel folytatott előzetes konzultáció nélkül tettek váratlan lépéseket. A kisebb országok a hasonló helyzetek elkerülése érdekében szeretnék volna Moszkvát rávenni, hogy rendszeresen tájékoztassa szövetségeseit a szándékairól. A magyar párt politikai bizottsága javasolta, hogy hozzák létre a Varsói Szerződés Külügyminisztereinek Tanácsát. A javaslat ugyan nem került napirendre, de 1964-től – szovjet kezdeményezésre – mégiscsak létrejött egy többé-kevésbé működő tájékoztatási rendszer, amelyen keresztül Moszkva rendszeresen informálta szövetségeseit a fontosabb nemzetközi ügyekben tervezett lépéseiről.³³

A szovjet apparátus azért igyekezett ellenőrzése alá vonni a szocialista tömb és Kína kapcsolatainak legapróbb részleteit is, mert attól tartott, hogy Kína eltántoríthatja tőle legszorosabb szövetségeseit. Moszkva a nyolcvanas évek első felében mindvégig arra gyanakodott, hogy Peking ilyen szándékkal közelít a kelet-európai országokhoz. 1979 júliusában, a szovjet–kínai tárgyalások első fordulója előtt Brezsnjev keletnémet kollégáját a kínai politikával szembeni fellépés szükségességére figyelmeztette: „a Kínával folytatott tárgyalások nagy türelmet, körültekintést igényelnek. Minden lépésünket pontosan meg kell terveznünk. Ennek fényében úgy vélem, hogy mindannyiunk számára fontos, hogy határozottan lépjünk fel Kína politikája ellen, amely a béke és a nemzetközi biztonság ügye ellenében hat.”³⁴

32 Az „Interkit” kifejezés pontos jelentése nem ismert. Általában az orosz 'Internacional o Kitaje' – Nemzetközi [fórum] Kínáról, a kínai fordítás (Fan Hua Kuocsi) értelmében 'Internacional protyiv Kitaja' – Kína-ellenes Internacionálé kifejezések rövidítésének tartják. A kifejezés a KB Külügyi Osztályok munkatársainak 1967-től a nyolcvanas évek közepéig évente más-más fővárosban megrendezett találkozóit jelölte.

33 Békés Csaba: Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. In: *Uő: Európából Európába* i. m. 257–274., itt: 257–258.

34 U. S.: Soviet Relations and the Turn Toward Confrontation, 1977–1980. New Russian & East German Documents. Cold War International History Project Bulletin 1996–1997. 8–9. sz. 124.:

A nyolcvanas évek elején Moszkva két vezető Kína-szakértője, Mihail Sz. Kapica a külügyminisztérium Első Távol-Keleti Osztályának vezetője és Oleg B. Rahmanyin az SZKP Központi Bizottsága (KB) Külügyi Osztálya vezetőjének első helyettese volt a szocialista országokkal folytatott egyeztetés felelőse. (Kapica 1982 és 1986 között a kelet-ázsiai ügyekért felelős külügyminiszter-helyettes volt. 1986-ban Kapica helyére Igor Rogacsov került, aki szintén több évtizedes kínai tapasztalattal rendelkezett, és elődjéhez hasonlóan kiválóan beszélt kínaiul.)

A kelet-közép-európai szocialista országok a Kínával fenntartott kapcsolataikat a szovjet–kínai viszony javulásától (vagy romlásától) tették függővé. A keletnémet és a magyar külügyminisztérium ebben a szellemben csak a szovjet–kínai külügyminiszter-helyettesi politikai konzultációk 1982. októberi fordulóját követően kezdeményezett politikai konzultációt kínai partnerével.³⁵ A szovjetek azonban még az óvatos kapcsolatfelvételt sem támogatták. Diplomataik azonnal arra hívták fel magyar kollégáik figyelmét, hogy „politikai konzultációkat folytatva és bizonyos kontaktusokat teremtve a Szovjetunióval, a kínai vezetés – szilárd céljait szem előtt tartva – arra törekszik, hogy megkönnyítse »differenciált politikájának« végrehajtását. Pekingben azt szeretnék, ha a Szovjetunió felé tett »kis lépések« eredményeként Kína nagyot lépjen a többi szocialista ország viszonylatában, és ezzel megtörje a Kína-kérdésben elfoglalt egységfrontot. Ilyen körülmények között különösen szükség van a baráti szocialista országok éberségére, akcióinak egyeztetésére.”³⁶ Ennek következtében 1983 decemberében a magyar külügyminisztérium magyar–kínai kapcsolatokért felelős főosztályvezetője arra figyelmeztetett, hogy „gátat kell vetni a kétoldalú kapcsolatokban a spontaneitás és anarchia jelenségének”.³⁷

Moszkva, miközben szigorú ellenőrzése alatt tartotta szövetségeseit, arra is felhasználta őket, hogy támogassák szándékait és a rendezési folyamatban elfoglalt szovjet álláspontot. 1984-ben a szovjetek azt kérték a csatlós országoktól, hogy vizsgálják felül a Kínával az ötvenes években megkötött megállapodásaikat és szerződéseiket.³⁸ Ebben az esetben a szovjetek – akik azon dolgoztak, hogy megteremtsék a szovjet–kínai viszony továbbfejlesztésének jogi kereteit, de addig nem voltak képesek a kínaiakat egy ilyen egyezmény aláírására kényszeríteni, amíg a kínaiak követelése a „három akadály” elhárításáról nem teljesültek –

Transcript, Meeting of East German leader Erich Honecker and Soviet leader Leonid Brezhnev, Crimea, USSR, 27 July 1979.

35 Iván László nagykövet rejtjeltávirata. Peking, 1983. márc. 30. MOL XIX-J-1-j-Kína-145-002379-1983.

36 Szabó Ferenc főosztályvezető feljegyzése: Szovjet diplomata tájékoztatója a szovjet–kínai konzultációkról. Budapest, 1983. máj. 30. MOL XIX-J-1-j-Szu-103-003622-1983.

37 Jakus Jenő főosztályvezető jelentése a magyar–kínai kapcsolatokról. Budapest, 1983. dec. 11. MOL XIX-J-1-j-Kína-137-005879-1983.

38 Jakus Jenő főosztályvezető jelentése a magyar–kínai kapcsolatokról. Budapest, 1984. jan. 5. MOL XIX-J-1-j-Kína-14-00105/1984.

megpróbálták a csatlósaik segítségével rávenni Pekinget az egyezmény aláírására. Abban reménykedhettek, hogy Kína a szocialista országokkal megkötött egyezmények felülvizsgálatát követően több hajlandóságot fog mutatni a Szovjetunióval való megállapodásra is. A szovjetek arra is buzdították szövetségeseiket, hogy támogassák a szovjet–kínai konzultációk tényét és az azokon elfoglalt szovjet álláspontot, de nem várták el, hogy nyíltan elítéljék a kínai álláspontot. Csak annyit kértek, hogy hangsúlyozzák: a konzultáció minden szocialista ország érdekeit szolgálja, és hogy fontos a szovjet–kínai viszony normalizálásának felgyorsítása.³⁹

Egy 1985-ös szovjet értékelés szerint a Kelet-Közép-Európával fenntartott viszony azért volt fontos Kína számára, mert lehetőséget nyújtott az ország nyugati hatalmaktól való szinte teljes függésének kiegyensúlyozására. Az európai országok támogatták Kína modernizációját, kapcsolatai révén nagyobb befolyásra tehetett szert a világban, és ezáltal nyomást gyakorolhatott a Nyugatra.⁴⁰ A szovjetek úgy vélték, hogy Kelet-Közép-Európa kísérleti terep Kína számára, ahol ellenőrizni tudta a szovjetek hajlandóságát az együttműködés további területein is. Teng Hsziao-ping zárt ajtók mögött elmondott beszédére utalva Rogacsov arra figyelmeztette a szövetségeseiket, hogy a kínaiak véleménye szerint a kínai–szovjet viszony visszafogását ellensúlyozhatja az európai szocialista országokkal fenntartott kapcsolatok javítása. A szovjet diplomata megismételte a jól ismert szovjet felhívást a szoros egyeztetés szükségességére minden szinten és minden területen, hogy a szocialista országok sikeresen ellen tudjanak állni a Szovjetunió és szövetségesei közötti megosztottságot célzó kínai kezdeményezéseknek.⁴¹ Az effajta szovjet érvelés egészen 1985 végéig domináns maradt.⁴²

A nyolcvanas évek második felében enyhült a szovjet hangnem. Gorbacsov hatalomra kerülését követően Kapica „az egyes szocialista országok” és Kína kapcsolatait értékelve kijelentette, hogy „nem okoz gondot, sőt jó dolog, ha az egyeztetett politika alapján az egyes szocialista országok saját lehetőségeik szerint építik gazdasági és politikai kapcsolataikat, hiszen világos, hogy a Szovjetuniónak több problémája van Kínával, mint több más szocialista országnak. Fontos azonban, hogy megfelelően tájékoztassuk egymást.”⁴³ Kapica az NDK-t és Magyarországot nevezte meg mint azt a két országot, amelyek a Kínával fenn-

39 Iván László nagykövet rejteltávirata: A szovjet nagykövet tájékoztatója az októberre tervezett szovjet–kínai konzultációról. N° 183. Peking, 1984. szept. 24. MOL XIX-J-1-j-Szu-144-004881/1984.

40 Iván László nagykövet jelentése: A szovjet nagykövetség értékelése a kínai külpolitikáról. Peking, 1985. febr. 7. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-001288-1985.

41 Rajnai Sándor nagykövet jelentése (előadó: Szűcs László): Tájékoztató a szovjet–kínai politikai konzultációk negyedik fordulójáról. Moszkva, 1984. ápr. 11. MOL XIX-J-1-j-Szu-10-002525-1984.

42 Barity Miklós külügyminiszter-helyettes jelentése a Szovjetunióban Vagyim Petrovics Loginov külügyminiszter-helyetessel 1985. december 9–10-én folytatott konzultációról. Budapest, 1985. dec. 16. MOL XIX-J-1-j-Szu-144-005246/3-1985.

43 Iván László nagykövet rejteltávirata: Kapica elvtárs 1985. decemberi kínai tárgyalásai. N° 189. Peking, 1985. dec. 13. MOL XIX-J-1-j-Szu-13-005832-1985.

tartott politikai kapcsolatok terén némileg előrébb tartanak, mint a többiek. Ez a kijelentés a szovjet álláspontban bekövetkezett némi változásra utal. Míg egy évvel korábban a szovjet vezetők még felemelték a szavukat a Kína és az európai szocialista országok közötti javuló politikai kapcsolatok miatt, Moszkva ekkor már elfogadta, hogy a politikai kapcsolatok terén is lehetnek különbségek.

Az SZKP XXVII. kongresszusa után a szovjetek kezdeményezőbb politikát folytattak Kína felé, és a testvérpártjaikat is arra kérték, hogy kövessék az új vonalat.⁴⁴ Gorbacsov a tömbön belüli toleranciát hangsúlyozta. 1987 áprilisában Jegor Ligacsov magyar vezetőknek kijelentette, hogy „minden ország önállóan cselekedhet”.⁴⁵ Teng sajátosan kínai színezetű szocializmus építésére vonatkozó kijelentéseire válaszul a szovjet vezetés kijelentette, hogy a kommunista pártok „feltétlen és teljes egyenlőséget” élveznek, valamint, hogy a szocializmus építésének nincs mindenkire kötelező modellje.

A kétoldalú kapcsolatok alakulása

A szovjet–kínai viszony 1979-ben megindult enyhülését, különösen a politikai konzultációk 1982-es felújítását követően, Peking fokozta erőfeszítéseit az ötvenes években fennálló, széles körű szocialista kapcsolatai helyreállítása érdekében. Ennek eredményeként kelet-közép-európai kapcsolatai gyors fejlődésnek indultak. Michael Yahuda brit politológus szerint „a késő-brezsnyevi Szovjetunió tolerálta a kelet-európai reformok viszonylag különböző formáit, és mivel maguk a szovjet–kínai kapcsolatok is a javulás korai jeleit mutatták, a Szovjetunió többé nem állt a Kína és kelet-közép-európai államok közötti kapcsolatok útjába”.⁴⁶ A kínai–szovjet viszony változásával párhuzamosan Kína és az európai szocialista országok kapcsolataiban is fokozatos elmozdulás következett be az informális kapcsolatfelvételtől és találkozóktól a hivatalos kapcsolatok felé, az együttműködés periferikus területeitől a központi kérdések irányába, valamint a kis lépések megtétele után a nagy lépésekhez. A kezdő lépéseket többnyire Kína tette meg, a szocialista országok pedig igyekeztek a lehető leghatékonyabban kihasználni a kínálkozó új lehetőségeket. Ám sem a magyar, sem a többi válasz nem léphette át, legfeljebb csak nagyon óvatosan feszegethette a Moszkva által megszabott kereteket.

A szovjet ellenőrzés ellenére a legtöbb kelet-közép-európai ország valamivel szorosabb és szélesebb körű kapcsolatokat alakított ki Kínával, mint a Szov-

44 Iván László nagykövet rejteltávirata: A pekingi szovjet nagykövet tájékoztatója a szovjet–kínai viszonyról. Peking, 1986. febr. 11. N° 16. MOL XIX-J-1-j-Kína-10-001118-1986.

45 L. Dittmer: i. m. 119.

46 Michael B. Yahuda: China and Europe: The Significance of a Secondary Relationship. In: Chinese Foreign Policy. Theory and Practice. Eds. Thomas W. Robinson–David Shambaugh. Oxford, 1994. 266–282.

jetunió, és a politikai kapcsolatok rendezésére is két-három évvel korábban került sor, mint a szovjetek esetében.

A nyolcvanas évek első felében, a kis lépések időszakában Magyarország volt Kína legaktívabb partnere. Magyarország Kína-politikájában 1982-től kezdve volt érzékelhető változás. Korábban a kínai javaslatokra adott összes választ jóváhagyatták a szovjet illetékesekkel, attól kezdve viszont óvatosan ugyan, de a szovjetek megkérdezése nélkül is sor került néhány lépésre. A hangnem megváltozását jól illusztrálja a pekingi nagykövetség és a budapesti központ között 1981 tavaszán és novemberben lezajlott levélváltás, amelynek témája a követendő új Kína-stratégia kidolgozása volt. Márciusban a nagykövetség még úgy összegezte véleményét, hogy „nem javasolhatunk lényeges változtatásokat kétoldalú kapcsolatainkban. Meg kell állapítanunk, hogy sajnálatos módon, belátható ideig Kínával, mint a szocialista közösséggel szemben ellenséges magatartást tanúsító országgal (nagyhatalommal) kell számolnunk.” A külügyminisztérium értékelése szerint a jelentés „következtetései erőtlének, a végső következtetés pedig inkább propaganda ízü, mint igaz. A jelentést kezdeményezőleg sehova nem javasoljuk megküldeni. Berecz et.-nak is csak akkor, ha kéri.”⁴⁷ 1981 novemberében már Ribánszki Róbert nagykövet is arról írt, hogy „Kína változik. Úgy látszik, nekünk is változtatni kell.”⁴⁸

A magyar hozzáállás jó példája a budapesti kínai nagykövetség 1983. áprilisi felvetésére adott magyar válasz. Amikor a kínaiak egy jogászdelegáció magyarországi látogatásának lehetőségéről érdeklődtek, a magyarok hajlandók voltak a küldöttség fogadására, indoklásuk szerint azért, mert amellet, hogy az a kétoldalú kapcsolatok bővítésének egy újabb kis lépéseként volt értékelhető, hozzájárulhatott a szocialista jogrend kínai megteremtéséhez is. Végeredményben, szolt a magyar érvelés, „szocialista jogrendszerünk megismertetésével hozzájárulhatunk Kínában a szocializmus pozícióinak erősödéséhez”.⁴⁹

A szovjetek azonban továbbra is a látszólag jó szándékú kínai politikai lépések potenciálisan káros mivoltát hangsúlyozták. 1982 nyarán, még a Szovjetunió felé történő nyitást megelőzően, Rahmanyin arról beszélt a „barátiaknak”, hogy az SZKP nem ellenzi a kereskedelmi és más kapcsolatok fokozatos fejlesztését Kínával, de arra figyelmeztetett, hogy a gyakorlati kérdéseken dolgozók „indokolatlanul” pozitív véleménye a testvérpártok vezetéseit a kapcsolatok túlzott fejlesztésére ösztönözheti. Ennek következtében, folytatta, a szocialista országok „objektíve bekerülhetnek a kínaiak ’széles szovjetellenes egységfrontjába’.”⁵⁰

47 A pekingi nagykövetség előterjesztése miniszteri értekezletre. Peking, 1981. márc. 17. MOL XIX-J-1-j-Kína-1-15-002557-1981. Berecz János (1930–) 1981-ben az MSZMP KB Nemzetközi Osztályának vezetője.

48 Ribánszki Róbert nagykövet jelentése. Peking, 1981. nov. 25. MOL XIX-J-1-j-Kína-146-007187-1981.

49 Külügyminisztérium, IV. Területi Főosztály, Kínai referatúra, Pataki Sándor feljegyzése. Budapest, 1983. ápr. 5. MOL XIX-J-1-j-Kína-38-002461-1983.

50 Szűrös Mátyás nagykövet rejteltávirata: Az SZKP felelős munkatársa a Kínával való kapcsolatokról. N° 248. Moszkva, 1982. júl. 7. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-004774-1982.

Rahmanyin ugyanakkor arra is ismételten felhívta a figyelmet, hogy „bármiféle versengés ártana a szocialista országok egységének és a Kínához fűződő kapcsolatok felújítása ügyének”.⁵¹

A szovjet figyelmeztetések ellenére a szocialista országok elemzői és vezetői számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Kína kapcsolatkeresési kísérleteinek nincsenek közvetlen szovjetellenes következményei. 1983 nyarán a kínai külügyminisztérium illetékes alosztályának egy munkatársa magyar partnerének úgy fogalmazott, hogy „Kína már régen letett arról, hogy Magyarországot a Szovjetunió ellen fordítsa, illetve hogy Jugoszláviához vagy Romániához tegye hasonlóvá. Gyakorlatiasnak kell lenni, sok lehetőség van a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére akkor is, ha egyes külpolitikai kérdésekben nem értünk egyet.”⁵²

Az évtized közepére mind a Szovjetunió, mind Kína hajlandóságot mutatott a kapcsolatok javítására, és elszánásuk nyomán a kelet-közép-európai országok viszonylag szabad kezét kaptak a kínai kapcsolataik szélesítésében. Két terület volt még tabu: a pártközi kapcsolatok rendezése és a katonai együttműködés.⁵³ Rahmanyin odáig ment el, hogy kijelentette: a diákcserével, a művészek kölcsönös látogatásával vagy a sportkapcsolatokkal nincs gond, de „egy teherautót például úgy is figyelembe kell vennünk, mint amely esetleg képes kínai rakétákat szállítani a szovjet határra”.⁵⁴

A magyar–kínai kapcsolatokat összefoglaló külügyminisztériumi jelentés 1985 augusztusában úgy fogalmazott, hogy „a kétoldalú kapcsolatok fejlesztése kölcsönös érdek. A fejlődésnek egyelőre már csak bizonyos szövetségi érdekeink [...] és esetleges negatív kínai külpolitikai lépések szabhatnak határt. Tervezzük a politikai kapcsolatok szintjének további emelését. Ennek üteme szövetségeseink várható lépéseitől is függ.”⁵⁵

A pártkapcsolatok rendezése

A *Kínai Kommunista Párt* (KKP) részéről az SZKP-val való kapcsolatok rendezése csak az államközi kapcsolatok teljes rendezését követően jöhetett szóba, ami viszont csak a „három akadály” megszüntetése után kerülhetett napirendre. Más kommunista pártok esetében, ideértve az európai szocialista országok

51 Szűrös Mátyás nagykövet rejteltávirata. Moszkva, 1982. máj. 24. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-0024/7-1982.

52 Iván László nagykövet rejteltávirata. Peking, 1983. jún. 24. MOL XIX-J-1-j-Kína-135-002652/6-1983.

53 Gál Bálint főosztályvezető feljegyzése: Konzultáció Moszkvában Kínáról, Indokínáról és Koreáról. Budapest, 1984. dec. MOL XIX-J-1-j-Szu-144-006143-1984.

54 Gál Bálint főosztályvezető feljegyzése (készítette: Pataki Sándor): Szovjet tájékoztatások Kínáról és a szovjet–kínai kapcsolatokról. Budapest, 1984. dec. 3. MOL XIX-J-1-j-Kína-10-00974/6-1984. A megjegyzés cinizmusát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a szovjetek 1983-ban 18,6 millió rubel értékben szállítottak teherautókat Kínának.

55 Külügyminisztérium, IV. Területi Főosztály, Kínai referatúra: Tájékoztató anyag a magyar–kínai kapcsolatok alakulásáról. Budapest, 1985. aug. MOL XIX-J-1-j-Kína-10-002023/9-1985.

állampártjait is, Kína nem állított előfeltételeket a pártkapcsolatok rendezése elé.⁵⁶

Abból az elvből kiindulva, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomnak nincs egyetlen központja, és hogy minden párt szuverén és független, a KKP már 1980-ban helyreállította kapcsolatait az olasz, a spanyol és a görög kommunista párttal. 1981 nyarán a KKP KB Nemzetközi Osztályának két munkatársa az NDK-ba látogatott. Programjukat a fogadó ország külügyminisztériuma szervezte, de fogadták őket *Németország Szocialista Egységpártja* Nemzetközi Osztályán is.⁵⁷ Egy német pártdelegáció 1982 februárjában viszonzta a látogatást.⁵⁸

1982-ben a KKP négy alapelvet rögzített, amelyek elméleti alapként szolgáltak a kelet-közép-európai állampártokkal történő kapcsolatfelvételhez. A négy alapelv a függetlenség, a teljes egyenlőség, egymás kölcsönös tisztelete és a tartózkodás a másik belügyeibe való beavatkozástól.

Magyarország esetében a kínaiak a pártkapcsolatok felújítását célzó első kis lépéseket 1982–1983 során tették meg. A Tőkei-féle társadalomtudós delegáció meghívása mellett további kis lépést jelentett a *Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség* hetilapja, a *Magyar Ifjúság* két újságírójának meghívása. 1983 áprilisában a KKP KB Nemzetközi Osztályának munkatársai a svéd kommunista párt kínai látogatáson tartózkodó küldöttségét használták közvetítőként, amikor nem hivatalosan arról tájékoztatták őket, hogy az államközi kapcsolatok fejlesztésével párhuzamosan a KKP szeretné helyreállítani a pártkapcsolatokat is a kelet-európai kormánypártokkal.⁵⁹

Noha az ideológia másodlagos szerepet játszott a kínai külpolitika alakításában, a kínai és kelet-európai belpolitikai fejlemények közös ideológiai alapjaira történő hivatkozás a kínai propaganda részét képezte. A nemzetközi kommunista mozgalomba történő bekapcsolódási szándék egyértelmű jeleként Kína 1983-ban elismerte az addig csupán kelet-európai államokként aposztrofált országok szocialista jellegét. Azt azonban nem győzték hangsúlyozni Pekingben, hogy „a pártközi és az államközi kapcsolatok jellege más, és külön kategóriába tartoznak”.⁶⁰

1984-ben a kínaiak felvetették, hogy saját költségen fiatal kádereket küldének Magyarországra és az NDK-ba. Mindkét ország kifejezte hajlandóságát a

56 Iván László nagykövet jelentése (előadó: Jolsvai Sándor): Kína és az európai szocialista országok kapcsolatai. Peking, 1986. jan. 29. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-00978-1986.

57 A magyar nagykövetség rejtjeltávirata. Berlin, 1981. aug. 28. MOL XIX-J-1-j-Kína-25-005361-1981.

58 A magyar nagykövetség rejtjeltávirata. Peking, 1982. febr. 23. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-001466/1-1982.; A magyar nagykövetség rejtjeltávirata. Peking, 1982. márc. 3. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-001466/2-1982.

59 A magyar nagykövetség rejtjeltávirata. Stockholm, 1983. ápr. 28. MOL XIX-J-1-j-Kína-25-003008-1983.

60 Foreign Contacts of the Communist Party. Beijing Review 1984. okt. 15. 19–20. Idézi: G. Rozman: i. m. 123.

küldöttség fogadására.⁶¹ A *Kínai Kommunista Ifjúsági Szövetség* viszont nem kapott meghívást az 1985-ös moszkvai *Világifjúsági Találkozóra*.

A magas szintű pártkapcsolatokra vonatkozó első kínai kezdeményezésre 1984-ben került sor. Magyarországi útja előtt Ho Kang mezőgazdasági miniszter, aki egyben a KKP KB tagja is volt, azt kérte, hogy „megfelelő helyen és szinten e funkcióját is figyelembe véve” találkozóra is sor kerülhessen.⁶² 1985-ben a KKP KB táviratban üdvözölte a *Magyar Szocialista Munkáspárt* XIII. kongresszusát, Hu Jao-pang pártfőtitkár pedig gratuláló táviratot küldött Kádár Jánosnak főtitkárrá választása alkalmából. Az *Új Kína Hírigyűnése* külföldtűdősítőt delegált a kongresszusra, hogy az állandó tudósító munkáját segítse. Ezzel szemben a kínai párt az SZKP 1986 februárjában megtartott XXVII. kongresszusára nem küldött delegációt, mivel a szovjet párttal nem tartott fenn hivatalos kapcsolatot.

A fent említett négy alapelv szellemében a kínaiak 1986-ban fogalmazták meg a kommunista és munkáspártok közötti kapcsolatokat részükről meghatározó „három tisztelet” politikáját. E politika szerint a KKP tiszteletben tartja a kelet-európai kormánypártok bel- és külpolitikáját, valamint az SZKP-hoz fűződő különleges viszonyát.

Az évtized második felére a feltételek megértek a látványosabb lépések megtételére is. Ezekhez hozzájárult az SZKP XXVII. kongresszusán meghirdetett új irányvonal, Gorbacsov vlagyivosztoiki beszéde, valamint az a kínai stratégia, amely növelte a Szovjetunióra kifejtett nyomást a további engedmények kicsikarása érdekében. A KKP külpolitikájában a legjelentősebb lépés a kapcsolatok újrafelvétele volt a kelet-közép-európai szocialista országok kormánypártjaival.

Elsőként Erich Honecker látogatott el Kínába 1986 októberében. A Csao Ce-janggal folytatott találkozásán a kínai miniszterelnök a közös pontokat emelte ki, amelyekre a további kapcsolatok épülhettek. Hangsúlyozta, hogy mindkét államban a szocializmust építik, és a nép javáért, az emberek életszínvonalának emeléséért dolgoznak.⁶³ A legfőbb kínai vezető, Teng Hsziao-ping kijelentette, hogy mivel a pártkapcsolatok hivatalos megszakítására sosem került sor, ezért a kapcsolatok újbóli felvétele nem a megfelelő kifejezés a helyzet leírására.⁶⁴

61 Iván László nagykövet rejteltávirata. Peking, 1984. ápr. 20. MOL XIX-J-1-j-Kína-26-002662-1984.

62 Iván László nagykövet rejteltávirata. Peking, 1984. jún. 18. MOL XIX-J-1-j-Kína-55-0081/4-1984.

63 Niederschrift über das Gespräch Erich Honeckers mit dem Mitglied des Ständigen Ausschusses des Politbüros des ZK der KP Chinas und Ministerpräsidenten der Volksrepublik China, Genossen Zhao Ziyang, am 22.10.1986, 15.00 Uhr. Ld. Die DDR und China 1949 bis 1990. Hrsg. Werner Meißner. Berlin, 1995. 376.

64 Niederschrift über die Begegnung des Generalsekretärs des ZK der SED und Vorsitzenden des Staatsrates der DDR, Genossen Erich Honecker, mit dem Vorsitzenden der Zentralen Beraterkommission der KP Chinas, Genossen Deng Xiaoping, am 23.10.1986 im Gebäude des NVK der VR China. Ld. Die DDR und China i. m. 376.

Honeckert Wojciech Jaruzelski követte, majd 1987-ben Kádár János, Lubomir Strougal csehszlovák miniszterelnök, és végül Todor Zsivkov következett.⁶⁵ Csao Ce-jang miniszterelnök és megbízott pártfőtitkár 1987 júniusában tett, öt országot érintő körútjával viszonzta a látogatásokat.⁶⁶

Gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok

A nyolcvanas évek elején Kína külkereskedelmének kétharmadát Japánnal, Hongkonggal, az Egyesült Államokkal és Nyugat-Európával bonyolította, míg a fejlődő kapitalista országok részesedése a kínai külkereskedelemből 20 százalék körüli volt. Az európai szocialista országok részesedése Kína külkereskedelmi forgalmából 3–4 százalék körül mozgott, ami az évtized közepére 8–9 százalékra nőtt.⁶⁷ Az első helyen a Szovjetunió állt, majd az NDK, Lengyelország és Csehszlovákia következett, Magyarország csak Bulgáriát előzte meg. Magyarország külkereskedelmi forgalmából 1979–1980-ban Kína részesedése nem érte el az 1 százalékot, Bulgária esetében pedig 0,4 százalék volt az arány. Ráadásul a hazai gazdasági gondok következtében 1979-ben a magyarok csupán az éves kereskedelmi tárgyalásokon megállapított export keretösszeg 85 százalékát tudták teljesíteni.⁶⁸

A kereskedelmi kapcsolatok jelentéktelensége ellenére Kína a nyolcvanas évek elején azt hangsúlyozta, hogy a nyitás politikája a szocialista országokra is vonatkozik. 1980 decemberében az állami vezető gazdasági szervek közös értekezletet tartottak, amelynek célja a Kína és a Kelet-Közép-Európa közötti hosszú távú gazdasági együttműködés terveinek egyeztetése volt. A pekingi vezetés minden olyan kezdeményezést szívesen fogadott, amely meghaladta a hagyományos kereskedelem kereteit. A kínaiak tisztában voltak azzal, hogy a szocialista országok nem bővelkednek tőkében, ezért készek voltak a technológia-transzfer fogadására is.

A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok mindvégig fontos szerepet játszottak Kína fejlődésében. Madelyn Ross amerikai közgazdász szerint „Kína külkapcsolatai mögött a mozgatóerő – Kína erősebb, modernebb, önmagára támaszkodóbb országgá tétele – sosem változott. 1949 óta az volt az alapelv, hogy a kereskedelem, később pedig a külföldi segítség és a közvetlen tőkebefektetés

65 Kádár utolsó „nagy utazásán” 1987. okt. 10–14. között látogatott Kínába. Kádár első hivatalos útja, ahol a magyar pártot képviselte, szintén Kínába vezetett. 1956 szeptemberében ő volt a KKP VIII. kongresszusán részt vett MDP-delegáció vezetője.

66 Csao kísérete 40 főből állt. Tagja volt a KKP KB Központi Irodájának vezetője, Ven Csia-pao (jelenlegi miniszterelnök), C sien Csi-csen külügyminiszter, a külkereskedelmi miniszter és több mint két tucat újságíró.

67 Iván László nagykövet jelentése (előadó: Jolsvai Sándor): Kína és az európai szocialista országok kapcsolatai. Peking, 1986. jan. 29. MOL XIX-J-1-j-Kína-103-00978-1986.

68 Külügyminisztérium, IV. Területi Főosztály, Kínai referatúra, Bulyovszky László feljegyzése, Budapest, 1980. okt. 14. MOL XIX-J-1-j-Kína-116-001794/3-1980.

Kína modernizációját szolgálhatja azzal, hogy biztosítja a lehetőséget a szükséges áruk beszerzésére és megteremti a nemzeti ipar széles alapját.” Az a megjegyzése azonban, hogy „a külkereskedelem és a befektetés elsősorban gazdasági és nem politikai célokat szolgált”, csak részben igaz.⁶⁹ Kína és a nyugati kapitalista országok gazdasági kapcsolataiban 1960 után következett be a fellendülés. Akkor, amikor a Moszkva és Peking közötti nézeteltérések már a két fél gazdasági együttműködését is érintették. Kelet-Közép-Európa esete szintén azt bizonyítja, hogy a gazdasági kapcsolatok alakulása elválaszthatatlanul összefügg a politikával, sőt a gazdasági kapcsolatok alakítása a politikai kapcsolatok egyik eleme volt.

Mivel a kereskedelmi kapcsolatok egyik fél számára sem voltak elsődlegesen fontosak, azok változása a szovjet tömb és Kína politikai viszonyainak alakulását követte. A nyolcvanas évek elején, a politikai kapcsolatok javulása idején a gazdasági együttműködés jelentős bővülésnek indult. Igaz, hogy addigra a gazdasági együttműködés önmagában is egyre fontosabbá vált mind Kína, mind a szovjet tömb országai számára. Miután a kínaiak felmérték a kelet-közép-európai gazdaságok állapotát és az együttműködés lehetséges területeit, meglehetősen pontos elképzelésekkel rendelkeztek a továbblépésről. A Pekingben dolgozó magyar diplomaták szerint a kínaiak különösen a gazdasági kapcsolatok és a tudományos-technikai együttműködés azon területei iránt érdeklődtek, amelyek hozzájárulhattak ipari és hadiipari potenciáljuk növeléséhez. Emellett arra is felhasználták az egykori barátaikkal fenntartott kereskedelmi kapcsolatokat, hogy új ismeretekhez jussanak, és gyakorlatot szerezzenek a kereskedelmi tárgyalásokban.

Bár Moszkvában továbbra is a kínai differenciáló politika részének tekintették a kereskedelmi kapcsolatok szélesítését, a nyolcvanas évek közepére a kínaiak már nem kapcsolták össze szorosan az üzletet politikai célokkal. A kereskedelmi keret-megállapodásokat évente a külkereskedelmi minisztériumok kötötték meg, de azokat tartalommal az év folyamán a vállalatok töltötték meg. Az ötvenes években létesített ipartelepek felújításában és modernizálásában Peking fontos szerepet szánt az eredeti szállítóknak, a Szovjetunióknak és szövetségeseinek. A rekonstrukcióban a kapitalista országok nem kívántak részt venni.⁷⁰ Kína ismét a kisebb országoknál kezdeményezett, jó egy évvel korábban, mint ahogyan a kérdést közvetlenül a Szovjetunióknak felvetette volna.⁷¹

A közvetlen és céltudatos kínai magatartást jól illusztrálja az a mód, ahogyan megszervezték és végrehajtották az első jelentős gazdasági küldöttség európai programját. 1984 tavaszán, a látogatást megelőzően a kínai hatóságok tájé-

69 *Madelyn C. Ross*: China's International Economic Behavior. In: *Chinese Foreign Policy* i. m. 435–452.

70 A magyar nagykövetség jelentése: Információk Petrov bolgár külkereskedelmi minisztériumi osztályvezetőtől. Szófia, 1984. ápr. 13. MOL XIX-J-1-j-Kína-50-001148/4-1984.

71 Az ötvenes években elsősorban szovjet segítséggel épült kínai ipari létesítmények rekonstrukciójában való szovjet részvétel kérdése először 1983 szeptemberében merült föl Kapica és Csien Csi-csen tárgyalásain.

koztatták az öt ország képviselőit a látogatás céljáról.⁷² A külügyminisztérium illetékes osztályvezetője külön is találkozott a nagykövetekkel, és felhívta a figyelmüket arra, hogy Csu Zsung-csi, az *Állami Gazdasági Bizottság* elnökhelyettese döntéshozatali felhatalmazással rendelkezik, ezért a látogatás sikere szempontjából rendkívül fontos, hogy a lehető legjobb benyomást tegyék a küldöttségre.⁷³ Csu személyesen is találkozott az öt nagykövettel, és arról tájékoztatta őket, hogy a látogatás fő célja az együttműködés árucseréjének meghaladó lehetséges területeinek feltérképezése.⁷⁴ Mivel a kínaiak tisztában voltak azzal, hogy a megcélzott országok minden lépésüket egyeztetik Moszkvával, a látogatás alkalmasnak ítélték annak kipróbálására is, hogy a szovjetek hajlandók lennének-e technológiai együttműködésre Kínával.⁷⁵ A keletnémetek már egy évvel korábban eljuttatták a kínaiakhoz a saját javaslatukat, de választ nem kaptak. Berlinben viszont a küldöttség egy új javaslatcsomaggal állt elő, amely a korábbi német javaslat egyetlen pontját sem tartalmazta.⁷⁶ A delegátusok Magyarországon tizenhárom ipari létesítményről tárgyaltak, és olyan vállalatokat látogattak meg, amelyek hasonlóak voltak a felújításra váró gyárakhoz.⁷⁷

1985–1986-tól, a formális diplomáciai kapcsolatok és kommunikációs csatornák kialakításával és a pártkapcsolatok helyreállításával párhuzamosan a Kínával folytatott kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok is látványos növekedésnek indultak. A kereskedelem volumene a térség egészét tekintve majdnem megduplázódott. A növekedés üteme jelentősen meghaladta Kína teljes külkereskedelmi forgalmának

72 Bartha Ferenc levele Roska István külügyminiszter-helyettesnek. Budapest, 1984. febr. 10. MOL XIX-J-1-j-Kína-50-001148/1984.

73 Iván László nagykövet rejteltávirata. Peking, 1984. febr. 27. MOL XIX-J-1-j-Kína-50-001584-1984.

74 A magyar nagykövet szerint Csu „tájékozott vezető, aki nagyon nyitott és határozott a tárgyalásokon. Ez az ember különleges figyelmet érdemel.” Iván László nagykövet rejteltávirata. Peking, 1984. márc. 20. MOL XIX-J-1-j-Kína-53-001098/4-1984. – Csu Zsung-csi (1928–) 1987–1991: Sanghaj polgármestere és párttitkára, 1993–1998: miniszterelnök-helyettes, 1998–2003: miniszterelnök.

75 Csu magyarországi útjával egy időben magyar autóipari küldöttség látogatott Kínába. A delegáció beszámolója szerint a kínaiak nem akartak nagyobb tételben buszokat vásárolni, hanem csak a licenc megvásárlása iránt érdeklődtek. Saját buszaikat akarták előállítani, és a lehető legkevesebbet importálni. A kínaiak a buszgyártás modernizációját várták Magyarországtól. Elképzeléseik szerint odáig egyetlen gyár magyar közreműködésű rekonstrukcióján vezetett volna az út, a továbbiakban már a megszerzett tudás birtokában maguk újították volna fel a többi gyárat és üzemet. Ld. Magyar járműipari (autóipari) küldöttség Kínában, 1984. március 30.–április 18. Budapest, 1984. ápr. 25. MOL XIX-J-1-j-Kína-53-001816/2-1984.

76 A magyar nagykövetség jelentése. Berlin, 1984. márc. 1. MOL XIX-J-1-j-Kína-50-001401/1-1984.

77 A magyar nagykövet arról számolt be, hogy külügyminisztériumi és külkereskedelmi minisztériumi források szerint Csu magyarországi programját és az ottani fogadtatást messze a legjobbnak értékelte. Az iraton a magyar külügyminisztérium illetékesének kézzel írott megjegyzése: „Mi vagyunk Közép-Európa legkiválóbb programszervezői. Csak ne együnk meg minden bókot!” A magyar nagykövetség rejteltávirata. Peking, 1984. máj. 21. MOL XIX-J-1-j-Kína-53-001098/6-1984. Magyarország ugyan mutatott érdeklődést a magyar gépekkel felszerelt gyárak rekonstrukciójában, ám végül egyetlen közös vállalkozás sem jött létre.

növekedését, bár abszolút értékét tekintve a kínai-kelet-közép-európai kereskedelmi forgalom a japán relációhoz, vagy a nyugati országokkal folytatott kereskedelmi forgalomhoz képest továbbra is másodlagos jelentőségű volt, és elmaradt a szovjet-kínai kereskedelmi forgalom mértékétől is.⁷⁸

1989 – a reformközösség vége

1989 tavaszán a reformközösség még összekötő kapocs volt Magyarország és Kína kapcsolataiban. A kínai pártban és a szélesebb politikai közvéleményben általánosan elfogadottá vált az az értékelés, amely szerint a szocializmus fejlődésének fő tendenciáját a reformok jelentik. Hasonló volt a magyar vélemény is. A pekingi nagykövetség szerint „a kínai politikai reformtörekvésekre való utalás a jövőben is felhasználható a magyar politikai reform általános nemzetközi környezetének formálásában, az általános reformközösség gondolatának fenntartása a jövőben is lehetséges lesz”.⁷⁹ Februárban, amikor a kínai vezetés már úgy vélte, hogy a reformban leginkább érintett országok (Lengyelország, Magyarország és Jugoszlávia) visszavonhatatlanul elindultak a társadalmi pluralizmus tudomásul vételének útján, még napirenden volt Grósz Károly pártfőtitkár kínai látogatása, áprilisban pedig Berecz János, a PB tagja, a KB ideológiai és propaganda-ügyekkel foglalkozó titkára készült Kínába.⁸⁰

78 A Kínai Népköztársaság fő kereskedelmi partnerei 1986-ban (milliárd USD)

	Összeg	Változás 1985-höz képest (%)	Export	Változás 1985-höz képest (%)	Import	Változás 1985-höz képest (%)
Japán	13,6	n. a.	4,3	n. a.	9,25	n. a.
Hongkong és Makaó	11,9	+6,4	7,75	+30	4,16	-20
Európai Közösség	8,34	+7,6	2,63	+10	5,75	+2,8
Amerikai Egyesült Államok	5,81	-17,3	2,4	-6,7	3,33	-23,7
Szovjetunió	2,6	+39,2	1,19	+23,9	1,41	+55,4
Kelet-közép-európai szocialista országok	2,48	+74,5	1,08	+55,1	1,4	+93,2

Forrás: Tájékoztató a kínai külkereskedelemről. Peking, 1987. máj. 4. Supplement to the summary of Chinese foreign trade. MOL XIX-J-1-j-Kína 57 002901/1987.

79 Németh Iván nagykövet szigorúan titkos jelentése (előadó: dr. Mészáros Sándor, Kusai Sándor): A magyarországi politikai folyamatok megítélése Kínában. Peking, 1989. febr. 21. MOL XIX-J-1-j-Kína-1,2-0073/4-1989.

80 Grósz látogatására Jaruzelski szeptember-októberi kínai útját követően, nov. második felében akartak sort keríteni. Németh Iván nagykövet rejteltávirata, N° 27.: Kínai vélemények a lengyel és a magyar reformról (Jaruzelski kínai látogatási terve). Peking, 1989. febr. 1. MOL XIX-J-1-j-Kína-1,2-00984-1989.

Peking a lengyel és magyar átalakulási folyamat felgyorsulása idején is a jól ismert álláspontjának megfelelően reagált, vagyis tudomásul vette, hogy a szocializmusnak nincs egységes modellje, és az egyes országok konkrét feltételeinek függvénye, hogy a társadalomban kialakult érdektagoltság egypárti vagy többpárti formációban jut-e kifejezésre. A kínaiak csupán azt tartották elengedhetetlen feltételnek, hogy az általános szocialista orientáció fenntartása érdekében a párt vezető szerepének továbbra is érvényesülnie kell.⁸¹

A kelet-közép-európai rendszerváltások idején lezajlott kínai események fordulópontot jelentenek a térség és Kína kapcsolataiban. A szocialista világ megszűnésével egy időben ugyanis a kínai vezetés úgy döntött, hogy az egyre szélesedő, politikai színezetet is öltő elégedetlenségnek erőszakkal vet véget. 1989. június 4-én – azon a napon, amikor a korlátozottan szabad lengyelországi választásokon a *Szolidaritás* elsöprő győzelmet aratott – a kínai *Népi Felszabadító Hadsereg* egységei vérbe fojtották a diákok által elindított tömegmozgalmat. A KKP számára ugyanis a politikai stabilitás a sikeres gazdasági reformok elengedhetetlen feltétele, még akkor is, ha a stabilitás diktatórikus eszközökkel teremthető meg.

A május–júniusi események, illetve azok kínai értékelése következtében a reformközösség mint közös elvi alap megszűnt, a magyar reform jellege miatt inkább ellenszenvessé vált a kínai vezetés számára. Miközben Magyarország a többpárti demokrácia felé haladt, Kínában visszarendeződés következett be. A szocialista rendszer fenntartása mellett a KKP vezető szerepét megerősítették, a reformokat visszafogták. Június 4-ét követően a kelet-európai reformok Kínában arra szolgáltak példaként, hogy a gyenge uralkodó pártok hogyan veszíthetik el hatalmukat. A folyamatokat szorosan követő KKP és a hadsereg arra a következtetésre jutott, hogy minden eszközzel meg kell akadályozni a szocializmus pozícióinak feladását és ellen kell állni a békés evolúció útján történő társadalmi rendszerváltásra irányuló törekvéseknek.⁸² Novemberben a pekingi magyar nagykövet már arról írt, hogy „az európai szocialista országok többségében zajló politikai változások [...] illetve a »szocialista megújulás« kínai értelmezése között Lengyelország és Magyarország esetében már áthidalhatatlan az ellentmondás.”⁸³

A Tienanmen téri eseményekre adott kelet-közép-európai válaszok attól függően különböztek egymástól, hogy az adott ország 1989 közepén mennyire volt a reformok híve. A Szovjetunió belügynek tekintette a történeteket, az NDK, Csehszlovákia, Románia, Bulgária, a KNDK, Kuba és Vietnam támogatta a hi-

81 Németh Iván nagykövet rejteltávirata, N° 28.: Kínai vélemények a magyar (kelet-európai) reform(ok)ról. Peking, 1989. febr. 1. MOL XIX-J-1-j-Kína-1,2-0073/2-1989.

82 Németh Iván nagykövet rejteltávirata, N° 281.: A KKP álláspontja a szocializmus pozícióinak védelméről (a kínai hadsereg politikai főcsoportfőnökének helyettese lengyel partnerének a lengyel és magyar változásokról). Peking, 1989. okt. 23. MOL XIX-J-1-j-Kína-1,2-002063/2-1989.

83 Németh Iván nagykövet rejteltávirata, N° 323.: Pekingi nagykövetünk értékelése a kínai külpolitikáról a máltai szovjet–USA csúcs előtt. Peking, 1989. nov. 30. MOL XIX-J-1-j-Kína-10-001419/5-1989.

vatalos kínai „ellenforradalom” verziót. Lengyelország és Jugoszlávia a Szovjetunióhoz hasonlóan belügynek nyilvánította az eseményeket és alapvetően semleges álláspontot foglalt el. Csak Magyarország ítélte el hivatalosan a vérontást. A magyar kormány 1989. június 7-én kiadott nyilatkozatában megdöbbenésének adott hangot a „tragikus események” kapcsán, amelynek következtében „nagyon sok ártatlan ember esett áldozatul”. Megjegyezte, hogy „a magyar nép keserű történelmi tapasztalatok és tanulságok birtokában meggyőződéssel vallja, hogy eszmék és politikai álláspontok ellen fegyverekkel és erőszakkal fellépni értelmetlen és nem vezethet megoldáshoz”, valamint hangsúlyozta, hogy az „általános alapvető emberi jogok” tiszteletben tartása nem lehet kizárólagos belügye egyetlen országnak sem”.⁸⁴

Összefoglalás

A magyar–kínai kapcsolatok rendezése és a kelet-európai rendszerváltozás ugyanannak a – szovjetunióbeli változások által indukált – folyamatnak a része. A nyolcvanas évek közepén a szovjet tömb országai azért rendezhették kapcsolataikat Kínával, mert a Moszkva és Peking közötti fokozatos politikai közeledés lehetővé tette azt. Moszkva politikájában a változás Gorbacsov hatalomra kerülésével indult meg, amikor a Szovjetunió a belső problémái kezelése mellett nem érzett már elég erőt ahhoz, hogy birodalmának kelet-európai részeit, valamint a Kína nemzeti érdekeit és nemzetbiztonságát közvetlenül érintő ázsiai érdekeltégeit megtartsa.

A szovjet–kínai közeledést és a viszonylagos önállóságot kihasználva mind a szovjet tömb országai, mind Kína örömmel vették fel újra a kapcsolatot. Magyarország a nyolcvanas évek elején élen járt a kapcsolatok bővítésében. A kelet-európai átalakulási folyamat azonban nem állt meg a szocialista rendszer reformjánál, hanem az évtized végén megindult a plurális demokráciává történő átalakulás. A nyolcvanas évek második felében a kínai vezetés is kilátásba helyezett politikai reformokat, ám a gazdasági problémák és a vezetésen belüli ellentétek következtében 1989 tavaszára kialakult válsághelyzetben leállította a reformokat, majd később is lassította a változások ütemét.

A Szovjetuniónak és személyesen Mihail Gorbacsov pártfőtitkárnak kulcs szerepe volt a folyamatok alakításában. Kelet-Közép-Európában azzal, hogy nagyobb szabadságot biztosított a csatlósállamoknak saját sorsuk alakításában, Kínában pedig példaként szolgált arra, hogy milyen – pozitív és negatív – következményekkel jár a gazdasági és politikai reformok egyidejű bevezetése. Gorbacsov politikája megteremtette a térség országai és Kína közötti kapcsola-

84 A Magyar Népköztársaság kormányának nyilatkozata a Kínai Népköztársaság fővárosában lezajlott összecsapásokkal kapcsolatban. Budapest, 1989. jún. 7. Ld. Magyar Külpolitikai Évkönyv 1989. H. n., 1989. 241.

tok rendezésének lehetőségét és megfelelő körülményeket teremtett a kelet-közép-európai radikális változások végrehajtásához.

Kelet-Közép-Európa, különösen Magyarország önmagában másodlagos szerepet játszott a kínai külpolitikában, és a Kínával fenntartott kapcsolatok a térség országai számára sem voltak elsődlegesen fontosak. Kína számára a térség fontossága abból eredt, hogy az a II. világháború után a szovjet befolyási övezetté, majd a negyvenes évek végétől a szocialista világ részévé vált. A kínai külpolitika ugyanis a térség egyes országaival és egészével fenntartott kapcsolatait a szovjet–kínai viszonynak rendelte alá. A régió országainak a Szovjetunióval fenntartott különleges viszonya következtében Kína differenciált politikával az (akár látszólagos) egységük megbontására törekedett. A Szovjetunióval szorosán együttműködő országokat nem tekintette függetleneknek, ezért a szovjet–kínai viszony hullámválzásai közvetlen hatással voltak az egyes országok és Kína kapcsolataira is.

Ugyanakkor a kínai–kelet-közép-európai viszonyrendszer a szovjet–kínai viszonyt közvetlenül befolyásoló tényező is volt. Mindkét nagyhatalom közvetítőként használta a térség országait. A kínaiak számára ezen országok különleges fontossága egyrészt abból eredt, hogy felhasználhatták őket a Moszkvára gyakorolt nyomás eszközeiként, másrészt abból, hogy a hazai propagandában a rájuk történő hivatkozással erősíthették az ország szocialista identitását és legitimálhatták a párt új politikáját. Ráadásul Peking különleges érdeklődést mutatott a kelet-közép-európai gazdasági és politikai reformok tapasztalatai iránt.

A nyolcvanas években a Magyarországon és Kínában zajló társadalmi és gazdasági reformok irányukat és szándékaikat tekintve nagyban hasonlítottak egymáshoz. A reformfolyamat, amely kezdetben párhuzamosnak tűnt és mindkét fél számára hivatkozási alapként szolgált a kapcsolatok rendezésekor, 1989-re egymástól gyökeresen különböző politikai megoldásokhoz vezetett. Az egykor összetartó erő a különbségek és ellentétek forrásává vált.

1989 fordulópont Kína és a térség országainak kapcsolataiban. A rendszerváltásokat követően a kétoldalú kapcsolatok politikai alapjai megrendültek. Magyarország kül- és gazdaságpolitikájában a nyugati orientáció kizárólagossága következtében a Kínával fenntartott kapcsolatok teljes érdektelenségbe süllyedtek. A rendszerváltást követően jó egy évtizeden keresztül a magyar kormányok nem tekintették releváns kérdésnek a Kínával fenntartott kapcsolatokat, még a Kínai Népköztársasággal fenntartott diplomáciai kapcsolat megszakításának lehetősége is felmerült. A volt szovjet tömb országai közül Magyarország volt az első, amely hozzájárult ahhoz, hogy ott Tajvan hivatalos kereskedelmi képviselőt nyithasson.

PÉTER VÁMOS

“CHINA IS CHANGING. IT SEEMS THAT WE MUST CHANGE, TOO.”

SINO-HUNGARIAN RELATIONS IN THE 1980S

China's relations with the Soviet Union's closest East Central European allies constitute a special aspect of Sino-Soviet relations. East Central Europe in itself played a secondary role in Chinese foreign politics. The importance of the region stems from the fact that it became part of the Soviet-dominated socialist world after 1948–1949. Chinese foreign policy considered relations Soviet bloc countries as a derivative of Sino-Soviet relations. China followed a differentiating and differentiated policy toward these countries. States closely cooperating with the Soviet Union were not considered as fully independent by China, therefore the twists and turns of Sino-Soviet relations had a direct effect on them as well.

In the 1980s, Beijing identified states as friendly, unfriendly, or hostile, based on their relations with the People's Republic of China and their attitudes toward China's enemy, in the case of East Central Europe the Soviet Union. The Democratic People's Republic of Korea (North Korea), Yugoslavia, and Romania belonged to the category of “friends”; the Soviet Union, Cuba, Vietnam, Laos, and Mongolia were labeled as “enemies”. The third group included five East Central European socialist countries: Bulgaria, Czechoslovakia, the German Democratic Republic, Hungary, and Poland, which, according to the Chinese, “did not directly serve” the implementation of Soviet foreign policy goals, and their experiences in domestic reforms were useful for China in the solution of its economic tasks.

This paper focuses on this third group of countries. It deals with their role in the process of Sino-Soviet normalization and with the influence of the process of Sino-Soviet normalization on their relations with China. The paper consists of four parts. In the first part, I outline the general framework for Sino-East Central European relations by highlighting the major developments of Sino-Soviet relations in the period. This is followed by the introduction of the basic Chinese and Soviet considerations behind promoting, controlling, and developing Sino-East Central European relations. In the last part of the paper, I deal with the main characteristics and tendencies of Sino-East Central European relations, including the basic Chinese principles and policies, and the changes in Moscow's behavior vis-à-vis its allies. As the paper is based primarily on Hungarian party and Ministry of Foreign Affairs archival documents, it dwells into Sino-Hungarian relations in more detail.

Sino-East Central European relations in general and Sino-Hungarian ties in particular must be considered not only as a derivative of Sino-Soviet relations but also as an influencing factor therein. For China, the special importance of these countries stemmed from the fact that they could be used as a means to exert pressure on Moscow, but also in Chinese domestic propaganda to affirm China's socialist identity and to legitimize the Party's new policies. Furthermore, Beijing showed special interest in Hungary's experiences in economic reforms.

1989 is a turning point in Sino-East Central European relations. Following the systemic changes in East Central Europe, the political foundations of bilateral relations collapsed in a few weeks. As a result of the absolute dominance of Western orientation in the democratically elected government's foreign and economic policy, relations with China became irrelevant.

BÁCSATYAI DÁNIEL

Levélírás és prologus 12. századi forrásainkban*

A *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA) kiadásának Györffy György által követett alapelvei nem csak oklevelek, *missilis* levelek és *acták* beemelését tették lehetővé a legkorábbi iratainkat tartalmazó *corpus* első kötetébe;¹ a magyar kora középkor elbeszélő forrásainak levelezésre utaló sorai – elég csak a Gebhard püspök által írt és a magyarok által elfogott üzenetre gondolni a krónikakompozíció 89. fejezetében – éppúgy helyet kaptak a DHA-ban, mint azok az *epistola*-formában írt *laudatiok*, amelyek III. Henrik császár magyarországi sikereiről emlékeznek meg. A DHA második kötetének szerkesztői hasonló nehézséggel találják magukat szemben mint Györffy, hiszen az 1132 és 1196 közötti időszakból szintén ismeretes olyan elbeszélő forrás, amelyben találunk levélváltásról szóló említést (Abu-Hámid al-Garnáti II. Géza király pecsétjét ismertető szakasza), továbbá Cerbanus és P. mester ajánlásaival kapcsolatban is felvetődik a kérdés, hogy e szabályos leveleknek, amelyek a *prologus* retorikai jellegű műfajának követelményeit minden szempontból kielégítik, van-e helyük legkorábbi okmányaink gyűjteményében.

Az arab utazó, Abu-Hámid al-Garnáti magyarországi utazásáról készült beszámolója különösen értékes forrása kútfőkben legkevésbé sem bővelkedő 12. századi történelmünknek. Abu-Hámid a magyar udvar elhagyása előtt kapott megbízást II. Géza királytól, amelyet Iványi Tamás fordításában idézünk: „»Hagyd itt idősebbik fiadat, Hámidot, én pedig elküldök veled egy küldöttet, aki majd összegyűjt nekünk olyan muszlimokat és törököket, akik szegények és gyengék ugyan, de kitűnőek a nyilazásban.« Írt nekem egy ajánlólevelet a szlávok királyához – folytatja Abu Hámid. – Vörös arannyal pecsételte le, a pecsétben a király képmásával.”² Kérdéses, hogy az utazó tudósítása hitelesnek tekinthető-e, és ha igen, továbbra sem magától értetődő, hogy az elbeszélő források utalásai bekerüljenek a DHA-ba.

* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2009. okt. 6-án tartott kerekasztal-konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A konferencia megrendezésére az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok által támogatott *Diplomata Hungariae Antiquissima* II. c. projekt (OTKA ny. sz.: 79152) keretében került sor.

1 Györffy György: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196*. Történelmi Szemle 3(1960) 526–527.

2 Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Közzétette: O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt. Bp. 1985. 65.

Ami Cerbanus *Maximus Confessor*-fordításának rövid bevezetőjét illeti, talán könnyebb a dolgunk, hiszen az ajánlásból kiderül, hogy a pásztói monostorban vendégeskedő szerzetesnek az a célja, hogy munkája befejeztével a kész művet eljuttassa a *prologus* címzettjéhez, Dávid pannonhalmi apáthoz.³ Ebben az esetben tehát igen valószínű, hogy a fordító nem pusztán a műfaji elvárásoknak tett eleget, hanem valós körülményeket örökített meg, s gyanítható, hogy az elkészült fordítás Cerbanus kísérőlevelével együtt meg is érkezett az apátság szerzeteseihez, hogy nemsokára osztrák kolostorokban, s Párizsban tűnjön fel újra.⁴

Anonymus *Gesta Hungarorum*a jóval több kérdést vet fel. A középkori lovagi irodalomból szó szerint átvett szófordulatok mellett talán a sokszor idézett *prologus*⁵ bizonyítja legszembetűnőbben, hogy P. mester a 12. századi európai művelődés központjaiban sajátította el a történetírás korszerű alapelveit, s magát az írás művészetét is. Mint Jakubovich Emil megállapította, a Névtelen a 12. századi *missilis* levelek kezdőszavával (*salutem*) vezeti be az N. *siglával* jelölt barátjának írt ajánlást. Mindez azonban aligha igazolja, hogy valóban *missilis*ről van szó, hiszen Anonymus *prologusa* éppen a Dares Phrygiusnak tulajdonított *De excidio Troiae* előszavát tekintette egyik mintájának, amely szintén a *salutem* üdvözlőformulával kezdődik. Emellett Jakubovich kimutatta P. mester retorikai tanulmányainak egy másik szöveggyűjteményét is, Hugo Bononiensis *Rationes dictandi prosaice* című levelezőkönyvét, amelynek formulái között fellelhetjük Anonymus ajánlásának fordulatait is.⁶ Győry János a 12. századi francia levélíró, Pierre de Blois munkásságában bukkant Névtelenünkéihez hasonló kifejezésekre.⁷

Szinte minden középkori műfaj művelői éltek a lehetőséggel, hogy személyesebb hangvétellal elmélkedéssel vezessék be mondandójukat, így a történetírók is. Ezek az *exordiumok* sajátos kettősség hordozói: szigorú formai kötöttségeik mellett nemegyszer szabad teret biztosítottak az önálló és igényes szövegalkotásnak is. A 12. századi európai történetírás Gertrud Simon által nagyszabású tanulmányban összegyűjtött *prologus*-toposzainak áttanulmányozása után egyértelmű, hogy a *Gesta Hungarorum* elé bocsátott ajánlás minden szempontból méltó a korabeli történeti munkák ékesszóló bevezetőihez: az ön-

3 A Maximus-fordítás és Cerbanus prologusának kiadását ld. Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris (De Caritate ad Elpidium L. I–IV.) saeculo XII. in Hungaria confecta. Scripsit, ed. Andronicus B. Terebessy S. O. List. Bp. 1944. (Magyar–görög tanulmányok 25.). – Az ajánlás magyar fordítását ld. Boronkai Iván: Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása. Irodalomtörténeti Közlemények 70(1966) 140.: 2. jegyzet. Cerbanus személyéről ld. Kapitány István: Cerbanus és Maximus-fordítása. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve. I–III. Szerk. Takács Imre–Monostori Martina–Szovák Kornél. Pannonhalma, 1996., I. 357–368.

4 Boronkai I.: i. m. 140.

5 Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Edendo operi praefuit: Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938., I. 33–34.

6 Jakubovich Emil: P. mester. (Adalékok az Anonymus-kérdéshez.) In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 195–197.

7 Győry János: P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarágtudomány 1(1942) 9–10.

becsmérlő formula, a mű megírására buzdító barát, a múlt tetteinek a feledéstől való megóvására tett utalás, az egyszerűségre való törekvés ígérete és a történetírói tekintélyekre való hivatkozás egytől-egyig megtalálhatóak a középkori Európa történetíróinak kelléktárában is.⁸ P. mester széles körű műveltségről árulkodó *prologusa*, amely a 12. századi levélíró művészet egyedülálló magyarországi darabja, mindezek fényében csupán formailag tekinthető *missilis* levélnek.

Ugyanakkor Anonymus bevezetője távolról sem személytelen formulák szabályoknak megfelelően elrendezett gyűjteménye csupán: a történetírói alapelvek (igazság, egyszerűség, világosság) – mint Jankovits László kutatásaiból kiderül – alapos retorikai képzettségről árulkodó önálló megfogalmazása,⁹ és a nem mindennapi szerzői öntudatot eláruló záróima mind Névtelenünk felkészültségét, magas irodalmi képzettségét igazolják.

Az ajánlás *reprehensio*jában a köznép meséi és a jokulátorok énekei ellen indított támadása sem példátlan a korabeli történetírásban. Aligha volt ismeretlen Anonymus előtt Jordanes *Geticája*, ahol már fellelhető a gondolat magva: „mi pedig inkább hiszünk olvasmányainknak, mint a vénasszonyok meséinek” (*nos enim potius lectioni credimus quam fabulis anilibus consentibus*).¹⁰ William of Malmesbury, a középkor legrátermettebb historikusainak egyike a mitikus Arthur-kép ellen kel ki, amikor azt írja, hogy a brit király méltó arra, hogy ne hamis mesék álmodozzanak róla, hanem igaz történetek hirdessék hírét.¹¹ Ordericus Vitalis a *chanson de geste*-ek jokulátor-szerzőit állítja szembe a Gellone-i Szent Vilmos *vitáját* író, hitben állhatatos tanítómesterrel, tulajdon rendtársával.¹² Gervase of Tilbury *Otia imperiale* című gyűjteményének előszava is gondolati párhuzamról tanúskodik.¹³ A középkori latin historiográfiában található elszórt példák mellett az énekmondók lekicsinylése egy Magyarországon meglehetősen ismeretlen forráscsoportban, a korai vulgáris, normann-francia nyelvű történetírásban még erőteljesebben tetten érhető, s a motívum talán innen talált utat magának Chrétien de Troyes lovagregényeinek *prologusa*iba is. Győry Jánosnak és Veszprémy Lászlónak köszönhetjük a megfigyelést, hogy Anonymus vélhetően a vulgáris nyelvű irodalom toposzait is felhasználta a *Gesta*

8 Gertrud Simon: Untersuchungen zur Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. I–II. Archiv für Diplomatik 4(1958) 52–119. és 5–6(1959–1960) 73–153.

9 Jankovits László: P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmodozók. Irodalomtörténeti Közlemények 102(1998) 5–8.

10 Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 5., 1., 64., idézi: Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Eds. Gabriel Silagi–László Veszprémy. Sigmaringen, 1991. 137–138.: 15. sz. jegyzet.

11 Willelmi Malmesbriensis monachi De gestis regum Anglorum libri quinque 1. Ed. William Stubbs. London, 1887. 11., idézi: Fest Sándor: Anonymus angol forrásai. Egyetemes Philológiai Közlöny 59(1935) 163.

12 Historia Ecclesiastica, 2, 6, 2., Migne: Patrologia Latina 188., idézi: Jankovits L.: i. m. 2.

13 Scriptores rerum Brunsvicensium. I. Ed. Gottfried W. Leibniz. Hannover, 1707. 960., idézi: Josef Deér: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79(1971) 44.

Hungarorum ajánlásában,¹⁴ s most néhány forráshely ismertetésével kívánjuk kiegészíteni az általuk mondottakat. Hozzájuk hasonlóan természetesen mi sem állítjuk azt, hogy e művek közvetlenül hatottak a Névtelenre; nincs más célunk, mint hogy a lovagregény e kulcsfontosságú előhírnökeinek rövid bemutatásával, s a következő párhuzamokkal újra ráirányítsuk a figyelmet P. mester és az európai népnyelvű irodalom kapcsolataira.

A 11. századi francia nyelvű epikus költészet fellendülése a világiak történeti érdeklődésének megélénküléséhez vezetett, mivel a bennük fellelhető történeti anyag egyre szélesebb közönséghez juthatott el. Nem csoda tehát, ha már a 12. század második harmadában megjelent az igény, hogy a latin nyelvű, nagyrészt antik hagyományokat feldolgozó prózai szövegeket népnyelvre ültessék át. A középkori latin irodalom népszerű olvasmányai, Dares Phrygius és Callisthenes állítólagos művei, Vergilius és Statius munkáinak tömörített, átdolgozott változatai a század közepén már vulgáris nyelven, verses formában is olvashatóak voltak. Ám a fordítók (vagy inkább átdolgozók) nemcsak ezeket az antik témákat feldolgozó középkori munkákat tartották méltónak az átültetésre, hanem kortárs történetírók munkái felé is érdeklődéssel fordultak.¹⁵ 1137 körül Geoffrey Gaimar normann-francia nyelvre fordította, s versebe szedte a kora középkori Anglia történetének egyik legfontosabb forrását, az angolszász krónikát.¹⁶ Természetesen nem szó szerinti fordításról van szó, mint inkább interpretációról; jól példázza ezt az angolszász hercegek híres magyarországi tartózkodásáról fennmaradt száraz tudósítás, amelyet Gaimar igazi lovagregénybe illő gáláns történetté alakított.¹⁷

Az angol-normann krónikás, állítása szerint, Geoffrey of Monmouth *Historia regum Britanniae* című művét is lefordította, ám ez a munka nem maradt fenn. Nem véletlen, hogy az angol-normann arisztokrácia körében erős igény mutatkozott a középkor egyik legkedveltebb latin nyelvű olvasmányának, ennek a tekintélyes történeti műnek álcázott fiktív históriának a közvetlen megismerésére, hiszen szerzője, Geoffrey alkotta meg olyannak, amilyennek ma is ismerjük a kelta mesék Arthur királyát, akinek Galliát is magában foglaló birodalma, és Rómát is térdre kényszerítő állítólagos hadjáratai összhangban voltak Anglia új

14 Győry János: *Gesta regum, gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. 61.; *Veszprémy László*: „Álom és hazugság” Anonymusnál. Magyar Könyvszemle 107(1991) 109–113. – Győry egy *chanson de geste*-ben, a 12. századi *Chanson d'Aspremon*-ban fedezett fel P. mesternél, sőt a krónikaszerkesztésben is fellelhető motívumot; Veszprémy a korai ófrancia nyelvű lovagregények (*Roman d'Eneas, Roman de Thèbes*) kedvelt rímpárjára vezeti vissza az „álmot” (*songe*) és a „hazugságot” (*mensonge*) Anonymus előszavában is felbukkanó szoros összetartozását.

15 A 12. századi népnyelvű angol-normann történetírók munkásságának kimerítő elemzését ld. *Peter Damian-Grint*: *The New Historians of the Twelfth-Century Renaissance*. Woolbridge, 1999.

16 *Lestorie des Engles solum la translacion Maistre Geffrei Gaimar*. I–II. Ed. Thomas Duffus Hardy–Charles Trice Martin. London, 1888–1889.

17 I. m. I. 151.

hatalmi elitjének, a normann főnemességnek és Hódító Vilmos utódjainak hatalmi politikájával, propagandájával.¹⁸

Robert Wace vállalkozott arra, hogy főúri olvasói számára lefordítsa Geoffrey *Historiáját*, s e nagy munkát (*Roman de Brut*) 1155-ben fejezte be.¹⁹ Annak érdekében, hogy a *Roman de Brut* számára biztosítsa a latin eredeti tekintélyét – amelyet akkor még csak kevesen vitattak –, a szövegben rendszeresen hangsúlyozza a mű megbízhatóságát, forrásai hitelességét, s nemegyszer kétségeinek is hangot ad. Így tesz akkor is, amikor a híres kerekasztalról ír, amely az ő művében jelenik meg először az Arthur-mondakörben:

„En cele grants pais ke jo di,
Ne sai si vus l’avez oï,
Furent les merveilles pruvees
E les aventures truvees
Ki d’Artur sunt tant recuntees
Ke a fable sunt aturnees:
Ne tut mençunge, ne tut veir,
Ne tut folie ne tut saveir.
Tant unt li canteür cunté
E li fableür tant fablé
Pur lur cuntes enbeleter,
Que tut unt fait fable sembler.”²⁰

Wace fordítói tevékenységének másik darabja, a *Roman de Rou* már olyan középkori gestának a népnyelvű átdolgozása, amely – Geoffrey *Historiájával* ellentétben – nem pusztán kortörténeti forrás, hanem a több évszázados normann udvari történetírás összefoglalása.²¹ Guillaume de Jumiège *Gesta Normannorum ducum* című művének felhasználása mellett Wace saját élményeit, értesüléseit is megörökítette a műben, amely a normann hercegek és királyok történetét mesés elemekben bővelkedő honfoglalásuktól az angliai hódításig, majd a fordító-történetíró saját koráig örökíti meg. Maistre Wace tudatos történetírónak bizonyul, hiszen ebben az esetben válogathatott a források között, amelyek közül a szem-

18 John S. P. Tatlock: *The Legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae and its Early Vernacular Versions*. Los Angeles, 1950. 305–320. – Ezen a véleményen van a *Historia* legújabb kiadója is, ld. *The Historia regum Britannie* of Geoffrey of Monmouth I: Bern, Burgerbibliothek, MS. 568. Ed. Neil Wright. Cambridge, 1984. xix.

19 Wace's *Roman de Brut*. Text and Translation. Ed., transl. Judith Weiss. Exeter, 2003.

20 *Roman de Brut*, 9785–9798. „E békeidőben, amiről most szólok – s nem tudom, hogy hallottatok-e – csodálatos események történtek; ekkor hajszolták azokat a kalandokat, amelyeket – talán nagylelkűsége szeretete miatt, talán vakmerőségétől való félelemtől vezérelve – olyan gyakran beszélnek Arthurról, hogy mára már nem egyebek, mint mesék: nem teljesen hazugság, nem teljesen igazság; nem is bolondság, de nem is bölcsesség egészen. Az énekmondók annyi dajkamését, a mesemondók annyi mendemondát összehordtak, hogy történeteiket felékesítsék, hogy azok most egytől-egyig koholmányoknak tűnnek.”

21 Maistre Wace's *Roman de Rou et des ducs de Normandie*, nach den Handschriften von neuem herausgegeben. I. Ed. Hugo Andersen. Heilbronn, 1877.

tanúk beszámolóit tartotta a legtöbbre. Hosszúkardú Vilmosról, a honfoglaló Rollo fiáról így ír:

„A iugleurs oi m’effance chanter,
Que Willeame iadis fist Osmund essorber,
E al cunte Riulf les dous oilz creuer,
E anquetil le pruz fist par enging tuer,
E Baute d’Espaigne o un escu garder;
Ne sai nient de ceo, n’en puis nient truer.
Quant ieo n’en ai garant, n’en voil nient cunter.
De la mort Anquetil ai ieo oi parler,
Ocis fu, ceo set l’um, n’en quier hume esculter,
Mais ieo ne sai cument, ne ki face a blasmer,
N’en voil pur verite la mencunge affermer,
Ne veir, se iel sai, ne voil ieo pas celer.”²²

Wace népszerűségére jellemző, hogy nemcsak angol és francia könyvtárak őrzik kéziratait, hanem Zárában, a Szent Anasztázia katedrálisban is előkerült a *Brut* egy töredékes példánya, amely a paleográfiai vizsgálatok tanúsága szerint a 12–13. század fordulóján készült. A kézirat valószínűleg a Zárát elfoglaló keresztésekkel érkezett a városba.²³

Egy harmadik 12. századi népnyelvű történeti műben, Ambroise *Estoire de la guerre sainte* című művében hasonló fordulatokkal találkozhatunk.²⁴ A harmadik kereszties hadjárat e sokak által leghitelesebbnek tartott beszámolójában a következő írói állásfoglalást olvashatjuk:

„ne de vielles chançons de geste
dont juleor font si grant feste
ne vos sai mentir ne veir dire
ne afermir ne contredire
ne jo ne trois que le m’esponge
si ço est veir tot mençonge.”²⁵

22 *Roman de Rou*, 1361–1372. „Fiatalon hallottam a jokulátorok énekeiben, hogy a régi időkben Vilmos megvakíttatta Osmundot, Riulf gróf szemeit kinyomatta, a bátor Anquetilt áruló módon megölette, és a spanyol Balzót börtönbe csukatta; erről azonban semmit sem tudok, és semmit sem találtam róla. Ha nincsen bizonyítékom, nem kívánok semmit sem mondani. Hallottam Anquetil haláláról, akit – mint tudjuk – meggyilkoltak; nem akarok senkit sem felmenteni, de nem tudom, hogy hogy halt meg, és azt sem, hogy kit terhel érte a felelősség. Nem kívánok az igazság helyett hazugságokat állítani, s nem akarom elleplezni az igazságot, ha ismerem.”

23 Muhamed Nezirovic: Les fragments de Zadar du *Roman de Brut* de Wace. *Romania* 98(1977) 382.

24 The History of the Holy War: Ambroise’s *Estoire de la Guerre Sainte*. I. Text. Eds. Marianne Ailes–Malcolm Barber. Woodbridge, 2003.

25 *Estoire de la Guerre Sainte*, 4189–4194. „nem tudom megmondani, hogy a régi *chanson de geste*-ek, amelyekben a jokulátorok olyannyira örömeiket lelik, hamisak vagy igazak; sem igazolni, sem cáfolni nem tudom őket; s aligha találok bárkit, aki elárulná, hogy igazak-e, vagy mind

Talán mindhárom említett korai vulgáris história fenti szöveghelyeiből kitűnik, hogy szerzőik a latin *gesta*írók kritikáival szemben korántsem az énekmondók gyenge stílusát, témájukhoz méltatlan előadásmódját kifogásolják, hanem megbízhatatlanságukat tűzik tollhegyre, ahogyan azt Anonymus is teszi Botond konstantinápolyi kalandja kapcsán. Wace-nek, és a többi angol-normann történetírónak szembe kellett nézniük azzal, hogy műveik vulgáris nyelve azok tekintélyét csorbítja, így több erőfeszítést tettek, hogy munkáik hitelességét igazolják, s hogy olvasóik számára jelezzék: átdolgozásaik a középkori latinság tudós munkáival egyenrangúak.²⁶ Ez a fáradság nem bizonyult hiábavalónak, hiszen a *Roman de Brut* és a *Roman de Rou* fontos szerepet játszott abban, hogy a népnyelvű lovagregények polgárjogot nyertek a középkori irodalomban.²⁷ A motívum megjelenik Chretien de Troyes lovagregényeiben is (például az *Erec és Enide* prologusában²⁸), noha a szakirodalom Chretienről éppen úgy nyilatkozik, mint Anonymusról: hiába nézik le a regösöket, alighanem mindketten jócskán merítettek az énekmondók elbeszéléseiből.²⁹ Az *Erec* bevezetőjében szerzője homályos fogalommal, *conjointure*-ként határozza meg regénye műfaját. Ezt a kifejezést a kutatás Alain de Lille *De planctu naturae* című munkájának egyik költőket korholó megjegyzésére vezeti vissza. Alain hajlandó némi engedményt tenni:³⁰ „A költők a történelmi eseményeket a csinosabb alak érdekében olykor mesés bohócságokkal elegyítik, hogy a különbségek illő egyesítése révén az elbeszélés tetszetősebb képet mutasson” (*Poetae tamen aliquando historiales eventus jocolationibus fabulosis quadam eleganti figura confoederant, ut ex diversorum competenti coniunctura, ipsius narrationis elegantior pictura resultet*).³¹ Tehát a komoly história és a jokulátorok mesés elbeszéléseinek elemei egyazon műben összeolvadhatnak, ami a történetet mutatósabbá teszi. Anonymus regényes *gestája* alighanem ilyen *coniunctura*, amelynek eszmei gyökerei éppúgy megtalálhatóak a középkori latinításban, mint a 12. századi szellemi virágzás vulgáris nyelvű irodalmában.

hazugság.” – A vulgáris nyelvű krónikák szövegeinek fordításához az angol nyelvű kiadásokat használtam fel: Wace’s *Roman de Brut* i. m. 246–247.; The History of the Norman People. Wace’s *Roman de Rou*. Transl. Glyn S. Burgess. Notes by Glyn S. Burgess–Elisabeth van Houts. Woodbridge, 2004. 36.; The History of the Holy War: Ambroise’s *Estoire de la Guerre Sainte*. II. Translation. Transl. Marianne Ailes. Notes by Marianne Ailes–Malcolm Barber. Woodbridge, 2003. 89–90.

26 P. Damian-Grint: i. m. 17–18. Wace és más angol-normann szerzők igyekezetére számos példát hoz, így kiemeli, hogy a latin *gestá*kkal szemben jóval részletesebben szólnak forrásaikról (90.); nem mulasztják el az olvasót emlékeztetni arra, hogy a mű írója a *magister* cím birtokosa, tehát tanult, megbízható elbeszélő (98–100.); gyakran hivatkoznak arra: a színtiszta igazat írják, hogy krónikáik hitelét megtámogassák (114–117.).

27 Dennis H. Green: The Beginnings of Medieval Romance. Fact and Fiction, 1150–1220. Cambridge, 2002. 178.

28 Christian von Troyes: Erec und Enide. Ed. Wendelin Foerster. Halle, 1890. 1.

29 Joseph J. Duggan: The Romances of Crétien de Troyes. New Haven–London, 2001. 272–273.

30 I. m. 273.

31 Liber de Planctu Naturae 296. Ld. Patrologiae cursus completus. 210. Ed. Jacques Paul Migne. Paris, 1855. 451.

DÁNIEL BÁCSATYAI
CORRESPONDENCE AND PROLOGUE IN THE SOURCES
OF THE 12TH CENTURY

On the basis of György Györffy's principles of edition, the lines indicating correspondence in our early medieval narrative sources should deservedly be included in the second volume of the *Diplomata Hungariae Antiquissima* in preparation, such as the passage of Abu-Hamid al-Gharnati describing the seal of King Géza II, likewise the prologues of Cerbanus and P. magister that are unique pieces of Hungarian letter writing of the 12th century. However, it is undecided whether the fragments of these sources are worth being incorporated into the collection of our earliest documents. Although the brief introduction preceding the translation of *Maximus Confessor's* text may rightly be regarded as a letter missive, this by no means applies to the famous dedication of the *Gesta Hungarorum*, of which phrases most probably come from the school readings and rhetoric textbooks of the anonymous notary of King Béla III; his formulae can definitely be associated with the prologue topoi of the historical works of the time. His attack against the minstrels' songs appears infrequently amongst these topoi. Besides the sparse examples in the Latin historiography of the Middle Ages, the contempt for minstrels is highlighted in those early vernacular Old French historical works which are regarded as the forerunners of the romances. Our historiography has already dealt with the similar motifs in the vernacular literature and P. magister's *Gesta*; the further comparisons in the three narrative sources presented in this volume (Robert Wace: *Roman de Brut*, *Roman de Rou*, Ambroise: *Estorie de la guerre sainte*) give us additional information, and demonstrate eloquently the ideological ties which connect the *Gesta Hungarorum* with the vernacular literature of the 12th century Renaissance.

FARKAS ZOLTÁN

A *Diplomata Hungariae Antiquissima* kiadási elveiről*

A *Diplomata Hungariae Antiquissima*
(DHA) általam használt kötetében¹ a következő ajánlás olvasható:

*„Engel Pálnak
őszinte megbecsüléssel
abban a reményben, hogy eltávozásom
után is a megkezdett módon szorgal-
mazni fogja a II. kötet elkészítéssel
Györffy György
1997. okt. 6.”*

A napra tizenkét évvel ezelőtt kelt ajánlás kapcsán mindkettejüknek szeretném mondani, hogy a munka megkezdődött. Ugyanakkor jelzem azt is, hogy nem pontosan „a megkezdett módon” fog folytatódni. Ha ugyanis jól értem az ajánlást, akkor azt a szerző, az ajánlást író Györffy György szándéka szerint a következőképpen kell értelmezni és helyreállítani:

Engel Pálnak

őszinte megbecsüléssel abban a reményben, hogy eltávozásom után is szorgalmazni fogja a második kötet elkészítését a megkezdett módon.

Az ajánlásból levonható szövegkritikai tanulság a következő: minthogy a saját kezű ajánlásban hiba van, és a mondat így értelmetlen, mindenképpen javítanunk kell az eredetin, ha szöveget (értsd: értelmes szöveget) akarunk kiadni.

Nyilvánvaló, hogy a hiba a körülményes mondat fogalmazása közben keletkezett, mégpedig két mondat összecsúszásából: Györffy György reméli, hogy

* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2009. okt. 6-án tartott kerekasztal-konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A konferencia megrendezésére az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok által támogatott *Diplomata Hungariae Antiquissima* II. c. projekt (OTKA ny. sz.: 79152) keretében került sor.

¹ *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. (= DHA I.) Edendo operi praefuit: Georgius Györffy, adiuverunt: Johannes Bapt. Borsa–Franciscus L. Hervay–Bernardus L. Kumorovitz–Julius Moravcsik. Budapestini, 1992. A kötet Engel Pál hagyatékának részeként került a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának könyvtárába, ahol jelzete: 238036: 2.

Engel Pál a megkezdett munkát folytatni fogja a második kötet elkészítésével, illetve Györffy György reméli, hogy Engel Pál szorgalmazni fogja a második kötet elkészítését, a megkezdett módon.

A szöveg kurtasága ellenére az ismert, jellegzetes kéz ajánlásában a rontott szó kiolvasása biztosnak mondható, mert az *Engel* név utolsó két betűjének és a *megbecsüléssel* szó utolsó szótagjának írásképe megegyezik az *elkészítéssel* szó utolsó szótagjának írásképevel.

A kérdés ezek után már csak az, hogy mit tehet a szöveg kiadója a hiba észlelése és létrejöttének magyarázata után. A DHA első kötetének kiadási elve szerint a szöveget hibásan kell közölni, a javítást pedig lapalji jegyzetben kell megadni. A második kötet formálódó kiadási elvei szerint viszont a hibákat a szerzői szándéknak megfelelően ki kell javítani, a szöveget helyre kell állítani, a hibásnak ítélt változatot pedig az *apparatus criticus*ba kell száműzni. A továbbiakban ez utóbbi kiadási elv mellett érvelek.

A DHA első kötetének előszavából hiányzik a kiadási elvek összefoglalása; a kiadó lapalji jegyzetben hivatkozik két magyar nyelvű cikkére és az 1984-ben kiadott nemzetközi szabályzatra.² Azt, hogy a DHA előszavának volt olyan változata, amely a kiadási elveket is tartalmazta, a Történettudományi Intézetből minap hozzánk is eljutott *Okmánykiadási szabályzat* címet viselő dosszié egyik kézzel írott fogalmazásából tudjuk, amely egy nyomtatásban is megjelent cikk³ első fogalmazványa, sok-sok javítással. Györffy György szavait idézem:

„A XI–XII. századi magyarországi oklevelek kritikai kiadásának elindítása-
kor a munkatársakkal, Borsa Ivánnal, Gerics Józseffel, Kumorovitz L. Bernáttal,
Mezey Lászlóval, s nem utolsósorban az időközben elhunyt [a kéziratban:
elhúnyt] Horváth Jánossal és Moravcsik Gyulával való megbeszélés során arra
az álláspontra helyezkedtünk, hogy lényegében követjük a Fejérpataky László
által »A Magyar Tudományos Akadémia szabályai középkori latin források köz-
lésére« címen összeállított szabályzatot [a kéziratban: szabályzatot [Századok
1919–1920. Melléklet 22–24.]], de ezen két szempontból módosítunk. Egyrészt
szem előtt tartva az utóbbi évtizedek során Német-, Francia-, Olasz-, Cseh- és
Lengyelországban, valamint Belgiumban s egyebütt [a kéziratban: egyebütt Nyu-
gaton] megjelent okmánytárakat, korszerűsítünk rajta, másrészt tekintettel va-
gyunk arra, hogy a legkorábbi oklevelek kiadása nagyobb körültekintést és pon-
tosságot igényel. A nemzetközi gyakorlat ismeretében nem követtük azt a
filológiai igényű betűhív kiadást, amelyet Jakubovich Emil és Pais Dezső az
Ó-magyar olvasókönyvben (Pécs 1929) alkalmazott, de a néhai Bárczi Géza és
Kniezsa István tanácsának engedve a tulajdonneveket és nem latin szavakat be-
tűhíven írjuk. Az ezek nyomán kialakított kiadási elveket a Történelmi Szemle 3
(1960) 525–531. lapján tettem közzé. A kézirat elkészítése során a munkatársak
módosításokat javasoltak; további megbeszéléseken ezek közül néhányat elfo-

2 DHA I. 11.: 22–24. sz. jegyzetek.

3 Györffy György: Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat. Levéltári Közlemények 51–52(1980–1981) 97–109.

gadtunk. Midőn 1975-ben az okmánytár bevezetőjét megfogalmaztam, s ezt latin nyelvre fordítva a munkatársaknak megküldtem [a kéziratban: szétküldtem], a bevezetésben összesítettem azokat a kiadási elveket, amelyek alapján az okmánytár készül.”⁴

Amint az imént említettem, a kiadási elveknek ez az összesítése az 1992. évi kiadásból hiányzik, és kézirata sem került még elő.

Mielőtt Györffy György hivatkozott tanulmányaira térnék, szeretnék még két részletet idézni egy másik feljegyzésből, Kumorovitz L. Bernátnak a dossziében talált beszámolójából (Beszámoló <az> 1945 utáni [kora középkori] oklevélkiadási munkálatainkról):⁵

„Ma már tisztul a helyzet a közlés szabályait illetően is. Az utóbbi néhány évtizedben azt a szövegközlési szabályzatot használtuk, melyet a Történelmi Társulat szerkesztett és adott ki 1920-ban (Századok 1920, Függelék 22–24. l.). Mivel ez egynémely pontjában már elavult, a XI–XII. századi oklevelek kiadásához, komoly megfontolások alapján, új szabályzat készült.” (6. oldal).

„Ami pedig a jövőben követendő módszert illeti, most is csak azt mondhatom, amit a Zsigmond kori oklevéltár ismeretése alkalmával írtam (Századok 92 (1958) 819.), azt ti., »hogy a legtekélyesebb okleveles forrás: az eredeti és csak utána következik: fotokópiája; teljes szövegének (kritikai) kiadása; a minden adatát felölelő és saját szövegéből és saját nyelvén kivonatolt regesztája; ilyen tartalmú, de nemzeti nyelven megfogalmazott kivonata; és végül – tartalma fontos részeinek kiemelésével, másoknak pedig elhagyásával szerkesztett (egynyelvű vagy bilingvis, kötött vagy szabadfogalmazású stb.) regesztája.«” (5. oldal).

A DHA kiadási alapelveit, a kötetek szerkezetét és az egyes oklevelekhez mellékelt adatok csoportosítását Györffy György először 1960-ban ismertette a *Történelmi Szemlé*ben közzétett tanulmányban, ahol mutatványt is adott a készülő kötetből.⁶

Az egészében nagyon alapos és módszeres tanulmányból most csak néhány, a mondanivalónk szempontjából fontos elemet idézek föl:

1. Az eredeti tervnek az oklevelek kritikai kiadása mellett nagyon fontos eleme volt a facsimile kötet is (525.);

2. a kiadás alapelve „az oklevél szövegének kiadása az eredeti vagy az eredetihez legközelebb álló átirat (részleges átirat, klauzula) nyomán” történik, „a kiadás alapjául az eredeti vagy a legjobb átirat szolgál”, és „hibákat – nyilvánvaló tollhibákat is – csak a jegyzetben javítunk” (528. sk.);

3. „a glosszárium [...] felöleli [...] a nem latin közszavakat” (is) (530.).

Ez utóbbi pontot illetően megjegyzem, hogy a magyar szórványokat talán jobb lett volna külön mutatóban vagy külön mutatóban is feltüntetni.

4 I. m. 106–107.

5 Az Okmánykiadási szabályzat c. dossziében három lapon, hat számozott oldalon írógéppel írt szöveg. A hatodik oldal utolsó sora: „Kumorovitz L. Bernát s. k.”; az első oldalon a cím fölött, Györffy György kézírásával: „Kumorovitz”.

6 Györffy György: *Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196*. *Történelmi Szemle* 3(1960) 525–535.

A második pontban megfogalmazott célhoz képest véleményünk szerint a szöveg megállapításához nemcsak az eredeti, vagy a közelebbről meg nem határozott feltételeknek megfelelő, az eredetihez „legközelebb álló” vagy „legjobb” kéziratot, hanem minden, vagy minél több szövegváltozatot figyelembe kell venni. Nem tartjuk továbbá jó megoldásnak azt sem, hogy hibák, hibás alakok maradjanak a főszövegben. A jegyzetek rendszerét meggyőződésünk szerint egy filológiai igényű *apparatus criticusszal* kell helyettesíteni.

Ha a tanulmányban adott mutatóváltást összevetjük az 1992. évi kiadásban közölt adatokkal és a kiadott szöveggel, akkor megállapíthatjuk, hogy történtek olyan változtatások, melyeknek okát nem lehet tudni. Így például azt sem, hogy miért lett időközben egy másik kézirat a szövegalkotás alapját képező, az eredetihez „legközelebb álló” vagy „legjobb” kézirat. Érthetetlen az is, hogy a mutatóváltás jegyzeteiben feltüntetett korábbi szövegjavítások miért maradtak ki a kritikainak mondott kiadás jegyzeteiből (ad *anxiones devociones*). Új elem továbbá, hogy a szövegkiadó az általa megadott kiadási elvekkel szemben párhuzamos helyek alapján hiányol az eredeti oklevélből bizonyos, feltételezése szerint elhagyott szavakat.

Nagyon fontos állomás a DHA, s általában a középkori latin oklevelek kiadási elveinek tisztázásában Györffy Györgynek a *Levéltári Közleményekben* megjelent ismertetése a nemzetközi oklevélkiadási szabályzatról.⁷ A tanulmányban a DHA összeállításában követendő kiadási elvet mint középutat mutatja be két, szélsőségesnek minősített szövegkiadási módszer között. Idézem: „a szélsőségek egyik pólusán a szöveg minél közérthetőbb módon való közzététele áll, míg a másikon a betűhívséghez való ragaszkodás”.⁸

Most csak azokat a pontokat emelem ki a szabályzatból, melyeket Györffy György elfogadott ugyan, ám a DHA kiadásában mégsem tartott szem előtt.

1. Az oklevél kiadásának része „a szöveghez csatlakozó kritikai jegyzetapparátus: egyrészt szövegvariánsok és szövegkiegészítések, másrészt kritikai és történeti megjegyzések”.⁹ A szabályzat ezen kívánalmának a DHA jegyzetei nem felelnek meg.

2. Jóllehet többször is olvasható, hogy „ha nincs eredeti, vagy ha az eredeti csak a másolatból pótlandó, kiválasztandó a legjobb szöveg”,¹⁰ vagy másképp: „több másolat esetén a legjobb választandó ki a közlés alapjául”,¹¹ vagy megint másképp: „több átirat esetén a legjobb szöveg választandó ki”,¹² arról sehol sincsen szó, hogy a legjobb szöveget milyen szempontok alapján lehet vagy kell kiválasztani.

3. Amint azt már a korábban mondtak is sugallhatták, nem értünk egyet azzal, hogy „ha az eredeti megvan, nem feltétlenül szükséges minden másolat,

⁷ Györffy Gy.: Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat i. m.

⁸ I. m. 97.

⁹ I. m. 99.

¹⁰ I. m. 101.

¹¹ I. m. 103.

¹² I. m. 105.

főként az újkoriak változatainak kiadása”.¹³ A változatokat kiadni természetesen nem kell, de a szövegmegállapításhoz véleményünk szerint minél több, lehetőleg minden változatot fel kell használni, a szövegváltozatokat pedig az *apparatus criticus*ba beledolgozva fel is kell tüntetni. Ugyanide vonható még a szabályzatnak ama része is, mely szerint az „eredeti megléte esetén a szöveg javítása nem jöhet szóba, legfeljebb jegyzetben tehető javaslat a szöveghelyesbítésre”,¹⁴ és az „eredeti birtokában nem szükséges megadni a másolatok (átíratok) eltérő variánsait, csak ha ennek nyelvészeti vagy helynévi jelentősége van, ha a variáns a szöveg hibáját javítja, ha az oklevél hagyományozásának ismeretét világítja meg, vagy ha az átírat interpolációt, ill. szövegrövidítést tartalmaz”.¹⁵ Ez az álláspont aligha fogadható el.

4. „A szövegkiadás alapelve a szöveg tisztelete, mely megköveteli, hogy a kiadó ne változtasson rajta [...], ugyanakkor az átírások révén megromlott szöveget olvashatóvá kell tenni és olyan javításokat kell javasolni, amely által a szöveg az eredetihez közelít”.¹⁶

Eddig azokat az eltéréseket mutattam be, melyek elvek és elvek, illetve elvek és a tényleges szövegkiadás között vannak; a továbbiakban röviden kitérek még néhány apróságra.

Bevett gyakorlat, hogy ha magyar nyelvű munkákra hivatkozunk, akkor az adott munka címét a főszöveg nyelvén is megadjuk. Az *Index bibliographicus*ban a magyar nyelvű tanulmányok címét zárójelek között latinul is meg kellett volna adni.

A kiadás lapjainak folyamatos sorszámozása helyett az oklevél szövegét kell csak folyamatos vagy ötsoronkénti sorszámozással megjelölni, hiszen a jól átgondolt és következetesen végigvitt adatszoportosítás (eredeti, átírat, említés, facsimile, kiadás, regeszta, fordítás, szakirodalom) szükségtelenné teszi a sorszámozást. A kiadott szöveg folyamatos sorszámozása a korszerű (lémmatizált) *apparatus criticus*nak is előfeltétele. Ha van korábbi jó szöveg, amelynek már van bevett utalórendszere, akkor azt is fel kell tüntetni az új kiadás lapszélén. Általában elmondható, hogy a számítógépes szerkesztés és tördelés fejlődésével ismét eljutottunk oda, hogy újra számolhatunk a lapszámmal mint adatközlő felülettel.

Végül nem mehetek el szó nélkül azon jelenség mellett, hogy a szövegkritika szaknyelvéből vett szakszók használatában nagy következetlenség – hadd ne mondjam: pongyolaság – figyelhető meg a történeti és a forráskiadás elméletét érintő újabb és legújabb irodalomban. Számos példát tudnék idézni, de térjünk inkább vissza az alapkérdéshez, vagyis a szövegkiadás alapelveihez.

Alapesetben a szövegkiadó rendelkezésére áll egy vagy több kézirat. Ha egy kézirat van, az lehet autográf vagy másolat. Mint a bevezetőben hozott példa mutatja, nemcsak a másolat, hanem az autográf is lehet hibás. A szövegkritikus

13 I. m. 101.

14 I. m. 105.

15 Uo.

16 I. m. 102.

álláspontja az, hogy nemcsak a másolat, hanem a szerzői kézirat is változtatható, mi több: változtatandó, ha hibás. A szövegkiadás célja ugyanis olyan szöveg létrehozása, amely értelmes, és megfelel a szerző vélelmezhető szándékának. A szerzői szándékot tükröző szöveg külső formájának pedig olyannak kell lennie, hogy az olvasó számára minél könnyebbé tegye a szöveg megértését. Ez a tárgyi és nyelvi magyarázatokra és a mindig változó helyesírásra is vonatkozik. Annak bemutatására, hogy ez a kérdés nem csak a középkori latin oklevelek helyesírása kapcsán merül föl, három példát említek a magyar irodalomból.

1. Helyesen tartják meg a szövegkiadók az *utca* főnév egyedi, a kiejtést visszaadó írásmódját a *Mikor az uccán átment a kedves* című József Attila-versben, de nem azért, mert annak írásmódja megfelel a kiejtésnek, hanem azért, mert az a vers megírásakor is eltért a korabeli helyesírástól.

2. Ugyanígy helyes a *sohajtság* rövid szótagjának meghagyása *A vén cigány*-ban, verstani okból:

„Kie volt ez elfojtott sohajtság,
Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
Ki dörömböl az ég boltozatján,
Mi zokog mint malom a pokolban?”

Azért idéztem hosszan a versből, hogy kitűnjék: a központosításra sincs valamilyen élő nyelvi gyakorlatot visszadó, gépiesen alkalmazható általános módszer. A központosítás ugyanis egyúttal értelmezés is: „Mi zokog mint malom a pokolban?” – más az értelem vesszővel, más anélkül. Ehhez hasonlóan értelmezési kérdés a vessző kitétele vagy elhagyása *A birodalom kormányzása* (*De administrando imperio*) egyik ismert helyén (DAI 30, 21–23), ahol az „ahol most a nomád életet élő” tag vessző nélkül a türkökre, vesszővel az avarokra vonatkozik.¹⁷

3. Hibaforrás lehet, ha a szövegkiadó által használt jelek ismertetése nélkül vesznek át és adnak ki újra egy szöveget, ami gyakran megesik. Nagyon sokan úgy tudják, hogy az Aristophanés komédiáiban feltűnő *Zeüs*z Arany sajátossága, holott a kitett két pont csak arra utal, hogy a kettőshangzót két rövid szótagnak kell ejteni, ahogyan maga a költő igazít el erről: „Az u-t csak pár szóban írtam magyar ü-nek; mint a Zeüszben (mikor kéttagú), melyet irodalmunkból már nagyon megszoktunk; vagy verselési és egyéb okból”.¹⁸

Ha több kézirat áll a szövegkiadó rendelkezésére, akkor az ismert módszerrel állapítjuk meg a lezármazási táblát a fennmaradt kéziratok összevetésével, és ezután következtetjük ki az archetípust. A módszerrel kapcsolatos új kérdésfeltevésekről kitűnő összefoglalást kínál Kenneth Dover *Szövegkritika* című fejezete a *Bevezetés a görög filológiába* című kötetben.¹⁹ A szerzői hibákra

17 Erről bővebben ld. *Olajos Terézia*: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. Magyar Nyelv 91(1995) 47–51.

18 Arany János összes művei. VIII. Drámafordítások. 2. Arisztophanész: A lovagok. A felhők. A darázsok. A béke. Az acharnaebeliek. Sajtó alá rend. Kövendi Dénes. Bp. 1961. 372–373.

19 Kenneth Dover: Textkritik. In: Einleitung in die griechische Philologie. Hrsg. Hans-Günther Nesselrath. Stuttgart–Leipzig, 1997. 45–58.

(*Autorenfehler*) ott hozott példákhoz érdemes még hozzávenni Kapitánffy Istvánnak egy módszertani szempontból is új eredményeket hozó tanulmányát,²⁰ ahol Kapitánffy István is szerzői és fordítói változatokról (variánsokról) beszél, olyan szövegállapotról tehát, amely túlmutat a fennmaradt kéziratokból kikövetkeztethető archetípus szövegén.

A szövegkritika új módszerei és eredményei, vethetné közbe valaki, nem alkalmazhatók középkori oklevelek kiadására. Az ellenvetésre a következőket lehet válaszolni. Az ellenvetés azon előfeltevése, hogy az oklevelek tárgyilagosa-bak az elbeszélő forrásoknál, ma már legalábbis vitatható.²¹ Nehezen fogadható el továbbá, hogy a szövegkritika alapelveit egy alacsonyabb szempontnak, például a kiadandó szöveg típusának rendeljük alá. Ha ezt tennénk, más és más szövegalkotó elvet kellene alkalmazni a versre, a drámára vagy a prózára. A mai gyakorlattól eltérően az ókorban a verset és a drámát folyamatos szöveggént, a drámát ráadásul a szereplőváltás feltüntetése nélkül hagyományozták, a szónoki beszédek viszont rövid sorokban, amint azt a papiruszletelekből tudjuk. S itt kell megemlítenünk azt is, hogy a szövegalkotás alapelveit az sem befolyásol(hat)ja, ha a kézirat nem közvetett úton, azaz középkori másolás útján marad ránk, hanem közvetlenül, papiruszon, kövön, fémen, fán vagy egyéb anyagon. Mind a görög–latin papiruszok, mind a görög feliratok kiadásaira hivatkozhatom, s nemcsak irodalmi szövegek kiadására, hanem az úgynevezett dokumentumpapiruszok, például gazdasági följegyzéseket tartalmazó papiruszok kiadására is. A szövegek kiadásában találhatunk persze eltérő jelöléseket, különböző zárójeleket, de az alapelv mindenütt ugyanaz: a kiadó értelmes szöveget kíván adni, a szöveg szerzőjének szándéka szerinti szöveget.

A különböző nyelvű szövegek kiadásában is adódhatnak persze a nyelvből következő eltérések, de az alapelvnek – a szerzői szándéknak – ott is érvényesülnie kell.

A DHA kiadója sajnos sehol nem beszél arról, hogy a kiadásba fölvetett görög szövegeket milyen elvek szerint adja ki. Az első kötetben öt görög nyelvű szöveg található, melyek közül négyet az előszó szerint Moravcsik Gyula gondozott: „*Julius Moravcsik professor universitatis ante mortem suam (1972) textus graecos edendos praeparaverat, e quibus quattuor (D. n. 13, 57, 131, 140) in hoc volumine locum habent.*”²² (Megjegyzem: a *Praefatió*ban a „*graecos*” kis kezdőbetűvel, míg a „*Hungaricas*” naggyal szerepel.)

Az ötödik görög nyelvű szöveggel kezdem, az *Appendix* második darabjával, amely csak lazán kötődik a magyar történethez, tudniillik a vlachok balkáni tar-

20 Kapitánffy István: Cerbanus és Maximos-fordítása. In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve I–III. Szerk. Takács Imre–Monostori Martina–Szovák Kornél. Pannonhalma, 1996., I. 357–368., másodközlését ld. Kapitánffy István: Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp. 2003. 170–193.

21 Szovák Kornél: Korreferátum Tringli István előadásához. Fons 7(2000) 44. – Az itt tárgyalt kérdésekhez ld. még Tringli István alapvető összefoglalását is: Tringli István: Középkori oklevelek kiadásának problémái. Fons 7(2000) 7–40.

22 DHA I. 12.

tőzkodását bizonyítja a 11. században. A szöveg II. Basileios (976–1025) ólompecsétes bullája, melyben a bizánci császár az ochridi érsek joghatóságát újítja meg és terjeszti ki az oklevélben felsorolt püspökségekre. A szövegnek csak a vége van meg a kiadásban, egyetlen jegyzet nélkül, s még az sincs megadva, hogy a szöveg kinek a kiadásából lett szó szerint átvéve.

Hasonló a helyzet a DHA I. 140. számú szövegével is: az itt kinyomtatott szöveg betűhív átvétel egy oklevélkiadásból,²³ anélkül azonban, hogy a kiszakított szövegrész pontos helyét²⁴ megtudnánk. A magyar történethez ez a szemelvény csak közvetett adatokkal szolgál, melyek alig-alig *ad res Hungaricas pertinentia*.²⁵

A DHA I. 131. számú szövege I. Alexios bizánci császár (1081–1118) és tarentumi Bohemund szerződése, az úgynevezett devoli szerződés, amelyet 1108 szeptemberében kötöttek, és amelynek aláírói között szerepel Kálmán magyar (a szövegben: dák) király két követe, Peres ispán és Simon (*oi ek tón Dakón hékontes apokrisiaroi para tou kralé kai sympentherou tés basileias zoupanos ho Perés kai Simón*). Ez utóbbi Moravcsik Gyula szerint az a pécsi püspök, aki a veszprémvölgyi apácamonostor görög nyelvű oklevelét 1109-ben lemásolta.²⁶ Az alapvető hiba ennél a szövegnél is az, hogy jöllehet a kiadó egy Párizsban őrzött görög kódexre is hivatkozik, tulajdonképpen nem jelzi, hogy a felsorolt négy kiadás közül melyikből veszi át – változtatás nélkül – a szöveget. Itt azonban már vannak lapalji jegyzetek, ezek pedig árulkodók. A szövegben ugyanis a helyes alakok szerepelnek, a jegyzetekbe szorulnak a rossz olvasatok (jöllehet nincs mindegyik megadva), és az itt adott jegyzetekben vannak még elfogadott vagy elvetett *correcturák* is. A főszövegbe fölvetett javításokról mindazonáltal nem derül ki, hogy ki(k)től származnak. Szintén hiba, hogy a kiadó (1992-ben) nem hivatkozik Moravcsik Gyula 1984-ben posztumusz megjelent, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* című forráskiadványára, ahol ugyanez a szöveg jobb *apparatus criticusszal* van kiadva. Ugyanez áll a DHA I. 57. számú szövegére is, ahol azonban nem sikerült betűhíven átvenni a szöveget a kiadásból, mint-hogy a *memelétékös* szóból elmaradt az egyik betű (a DHA I-ben: *memeltékös*).

A DHA I. görög nyelvű szövegeinek áttekintésében elérkeztünk a 13. számú szemelvényhez. Az ott kinyomtatott oklevélszöveg egyik kéziratáról készült az a bélyeg nagyságú fénykép, amely az MTA Történettudományi Intézetének honlapján hívja föl a figyelmet a Középkori Osztály szervezte kerekasztalra. Itt teljes mértékben sikerült megvalósítani a DHA I. kiadási elvét, ami olvashatatlan szöveget eredményezett. Egyfelől van ennek a szövegnek egy nem hibátlan, de jól használható kiadása, Czebe Gyula munkája,²⁷ amely mellelseg teljesen elvész a

23 Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana. I–VI. Edd. Fr. Miklosich–Jos. Müller. Vindobonae, 1860–1890., III. 3–23.

24 I. m. 9–10.

25 Vö. DHA I. 10.

26 Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjt., ford., bev., jegyz. Moravcsik Gyula. Bp. 1984. 106–107.

27 Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/3.) 135–244. (a szöveg: 145–146.).

feltüntetett kiadások (és újraközlések) tengerében, másfelől Györffy György a hibák tömkelegének jelölésekor nem számol sem a korabeli bizánci helyesírással, sem a bizánci oklevélkiadás gyakorlatával. De nemcsak a gyakorlatot nem követi, hanem azt az útmutatót sem veszi figyelembe, amelyet a bizánci okleveleket igencsak jól ismerő Franz Dölger és Johannes Karayannopoulos még 1968-ban adott ki a *Byzantinische Urkundenlehre* függelékéeként.²⁸ Itt ugyanis olvasható néhány megszívlelendő tanács.

A helyesírási hibák (itacizmusok, kettőzött mássalhangzók, az ϵ és az α felcserélése és hasonlók) a kritikai apparátusba kerüljenek úgy, hogy a kiadott szöveget az átlagolvasó is használni tudja. A nyelvtani és stilisztikai különlegességekre a Megjegyzések a helyesírásról és nyelvről szóló részben utalhatunk a sorszám megadásával. Ha azonban a szöveg annyira romlott, hogy áttekinthetetlen kritikai apparátus jönne létre, ajánlatos az eredeti és a javított szöveget teljes egészében egymás mellett vagy alatt kinyomtatni.²⁹ (A *renovatio* során átmásolt oklevél egyébiránt nem eredeti oklevél, ezek a szabályok tehát nem is vonatkoznak rá.)

Továbbá: A hiányzó *iota subscriptum*ot és az alkalmanként elmaradt hangsúlyjelet vagy hehezetet pótoljuk, de a kritikai apparátusban ezt nem jelezzük. A rosszul hangsúlyozott szót csak akkor tüntetjük fel a kritikai apparátusban, ha a hangsúlyjel nem a megfelelő szótagon van. Ha egy szón két hangsúlyjel van, akkor ezt jelezzük a kritikai apparátusban, mert ennek jelentősége lehet a nyelvtörténeti kutatás számára.³⁰

Végül: A kritikai apparátus összeállításában az általános kiadástechnikai szabályokat kell követni.³¹

Ha ezeket a szabályokat elfogadjuk, akkor a DHA I. 13. számú szemelvényének görög szövegéhez írt lapalji jegyzetekből mintegy százat hagyhatunk el.

A bizánci oklevelek kiadásának gyakorlata az elmúlt negyven évben nem sokat változott. Nagyot fordult viszont a világ „a kibernetika terén”, melynek fejlődését 1980 táján nem láthatta előre még a nemzetközi szabályzatot ismertető kö-

28 Franz Dölger–Johannes Karayannopoulos: *Byzantinische Urkundenlehre*. I. Die Kaiserurkunden. München, 1968. (Byzantisches Handbuch im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft III. 1. 1.) 141–146.: Richtlinien für die Herausgabe byzantinischer Urkunden.

29 „Die orthographischen Fehler (Itazismen, Doppelkonsonanten, Vertauschung von ϵ und α und ähnliche) müssen im Apparat derart berichtigt werden, dass der Text auch für einen Durchschnittsbenutzer verständlich wird. Grammatische und stilistische Besonderheiten können in den Bemerkungen über die Orthographie und Sprache mit Zeilenangabe vermerkt werden. Sind jedoch die Unebenheiten so zahlreich, dass ein unübersichtlicher Apparat entstünde, so empfiehlt es sich, den emendierten Text *in extenso* neben (oder unter) dem verwilderten Originaltext abzudrucken.” I. m. 143.

30 „In der Vorlage fehlendes *iota subscriptum* sowie vereinzelt fehlende Akzente und Spiritus werden »stillschweigend«, d. h. ohne Vermerk im Apparat, ergänzt. Falsche Akzente sollen im Apparat nur dann vermerkt werden, wenn sie an falscher Stelle stehen. Doppelakzente sind, da sie für sprachliche Untersuchungen von Bedeutung sein können, zu vermerken.” I. m. 145.

31 „Für den Apparat gelten die allgemeinen editionstechnischen Regeln”. I. h.

zéporkutató, Györffy György sem. Ma nap mint nap újabb és újabb lehetőségekre csodálkozhatunk rá. Az egyre bővülő adattárak némelyekben már a forráskiadások és a szótárak létjogosultságának kérdését is felvetik. A digitális fénykép bizonyos szempontból jobb lehet még magánál az eredeti dokumentumnál is. A számítógépes szerkesztés és tördelés eredményei ma már vetekszenek a kézi szedés hajdani eredményeivel. Mindezekkel a lehetőségekkel élni kell a szövegkiadás során. Többek között ezért sem lehet a DHA első kötetét ugyanúgy, a megkezdett módon folytatni.

A néhol talán túlságosan is élesnek tűnő kritika célja, hogy tudatosítsa: a második kötetet más kiadási elvek szerint kell kiadni. Mi több, nemcsak a DHA első kötetének kiadási elvei vitathatók. Bizonyos határesetekben még Kumorovitz L. Bernát álláspontja is megkérdőjelezhető az eredetivel, a fotokópiával és a kritikai kiadással kapcsolatban. Ha ezt bárki túlzottan sarkított véleménynek gondolná, javasolom, nézze meg az *Archimedes Palimpsestus* alsó írását szabad szemmel, fényképen és számítógéppel előállított képen,³² majd vegye kézbe a *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*ban megjelent Hypereidés-beszéd *editio princeps*-ét.³³

Szövegkritikai határbejárásunk végén a következő összegző megállapítást tehetjük: a kritikai kiadás mindig több, mint egy kézirat vagy a kézirat, hiszen a kiadásban benne foglaltatik a kézirat(ok) minden adata, s azon túl még a kiadó értelmezése is. A kiadó célja olyan értelmes szöveg létrehozása, amely megfelel a szerző vélelmezett szándékának.

ZOLTÁN FARKAS

EDITING PRINCIPLES AND THE DIPLOMATA HUNGARIAE ANTIQUISSIMA

The paper discusses the problems of the publication and editing of manuscripts, especially of Latin and Greek (Byzantine) charters from the Middle Ages. After examining the merits and drawbacks of the principles and guidelines applied in the publication of the first volume of the *Diplomata Hungariae Antiquissima* (1992), which were published by György Györffy in 1960 in the Hungarian periodical *Történelmi Szemle*, and discussing the international regulations for the publication of charters also accepted but not necessarily observed by György Györffy, the author proposes the reconsideration of some old principles. He answers the following questions: how to treat the original manuscript, which might contain mistakes, if we intend to produce a text intelligible for the general public; how to use the available copies and the new methods and devices provided by information technology; what to include in the main text and what to banish among “the footnotes”; (i. e. *apparatus criticus*) and in the appendices; and most importantly, how to produce a text which is closest to the assumed intentions of the author.

32 A részleteket (pl. a világhálón megtekinthető képek elérhetőségét) ld. Horváth László–Mayer Gyula: Az új Hypereidés. A kiadás előmunkálatai. *Antik Tanulmányok* 51(2007) 145–183.

33 Chris Carey–Mike Edwards–Zoltán Farkas–Judson Herman–László Horváth–Gyula Mayer–Tamás Mészáros–P. J. Rhodes–Natalie Tchernetska: Fragments of Hyperides’ *Against Diondas* from the Archimedes Palimpsest. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 2008. 165. sz. 1–19.

Hajdu Tibor tudományos munkáinak jegyzéke 2000–2010

A *Történelmi Szemle* Hajdu Tibor hetvenedik születésnapja alkalmából közölte műveinek bibliográfiáját (Hajdu Tibor tudományos munkáinak jegyzéke 1951–2000. *Történelmi Szemle* 42[2000] 1–2. sz. 171–186. l.). Most, nyolcvanadik születésnapján köszöntve őt, közzétesszük ennek folytatását, az elmúlt tíz évben publikált munkáinak jegyzékét.

2000

Mérlegen a XX. század. Válaszok a szerkesztőség körkérdéseire. *Múltunk* 45(2000) 1. sz. 96–105. l.

2001

François Furet: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról [Bp. 2000. Európa, 873 l. Ismertetés.]. *BUKSZ* 13(2001) 1. sz. 64–68. l.

La Hongrie dans les années de crise après la Première Guerre mondiale (1918–1920). *Guerres mondiales et conflits contemporains (Paris)* 50 (200) (2001) septembre, 37–51. l.

Das Horthy-Regime – autoritäre politische Macht in Ungarn während der Zwischenkriegszeit. In: *Democrația în Europa Centrală și de Sud-Est. Aspirație și realitate (secolele XIX–XX). – Demokratie in Mittel- und Südost-Europa. Erwartung und Wirklichkeit (im 19. und 20. Jahrhundert)*. Ediție coordonată de Sabine Habersack, Vasile Pușcaș, Viorel Ciubotă. Satu Mare, 2001. Editura Muzeului Sătmărean, 122–130. l.

Kádár's Shadow. [Ismertetés Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. I. kötet. 1912–1956 (Bp. 2001. Szabad Tér–Kossuth, 406 l.) és Varga László (szerk.): Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956 (Bp. 2001. Osiris–BFL, 728 l.) című könyvéről.] *The Hungarian Quarterly* 42(2001) 164. sz. 113–119. l.

[Károlyi] Mihály gróf rokonsága [levelek 1946–1956]. *Holmi* 13(2001) 10. sz. 1369–1387. l.

Mit tanultunk Valianitól? In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv* 27(2001) 268–270. l.

2002

Bona Gábor: Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban [1–3. kötet. Bp. 1998–1999. Heraldika. Ismertetés.]. *Századok* 136(2002) 1. sz. 237–239. l.

The Complete Democrat. [Ismertetés Litván György (sajtó alá rend.): Jászi Oszkár naplója, 1919–1923 (Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézet, 415 l.) című könyvéről.] *Budapest Review of Books* 12(2002) 1–2. sz. 58–61. l.

Hadsereg és város a dualizmus korában. In: *Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918. Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 14–15. novembra 2001. – Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések. A pozsonyi nemzetközi tudományos konferencia anyagai, 2001. november 14–15.* Szerk. Vojtech Dangl, Varga J. János. Bratislava, 2002. Vojenský historický ústav, 248–258. l.

Kádár és köre. [Ismertetés Huszár Tibor (szerk.): Kedves, jó Kádár Elvtárs. Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989 (Bp. 2002. Osiris, 871 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 28(2002) 8. sz. 105–109. l.

A moralista és a hatalom. Károlyi Mihály párizsi követi jelentéseiből, 1947–1949. 2000 14(2002) 10. sz. 50–61. l.

Yours Sincerely, János Kádár. [Ismertetés Huszár Tibor (szerk.): Kedves, jó Kádár Elvtárs. Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989 (Bp. 2002. Osiris, 871 l.) című könyvéről.] *The Hungarian Quarterly* 43(2002) 168. sz. 125–131. l.

2003

Count Michael Károlyi in Wartime England. From his Correspondence 1941–1946. *The Hungarian Quarterly* 44(2003) 172. sz. 98–112. l. Litván Györggyel közösen.

... és a hozzájuk csatlakozott Sepilov. [Ismertetés Dmitrij T. Sepilov: Nyepriknusij (Moszkva, 2001. Vagriusz, 400 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 7. sz. 104–108. l.

Fenséges jelentéktelenség. [Ismertetés Gordon Brook-Shepherd: Habsburg Ottó (Miskolc, 2003. Z-Press, 366 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 11. sz. 123–125. l.

A hadkötelezettség és a haza védelmének eszménye a soknemzetiségű Monarchiában. *Hadtörténelmi Közlemények* 116(2003) 1. sz. 32–38. l.

A hajléktalan professzor. [Ismertetés K. A. Antonova: V. M. Turok (k 90-letyiju szo dnya rozsgyenyija) (RAN. Szlavjanovegyenyije [Moszkva] 1995. 1. sz. 92–105. l.) című tanulmányáról.] *Mozgó Világ* 29(2003) 10. sz. 108–110. l.

Kádár János sakktáblája. [Ismertetés Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. II. kötet. 1956. november–1989. június (Bp. 2003. Szabad Tér–Kossuth, 384 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 8. sz. 107–109. l.

Károlyi Mihály levelezése. V. kötet. 1945–1949. Szerk. – –. A szerkesztésben közrem. Litván György. A névmutatót kész. Gelléri Gábor. Bp. 2003. Napvilág, 788 l., 1 t.

Károlyi Mihály párizsi követsége 1947–1949. *Múltunk* 48(2003) 2. sz. 3–57. l.

Két Antall József közös profilban. [Ismertetés Rainer M. János: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években (In: Az 1956-os Intézet évkönyve 2002. Szerk.: Rainer M. János–Standeisky Éva. Bp. 2002. 1956-os Intézet, 135–168. l.) című tanulmányáról.] *Mozgó Világ* 29(2003) 4. sz. 125–128. l.

Lehet-e még újat olvasni a Horthy-rendszerről? [Ismertetés Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között (Szerk. Paál Vince. Bp. 2001. Osiris, 431 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 3. sz. 109–113. l.

A marxista történetírás utolsó mohikánja. [Ismertetés Eric Hobsbawm: Interesting Times. A Twentieth-Century Life (London, New York, Ontario, Camberwell, Auckland etc., 2002. Allen Lane–The Penguin Press, 448 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 9. sz. 108–110. l.

Nevében él a nemzet? [Ismertetés Karády Viktor–Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig (Bp. 2002. Osiris, 378 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 6. sz. 107–109. l.

Szabó Ervin és a szocialista mozgalom. In: *A város könyvtárnoka. Konferencia Szabó Ervin születésének 125. évfordulója alkalmából, 2002. október 10.* Sorozatszerk. Fodor Péter. Közrem. Horváth Zsolt, Kiss Bori, Sándor Tibor. Bp. 2003. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 31–39. l. /A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár közleményei, 2./

Trianon dokumentumai. [Ismertetés Zeidler Miklós (szerk.): Trianon (Bp. 2003. Osiris, 931 l. /Nemzet és Emlékezet/) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 12. sz. 119–121. l.

Tudjuk, de nem értjük. [Ismertetés John Lewis Gaddis: Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése (Bp. 2001. Európa, 835 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 29(2003) 5. sz. 109–113. l.

2004

Demokrácia és diktatúra válaszüttján 1919-ben és 1945 után. In: *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma.* Szerk.: Feitl István, Földes György, Hubai László. Bp. 2004. Napvilág, 390–394. l.

Emlékezet és valóság. A magyar politika vezéralakjai a világháborúban. *Századok* 138(2004) 6. sz. 1454–1461. l.

Fejérváry Géza karrierje, avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence. *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004) 1. sz. 3–59. l.

Hannibál legújabb feltámasztása. [Ismertetés Móra Ferenc: Hannibál feltámasztása (Bp. 2004. Argumentum, 126 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 11. sz. 107–109. l.

Hazatérhet-e végre Jászi Oszkár? [Ismertetés Litván György: Jászi Oszkár (Bp. 2003. [2004.!] Osiris, 508 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 3. sz. 115–117. l.

Károly, a békecsászár. *História* 26(2004) 10. sz. 17–18. l.

A koalíció titkai: 1945–1947. [Ismertetés a Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948 (Vál. és szerk. Horváth Julianna et al. Bp. 2003. Napvilág, XXI, 1099 l.) című könyvről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 5. sz. 124–127. l.

Egy makacs reformer. [Ismertetés Huszár Tibor: Beszélgetések Nyers Rezsővel (Bp. 2004. Kossuth, 452 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 7. sz. 100–103. l.

Miért maradt Moszkvában Bulgakov? [Ismertetés Mihail Afanaszjevics Bulgakov: Sárba taposva. Naplók, levelek 1917–1940 (Összeáll. és ford. Kiss Ilona. Bp. 2004. Magvető, 536 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 9. sz. 109–112. l.

A rendszerváltás anatómiája. [Ismertetés Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002 (Bp. 2003. Századvég, 636 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 6. sz. 121–123. l.

Szakály Sándor: Honvédség és tisztikar 1919–1947. Válogatott írások, 1984–2002 (Bp. 2002. Ister, 308 l.) [és uő.:] A magyar katonai felső vezetés 1938–1945 (Bp. 2003. Ister, 410 l.). [Ismertetés.] *Hadtörténelmi Közlemények* 117(2004) 1. sz. 302–305. l.

Szoborháború. [Ismertetés Pótó János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika (Bp. 2003. Osiris, 310 l.) című könyvéről és Ablonczy Balázs: Teleki Pál életéről szóló tanulmányairól (Rubicon 15/2004/ 2. sz. 8–66. l.).] *Mozgó Világ* 30(2004) 4. sz. 117–120. l.

Tudósítás a történészfrontról. [A Magyar Történelmi Társulat Műhelybeszélgetések című vitasorozata harmadik, A történetírás új irányzatai című rendezvényéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 12. sz. 120–123. l.

Útikönyv a közelmúlt labirintusához. [Ismertetés Romsics Ignác: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről (Bp. 2004. Osiris, 466 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 30(2004) 10. sz. 113–116. l.

2005

„De mi képtelenség – Mars könyvet olvas!” Küzdelem a korszerű magyar tisztképzésért 1848 előtt. In: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Szerk.: Hausner Gábor. Bp. 2005. Argumentum, 233–246. l.

A diplomások létszámnövekedésének szerepe az antiszemitizmus alakulásában. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Bp. 2005. Balassi, 54–66. l.

Az 1918-as Népköztársaság. *Múltunk* 50(2005) 2. sz. 194–202. l.

Hiedelmek, tévhitek, hazugságok a történelemben. Makacs beidegződések. (Interjú. Készítette Váradi Júlia). *Mozgó Világ* 31(2005) 2. sz. 42–47. l.

Károlyi Mihály emlékezete. *Népszabadság* 63(2005) március 19. (65. sz.) Hétvége Melléklet, 10. l.

Magyarország betagozása a szovjet érdekszférába. [Ismertetés Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június*. (Bp. 2005. Gondolat, 384 l.) című könyvéről.] *Múltunk* 50(2005) 4. sz. 272–278. l.

Nagykövetünkről jelentjük. *Mozgó Világ* 31(2005) 10. sz. 93–103. l.

Polányi Károly a londoni magyar antifasiszta mozgalomban. *Múltunk* 50(2005) 1. sz. 246–254. l.

2006

The Confession of János Kádár. *The Hungarian Quarterly* 47(2006) 183. sz. 100–110. l.

Litván György, 1929–2006. *Rubicon* 17(2006) 10. sz. 80–81. l.

Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává (1948–1956)? *Történelmi Szemle* 48(2006) 3–4. sz. 309–336. l.

2007

A diplomások létszámnövekedésének társadalmi hatásai a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben. *Történelmi Szemle* 49(2007) 1. sz. 63–89. l.

A középosztály érdekérvényesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában. *Iskolakultúra* 17(2007) 2. sz. 24–29. l.

A miniszter és apósa. Burián István és Fejérváry Géza. *Történelmi Szemle* 49(2007) 4. sz. 549–561. l. Ua. In: *A Lajtán innen és túl. Jenseits und diesseits der Leitha. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára*. Szerk.: Ress Imre, Szabó Dániel. Bp. 2007. MTA Történettudományi Intézet, 317–329. l.

Nagy Imre snagovi elmékedése. [Ismertetés Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, elmékedések 1956–1957* (Szerk.: Vida István. Bp. 2006. Gondolat–Nagy Imre Alapítvány, 447 l.) című könyvéről.] *Magyar Tudomány* 167(2007) 4. sz. 529–531. l.

Régi és új elitek Magyarországon a két világháború között. In: *A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára*. Szerk.: Gábor György et al. Bp. 2007. Pallas, 233–244. l.

Új köztársaságok az első világháború után. In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok*. Szerk.: Feitl István. Bp. 2007. Napvilág, 38–46. l.

2008

Az Eckhardt-legenda lomtárba kerül. [Ismertetés Eckhardt Tibor: Visszaemlékezések 1941–1943 (Szerk.: Kádár Lynn Katalin. Ford.: Strausz Péter. Bp. 2008. L'Harmattan, 528 l.) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 52(2008) június 27. (26. sz.) 27. l.

Emigrációs hullám a forradalmak után – 1919. *Rubicon* 19(2008) 1. sz. 36–42. l.

A 20. század ébresztője. Litván György életműsorozatának első kötetéről. [Ismertetés Litván György: Maradjunk a tényeknél. Történeti–politikai írások (Vál. és szerk.: Gál Éva, Kende Péter. Bp. 2008. 1956-os Intézet, 404 l.) című könyvéről.] *Mozgó Világ* 31(2008) 4. sz. 104–106. l.

Károlyi Mihály levelezése. VI. 1949–1955. Szerk.: –. Bp. 2008. Napvilág, 552 l., 9 t.

Linder Béla és Pogány József a hadügy élén. A hadsereg bomlása. *História* 30(2008) 9. sz. 33–35. l.

A második reformnemzedék és követői. [Ismertetés Litván György: Sorstársak és kortársak. Portrék (Vál. és szerk.: Gál Éva, Kende Péter. Bp. 2008. Noran, 287 l.) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 52(2008) június 6. (23. sz.) 79. Ünnepi Könyvhét melléklet, 5. l.

Szovjet-Oroszország és az I. világháború vége. A breszti béke évfordulójára. *História* 30(2008) 1. sz. 3–6. l.

Transformations of the Officer Corps in Hungary (1900–1940). *Historical Social Research (Köln)* 33(2008) 2. sz. 214–220. l.

2009

Emlékezet és valóság. A magyar politika vezéralakjai a világháborúban. In: *Az első világháború.* Szerk.: Szabó Dániel. Bp. 2009. Osiris, 779–786. l. /Nemzet és Emlékezet./

Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle* 51(2009) 4. sz. 519–539. l.

Mikor lesz szabad a magyar gondolat? [Ismertetés Litván György: Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok (Vál. és szerk.: Gyurgyák János. Bibl.: Pótv János. Bp. 2008. Osiris, 398 l.) című könyvéről.] *Holmi* 21(2009) 4. sz. 565–571. l.

Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról. *Századok füzetek* 5. sz. Szerk.: Pál Lajos. Bp. 2009. Magyar Történelmi Társulat, 5–17. l.

2010

Ex libris. [Ismertetés Szabó Dániel (szerk.): Az első világháború (Bp. 2009. Osiris, 838 l. /Nemzet és Emlékezet/), Ormos Mária: Világháború és forradalmak 1914–1919 (Bp. 2009. Kossuth, 104 l. /Magyarország története 17./), Pollmann Ferenc: Trianon felé. A magyar hadsereg ügye a kiegyezéstől Trianonig (Bp. 2009. Hadtörténeti Múzeum, Püldo Kiadó, 125. l.) és Lengyel Gábor (szerk.): Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából (Pécs, 2009. MOSZT–Történészceh Egyesület, 275 l. /MOSZT Könyvek 3./) című könyvéről.] *Élet és Irodalom* 54(2010) március 5. (9. sz.) 23. l.

Justus Pál. [Szerk.: Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 2008. Magyar Lajos Alapítvány, 180 l. Ismertetés.] *Századok* 144(2010) 1. sz. 235–238. l.

A Tanácsköztársaság mint a közép-európai forradalom része. In: *1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak*. Szerk.: Krausz Tamás, Vértés Judit. Bp. 2010. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 17–24. l. /Kelet-európai tanulmányok, V./

Összeállította: Pótó János

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- BÁCSATYAI DÁNIEL egyetemi hallgató (Pázmány Péter
Katolikus Egyetem)
- FARKAS ZOLTÁN egyetemi docens (Pázmány Péter
Katolikus Egyetem)
- GLATZ FERENC az MTA rendes tagja, igazgató (MTA TTI)
- JANEK ISTVÁN PhD, tud. segédmunkatárs (MTA TTI)
- PÓTÓ JÁNOS PhD, osztályvezető (MTA TTI)
- SZÚCS LÁSZLÓ ny. főlevéltáros
- TÓTH GERGELY PhD, tud. segédmunkatárs (MTA TTI)
- VÁMOS PÉTER a nyelvtud. kandidátusa,
tud. főmunkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2010-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2010

2

2010 AUG 17

54432
93199 FI T88

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *PÉTER KATALIN*
ARISZTOKRATA NŐK NÉVHASZNÁLATA
A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
- *ANSSI HALMESVIRTA*
TELEKI PÁL FINNORSZÁGI
TANULMÁNYÚTJA 1924-BEN
- *BORHI LÁSZLÓ*
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
ÉS MAGYARORSZÁG 1941–1989
- *GÁL ÉVA*
A KÁDÁR KORI ÁLLAMBIZTONSÁG
ESETE SZALAI SÁNDORRAL

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LII. ÉVFOLYAM, 2010. 2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Péter Katalin: Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon	151
Anssi Halmesvirta: Teleki Pál finnországi tanulmányútja 1924-ben	189
Borhi László: A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989	209
Gál Éva: „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral	237

ÉLETMŰ

Sipos Péter műveinek bibliográfiája (1964–2010). Összeállította: Pótó János	273
--	-----

MEGEMLÉKEZÉS

Szász Zoltán: Niederhauser Emil 1923–2010	299
---	-----

PÉTER KATALIN

Az asszony neve*

Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi
Magyarországon

A név és a névhasználat jelenségeit azért tartom tanulmányozásra érdemesnek, mert az a véleményem, hogy ezen az úton egyének és csoportok társadalmi elhelyezkedéséről, illetve társadalmi megbecsültségéről lehet értesüléseket nyerni.¹ Elképzelésem nem annyira az ősi és valamikor minden kultúrában megvolt névmágia 16–17. századi működésének feltételezésén alapul, mint inkább hosszú idő alatt kialakult forrásbenyomáson. Mert igaz, hogy a források olvastán lehet valami olyat érzékelni, mintha a kortársak bizonyos tabuk hatása alatt alkalmaznák, illetve nem alkalmaznák szövegeikben a neveket, ilyen magatartásuk – ebben a korban már – szokásnak, nem hiedelem hatásának tűnik. A forrásbenyomás pedig az, miszerint a névhasználat bonyolult szokásrendet követett. Különösen erős ez az olvasói élmény, ha a forrásban asszonyokról van szó.

Ezért adtam ennek a tanulmánynak *Az asszony neve* címet. A híres *A rózsá neve* regénycímre emlékeztet.² Arról Umberto Eco azt írta, hogy a rózsá-szimbolika összetett volta miatt választotta. Minden olvasó úgy magyarázhatja, ahogyan kedve vagy műveltsége tartja.³ Az én értelmezésem szerint a rózsá szimbólum azért nagyon kifejező éppen a nevek összefüggésében, mert a rózsát mint csodá-

* Az MTA Történettudományi Intézete és a Budapesti Európa Intézet Reneszánsz a 16. századi Kelet-Közép-Európában c., 2009. jan. 13-i konferenciáján elhangzott előadás kibővített változata. Nagyon köszönöm Gecsényi Lajos segítségét a végleges szöveg kialakításához.

1 Általános tájékozódásra a következő munkákat használtam: *Hadrovics László*: Magyar történeti jelentéstan. Bp. 1992.; *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik*. 1–2., Registerband. Hgg. Ernst Eichler–Gerold Hilty–Heinrich Löffler–Hugo Steger–Ladislav Zgusta. Berlin–New York, 1995–1996. (*Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 11. 1–2., [Register]); *Namenforschung und Geschichtswissenschaften. Literarische Onomastik. Namenrecht*. Hgg. Dieter Kremer et al. Tübingen, 2002. (*Onomastik für Namenforschung* VI.); *Hajdú Mihály*: Általános magyar névtan. Bp. 2003.; *Albrecht Greule*: Sprachgeschichte und Kontaktlinguistik. In: *Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. Ernst Eichler*. Hg. Karlheinz Hengst–Dietlind Krüger. Leipzig, 2005. (*Namenkundliche Informationen Beiheft* 23.) 23–36.; *Wardhaugh Ronald*: *An Introduction to Sociolinguistics*. Malden, 2006.

2 Némi változatosság ahhoz képest, hogy az ilyen névtani dolgozatok rendszerint a shakespeare-i „Mi is a név?” kérdésre utalnak, ahol a szöveg egyébként a rózsá nevével folytatódik, vagy az Alice Tükrországban-nak a dalról szóló beszélgetésére, ami azonban magyarul nem jó, mert a „name of the song” helyett „a dal címe” áll benne. Mindkettő Kosztolányi Dezső fordítása.

3 *Umberto Eco*: Széljegyzetek a rózsá nevéhez. In: *Uő*: *A rózsá neve*. Bp. 2005. 586.

latos virágot mindenki ismeri, de – bár valamennyinek van neve – kevesen tudnak egy-egy rózsafajtát pontosan megnevezni. Az a változat, amelyet én a legjobban szeretek, sárga. Hosszú szárú, és többnyire tearózsának hívják, de én a virágosnál csak „abból a sárga rózsából” szoktam kérni valamennyi szálát. Most néztem meg, hogy a neve tulajdonképpen „Teahybrid Ambassador”.

Ennek a tanulmánynak az eredményei szerint a rózsza analógia a 16–17. századi mágnásasszonyoknál nem sántít: a társadalom igen nagy becsben tartott tagjai voltak. Megbecsültségüket az jelezte, hogy születési nevüket egész életükben megtartották; házassági nevüket csak bizalmas beszédben használták, illetve alkalmazták. A névhasználatnak ezt a gyakorlatát követték a magyarországi születésű mágnások az akkori ország minden anyanyelvén. A beházasodott emberek többnyire megtartották eredeti kultúrájuk névhasználati szokásait. A dolgozat elméleti és módszertani kereteit a társadalmi nemek egyenértékűségének meggyőződése adja. Ez azt jelenti, hogy – szemben a nemek állandó harcát feltételező feminizmussal – a közös létezés tényéből indulok ki, és a társadalmi kölcsönösséget tételezem.⁴ Erre az álláspontra részint elméleti megfontolások, részint szakmai tapasztalat vitt.

A sárospataki női családfők kutatásánál fel kellett ismernem, hogy nem tudok a nők helyzetéről a közhelyeken túlmenő érdemleges eredményekre jutni a férfiak körülményeinek ismerete nélkül.⁵ Azóta mind a források kezelésében, mind a feldolgozásukban ez az álláspontom. Az egyénin túlmenő asszonyi jelenségek kutatásában a leghatározottabban törekszem arra, hogy csak olyan forrásokat használjak, amelyek nőkről és férfiokról egyaránt szólnak. Ehhez a dolgozathoz is mindkét társadalmi nem névhasználatáról tájékoztató forrásokat kutattam. Az eredmény szól az arisztokrata asszonyok névhasználatáról.

Néven itt az emberek egyedi megjelölésére és azonosítására használt, főnevekből, közelebbiről szótanilag tulajdonnevekből összeállított szókapcsolatot, a személynevet értem.⁶ A névhez kapcsolódó közszavakkal létrehozott szerkezetet meghatározásnak vagy körülírásnak tekintem. Egyetértek viszont azzal a megfontolással, amelyet irodalmárok még 1977-ben vetettek fel. A Barabás–Kálmán C.–Nádasdy szerzőtrío a nyelvtani ismérvekkel szemben a név szociokulturális jellegét határozta meg. Durván leegyszerűsítve azt állították, miszerint névnek az a szócsoporthoz tartozó, amelyet a társadalom annak tart, illetve megtanulta róla, hogy név.⁷ Nem tudom, mennyire védhető a tétel attól az

4 Kölcsönösségen a lélektanban, az emberi szokásrendben és a közgazdaságtanban egyaránt megfogható, nem feltétlenül harmóniát kifejező viszonyrendszert értek: *Mérei Ferenc*: A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája. In: *Csoportdinamika*. Válogatás Kurt Lewin műveiből. Bp. 1975. 7–53.; *Mérő László*: A közgazdaságtan pszichológiai vonatkozásai. In: *Gazdaságpszichológia*. Szerk. Hunyady György–Székely Mózes. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek) 37–110.; *Edmund Leach*: Szociálanthropológia. Bp. 1996. 127–148.; *Talcott Parsons*: *The Social System*. London, 1951. 200–205.

5 Péter Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16–17. században. *Századok* 123(1989) 563–609.

6 Ld. A magyar nyelv értelmező szótára. V. Mo–S. Bp. 1961. 195.

7 Barabás András–Kálmán C. György–Nádasdy Ádám: Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79(1977) 135–155.

időtől kezdve, amióta a névviselést törvény szabályozza, de az általam itt vizsgált korra bizonyosan áll. Nem volt olyan hatóság, amely az emberek nevét megszabta vagy rögzítette volna.⁸ Az egyházi anyakönyvezés ugyan éppen megkezdődött, de minden jel arra utal, hogy a lelkészek az érintettek által mondott neveket írták be, illetve még így sem feltétlenül tartották szükségesnek a vezetéknev fel-tüntetését.⁹ A nő házasság utáni nevééről különösen nem volt szó.¹⁰

Végül is különböző természetű források segítségével azt kutattam, hogy egyes arisztokrata személyek, problémaállításom szerint elsősorban a férjes asszonyok egyéni meghatározását igénylő helyzetekben az emberek milyen névvel nevezik meg magukat, illetve hogyan nevezik meg őket.

I. Latin nyelvű források adatai

Mint hogy a vizsgált kor írásbeliségében a latin igen nagy terjedelemmel volt jelen, latin nyelvű források bevonását elengedhetetlennek tartom. A kutatás eredményeinek esetlegességét elkerülendő bizonyos forrástípusok anyagát módszeresen néztem át. A kiválasztás szempontja az volt, hogy a teljes anyag elektronikus rögzítéssel, következetesen kereshető formában legyen hozzáférhető. Két adatbázisra alapoztam. Az egyik *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatai rendszere a 16–17. században* című honlap, amelyet Koltai András állított össze és bővít folyamatosan.¹¹ A másik a *Magyar Országos Levéltár* A 57 jelzetű *Libri Regii – Királyi Könyvek* című állagának CD-Romon és DVD-Romon egyaránt kiadott anyaga. A levéltár munkatársai alakították adatbázissá.¹²

8 Egyes vélemények szerint a jobbágy nevét a földesúr adta. Magyarországi források azonban nem szólnak mellettük.

9 Ld. a sárospataki katolikus anyakönyvet: Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény Sárospatak Matricula I–III. 1663–1742.; *Órdög Ferenc*: Az első magyarországi református anyakönyv családnevei és névhelyettesítői. In: Szavak – nevek – szótárak. Szerk. Kiss Gábor–Zaicz Gábor. Bp. 1997. 270–282. Szlovák anyakönyvek és urbáriumok összehasonlítása: *Mária Kohútová*: Príspevok k starším dejinám západného Slovenska (Urbár Holičského panstva z konca 17. storočia). Historický Časopis 40(1992) 595–608.

10 Magyarországon az 1952. IV. 26. §. rögzítette először a feleség azon jogát, ill. kötelességét, hogy a házasság után viselt nevééről nyilatkozzék.

11 <http://archivum.piar.hu/arisztokrata> Mivel folyamatosan bővül, közlöm utolsó beletekintésem dátumát: 2010. ápr. 18.

12 A 16–17. századi résznek kétféle elektronikus kiadása van: Királyi Könyvek CD-ROM (I–IV.) Készítették: Vissi Zsuzsanna–Trostovszky Gabriella–Tuza Csilla–Németh István–Kis Péter. Adatfelelős: Németh István. H. és é. n.; Libri regii. Királyi Könyvek 1527–1918 DVD-ROM. A szöveges adatbázist készítették: Vissi Zsuzsa–Trostovszky Gabriella–Németh István–Tuza Csilla–Csavlek Judit–Magyar Gabriella–Németh György. Fotó: Czikkelyné Nagy Erika–Micheller Jánosné–Szénási Jánosné. H. és é. n. Online hozzáférhető a Magyar Országos Levéltár (= MOL) honlapján: <http://www.mol.gov.hu>. A CD-t, ill. a DVD-t használtam. Különböző kutatási lehetőségeket adnak. Az oklevelek teljes szövegét lehet rajtuk olvasni. Alább a jegyzetekben a levéltári jelzetet adom: LR kötetszám, oldalszám.

Külön figyeltem a -né toldalékkal képzett asszonynevek előfordulására.¹³ Ez látszik indokoltnak, mert Pais Dezső középkori latin szövegekből hámozta ki ennek a fajta névnek az értelmét, vagyis bizonyosan létezett a magyarországi latinban.¹⁴

1. A főúri rangemelés oklevelei

Ezek az iratok minden esetben a megadományozott személynek vagy több megadományozott személynek szóló királyi diplomák.¹⁵ Az oklevél szövege tartalmazhat rendelkezést arról, hogy a címzett vagy címzettek mellett ki részese még az adott rangemelésnek. Az iratok szerzője a *Magyar Udvari Kancellária* valamely tisztviselője volt. Nem valószínű azonban, hogy a névhasználat rögzítésében a tisztviselőknek nagy szerepük lett volna. Nyilvánvalóan a kérelmezőtől származó adatokat, illetve szövegelemeket használtak. Mivel egyes rangemelések a címzett távoli rokonait, esetleg kisgyerekeit is befoglalták, akiket a királyi hivatalokban aligha ismertek, az elemi adatokat értelemszerűen maga az ügy kezdeményezője szolgáltathatta.¹⁶ Így szinte biztosra vehetjük, hogy az oklevelekben említett személyek meghatározása a kérelmezőktől származik.¹⁷

A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században című adatbázis 1526-tól a 17. század végéig 170 rangemelés vagy rangemelés megerősítésének, megújításának adatait közli eredetiből vagy másolatból.¹⁸ Legnagyobb részük férfiakkal szól, vagyis főként férfiak nevét vagy meghatározását tartották fenn. Ebbeli gyakorlatuk majdnem kétszáz év alatt nem változott: felnőtteknél a

13 A személynevek alakját forrásidézetekben megtartom. Saját szövegemben a következő kézikönyv gyakorlatát követem: *Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* Bp. 1970.

14 A 15. századi latin szövegből hasonló képzésű neveket közölt *Mező András: Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepén.* Kisvárdai, 1970. (A kisvárdai Vármúzeum kiadványai 3.).

15 A nemesi rangemelés irataival, lévén ebben a tanulmányban mágnásokról szó, nem foglalkozom.

16 Oláh Miklós magának és saját közvetítésével kilenc embernek, néhai fivére két fiának, egy lányának, saját két nővérének és férjeiknek, továbbá egyik testvére éppen érvényes, valamint előző házasságából született két, különböző nevű fiának szerzett 1558-ban rangemelést. A diploma mindenkit pontosan neven nevez. Nem valószínű, hogy a tisztviselők maguktól ilyen részletesen ismerték volna az Oláh-rokonságot. – Erdődy Péter 1565-ben Tamás, Péter, Anna és Margit nevű fiaival és lányaival együtt kapott rangemelést, akik akkor négy és tizennégy év közötti gyerekek voltak. Nyilván Erdődy kérvényéből tudtak róluk és ismerték a nevüket Bécsben.

17 Valószínűleg a kérelem tartalmától függött az, hogy ki milyen kiterjedt rangemelést kapott. Másként megmagyarázhatatlanok olyan ellentmondások, mint pl. az, hogy a sokgyerekes Thurzó György 1606-ban kelt grófi oklevele nem tartalmazza lányai vagy fia nevét, Esterházy Miklós 1626-os diplomája viszont akkor még egyetlen fia mellett alig egyéves egyetlen kislányát is megnevezi. Sokan a feleségükről szóló utalás nélkül kaptak rangemelést, míg másoknál megnevezik a rangemelésben részes házastársat.

18 124 bárói és 46 grófi rangemelést tartalmaz. Ezekkel dolgoztam. Az oklevelek rendelkező részét Koltai többnyire megadja. Ott, ahol nem tette meg, megnéztem az általa közölt levéltári jelzeten az eredetit. Másutt közölt ilyen forrásokkal nem foglalkoztam.

teljes nevet, gyerekeknél a keresztnévet, esetleg több keresztnévet adtak. A keresztnév, ha volt latinos formája, rendszerint latinul állt. Az 1527 után elsőként fennmaradt rangemelés, Nyáry Ferencé, 1535-ben a megadományozottat „Franciscus Nyary de Bedeg”-nek nevezte. Az utolsó 17. századi 1690-ben Pekry Lőrincnek, „Laurentius Pekry”-nek szólt.¹⁹ A fiúgyerekek a Pethe család 1606-os diplomájában mint „Martinus, Georgius et Stephanus Pethe” vannak megnevezve, vagyis latinul írták őket, és vezetéknév csak a fiúk felsorolásának végén áll. Hasonlóan állították ki Ghillány Györgyék 1688-as oklevelét: fiai mint Georgius, Antonius és Joannes Georgius, de minden vezetéknév nélkül vannak felvéve. Lányok meghatározásánál ugyanez volt a szokás, keresztnévük latinos formájával jelölték őket hajadonságuk egész ideje alatt. A 17. század közepén Viczay Ádám és fia mellett két lánya, Margit és Orsolya, azaz „Margaretha et Ursula” nyert báróságot.

Nők jelenlegi tudásunk szerint a 16–17. század során egyszer voltak rangemelő diploma címzettjei. Forgách Éva, Judit, Mária, Zsófia és Eszter kapott 1655-ben grófi rangot. Az oklevél azt mondja, azért jutottak hozzá, mert kiváló szüleik fia, Ferenc, aki korábban grófi rangot kapott, nem régen utódok nélkül meghalt. Így Forgách Miklós leszármazottai ők, illetve az ő gyermekeik lesznek. Valamennyiük címe „gimesi gróf”, ami mindkét nembeli törvényes utódaikra is vonatkozik. „Easdem, Dominam Evam ac per eam Juditham, Mariam et Sophiam [...] necnon virginem Eszter [...] haeredesque et posteritates earundem utriusque sexus universos ex legitima serie descendentes perpetuos comites de Ghymes solemniter pronunciavimus”, foglalja össze a királyi kegy lényegét az oklevél a vége felé. A szöveg tartalmi rendelkezéseit egyelőre nem tudom értelmezni; a rangok öröklődésének jelenségei még feltáratlanok. Nem tudjuk, a nőknek adott örökletes rang hogyan működött.²⁰

A mágnásasszonyok névhasználatát tekintve viszont világos és értékes forrás a Forgách lányok grófi diplomája, mert négyen férjes asszonyok voltak, a szöveg pedig nevükön nevezve többször is felsorolja őket.²¹ Mellettük 22 asszony kapott mint valakinek a hozzátartozója rangemelést. Két asszony közülük Oláh Miklós, egy Erdődy Tamás horvát bán testvére volt. A többi közvetlenül rangemelt asszony, mindösszesen 19 nő, mint férjének a felesége kapott báróságot vagy grófságot.

*

A 16–17. századi rangemelő oklevelek 26, a rangemelés tekintetében eltérő státusú asszony névhasználatának pontos adatait adják (1. táblázat).²²

19 A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere i. m. 2010. ápr. 18-án volt állapota szerint.

20 A probléma azokra a lányokra is áll, akik közvetve, mint apjuk lányai, esetleg a címzettek más nőrokonai kaptak rangemelést. Ilyenkor a rangemelő szövegek világosan kimondják, hogy a mindkét nemre érvényes öröklés az utódaikat megilleti.

21 Az irat bizonyosan nem hamisítvány. Eredetije jelenleg ismeretlen ugyan, de fogalmazványa fennmaradt a Magyar Kancellária iratai között.

22 A táblázatok a szövegben első említésüknél találhatók.

1. táblázat

26 rangemelt asszony névhasználata

keresztnev és vezetéknév	20	minden vezetéknév apától örökölt
csak keresztnév	5	
asszony neve férjével egy szerkezetben	4	

A rangemelő oklevél forrástípus adatai arra utalnak, miszerint az általános szokás az volt, hogy az arisztokrata asszonyokat saját keresztnévükkel és apjuktól örökölt vezetéknévükkel jelöljék. A keresztnév külön használata szokatlannak tekinthető. Az asszony és a férj nevének egy szerkezetbe illesztése pedig ellentmondásos volt. Nem feltétlenül fejezte ki a nevek szükségszerű összetartozását. Erdődy Margit neve az Erdődy Tamással együtt rangemelteket egyik felsorolásában ilyen meghatározással állt: „Domina Margaretha Erdődy comitissa fidelis nostri Magnifici Jacobi Zekely de Kevend consors, soror Thomae Erdődy”. A szerkezetet tekintve Margit férjének és fivérének azonos a súlya. Még tágabb értelmű azonos szerkezettel írták le oklevelük szövegében egy alkalommal a Forgách lányokat. „Generosae et Magnificae Dominae Eva Spectabilis et Magnifici Emerici Erdődy etc., Juditha Spectabilis et Magnifici olim Comitissae Tersaczkay Relicta Vidua, Maria Spectabilis et Magnifici Georgy Illyesházi, Sophia Spectabilis et Magnifici Georgy Tersaczkay fidelium nostrorum consortes, necnon Esztera adhuc virgo, Spectabilis et Magnifici Nicolai Forgacz di Gyimes (Titulus) ex Magnifica et Generosa Domina Esztera Bossánj consorte sua a Patris quidem Banali, Matris vero Orszaghiana, Palatina originem trahente filiae susceptae et progenitae.” Ez az utóbbi hosszú mondat nyelvtanilag bizonyosan egy szerkezet, de az asszonyok és a megfelelő férjek nevének összekapcsolása nem kifejezett benne.

Az a megoldás, hogy a feleség a férj vezetéknévéből képzett asszonynevet viselt volna, a rangemelő diploma forrástípusban nem fordult elő.

2. Különböző királyi adománylevelek

A *Királyi Könyvek*be bejegyeztetett iratokat néztem át. Mivel a bejegyeztetés, ami a Kancellárián történt, illetve a bejegyzés elhagyása egyéni döntéstől függött, igen változatos tartalmú iratok kerültek a *Királyi Könyvek*be. Módszeresen az első és a tizenharmadik kötetben fennmaradt iratokat tekintettem át. Időben az 1527 és 1532 közötti, valamint az 1682 és 1687 közötti évekből írtam ki a mágnásasszonyoknak címzett vagy őket is érintő oklevelek adatait. Összesen 22 asszony neve, illetve névhasználata lett ilyen módon a vizsgálat tárgya. Mivel az oklevelek provenienciája igen szórta, szerzőségük problémájával nem foglalkoztam.

A vizsgálatba bevont nők között vannak olyan rendkívüli előkelőségek, mint az a „Domina Sophia”, aki következetesen mint „dux Mazoviae” került be az iratokba.²³ A lengyel Piast-dinasztia tagja volt, vagyis az ősei valamikor nem egy-

²³ Első férje Báthory István nádor, a második Pekry Lajos volt.

szerűen egy lengyel tartományt, Mazoviát, egy másik águk Sziléziát kormányozta, mint az ő születése táján, hanem valamikor a középkorban az egész nagy Lengyelországot. Vagy ott van közöttük bizonyos „Domina Theodora”, akiről azt feltételezem, hogy a Bizáncban valaha uralkodó Komnenos családból származott, vagy annak távoli rokona volt.²⁴ De ott van a kevésbé ismert „Domina Maria Sidonia Fancsi” (Fánchy Pál felesége, Balassa Mária Szidónia) is: egy csoport mágnás özvegyet és árvát különösen az ő hatalmaskodásától kellett óvni. „Domina Comitissa Maria Cunegunda Paradayser” viszont azért kért oltalomlevelet I. Lipóttól, hogy őt ne tudják ellenségei friss özvegységében háborgatni.

*

Igen nagymértékben eltérő tartalommal és egymástól nagyon eltérő asszonyok ügyeiben született iratokat vizsgáltam tehát, de az asszonyok nevének használatában nem mutattak szeszélyességet (2. táblázat). Huszonkét személy közül tizenkilencet saját keresztnévén és apjától örökölt vezetéknevén határoztak meg. Az a három nő, akiknek csak a keresztnévét használták, rendkívüli jelenség volt. A két előkelőség, Mazoviai Zsófia és Komnena Teodóra státusát fent röviden érintettem. A harmadik csak keresztnévvel jelölt asszony, „Domina Margaretha” azon kevés női kortárs közé tartozott, aki saját rangot viselt: mint Mária királyné udvarhölgye teljesített annak idején szolgálatot.²⁵

2. táblázat

22 asszony neve királyi adománylevelekben

keresztnév és vezetéknev	19	minden vezetéknev apától örökölt
csak keresztnév	3	
asszony neve férjével egy szerkezetben	12	

A királyi adománylevél forrástípus adatai szerint az általános szokás az volt, hogy az arisztokrata asszonyokat saját keresztnévükkel és apjuktól örökölt vezetéknevükkel jelöljék. A királyi adománylevelek tanúsága szerint a keresztnév külön használata szokatlan, az asszony nevének a férjével egy szerkezetbe illesztése, ha nem is szokatlan, de bizonyosan nem általában bevett gyakorlat volt. A férj nevének felvétele ebben a forrástípusban nem fordult elő.

Van végül az asszonyi névhasználatnak egy olyan vonása, amelyre a *Királyi Könyvek* vizsgálatra kiválasztott két kötetében éppen nem volt példa, de az iratok lapozgatása során feltűnik. Az, hogy az asszony neve nemcsak egy, hanem több férj nevével is egy szerkezetbe kerülhet. Egyszerűbben szólva: egy-egy asszony neve mellé odaírhatják esetenként több férjük nevét is. Ez az eljárás tá-

²⁴ A Komnenos – Komnena familiában gyakori volt a Theodora név, másoknál igen ritka, és Bakich Pállal, Theodora férjével „ex Turcia” egy Komnen Péter – „Petrus videlicet Komnen” – rokon is jött: LR 1. 17: 1527. nov. 26.

²⁵ LR 1. 132: primaria pedisequa.

volról sem volt kötelező, de – főleg talán olyankor, amikor az oklevélben tárgyalt ügy valahogyan összefüggött az asszony előző házasságával – gyakran előfordult. Így Losonczy Anna esetében akkor, amikor 1597-ben Forgách Zsigmond felesége volt, de második férjének, Ungnadnak járó pénzek fejében vette meg a Kamarától Tapolcsány várát és a vár tartozékait, a királyi oklevél az ő neve mellett előző és az éppen akkori férjét nevezte meg. Az első, Báthory Miklós országbíró, akinek a dologhoz nem volt köze, nem említették.²⁶ A több férj megnevezésének szokása odáig ment, hogy még sírkőre is rákerülhetett. Czobor Mária harmadik férje, Hans Jakob Graf von Lövenburg így fogalmazta meg a maga nevében az asszony sírfeliratát: „Dominae comitissae Mariae Reginae Zobor [...] primum quidem Pauli Chiaky et secundario generalis Caroli Maximiliani a Magno comitum et tandem conthoralis suae”.²⁷ Czobor Mária neve tehát három férjének nevével együtt került egy szerkezetbe.

3. Névsorok

33 úgynevezett országgyűlési névsort vizsgáltam.²⁸ Az egész anyagot Koltai András gyűjtötte össze és publikálta *A magyar arisztokrácia családi kapcsolattrendszere a 16–17. században* című honlapon részint első közlésben.²⁹ Az országgyűlésekről készült jegyzékek – az országgyűlések férfitagjainak feltüntetése mellett természetesen – tartalmazzák azoknak az asszonyoknak a nevét, akik az országgyűlésekre meghívót kaptak vagy akiknek a követei az országgyűlésen megjelentek. A meghívással ugyanis praktikusán országgyűlési követ küldésére szólították fel őket. Legjobb tudomásom szerint nő az országgyűlés ülésein a 16–17. század során nem vett részt. Egyelőre nem tudjuk azonban, milyen ismérvek alapján és ki választotta ki azokat, akik követet, illetve követeket küldhettek.³⁰ Alapvetően, főismérvvel meghatározottan főrendű özvegyeket hívtak. Ez első pillantásra látszik a listákon: ha csoportokba szedve vették fel a neveket, a nők az „ad viduas dominorum”, „viduabus”, esetleg más hasonlóan özvegyet, urak özvegyét jelentő

26 LR 5. 139. „Generosa ac Magnifica domina Anna Lossonczy, alias Magnifici quondam Christophori Ungnad relicta, nunc vero fidelis nostri Magnifici Sigismundi Forgcz de Gyemes Comitatus Neogradiensis coniunx”.

27 Mikó Árpád–Pálffy Géza: A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei. Művészettörténeti Értesítő 54(2005) 339–340.

28 Félrevezetőnek tartom a történetírásban rendszerint alkalmazott országgyűlési névsor meghatározást, mert – ha névsoron valamely ismérv szerint meghatározott csoport tagjainak a felettük illetékes hatóság által készített név szerinti felsorolását értjük – a magyar országgyűléseknek a 16–17. században nem volt névsoruk. Csak a meghívandókról, esetleg a megjelentekről vagy valamely időpontban éppen jelenlévőkről készültek jegyzékek.

29 Koltai pontosan adja minden lista provenienciáját, műfaji meghatározását és esetleges korábbi megjelenéseit.

30 Egyes listák feltüntetik a követeket is, amiből az derül ki, hogy a meghívott mágnásasszonyok kb. olyan súllyal tudták képviseltetni magukat, mint a vármegyék és a szabad királyi városok. Egy. két követet küldtek, néha többen bízták meg ugyanazt a személyt.

besorolásba kerültek, és a női nevek mellett külön-külön is sokszor ott áll a „vidua”, „relicta” meghatározás, többnyire a férj nevének genitivusos alakjával együtt. Ugyancsak első olvasásra derül ki azonban az is, hogy nem minden főrangú özvegyet hívtak meg. A listákon olvasható nevek száma alkalmanként 2 és 29 között változik. Nem kell különös kutatás ahhoz, hogy az olvasó arra következtessen, egyik szám sem lehet egyenlő az akkor éppen özvegy mágnásasszonyokéval. Az 1542-es gyűlésen jelenlévők listája például két asszony, Thurzó Anna, Lévai Cseh Gábor özvegye – „Gabrielis Levay relicta” – és Pekry Anna, guti Ország László özvegye – „relicta Ladislai Ország” – nevét tünteti fel. Értelemszerűen ők lehettek azok, akik a mágnásözvegyek közül követet küldtek. Arról viszont fogalmunk sincs, hogy a többiek nem kaptak-e meghívót, vagy meghívó ellenére sem küldtek követet.

Figyelmes olvasás eredményeként megállapítható, hogy az országgyűlési listákra felvett asszonyok nem valamennyien özvegyek. Ők maguk – a fennmaradt listák tanúsága szerint legalábbis, bár valamennyit nem ismerjük – magyar mágnások, esetleg indigenák voltak. Bizonytalan vagyok „Magdalena Comitissa” vagy vezetéknevével együtt „Magdalena Comitissa a Salmis” esetében, akit mint „uxor Ladislai Popel”-t a 17. század legelején sok listára felvettek. Ő Széchy Margit és Niklas Salm lánya volt: vagyis Ferdinánd országainak leghatalmasabb familiáiból származott, de nem született magyar főrendnek. A továbbiakban pedig, amennyire meg tudom állapítani, csak Magdolna fivérei, három férfi Salm lett indigena 1563-ban. Magdolna férje, Poppel László, ugyancsak nagy hatalmú úr volt, bizonyosan indigena 1572 óta. Vagy két listán is szerepelt Serédy Zsuzsanna „uxor ducis Poloni” meghatározással 1583-ban és „Susanna Seredy ducissa de Osztrogh”-ként tíz évvel később. Ő, Serédy Gáspár lánya, született magyar főrend volt, férje, Janus, az igen tekintélyes lengyel hercegi család tagja, viszont nem. A legsajátosabb végül Krusith Ilona esete. Ő már élt, amikor apja, Krusith János utódaival együtt rangemelését kapott, vagyis személyében főrend volt. Ilona mint „uxor Ditrichstain” került rá az 1583-as listára. Akkor férje, Maximilian Dietrichstein még nem volt magyar főrend; éppen az 1583-as országgyűlésen kapott indigenátust apjával, Ádám-mal együtt. Minden jel arra utal, hogy egyes mágnásasszonyokat valamilyen okból saját jogukon hívtak meg.³¹ Az okot, esetleg okokat, illetve az ilyen módon meghívott asszonyok számát egyelőre még csak hozzávetőlegesen sem ismerjük.

A férfiak a jegyzékeken többnyire teljes nevükön szerepelnek. Így volt 1687-ben „Andreas Czobor”, „Franciscus Nádasdy” és „Alexander Erdődy”. Voltak azonban olyan felvételek, és éppen a legelőkelőbbeknél, amelyekben nem ne-

31 A mágnás özvegyek követküldési jogát Magyarországon a történetírás többé-kevésbé számon tartja. Sok szempontból logikusnak is látszik: az özvegyek minden kultúrában továbbviszik valamilyen módon férjük társadalmi státusát. Eddig úgy fogtam fel, hogy az özvegyek követeik révén mintegy néhai férjük jogán vettek részt az országgyűléseken. Más asszonyok meghívása – ami a listák tanúsága szerint bizonyosan megtörtént – igen nagy mértékben meglepett.

vet, hanem a névhez kapcsolódó vagy a névtől független meghatározást írtak a listára. Meghatározásképpen alkalmaztak vezetéknévét a méltóság feltüntetésével. Így volt Thurzó Elek 1542-ben „Thurzo locumtenens”, vagy Esterházy Pál nádor 1687-ben „Dominus Palatinus Esterhasi”. Más koncepciójú meghatározások a listákon az egyes személyek nevéből semmit nem tartalmaznak. Így szerepel Forgách Zsigmond egy 1621/1622-es listán egyszerűen mint „Comes Regni Hungariae Palatinus”, vagy Esterházy Miklós 1642-ben neve nélkül csak „Dominus Comes Palatinus”. Frangepán Miklós az 1618-as és az 1619-es listák egy-egy verzióján egyszerűen „Banus Regni Sclavoniae”. Más esetekben, sokszor a nevet és a méltóságot kombinálták. Így lehetett Wesselényi Ferenc 1662-ben „Comes Franciscus Veszeleny Palatinus”, vagy Draskovich János 1646-ban, mielőtt őt is nádorrá választották volna, „Joannes Draskovith Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Scalvoniae Banus”.

Tartozhatott végül a férfiak meghatározásához a családban elfoglalt helyüket jelölő közlés. Az 1569-es listán valaki, akinek a nevét a jegyzékbe nem írták be, „frater adolescens Comitissae a Zrinio” volt, az előzőbe beírták: „Nicolaus Chászár Olahi episcopi Strigoniensis nepos juvenis”, és Balassa Boldizsár került be hasonló szerkezetű meghatározással, de mint fia valakinek, „Melchioris filius adolescens”. Azonos nevű személyeket következetesen a „junior”, illetve „senior” jelzővel különböztették meg.

A nőket nem több rendszerességgel vették fel a listákra. Bár náluk, mivel egyikük sem viselt méltóságot, a következetlenség kevesebb lehetősége adódott. Lehetett mégis többféle meghatározásuk, bár az általános náluk is az volt, hogy saját keresztnevükön és vezetéknévükön vegyék fel őket. Így szerepelt az 1619-es listán „Euphrosina Pálffy”, az 1634-esen „Catharina Bottka” vagy az 1655-ösön „Catharina Lippay”. Náluk azonban, az asszonyoknál, az esetek túlnyomóan nagy többségében a néven túlmenő meghatározást alkalmaztak: nevük mellett – mintha csak méltóság vagy tisztség lett volna – feltüntették a néhai vagy az élő férj nevét is. Pálffy Fruzsina neve mellett az állt, hogy ő „relictia Georgii Ratkay”, Bottka Kataliné mellett: „relictia Joanni Pográny”, és Lippay Katalinról az derül ki, hogy ő Stephanus Balog özvegye. Salm Anna viszont, akinek a neve – Anna Comitissa a Salmis – az 1593-as listára került rá, még nem volt özvegy, úgyhogy a néven túlmenően mint „uxor Septimii Lichtenstein”-t határozták meg. Nem tekintendő tehát következetlenségnek az, hogy Dóczy Fruzsina teljes meghatározása 1593-ban „Euphrosina Doczy vidua Georgii Homonnay”, 1601-ben pedig „Euphrosina Dóczy vidua Christophori a Teuffenbach” volt. A két időpont között kötött Fruzsina második házasságot és lett özvegy másodszorra is. Igen változatos meghatározásai voltak viszont Fugger Máriának, aki a leghosszabb ideig – 1601-től 1634-ig – küldött követeket, vagyis a legtöbb listán az asszonyok közül ő szerepelt. Volt „Maria Fugger”, „Maria Fugerin”, „Vidua Paalfiana”. Igaz, legtöbbször ott volt a neve mellett a „relictia” vagy „vidua Nicolai Pálffy” meghatározás.

A férj bevonása a nők családi helyzetére utaló meghatározásban a férfiak és a nők felvétele közötti legnagyobb különbség. Férfiak meghatározásánál a fele-

ség nevét semmilyen összefüggésben nem használták.³² A nők meghatározása azonban ezen a különbségen túl is lehetett különböző. Volt olyan megoldás, amikor az asszonyt nevén, de csak a keresztnévén nevezték meg, ahogyan Balassa Erzsébet, Dóczy Lőrinc özvegye 1622-ben egyszerűen „Elizabetha” volt. Előfordultak aztán asszonyok úgy, hogy férjükre a lista összeállítója nem tett semmi utalást. Ezekben az esetekben a férj személye nyilván közömbös vagy nyilvánvaló volt. Nem volt rá szükség a nő pontos meghatározásához. Így állt az 1655-ös listán a „Susanna Lórántffy principessa Transylvaniae senior” meghatározás. Nem kellett hozzá magyarázat; mindenki tudta, ki Lórántffy Zsuzsanna. A többi erdélyi fejedelem feleségének a neve a listákra a férj nevével egy szerkezetben került fel. A másik nő, akinek a meghatározásához a férj nevét nem használták, „Petronella a Tarnov” volt; csak az ő saját nevét írták rá az 1681-es listára. Máshonnan tudjuk, hogy Illésházy Gábor özvegye volt.³³ Az asszony személyes adottságairól semmit nem tudunk, de az bizonyos, hogy családjába a lengyel királyság legnagyobb hatalmú politikusai és hadvezérei tartoztak. A Tarnowski familia régóta volt Magyarországgal nem csak politikai kapcsolatban. Abból lehet erre következtetni, hogy Petronellának és férjének, Illésházy Gábornak királyi felmentést kellett kérnie a negyedízen belüli rokonházasság tilalma alól.³⁴ A két család tagjai nyilván sokszor házasodtak egymás között.³⁵

A női meghatározások legsajátosabb variációja az volt, amikor az asszony neve helyett a férjét írták be. Ilyenkor a férj neve minden esetben genitivusba került, és vélhetően értelemszerűen hozzágondolták a „relicta” szót. Így állt az 1619-es listán „Francisci Daróczy”, az 1655-ösön „Stephani Palochay” és „Pauli Osztrosich” vagy az 1681-esen „Ladislai Forgách”. Nem tudjuk, hogy ilyenkor a listák összeállítói miért nem vették maguknak a fáradságot a nő nevének beírására, amiként a meghatározások túlnyomóan nagy többségében történt (3. táblázat).

3. táblázat

Mágnásasszonyok meghatározása országgyűlési listán

Meghatározások	Keresztnév és vezetéknév	Keresztnév	Férj nevéből képzett	Szerkezet nő neve nélkül	Kétséges
222	175	5	2	39	1
100%	78,9%	2,3%	0,9%	17,5%	0,4%

32 Más természetű források olvasása azzal a tapasztalattal jár, hogy férj meghatározására a feleség adatát akkor alkalmazták, ha valamilyen jogügyletben a feleség volt közvetlenül érintett: MOL Diplomatikai Levéltár (= DL) 6693, 35447, 34929, 39295, 5338, 16498, 16512.

33 Sok genealógiában Illésházy Gábor három felesége közül a második Petronella. Ez azonban lehetetlen, mert Illésházy ravatalképén „Petronella a Tarnov” az özvegy. Mi több, az özvegy hamarosan férjhez is ment egy lengyel nemeshez.

34 LR 13. 827–828: 1662. jún. 2.

35 A listák köztörténeti értelmezésével nem foglalkoztam. Éppen Petronella Tarnowska személyéről szólva érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a lengyel korona országainak arisztokráciájához fűződő igen erős kapcsolatokat tükröznék.

Igaz, lehettek kommunikációs zavarok. A kancellárián esetleg nem tudták, hogy hívják egyik, másik úr özvegyét, de lehetett egyszerűen felületesség is. Voltak a listákon végül mintegy magától értetődően hibák. Példa: az 1583-as listán van egy „uxor Simonis Keglevich” meghatározás, holott a sok Keglevich Simon közül ez a 16. század közepén élt személy minden genealógia szerint 1576-ban halt meg, vagyis csak az özvegye, akinek a nevét nem tudtam kideríteni, nem a felesége kaphatott országgyűlési meghívót az 1583-as gyűlésre.

*

A jegyzékek mindösszesen 111 nő adatait tartalmazzák. Négyen közülük 2-2 férfi özvegyeként is szerepelnek; nem egyidejűleg természetesen. Minthogy pedig többben vannak rajta több listán is, 222 meghatározást lehetett vizsgálni (3. táblázat).

Az országgyűlési listáknál ugyanaz a gyakorlat figyelhető meg, mint a többi latin forrásnál. Az esetek túlnyomóan nagy többségében – 78,9% – saját keresztnévükkel és apjuktól örökölt vezetéknévükkel nevezték meg a mágnásasszonyokat. Keresztnévük önálló használata kivételesnek tekinthető, ahogyan kivételes volt az is, hogy a férjéről, saját neve nélkül nevezzenek meg valakit. Körülbelül 140 év alatt keletkezett 33 iratban kétszer – 0,8% – fordult elő az, hogy a férj nevéből képzett asszonynevet viseljen valaki. (A két eset a „Paalffiana” és a „Balasiana” volt, mindkettő az 1608-as listán, Fugger Mária, illetve Bakich Margit. Egyébként mindkettőjüket saját nevével írták fel több listára is.)

4. A latin nyelvű források tanulságai

A tanulságokat a 4. táblázatban foglaltam össze. Ez a táblázat 154 év alatt, 1527 és 1681 között, különböző természetű forrásokban keletkezett 232 női meghatározás adatait tartalmazza. Ennyit lehetett számba venni, mert a 3. táblázatban feltüntetett meghatározások egy része – 39 – csak a férj nevét adta meg, vagyis a mágnásasszonyok névhasználatáról semmit nem mond. Jellemzőnek tartom ebben az összefüggésben Salm Magdolna esetét. Már négy listára felkerült mint „Magdalena Comitissa uxor Ladislai Poppel”, amikor 1605-ben csupán az „uxor Ladislai Poppel” meghatározást írták be róla. Nyilvánvalóan nem valami névhasználati koncepció, hanem felületesség következménye volt. A 3. táblázat ma-

4. táblázat

Mágnásasszonyok meghatározása latin iratokban

Meghatározások	Keresztnév és vezetéknév	Keresztnév	Férj vezetékeve	Bizonytalan
232	214	14	1 + 2 = 3	1
100%	92,2%	6%	1,3%	0,5%

gyarázata során pedig jeleztem, hogy a „Ladislai Forgach”-szerű bejegyzéseket nem meghatározásoknak, hanem kommunikációs hiba eredményeinek tartom.

Az összefoglalás nem változtat a forrástípusok szerinti vizsgálat eredményén. A mágnásasszonyokat latinul majdnem kizárólag – 92,2%-ban – saját keresztnévükkel és vezetéknevükkel határozták meg. Kivételesen használták az asszonyok keresztnévét vezetéknevük nélkül. A csak keresztnéves megoldás minden jel szerint a különösen előkelő nők meghatározásában volt szokásos. A férj vezetéknevével történő meghatározás az egész mintában egyszer fordult elő, a férj nevéből képzett női név pedig kétszer. Mind a három esetnek lehet külön-külön magyarázata, de elenyésző arányuk miatt nem indokolt külön foglalkozni velük. Végül említésre sem érdemes a 0,5%-nyi arányban, egyszer előfordult bizonytalanság.

A latin nyelvű források adatai szerint a magyar arisztokrata asszonyok egész életükben megtartották születési nevüket. A férj nevét nem vették fel.

II. Anyanyelvű források adatai

Anyanyelven az országban használt nem latin és nem egyházi szláv nyelveket értem. Azzal a problémával, hogy ki milyen anyanyelvű, nem foglalkozom. Sokan használtak ügyintézésben vagy levelezésben több anyanyelvet, és kutatói tapasztalatom az, hogy az írásban gyakorolt többnyelvűség inkább többnyelvű irodai személyzetet, mint többszörös identitást vagy nyelvtudást feltételez.³⁶

Az arisztokrata asszonyok névhasználatáról az anyanyelvű források első pillantásra ugyanazt mondják, mint a latinok. Drágfy János híres, a mohácsi mezőn fogalmazott magyar nyelvű végrendeletében akkori feleségét „jó lyányom Homonnay Katalin”-nak nevezte: vagyis részint apjától örökölt, részint a keresztségben kapott nevéen határozta meg az asszonyt.³⁷ Éppen úgy, ahogyan egy magyar nyelvű kötelezvényen két asszony aláírta magát. Gyulaffy Zsuzsanna és Gyulaffy Borbála volt a nevük, jóllehet mindketten kétszer mentek már férjhez. A magyarországi szokás szerint le is írták. Önmeghatározásuk így hangzott: „Gyulaffy Zsuzsanna, elsőben néhai nagyságos Wesselényi Pálnak, annakutánna Lisztius Ferencnek meghagyott özvegye” és „Gyulaffy Barbara, elsőben néhai tekintetes és nagyságos Kapy András úr meghagyott özvegye, mostan penig Barcsai Zsigmond úr házastársa”.³⁸

Más magyarországi anyanyelveken ugyanez volt a gyakorlat. A Trencsénben működő nyomdász, Dorota Vokálová, aki „vdova a impressorka”-nak nevezte

36 A praktikus okokból gyakorolt soknyelvűség jellegzetes esetének tartom pl. azt, hogy Zrínyi Péter Draskovich Jánoshoz magyar nyelven írt levelét olaszul címezték meg. A levél 1666. júl. 2-i Ld. A Draskovichok trakostyáni levéltárából. III. Közli: Szerémi. Történelmi Tár (= TT) 1893. 643–644.

37 Közel egykorú másolata maradt fenn: *Zolnai Gyula*: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1894. 255–259. (MOL DL 24323.).

38 MOL E 190 2. t. N° 88. 1640. júl. 11.

magát és asszonyi együttérzésből az ugyancsak özvegy Homonnay Drugeth Máriának ajánlott kegyességi könyvet adott ki, ezt a meghatározást írta róla: „groff Homonnay Maryi [...] pánu Jiřim Szoechy z Ryma Szoechy etc. pozustalé vdově”.³⁹ Úgy tűnik, csak a Magyarországon idegenek jártak el másként. A neves német költő, Margarete Magdalene Heymarin, aki az ugyancsak német Johan Rueber német feleségének ajánlott könyvet, ezt a meghatározást írta le: „Frau Judith Rueberin [...] geborene Behemin von Friedesheim”.⁴⁰ Vagy egy Sziléziából idemenekült lelkész, Lucas Wencelius nevezte Thurzó Annát Anna Sunegkinnek, amely utóbbi a sokféleképpen írt Szunyogh név egyik variánsa: „Frau Anna Sunegkin geboren Turzin von Bethlem Falva” az ajánlással németül megajándékozott asszony meghatározása.⁴¹

Feltűnő viszont, hogy a magyarban általános közfelfogás szerint igen elterjedt, általánosan elfogadott -né képzővel létrehozott arisztokrata asszonynevek 16–17. századi forrásokban nem fordulnak gyakran elő. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* köteteiben pontosan számon tartott könyvajánlásokat néztem át. Az eddig megjelent kötetekben, vagyis 1473 és 1655 között 8 darab, arisztokrata asszonynak szóló magyar könyvajánlást találtam. Az asszonyok megjelölése az esetek túlnyomó többségében, 7 alkalommal, az illető apjától örökölt vezetékneve és a kerestségben kapott neve. Így „Báthori Anna [...] Báthori György házastársa” kapott 1554-ben ajánlást Heltai Gáspártól,⁴² vagy „Guti Ország Borbála asszony [...] először a nagyságos Török Ferencnek, most az néhai tekintetes és nagyságos gróf Ecknek meghagyott özvegye” Bornemisza Pétertől 1578-ban.⁴³ Az eddig is már sokat emlegetett, csupa német nevű Magdalena Salm magyarosan szerkesztett névvel kapott ajánlást Szalaszegi György prédikátortól: „Salmis és Neuburgi gróf Magdolna asszonynak [...] Poppel László házastársának”, hangzott a meghatározása.⁴⁴ De a legtöbb ajánlást önállóan vagy a férjével, Mágóchy Gáspárral együtt összesen ötöt, Massay Eulália kapta Melius Juhász Pétertől. Az ő neve négyszer Massai vagy Massaij Eulália, és rendszerint mellette olvasható a meghatározás, „Magoczi Gaspar házastársa”.⁴⁵ Egyszer írta Melius Juhász másként. Akkor „Magoczi Gasparné Maasai Eulália” állt az ajánlás szövegében.⁴⁶

Nyolc meghatározásban egyszer alkalmazta szerzői vagy kiadói ajánlás arisztokrata asszony -né képzős nevét. Ez az arány igen alacsonynak tűnik. Nyilvánvaló azonban, hogy ennyi adat nem bizonyít, még csak nem is jelez semmit. A végtelen mennyiségű magyar nyelvű forrás feldolgozásához kell valahogyan

39 Régi Magyarországi Nyomtatványok. I–III. (= RMNY) Szerk. Borsa Gedeon et al. Bp. 1971–2000. – a tételek számozása a kötetektől függetlenül folyamatos. Itt: 2037.

40 RMNY 448.

41 RMNY 1782.

42 RMNY 102.

43 RMNY 422.

44 RMNY 732.

45 RMNY 205., 213., 259., 280.

46 RMNY 196.

közelebb kerülni. Ennek a nehézsége abban van, hogy a 16–17. században még igen szórt módon maradtak fenn ilyen fajta iratok. Minthogy a hivatalos nyelv még a latin volt, nincsenek olyan magyar vagy más anyanyelvű levéltári állagok, mint latinban a *Királyi Könyvek* vagy a különböző országgyűlési listák, amelyekben az eredmények esetlegességét elkerülendő módszeresen lehetne az arisztokrata asszonyok névhasználatának jelenségeit tanulmányozni. Különösen nincsenek következetesen kereshető elektronikusan rögzített adatbázisok 16–17. századi anyanyelvű nem irodalmi forrásokról. Mert korabeli irodalom bőven van az interneten, de versekben vagy, mondjuk, teológiai traktátusokban nevekre kutatni olyan lenne, mint a közmondásos tű-keresés a szénakazalban.

Egy forrástípus látszik módszeres anyanyelvű kutatásra alkalmasnak, a magánlevél. Ez a műfaj a 16. századra évszázados előzmények után létrejött.⁴⁷ A kezdeteknél még oklevélre emlékeztető sajátságait levetette. Egy 16. századi levél gyakorlatilag ugyanolyan, mint egy mai e-mail. Csak az anyaga más. Címzésből, megszólításból, szövegből és aláírásból állt. A névhasználat kutatásához pedig azért különösen jó forrás, mert a tudományban általánosan elfogadott vélemény szerint az írott szövegek közül a levél áll legközelebb a mindennapi beszédhez,⁴⁸ vagyis elárulja, hogyan szólították meg egymást, hogyan nevezték meg magukat és egymást, valamint hogyan beszéltek egymásról a kortársak. Az itt tárgyalt esetekben a magyar arisztokraták.

Ami a technikai lehetőségeket illeti, a magánlevélnél az elektronikus adat-rögzítés kezdetei is megvannak, a *Magyar Országos Levéltár* honlapján van a *Batthyány-missilisek adatbázisa*, amely az ország legnagyobb levélgyűjteményének feladóiról, címzettjeiről, dátumáról, a levelek nyelvéről ad táblázatokba foglalt felvilágosítást.⁴⁹ Igen nagymértékben megkönnyíti a kutatást. A Batthyány-levelezést sokat használtam. Emellett használtam a *Régi Magyar Levelestár* című értékes gyűjteményt is, amely már ugyancsak hozzáférhető az interneten.⁵⁰

47 A MOL középkori okleveleinek adatbázisa szerint az első magánszemély által magánügyben magánszemélynek írt levél 1440-ből származik. Julianna, Himfy Miklós özvegye írta Tari Lőrinc özvegyének Győrből, és azt kéri benne, hogy küldjön a lányának ünneplő ruhát, mert a török mindenüket elpusztította: MOL DL 44297.

Az adatbázis: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a090918.htm?v=pdf&a=start>. A magyarországi levélírásnak nincs története. Egyes levélkiadásokban vannak róla elszórt megjegyzések. Más országokban is csak manapság ébred iránta nagyobb érdeklődés. Legutóbb megjelent a 16. századi angol nők levélírásáról: *James Daybell: Women Letter Writers in Tudor England*. Oxford, 2006. Egy igen nagy nemzetközi vállalkozás, a VARIENG Finnországban sok témája mellett a levelezés történetét is kutatja: <http://www.helsinki.fi/varieng> (2010. márc. 16.). Engedélyükkel megtekintettem az eddig összeállított anyagot. Úgy látom, inkább grammatikai, mint társadalmi érdeklődéssel dolgoznak.

48 A mindennapok nyelvét Angliában kizárólag levelek alapján kutatta egy nemzetközi vállalkozás. *Ld. The Language of Daily Life in England (1400–1800)*. Ed. Arja Nurmi–Minna Nevala–Minna Palander-Collin. Amsterdam–Philadelphia, 2009.

49 http://www.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/segedletek/adatbazisok/html.

50 *Régi Magyar Levelestár*. XVI–XVII. század. Vál., sajtó alá rend., bev., a jegyzeteket összeáll. Hargittay Emil. Bp. 2002. <http://mek.oszk.hu> (2010. márc. 15.).

Részint a Batthyány-missilisek anyagából, illetve más levéltári egységekből és kiadott gyűjteményekből forráscsoportot hoztam létre. A tárgyalás során ezt a forráscsoportot mintának nevezem, és anyagát minden jelenség vizsgálatánál végignézem. Nem minden esetben hivatkozom rájuk, de minden állításomnál megnéztem, nincsenek-e bennük az általam írottakat cáfoló adatok. A minta kilenc, 1515 és 1724 között keletkezett egységből áll, és több mint 2500 levelet tartalmaz. Tagjai nagyjából időrendben sorolva a következők: Deák Farkas gyűjteménye 16–17. századi nők leveleiből, amelyben az arisztokrata asszonyok által, illetve a hozzájuk írt leveleket vettem figyelembe,⁵¹ Kanizsay Orsolya levelei férjéhez,⁵² Nádasdy Tamás levelei feleségéhez,⁵³ Pálffy Kata leveleskönyve,⁵⁴ Batthyány Ádám levelei,⁵⁵ a két Rákóczi György családi levelei,⁵⁶ Bethlen Miklós levelei,⁵⁷ Rákóczi Erzsébet levelei a férjéhez,⁵⁸ Károlyi Sándor levelei a feleségéhez.⁵⁹ Ezeken kívül átnéztem más anyagokat is. Így Szalay Ágoston gyűjtését 16. századi magyar levelekből,⁶⁰ Poppel Éva leveleit,⁶¹ Batthyány II. Ferenc leveleit,⁶² Aurora Formentini leveleit,⁶³ a Telegdy fivérek levelezését,⁶⁴ Nyáry Pál és Várday Kata levelezését,⁶⁵ Thurzó György leveleit Czobor Erzsébethez,⁶⁶ Esterházy Mik-

51 Magyar hölgyek levelei 1515–1709. Közli: Deák Farkas. Bp. 1879.

52 MOL E 185 25. d. A sokfelé szétszórt publikációkra, amelyek közül egyik sem teljes, nem hivatkozom.

53 MOL E 185 24. d.

54 Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. Sajtó alá rend., tanulmánnyal bev. Ötvös Péter. Szeged, 1991. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 30.)

55 MOL E 1314. 2335–2513; 54713–54718. Ld. *Mária Horváth*: *Namen und Sprachen in der Familie des Ádám Batthyány (1609–1659)*. In: *Mundart und Name im Sprachkontakt. Festschrift für Maria Hornung zum 70. Geburtstag*. Wien, 1990. (Beiträge zur Sprachinselforschung 8.) 189–203.

56 A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. (Magyar Történelmi Emlékek 1. Okmánytár 24.)

57 Bethlen Miklós levelei. I–II. Összegyűjt., sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta: Jankovics József. Bp. 1987. (Régi Magyar Próza Emlékek 6/1–2.)

58 Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. 1672–1707. Szerk., előszó: Benda Borbála–Várkonyi Gábor. Bp. 2001. (Millenniumi magyar történelem. Források).

59 Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724). Szerk., jegyz. Kovács Ágnes. Debrecen, 1994.

60 Négy száz magyar levél a XVI. századból 1504–1560. Közli: Szalay Ágoston. Pest, 1861.

61 MOL E 1314. 2514–2824. Egy részük megjelent: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Összegyűjt., sajtó alá rend., a kísérő tanulmányt írta: Kincses Katalin. Bp. 1993. (Régi magyar történelmi források III.)

62 MOL P 1314 4117–4596.

63 Uo. 4514–4638.

64 Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. századból. Közzétette: Eckhardt Sándor. Bp. 1944.

65 *Benda Kálmán*: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. Kisvárdai, 1975. (A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 7.)

66 Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, czobor-szent-mihályi Czobor Erzsébethez. I–II. Bp. 1876.

lós leveleit Nyáry Krisztinához⁶⁷ és Wesselényi Anna magánleveleit.⁶⁸ Végül egy-egy kérdés tisztázásához használtam más anyagokat is.⁶⁹

Több ezer levelet néztem tehát át azzal a következménnyel, hogy 70 arisztokrata asszonyhoz szóló vagy általuk írt levelet láttam. A 70 asszony, közöttük 5 nem Magyarországon született nő adatait egyes jelenségek bemutatásánál ugyancsak mint mintát kezelem.

Az asszonyok közt volt olyan, akitől tartalmilag esetleg súlyos, de csak pár szavas levelek maradtak fenn. Ilyen Várday Kata. Róla tudjuk, hogy nem szeregett levelezni. Ez derül ki első férje, akkor még vőlegénye, Telegdy Pál egyik 1588-ban írt leveléből: szinte könyörög Katának, hogy írjon gyakrabban. Majd jön a váltás, a következő férj, Nyáry Pál. Neki Kata azt mondja, azért küld levelet olyan ritkán, mert nehezeze esik; csak az ő kedvéért tanult meg írni. Mások, így Wesselényi Anna a 17. század első felében nyilván szeretett levelezni; hosszú, értekezősszerű leveleket fogalmazott akár a legmindennapibb eseményekről is. Van, akitől kevés, esetleg semennyi levél nem maradt fenn. Máستól őrizhetnek levéltárak levelet százzszámra. Formentini Auróranak a 17. század második felében nagy szerencséje volt: Batthyány Ádám után küldött rengeteg levelét a férj megőrizte, hazavitte. Ma két óriási csomó ennek az asszonynak a levelezése a *Magyar Országos Levéltárban*. Olyan élmény őket kinyitni, mintha virágsokrot nyomnának az ember arcába. Sok kis cetli, nagy papír, saját kezű ákombákom és gyönyörű, szakembertől származó írás hullik ki a csomókból. A legtöbb papíron az asszony butuska aláírása. Olyan, mintha gyerek kezétől származnék.

A leveleknél a 16–17. században a szerzőség kérdése mint komoly probléma merül fel. A fennmaradt levelek tekintélyes részét írta ugyanis nyilvánvalóan irodai alkalmazott; soknál nem lehet bizonyosat állítani. Elbizonytalanítanak az olyan esetek, mint amelyet Szluny Katának a Nádasdy Tamással és Kanizsay Orsolyával folytatott levelezésben olvashatunk. 1563 és 1566 között maradt fenn három levele.⁷⁰ Egyik, a Nádasdynak szóló első betűjétől az utolsóig, az aláírással együtt kiírt, egyenletes, nyilvánvalóan szakember által írt levél. Kettő, Kanizsay Orsolyának, bizonytalan kéztől származó, jóformán firkált szöveg. Minthogy nőknek a levél-szerzőséget primitív írás alapján szoktuk tulajdonítani, a bevett logika szerint mindkét Orsolyának szóló levél lehetne Katáé. A nehézség ebben az esetben: a két írás még csak nem is hasonlít egymásra. Bizonyosan nem ugyanaz a személy írta őket. És ki tudja, írta-e valamelyiket maga Szluny Kata? Vagy ott van Poppel Éva. Rengeteg levele maradt fenn különböző nyelveken. Takács Sándor és nyomában sok történész szerint magas szellemi színvonalú személyiség volt. Azt gondoltam, általában saját kezűleg írta a leveleit. Nem

67 Eszterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához 1624–1639. I–II. Közli: Merényi Lajos. TT 1(1900) 16–60., 264–295.; Eszterházy Miklós újabb levelei Nyári Krisztinához. I–II. Közli: Merényi Lajos. TT 2(1901) 354–386., 481–512.

68 *Deák Farkas*: Wesselényi Anna özvegy Csáky Istvánné életrajza és levelezése. Bp. 1875.

69 Alább, a tárgyalás során az itt felsorolt kiadványokra, ill. levéltári forrásokra csak akkor hivatkozom, ha az idézett irat eredete nem egyértelmű.

70 MOL E 185 6. d.

így van. Nagyon figyelmes áttekintés eredménye: Poppel Éva több mint 240 darabos levél-hagyatékában egyetlen levélről lehet feltételezni, hogy ő írta. Ezen az ő sok helyen használt, csupa kisbetűs, a betűket kötés nélkül elhelyező aláírása áll, és csupa kisbetűs, betűnként írt írással készült az egész levél.⁷¹ Több ilyen tőle egyelőre nem ismerünk. Ez a levél fiával sokszor igen feszült viszonyának egyik mélypontján keletkezett, 1629-ben, amikor Batthyány Ádám, a fiú, a család egyik várából – az anya ország-világ előtti nyilvános csúfságára – kizárta. Poppel Éva érthetően nem akarta felháborodását diktálással idegen előtt kiönteni. De hogy miért nem tudott rendesen írni a 17. század derekán valaki, aki úgy lépett fel, mint akit a szellemiek foglalkoztatnak, érthetetlen.

A levelek sajátkezűségének problémája felmerülhet férfiaknál is. Sok úrtól láttam kétféle aláírást. Egy lendületeset, rendszerint szakember által írt levél végén és egy göcsörtöst, bizonyíthatóan saját kezű levelek lezárásaként. Egy időben gondoltam rá, hogy grafológus bevonásával tisztázom a bizonytalanságokat. Mindent azonban bizonyosan nem lehet kideríteni. A legtöbb embernél nem tudom bemutatni a minden kétséget kizáróan saját írást. És néhány levél sajátkezűségének a bizonyítása nem változtatna azon a tényen, hogy a 16–17. század kortársai, mind a nők, mind a férfiak mintegy természetesen éltek az írásban szakember szolgálatával.⁷²

Az irodai alkalmazottak működése tehát, mivel arisztokrata emberek levelezésében általános volt, voltaképpen csak a kisebb probléma. Nagyobb az, hogy nem tudjuk, milyen mértékig írtak ezek a szakemberek szó szerinti diktálás után, mennyiben írtak esetleg csak a levélíró szándékának vázlatos ismeretében. Ez feltehetőleg személyenként – mind a levélíró, mind a levelet leíró szakember személye, a kettejük viszonya szerint – változott.

A leírók esetleges szerzőségének problémáját talán azzal a feltételezéssel lehet némileg oldani, hogy azt írták, ami a levélíró személyének és a kor normáinak ismeretében, megítélésük szerint elvárható volt. Így a levelekből származó adatok meghatározhatatlan mennyisége, a kor embereire, itt arisztokratáira általában, nem pedig a névvel megnevezett személyekre lesz jellemző. Ezen a helyzeten nem lehet változtatni. A továbbiakban a szerzőség ügyét számon tartom, de nem feszegetem.

A kutatásba bevont levelek nyelve szinte kizárólag magyar. Más magyarországi anyanyelveken ugyanis egyelőre nem tártak fel nagy magánlevél-hagyatékokat.

71 MOL P 1314 37941.

72 A nagyurak magánkancelláriáiban dolgozó szakemberek igen nagy szerepet játszhattak a levélírás tudományának terjesztésében. Erasmus 1522-es levélírási kézikönyvét, amelyet az értelmiségen kívül álló, szélesebb körök használtak, még bizonyosan nem ismerték, amikor – 1504-ben – Perényi Imre akkori feleségének, Kanizsay Dorottyának racionális cél nélküli, igen kedves hangú, csak az asszony kedvét kereső levelet írt: MOL DL 25432. Magyarországi formuláskönyvről magánlevelezéshez ebből a korból nem tudunk.

1. A levelek címzése

Módszeresen a levelek két részét, az állandó külső elemeket és a szöveget néztem át. Állandó külső elemeken értem a címzést, a megszólítást és az aláírást. Kutatásom problémaállításából természetesen felnőtt arisztokraták nevének előfordulásait elemeztem. A -né képzős asszonynev megjelenéseire különös figyelmet fordítottam.

A címzés állandó, gyakorlatilag soha nem hiányzó eleme a kéttagú név volt. A szerkezete lehetett, bár ritkán volt, egyszerű. „Az nagyságos Szluny Anna asszonynak adassék”, írta egy uradalmi ember, Csányi Bernát 1559-ben Frangepán Anna levelére.⁷³ A címzésben a névhez rendszerint társult valamilyen más meghatározás. Leggyakoribb a családi kapcsolat meghatározása volt. „Nekem kedves uramnak”, írta Rákóczi Erzsébet következetesen a férje, Erdődy György neve mellé sok levele címzésében. Esterházy Miklós „Az én szerelmes atyámfia-nak” kiegészítést tette felesége, Nyáry Krisztina neve mellé a címzésekben. Zrínyi Dorottya 1594-ben ilyen címzéssel kapott levelet a fiától: „Az Nagsagos Zrini Dorotea asszonnak és nekem szerelmes aszonomnak anyamnak”.⁷⁴ Báthory Zsófiához, aki akkor már II. Rákóczi György felesége volt, ilyen címzéssel ment levél: „Adassék az én szerelmes leányomnak, Báthory Sophianak”. Más kiegészítő meghatározás lehetett érzelmi vagy társadalmi kapcsolat jelzése. Főúri asszony neve mellett a „nekem kegyelmes asszonyom” nála alacsonyabb rendű személytől elengedhetetlen volt, ahogyan a „szerelmes húgom”, „szerelmes bátyám” meghatározás került rendszerint közelebbi társadalmi kapcsolat jelzésére a név mellé. A kiegészítés lehetett aztán tisztség jelzése. Így volt Nádasdy Anna levelének címzése „Az nagsagos Nádasdy Anna asszonnak erdélyi vajdáné asszonnak”.⁷⁵ Miután férjét erdélyi fejedelemmé választották, Lórántffy Zsuzsanna „Principessa Transylvaniae” lett minden levél címzésében. Gyakori, de nem a leggyakrabban volt végül a feleség és a férj nevének egy szerkezetbe illesztése a címzésben.

A férj megnevezése távolról sem volt általános. Jó példa a Kanizsay Orsolya környezetében követett gyakorlat. Az ő férje a kor legnagyobb alakjai közé tartozott. Nem utólagos következtetés; igen sok tünete maradt fenn annak, hogy már a kortársak kivételes jelenségnek tartották Nádasdy Tamást. A feleségének küldött levelek címzésében csak közvetve szerepel, ha szerepel. „Ez levél adassék az Nagsagos Kanisay ursula azzonynak es nekem tyztelendő azzonyomnak es nenemnek”, írta a neki szóló címzést egy rokon fiatalember.⁷⁶ „Az Nagsagos Kanysay orsolla Azzonnak nekem kegelmes Azzonomnak” írt egy uradalmi tisztségviselő.⁷⁷ Majd „Tekintetes, nagyságos Kanisay Orsola asszonynak Magyarország nádorispánné asszonyának” címzéssel vagy hasonlóval mentek levelek Orsolyá-

73 Négyszáz magyar levél i. m. 338–340.

74 MOL P 1314 N° 4125.

75 Négyszáz magyar levél i. m. 260.: 1557. szept. 7.

76 Ifj. Erdődy Péter levelei Kanizsay Orsolyához 1543–1565: MOL E 185 11. d.

77 Egerszegi Literatus Márton levelei Kanizsay Orsolyához 1554–1569: MOL E 185 10. d.

hoz.⁷⁸ Miután 1564-ben megözegegyült, „Tekintetes és Nagysagos Kanisay Orsolának az néhai Nádorispánnénak Nekem eltemig valo kegyelmes asszonyomnak és hugomnak” címmel küldött neki levelet rokon asszony és sokan mások. Czobor Imre, a család egyik előkelő familiárisa címezte következetesen az asszony saját neve nélkül, de különben is furcsa formában, „Az én Nagyságos Asszonyomnak Nádasdy Uramnénak adassék ez levél” szöveggel a Kanizsay Orsolyához küldött leveleit.⁷⁹

Pusztán férjük nevével – nem egészen következetes szokás szerint – idegenből Magyarországra házasodott nőket neveztek. Így a Batthyány Ádámtól a feleségének szóló levelek szóltak Batthyány Aurórának is, Aurora Formentininek is. „Alla Illustrissima Siniora Contessa Buttyan Aurora Catharina Formentini mea siniora”, szólt az egyik fajta, „Az nemzetes és gróf Catarina Aurora Formentina Asszonnak, nekem szerelmes házastársomnak és atyámfiaának”, a másik címzés. Igen nagy társadalmi tapintatra vall az, hogy az idegen nők többnyire a férjük nevét használták, illetve azon határozták meg őket, a magyarok felé ők nem követték ezt a gyakorlatot. I. Batthyány Ferenc felesége, Szvetkovich Katalin, igaz, ő rendkívül magas körökben forgott házassága előtt,⁸⁰ sokszor a Batthyány Katalin név valamilyen formájával jelölte magát, de rendkívül ritkán küldhetett férj nevére szóló címzést magyar asszonynak. Nem találkoztam ilyennel. Két, különböző idegenből származó nő: anyós és meny levelezésében lehet viszont ezt az élvezetes cím-szöveget olvasni: „Der hoch und wohlgebornen Frau Frau Eva Gräffin von Buttian bitib ein geborne Fryin Poblin von Logowitz meine liebste frau Mutter zu eigenhanden”.⁸¹

A levél címzésénél megmaradt a zárt oklevelek előállításánál követett gyakorlat, vagyis a modern papíralapú levelekkel összehasonlítva feltűnő, hogy nem volt hozzá külön burkolat, borítólap vagy boríték. A cím a szöveget tartalmazó egy vagy több papírlap hajtással létrehozott külső felületére került. Ebből a szokásból következett az, hogy a címzett a címet a szöveggel együtt kapta kézhez. Ha maga olvasta el a levelet, elolvashatta azt is, ha felolvasták neki, felolvashatták azt is.⁸² A levélolvasási szokásokat nem ismerjük. Azaz, megint csak az oklevelekhez hasonlóan és ellentétesen a modern gyakorlattal, a címzés nem a levélvivőnek, hanem a címzettnek szólt. Erre utal – a címzés elhelyezése mellett – az, hogy a rendeltetési helyet a legritkábban foglalták bele a levél címébe. Arisztokraták leveleit az udvarukhoz tartozó emberek, közöttük sokszor külön levélhordók vitték, akiknek az illetékesek nyilván szóban megmondták, hova menjenek. A címzett pedig tudta, hol tartózkodik a levél vételekor. Tudta valószínűleg sok külső jelből – a levélvivő személye, a levél alakja, a levélen látható írás és más té-

78 Négy száz magyar levél i. m. 201–202.: Szentgyörgyi Gábor, 1556. aug. 29.

79 MOL E 185 6. d.

80 Mária királyné küldte ki a meghívókat Szvetkovich Kata és Batthyány lakodalmára. Az egri püspöknek szóló: MOL DL 82620.

81 MOL P 1314 2517: 1633. nov. 14.

82 Azzal a sokat vitatott kérdéssel, hogy ki mennyire tudott a 16–17. század során írni és olvasni, ill. mit értek a kortársak olvasáson, nem foglalkozom.

nyezők – vagy a feladóhoz fűződő viszonya meghatározásából, de a felbontás után bizonyosan a levél aláírásából, hogy ki a feladó. A feladó neve mindenestre gyakorlatilag soha nincs rajta 16–17. századi arisztokrata leveleken.

*

A -né képzővel a férj nevéből létrehozott asszonynév használata, az asszony saját neve nélkül, arisztokrata asszonyoknak szóló címzésben rendkívül ritka volt. Ezért hangsúlyoztam feljebb Czobor Imre címzésének sajátos voltát. Még a Czobor által alkalmazott „uramné” megoldás is nagyon egyéni. De a feleség nevével együtt még előfordulhatott. Van egy „Revay Ferenc uramnénak Paxy Anna asszonynak” cím-szöveg, ami meglehetősen, de valószínűleg nem egyedülálló.

Az asszony saját neve nélkül leírt -né képzős asszonynévvel egyszer találkoztam. A levelet „Nagyságos Mailath Istvánnénak” címezte Dömsödy nevű uradalmi ember Egervárról:⁸³ vagyis Nádasdy Annának szólt, akinek a férje, Majláth István akkor nem régen került török rabságba a konstantinápolyi Héttoronyban.

2. *A megszólítás*

A levélben alkalmazott megszólítás fő tulajdonsága az, hogy szó szerint véve – mintha személyes találkozáskor hangzanék el – köszönést jelent. Ebből következik az, hogy főszabályként nevet nem tartalmaz. Az arisztokrata levelek megszólításában – az eddig elmondottakhoz képest – feltűnően hiányoznak a nevek. Nevet rendszerint nem foglaltak bele, ha foglaltak, teljes nevet írtak, és a becenév olyan ritka megszólításban, mintha nem lett volna általánosan ismert névforma. „Áldja meg Isten kegyelmedet kívánom”, írta Rákóczi Erzsébet a férjének, vagy más szerkezetű, de azonos értelmű mondatot helyezett az elejére összes fennmaradt levelében. Esterházy Miklós kicsit bővebben írta körülbelül ugyanazt Nyáry Krisztinának: „Szerelmes Atyámfia. Kívánom, Istentől, hogy megáldjon és sok esztendeig jó egészségben megtartson”, valamint hasonlókat. Wesselényi Anna szövege a férjnek „Alázatos szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek mint szerelmes uramnak” volt. „Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek édes leányom asszony, Isten sok jókkal áldja meg Kegyelmedet”, szólt megszólítása a menyének. „Köszönetem után adjon Isten minden jót Kegyelmednek” megszólítással kapott tőle levelet magas állású udvari ember. Csak a fiát szólította Wesselényi Anna következetesen a nevének meleg hangú szövegben: „Szerelmes édes fiam Csáky István az úr Isten éltesen jó egészségben és atyai kegyelmes gondviselésben megtartson”. Kamuthy Kata is nevének szólította a fiát, „Adjon Isten minden jót, édes fiam, Serédy Benedek”, írta levélbeli megszólításban.⁸⁴ A fiú vagy a lány néven szólítása azonban távolról sem volt az arisztokrata levelekben általános gyakorlat. Esterházy Miklós István fiát magyar levélben is grófi rangjára utalóan latinul, magyarul pedig a kö-

⁸³ Négyszáz magyar levél i. m. 18–19.: 1542. okt. 28.

⁸⁴ Kamuty Kata Serédy Benedeknek: Magyar hölgyek i. m. 343–346.

vetkező szöveggel szólította meg: „Köszönetünk után adjon Isten minden jót”. Ilyen szokás körülményei között természetes, hogy rokon asszonyt sem szólítottak levélben a nevén. Kanizsay Orsolyának szóló leveleit Erdődy Péter így kezdte: „Nagyságos azzonyom es nekem tyztelendő nenem közönetemnek és zolgálatomnak ajánlásának utána azt írhatom”.⁸⁵

Nagyon bensőségesen szólította meg viszont a férje, Nádasdy Tamás saját kezű leveleiben Kanizsay Orsolyát. A „Szerelmes Orsikám” fordulatot, amelyet míg csak élt, Orsolya több mint negyvenéves koráig, következetesen alkalmazott, sokan ismerik, akik hallottak egyáltalán Nádasdyékról. Emellett voltak Nádasdy Tamásnak a kor szokásait figyelembe véve egyenesen elképesztő megszólításai. „Szerelmes hadnagyom”, „Szerelmes Fiókásom” megszólítással kezdett leveleket körülbelül húszéves házasság után. „Tekéntetes nagyságos tisztelendő és szerelmes ágyastársom”, írta Nádasdy Tamás Kanizsay Orsolyának szóló levele megszólításában hatvanévesen. Ha Kanizsay Orsolyáról semmit nem tudnánk, csak annyit, hogy a férje így vette körül, akkor is kétségtelennek tekinthetnénk, hogy rendkívüli asszony volt. Hasonlóan szokatlan, bár nem ennyire bizalmas megszólításokat kapott levélben a férjétől Formentini Auróra, akinek csodálatos levéltáráról már írtam. Ő sem lehetett mindennapi asszony. „Mein herz liebster socer und liebe Aurora”, szólította őt meg levélben Batthyány Ádám, vagy „Wohlgeborne Frau Frau May libi Aurora”, kezdődött a levele egy korban, amelyben nem volt szokás leírni a házastárs nevét.

A levelek megszólításának általánosan érvényes merevségéből azonban nem lehet a levelezők közötti viszony merevségére következtetni. Az emberi kapcsolatokról a formulák semmit nem mondanak. Pontosan tudjuk, hogy Esterházy Miklós a rajongásig szerette első feleségétől született, legidősebb fiát, mégis mindig úgy szólította meg, mintha vadidegen lenne. Tudjuk azt is, hogy Rákóczi Erzsébet és Erdődy György viszonya hullámozott, egy időben a házasság felbomlásának küszöbére jutott, többször kibéküléshez vezetett, Erzsébet megszólításai azonban nem változtak. Az volt a szokás, hogy az ember megszokott gesztusokat tegyen, és a szokásból nem mindenki tudott, talán nem is akart kilépni. Biztosra veszem, hogy nem csak az a két asszony élt boldog kapcsolatban legalább egy ideig, akiket a férjük becézgetve szólított meg levélben.

Az 5. táblázat foglalja össze számszerűen a levélbeli megszólítás módszeres vizsgálatának eredményét. Eszerint mintegy 280 év alatt keletkezett, több mint 2500 arisztokrata levél adatai szerint nem volt szokás az embereket, sem felnőtteket, sem gyerekeket, levélben keresztnéven szólítani. Vagy teljes nevükön szólították meg őket, vagy – gyakrabban – a nevüket nem tartalmazó, üdvözlő jellegű szöveggel. Kivételt két személy gyakorlata jelent. Nádasdy Tamás 1564 előtt saját kezű leveleiben majdnem mindig becenéven, Batthyány Ádám körülbelül száz évvel később sokszor keresztnéven szólította levélben a feleségét. Ha nem keresztnévet, Nádasdy Tamás bizalmasabb megszólítást, „Szerelmes hadnagyom” stb. alkalmazott.

-né képzős asszonynevet arisztokrata levelek megszólításában nem használtak.

85 MOL E 185 11. d.

5. táblázat

Megszólítás levélben

Dátum	Név	Címzett	Levelek száma	Megszólítás keresztnéven	Megszólítás becenéven
1515–1709	vegyes	vegyes	446	0	0
1541–1562	Kanizsay Orsolya	férj	79	0	0
1544–1561	Nádasdy Tamás	feleség	96		feleséget következetesen
1602–1606	Pálffy, Illésházy	vegyes	52	0	0
1626–1656	Batthyány Ádám	vegyes	183	feleséget sokszor	
1632–1660	I., II. Rákóczi György	családtagok	680	0	0
1657–1698	Bethlen Miklós	vegyes	426	0	0
1672–1707	Rákóczi Erzsébet	férj	207	0	0
1704–1724	Károlyi Sándor	feleség	339	0	0
1515–1724			2508	1 férj feleséget	1 férj feleséget

3. A levelek aláírása

Levelek aláírásában a levélíró neve állhatott önállóan, vagy kerülhetett több más szóval, búcsúzással, illetve önmeghatározással egy szerkezetbe. Valamennyi variáció lehetett anyanyelvű levelek végén is latin. Végül – és talán ez a leginkább feltűnő – sokan használták a nevüket szeszélyesen.

Így áll Frangepán Dorottya Kanizsay Orsolyának írt horvát nyelvű levele végén: „Dorothea de Frangepanibus Relicta Blagay soror in omnibus”. Egy másik, ugyancsak tőle ugyanannak a címzettnek szóló, de magyar levél befejezése: „Dorothea relictá Blagay nacságod Nénje és árvája”. De volt ugyanez a Dorottya – ugyancsak Kanizsay Orsolyához írt magyar leveleken – többféle szerkezetben megnevezve Dorothea Zlwny is.⁸⁶ Valamivel később, 1607–1608-ban Báthory Erzsébet magyar nyelvű hivatalos levelek végén volt „Elizabeta Comitissa de Bathor Spectabilis et Magnifici foelicis recordationis Domini Francisici Comitis de Nadasd etc. relictá vidua”, másikon Batory Ersebeth, megint másikon Elizabetha Comitissa de Bathor.⁸⁷ Külön változatnak tekinthető az a következtetés, ami abból adódott, hogy a beházasodott feleségek többnyire, de nem mindig, felvették a férjük nevét. Fugger Mária írta magát Maria Fuggernek, Maria Fuggerinnek és Maria Pálfinnak, vagy Szvetkovich Katalin azonos személynek szóló magánleveleken alkalmazta a következő változatokat: Catharina Batthyány, Catharina Swettkovicz, valamint mindkét név mellett állhatott, de nem mindig állt: *Magnifici Domini Francisici Batthyán consors*.⁸⁸

86 Frangepán Dorottya levelei Kanizsay Orsolyához 1568–1569: MOL E 185 8. d.

87 Dominkovits Pétertől kaptam Báthory Erzsébet leveleit a soproni levéltárból.

88 Szvetkovics Kata levelei Kanizsay Orsolyához: MOL E 185 4. d.

Az általános azonban az volt, hogy az arisztokrata asszonyok saját nevüket illesszék a búcsúszöveget és önmeghatározást tartalmazó szerkezetbe. Nem alkalmaztak túl sok variációt. Ahogyan Széchy Mária szinte következetesen Széchy Anna Mária, legfeljebb Gróf Széchy Mária volt. Révay Judit parancsoló hangú leveleinek végén rendszerint a Judit Reway vagy a Comitissa Judit Reuay aláírás áll.⁸⁹ A feleség és a férj nevének egy szerkezetbe illesztése arisztokrata nők aláírásában nem volt gyakori.

A levelek módszeres áttekintése során meghatározott 70 asszony közül 65 volt a magyarországi szokásokat követő magyarországi. Legnagyobb részük – 49 személy – használta levél lezárásában rendszerint vagy többnyire a saját nevét latinul vagy valamelyik anyanyelven, és 13 asszony illesztette ugyancsak latinul vagy valamelyik anyanyelven saját nevével azonos szerkezetbe rendszerint vagy többnyire a férje nevét. 3 mágnásasszony írta alá magát kivételesen, akkor is saját nevével egy szerkezetben, -né képzővel létrehozott asszonynéven. Ketten férjüknek szóló levelet írtak így alá, egy asszony idősebb rokonnak szólót. A 70 tagú mintából 5 idegen születésű asszony. Ők rendszerint, de nem kizárólag férjük nevén nevezték magukat (6. táblázat).

6. táblázat

65 mágnásasszony aláírása levélben

Aláírások	Vezetéknév és keresztnév	Saját név és férj neve	Saját név és -né képzős asszonynév	-né képzős saját név nélkül
65	49	13	3	0
100%	75,4%	20%	4,6%	0

Keresztnevet vezetéknév nélkül nem volt szokás aláírásban használni. Sem nők, sem férfiak, sem magyarországiak, sem beházasodottak nem tették. Férfiak ugyanúgy anyanyelvű vagy latin teljes névvel írtak alá, mint az asszonyok. Még intim záróformulákkal egy szerkezetbe is a levélíró teljes neve került. Teleki Mihály például így határozta meg magát a feleségének, Vér Juditnak: „Kegyelmed jóakaró hálótársa, ágybeli szolgája, tied édesem, míg él”.⁹⁰ Ugyanakkor mi volt a szöveg végére írt név? Teleki Mihály mp. A teljes név kiírását – ritkán – helyettesíthette a vezetéknév kezdőbetűje és a keresztnév. „Groff E. Miklós” volt Esterházy Miklós Nyáry Krisztinához írt levelek aláírásában. Mind a két Rákóczi Györgynél előfordult, hogy mint „R. György” írják alá magukat. Ugyancsak ritkán előfordult monogram: II. Batthyány Ferencnél, I. Rákóczi Györgynél és Rákóczi Erzsébetnél láttam. Batthyány az F és a B betűből időnként fantáziaformát hozott létre, Rákóczi csak R. Gy.-t írt néha. Rákóczi Erzsébet grófi rangját is je-

89 MOL E 185 4. d.

90 Teleki Mihály levelezése. I–VIII. Szerk. Gergely Samu. Bp. 1905–1926., II. 216–217. Ezt a hatalmas levélgyűjteményt nem vettem bele a mintákba. Csak belenéztem, mert más kutatásból emlékeztem rá, hogy Teleki sokszor nagyon erotikus leveleket írt a feleségének.

lezve a G:R:E monogramot használta. Egyikük sem kizárólagosan alkalmazta ezt a megoldást.

A keresztnév nem-használatát tekintve egy biztos kivételt ismerek, de az kiáltó. Kanizsai Orsolya írta magát majdnem kizárólag „Az kegyelmed Orsikája” meghatározással harmincegynéhány éves koráig. Akkor áttért az „Az kegyelmed Orsollája” formára. Nem meglepő fordulat, hogy a férfiak közül pedig az ő férje állított fel kivételeket a névhasználatban. Rendes körülmények között „Az te Nádasdyd etc.” volt az aláírása, de időnként egészen mást is írt. A nádorválasztás utáni mámorban: „Az te vén Nádasdy Tamás Házas Társod: Nádorispán”. Majd a nádorispán meghatározást többször is variálgatta. Volt aztán „Az te Apókád”, „Az te Agg Hadnagyod”, „Az te fosos gerencséred etc.” vagy „Az te herélt basád” és más hasonlók. Egy idegen kéztől származó levél ünnepélyes lezárása alá odavetette: „Az te Tarkód etc”.

A keresztnév, illetve a teljes név használatáról szóló adatokat számszerűen a 7. táblázatban állítottam össze. A -né képzős asszonynev használatának adatai nincsenek benne. Mind a három asszony, akinél előfordul, meghatározta magát másként is.

Keresztnevet, illetve becenevet – vagy bizalmasabb fordulatot, de az nincs a táblázatban – levél aláírásában a mintából csak Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás használt, illetve alkalmazott.⁹¹ Ilyen természetű adataik 1541 és 1561 között keletkeztek.

7. táblázat

Keresztnevű aláírások arisztokrata levelekben

Dátum	Feladó	Címzett	Levelek száma	Keresztnéven	Becenéven
1541–1562	Kanizsai Orsolya	férj	79	férj élete végéig	kb. harmincéves koráig
1544–1561	Nádasdy Tamás	feleség	96	0	0
1602–1606	Pálffy, Illésházy	vegyes	52	0	0
1626–1656	Batthyány Ádám	vegyes (anya, feleség is)	183	0	0
1632–1660	I. és II. Rákóczi György	családtagok	680	0	0
1657–1707	Bethlen Miklós	vegyes (családtagok is)	426	0	0
1672–1707	Rákóczi Erzsébet	férj	207	0	0
1704–1724	Károlyi Sándor	feleség	339	0	0
1541–1724			2131	Kanizsai Orsolya Nádasdynak	Kanizsai Orsolya Nádasdynak

*

91 A keresztnévű aláírásra előkerülhetnek azonban véletlenül szórt adatok. Így Hédervári Katalin írta alá magát 1505-ben férjének szóló levél végén mint „Catherina consors Magnifici Vestrae”: MOL DL 25477.: 1505. okt. 5. (Ugyanczen a számon, de más dátummal van egy másik oklevél is,

-né képzős asszonynevet levél aláírásában Kanizsay Orsolya, Paksy Anna és Báthory Anna használt, mindhárman a 16. század közepe táján. Kanizsay Orsolya egyik Nádasdynak szóló levele végére írta: „Orsolla az nagyságos Nádasdy Tamásné”, Paksy Anna ugyancsak házastársi levél aláírásaként, Révay Ferencnek: „Paxy Anna Ngos Révay Ferencné”.⁹² Báthory Anna Nádasdy Tamásnak: „Báthory Anna Dersffy Gasparné az kegyelmed leánya”.⁹³ Bizonyos értelemben ide lehet még venni Laki Bakich Anna egyik esetét. Ő valamivel az előbbieken említett három asszony után nem ugyan asszonynévvel, de az azonos képzésű „uramné” fogalommal jelölte magát. „Az nagyságos Révay Mihály uramné Bakith Anna lady” volt egy uradalmi emberhez írt levelének az aláírása. Egyébként a legkülönbözőbb embereknek szóló levelein Bakich Anna vagy Anna Bakith laki volt.⁹⁴

A férj nevéből képzett, csak a magyarban ismert asszonynevet a 70 személyes minta 65 magyarországi tagja közül tehát 3 személy használta alkalmoszerűen. Mindhármuknak, különösen Kanizsay Orsolyának sok másfajta aláírása maradt fenn.

4. A levelek szövege

A levelek tartalma igen sokféle lehet. Abban a több mint 2500 darabos mintában, amelyet módszeresen átnéztem, van humanista baráti levél: a címzetthez fűződő kapcsolat ápolásán kívül nem szolgált más célt. „Zlwny Kathalyn de frangepanibus” írta Kanizsay Orsolyának, mert nem akart „tőle elfeledett szolgáló leánya” lenni.⁹⁵ Egyébként az ilyen, racionális célt nélkülöző, vonzalom tanúsításának céljával írt levelek inkább házaspárok között voltak szokásosak. Érdekes, ahogyan a humanista tudósok levelezésében állandó motívum a találkozás vágya, úgy állandó téma a házastársi levelekben a távol lévő társ hazahívása, illetve a távollevő hazavágyása, valamint igen gyakori a rövides érkezés előrejelzése.⁹⁶ A legtöbb levélíró azonban ügyleket intéz vagy saját és környezete helyzetéről számol be.

és a sajátja meghatározásában Hédervári Katalin tévesen van mint Rozgonyi Katalin feltüntetve.) Jóval később Ungnad Mária írta egyszer alá magát egyik fiának, valamelyik Erdődynek, mint „anyád Ungnad Mária”. Ld. *Benda Borbála–Koltai András*: Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények* 2008. 429–460. Elektronikus Periodika Archivum. Egyik esetet sem tudom kommentálni, mert egyik asszony körülményeit sem ismerem. Ilyen sporadikus adatok nem változtatnak azon a tényen, miszerint keresztnévvel aláírni nem volt szokás a 16–17. századi arisztokrácia köreiben.

92 Paksy Annának férjéhez szóló levelei közül 7 db maradt fenn. Kettő asszonyneves aláírással, a többi „Paxy Anna a te Kd házastársa”: Magyar hölgyek i. m. 10–21.

93 MOL E 185 3. d. Báthory Anna levelei.

94 Bakich Anna 30 ismert levele közül kettőnek a végén alkalmazott asszonynevet: Magyar hölgyek i. m. 25–55.

95 MOL E 185 6. d. 1566. júl. 17.

96 Nagyon jellemző példa Perényi Imre fentebb már említett levele. Budáról ment valószínűleg a Zemplén megyei Terebesre, ahol a 16. század elején a Perényiek rezidenciája volt. Nem rövid

A névhasználatot tekintve a levélszövegekben az a szembeötlő, hogy az asszonyokat vagy név nélkül, vagy a férjük nevéből létrehozott asszonyneven – saját keresztnévük és apjuktól örökölt vezetéknévük nélkül – nevezték meg.⁹⁷ A levelek szövegének ez a sajátossága feltűnő, miután a címzésbe és az aláírásba mindig, a megszólításba néha került név, de gyakorlatilag soha nem a férj nevéből képezték, és a tisztán asszonynév az egész minta összes címzésében egyszer – „Mailath Istvánné” – fordult elő. A levelek más elemeinek áttekintése után tehát meglepő, de kétségtelen tény, hogy az asszonyok saját nevét levélszövegekben a 16–17. század kortársai nem használták.

Igen jellegzetes példáját adja ennek a gyakorlatnak Rákóczi Erzsébet. Egyik közeli rokona, Rákóczi Julianna férjhezmenetele előtt „Juliánka öcsém” volt a leveleiben, vagyis leírta a keresztnévét, de miután a lány férjhez ment, „öcsé-asszony” lett belőle. Hasonlóan járt el Thurzó György a saját lányaival. Míg hajadonok voltak, millió becézést talált ki nekik, férjhez menésük után azonban azonnal -né képzős asszonynevekre váltott. Még Borbála is, Thurzó kedvence: tizenhét éves koráig Borisenka volt és sok más becenévvel illetve az apja, akkor férjhez ment. Lett belőle Thurzó György leveleiben „leányom Erdődyné”. Aho- gyan akkor már volt Perényi Istvánné és Jakusichné néven emlegetett lánya is a nádornak. A többiek már az ő halála után mentek férjhez. Ugyanilyen, a családi állapotváltozást követő váltást nem tudtam többet regisztrálni, de az bizonyos, hogy asszonyok saját nevét a legközelebbi rokonok sem írták le.⁹⁸

Erdődy Borbálát, férje testvérhúgát Rákóczi Erzsébet saját férjéhez, tehát a nő fivéréhez szóló levelekben „Czoborné asszonyom” meghatározással illette. Egy másik sógornője, Pálffy Mária mint „asszonyom”, „az asszony” szerepelt a levelekben. Unokaöccse felesége, a nála sokkal fiatalabb Esterházy Teréz pedig „Erdődy Györgyné asszonyom” vagy „Méltóságos Gróf Erdődy Györgyné asszonyom” volt. Mint „szegény asszony” szerepelt I. Rákóczi György levelében a menyé, Pfalzi Henrietta, amikor meghalt. A fejedelem még halálában sem írta le az asszony nevét. Ahogyan felesége féltestvérét, Lórántffy Katát sem a nevén, hanem az Alliáné meghatározással emlegette levélben.

Rokonság vagy érzelmi kapcsolat a minta egy, talán két esetében befolyásolta a levélszövegekben említett személy megnevezését. Pozitív hangulatúnak érzem az elsőt, és minden valószínűség szerint negatív volt a második. A bensőséges érelemre valló kivétel: Károlyi Sándor a lányáról, Kláráról, aki Haller

utat kellett megtennie, de nem közöl mást, mint azt, hogy Perényi a korábban tervezett időpont helyett csak a dátumtól számított ötödik napon érkezik haza. Dorottya várja, és addig is legyen jól. Mai ésszel azt lehetne gondolni, öt nap a kor bizonytalan közlekedési viszonyai között nem számított soknak. Lehetett volna továbbá valakit egyszerűen a megfelelő üzenettel hazaszalasztani. Perényi azonban nem választotta a praktikus megoldást; a házastársi kapcsolat ápolásának fontos eszköze volt a távollevő érkezéséről tudósító levél. Írt tehát, bár szerintem nem lehetett benne biztos, hogy saját, nyilván jól felszerelt járművével nem ér-e előbb haza, mint a levélvivő.

97 Minden nevet ellenőriztem. Női keresztnévvel és vezetéknévvel, vagyis nem asszonyneven hajadonokat, esetleg nem arisztokrata asszonyokat neveztek.

98 Csak jó névmutatóval ellátott kiadványok adataira hivatkozom.

Gáborhoz ment hozzá, egész életében Klára, Kláram névvel, legfeljebb „lányom” meghatározással írt. Egyébként nála is „Asszonyom anyám”, esetleg „Asszonyom” az anyós, mint mindenkinél, de a férj nevéből képzett néven szerepel a többség. Van Károlyi Sándor leveleiben Vayné, gróf Erdődy Györgyné, Wesselényiné, Teleki Mihályné, Bánfi Lászlóné és méltóságos Batthyányné, aki tulajdonképpen Eleonore Strattmann, de a lányán kívül nincs főrangú asszony a saját nevéen. Végül a több házasság jelzésének variációjaként írta egy helyen: „Gyulay uramat Nedeczkiné asszonyommal” összeadták. Vagyis ha egyszer egy nő férjhez ment, és a róla szóló szövegekben a -né meghatározást viselte, a következő házasságáig – saját neve helyett – azt használták. Hasonló értelemben írta meg Thurzó György a feleségének, hogy „Prépostváriné asszonyom, ki azelőtt Gyulaffy László uramnál volt, Széchy uram leánya” készül őt meglátogatni. De az asszony saját neve nincs benne a levélben.

Negatív értelmű érzelmi elfogultságról asszony megnevezésénél az én megítélésem szerint I. Rákóczi György tett tanúságot. A Rákóczi-levelek 17 főrangú férjes arisztokrata nőt neveznek meg -né képzős asszonynéven. Egy nő esetében keveri I. Rákóczi György a formákat. Széchy Mária volt nála hol Kun Istvánné, hol Széchy Mária. Máshonnan tudjuk, hogy a fejedelem jószerivel gyűlölte ezt az asszonyt, aki minden gesztusával sértette a Rákóczi család által képviselt viselkedési normákat. Az első levélbeli említés idején másodszor volt férjnél, majd – Rákóczi legnagyobb helytelenítése mellett – hozzáment Wesselényi Ferenchez. Feltehetőleg mélységes megvetését fejezte ki Rákóczi azzal, hogy férjezett volta ellenére saját nevéen írt Széchy Máriáról. Igen szokatlanul járt el. Egy másik esetben, amelyben ugyancsak bizonyosan tudunk kölcsönös gyűlölködésről, a Telegdy fivérek és Losonczy Anna között, az asszony megnevezése éppen úgy „Vngnotné asszonyom” a Telegdy-levelezésben, mint Pacotné vagy minden más mágnásasszony.

*

Az anyanyelvű források adatai nem adnak egyértelmű eredményt. Bizonyos forrástípusok arról tudósítanak, hogy a mágnásasszonyok nem vették fel férjük nevét, mások szerint gyakorlatilag minden arisztokrata feleség a férje nevéből képzett asszonynevet viselt.

III. A latin és a magyar forrásadatok összehangolása

1. Egymásnak ellentmondó források

A latin, illetve az anyanyelvű források kutatási eredményei ellentmondanak egymásnak. A latinoknál különböző tartalmú, de azonos provenienciájú, a királyi kancellárián fogalmazott iratokból egyértelműen az derült ki, hogy az arisztokrata asszonyok egész életükben megtartották saját nevüket. Saját nevükre kaptak országgyűlési meghívót, rangemelés, birtokadományt és sok más uralkodói

kegyet. Az anyanyelvű források viszont, amelyek különböző provenienciájú és eltérő tartalmú darabok voltak, részint arról szólnak, hogy a mánásasszonyok megtartották saját nevüket, részint arról, miszerint a férjük nevéből létrehozott asszonynevet viseltek. Saját nevükön kaptak könyvajánlást, levelet, és saját nevükön írták alá magukat, de mindenki mint férjük feleségéről beszélt, illetve írt róluk. Levélszövegekben mánásasszonyok saját neve csak rendkívüli kivételként fordult elő.

Az eltérés oka nem lehet valamilyen, a kétféle eredmény között beállt társadalmi vagy szokásbeli változás, mert a kutatás során használt latin, illetve anyanyelvű iratok ugyanabban a körülbelül másfél évszázadban, a 16. század elejétől a 17. század végéig keletkeztek. Csak egyes levelek keletkezési ideje húzódott át a 18. század elejére, de időben nem mutattak változást. A házastársi levelezés messze legszellemesebb darabjai egyenesen a vizsgált időszak elején, 1541 és 1561 között születtek. Azonos a forrásokban megnevezett emberek társadalmi állása is. Mind a latin, mind az anyanyelvű forrásokban arisztokratákkal foglalkoztam. Arisztokrácián értem a 16–17. században azokat a családokat, amelyeknek tagjai a *magnificus* vagy *magnifica* címet viselték, mert örökölt, illetve a királytól nyert báróságot, grófságot, a korszak végén már hercegséget is viseltek.

A források ellentmondása igen lényeges, az ellentmondás magyarázata viszont igen egyszerű. A latin források között nem voltak levélszövegek. Nem jelöltem ki a kutatásra latin magánlevél-szövegeket főként azért, mert a munka indításakor fogalmam sem volt arról, hogy a levélszövegek névhasználatja sajátos lesz. Emellett műfajtörténeti szempontok is a latin magánlevelek bevonása ellen szóltak. A magánlevelezésben a 16. század közepe tájára köztudottan uralkodóvá vált az anyanyelv.⁹⁹ Ez nem azt jelenti, mintha attól az időtől kezdődően nem írtak volna egymásnak családtagok is nagy ritkán latinul. Ilyenkor azonban rendszerint kiderül, hogy valamilyen különös ok forog fenn, ami miatt a levélíró nem tud maga írni.¹⁰⁰ Latinul iskolában lévő fiúkkal leveleztek gondos apák, hogy a nyelvet gyakoroltassák velük, de legáltalánosabban tudósok használták egymás közötti levelezésben a latint. Nyilván az összetartozás különös élményét nyerték vele. Csak ez lehetett az ok, mert a magyarországi értelmiség tagjai mintegy természetesen tudtak volna magyarul érintkezni. Az érdekes azonban az, hogy a tudósok leveleiben előbb van szó különleges ásványokról, mint asszonyokról.¹⁰¹

99 A TT 1878 és 1911 között megjelent 34 kötetében nincs latin nyelven kiadott magánlevél. Kereshető, online kiadása: <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04111201.html> (2010. márc. 26.). A Batthyány-missilisek néhány példája: Batthyány Ferenc a 16–17. század fordulóján magyarul és németül írt magánleveleket, Batthyány Kristóftól a század közepén csak magyar nyelvű magánlevelek maradtak fenn, Batthyány Borbálának a század második felében hazairt levelei egy kivételével mind magyarok.

100 Kanizsay Orsolya Nádasdy Tamásnak 1553. nov. 7-én latinul írt levélben: „Ignoscat autem Vestra Magnificentia, quod hos aliena manu scribere feci litteras, id enim facere non potui propter subitum discessum tabellarii.”

101 Három gyűjtemény áttekintésével jutottam az asszonyok említését nézve negatív eredményre: XVI. századi magyar tudósok levelei. Közli: Szabó Károly. TT 1881. 470–493.; Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. Vál., bev., jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1971.; Episztolák.

Közönséges, mindennapi magánlevelezést latinul Szegedi Körös Gáspár doktor és Nádasdy Tamás folytatott.¹⁰² Valószínűleg nem egyidejűleg ugyan, de mindketten jártak a páduai egyetemre, úgyhogy Nádasdy, aki szívesen vette fel az értelmiségi szerepét, tudósok viszonyát teremtette maga és a felesége meddőségét gyógyító orvos között. Latinul leveleztek, és Gáspár doktor a legmindennapibb eseményekről tájékoztatta Nádasdyt, ha távol volt. Így nem sok, de néhány asszonynevét becsúsztott a latin szövegekbe. Orsolyát a doktor a „Domina Magnifica mea” körülírással illette, úgyhogy Nádasdy feleségének Gáspár doktornál egyáltalán nem volt neve. Más mágnásasszonyok – éppen úgy, mint a magyar nyelvű levélszövegekben – nem saját nevükön szerepeltek, hanem férjük neve vagy méltósága után kaptak megnevezést. Szegedi a „Magnifica Domina vajvodissa” néven nevezte Nádasdy Annát. Hasonló formában jelent meg nála Forgách Julianna, akinek a nevét nem írja le, hanem a „Vice Palatinissa” meghatározással illeti, mert az akkori nádori helytartó, Mérey Mihály felesége volt. Más mágnásasszonyokat ugyancsak nem saját nevükkel, hanem a férjük nevéből alakított névvel nevezett meg. Volt Gáspár doktornál „Domina Choron ianosne” és „Domina Balassainé”. Az utóbbi alighanem a politikai átállásairól közismert Balassa Menyhárt felesége lehetett, bár a Balassa család minden generációja igen népes volt. A másik pedig, Choron Jánosné bizonyosan Szvetkovich Mária, az eddig itt már sokat emlegetett Szvetkovich Katalin húga volt.

Gáspár doktor leveleit Nádasdy Tamáshoz az arisztokrata levelezőtársnak írt, mágnásasszonyokról szóló latin levelek példának lehet tekinteni. Nem sok volt belőlük, de azt tanúsítják, hogy az asszonyok levélbeli meghatározása nem a szöveg nyelvétől, hanem az asszonynak a kommunikációban elfoglalt helyétől függött.¹⁰³ A kommunikáció részvevője volt az asszony, amikor meghívták az országgyűlésre, közölték vele, hogy királyi kegyben részesül, a neki szóló címzést a levélre ráírták, vagy ő maga bizonyította aláírásával, hogy a levél tőle származik. Nem volt részese viszont a kommunikációnak a levelek szövegében; ott nem neki beszéltek, illetve nem ő beszélt. Rőla beszéltek, illetve írtak. Durván leegyszerűsítve tehát úgy lehetne fogalmazni, hogy a szemtől szemben érintkezés során, amikor következetesen saját nevén nevezik, a kortársak átveszik az asszonyok aláírásban megnyilvánuló, a születési nevüket megtartó önmeghatározását, míg a háta mögött másként, a férjéről nevezik.

In: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál., szerk., jegyz. Klaniczay Tibor. Bp. 1982. 555–857.

102 Szegedi Gáspár doktor levelei: MOL E 185 12. d. Magyar fordításban jelentek meg: Szerelmes Orsikám. A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése. Szerk. Vida Tivadar. Utószó: Gryneus Tamás. Bp. 1988.

103 A beszédhelyzettől függő névhasználatot közel jelenkorú beszédben leírta: *Kálmán Béla*: Hivatalos név, szólítónév, említőnév. In: *Név és társadalom. A III. Magyar Nyelvtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. Hajdú Mihály–Rácz Endre. Veszprém, 1983. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160.) 119–121. Ugyanez csak nőkről szóló falusi beszédben: *Ördög Ferenc*: Az asszonyok megnevezése a népnyelvben. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok. Nagykánizsa, 2008. 135–137.

Az ilyen eljárást lehetne úgy értelmezni, mintha az asszonyoknak a saját nevük megtartásával kifejezett önállóságát a társadalom egésze vagy a társadalmi közfelfogás nem fogadta volna el. Ez a feltételezés azonban nyilvánvalóan nem áll. Mert a tanulmányomban tárgyalt emberek, a források termelői – az uralkodókat és a királyi kancelláriát leszámítva természetesen – valamennyien egy társadalmi háló tagjai voltak. Ugyanazok az asszonyok írtak alá egyszer a saját nevükkel, és emlegettek máskor a férj nevéből képzett néven velük azonos státusú asszonyokat. Jó példát ad a kétféle megnevezés összefonódott voltára a Beniczky testvérek levélváltása. Beniczky Anna 1695-ben levelet írt nővérének, Beniczky Magdolnának. A címzésből és Anna aláírásából az kiderül, hogy az egyikük egy mágnás felesége, valamelyikük özvegy, de a férjek nevére nem utal semmi. A levél szövegében viszont szerepel bizonyos „Révay Imréné asszonyom” és „Petrőcziné asszonyom ő nagyságok”. Róluk azt nem közli a levélszöveg, kik is voltaképpen. Nincs itt a saját nevük.¹⁰⁴ Még Kanizsay Orsolya is, akinek saját nevét, sőt becenevét tartalmazó aláírásairól már sok szó volt, nevezte levél szövegében sógornőjét „Asszonyom Maylad uramné” névvel. A sógornő oldaláról pedig viszont: Nádasdy Anna – következetesen ennek a névnek valamilyen változatával írta alá magát – egy levelében sem nevezte nevén Kanizsay Orsolyát. Fivéréhez szóló szövegekben inkább „az te Kegyelmed szerelmes társa, az én szerelmes asszonyom” fordulattal írta őt körül.

Ez a két nő rendkívül jó viszonyban volt egymással. Amikor Orsolya meddőséget a méhébe fecskendezett folyadékkal gyógyították, Gáspár doktoron kívül két emberrel engedte kezeltetni magát, férjével és a sógornőjével, Nádasdy Annával. Ezt a tényt azért hozom ide, mert segít megérteni, mennyire nem volt ellenséges, vagy nem társadalmi elutasítást jelzett a nők háta mögött gyakorolt asszonymévhasználat. Ha Orsolya és Anna egymásról a férjek nevéből képzett néven írt, bizonyosan nem a női függetlenséget támadták vele.

2. *A nők asszonyneve, a férfiak méltóságneve*

Ellenségességet árasztó hangulat helyett az asszonymév inkább tekintélyt sugárzott. Bizonyos értelemben ugyanúgy viselkedett, illetve ugyanolyan módon használták és alkalmazták, mint a férfiak méltóságnevét.

A kiindulás az, hogy a férfiak nevét a levélszövegekben családi állapotuktól függetlenül használták. A fiúk körülbelül tízéves korukig rendszerint keresztnévvel, esetleg kis úrfi, grófocska és más hasonló meghatározással szerepelnek, az idősebbekről azonban a levelek teljes nevükön vagy csak a vezetéknévükön szólnak. A Rákóczi-levelezésben Betlen István, Boguslaus Radzivil, Csáky István, Forgács Ádám, Prini Imre és hasonló, Károlyi Sándor levelezésében Zicsi Péter, Haller Sámuel, Kohári és több hasonló az urak neve. A felnőttek neve alapján nem lehet tudni, nőtlen vagy nős férfiokról szólnak-e a szövegek. Társadalmi

¹⁰⁴ Magyar hölgyek i. m. 396.

státust viszont kifejezhet egyes személyek meghatározásának módja: nem írják le a nevüket. Saját nevük helyett méltóságuk neve – palatinus, cancellarius, iudex curiae stb. – áll a szövegben. Első pillantásra azt lehetne gondolni, hogy véletlen az eltérés, stiláris változatosság a levélben, vagy talán nem jutott a méltóság saját neve eszébe a levélírónak. Néhány esetben azonban a rossz forrás-adottságok ellenére is el lehet csípni a váltást. Kiderül, hogy egy-egy úr neve tiszte miatt tűnik el a szövegekből.

A méltóságba lépett férfi nevének eltűnésére a legbeszédesebb példa nem levélből, hanem naplóból származik. Rákóczi László szolgáltatja. Úgy látszik, közeli kapcsolatban volt Wesselényi Ferencel, mert naplójában sokat emlegeti.¹⁰⁵ Rákóczi és Wesselényi együtt ment az 1655-ös nádorválasztó országgyűlés színhelyére, Pozsonyba. Már ott voltak, megkezdődött az országgyűlés, amikor – ahogyan korábban is mindig – Wesselényi Ferenc „Wesselényi uram” volt Rákóczi gondosan vezetett feljegyzéseiben. Március 15-én megtörtént a nádorválasztás. Wesselényiből „palatinus uram” lett. Rákóczi többé nem nevezte őt néven a naplójában. Ugyanígy tűnt el Pálffy Miklós és Koháry István neve Károlyi Sándor levelezéséből. Pálffy általában „Pálfi uram” volt, és országbíróvá történt kinevezése után nem született róla levélszöveg, de miután 1714-ben nádorrá választották, „Palatinus” lett a Károlyi feleségéhez szóló levelekben. „Kohári uram” pedig, aki ugyanabban az évben országbírói kinevezést kapott a „Iudex curiae” vagy „Méltóságos iudex curiae” meghatározáshoz jutott a kinevezés után. Méltóságba lépésük után Károlyi Sándor nem írta le a nevüket.

Ellentmondásos helyzetbe került viszont Wesselényi a fejedelem Rákóczi családban. Miután nádorrá választották, Lórántffy Zsuzsanna leveleiben „palatinus uram” lett. II. Rákóczi György azonban nem váltott. Megmaradt a nádor Wesselényi uram, Wesselényi nevével. Ő Wesselényivel viselkedett úgy, ahogyan az apja Széchy Máriával. Ezzel az asszonnyal szemben érzett ellenszenvét éreztette I. Rákóczi György azzal, hogy asszonyként is saját nevével nevezte. II. Rákóczi György Wesselényivel szemben gyakorolta ugyanazt az eljárást: nem nevezte nádornak. Mivel a Széchy Mária–Wesselényi Ferenc-oldalon házaspár, a másikon apa és fia áll, nem igazán lehet tudni, ugyanaz az ok állt-e a két fejedelem ellenszenvé mögött vagy II. Rákóczi Györgynek külön oka volt arra, hogy Wesselényi királyságbeli magas méltóságát ne ismerje el. Az általános szokás azonban bizonyosan a méltóságnév használata, illetve alkalmazása volt méltóságba jutott férfiakra abban a kommunikációs szituációban, amelyben az érintett nem vett részt; mintegy a háta mögött emlegették.

Ők maguk, a magas méltóságot viselő férfiak pedig aláírásukkal kifejezett önmeghatározásukban ugyanúgy rendszerint nem használták, néha használták a méltóságnévet, ahogyan az asszonyok rendszerint nem, de néha leírták sajátjuk mellett asszonynevüket is. Nőknél feljebb (6. táblázat) az derült ki, hogy csak asszonynévvel, saját neve nélkül senki nem írt alá, saját neve mellett az asszonyne-

¹⁰⁵ Rákóczi László naplója. Feltár., közzét., jegyz. Horn Ildikó. Utószó: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1990. passim.

vet a minta tagjainak 4,7%-a tette ki, és az asszonyok 20%-a írta le valamilyen szerkezetben a saját neve mellett a férje nevét is. Ugyanilyen százalékokat férfiaknál nem számítottam ki, de nyilvánvalóan nagy az asszonynév és a méltóságnév használatának hasonlósága. Olyan esetet, ahol valaki magánlevélben csak mint nádor vagy palatinus, a saját neve nélkül írt volna alá, ami itteni hasonlatomban a pusztai asszonynév leírását jelentené, nem láttam. Megnéztem Esterházy Miklós Nyáry Krisztinához írt leveleit, amelyek 1624 és 1639 között születtek. Esterházyt 1625 októberében választották nádorrá, és máshonnan tudjuk, hogy nagy méltósággal viselte a tiszte, az aláírásán azonban semmi nem változott. Maradt „Gróff E. Miklós”. Majdnem száz évvel korábban viszont Nádasdy Tamás, akit ugyancsak nádorrá választottak, alkalmazta időnként a méltóság nevét feleségéhez szóló levél végén. Volt „az te nádorispánod”, „az te vén nádorispánod” sok más kedveskedő aláírás mellett. Ő másokhoz írt magánlevélben nem tette ki a nádor fogalmát, Esterházy a feleségén kívül másokhoz szóló levélben időnként kiírta, de minden esetben a saját nevéhez csatlakoztatta a méltóságnévet.

3. A mágnásasszonyok státusa

A méltóságnév és az asszonynév viselkedésének hasonlósága arra utal, hogy a mágnások körében a férjhez menésből vagy a férjzett állapotból társadalmi megbecsülés következett. A megbecsülés kifejezése általános érvényű volt. Nem függött az egyén adottságaitól, mert minden mágnásasszonyt asszonynéven, esetleg a férje rangján emlegettek. A szabályt megerősítő kivételnek tekinthető Széchy Mária és Wesselényi Ferenc esete a két Rákóczi fejedelemmel, akik nem adták meg nekik a bevett szokás szerint járó tisztességet.

Ugyanígy nem függött egyéni adottságoktól az, hogy megtartotta-e valaki a saját nevét, vagy a férje nevéből képzett néven nevezte magát, illetve nevezték őt szemtől szemben. Gyakorlatilag minden mágnásasszony a saját nevét használta, és a saját nevén nevezték akkor, amikor részese volt a kommunikációnak (1., 4., 6. táblázat).

Az asszonynév, illetve a lánynev használatának problémáját más társadalmi rétegekben, főként jobbágyoknál évtizedekkel ezelőtt vizsgálták. Akkor az volt az igen széles körűen elterjedt szakmai vélemény, hogy Magyarországon középkori előzmények után a 16. századra általános lett a -né képzős asszonynév használata. A kivételekre egy nyelvészeti vitában Szabó T. Attila, demográfiai jellegű kutatások során Veress Éva hívta fel a figyelmet. Szabó szerint a „régiségben”, amin a 16. századot értette, feleségek gyakran megtartották lánynevüket. Magyarozatként a nő szellemi adottságait tételezte. Azt írta, a lánynévvel egyesek „megtartották lánykori egyéniségüket”.¹⁰⁶ Veress Éva hasonló eredményre jutott.¹⁰⁷ Azt tartotta valószínűnek,

106 Legutóbb megjelent: Szabó T. Attila: A magyar asszonynév és – még valami. In: *Uő: Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek. I.* Bukarest, 1970. 48–54.

107 Veress Éva: Háztartás, telek és termelés viszonya hegyaljai és bodrogi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. In: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában.* Szerk., bev. Makkai László. Bp. 1966. 285–426.

hogy egyes nők már lánykorukban kitűntek valamilyen teljesítménnyel vagy tulajdonsággal, ami miatt nem akasztották rájuk házasság után sem a férjük nevét. Bár ő hozzátette azt is, miszerint esetleg az apa vagy az apai család kiválósága miatt nem tartották őket számon jelentéktelen férj néven.

Ezek a magyarázatok annyira összevágtnak azzal, amit én saját fiatalságomban tapasztaltam, hogy állandóan a fejemben motoszkálnak. Akkor volt divat az, hogy bár a többség asszonynéven nevezte magát, egyes női írók, művészek, politikusok a nyilvánosság előtt lánynéven szerepeljenek. A kora újkori arisztokrácia világa azonban más volt. A mágnásasszonyok nem egyéni döntés, hanem mindannyiukra vonatkozó szokás alapján tartották meg a lánynevüket. Így, ha Veress Éváéknak igazuk van, akkor azt, amit más társadalmi rétegekben egyesek, a különös teljesítményt nyújtó, esetleg különösen tekintélyes apától származó nők mint egyéniségek fejeztek ki az úgynevezett lánynév megtartásával, azt a mágnások esetében az ő társadalmi egységükhöz tartozó nők mintegy testületileg gyakorolták.

Bizonyos adatok pedig arra utalnak, mintha az úgynevezett asszonynév az arisztokráciánál társadalmi értelemben, mint szociokulturális jelenség, a férj neve lett volna. Erre utal néhány, kevés forrással dokumentált eset, amikor a szerkezet nyelvtani jelentése a társadalmi jelentésnek ellentmond. Így 1542-ben Kéry Fruzsina írta alá egyik levelét mint „Kery Frwsyna az nehay Seryeny Ferenchne”. Bánffy Katalin 1560-ban Paksy Annának küldött hasonló értelmű címzést: „Nagyságos asszonyomnak az nehay Révay Ferencznének”. Istvánffy Teodóra 1579-ben jelent meg mint „néhai Dóczy Miklósné”.¹⁰⁸ A magyar névtörténet számon tartja ezt a nem sűrűn megjelenő gyakorlatot, és azt állapítja meg, hogy az ilyen megnevezésekben a „néhai” csak a férfinév jelzője lehet.¹⁰⁹ Kétségtelenül így van, ha viszont a társadalmi jelentést nézzük, és a férj nevéből képzett nevet az asszony nevének tekintjük, akkor a „néhai Seryeny Ferencné”, a „néhai Révay Ferencné”, a „néhai Dóczy Miklósné” és hasonlóak – értelemszerűen – halott nők megnevezését adják. A nevek ilyen használata olyan érzést kelt, mintha azok, akik éltek vele, nem tudtak volna magyarul.

Nagyon valószínű azonban, hogy nem a régiek nyelvtudásával, hanem a mi képzeletünkkel van baj. Az úgynevezett asszonynév mai értelmezése jelenkori, esetleg közelmúltbeli tudásunkból fakad. Megtanultuk azt, miszerint a Dóczy Miklósné-szerű név asszonynév.¹¹⁰ Ha valakiről azt mondjuk, hogy a férje nevét

108 Magyar hölgyek i. m. 5–6., 56., 71.

109 Papp László: A nők megnevezése a XVI. század második felében. Adatok és néhány tanulság. In: Magyar Nyelvjárások. VI. Szerk. Kálmán Béla. Bp. 1960. 56–89.

110 A -né képzős asszonynév vagy – ahogyan az első rávonatkozó törvény nevezi – „a férj neve a házasságra utaló toldással” az egész magyar történelem során mindig csak választható, de nem kötelezően viselt név volt. A polgári házasságot megalapozó 1894. III. tc. nem szól sem róla, sem az asszony névviseléséről általában. Az 1952. IV. törvény szerint a nő joga, ill. kötelessége nyilatkozni arról, hogy saját nevét vagy ezt a toldással ellátottat kívánja-e a házasság után viselni. A következő családjogi alaptörvény, az 1974. I. pedig a „férj neve a házasságra utaló toldással” három variánsa és a saját név között ajánl kötelező választást a házasság előtt álló nőnek. Azóta az a lényeges módosulás történt, hogy a férfiak is megkapták a házassággal járó névválasztás jogát. A házasság és a névviselés körüli hangulat változásaira jellemző, hogy míg

viseli, akkor főleg erre a megoldásra gondolunk. A 16–17. század arisztokrata kortársai azonban ezt a jelenségcsoportot másként látták. A másként gondolkodást ebben az ügyben főként végrendeletek tanúsítják.

A férjek végrendelete az esetek többségében arra az időre tett intézkedéseket a jövődő özvegy javára, míg az asszony a „nevüket viseli”. Ennek a szokásnak írásba foglalt, általános érvényű megfogalmazása a *Tripartitum*-ban olvasható. Werbőczy azt írja, hogy az özvegyet bizonyos, a férj birtokához, ingatlanaihoz stb. kapcsolódó jogok addig illetik meg, míg „nomen titulumque mariti sui praemortui gesserit”.¹¹¹ Nincs olyan szótár, amely szerint ez ne azt jelentené, hogy a néhai férj után jogokat bíró özvegy a „férj címét és nevét viseli”.¹¹² Itt, az asszonynevről szóló gondolatmenetben és mai fogalmaink szerint azonban az a sajátos, hogy az asszonyok sem élő férjük mellett, sem mint özvegyek nem a férj nevét viselték, és az ilyen természetű névviselést a kortársak nem is várták el. A férj nevének viselését az öröklés feltételeként állító végrendeletek az asszonyokat – éppen úgy, mint minden olyan forrás, amelyben a nő a kommunikációs helyzeten kívül áll – lánynéven nevezik meg.

Erről a jelenségről csak két feltűnő példát adok. Báthory István 1580-ban megerősítette Bekes Gáspár végrendeletét. A végrendeletben két helyen volt kifejezetten benne, hogy az asszony javára tett intézkedés csak addig érvényes, míg „feleségem az én nevemet viseli”. A megerősítés kezdeményezői Báthory diplomája szerint „domina Anna Zarkandy magnifici quondam Casparis Békés de Kornjáth relicta vidua” és fiai voltak. A végrendelet hitelességét bizonyító oklevelet pedig „domina Anna Zarkandy”, valamint a fiai kapták.¹¹³ Nem tűnik úgy, mintha Anna Bekes Gáspár nevét viselte volna, Báthory azonban nyilvánvalóan férje örökösének tekintette. Jó hetven évvel később, 1655-ben Majtényi Mihály tett olyan végrendeletet, miszerint „feleségem, amíg nevemet viseli”, kap bizonyos javakat. Az asszony neve nincs itt. Majtényi a „szegény, árva, idegen nemzet feleségem” fogalmakkal írta körül. Szelepcsényi György érsek egyik 1657-es leveléből, már Majtényi halála után tudjuk, hogy Wolmarin Maria Katharina volt a neve, vagyis nem „viselte” férje nevét, a magas rangú főpap mégis Majtényi Mihály örökösének tekintette.¹¹⁴

A „nevemet viseli” megmagyarázva annyit tesz, hogy a végrendeletben megnevezett asszony özvegyen nem megy újból férjhez, amely jelentést egyes testa-

az 1952-ben törvénybe foglalt névválasztási lehetőség nem váltott ki különösebb társadalmi visszhangot, az 1974-es jóformán névváltoztatási mozgalmat indított el. A névviselést kutató nyelvészek is általában 1974-et tekintik az asszonyi névviselés történetében fordulópontnak. 1952 előtt a házassági anyakönyvben nem volt „A feleség neve a házasságkötés után” rovat.

111 *Tripartitum* I. 102. 1. §.

112 A „titulus” értelmezését onnan veszem, hogy amikor a kortársak fogalmazványokban vagy másolatokban az uraknak csak a nevét írják le, hivatalukat és méltóságait azonban nem sorolják fel, a hiányzó elemekre a (Tit) szótöredék beírásával figyelmeztetnek.

113 Bekes Gáspár végrendelete. Közli: Barabás Samu. TT 1891. 145–148.

114 *Monumenta*, emlékek a Majthényi, Kesselleőkeői és Berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728. Közli: Szerémi. TT 1897. 1–338.

mentumok pontosan le is írják. Így Homonnay Drugeth Miklós 1580-ban „Zryni Margith” nevű felesége javára tett intézkedése érvénytelenné válik, „ha az én nevemöt elváltoztatná, az Úr Isten szerencsét parancsolna az én feleségemnek, az hogy férjhez menne az én halálom után”.¹¹⁵ Dóczi András 1620-as végrendelete szerint „valameddig az én szegény atyámfia az én nevemet viseli” érvényes a rendelkezése, ami elesik, ha az asszony „állapotját tisztességesen megváltoztatja”. A feleség a szövegben Paczoth Judit.¹¹⁶

A férfi nevének viselése tehát a 16–17. századi arisztokráciánál mai képzeleteinktől tökéletesen eltérő jelenség volt. Meg kell tanulnunk, hogy nem a nő neve, hanem a társadalom tudása tartotta fenn. Abban fejeződött ki, hogy bár a mágnásasszony maga és a királytól az uradalmi emberekig mindenki születési nevét használta, akkor, ha a nő a kommunikáción kívül állt, a férje nevén nevezték meg. Itt érzékelek valamit, amit szövegem bevezetésében valamikor volt névmágiára vagy tabura utaló szokásnak neveztem. Összefügg azzal, hogy a férfi méltóságneve és a nő úgynevezett asszonyneve egyformán viselkedett. Ahogyan férfiak neve bizonyos méltóságok felvétele után az emlegetés szintjén tabuvá vált, úgy lett tabu használni emlegetésben a nő nevét házasságkötés után. Az asszony neve helyett ilyenkor a férj neve figurált.

Ez a szokás határozottan különbözött a Magyarországot körülvevő térség névhasználati gyakorlatától.¹¹⁷ Valószínűleg éppen olyan ősi eredete van, mint a -né képzővel létrehozott névnek. Azt az uráli korból származtatják, és alighanem az uráli korra megy vissza az asszonyok különös megbecsülése is. A nők valamikor volt különös megbecsülésére utal az, hogy a vogul személynevek „ősi rétegében” a női nevek túlnyomóan nagy része istennő, illetve női bálvány neve volt, a többi pedig bóknev.¹¹⁸

Kérdés, milyen tudományos módszerrel lehet a nők megbecsülésének tüneteit az arisztokrácia alatt elhelyezkedő társadalmi körökben is megkeresni.

115 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században. I–III. Bp. 1986. közöl 21 hasonló tartalmú, főrangú férfitől származó végrendeletet: III. 85–361. Közéjük tartozik Homonnay Drugeth Miklósé.

116 Uo.

117 A szakirodalom mintegy természetes tényként kezeli azt, hogy a nők házassággal a nevüket elveszítették. Ld. *Ingeborg Schwenzer–Martin Menne*: Rechtliche Regelung der Familienamen/Pseudonyme, Künstler- und Aliasnamen. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. 2. I. m. 1780–1790.

118 *Sz. Kispál Magdolna*: Vizsgálódás a vogul személynevek egy ősi rétegében. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest 1969. Szerk. Kázmér Miklós–Végh József. Bp. 1970. (Nyelvtudományi értekezések 70.) 239–244.

KATALIN PÉTER
THE NAME OF THE WIFE

The study is based on the theoretical conviction that the usage of an individual's name reflects his or her social standing. The sources, used in the study, were sixteenth–seventeenth-century texts written in Latin and in the vernaculars spoken at that time in Hungary. As for the method, a complex corpus of sources was created and investigated systematically.

The results show that the women of the aristocracy did not carry the name of their husbands. The Hungarian married name, which is the name of the husband with the suffix “né” (meaning: ‘the wife of’), was used the same way as men’s names of dignity.

The combination of keeping the wife’s own name and using, in certain situations, the name of the husband to indicate honour, reflects the high social standing of aristocratic women. The great respect for wives was most probably as old as the suffix “né”. 20th-century linguists trace its origins back to the period before the disjunction of Finno-Ugric languages.

Teleki Pál finnországi tanulmányútja 1924-ben

I.

A finn–magyar néprokonsági eszme megerősítését célzó tevékenység egyik legjelentősebb eredménye volt Teleki Pál (1879–1941), földrajztudós, Magyarország korábbi miniszterelnöke (1920–1921) által vezetett 34 fős tudományos finnországi tanulmányút sikeres megszervezése 1924 június–júliusában. Ez volt az első, külföldön kutató magyar expedíció az I. világháború után, egyben az első hosszabb találkozás is a „testvérországok” tudósai között. A rokonság eszméjének magyarországi aktivistái számára az esemény kellő alapozás volt az 1928-ban Budapesten megrendezésre kerülő finnugor kulturális kongresszushoz. A helyi újságok szorosán követték az expedíció útját Helsinkiből Finnország legismertebb nevezetességein keresztül egészen Petsamóig és a Jeges-tengerig. A társaságot ünnepelt vendégként fogadták az egyes településeken. Külföldi kutatócsoportok ritkának számítottak akkoriban Finnországban, és miután magyarok voltak a tagjai, a finnek az átlagnál is jobban ki akarták fejezni a vendégszeretetüket. Csak az 1931-ben Helsinkiben megrendezett kulturális kongresszus követelt ennél többet a fő támogatóktól, a *Finnség Szövetségtől* és az *Egyetemi Rokon Nép Klubtól*. A magyarok Lengyelországon és a Baltikumon keresztül érkeztek az országba, s mielőtt átkeltek a Finn-öblön, megálltak Tallinnban a második finnugor kulturális kongresszuson, ahol az expedíció néhány tagja előadást tartott.

Mivel a két ország tudományos kapcsolataiban ritka alkalomról van szó, meg kell világítani a magyar fél motívumait és azokat a tudományos érdekeket, amelyek történetesen Finnországba vitték a delegációt, és nemkülönben a finnek készségét az akció támogatására. Az 1920-as évek elején ennek a két országnak a nemzetközi helyzete kívánatosra tette a külföld felé való nyitást – a barátság és a rokonszenv kinti keresését. Finnország ekkor vált csupán függetlenné, és azok a finn mozgalmi körök, amelyek a rokonsági kapcsolatok ügyében is aktív szerepet játszottak, nemcsak Kelet-Karjaláról és Nagy-Finnországról (*Suuri-Suomi*) álmodoztak, s nemcsak a közeli rokon népeken próbáltak segíteni, hanem ennél kiterjedtebb kapcsolatokat építettek minden finnugor néppel, amennyiben az lehetséges volt. A Magyarország irányában való nyitást az 1910-ben alapított *Turáni Társasággal* megteremtett kapcsolatok jelentették,

melynek egyik alapító tagja és elnöke Teleki Pál volt.¹ Magyarország módfelett megszenvedte az I. világháborút és annak minden következményét. Magyarország vezetése, Telekit is beleértve, hitt abban, hogy a magyar–finn kulturális kapcsolatokban is hangoztatott revíziós propaganda elősegíthetné a revíziós törekvések sikerét. Teleki a Trianont elítélő *Külügyi Társaság* befolyásos vezető tagjai közé tartozott és revíziós koncepciója Magyarország európai helyzetéről alkotott földrajzi elméletén alapult. Az úgynevezett történelmi Magyarország szétdarabolt állam volt ugyan, továbbra is le lehetett azonban írni – történelmi és földrajzi alapon – egységes egészként, mint a Kárpát-medence uralkodóját. Ezt a képet sugallták a finneknek Magyarországról Teleki finn házigazdái is a szóban forgó kutatóút során.

Az előbbinél lényegesebb motívuma volt a finnországi utazásnak, hogy a magyarországi oktatáspolitikában különösen nagy hangsúlyt nyert a bővülő lehetőségek megteremtése fiatal diákok és kutatók számára; kapcsolatok építése, távoli vidékeken való tapasztalatszerzés és új kutatási témák keresése kapott különösen nagy hangsúlyt. Finnországban a magyarokat különösen Lappföld különleges természeti adottságai vonzották. Ebből a gondolatból született meg később az a terv, hogy fiatal kutatókat, sőt gyerekeket küldjenek hosszabb időre a rokon néphez, hogy ott lakva megismerhessék annak életmódját és kultúráját. Hamar kiderült azonban, hogy a finnországi fejlett viszonyok, például az elektromos árammal ellátott falvak, a jó minőségű utak, és általában a modernizált szociális és gazdasági élet, olyannyira kiváltották a magyarok őszinte csodálatát, hogy követendő példának tekintették őket.²

1 A Turáni Társaság a magyar elit mozgalma volt, amely a magyar politikai és gazdasági elit tagjait, arisztokratákat, értelmiségieket és különösen a Kelet-kutatókat gyűjtötte egybe. A trianoni katasztrófa után új szellemi tőkét gyűjtött Magyarország felemeléséhez, ami az ország külpolitikájának új irányba történő orientálódását is jelentette: mivel a Nyugat cserbenhagyta Magyarországot, most keleten és északon kerestek erre kárpótlást. A társaság igyekezett összehozni egymással a törököket, bolgárokat, mongolokat, finnek és japánokat, rábírva őket a magyarokkal való együttműködésre a tudományok, a művészetek, a nemzetgazdaság és az oktatás területén. Az 1920-as évek elején kapcsolatokat épített ki a társaság a rokon népek diplomataival, sajtójával, az oktatásüggyel; az általa szorgalmazott kutatások súlypontja eltolódott a magyarok nyelv- és „faji rokonai”, a finnugorok és a tatár-török népek felé. A finnugor ügyeket az 1923-ban alapított Finn–Észt Intézet vezetője, az irodalomtörténész, költő és műfordító Bán Aladár (1871–1960) intézte. A kapcsolatokat Finnországgal az 1921-es első finnugor kultúrkongresszus után kezdte el kiépíteni. Az ő hozzájárulása Teleki útjának a megszervezéséhez figyelemre méltó volt. Ld. Unkarilaisen Turanilaisen Seuran historia ja toiminta [A magyar Turáni Társaság története és működése]. *Fenno-Ugria* 2(1925) 153–155. Vö. *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Bp. 2005. 105–106., 110.

2 *Teleki Pál*: Bevezető a „Turán” című folyóirathoz. In: *Uő*: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk., az utószót írta: *Ablonczy Balázs*. Bp. 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Politikai gondolkodók) 11–12.; *Ablonczy B.*: i. m. 207.; *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Bp. 2000. 88., 93., 95. Az először 1925-ben felvetődött gondolat a magyar gyerekek Finnországba küldéséről anyagi források híján abban az időben nem válhatott valóra. Ld. Faragó József levelét Ispánovits Sándornak, 1925. jan. 19. *Suomalaisuuden Liitto*. S 23, 110/III, 20 Ea5. KA.

Mivel már az 1800-as évek végén tudományos bizonyítást nyert, hogy a finnek és a magyarok nyelvrokonok, az 1920-as évektől kiterjeszthették a kutatást a közösnek tekintett származás és kultúra jellegzetes vonásainak a tanulmányozására, illetve a még „modernebb” tudományok irányába. Közelebbről megvizsgálva a kérdést, az 1920-as évek közepétől a hagyományos nemzeti tudományokról, mint a nyelvtudomány (Jalava és Szinnyei) és az etnográfia, az érdeklődés a földrajz, növénytan és orvostudomány felé kezdett eltolódni, sőt emellett a nemzetgazdaság, az antropológia és a jogtudomány felé fordult. A rokon népek akkori viszonyait és problémáit kívánták vizsgálni. Az új orientáció megmutatkozik Teleki útjának a tudományos sokrétűségében is. 1906-os skandináviai körutazása során Telekiben megfogalmazódott a finnországi kutatóút megszervezésének a gondolata, amelynek a központi elemét az képezte volna, hogy egyesítsék a földrajzi-történelmi övezetek (tájak) és az ott élő embertípusok vagy fajok kutatását.³ Teleki szerint a fajtípus a gének és a környezet vagy milió kölcsönhatása következtében formálódott, végső fokon a milió határozta meg, hogy hogyan körvonalazódott a típus.⁴ Ez fejlődött azután néppé, amely megfelelő lakóhelyet épített magának a környezetéből, esetleg államot hozott létre, ahogyan a magyarok is tették: ugor szülőhelyükről dél felé vándorolva előbb „nomád pásztorokká” váltak, majd Etelközből Magyarországra érve a Duna völgyében kulturális felsőbbiséget élveztek a többi nemzetiséghez képest. Ugyanígy tettek korábban a szlávok, akik nyugat felé szorították a „mongol-finneket”. Teleki kezdetben Törökországban és Távol-Keleten talált turáni rokon népeket, de hamar felismerte, hogy a finnek szintén a turáni népekhez tartoznak;⁵ nem osztotta ugyanakkor tagtársának, Paikert Alajosnak valószerűtlen nagyturáni eszméit a magyarok és dalmátok vagy a németek szövetségéről. A magyaroknak az a legjobb, ha megtartják „fajuk alakíthatóságát” a szomszédaikhoz fűződő kapcsolataikban. Mindkét népben, a magyarban és a finnben megvolt még szerinte a turáni jelleg, amely kezdettől fogva keleti népekké tette őket, ők most a Nyugat előretolt bástyái a bolsevizmussal szemben.⁶ A magyarok Teleki koncepciója szerint a szlávok és a germánok között maradt turáni ütköző legnyugatibb, a finnek annak a legészakibb ága és erődítménye.

3 Ablonczy B.: i. m. 112.

4 Teleki Pál: Táj és faj. In: *Uő: Válogatott politikai írások és beszédek* i. m. 14., 18.

5 A 'turáni' elnevezés az oxfordi szanszkritprofesszortól, Friedrich Max Müllertől származik (1823–1900), aki a török („Turkic”) és finn („Finnic”) nyelvet beszélő 'fajokat' értette rajta, melyek feltételezett őshazája (valahol!) az eurázsiai pusztán lehetett. Ezek a nyelvek, az evolucionista kultúraértelmezés szerint, az „árja” nyelveknél alsóbb fejlődési fokon álló nyelveket képviseltek, mivel nem politikai nyelvek voltak (nem volt államépítéssel kapcsolatos szókincsük); e szabály alól a magyarok és a finnek képeztek kivételt. Róluk lehet így csupán nemzetként beszélni a szó valódi értelmében. A magyarok az árjakkal egyenrangúaknak tekintették magukat, a finnek önálló nemzetnek tartották magukat, és igyekeztek elhatárolódni az árjak által lenézett mongoloktól. Ld. *Friedrich Max Müller: Lectures on the Science of Language*. I. London, 1861. 304. Müller elméletéről és annak hatásáról bővebben: *Anssi Halmesvirta: The British Conception of the Finnish 'Race', Nation and Culture, 1760–1918*. Helsinki, 1990. (Studia Historica 34.) 116–121.

6 Teleki P.: Táj i. m. 21–22., 25.

A tanulmányút előkészületeiben Finnországban a *Finnség Szövetség* és az *Egyetemi Rokon Nép Klub* vett részt. A finn szervezők a kutatóút gyakorlati megszervezéséért Magyarországon felelős Kogutowicz Károlytól (1886–1948), a szegedi egyetem összehasonlító földrajz professzorától és a *Magyar Földrajzi Intézet* igazgatójától szereztek tudomást a magyar kívánságokról. Kogutowicz azt panaszolta a *Finnség Szövetség* titkáranak, Rafael Engelbergnek (1882–1962),⁷ hogy a szomszéd országok, mint Románia szét akarják rombolni a magyar kultúrát. Mi több, a diákjai – anyagi eszközök híján és a magyar korona alacsony árfolyama miatt – nem utazhattak egyénileg tanulmányozni például az Alpokat, a Jeges-tengert vagy Finnországot; ennek a tanulmányútnak a költségeit is főként a Teleki által előteremtett állami pénzből és a professzorok pénztárcájából finanszírozzák. Annak érdekében, hogy a finnek elfogadják a tanulmányútra tett ajánlatát, Kogutowicz Teleki közéleti szerepét hangsúlyozta, és megígérte, hogy a magyar egyetemisták finnországi előadásokkal és kórusfellépésekkel hálálják majd meg a kedvezményes vonat- és hajójegyeket, valamint az ingyenes étkezést. A finn kollégáknak ugyanakkor felajánlotta a vendéglátás viszonzását Szegeden. Kérte továbbá, hogy küldjenek neki egy Finnországról szóló filmet, amelyet bemutathat a magyar egyetemisták szövetsége, a *Tunul* estjein.⁸

A tekintélyes expedíció támogatása érdekében a Budapesten tartózkodó konzul, Alfred Jotuni is megszólalt, kérve a *Finnség Szövetség* rokon népi tagozatának elnökét, Matti Pesont, hogy anyagi eszközökkel segítse a vendégeket, de nem csak „ünneplés” céljából, ahogyan a rokonsági találkozók általában szokásban volt. Gondoltak az iskolai és családi elhelyezés megszervezésére, élelem szerzésére az *Elantótól* és a *Valiótól* (mindkettő élelmiszeripari termékeket áruló szövetkezeti lánc volt), ezenfelül szárazkolbász és konzervek beszerzésére is a lappföldi vándorlás idején. Találni kellett még néhány idegenvezetőt is, mely feladatra saját jogon Engelberg, illetve a tudományos kiegyensúlyozottság biztosítása érdekében a *Finnugor Társaság*ból a Helsinki Egyetem földrajzprofesszora és az úgynevezett tájtudomány úttörője, J. G. Granö (1886–1956) jelentkeztek. A Társaság tudományos téren más módon nem járult hozzá az utazáshoz, mint ahogyan az elvárható lett volna. A tudományos csere beindításához viszont különböző műveket kellett beszerezni az állami kiadványraktárból, melyeket cserébe a magyar térképekért és könyvekért ajándékozni lehetett. Jotuni azt remélte továbbá, hogy a magyar vendégeknek hagyományos finn ételeket kínálnak csupán, mint amilyen a *kalakukko* (halpástétom töltelékkel), *piimä* (speciális sava-

7 Engelberg Kalevala-kutató, író és egyesületi vezető volt. Politikai álláspontja mérsékelten finn érzelmű volt, legszívesebben a kulturális együttműködés és a szabad nevelés területén működött, akár a svéd nyelvűekkel együtt is. Amikor nyíltan elismerte a svéd kulturális hagyományok jelentőségét Finnországban, összeütközésbe került a terjeszkedő finnségi mozgalommal és a Nagy-Finnország létrehozását szorgalmazó Egyetemi Karélia-Társasággal. 1927-ben Urho Kekkonen és Vilho Helanen kezdeményezésére „kifüstölték” a Finnség Szövetségből.

8 Kogutowicz levele a Finnség Szövetségnek, 1924. márc. 26. *Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto* (a Finnség Szövetség rokon népi tagozata), kirjeit (levelek) 1923–1924. S 23, 110/III. KA.

nyitott tejtermék), *muikku* (sült törpe maréna), *uunipaisti* (pecsenye), *pannurieska* (lepény), valamint hogy a szaunázás titkaival „rátermett férfiak” ismertetnék meg őket. A magyarok ily módon „valós képet” kaphatnának Finnországról, hogy legyen otthonra elegendő mesélnivalójuk.⁹ A magyarokat különféle módokon sikerült végül támogatni: vasúton és hajón (Savonlinna és Kuopio között) 50%-os kedvezményt kaptak, a városok nagyszabású fogadásokat rendeztek a tiszteletükre, az állam által rendelkezésre bocsátott 10 000 márkás keretből, pedig különböző egyéb költségeiket finanszírozták. Az állami dotáció azonban nem bizonyult elegendőnek a kiadások fedezésére.

Teleki a háttérben maradt: úgy tűnt, idegkimerültségtől vagy depressziótól szenvedett, amit a finnországi úttal kívánt jobb állapotba hozni. Finn földön az út vezetőjévé Kogutowicz lépett ezért elő. A kutatóút hivatalos jellegét két magyar kormányképviselő, Magyary Zoltán és Huszka Ernő, vallás- és közoktatásügyi minisztériumi tanácsosok részvétele jelezte. A legtekintélyesebb vendég, természetesen, Teleki Pál volt, aki egyéves hivatalos egyetemsszabadságát töltötte. Az egyetemi tanárokat Kogutowicz, a finnugrista Horger Antal és Riesz Frigyes matematikus Szegedről, továbbá a Tartuból való Csekey István jogász képviselte. Hozzájuk csatlakozott továbbá Schilling Gábor földrajztudós, Maros Tibor és Sófalvy Ida kémikusok szintén Szegedről, a gimnáziumi és tanítóképző igazgató Quint József biológus Budapestről és Karl János, valamint Szegszárdy József Szegedről. Jelen volt még Halász Gyula földrajztudós és a felesége, illetve a közgazdász és zenekritikus budapesti Schneider Gyula a feleségével. Az üzleti életet a kereskedelmi kamara vezetője, Cserzy Mihály képviselte, rajtuk kívül tizenennyolc különböző szakos egyetemi hallgató alkotta még a csoportot.¹⁰

A *Finnség Szövetség* titkára, Engelberg, június 27-én alaposan felkészült a rokon nép képviselőinek fogadására. Köszöntőverset írt, amelyben utalt a közös „ősanyára”, akit elhagyva a finnek és a magyarok rég külön utakra indultak, hogy hosszú időre elveszítsék egymást, de most Helsinkiben újra összetalálkoznak. A két nép megértette végre új, nagy feladatát, hogy őrít álljon Kelet irányában.¹¹ A verset valószínűleg sohasem szavalták el, ehelyett Engelberg egy, a magyar tudományos feladat természetének jobban megfelelő köszöntő beszédet mondott. A beszédben a szónok utalt az I. világháború pusztításaira, a sok fiatal elvesztésére, valamint a kulturális és a tudományos tevékenység zavaraira. „Lelki zavaroktól, depressziótól és reménytelenségtől” szenvedtek, most azonban látszik a vendégek arcán, hogy milyen elszántan indultak szélesíteni a látókörüket, gyarapítani a tudásukat, és „vigaszt találni az új kapcsolatokban és a lelki gazdagságban”. Mindez, vélte Engelberg, nemcsak a magyaroknak a kultúra újjaélesztésére való képességét és hajlamát jelzi, hanem a közeledés egy új, nyitott

9 Alfred Jotuni levele Matti Pesonennek, 1924. jún. 1. Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto, kirjeitä (levelek) 1923–1924. S 23, 110/III. KA.

10 A résztvevőkről bővebben: Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924 [A magyar kutatócsoport Finnországban 1924 nyarán]. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

11 Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

módjának az elsajátítását is a kulturális kapcsolatok terén.¹² S ez igaz is volt, mivel a magyarországi kultúrpolitika vezérelve volt egyrészt a magyar intézetek alapítása külföldön (Németországban, Párizsban, Washingtonban), illetve továbbtanulási lehetőségek megteremtése a fiatalok számára a skandináv országokban, valamint Finnországban és Észtországban.

Még ezen a napon a magyarok meglátogatták Helsinkiben az út legfontosabb célpontjait, a Nemzeti Múzeumot, az *Atheneum*ot, az egyetemet és az egyetem könyvtárát, valamint a Földmérési Hivatalt, ahol a magukkal hozott térkép-gyűjteményt és a magyarországi földreformokról szóló dokumentumokat hagyták. Az Alppilában (Helsinki egyik városrésze) rendezett vacsorán, ahová a finn kormány tagjait és más előkelőségeket is meghívtak, Teleki válaszolt Engelberg beszédére. Teleki osztotta Engelberg véleményét a háború következményeiről, felhívta ugyanakkor a figyelmet arra, hogy volt a háborúnak néhány pozitív következménye is, például hogy megnövelte a kitartást, fokozta az erőt a nehézségek elviselésére, valamint szövetségesek keresésére ösztönzött. A háború főbb tanulságai, fejtegette: képes volt a gyengéket erősíteni és gyengíteni a nagyhatalmokat, és eközben kiderült, hogy a nemzetek értéke sokban függ a megpróbáltatások átvészelésének a képességétől. Teleki szerint Finnország nyugati kultúrájának és antibolsevizmusának köszönhetően tudott kitartó lenni, ez tette „nagygyá”, míg Magyarország ezzel szemben hat részre szakadt. A később oly pesszimista Teleki ennek ellenére annak a reményének adott hangot, hogy a magyarok továbbra is hisznek majd a jövőben és követik a Finnország által kijelölt utat a ’nagygyá’ válás irányában.¹³ Mások, mint például Horger, a nagy revízióra utaltak, Kogutowicz pedig azon sajnálkozott, hogy nem kutathatja a magyar tudomány saját őseit – nincs erre lehetősége sem a szomszéd országokban maradt magyarok, sem a Szovjetunióban élő finnugor népek esetében; ezért kell egészen Finnországig utazniuk a magyar kutatóknak. Másnap az *Uusi Suomi* (Új Finnország) című lapnak adott interjújában Teleki közvetlenül is érintette Trianon legsúlyosabb következményeit, Horger pedig a zsidókat és a kommunistákat okolta Trianon miatt.¹⁴ A finnek először hallhattak ilyen rangos magyarok szájából a Trianon igazságtalanságait illető siránkozásokat.

Amikor az utazás hivatalos része ezzel véget ért Helsinkiben, a magyarok vonatra szálltak (a professzorok és doktorok az *Állami Vasúttársaság* erre a célra fenntartott két hálókocsijában), hogy Viborg (finnül: Viipuri) felé vegyék az útjukat, ahonnan az út Imatra irányában folytatódott tovább, nagyrészt még a turizmus jegyében. Viborgban, „a nyugat legkeletibb erődítményében”, az *Egyetemi Karélia-Társaság*¹⁵ helyi képviselői fogadták őket, és a Kerek Torony-

12 Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

13 Teleki beszéde: Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

14 Laina us lehtileikkeestä 28. 6. 1924. Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

15 Az Egyetemi Karélia-Társaságot 1922-ben alapították a keleti [szovjet] határ mögött maradt ronkonok segítésére. Politikai nézeteihez tartozott a nyílt oroszellenesség (’ryssäviha’) és a

ban (Pyöreä Torni, Viborg központjában található, eredetileg ágyútorony) látták őket vendégül. A városnéző séta csúcspontja a Väinämöinen-szobor megtekintése volt, amely a vendégeket és a házigazdákat is éneklésre készítette. A *Karjala* című helyi újság együttérzéssel írt az utóbbi időben a vendégeket ért csapásokról, akik történelme nem igazán volt „táncmulatság”. A karéloknek, akik az újság szerint szintén „nehéz időket” éltek át, könnyű megérteni a magyarok gyötrelmeit, mivel nekik és a magyaroknak egyaránt hasonlóan olyan tragikus hőseik voltak, mint amilyenekről Runeberg *Sztól zászlós regéi* (*Vänrikki Stoolin tarinat*) vagy Rákosi Viktor *Korhadttal fakesztek* (1901) című műveiben esik szó.¹⁶

Viborgnál is nagyobb hatást gyakoroltak a vendégekre az Imatra hullámai és a zuhatag, a finn Niagara, ahogyan Teleki nevezte, aki azonban sajnálkozott az érintetlen természet elvesztése miatt, mivel ott éppen egy vízierőművet építettek. Észak varázsereje, amelyet szintén meg szerettek volna találni, ezzel egy pillanatra elveszni látszott. Az, ahogyan a finnek a természeti adottságokat kiaknázzák, korábbi amerikai útját juttatta Teleki eszébe. A környezet és az emberek valóban különböztek egymástól: Amerika a sikeres üzletemberek országa, Finnország ellenben olyan ország volt, ahol az emberek az ellenséges és zord környezetben folyamatosan harcolnak az elemekkel, ami jelentős szellemi és gazdasági jólétet eredményez számukra.¹⁷ A finnországi tapasztalatok megváltoztatták Teleki földrajzi látókörét; ha nem is adta fel dédelgetett eszméjét, a turanizmust, ettől fogva fokozott figyelemmel kísérte a finnek és az észtek – az új rokonok – küzdelmét a függetlenségük és az életlehetőségeik bővítése érdekében. Teleki expedíciós társa, Karl János egyenesen úgy fogalmazott: irigyli a finnek minden sietségtől mentes, mosolyogva végzett munkáját az erdőművelés terén.¹⁸ A finn erőforrások, munkamódszerek és a gazdasági életben elért eredmények általában is kiváltották a magyar vendégek elismerését.

Az út tovább folytatódott Imatrából Vuoksenniskába, majd a földszorosok és a dombok mentén Savonlinnába vezetett. Onnan átugrottak Puhkaharjuba, majd pedig visszatértek megnézni Olavinlinna várát. Este gőzhajóra szállt a társaság, hogy tovább utazzon Kuopióba. Partraszálláskor a magyar kutatók begyűjtötték az első közet- és ásványmintákat, és bőségesen készítettek fényképeket a *Saimaa* vízrendszeréről, valamint a *Salpausselkä* nevű homokmorénáról. Különös csodálatot ébresztett az utazókban a magas színvonalú falusi kultúra, a falusiak tisztasága és szorgalmas munkavégzése. Kuopióból továbbmenve megtekintették Väinölänniemit és Puijot (Kuopio részeit), ezt követően postavonattal Kajaaniba utaztak, ahol a tanítóképző főiskolán éppen esti ünnepséget tar-

Nagy-Finnország eszme (Suur-Suomi-aate). Legbelső magját (kb. 4000 főt) nagyrészt egyetemi diákok és tanárok alkották.

16 Újságkivágás a *Karjala* c. lapból 29 (?). 6. 1924. Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924. S 23/357/II. Kotelo Hla 2, C12:19/VI. KA.

17 *Teleki Pál gróf*: Az Imatra. In: Magyar Földrajzi Évkönyv az 1928. évre. Szerk. Gróf Teleki Pál–Karl János–Kéz Andor. Bp. 1928. 193–196. Vö. *Ablonczy B.*: i. m. 254.

18 *Dr. Karl János*: Finnországi emlékeimből. In: Magyar Földrajzi Évkönyv az 1928. évre i. m. 197–199.

tottak. Az iskola egyik tanára Telekihez címzett beszédében kifejtette, Kainuu tartomány is sokat szenvedett, ami a vár romjaiból is látható, de mindig újjáéledt, amint azt a *Kalevala* énekeit összegyűjtő Lönnrot életműve is világosan mutatja. Teleki a válaszbeszédében emlékeztetett a honfitársai és a finnek éppen megtalált közös feladatára, arra a hivatásukra, hogy megőrizték a nemzeti hagyományaikat és erősebb félként támogassák a kis finnugor népeket a Szovjetunióban. Megállapította, a finneknek legalábbis most erre valóban minden adottságuk megvan. Horger is felszólalt, és visszatért kedvenc témájához, a szegedi egyetem nehézségeihez: a románok feldúlták ugyan a kolozsvári egyetemet, nem sikerült azonban a tudományt elvinni Magyarországról. Kijelentette, a magyarok visszaviszik még valamikor az egyetemet eredeti helyére, Erdély központjába. Horger beszédét követően a kajaani kórus énekelt, majd az este vidám hangulatban ért véget.¹⁹

Kajaaniból autóval utazott tovább az expedíció Vaalaába, ahol az út legizgalmasabb része kezdődött; zuhatagjáró csónakokkal ereszkedtek le az Oulu folyón egészen Muhosig. A zuhatagon voltak veszélyes helyek is, egyszer egy fatörzs majdnem átlukasztotta az egyik hajót. A nők dr. W. Snellman nyaralójában maradtak, a férfiak azonban folytatták az utat (a németül beszélő Bertel Borg vezetésével) a koivistoi mezőgazdasági és tejüzemi iskolához, és megismerkedtek a kestiläi birtok igazgatásával.²⁰ Innen autóval Ouluba siettek, hogy időben odaérjenek a város által szervezett ünnepi vacsorára. Beszédet tartottak, amikből később a *Kaleva* című lapban szemelvényeket idéztek. Az út Kemin keresztül Rovaniemibe vitt, ahová július 7-én érkeztek meg. Itt U. Hannula, a *Pohjolan Sanomat* című lap újságírója készített hosszabb interjút a magyarokkal. Az interjú alapján született újságcikk különösen a néprokonság fontosságát emelte ki. A finnek és a magyarok, sugallta a cikk, már ezer évvel ezelőtt együtt ültek a tűznél, vadásztak és halásztak (!), és az „ellenség” (finnül: *vainolainen*, az orosz, finnül: *venäläinen*) abban az időben is gyötörte őket. Most ismét együtt ülnek és továbbra sem szűnt meg a „Nagy Harag” ideje, bár a finnek szabadok, a magyarok nagy része azonban idegenek „szolgája” lett. A cikkből nem derül ki, mennyiben járultak hozzá Hannula szövegéhez a magyar „források”, bár ahogyan az általa használt fogalmakból ki lehet következtetni, nem éppen azokra támaszkodott. Később, amikor a magyarok már rég visszamentek délre, az újság a lappföldi út vártnál nagyobb sikeréről tájékoztatott.²¹

Ezért a sikerért elsősorban a helyi hatóságok, valamint a Lappföldön dolgozó tudósok kezekeskedtek. Az autóval és hajóval megtett út szervezésében orosz-lánrésze volt Willamo őrnagynak a jágerektől és Teira zászlósnak a lappföldi ha-

19 Újságkivágás Kainuun Sanomat c. lapból 3. 7. 1924. Unkarilainen retkikunta Suomessa kesällä 1924. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

20 W. Snellman levele Engelbergnek. 1924. jún. 26. Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto, kirjeitä 1923–1924. S 23, 110/III. KA; Iltalehti 21. 8. 1924.

21 Újságkivágás a Pohjolan Sanomat c. lapból 8. ja 22. 7. 1924. Unkarilainen retkikunta Suomessa vuonna 1924. S 23/357/II. Kotelo: Hla 2, C 12:19/VI. KA.

tárórségtól és gépkocsi-zászlóaljtól. Vezetőként velük tartott még a lappföldi természet fölfedezése végett J. E. Rosberg professzor és Rantaniemi tanár. Petsamóban Heikel őrnagy is segítette az utazókat. A tulajdonképpeni tudományos munkához Petsamo környékén kezdhettek hozzá, miután a magyarok kiheverték az Inari-tavon szerzett „tengeribetegség” megpróbáltatásait. A nők számára szórakoztatóbb elfoglaltságot találtak ki erre az időre: kivitték őket a tengerre fókavadászatra. A kutatók először a lappokat és az életmódjukat fotózták, majd a természet kutatására összpontosítottak. A diákok a disszertációjukhoz gyűjtöttek anyagot témavezetőik irányításával, Teleki az antropológusokat, Kogutowicz a földrajzi-morfológiai kutatásokat vezette, a botanikus Quint a zoológus Karl, Rantaniemi segítségével a lappföldi növény- és állatvilág kutatásában irányította a diákjait. Granö szóban osztotta meg a többiekkel széles körű ismereteit: szakterülete Lappföld csónakvölgyei, melyekről a magyarok jó szemléltető anyagokat kaptak. A kutatómunkára szűken szabták azonban az időt, ezért nem is tudták például megrajzolni a növények elterjedésének a térképét, de a már kész térképekre így is sikerült fölvázolni a növénytakaró övezeteit, illetve a növényfajok elterjedésének a határait. A terepen találtak egy nagyméretű csontot is, amelyről gyanították, hogy egy mamut foga lehetett. Teleki Lappföldről éppúgy gyűjtött adatokat, mint máshonnan is az út folyamán, különösen az építési szokások érdekelték és több száz képet készített a helyi lakosokról. Ily módon alkalmazta elméletét az ember és a természet viszonyáról lappföldi környezetben. Elzarándokolt az 50 kilométerre lévő ortodox Boris Gleb kolostorba, egyszerű fekhelyen éjszakázott, a táskáját használva vánkosként. A helyi lappok igencsak elcsodálkoztak a magyarok külsején, és arra a következtetésre jutottak, hogy egyetlen kivételtől eltekintve nem „sötét hajú cigányok”, hanem egyszerűen turisták. Megmutatták a magyaroknak az illegális vodkakészítést is, a „pálinkához” pedig többek között tojást, szárított rénszarvashúst, erdei madarak húsát, halikrát kínáltak, és természetesen a különböző módon elkészített lazacot is.²²

Olyan kevés volt a pénze a magyar expedíciónak, hogy nem folytathatták az utat a finn Lappföldről Norvégiába, ahogyan azt eredetileg tervezték, hanem július közepe előtt Vaasán keresztül visszatértek Helsinkibe. Miközben a többiek hazautaztak, Teleki folytatta útját egy hátsó-pomerániái fürdőhelyre. A finnországi utazás láthatóan segített kigyógyulni a depressziójából, így amikor hazaért, hozzálátott Magyarország ügyeinek intézéséhez a *Népszövetség*ben, részt vett továbbá az Irak és Törökország közötti határ meghatározásában. A finn közönség 1931-ben találkozott vele újra, mégpedig Magyarországot bemutató cikkével a *Finnország – Észtország – Magyarország* című műben.²³ Nem sokkal később már a kutatóút eredményeit is értékelte és elmondta a véleményét a finn kultúráról is. A kutatóexpedíció tulajdonképpeni beszámolója – Teleki előszavával és több önálló, Finnországgal és Észtországgal foglalkozó tanulmánnyal kiegészítve –

22 Uo.; Iltalehti 21. 7. 1924.; Uusi Suomi 22. 7. 1924.

23 Ablonczy B.: i. m. 253–255.; Pál Teleki: Unkari. In: Suomi – Eesti – Unkari. Toim. Felix Jonasson. Porvoo, 1931. 1–6.

négy évvel később jelent meg.²⁴ Közvetítők révén a *Finnség Szövetség* eljuttatta a *Helsingin Sanomat*-nak a Teleki által a *Magyarság* című lapnak írt cikkét, amelyben a Finnországról alkotott benyomásairól adta közre a szerző a nézeteit. Teleki mindenekelőtt az utazás előkészületeiről, a gyakorlati megvalósításáról, valamint az út során megtapasztalt finn segítőkészségről nyilatkozott szuperlatívuszokban. Telekit bámulatba ejtette a finn kultúra magas színvonala, különben nem áradozott volna róla cikke túlnyomó részében, elismerve annak a magyar kultúra fölé emelkedését. Habár Magyarországon, mely ország népessége négyeszerese a finnországinak, több a tehetséges író, művész és tudós, a finn nép vágya a művelődésre, az önképzésre, sokkal fejlettebb, mint a magyaroké – ismerte el Teleki. Észrevehetően jobban tudnak írni-olvasni, mint a magyarok, sőt jobb stílusérzéssel és „harmóniaösztönrel” is rendelkeznek. Ez utóbbit a „lendületes” építészetből vélte Teleki kiolvasni, a házak elhelyezkedéséből, a finneknek a természethez és az életstílushoz való illeszkedéséből következtette ki. Ezt a finn stílust a következő dicsérő kifejezésekkel írta le: „nemesen egyszerű, olcsó eljárással készült, kiválóan felépített”. Mindezen jellegzetességek különösen a vasútállomások építészetében látszanak, melyekkel a Münchenben éppen akkor emelt kolosszus sem vetekedett. Anélkül, hogy egyszer is utalt volna a turanizmusra és a távol-keleti gyökerekre, a finn stílusban a finnugor népjellem megnyilvánulását látta meg Teleki, amely „egyensúlyban tartja a lelket” és amelynek központi eleme volt, minden finn „hűvösség” ellenére, a „harmonikus és gyermeki öröm”. Azt, hogy ez miként nyilatkozott meg rokon népi szeretet formájában, Teleki sokszor megtapasztalhatta Finnországban, miközben elismerte: magyarként mindezt nem viszonzozhatta anélkül, hogy feladott volna valamit a magyarok büszkeségéből és hírnevéből.²⁵ Mindez arra enged következtetni, hogy Teleki az északi rokonoknál pszichológiai értelemben valami egyszerűt és különlegeset élt át.

A *Finnség Szövetség* vendégszeretete akkor is kitartott még, amikor a vendégek már eltávoztak. Innen postázták az úton elvesztett holmikat, pénztárcákat, dohányzacskókat és ruhákat tulajdonosaiknak Magyarországra. Engelberg a magyarokról készült képeket küldte el az aláírásával ellátva és a magyarok szintén küldtek általuk készített képeket és egyéb ajándékokat viszonzásul. A *Helsinki-album*ért cserébe érkezett többek között egy gyűjtemény Petőfi verseiből, amit Otto Manninen később finnre fordított. Engelberg javasolta Telekinek egy finnugor kulturális lap, a *Fenno-Ugria* alapítását, amelyet a tallinni kongresszus kiadványaként később folyamatosan meg is jelentettek. A periodikát a *Turáni Társaság* – propagandacélból – aktívan terjesztette Magyarországon.²⁶ Kogutowicznak, aki igyekezett rendszeresen gyarapítani a szegedi egyetem gyűjtemé-

24 Finnek. Észtek. A magyarok északi testvéreinek. Bp. 1928.

25 Idézeteket Teleki cikkéből ld. a *Helsingin Sanomat* 1924. aug. 21-i számában.

26 Engelberg levele Marosinak, 1924. aug. 14., Telekinek, 1924. nov. 6. *Suomalaisuuden Liiton* sukkansaosto, kirjeitä 1923–1924. S 23, 110/III. KA.; Faragó József levele Bán Aladárnak, 1925. szept. 15. *Suomalaisuuden Liitto*. S 23, 110/III, 20 Ea5. KA.

nyét, a konzul útján Engelberg elküldte az általa kért *Finlandia*-filmet. A filmet Ispánovits Sándor, aki cserkészek vendégeként Finnországban járt Teleki útjának idején, hordozta körbe a vidéki Magyarországon, hogy bemutassa a gyerekeknek.²⁷ Kiadványok cseréjét is megkezdtek a szegedi egyetemi könyvtárral: az első mű, amelyet később a könyvtár vezetője, id. Bibó István különösen megköszönt Engelbergnek, a *Suomi – Maa, kansa, valtakunta* (Finnország – Ország, nép, állam) című kötet volt (a háromkötetes művet Anders Donner szerkesztette és Helsinkiben jelent meg 1923–1925-ben).²⁸ A következő évben 18 különböző művet küldtek a budapesti egyetemre és ötöt Szegedre. A csere egészen 1945-ig megszakítás nélkül tartott. A megküldött művek közt szerepeltek többek között Topelius, Runeberg, Eino Leino kötetei, a négykötetes *Suomen Vapaussota 1918* (*A finn szabadságharc 1918*), továbbá U. T. Sirelius finnországi népi kultúrát ábrázoló művei, a *Finnség Szövetség* lapjának, a *Suomalainen Suomi*, a *Finn Finnországnak* a számai, valamint Engelberg saját kutatása, a *Kalevalan sisällys ja rakenne* (*A Kalevala tartalma és szerkezete*) és végül újdonságként az 1924-es *Olimpia* című könyv.²⁹

Mindent összevetve, sokba került a magyar kutatóút a finn félnek, de Engelberg úgy gondolta, jó reklám és hatékony módja volt a Finnország iránti szimpátia felkeltésének, amely ezért megérte a fáradságot.³⁰ A magyarok mindent megtettek ennek érdekében: a kutatás eredményeit sokoldalúan nyilvánosságra hozták, és igyekeztek megbízható képet adni honfitársaiknak Finnországról, jóllehet – mondták – ez egy kicsi ország. Az expedíció tagjai meglepődtek a finnek Magyarországot illető széles körű tájékozottságán, és megpróbálták azt viszonzni.³¹ A tanulmányút eredményével mindkét oldalon elégedettek voltak: a *Finnség Szövetség* vezetőségének az út „szellemi táplálékot” adott és nagyban „gazdagította” tapasztalataikat, amelyek finn–magyar együttműködés elmélyítését szolgálták. A hosszú vonatút alatti beszélgetések arról győzték meg Engelberget, hogy Magyarország felemelkedik „a szakadékból” az olyan személyiségek segítségével, akik, nem riadva vissza a kihívásoktól, kapcsolatot keresnek és teremtenek a rokon népekkel.³² Ez Finnországnak is segíthet kinyitni déli irányban az ablakokat.

27 Engelberg levele Kogutowicznak, 1924. nov. 6. Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto, kirjeitä 1923–1924. S 23, 110/III. KA.

28 Bibó István levele a Finnség Szövetségnek, 1924. nov. 28. Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto, kirjeitä 1923–1924. S 23, 110/III. KA.

29 A Finnség Szövetség levele a budapesti egyetemnek és a szegedi egyetem könyvtárának, 1924. nov. 18. Melléklet: könyvjegyzék. Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto, kirjeitä 1923–1924. S 23, 110/III. KA.

30 *Rafael Engelberg*: Kertomus Suomalaisuuden Liiton toiminnasta vuonna 1924 [Beszámoló a Finnség Szövetség működéséről 1924-ben]. Suomalainen Suomi 8(1925) 27–29.

31 *A szerkesztők*: Előszó. In: Magyar Földrajzi Évkönyv az 1928. évre i. m. 3.; *Dr. Kogutowicz Károly*: Lappföldi csolnaktúra. In: Magyar Földrajzi Évkönyv az 1928. évre i. m. 204–207.

32 Engelberg levele Karlnek, 1924. nov. 10. Suomalaisuuden Liiton sukukansaosasto, kirjeitä 1923–1924. S 23, 110/III. KA.

II.

A finnországi magyar expedíció eredményeit 1928-ban a budapesti finnugor kultúrkongresszushoz kapcsolódva részben földrajzi folyóiratokban,³³ részben a Finnországról és Észtországról, a szlávok és a germánok közötti két „testvérszigetről” – így fogalmazta meg Teleki műve kutatási tárgyának fenyegetett geopolitikai helyzetét – szóló külön kiadványként jelentették meg. Ezúttal Teleki is a nyelvészek elméletére támaszkodott a finnek, az észtek és a magyarok évezredekkel ezelőtti közös eredetét illetően – („egy fának ágai vagyunk”), majd végül megállapította: az északi testvérek a magyaroktól némileg eltérően „kemény lelkűvé”, tehetségessé és erős akaratúvá fejlődtek. A három rokon népet ténylegesen és érzelmileg is közelebb hozva a korábbiaknál, Teleki nemcsak a közös kultúrát, hanem a közös aktuális problémákat is felismerte, bár nem fejtette ki, melyek ez utóbbiak. Elég volt, ha megemlíti, hogy a finnek és észtek megértik a magyar történelem tragikus természetét. A sorscapások élenjáró finnugor népé tették a magyarokat, amelyhez a finn rokonok magyar regényeket és verseket olvasva kapcsolódni tudtak.³⁴ A kutatási beszámolóhoz kimondottan finneknek szánt verset is csatoltak, amely újraegyesülésre buzdította a rokon népeket a turanizmus hagyományainak az ápolása jegyében.³⁵

„Mikor az Ural szikláinak alól
Nyugatnak vágunk mi lovon,
Ti északnak indultatok
Sötét, tajtékzó hullámokon.
A hit mécse lett akkor fároszunk,
Hogy még találkozunk! [...]
Népem az eszme ifjú hőseként
Szabadságáért vért, vért áldozott.
Ti győzhetetlen rozsdafog gyanánt
Ettétek lassan láncotok.
Nyergét lehányva így győzött urán
A büszke mén: Turán.”

A tudományos szövegek közé helyezett – művészi szempontból nem különösebben magas színvonalú – vers közlésével az volt a cél, hogy felébressze a finn olvasókban a néprokonsági érzést. Bár a turanizmus eszméje Finnországban nem talált támogatásra, mert általában a túl távoli keletre (a mongolokra) és a Nagy-Finnországnál szélesebb összefüggésekre utalt, a turanizmus azonban összekapcsolta az uráli és a finnugor népeket, amely a finnek számára egyáltalán nem hatott ellenszenvesen. A finnek, észtek és magyarok őshazáját Teleki is a

33 Dr. Kogutowicz K.: Lappföldi csolnaktúra i. m. 204–207.

34 Gróf Teleki Pál: Ajánlás. In: Finnek. Észtek. I. m. 5–6.

35 Madai Gyula: A finn testvérekhez. In: Finnek. Észtek. I. m. 7–8.

Káma folyó vidékére helyezte, ahonnan ezek a törzsek akkor még névtelenül külön utakon indultak el szerteszéjjel, mígnem letelepedtek mai lakóhelyeiken. A finnek Finnország területére nagyjából a 400–600-as években érkeztek, egyúttal beléptek a történelembe is. Nehézséget jelentett Teleki számára pontosan meghatározni a finnek életkörünyezetét (a tájat), mert Finnország köztes, átmeneti terület volt, amely tartozhat a Kogutowitz szerinti Orosz-táblához éppúgy, mint a Baltikumhoz. Itt azután háborúskodtak, államok közötti kapcsolatokat létesítettek és befogadtak különböző külső hatásokat is. Az ország területe négy részre osztható: Lappföldre, a belső vidékre, a nyugati, vagyis skandináv hatás alatt álló területre és a keletre nyíló területre, vagyis Karéliára. Finnország sajátos vonásának a kiterjedt vízrendszert tartotta Teleki. A történelem kapcsán úgy látta, a kereszténységre való áttérés nem akadályozta meg a finneket és az észteket, hogy megtartsák viszonylagosan független helyzetüket, mígnem az 1500-as években mindkét ország hadszíntérre vált. Az 1800-as években Finnországból „nyugati típusú”, „értékes” nemzeti egység lett, amely védelmezte mind a Nyugatot, mind a Keletet: ez az értelmezés ellentétben állt ugyanakkor az egyoldalú, noha igen elterjedt a „Nyugat előretolt bástyája” felfogással. A Nyugat védelmének a gondolata felmerült azonban Telekinél is, amikor megemlítette a Finnország autonómiája érdekében felszólaló *Pro Finlandia*-folyamodványt (1899), amelyhez Yrjö Wichmann számos magyar aláírást gyűjtött, és az Angliával folytatott kereskedést is szóba hozta.

Az I. világháború idején és az azt követő radikális változást Teleki Finnország keleti határának Nyugat-Európa új keleti határává való átváltozásaként írta le. Finnország elszakadt Oroszországtól, lerázta magáról a bolsevizmust, és ezzel az „Új Európa” részévé vált. Függetlenedésük után mind Finnország, mind Észtország európai tényezők lettek, Finnország biztonságosabb, nagyobb és jobb elhelyezkedésű ország Észtországhoz képest.³⁶

Az északi „testvérek” földrajza és néprajza iránt érdeklődő magyar olvasókörzség Teleki közvetítésével kapott ily módon tudományosan és politikailag magas színvonalú általános képet Finnországról és annak történelméről. Az úti beszámolókbán alternatív felfogások is megjelentek a rokonsági kapcsolatokat illetően. A finn cserkészek vezetője, Verner Louhivuori, aki találkozott Ispánovitscsal, nem hangoztatta ugyan a faji elképzeléseket, de úgy hitte, a finnugoroknak közös az eredetük, és olyannyira hasonlítanak fajilag egymásra, hogy minden faji keveredés ellenére vonzódnak egymáshoz. Erről szóló bizonyítékokat később a magyarok is láttak a magyarországi finn követként működő Emil Setälä nyaralójának a falán, ahol Kossuth, Rákóczi és Horthy képe függött. Ugyanígy a háborús hősök sírjainak a gondozása is azt volt hivatva kifejezni, hogy a finnek és a magyarok közötti kulturális hasonlóság kétségbevonhatatlan tény.³⁷ A terület vezető finnugristájának, a nyelvész Zsirai Miklósnak (1892–1955) a cikke tartalmazott

36 *Gróf Teleki Pál*: Finn- és Észtország világhelyzete. In: *Finnek. Észtek*. I. m. 9–18.

37 *Ispánovits Sándor*: Magyar cserkészekkel Finnországban. In: *Magyar Földrajzi Évkönyv az 1928. évre* i. m. 212–216.

pontosabb magyarázatot a finnugor népek „őshazájáról”, őstörténetéről és nyelvtörténetéről.³⁸ Ő nem vett ugyan részt a Teleki-féle kutatóúton, de tekintélyével súlyt kölcsönzött a témának. Zsirai megismételte a Volga–Káma-vidéki őshazáról szóló elméletet és már meghonosodottként használta az *őshaza*, *ősnép* és az *alacsony nyelv* kifejezéseket. Hivatkozott Antti Jalava magyar kollégájának, Szinnyi Józsefnek az 1880-as évektől kezdve bemutatott filológiai bizonyítékaira a finnugor nyelvek rokonságáról, nem feledkezve meg a finn nyelv germán és szláv jövevényszavairól sem. A valódi fajelméleti ábrázolás a finn embertípusokról Solymossy Sándor³⁹ (1864–1945) nevéhez fűződik. A nép jellemvonásainak bemutatásában nem érzékelt a szerző különösebb akadályokat. Megállapította, a finnek, a városi értelmiséget leszámítva, jól alkalmazkodnak a vidéki életmódhoz. Úgy gondolta ugyanis, hogy a „faji jellegzetességek” úgy léteznek az emberben, mint egy *sziklabázis* és bátran két „alfajra” osztotta a finneket: nyugati hámeiekre és keleti karélokra. Az előbbieket fizikai vonásaik alapján „alacsony, zömök” természetűek, valamint „széles és szögletes” a koponyájuk, „kicsiny tömpe” az orruk és „szürke és kicsiny” szemeik vannak; ezek valójában egytől egyig az antropológiai irodalomban és útleírásokban általánosan előforduló sztereotípiák.⁴⁰ Természetét tekintve Solymossy hámei típusa „hallgatag; nehézkes, kitartó és megbízható”, de hajlamos a babonára is, a lelki rezdülései lassúk és pesszimisták. Összefoglalása feltűnően ismerősen hangzik: a hámei ember „külső csapást, nélkülözést hosszan, szótlanul képes tűrni, de ha csordultig telt a pohár, haragja féktelenül kitör, sértődöttségben bosszúálló, nagyjában csökönyös, makacs fej; általában pedig kemény, szívós faj”.⁴¹

Ezek azok a jellegzetességek, amelyek a karélokhoz képest kitartóbbá tették őket a természet erői elleni harcban. A finn „fajt” mint egészt meghatározza, hogy most már rendelkezésére áll a modern eszközök széles köre (gyárak, autók, jó minőségű utak, traktorok és tejüzemek), ami az életmódjukat „európaiasan sietőssé” teszi, sietősebbé, mint amilyen a magyaroké. Arra a kérdésre, hogy ez-

38 Zsirai Miklós négyszer vendégeskedett Finnországban. Először finn nyelvi tanulmányúton volt 1914–1917-ben, másodszor egy néhány hónapos anyaggyűjtő úton járt ott 1923-ban. Azokhoz a fiatal kutatókhoz tartozott, akiket a magyar állam – amely Trianon után elszigetelődött – Finnországba küldött, hogy kapcsolatokat építsen ki a nyelvrokonokkal. Fő műve a terjedelmes Finnugor rokonságunk (1937), amely megmutatta, hogy a finnugor nyelvtudomány magasra értékelendő tudományterület. Az oktatásban az Eötvös Kollégium finnugor nyelvtudományi tanszékén vendégeskedve egyesítette a néprajzot, a történelmet, és a népköltészetet a nyelvészettel. 1945-től a Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) rendes tagja volt.

39 Solymossy Sándor 1910 és 1930 között a magyarországi folklórisztika vezető egyénisége volt. Kutatásaiban a népmesékkel, a népi hiedelemvilággal, a népballadákkel, és általában a kereszténységet megelőző hiedelmekkel (*Solymossy Sándor: A magyar ősi hitvilág*. In: *A magyarság szellemi néprajza*. – Zene – tánc – szokások – hitvilág – játék –. Bp. [1937.] [A magyarság néprajza IV.] 402–449.) foglalkozott. Összehasonlító néprajztudománnyal is foglalkozott, ami a finnek iránti érdeklődéséből is látható. 1933-ban az MTA rendes tagja lett.

40 Ld. *Abonyi-Karhunen Adrienn: A Finnország-sztereotípiák változása az útikönyvekben*. *Hungarologische Beiträge* 17(2005) 5–34.

41 *Solymossy Sándor: A finnek és észtek néprajza*. In: *Finnek. Észtek*. I. m. 68.

zel a „nemzetközivé válással” hogyan boldogulnak, Solymossy pozitívan válaszolhatott volna, mert az olyan tulajdonságok, mint az „akaraterő, dolgosság” jelentik éppen azt a „sziklaszilárd bázist”, amelyen a haladás is nyugszik.⁴² Ennek ellenére a fennmaradásukért folytatott harc a „fajok” közötti versenyben megfigyelésre érdemes tény, mivel a finnek erősebbekkel voltak és vannak körülveve. Ahogyan oly sok magyarnak a finnek „zárkózottsága”, „érzelmeik elfojtottsága, bizonyos közömbös” arckifejezésük idegenül hatott, Solymossy számára is idegen maradt mindez, amiket azonban nem „faji jellegzetességeknek”, hanem általában az északi népek sajátosságainak fogott fel. Csak a finnség mélyebb megnyilvánulásai, részben a *Kalevala* idejéből örökölt „lelki egyensúly, kitartó elszántság, az önzetlen szeretet”, valamint „a rokonságérzés” számítottak ilyen sajátos faji jegyeknek. A magyarok ezeket nehezen képesek viszonzni.⁴³ Folkloristaként Solymossy úgy tekintette, hogy a népek mitológiájának és korai vallásának a hatásai a mai napig megmaradtak, és mivel a finnek és a magyarok hiedelmei és az egyes „faji jellegzetességeik” végtére is különböznek egymástól, nem világos, hogy a közös finnugorság egyengetheti-e a közös együttműködés útját.

A Helsinki Egyetem magyar lektori teendőit 1926 és 1942 között ellátó Weöres Gyula és Faragó József követségi titkár folyamatosan írtak Finnországról szóló cikkeket magyar kiadványokba, illetve Magyarországot tárgyaló cikkeket finn újságokba; így igyekezve elősegíteni az országok közötti információáramlást és a rokonságot illető propagandamunkát. Teleki beszámolójához is nagyban hozzájárultak: Weöres Finnország történelméről, Faragó pedig a finn társadalomról írt. Weöres olvasata a finn függetlenségi narratíva vonalát követte: mind Svédország, mind különösen Oroszország uralma az „elnyomás” kora volt, a finn „szabadságharc” már az 1890-es években, a russzifikációs törekvések megindulásakor kezdetét vette. Logikus, hogy Finnország hamarosan kivívta a függetlenségét az aktivisták és a *jääkärit* (az I. világháború idején a 27. porosz királyi vadászászlóaljban kiképzett finn önkéntesek ők) segítségével. Bár Kelet-Karélia, ami úgy Weöres, mint oly sok rokonsághívó véleménye szerint valójában Finnországhoz tartozott, 1919-ben Szovjet-Oroszország kezében maradt, és nem jött létre az autonómiája, Finnország jövőbeni kilátásai fényesek voltak. A fiatal nép megmutatta „szabadságharcai” során a képességeit és a legkiválóbb eredmények még előttük álltak.⁴⁴ Faragó ott folytatta a nemzeti mozgalom szellemében a történetet, ahol Weöres abbahagyta: a svédek – felfogása szerint – a 600 éves uralom alatt akadályozták a finneket, hogy saját államot építsenek, míg az oroszok ezt egyenesen lehetetlenné tették. Cikkében foglalkozott a finn társadalommal és különlegesnek tartotta, hogy Ahvenenmaa olyan széles autonómiá-

42 Vö. a brit elképzelésekkel foglalkozó fejezettel: *Anssi Halmesvirta*: Turanilaisia ja herrasneekereitä. Aathistoriallisia tutkimuksia brittiläisestä rotuajattelusta [Turániak és úri négek. Eszmetörténeti kutatások a brit faji gondolkodásról]. Helsinki, 1993. 159–179.

43 *Solymossy S.*: A finnek és észtek néprajza. I. m. 80–81.

44 *Weöres Gyula*: Finn- és Észtország története. In: *Finnek. Észték*. I. m. 97., 101.

val rendelkezett, valamint hogy a finnországi svédok mindenféle előnyöket élvezhettek, miközben leereszkedően viselkedtek a finn nyelvű többség irányában. Jobb volt a telefonösszeköttetésük, voltak svéd nyelvű tábláik és utcaneveik, saját éttermeik is voltak finn étlap nélkül, és néhány üzletben csak svédül lehetett beszélni stb. Egyelőre jól tartották magukat, mivel a pártjuk együttműködött a szociáldemokratákkal, miközben a finn pártok veszekedtek egymással. A helyzet azonban változott: a statisztikák szerint a finn nyelv mindinkább terjedőben volt a svéd nyelvű területeken, a svéd anyanyelvűek elkezdtek beolvadni az „amerikaiasodó” finnekbe és százalékos arányuk csökkent a népességben. Azt jósolta a szerző, hogy amint az iskolázottság a népesség alacsonyabb rétegeiben is elterjed, és ahogyan a nemzettudat megerősödik, a finnországi nyelvi harc gyengül, majd pedig politikai jelentőségét veszti.⁴⁵ Ilyen körülmények között a „faji kérdés” sem okozhat problémát Finnország jövőjét illetően. Faragó Solymossynál jobban tisztában volt a finn „törzsek” (a kifejezés itt regionális identitásokra utal) mentalitásbeli különbségeivel, így nem kapcsolt hozzájuk ’faji’ fixációkat vagy sztereotípiákat.⁴⁶ Fontosabb volt számára felhívni a figyelmet arra, hogy Magyarországtól eltérően, ahol a földreform még folyamatban volt, a földtelenek problémáját az 1922-ben hozott Lex Kallio Finnországban megoldotta. A finn munkások helyzete is jobb, mint a magyaroké, egyszerűen mert Finnország demokratikusabb ország volt. A demokrácia különösen a széles népmozgalomban mutatkozott meg, amely Magyarországon közel sem volt olyan mértékű. A magyarországi antidemokratikus viszonyok tapasztalatai tükröződnek vissza Faragó írásában, amikor a különböző társadalmi csoportok viselkedését ecseteli: egy egyetemi professzor Magyarországon nem hordott volna fát a konyhába, a magyar cseléd lány sem beszélt volna lelkesen országának a történelméről. Faragó a finneket, a szociáldemokratákkal bezárólag, nemzeti érzelműeknek tartotta. Finn ismerősei és kollégái a kommunistákat hazaárulóknak tartották és gyűlölték az oroszokat, Finnországban ugyanakkor nem voltak zsidók, akik úgymond tönkretették volna a közéletet, a szövetkezetek és a nőmozgalom nemzeti talajon virágoztak, és az országban gondoskodtak a gyerekekről, valamint az emberek fizikai állapotáról. A finn nép így belsőleg megerősödött, a néprokonsági szervezetek „blokk” létrehozására törekedtek a Szovjetunió ellenében és ezzel külsőleg is erősítették az országot. Faragó szerint sajnálatos jelenség, hogy nem támogatják a turáni eszmét, habár minden iskolás

45 Észtország és Finnország kisebbségi viszonyainak szakértője, a Tartui Egyetem jogtudományi professzora, Csekey István emlékeztetett a finn alaptörvényben lefektetett svéd nyelvű kisebbség jogaira, ugyanakkor megjegyezte, hogy a finnségi szervezetek nyomására új, valószínűleg a kisebbség helyzetét gyengítő törvényeket terveznek. *Csekey István: Finn- és Észtország jogfejlődése és mai joga.* In: *Finnek. Észtek.* I. m. 224., 228. Vö. *András Bereczki: Suomen ja Viron kansallisuuspolitiikan heijastuminen Unkariin maailmansotien välisenä aikana* [Finnország és Észtország nemzetiiségi politikájának tükröződése Magyarországon a két világháború között]. In: *Puolesta hengen ja puolesta maan. Turo Manniselle omistettu 70-vuotis juhla kirja.* Toim. Harri Turunen. Turku, 2008. (*Scripta Historica* 34.) 177–208.

46 *Faragó József: A finnek társadalmi élete.* In: *Finnek. Észtek.* I. m. 108–110.

tudta Finnországban, hogy Magyarországot „kifosztották”.⁴⁷ A finn néprokonsági szervezeteknél, természetesen, ismerték a turáni eszmét, de nem látták az okát, hogy miért ne lehetett volna a rokonsági munkát tisztán finnugor együttműködésként végezni.

A *Finnek. Észtek* című mű azt üzenté, hogy a finneknek nincs szükségük oly mértékű külső támogatásra és jóvátételre, mint a magyaroknak, akik nemrég sokat vesztek, és korábbi nagyságukból a kicsiségbe hanyatlottak. Sok cikk tárgyalta a dicső múlthoz való visszatérés reménységét vagy épp annak reménytelenségét, miközben úgy látszott, Finnországra viszont fényes jövő vár. Szép számmal akadtak példák a fejlődésre. Az ország mezőgazdaságában nemrég szerkezeti váltás történt, amikor áttértek a gabonatermelésről a tejtermelésre s ez szemmel láthatóan elősegítette a vidék helyzetének a javulását, fokozta az egész ország jólétét.⁴⁸ Még erőteljesebb fejlődés indult a fa- és erdőiparban (ez Finnország legfontosabb gazdasági erőforrása), csak a finn erdőművelés módszerei voltak a tudományos magyar erdőművelésnél fejletlenebbek (!).⁴⁹ Egy Finnországban vendégeskedő másik szakértő a termelési folyamatra hívta fel a figyelmet, megállapítva: az erdőipart és a vízi energiatermelést hatékonyabban kombinálták Finnországban mint nálunk, és ezzel más iparágak számára is megnyitották a fejlődés lehetőségét. Magyarország a trianoni területvesztés következtében erdőinek és vízerő-készletének nagy részét elvesztette. Finnország iparát monokulturálisnak nevezte a szerző, mert a kivitel 60%-a az erdőipar termékeiből állt. Mindent egybevetve, az erdőipar volt „az új Finnország” ütőkártyája, és ha saját kereskedelmi flottája is lett volna az országnak, akkor hamarosan ez lehetett volna a „legmegelégedettebb” nemzet a világon.⁵⁰

A magyar finn szakértők megállapították, Finnország és Magyarország gazdasági felemelkedése és az azt követő társadalmi aktivitás az 1800-as évek végén mindkét országban kedvező feltételeket teremtett a nemzeti kultúra felvirágoztatására. A finn kultúrának a népi és a magaskultúrában való felemelkedése, ez az igazán csodálatra méltó teljesítmény egy kis néptől, tanulságokkal szolgál a magyaroknak is. A finn nyelvű népi kultúra virágzásának a népművelés és a hatékony iskolarendszer az alapja: ez a két tényező sajnálatosan kevés figyelmet kap Magyarországon. A vidéki könyvtárak (a finnországi magyar nagykövetség által közölt adatok szerint 1888-ban 552 volt belőlük), valamint Uno Cygnaeus munkája a népiskolát illetően, a nagyszámú finn nyelvű egyesület, társaság és újság mind a finnek határozott törekvését mutatják a finn nyelvű kultúra megteremtésére a svéd nyelvű mellett és annak meghaladására.⁵¹ Ugyanígy a finn nyelvű

47 Uo. 117–119., 124–125.

48 *Stolp Ödön*: Finnország földművelése. In: *Finnek. Észtek*. I. m. 143–168.

49 *Fehér Dániel*: A finn erdőszet. In: *Finnek. Észtek*. I. m. 178–193.

50 *Görgey István*: Finn- és Észtország ipara, kereskedelme és halászata. In: *Finnek. Észtek*. I. m. 196–208.

51 *Jungerth Mihály*: A finnek és észtek kultúrfejlődése és szellemi élete. In: *Finnek. Észtek*. I. m. 251.

irodalom – még ha jelentős része, ahogyan a magyarok észre is vették, svéd anyanyelvű szerzők tollából származott, mint például Runeberg művei – mélyen a finn nemzeti érzelmekben gyökereztek. A *Kalevala* ennek a legjelentősebb megnyilatkozása, amely 1909-ben jelent meg magyarul Vikár Béla fordításában. Különös említést érdemel Johannes Linnankoski *Dal a tüzpiros virágról* (*Laulu tulipunaisesta kukasta*) című regénye, melyet Némethné Sebestyén Irén 1908-ban magyarra fordított; emellett 'Magyarország barátjának', Eino Leino-nak a versei és Otto Manninen Petőfi-fordításai említhetők még. Éppen az a „népies elem” a finn irodalom eredetiségének a magva, folyamatos sikerének a biztosítója, amelyet a magyarok maguk is oly gyengéden ápolnak a saját irodalmukban.⁵² A finn zene felemelkedése ugyanazt az eredetiséget bizonyítja, ami a magyar zenében is létezik, és amely lelkileg is közel hozza a testvérnépeket egymáshoz.⁵³ A finn kultúra alkotókéességét tekintve a magyar kultúrával egyenértékűvé fejlődött, sőt egyes területeken meg is haladta azt, ami előfeltétele volt annak, hogy a magyarok a magyarral és az európaival egyenértékűekként kezeljék finn rokonaikat.

Felvinczi Takács Zoltán művészettörténész elemzése szól Teleki kiadványában arról, hogy a magyarok milyen nagyra értékelik a modern finn kultúrát, méltányolva annak erőteljes felemelkedését, amely a testvérnép legújabb kulturális eredményeivel is képes immár versenyre kelni. Pesszimista megállapítás az írásban, hogy a nagy tehetségű művészek jó része Magyarország új határain kívül rekedt, különösen Erdélyben található belőlük bőséggel, ahol erősen korlátozzák az alkotómunkájukat. Felvinczi ugyanakkor a finnek és a magyarokat az egyes antik szerzők által is említett Szkítiából származtatta, onnan, amit úgy írtak le, mint amely nagy orosz területeket is magában foglal, például a Volga–Káma vidékét, ahol a modern tudomány a finnugor őshazát is elhelyezi. Ezt az állítását nem támasztotta alá a szerző, fontosabb volt számára az a felismerés, hogy mindkét nép elvesztette az egyéniségét nyugatra vándorlása során, ami tragikus veszteség volt művészetük szempontjából: a finn eredeti művészet például hosszú időre majdnem teljesen eltűnt, a magyar pedig – főként a németekkel való érintkezés hatására – megváltozott, túlságosan is díszítetté vált. A finn művészet akkor kezdhetett csupán megújulni, amikor Finnország kiszabadult Svédország karmai közül, és a finn nép kezdett öntudatosná válni, de még ezután is erőtlenn volt a fejlődése; voltaképpen „csak” a svéd érzelmű Albert Edelfelt emelte fel a finnek arra a nemzetközi szintre, ahol nemzetként artikulálhatták magukat. A finnek eredetének a problémája valójában a 20. században vált aktuális kérdéssé, különösen Akseli Gallén-Kallelában, akinek magyarországi kiállítása igazi áttörést hozott ez ügyben. Ahogyan Felvinczi misztikusan kifejezte, igyekezvén elkülöníteni egymástól a politikai és művészi ösztönt, itt nem a finn „vér”, hanem a milió, a „táj” fejeződött ki a maga teljében.⁵⁴ A magyar művészet

52 Bán Aladár: A finn és az észti irodalom története. In: Finnek. Észtek. I. m. 277.

53 Hubay Jenő: A finnek és az észtek zeneművészete. In: Finnek. Észtek. I. m. 297.

54 Felvinczi Takács Zoltán: Északi rokonaink művészete. In: Finnek. Észtek. I. m. 313.

helyzetéhez viszonyítva az eredmény szinte megsemmisítő volt: a finnek ugyanis modernebbeknek bizonyultak a magyaroknál, akik művészetét „földönfutásra ítélték”. Tehát a magyar művészeknek még a művészetben is követniük kell a finn példaképet, Gallén-Kallét, ezt a „tősgyökeres finn típust”, akinek a festményei visszavezethetik őket a valódi magyarsághoz, a paraszti világ ábrázolásához. A források, amelyekből a finn művészet merít, inspirálhatják őket is. „A Kalevala és a finn nemzeti környezet új ritmust, és a nemzeti élet egyre erősödő lüktetése új hangsúlyokat követelt a művészi előadásban is.”⁵⁵

Gallén-Kallela munkái a *Sampo* (Csodamalom), *Joukahaisen kosto* (Joukahainen bosszúja), *Probleemi* (Probléma), a *Purren valitus* (A vitorla panasza) valóságos „forradalmat” hoztak a finn festészetben. Magnus Enckell (akit Felvinczi Finnország Giottójának nevezett) sem maradt el sokkal a maga szimbolizmusával Gallén-Kallela mögött. A finn mesterek, a magyaroktól eltérően, képesek voltak arra, hogy művészetükben egyesítsék a romantikát az értelemmel, ami világsikert jelentett számukra.⁵⁶ A magyaroknak, ha be kívánják fogadni ezt a fajta művészetet, arra kell törekedniük, hogy megkeressék a saját nemzeti, valamint a közös „eredeti” forrásokból a valódi témákat; meg kell továbbá tanulniuk a finn művészettől, hogy miként lehet mindezt modern stílus-eszközökkel kifejezni. Nincs semmilyen lelki akadály „a finnség megértésének”, mert a finnugor nyelvészek szerint a magyarok képesek megérteni a finneket, mint ahogyan a finnek is képesek megérteni a magyarokat. Jó példa erre Antti Jalava és Szinnyi József barátsága és gyümölcsöző együttműködése.⁵⁷ Idő kérdése csupán, hogy elterjedjen az egyetértés az alsóbb néprétegek körében is, mely cél különösen kedves a rokon népi eszme képviselői és kivált a civil társadalomban a néprokonsági munkát buzgón végzők számára.

A magyarok és a finnek, valamint a maguk módján az észtek tanúbizonyságot tettek már eddig is kulturális képességeikről, szemben a germán vagy a szláv kultúrhegemóniával. Teleki tanulmányútjának legfőbb hozadéka mindkét oldalon éppen ebben rejlett, hogy bátorítón hatott a közös kulturális jegyek tudatosítására, egyszersmind együttműködésre készítetett és példát nyújtott az egymásra rokonként tekintő két nép közötti tudományos kapcsolatok építésére.

Fordította: Kiss Katalin

ANSSI HALMESVIRTA

PÁL TELEKI'S STUDY TRIP TO FINLAND IN 1924

The study trip to Finland, realised in 1924 under the leadership of Pál Teleki, was the first major result of the new direction found after WW I for Turanism and Hungary's kinship ideology. The reasons behind the journey may have been the outcome of

⁵⁵ Uo. 321.

⁵⁶ Uo. 323.

⁵⁷ Horger Antal: A magyar és finn nyelvészek érintkezései. In: Finnek. Észtek. I. m. 324–329.

several factors: the country's isolation after the Paris Treaties, its politicians' attempt to express their views abroad and the young Finnish nation state's effort to represent itself and its national propaganda.

The Hungarian's stay in Finland was organised by Finnish organisations interested in kinship ideology but other national and public bodies were also mobilised to make the visit a success story. The Hungarian group was made up of professors, students and their family members, while the recipient party also aligned prominent scientists to help educational objectives realised. The Hungarian's visit attracted broad public interest all over Finland, and for this reason the country's revisionist stance and its political state of affairs received wide coverage.

For Teleki himself, the study tour meant spiritual and intellectual refreshment and a cure for his depression. To analyse the experiences gathered during the trip, he used the concept of "geographic landscape and gender", summarised in a volume published four years later and entitled *Finnek. Észtek. A magyarok északi testvérmépei* (Finns. Estonians. Hungarians' relatives in the North). This work highlighted some relevant viewpoints put forward by the representatives of different disciplines, and outlined the experiences gained by the scientists during the journey to Finland. Hungarians saw an optimistic, progressive world in Finland; a rather contradictory imagery to a dismantled, looted Hungary that was conveyed to the Finnish public.

BORHI LÁSZLÓ

A nemzeti külpolitika határai: az Egyesült Államok és Magyarország, 1941–1989

Nemzetközi politika és külpolitika

Sokak számára emlékezetes, amikor az Egyesült Államok elnöke, George Bush 1989 júliusának egy esős napján fedetlen fővel, a hivatalos szöveget összetépvé spontán beszédet intézett a Kossuth téren összegyűlt tömeghez. Ki ne gondolta volna akkor, hogy a magyarországi demokratikus átalakulás, a nemzeti függetlenedés mögött az Egyesült Államok hatalmas ereje áll. Hiszen – De Gaulle szavait kölcsönözve – az európai demokrácia aranytartaléka az Egyesült Államok.¹

Ám Washington csak óvatosan és fenntartásokkal támogatta az átalakulást; az európai stabilitás és biztonság érdekében elfogadta, hogy Magyarország és a többi kelet-európai ország továbbra is a szovjet hatalmi tér része legyen. Az amerikai törekvések egybeestek a nyugat-európai hatalmakéival, sőt Moszkva céljaival is. Európa újraegyesítését és a kelet-európai szovjet rendszer eltűnését Magyarország és a többi kelet-európai ország készítette elő.

E tanulmány magyar és amerikai forrásbázis alapján igyekszik áttekinteni Magyarország és az Egyesült Államok fél évszázados kapcsolatait, hogy általános érvényű következtetéseket lehessen levonni a magyar (illetve szélesebb értelemben, a nemzetállami) külpolitika lehetőségeiről, hatáiról. Igyekeztem mindkét nézőpontot érvényesíteni: az Egyesült Államok magyarországi, illetve Magyarországnak az Egyesült Államok iránti politikáját. A hazai és a nemzetközi szakirodalomban is gyakran előfordul, hogy két ország kapcsolatainak alakulását csak az egyik fél külpolitikájából kiindulva igyekeznek megmagyarázni. De még egy olyan nagyhatalom, mint az Egyesült Államok külpolitikája sem mozog légüres térben. Az Egyesült Államok és Magyarország hatalmi súlya közötti különbséget aligha kell hangsúlyozni. A magyar–amerikai kapcsolatok története mégsem érthető meg kizárólag az Egyesült Államok politikájából. A két ország külpolitikája nem egyforma erővel ugyan, de hatott egymásra, és együtt formálta a közös múltat még akkor is, ha e viszonyban a szuperhatalom volt az uralkodó fél. Ugyanakkor az Egyesült Államok iratanyaga arra is emlé-

¹ De Gaulle-t idézi: *Geir Lundestad: The United States and Western Europe since 1945. From „Empire” by Invitation to Transatlantic Drift.* Oxford, 2003.

keztet, hogy 1941 és 1989 között Magyarország helyét a nemzetközi térben nem saját külpolitikája, hanem a nagyhatalmi politika döntötte el. A Kállay-féle kiugrási kísérlet története például a külföldön keletkezett iratanyagból ismerhető meg, hiszen a magyar iratokból nem derülnek ki az angolszász hatalmak céljai. Eppen ennek krónikája mutat rá, hogy a nemzetközi kapcsolatok története elválík a külpolitikáétól. Míg a nemzetállamok külpolitikájának vannak belső forrásai, a nemzetközi kapcsolatok története a nemzetközi tér átrendeződéseivel foglalkozik. Ránki György munkásságának eredményeként terjedt el a magyar történetírásban a mozgástér–kényszerpálya fogalompár, ami a magyar külpolitika lehetőségeit igyekezett megmagyarázni. Bár Ránki eredetileg csak az 1942–1944-es időszak kapcsán alkalmazta ezt a fogalompárt,² azóta a történetírás és a publicisztika más korszakokra is kiterjesztette az érvényességét. Így Pritz Pál ennek a paradigmának a keretein belül tartja célszerűnek megvizsgálni, hogy milyen esélyei voltak a magyar külpolitikának arra, hogy Párizsban „ne a lényegében a trianonit megismétlő okmányt kelljen aláírni”.³ A mozgástér–kényszerpálya paradigma azonban félrevezető, mert azt sugallja, hogy a magyar külpolitikának volt *valamennyi* befolyása az ország sorsának, nemzetközi státusának, határainak alakulására. Ez 1989 óta valóban így van. Azt megelőzően azonban az európai hegemoniáért folytatott hatalmi küzdelem függvénye döntötte el Kelet-Európa egészének helyét a nemzetközi térben. *Nem* arról van tehát szó, hogy az erős nemzetközi behatás eredményeként a magyar külpolitika egy idegen hatalom befolyása alá kerülve nem a magyar nemzeti érdeket tartja szem előtt.⁴ Kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy 1942 és 1989 között a magyar külpolitika ezeket a kérdéseket egyáltalán nem volt képes befolyásolni. Magyarország 1942 utáni sorsát a nagyhatalmak szempontjából lehet megérteni, helyzetét a nemzetközi politika határozta meg.

A kétoldalú megközelítés alapján kideríthető, hogy a felek képesek voltak-e pontosan megítélni egymás szándékait. Vagyis hogy a külpolitika képes volt-e adekvát választ adni az őt ért kihívásokra. Megfigyelhető, hogy az amerikaiak alkalmanként félreértették a magyar fél szándékait, és akaratlanul is olyan lépést tettek, ami a magyar vezetés szándékainak felelt meg. Amikor például a magyar vezetés, vagyis inkább a külpolitikai kérdésekben döntő befolyással rendelkező Kádár János 1969-ben úgy döntött, hogy nem fogadja el az amerikai külügyminisztérium ajánlatát a Holdon járt amerikai űrhajósok magyarországi látogatására vonatkozóan – melyet egyébként Nixon elnök talált ki, hogy „megszurkáljuk

2 Ránki György: A vonakodó csatlós vagy az utolsó csatlós. In: *Uő: Mozgásterek, kényszerpályák*. Bp. 1983. 475–524.

3 Pritz Pál: Magyarország helye a 20. századi Európában – a magyar külpolitika esélyei. In: *Uő: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Bp. 2005. 127.

4 A mozgástér ilyen értelmezését ld. Zeidler Miklós: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In: *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2002. (Osiris Könyvtár. Történelem) 166.

kissé moszkvai barátainkat”⁵ –, az amerikai felső vezetés úgy döntött, hogy leál-lítja a két ország kapcsolatainak rendezésére irányuló folyamatot. Nem tudták, ami a magyar iratokból kiderül, hogy ezzel Budapest kedvében járnak, hiszen Kádár éppen ezt akarta elérni: „A magyar–amerikai tárgyalásokat mi a szov-jet–amerikai tárgyalásokhoz kívánjuk igazítani. Ebből kiindulva utasítottuk vissza a »holdutasok« magyarországi látogatási szándékát.”⁶ Ugyanakkor a ma-gyar vezetés nem értette meg, hogy az amerikai külpolitika nem a State Departmentben „készül”,⁷ és a kitűzött külpolitikai célok pedig gyakran köszönő viszonyban sem voltak a reálisan elérhető eredményekkel. Példaként a magyar-kérdés említhető: a magyar vezetés Mindszenty József ügyének rendezésétől re-mélte, hogy az Egyesült Államok leveteti az 1957-ben az *Egyesült Nemzetek Szer-vezete* (ENSZ) napirendjére tűzött magyarkérdést és intézkedik a felfüggesztett magyar ENSZ-mandátum elfogadásáról, holott az Egyesült Államok ragaszkodott hozzá, hogy erre csak az 1956-osok számára meghirdetett amnesztia ellené-ben kerülhet sor.⁸ A szemben álló fél szándékainak teljes félreértésére a legjobb példa Magyarország tragikus véget ért kiugrási kísérlete, amely az angolszászok feltételezett magyarországi érdekeiről táplált illúzióan alapult. Van még egy szempont, ami miatt nagyon fontos a külföldi iratok megismerése. A Kádár-kor-szakban nagyon ritkán, vagy szinte sohasem készült szó szerinti jegyzőkönyv egy megbeszélésről. Az amerikaiak viszont készítettek ilyeneket. Példa erre az a be-szélgetés, ami Kádár és Averell Harriman között zajlott le 1978-ban. A magyar feljegyzés csak néhány oldalas és azokat az alapinformációkat tartalmazta, ami-ket az amerikai diplomata a szovjet vezetésnek Kádáron keresztül üzent. Kaiser amerikai nagykövet azonban szó szerinti feljegyzést készíttetett a hosszadalmas beszélgetésről, melynek során Kádár olyan megjegyzéseket tett, amelyek magyar feljegyzésbe a kijelentések kényes volta miatt sohasem kerülhettek volna bele.⁹ Más külpolitikai relációból is van hasonló példa: Nagy Ferenc moszkvai tárgya-lásairól (1946) orosz és magyar nyelvű feljegyzés is készült, a kettő lényeges ele-meiben eltér egymástól és arra utal, hogy a magyar, illetve a szovjet fél eltérően értelmezte a Moszkvában elhangzottakat.

5 National Archives and Records Administration (= NARA) Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667. Memorandum for Dr. Kissinger, 2 June 1969.

6 Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS 288. f. 5. cs. 18. ő. e. Jelentés az MSZMP KB Politi-kai Bizottságának és a Kormánynak a Szovjetunióban tett külügyminiszeri látogatásról, 1969. de-cember 22–29.

7 NARA Nixon Presidential Materials Staff, National Security Files, Country Files Europe, Box 693. Helmut Sonnenfeldt feljegyzése Henry A. Kissingernek, 1969. augusztus 18. Közli: *Borhi László*: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. Bp. 2009. (Magyarország a szovjet zónában és a rendszerváltásban) 538–539.

8 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságának, 1960. február 26.

9 Library of Congress, Manuscript Division, Papers of Averell Harriman, Box 598. Feljegyzés Ká-dár János és Averell Harriman megbeszéléséről, 1978. július 18. Közli: *Borhi L.*: i. m. 769–780. A magyar nyelvű jegyzőkönyvet ld. MOL M-KS 288. f. 35. cs. Kádár János titkársága, 1978.

Kutatásaim legalapvetőbb eredménye röviden összefoglalható. Az Egyesült Államok a kontinens stabilitása szempontjából igyekezett érvényesíteni akarátát Kelet-Európában. Ha az amerikai külpolitika ezt a szempontot éppen a nemzeti függetlenség érvényre juttatásától várta, vagy legalábbis nem tartotta a stabilitást, illetve a nemzeti függetlenséget egymást kizáró szempontoknak, akkor igyekezett elérni a szovjet megszállás felszámolását. Olyan időszakban, amikor a stabilitás, illetve a nemzeti önrendelkezés elveit nem látta egymással összeegyeztethetőeknek, fenntartásokkal ugyan, de elfogadta a fennálló hatalmi helyzetet. Végző soron ez a megközelítés jellemezte a 20. században a francia és a brit külpolitikát is. Párizs és London 1918-ban úgy döntött, hogy biztonsági szempontjaiknak nem az Osztrák–Magyar Monarchia megtartása, hanem a kelet-európai nemzetek függetlensége felel meg.¹⁰ Ezt az álláspontot – legkésőbb – 1938-ban feladták. Washington 1947/1948-tól nagyjából az 1960-as évek közepéig tartotta a kelet-európai kis államok függetlenségét az európai stabilitást és biztonságot erősítő tényezőnek. Ugyanakkor Franciaország és Anglia sem támogatta az Egyesült Államokat, amikor az nyomást igyekezett gyakorolni a Szovjetunióra a kelet-európai országok függetlensége érdekében. Az Egyesült Államok kelet-európai politikája tehát a *nemzeti önrendelkezés* – *kontinentális stabilitás* paradigma keretein belül értelmezhető. A nyugat-európai nagyhatalmakat is „egyetlen szempont motiválta: olyan egyensúly legyen e térségben, amely az európai politikai mozgásokat minden számukra veszedelmes történéstől visszatartja”.¹¹

Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne fontos a magyar külpolitikai törekvések vizsgálata. Bár az alapvető kérdéseket – nemzeti függetlenség és szuverenitás – nem tudta befolyásolni, a nemzeti érdek kisebb kérdései a nemzeti külpolitikán¹² múltak: a gazdasági élethez szükséges külső források megszerzése, vagy akár a határon túli nemzeti kisebbség érdekeinek érvényesítése. Úgy szokott felmerülni a kérdés, hogy a mindenkori magyar külpolitika független volt-e, illetve hogy a „nemzeti érdeket”, avagy egy idegen hatalom szempontjait kívánta-e érvényesíteni. Egyetlen hatalom külpolitikája sem mozog hatalmi úrban, ezért abszolút mértékben független sem lehet. Talán érdemes megfontolni a *relatív függetlenség* fogalmát: azaz hogy a magyar külpolitika képes volt-e akkora szabadság kivívására, mint amilyent a többi, a magyarral *azonos erőterben* működő nemzeti külpolitika megszerzett. A politológiai és történeti szakirodalomban jól ismert, hogy kliensállamok sokszor képesek a hegemon hatalom erejét a saját érdekük szolgálatába állítani, vagy legalábbis nagyobb külpolitikai mozgásteret kicsikarni

10 Ld. erről: *Ádám Magda*: Ki volt valójában Edvard Beneš? Bp. 2009.; *Arday Lajos*: Tájékp csata után. Bp. 1990.; *Gabor Batonyi*: Britain and Central Europe, 1918–1933. Oxford, 1999.

11 *Pritz Pál*: A nagyhatalmak és Magyarország a két háború között. In: *Uő*: Az a „rövid” 20. század. I. m. 151.

12 A realista külpolitikai elmélet szerint a nemzetközi politika olyan erőter, melynek szereplői nemzetállamok. *Kenneth Waltz*: Theory of International Politics. New York, 1979. Az államok világával szemben még nem kerekedett felül egy „globális civil társadalom”. *Kiss J. László*: Változó utak a külpolitika elméletében és értelmezésében. Bp. 2009. 55.

a maguk számára.¹³ Az elsőre, a hegemon hatalom manipulálására a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) esete,¹⁴ míg a mozgástér növelésére Románia jó példa.¹⁵ Egy osztrák történész Ausztria kapcsán a gyengeség erejéről írt.¹⁶ Nem létezik abszolút értelemben megfogalmazható nemzeti érdek sem. Ennek meghatározása függhet az éppen hatalmon levők eszmei, világnézeti elkötelezettségétől. E munka során néhány olyan szempontot tekintek alapvető nemzeti érdekeknek, amelyek érvényre juttatása nélkül a nemzeti egység fennmaradása megkérdőjeleződhet. Ilyen az ország területén élő lakosság megóvásának, a függetlenség és a szuverenitás fenntartásának, a területi egység megőrzésének igénye. A külpolitikai realizmus nyelvére lefordítva: a hatalom és/vagy a biztonság maximalizálása. Nem tekinthető ilyen szempontnak egy adott politikai rendszer megőrzése, hiszen mind a II. világháború során, mind az azt követő időszakban kiderült, hogy ez a cél összeütközésbe kerülhet az ország lakosságának az érdekeivel. Nemzeti érdekként szokták megnevezni például a gazdasági erőforrások védelmét. Belátható, hogy ez az elv esetenként ellentétes lehet a nemzeti függetlenség és szuverenitás, illetve a szállásterület élőerejének megőrzésével. Ezt mutatja a II. világháború, amikor a német gazdasági igények kielégítése egy darabig elkerülhetővé tette Magyarország német megszállását, ennek összes következményével együtt. A rendszer konzerválásának pragmatikus igénye mégis érvényesült a magyar külpolitikában. A magyar–amerikai kapcsolattörténet érdekes vetülete, hogy időről időre ez a szempont összeütközésbe került az uralkodó eszmei irányvonal érvényesítésével, és ebből a dilemmából a politikai vezetés sokáig nem találta meg a kiutat. Végül a rendszer *önfenntartása* érdekében az ideológiai fenntartások felfüggesztésével utat engedtek a nyugati gazdasági behatolásnak, ami a Kádár-rendszer számára végzetes eladósodáshoz vezetett. A gazdasági túlélés által motivált nyitás tehát a politikai rendszer összeomlásának nem szándékolt következményével járt. A nemzetállami külpolitika sikere egyébként nem jelenti feltétlenül a nemzetállami eszmény győzelmét. 1978-ban az amerikaiak visszaadták a Szent Koronát, ami a II. világháború végén került a birtokukba. A relikvia átadása jelezte, hogy az ország birodalmi betagozódása belátható ideig megkérdőjelezhetetlen lesz, hiszen rámutatott: Amerika elismeri Európa hatalmi realitásait. Vagyis a magyar külpolitika sikere egyben a birodalmi eszme diadala volt a nemzeti önrendelkezés fölött.

A külpolitika nem függetleníthető egy adott hatalom belpolitikájától. Az Egyesült Államok kelet-európai politikáját nemcsak a Kongresszus és a végrehajtó hatalom jól dokumentált kapcsolata határozta meg, hanem az amerikai

13 *Stephen Walt*: The Origins of Alliances. Ithaca, 1987.

14 *Hope Harrison*: Driving the Soviets Up the Wall. Soviet–East German Relations 1953–1961. Princeton–Oxford, 2003.

15 *Joseph F. Harrington–Bruce J. Courtney*: Tweaking the Nose of the Russians. Fifty Years of American–Romanian Relations, 1940–1990. New York, 1991. (East European Monographs.)

16 *Günter Bischof*: Austria in the First Cold War. The Leverage of the Weak 1945–1955. London, 1999.

végrehajtó szervek közötti szakmai és ideológiai indíttatású viták és hatalmi vetélkedés is. Emiatt Washington kelet-európai politikája súlyos belső ellentmondásokkal volt terhes. Miközben a hatvanas évek elejétől a kelet-európai kommunista rendszerek megszilárdítása volt a cél, a gazdasági és kulturális behatolás – amit önmagában sem tudtak egyetlen vezérélv szerint végrehajtani – éppen ennek ellenkezőjét érte el, és inkább a kommunista rendszerek hatalmának erózióját segítette elő. Az ötvenes évek közepétől a magyar külpolitika sem volt monolitikus. Nem csak a párt legfelső vezetésében, sőt a külügyminisztériumon belül is kibontakozó nézetkülönbségekről van szó. Jól kitapintható a politikai rendszer eszmei alapjait és az állambiztonságot védő belügyminisztérium, illetve a rendszer külgazdasági létalapját biztosítani igyekvő külügyminisztérium hatalmi vetélkedése, és ebben a hetvenes évek közepéig gyakran a belügy kerekedett felül. Ezt követően azonban az adósságválság elmélyülésével egyértelműen a gazdasági szempont dominált olyannyira, hogy a nyolcvanas években már a belügyminisztérium is a külgazdasági logikát alkalmazta az ideológiai tisztaság és az „imperialista behatolás” elhárításának rovására.

Kállay és az amerikai külpolitika

Nemzeti külpolitika, nemzeti érdek és hatalmi politika összefüggéseit mutatja Kállay Miklós miniszterelnök kiugrási politikája (1942–1944) és az Egyesült Államok háborús törekvéseinek vizsgálata. Korábbi történetírásunk számára nem volt kétséges, hogy a magyar külpolitika számára egyetlen lehetséges út volt a II. világháború során: a Németországgal történő szakítás.¹⁷ Ez nem meglepő, hiszen a németekkel vállalt szövetség erkölcsileg elfogadhatatlan, és összeomlásba vezette az országot. Abból a feltevésből indultak ki, hogy a háborúból történő kiugrás kellő eltökéltséggel megvalósítható lett volna, illetve hogy amennyiben sikerül végrehajtani, jelentős mértékben javította volna az ország II. világháború utáni helyzetét, hiszen „jutalmul” jobb békefeltételeket lehetett volna kapni. Adottnak tekintették, hogy a szövetségesek nemzeti érdeke értelmezésszerűen azonos volt a magyarral, vagy hogy azok önérdékmentesen, a nemzetközi közjó – Németország legyőzése – és Magyarország jobb sorsát szem előtt tartva követelték a kiugrást. Kutatásaim kétségbe vonják, hogy a kiugrás lehetséges lett volna. Felmerül, hogy nemzeti érdek volt-e a kiugrási törekvések folytatása, amikor 1943 decemberében kiderült – és erről a magyar külügyminisztérium tudott –, hogy az angolszászok nem tartanak igényt a Duna-medence megszállására, és a magyarok által felkínált hírszerzési szolgálatokért, illetve a kilátásba helyezett kiugrásért cserébe nem ígérnek semmit, miközben a német megszállás kockáza-

¹⁷ Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp. 1978.; Péter Sipos-István *Vida: The Policy of the United States towards Hungary during the Second World War*. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 29(1983) 79–110.

ta – az olasz példa tükrében – valóságos volt.¹⁸ A teljes képhez tartozik az a fontos, ám eddig figyelmen kívül hagyott szempont, hogy 1943 szeptemberétől hatalmas nyomás nehezedett Magyarországra a kiugrás végrehajtásáért: ellenkező esetben súlyos következményeket helyeztek kilátásba. Nem véletlenül: „Magyarország része Hitler Európa-erődjének (*Festung Europa*), ezért a vele folytatott titkos tárgyalásoknak nagyobb politikai és katonai jelentősége volna, mint más balkáni államokkal.”¹⁹

A nyugatbarát magyar elit hajlamos volt túlértékelni Magyarország fontosságát a nyugati, ha úgy tetszik, a keresztény világ számára. Az önkép, miszerint Magyarország a „bolsevizmus elleni védőbástya” – Ghyczy Jenő 1944 januárjában remélte, hogy a britek és az amerikaiak megértést tanúsítanak egy magyar–német katonai kooperáció iránt, ha az a bolsevik veszély elhárítására irányulna²⁰ –, nem szolgálta jól a külső kihívásokra adekvát válaszokat adó külpolitika ügyét. Magyarország brit és amerikai megítélése nem volt kedvezőtlen. Rámutattak, hogy Magyarországon felügyelet alatt tartják és korlátozzák, de létezik politikai ellenzék, szocialista és liberális párt is működik, az emberek hallgathatják a külföldi rádióállomásokat, rendszeresen lefordítanak friss amerikai és brit könyveket, a hazai újságokban beszámolók olvashatók ellenséges országok eseményeiről.²¹ A politikai elit angolszász beállítottságú része azonban túlértékelte Magyarország fontosságát, nem értette meg ezeknek a hatalmaknak a külpolitikai helyzetét, céljait és orientáltságát. A titkos tárgyalások egyik fontos szereplője, Bakách-Bessenyei György úgy vélte, hogy a „nyugati hatalmak nem engedhetik meg ennek a földrajzilag fontos területnek [Magyarországnak], Nyugat-Európa kapujának átengedését szovjet fennhatóság alá, mert ez jobban fenyegetné biztonságukat, mint a térségben érvényesülő német befolyás”.²² Ullein-Reviczky Antal, aki stockholmi követként tárgyalt az angolszászokkal, abban a hitben ringatta magát, hogy „Magyarországnak az Angol Birodalom szempontjából kulcs helyzete van, fennmaradása és biztonsága angol érdeket szolgál”.²³ A külpolitika önálló területként nem létezett Magyarországon úgy,

18 A kérdést, hogy nemzeti érdek volt-e a kiugrás felteszi: *Joó András*: Kállay Miklós külpolitikája – Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944. Bp. 2008.

19 NARA RG 218 JCS, Geographical Files, Box 191. „Proposal by Hungarian General Staff Officer”, Report by the Joint Staff Planners to the Joint Chiefs of Staff, 2 December 1943.

20 Bakách-Bessenyei követ Ghyczy Jenő külügyminiszterhez, 1944. január 27. *G. Vass István*: Bakách-Bessenyei 1943–1944. évi tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. Levéltári Közlemények 65(1995) 198.

21 NARA RG 226 OSS, Entry 144, Box 30. „Implementation Study for Overall Special Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary”, OSS Planning Group, 1943. dec. 31.

22 Idézi: *Stephen D. Kertesz*: Between Russia and the West. Hungary and the Illusion of Peacemaking. Notre Dame, 1984. 177.

23 Ezzel a lengyel képviselővel folytatott lisszaboni beszélgetés alapján Wodianer arra a következtetésre jutott, hogy a Szövetségesek Magyarországot második védelmi vonalnak tekintik az orosz terjeszkedés ellen. Ld. *Szegedy-Maszácz Aladár*: Az ember ősszel visszánéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. 2. Bp. 1996. (Extra Hungariam) 181.

ahogyan Angliában, az Egyesült Államokban, Németországban vagy Franciaországban. Ennek részben az lehetett az oka, hogy Magyarországnak egy birodalom részeként egészen 1918-ig nem lehetett önálló külpolitikája. Azoknak a hatalmaknak, tehát Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak, melyekkel igyekeztek különbékét kötni, és amelyeknek a szimpátiáját igyekeztek elnyerni, nem volt közép-európai érdekeltségük soha, az Oroszország és Németország közötti térséget csak az európai stabilitás szempontjából vették figyelembe. Mindkettő *tengeri (maritime)* hatalom volt, de Budapesten ezt nem vették észre. Nem véletlen, hogy a *Central Intelligence Agency* elődje, az *Office of Strategic Services* (OSS) 1944 végén készült országértékelése megállapította, az Egyesült Államok magyarországi céljai csak negatív módon fogalmazhatók meg: nem érdek az ország bolsevizálása.

A washingtoni levéltárban talált iratok szerint ugyanis Magyarország kiugrása az Egyesült Államok – és Nagy-Britannia – szempontjából csak a második front megnyitása szempontjából volt *időlegesen* fontos. Juhász Gyula, Sipos Péter, Vida István kutatásaiból már elvileg megengedték volna a következtetést, hogy nem Magyarország kiugrásáról, hanem tudatos *kiugratásáról* volt szó, mégpedig a nyugati hadszíntér tehermentesítése céljából, Magyarország (illetve Románia és Bulgária) német megszállása által – de ez ellentétes lett volna az akkori gondolkodás kereteit meghatározó paradigmával. „A vezérkari főnökök véleménye szerint katonai szempontból jelentősen előmozdítaná a szövetségesek céljait”, ha Románia vagy Magyarország „vagy mindkét ország kilépne a háborúból attól függetlenül, hogy egy ilyen lépés minden bizonnyal ezeknek az országoknak a teljes német megszállásával járna”.²⁴ Dulles már másnap utasítást kapott „Wild” Bill Donovan OSS-főnöktől Magyarország kiugrasztására. Donovan leszögezte, hogy „eddig Kállay és környezete ellentmondásos útmutatást kapott”. Most azonban Dulles „személyes tájékoztatására” közölte, hogy „a vezérkari főnökök jóváhagyták Magyarország és a többi csatlós haladéktalan leválasztását a Tengelyről [...] A vezérkari főnökök állásfoglalása iránymutató az Ön számára.”²⁵ Egy 1943 decemberében keletkezett feljegyzés szerint a Teheránban jóváhagyott „*Bodyguard*” (Testőr) fedőnevű megtévesztő hadműveletnek az volt a célja, hogy az ellenség olyan területekre telepítse haderejét, ahol a lehető legkevésbé képes zavarni az „*Overlord*” (Hűbérúr) és az „*Anvil*” (Üllő) hadművelet végrehajtását, illetve a szovjet offenzíva kibontakozását. Ezek közé tartozott egyebek mellett Délkelet-Európa, amelyet a „németek mindenáron tartani akarnak”, és ezért lehetséges lesz „a Balkánon feltartóztatni erőiket”. Németország haderejét „veszélyes mértékben szétszórják [*spread thin*] a jelenlegi hadműveletek”. Amennyiben a szövetségesek rá tudják kényszeríteni, hogy „[a németek] csapatokat

24 A feljegyzést idézi: NARA RG 218 JCS, Geographical Files 42–45, Box 191. Memorandum by Cordell Hull to Admiral William Leahy, 16 March 1944. Az iratra röviden utal: P. Sipos–I. Vida: i. m. 90.

25 Seely Mudd Library Princeton, Papers of Allen Dulles, PDF file, 1943021100003537. Memorandum for Allen Dulles, 3 November [1943].

tartsanak a Balkánon és Skandináviában, nehézségeket fog okozni számukra, hogy egy időben tudjanak fegyveres erőket biztosítani Oroszországban, Franciaországban és Németalföldön”. Majd következett a kelet-európai térség szempontjából a lényeg: „A semleges országok és a csatlósok álláspontjában kedvező változás állhat be a szövetségesek szempontjából, ami arra kényszerítheti Németországot, hogy a számára előnytelen fejlemények kezelésére erőket szabadítson fel.” Ennek érdekében nyomást kellett gyakorolni a csatlósokra, hogy „szakítsanak Németországgal”.²⁶ Később a szovjet sajtóban megjelent egy elemzés a német bevonulásról, amely a fenti gondolatmenetet követve kiemelte a megszállás katonai jelentőségét a szövetségesek számára. „Németország győzelme szerencsétlen csatlósai fölött végső soron nem oldja meg Németország nehézségeit, hanem inkább növeli azokat. Az, hogy további német csapatokat irányítanak át a megszállt csatlósok területére, még jobban meggyengíti a már eleve gyér német tartalékokat nyugaton. Ezért könnyebb lesz nyugati irányból csapást mérni közös ellenségünkre.”²⁷

Az amerikai iratok nem hagynak kétséget afelől, hogy a magyar vezetés kész lett volna megadni magát az angolszászoknak, nem volt szó taktikázásról. December 18-án ifj. Horthy Miklós levelet juttatott el Bernbe, melyben közölte, ha a szövetségesek kapitulációt várnak Magyarországtól, akkor tesz róla, hogy ez megtörténjék. A levél közvetítője, Ghika György azt is elmondta, hogy Budapest csak a szövetségesek közlésére vár.²⁸

A kiválás politikáját az angolszász megszállásra alapozták, hogy elkerülhető legyen mindkét rossz: a német és a szovjet megszállás is. Ugyanakkor megalapozott volt a dilemma, hogy a különbéke német megszálláshoz vezethet. Magyarországon senkinek sem volt kétsége afelől, hogy ez mivel jár. Magyarország angolszász megszállásának azonban reális lehetősége nem volt, a második frontot Franciaországban akarták megnyitni. A Duna-medence legjobb esetben is csak másodlagos célpont lehetett.²⁹ Washington és London számolt azzal, hogy kiugrás esetén Magyarország német megszállás alá kerül, ám ezt katonai okok miatt mégis ki akarták provokálni, tekintet nélkül a következményekre. A rendelkezésre álló iratanyag alapján nem lehet közvetlen ok-okozati összefüggést megállapítani a kiugrasztást szolgáló egyeztetett brit–amerikai politika (melyet a jelek szerint Moszkva is támogatott) és 1944. március 19. között. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Hitler döntésére hatással volt a magyarok kiválásától való félelem. Allen Dulles úgy vélte, a németek tudtak a különbéke-tárgyalásokról, „nem akartak egy újabb Badogliót Magyarországon”, ahol „egymillió zsidó élt”

26 Library of Congress, Manuscript Division Papers of Averell Harriman, Box 171. „Overall Deception Policy for War with Germany”, é. n. [1943. dec.].

27 Telegram by Harriman, „Article by Gavrilov »The Occupation of Hungary by Hitler«”, 6 April 1944. Uo.

28 Seely Mudd Library, Princeton. Papers of Allen Dulles, Memorandum by Jackson to Dulles, 18 December 1943.

29 The Foreign Relations of the United States. (= FRUS) The Conferences at Cairo and Teheran, 1943. 493. First Plenary Meeting, 28 November 1943. Bohlen feljegyzése.

és ezt nem tudták elviselni.³⁰ Ribbentrop német külügyminiszter a nürnbergi per során az angolszászok megtévesztő politikáját nevezte meg a megszállás okaként. Wilhelm Höttl, aki a német biztonsági szolgálatot képviselte Magyarországon, a háború után kifejtette, hogy a „*Veréb*” misszió „létfontosságú befolyást gyakorolt” a „*Margarethe*” hadműveletre. „Hitler a plafonon volt, amikor értesült arról, hogy egy amerikai ezredest dobtak le Magyarországra [...] előre megmondta, hogy a magyarok árulók.”³¹

Ugyanakkor az amerikaiak által kínált fegyverszüneti feltételek, amelyeket a katonai és külpolitikát is irányító vezérkari főnökök állítottak össze a kiugrás esetére, még szigorúbbak voltak, mint amilyeneket Magyarország aláírt 1945 januárjában, sőt, Magyarország az 1944. februári amerikai feltételek alapján is szovjet megszállás alá került volna, „katonai kormányzat” alatt.³² Ehhez tartozik, hogy felelős amerikai tisztségviselő soha semmilyen kötelezettséget nem vállalt arra, hogy Magyarország kedvező elbírálásban részesül. Washington még azt a magyar kérést sem volt hajlandó figyelembe venni, hogy Magyarország az általa a szövetségeseknek átadott hírszerzési anyagok és az esetleges kiugrás fejében ne a megszállandó, hanem a felszabadítandó országok csoportjába kerüljön. Jellemző példa, hogy Hollán Sándorral csak azzal a feltétellel tárgyaltak az amerikaiak Lisszabonban 1943 szeptemberében, hogy semmilyen Magyarországra vonatkozó garanciát nem kérhet.³³ Csak 1944 nyarán fogalmazták meg a vezérkari főnökök, hogy Magyarország fennmaradhat szuverén államként a bécsi döntések előtti határok között.³⁴ Nem vállalt semmilyen elkötelezettséget Magyarország kedvező elbírálására Nagy-Britannia sem. Vagyis az angolszász különbéke politikája, amely a német megszállás kockázatával, tehát a magyar lakosság életének jelentős veszélyeztetésével járt, nem ígerte egyéb nemzeti célok – a területgyarapodás, kedvezőbb megadási feltételek, a szovjet megszállás elkerülése – megvalósulását. Kállay és politikustársai azonban nem tudtak szembenézni a valósággal; Magyarország fontosságával, a nyugati nagyhatalmak szimpátiájával kapcsolatos illúzióik megakadályozták őket ebben. Végül soron tehát az alapvető, az idő függvényében nem változó nemzeti érdek a német megszállás elkerülése volt. Ez a cél lebegett Kállay Miklós és körének szeme előtt is. Ennek érdekében az angolszászok rendkívül erős nyomása ellenére sem kellett volna feltétlenül erőltetni a kiugrás végrehajtását, bár a szomszédokkal való versenyfu-

30 Idézi: *Shlomo Aronson: Hitler, the Allies and the Jews*. Cambridge, 2004. 220.

31 Seely Mudd Library Princeton, Papers of Allen Dulles. Interview with Dr. Hoettl, 19 February 1966. To Dick Slurman for Roy Alexander from Franz Spelman, Munich Stringer.

32 NARA RG 218 JCS Geographical Files 42–45 Box 191. „Provisions for Imposition upon Hungary at Time of Surrender Approved by JCS for Communication to EAC”, February 1944.

33 NARA General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, European War, Box 2956. Memorandum for Brigadier General Hayes E. Kramer Chief, MIS, The Pentagon, 14 September 1943.

34 NARA RG 218 JCS, Geographical Files 42–45, Box 91. JCS Redefined Terms for Hungary, 5 August 1944.

tás kényszere a kedvező elbírálás érdekében a békekonferencián, egy újabb Trianon elkerülésének igénye erősen hatott. Alternatívaként a német gazdasági igények folytatódó kielégítését lehetett volna párosítani a kivárás politikájával. Ebbe a tapogatózások (és a hírszerzési adatok átadása) még belefértek volna, de az amerikai katonai misszió fogadása már nem. Persze így sem biztos, hogy nem került volna sor a német megszállásra, de legalább a magyar külpolitika adekvát választ adott volna egy szinte reménytelen korszak külpolitikai kihívására. Az amerikaiak egyébként gyorsan túltették magukat a magyar kiugrás kudarcán. Az ország német megszállására semmilyen amerikai reakciót nem találtam, az „utolsó csatlósság” semmit sem változtatott Magyarország amerikai megítélésén. Washingtonban ugyanis pontosan értették a magyar dilemmát: ha túl gyorsan lépne, megszállják a németek; ha túl lassan, elvész az angolszász szimpátia.³⁵ Az öngyilkos lépés elmulasztásáért nem marasztalták el Magyarországot, de a deportálások végrehajtásában nyújtott segítségért annál inkább. A kiugrás megítélésében tehát az amerikai kortársak sokkal megértőbbek voltak Kállay iránt, mint a diplomata Barcza György, vagy sokáig a magyar történetírás.

A koalíciós korszak

A hidegháború kezdeteiről szóló könyvtárnyi szakirodalom tetemes – főleg amerikai – része abból indul ki, hogy a konfliktus története az amerikai külpolitika eredménye volt, ideértve a bolsevik rendszer és a szovjet dominancia kelet-európai bevezetését is. Annyi megkockáztatható, hogy nem az Egyesült Államok külpolitikája felelős a szovjet rendszer kelet-európai bevezetéséért. Ismert, hogy Washington nyílt zónát szeretett volna Kelet-Európában;³⁶ elismerte a szovjet biztonsági és politikai fennhatóságot, ezzel párhuzamosan azonban demokratikusan választott politikai rendszereket képzelt el, amelyek szabadon fenntarthatnak gazdasági kapcsolatokat a nyugati világgal. Ugyanakkor Rooseveltnemzetközi politikai elképzelése azon az elven nyugodott, hogy a világ négy nagyhatalma „rendőrként” felügyeli majd a világ stabilitását és békéjét. Európa „rendjének” megőrzését Nagy-Britannia és a Szovjetunió biztosította volna, és az amerikai külpolitika nem rejtette véka alá, hogy nem kíván részt venni az európai biztonság szavatolásában. Rooseveltnem utóda, Truman lassan jutott el a szovjetekkel való együttműködés teljes feladásáig. Elnökségének első három évében Németország megmentésére összpontosított, és szükséges rosszként beletörődött a szovjetek kelet-európai hegemoniájába. Első pillantásra tehát könnyen magyarázható az amerikai tehetetlenség. Bár nem mondható el, hogy Magyaror-

35 NARA RG 226 OSS, Entry 144, Box 30. „Implementation Study for Overall Special Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary”, OSS Planning Group, 31 December 1943.

36 *Eduard Mark: The War Scare of 1946 and its Consequences. Diplomatic History* 21(1997) 383–415.

szág sorsa teljesen érdektelen volt Washington számára, a kérdésről a hatalmi politika szempontjai döntöttek. Katonai akció már csak azért sem jöhetett szóba, mert a Szovjetunió lokális fölényt élvezett, a győzelem esélyével nem lehetett fellépni ellene.³⁷ De az amerikai közvélemény sem fogadta volna el a háború folytatását egy volt szövetséges ellen. A térség kulcsfontosságú állama Ausztria volt. Washingtonban megértették, hogy amennyiben az ország szovjet fennhatóság alá kerül, a szövetségesek olaszországi és dél-németországi helyzete sebezhetővé válik.³⁸

Fontos szempont, hogy a hagyományos amerikai politikai filozófiára hivatkozva nem kívántak beleavatkozni a magyar belügyekbe. Amerikai érvelés szerint minden országnak saját erejéből kell kivívni a demokráciát és a függetlenséget.³⁹ Ilyen tekintetben a magyar erőfeszítéseket nem tartották kielégítőeknek. Rossz benyomást tett a kisczardapárt amerikai szemmel behódoló politikája, az országban uralkodó és politikai pártokhoz köthető korrupció és az, hogy a magyarok csak külső segítségtől várták megmentésüket. Az amerikai követ, aki korábban Helsinkiben szolgált, a „derék” finnek 1939-es harcát hozta fel követendő példaként.⁴⁰ A *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* amerikai vezetői mindent megtettek a szovjetekkel való együttműködés érdekében, holott az utóbbiak teljesen visszaélve amúgy is jelentős túlsúlyukkal, nem tartották be a szervezet működtetésére vonatkozó szabályokat. Közös célok is voltak: a háborúban kompromittálódott régi elit leváltása, a földosztás, az ország regionális szerepének stabilizálása. Arról nem vettek tudomást az amerikaiak, vagy talán észre sem vették, hogy saját tétlenségük bénítóan hat a magyar demokratikus elemek tetterekészségére. Vagyis a magyarországi demokratikus erők az amerikai tehetetlenség (a tétlenség helyett inkább ezt a szót használnám) miatt feladták a harcot, az amerikaiak pedig ennek láttán még annyit sem igen tettek, amennyit lehetett volna. Az Egyesült Államok egyetlen hatalomra számíthatott volna a magyarországi (és a kelet-európai) szovjet térnyerés megakadályozásában, Nagy-Britanniára. Magyarország esetében azonban London nem támogatott még erőteljesebb diplomáciai fellépést sem, mert ez csak nyilvánvalóbbá tette volna, hogy a Nyugatnak nincs hatásos ellenszere ennek megakadályozására.⁴¹ Végül, Magyarország ellenség volt, nehéz lett volna a világ közvéleményét mobilizálni egy szövetséges hatalommal szemben.

37 Letter by Admiral Leahy, 1944. máj. 16. FRUS 1945. The Conferences at Malta and Yalta. 107–108.

38 Ld. erről: *G. Bischof*: i. m.

39 The Acting Secretary of State to the Legation in Hungary, 16 October 1947. FRUS 1947. IV. 393–394.

40 *Hugh DeSantis*: The Diplomacy of Silence. The American Foreign Service, the Soviet Union and the Cold War. Chicago–London, 1979.

41 Ld. *Romsics Ignác*: A brit külpolitika és a „magyarkérdés”, 1914–1946. Századok 130(1996) 273–339.; The Second Secretary of the British Embassy to the Acting head of Division of European Affairs, June 9. FRUS 1947. IV. 315–316.; *Stanley M. Max*: The Anglo–American Response to the Sovietization of Hungary 1945–1948. Ann Arbor–Michigan, 1990. 128.

Az amerikaiak így is több területen felléptek a magyar érdekek mellett. Magyarország nem tartozott a „leírtak” román vagy bolgár kategóriájába. Washington még a Szovjetunió előtt fel akarta venni a diplomáciai kapcsolatokat a Dálnoki-kormánnyal, de a magyar kormányfő nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel.⁴² Magyarország volt az egyetlen ország a szovjetek által megszállt területen, amelynek kormányfőjét fogadták Washingtonban. Truman visszaadta a *Magyar Nemzeti Bank* aranytartalékát, holott Csehszlovákia csak 1974-ben kapta vissza amerikai kézben levő aranyát. 1946-ban az amerikai külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott az ország szovjet gazdasági gyarmatosítása ellen, és kilátásba helyezte, hogy Moszkva kimarad az amerikai égisz alatt formálódó új gazdasági világrendből, ha nem változtat politikáján.⁴³ Kovács Béla elhurcolása, majd Nagy Ferenc kommunista puccsnak értékelt lemondatása után az amerikaiak erőteljes tiltakozást terveztek, de nem kaptak brit támogatást. Közismert, hogy Csehszlovákia az amerikai – és a brit – ellenkezés miatt kénytelen volt elállni attól a tervétől, hogy a teljes magyar lakosságot kitelepítse.⁴⁴ Sztálin számára azonban fontosabb volt a kizárólagos szerep az általa megszállt területeken, mint a Nyugattal való együttműködés. Az előbbit választotta az utóbbi rovására. Washington számára nem volt megfelelő eszköz a kelet-európai szovjet politika befolyásolására.

Amerika hatalmának korlátai akkor váltak igazán nyilvánvalóvá, amikor képtelen volt megvédeni magyarországi gazdasági érdekeltségeit. Pedig ezek közé tartozott például a világ egyik legnagyobb olajtársasága, a *Standard Oil of New Jersey* magyarországi leányvállalata, a *Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság* (MAORT) is. A nyugati gazdasági érdekeltségek kiszorítása szovjet tulajdonba vétel, felszámolás, gazdasági eszközökkel történő ellehetetlenítés és végül államosítás révén a magyarországi szovjet hatalomátvétel fontos részét képezte.⁴⁵ Washington saját állampolgárai biztonságát sem tudta szavatolni. Hamarosan letartóztatták és bíróság elé állították a szóban forgó vállalatok magyar, illetve egy alkalommal – Robert Vogeler esetében – amerikai vezetését. Az amerikai követség nem tudta elérni, hogy állampolgárait amerikai ügyvéd képviselje. E perek tanulmányozása rávilágít a kialakulófélben levő kommunista diktatúra természetrajzára. A szabotázsra vonatkozó vádak egyértelműen az adott társaság kisajátítását célozták. Ez a MAORT esetében különösen fontos volt, mert a vállalatnak koncessziója volt az akkor ismert legjelentősebb magyar kőolaj- és

42 K. J. Vorosilov tájékoztatója Sztálin számára a magyar–amerikai diplomáciai kapcsolatok felvételéről, 1945. szeptember 21. Ld. Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. Szerk. Vida István. Bp. 2005. 143–145.

43 The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the People's Commissar for Foreign Affairs of the Soviet Union (Molotov), March 2 1946. FRUS 1946. VI. 265–267.

44 Részletesebben ld. *Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. Bp. 1994.; S. D. Kertész: i. m.; *Romsics Ignác*: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Bp. 2006.

45 Részletesen, levéltári hivatkozásokkal ld. *Borhi László*: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Bp. 2005. 187–198.

földgázmezőre Zala megyében.⁴⁶ De nem csak gazdasági és külpolitikai szempontok játszottak szerepet. E perek egyik funkciója a nyugati hatalmak lejáratása volt a közvélemény szemében, a tőle való teljes elzárkózás igazolására. Másrészt a szabotázspererek a belső és külső ellenség elleni harc szükségességét sugallták, ami a kommunista hatalomgyakorlás részét képezte. A felvonultatott vádlottak leképezték az ellenségként bemutatott társadalmi elemek teljes spektrumát.

Magyarország 1948-ban elvesztette függetlenségét és szuverenitását, hiszen az ország sorsát érintő stratégiai döntések már nem Budapesten születtek meg. Külpolitikai tevékenységről tehát nehéz beszélni. Magyarország nyugati beágyazottságát néhány év alatt felszámolták, a kapcsolatok újjáépítéséhez évtizedek kellettek. Ugyanakkor Sztálin halála után lehetőség volt kisebb mértékű külpolitikai önállóságra. Erre az ország katasztrofális gazdasági helyzete miatt is szükség volt. Nagy Imre azonban legalábbis amerikai viszonylatban nem élt ezzel az eséllyel. Pedig lett volna rá lehetősége: Románia már 1953-ban határozott az amerikai nyitásról, hogy növelje külpolitikai mozgásterét a Szovjetunióval szemben. Washington éppen dogmatikus, mereven szovjetbarát irányvonala miatt nem vette komolyan Nagy Imrét 1956-ban.⁴⁷

A nemzeti függetlenség mint az európai stabilitás feltétele

Az Egyesült Államok kelet-európai politikája 1948 után gyökeresen megváltozott. Truman elnök napirendre tűzte a kelet-európai kommunista rendszerek destabilizálását, a szovjet csatlósók leválasztását és a kelet-európai szovjet katonai megszállás megszüntetését. Ennek az volt az oka, hogy megváltozott az Európára vonatkozó biztonságpolitikai koncepció: Kelet-Közép-Európa katonai megszállása „Európa szívéig terjesztette ki a Szovjetunió hatalmát”,⁴⁸ és ezzel veszélyt jelentett a Nyugat biztonságára. Az amerikai vezetés tehát a kelet-európai országok nemzeti függetlenségének javulásától várta az európai biztonsági helyzet megszilárdítását. Ekkor tehát a nemzeti önrendelkezés és a stabilitás kiegészítették egymást

46 Ld. erről: MOL M-KS 276. f. 67. cs. 155. ő. e.

47 NARA RG 59, General Records of the Department of State, PPS, Lot file 66D487, Box 78. Report on the Satellites, 4 June 1956.; NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/1-755. The American Legation in Budapest to the State Department, Briefing memorandum on the current situation in Hungary, prepared in anticipation of Mr. William Crawford, Deputy Director, Office of East European Affairs, 7 January 1955. Ld. még W. Park Armstrong jelentését Dullesnek: Az új irányvonal „nem oldotta meg az ipar és a mezőgazdaság problémáit [...] az életkörülmények nem javultak 1954-ben.” NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/4-755 Memorandum on NIE 12.5.55, „Current Situation and Probable Developments in Hungary”, 4 July 1956.

48 Tipikus értékelés Kelet-Európa jelentőségéről az Egyesült Államok számára a Policy Planning Staff 1949. aug. 25-ei elemzése: U.S. Policy Toward Soviet Satellite States in Eastern Europe. FRUS 1949. V. 21–26.

az amerikai gondolkodásban. Az európai szovjet jelenlét visszaszorítása Truman elnök és nemzetbiztonsági stábjának fontos célja volt – bár erről csak a beavatottak legszűkebb köre tudhatott –, és ennek megvalósítása érdekében még a katonai összecsapás kockázatát is vállalták a Szovjetunióval szemben, amit amúgy is szinte elkerülhetetlennek tartottak. Ezt a politikát nem lehetett függetleníteni a fegyverkezéstől. 1949-ben a Szovjetunió előállította első nukleáris berendezését, 1952-re pedig képessé vált arra, hogy atomcsapást mérjen az Egyesült Államok területére, bár az amerikaiak még mindig jelentős fölényben voltak. Mindez megváltoztatta Kelet-Európa helyét is az amerikai politikában. Felszabadítása nem érte meg egy szovjet atomcsapás kockázatát, ráadásul a szovjet külpolitika céljainak átértékelt elemzése szerint Moszkva csak létfontosságú érdekei – például Kelet-Európa megtartása – védelmében támadna, vagyis nem elkerülhetetlen a szovjet–amerikai háború. Így a Kelet-Európa ellen végrehajtott titkos hadműveletek kockázatosakká váltak. 1953-ban Eisenhower elnök meghirdette a felszabadítás elvét, de a kelet-berlini felkelés és a „*Solarium*” kódnevű hadgyakorlat fényében lemondott erről. Bár a State Department és John Foster Dulles külügyminiszter több alkalommal is rámutatott arra, hogy a „csatlós országok” lakosságának esetleges felkelése a szovjet megszállók ellen nem kívánatos, mert annak megsemmisüléséhez vezetne, és a propagandában sem volt szabad fegyveres felkelésre buzdítani vagy fegyveres felszabadítást ígérni, a rendelkezésre álló iratanyag arra enged következtetni, hogy a kommunista rendszerek felforgatására és az ellenállás szítására továbbra is gátlástalan politikát folytattak.⁴⁹

Ugyanakkor nem igazolható Charles Gati megállapítása, miszerint a szovjet beavatkozás elkerülhető lett volna, ha az amerikaiak beérik kevesebbel, mint a kelet-európai országok teljes felszabadítása.⁵⁰ Egyrészt, mert nem az amerikai politika befolyásolta a szovjet döntéshozatalt. Másrészt, mert Washington hajlandó lett volna az osztrák vagy finn modell kelet-európai alkalmazását elfogadni. Abból indultak ki, hogy Moszkva védelmi okok miatt tartja irányítása alatt a kelet-európai ütközőzónát, ezért ha biztonsági garanciát kap, hajlandó lenne kivonulni onnan. Az Egyesült Államok 1956-os politikája tehát kompromisszumos megoldásra irányult egy fontos cél, a szovjetek visszaszorítása érdekében. A forradalom kirobbanásakor a külügyminiszter, John Foster Dulles semmi esélyt sem adott a felkelőknek a szovjet tankok ellen,⁵¹ és a vérontás megakadályozását tűzte ki célul. Lengyelországra vonatkoztatva ugyan, de hasonló, Magyarországra is érvényes gondolatokat fogalmazott meg Eisenhower már október 24-én is:

49 A Truman- és Eisenhower-adminisztrációk kelet-európai politikájáról ld. The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. Comp., ed., introduced by Csaba Békés–Malcolm Byrne–János M. Rainer. Bp.–New York, 2002. (National Security Archive Cold War Readers); Borhi L.: Magyarország a hidegháborúban. I. m.; Peter Grose: Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain. Boston–New York, 2000.; Gregory Mitrovich: Undermining the Kremlin: America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc. Ithaca–London, 2000.

50 Charles Gati: Veszített illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom. Bp. 2006.

51 NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-2556 Dulles to the American Embassy in Belgrade, 25 October 1956.

„A felszabadulás napját minden bizonnyal el kell halasztani ott, ahol a fegyveres erő miatt egy ideig öngyilkosság a tiltakozás.”⁵² Dulles október 27-én elmondott beszéde, amelyben arra utalt, hogy az Egyesült Államok nem tekinti Magyarországot potenciális szövetségesnek, nem az érdektelenséget jelezte, hanem azt, hogy szükségtelen a katonai beavatkozás, mert az Egyesült Államok a politikai rendezésben érdekelt és nem használja ki a helyzetet Moszkva rovására. Ugyanakkor a *Szabad Európa Rádió* (SZER) a siker reményében ellenállásra buzdította nemcsak a felkelőket, hanem a magyar hadsereget is. Ez ugyan ellentétes volt az amerikai stratégia fő csapásával, Washington mégsem adott utasítást arra, hogy a rádió ne buzdítsa ellenállásra a magyarokat, holott 1953-ban a berlini felkelés kapcsán washingtoni utasításra a *Rundfunk im amerikanischen Sektor* nevű, az NDK-ba sugárzó amerikai propagandaadó felszólította a felkelőket, hogy kerüljék el az összecsapásokat a szovjet katonasággal.⁵³ A SZER adásaival kapcsolatban a belső és nemzetközi felháborodás miatt vizsgálat indult, ami azzal az eredménnyel járt, hogy a SZER nem felelős a forradalom kirobbantásáért. A fő kérdést azonban megkerülték: a rádió miért buzdította harcra a felkelőket? Az, hogy Washington eltúrte ezeket az adásokat, arra utal, hogy az *önfelszabadítás* lehetőségével élni akartak, bár erre nem volt sok esély. A gátlástalan adásokért pedig később „hihetően” letagadhatták a kormányzati felelősséget.

Az 1956-os forradalom kudarca gyökeresen megváltoztatta az Egyesült Államok kelet-európai politikáját. Világossá vált, hogy Moszkva nem engedi el a csatlósokat, és a szovjet nukleáris elrettentés miatt nem lehetett semmit tenni ez ellen. A magyar–amerikai viszony a megtorlások miatt és amiatt, hogy Washington eleinte nem tartotta legitimnek Kádárt és kormányát, ismét mélypontra jutott. Magyar részről még a diplomáciai viszony megszakítása is felmerült,⁵⁴ mert az amerikaiak az ENSZ napirendjére tűzték a magyarkérdést, és elérték, hogy az ENSZ felfüggeszse a magyar mandátum elfogadását.

Az 1963-as kádári amnesztia az amerikai diplomácia első kelet-európai sikere volt. A magyar külügyminisztérium egy feljegyzése joggal jelenti ki, hogy az amnesztia meghirdetése az Egyesült Államok nyomására történt, annak fejében, hogy Washington beleegyezett a magyarkérdés levételébe az ENSZ napirendjéről, illetve a magyar ENSZ-mandátum elfogadásába. Mindez nem ment simán: a megállapodás már 1961-ben körvonalazódott amerikai részről, de a „nemzeti függetlenségére” és önértékre kényes magyar vezetés a belügyekbe történő beavatkozásnak minősítette az amerikai feltételeket, és sokáig még szovjet sugallatra sem fogadta el azokat.⁵⁵

52 Dwight D. Eisenhower: *The Whitehouse Years – Waging Peace, 1956–1961*. I–II. Garden City–New York, 1965., II. 63.

53 Mark Kramer: *The Early Post-Stalin Succession Struggle and the Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Decision-Making*. 3. *Journal of Cold War Studies* 1(1999) 3. sz. 25., 28.

54 Münnich Ferenc javaslatára. MOL M-KS 288. f. 5. cs. 93. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának jegyzőkönyve, 1958. szeptember 2.

55 Részletesen ld. Borhi L.: *Magyar–amerikai kapcsolatok i. m.* 70–96.

A status quo elfogadása

Az 1960-as évek elején a Kennedy-, majd még hangsúlyosabban a Johnson-adminisztráció „passzívnak, sterilnek és defetistának” minősítette a kelet-európai rendszerek aláaknázására irányuló korábbi irányvonalat.⁵⁶ Ekkor már az amerikai politika nem a kelet-európai rendszerek megdöntésére vagy destabilizálására irányult, hanem ennek az ellenkezőjére, azok megszilárdítására. A cél, akárcsak az ötvenes években, az európai biztonság erősítése volt, csak ellentétes eszközzel. Fokozatosan elfogadták, hogy a Szovjetunió kelet-európai jelenléte belátható időn belül fennmarad. Eleinte nem volt egyértelmű, hogy az amerikai külpolitika továbbra is törekszik-e a kelet-európai országok nemzeti függetlenségének helyreállítására, illetve a kontinens újraegyesítésére. Az általam átvizsgált nemzetbiztonsági és külügyi iratok alapján arra hajlok, hogy a hatvanas évek közepétől már nem tartották összeegyeztethetetlennek a kelet-európai szovjet megszállást az európai stabilitással, illetve jobb megoldás híján kénytelenek voltak azt kész tényként elfogadni. A State Department 1963-ban óvatosan fogalmazott: „Erős nemzeti érdekünk fűződik ahhoz, hogy [...] a *lehető legnagyobb mértékig* helyreálljon a nemzeti önrendelkezés”, hozzátéve, hogy a hatalmi realitások fényében kevés esélye van, hogy a Szovjetunió a közeljövőben kivonuljon Kelet-Európából (kiemelés – B. L.).⁵⁷ Ezzel szemben Averell Harriman, a külügyminiszter politikai ügyekért felelős helyettese arról beszélt, hogy Európa mindaddig nem lehet teljesen biztonságban és nem prosperálhat, ameddig helyre nem állnak Kelet-Európa történelmi kapcsolatai Európa többi részével.⁵⁸

Ráadásul már felmerült az a szempont is, hogy egy posztszovjet Kelet-Európa inkább destabilizálja a kontinenst, a német befolyás visszatérése és az egyes országok közötti nacionalista konfliktusok esetleges újratermelődése miatt. „Véget vetni Európa megosztottságának nem feltétlenül jelenti azt, hogy sikerül megteremteni egy stabil európai rendezést. A megosztottság vége eljőhet olyan módon is, hogy mindkét szövetségi rendszer felbomlik, hozzájárulhat új konfliktusokhoz és feszültségekhez, a végeredmény pedig a terhes múlt visszatérése lehet, nem pedig egy építő jellegű jövő megteremtése.”⁵⁹ A hetvenes évektől egyre gyakrabban emlegették amerikai diplomaták, hogy az Egyesült Államok nem akar zavart okozni az egyes csatlós országok és a Szovjetunió közötti viszonyban.

56 NARA Records of the Department of State, RG 59, Executive Secretariat, 1961–1966. Box 5. The Bloc Countries and Eastern Europe. Department of State Guidelines for Policy and Operations, 1963. febr.

57 NARA RG 59, PPC 1963-64, Lot70D199, Box 260. Department of State Guidelines for Policy Operations, „The Bloc Countries in Eastern Europe”, February 1963.

58 NARA RG 59 PPC 1963-64, Lot70D199, Box 260. Statement by Harriman, under secretary of state for political affairs to the subcommittee on Europe of the House Committee on Foreign Affairs, 10 March 1964.

59 NARA RG 59 Records of the Department of State, Ernest K. Lindley Files 1961–1969, Lot File 71D273, Box 4. „The US and East–West Relations in Europe”, Memorandum by the Department of State, 3 August 1963.

Richard T. Davis külügyi államtitkár-helyettes 1971 decemberében leszögezte, hogy a magyar–amerikai viszony „javítását nem a magyar–szovjet kapcsolatok rovására kívánják elérni. A realitásokból indulnak ki, abból, hogy Magyarország a Szovjetunió szövetségese.”⁶⁰ Puhan budapesti nagykövet 1971-ben magyar emigráns vezetőknek kifejtette: Magyarország egyetlen reménye a szabadságra, ha változás történik a Szovjetunióban.⁶¹ Néhány évvel később pedig már arról beszéltek, hogy a szovjet megszállás jellegén kell változtatni ahhoz, hogy elkerülhető legyen a III. világháború.⁶² A stabilitás és a nemzeti önrendelkezés fokozatosan nem egymást kiegészítő, hanem inkább egymást kizáró feltételek lettek.

De a politika nem a tervezőasztalon dől el. A hídépítés amerikai politikájának egyes aspektusai – a kölcsönök, illetve a kulturális kapcsolatok kiépítése – akarva-akaratlanul segítettek lazítani a magyar rendszer kereteit. Igaz, hogy a hídépítés politikai retorikája által hangsúlyozott kereskedelempolitika csak nagyon lassú változást hozott a gyakorlatban. Egyrészt, mert a politika fegyverének tekintett kereskedelem bővítésnek hiányoztak a gazdasági alapjai. Keleti oldalról a szükséges tőke és árualap, amerikai részről pedig az, hogy nem fűződött hozzá gazdasági érdek az elérhető forgalom kis volumene miatt. Másrészt a hangzatos szövegek ellenére az amerikaiak nem tudták eldönteni, hogy a kelet-európai rendszerekkel fenntartott gazdasági kapcsolatokban politikai vagy nemzetbiztonsági szempontok érvényesüljenek-e, és azt sem, hogy a gazdasági-kereskedelmi kedvezményeket az amerikai elvárások teljesítésének ösztönzésére *előre* adják, vagy a feltételek teljesülése *után*, mintegy jutalomként.⁶³ Az erről szóló kormányzati viták alapján betekintés nyerhető az amerikai döntéshozás folyamatába. Ebből kiderül, hogy a döntéseket gyakran még viszonylag jelentéktelen kérdésekben is a Fehér Házban hozták, és ez többször konfliktushoz vezetett a State Department és az elnöki stáb között. A hetvenes évek közepe–vége azonban meghozta a várt változást, az Egyesült Államok, illetve egyes kelet-európai országok, így Magyarország közötti gazdasági kapcsolatok gyors fejlődését. Magyarország tekintetében itt főleg az amerikai hitelező szerep volt fontos. Végül ez idézte elő a Kádár-rendszer adósságcsapdáját, ami idővel a bukásához vezetett. A hitelezés politikájának hivatalos célja a központosított gazdaság átalakítása volt, nem szándékolt következménye pedig a magyar pénzügyi csőd lett.

60 MOL XIX-J-1-j rejtjeltáviratok, 1962–1973 52. d. Szabó Károly nagykövet számjeltávirata a Külügyminisztériumnak, 1971. december 9.

61 NARA RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files, Political and Defense, Box 2353. Memorandum of Conversation, US–Hungarian Relations, 23 June 1971.

62 Sonnenfeldt beszédét és a hozzászólásokat ld. FRUS Vol. E-15. 1973–1976. 1. Document 14. US Department of State Office of the Historian. Documents on Eastern Europe. MOL XIX-J-1-j USA-1-2878-1976. A Külügyminisztérium V. Területi Osztályának feljegyzése a Sonnenfeldt-doktrínáról, 1976. április 20.

63 NARA Nixon Presidential Materials, Institutional H Files 1969–1974, Box H-133. National Security Study Memorandum 35, „U. S. Trade Toward Communist Countries”, 28 March 1969. Az erre vonatkozó kormányzati vitákat a hetvenes évek elején ld. NARA Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs 1969–1974, Box H-210.

Nyugati nyitás

Kádár 1963-ban döntött a nyitás mellett az Egyesült Államok irányába, bár ennek jelentős akadálya volt Mindszenty megoldatlan helyzete. A lépés motivációja egyértelműen gazdasági volt, a magyar rendszer kemény Amerika-ellenes retorikája nem változott, és az sem, hogy minden világpolitikai kérdésben a szovjet álláspontot képviselte. Amerikai részről megértően viszonyultak Magyarország nehéz helyzetéhez, és elfogadták, hogy helyzetét földrajzi és történelmi adottságok határozzák meg.⁶⁴ Ugyanakkor amerikai részről úgy látták, hogy a magyar vezetés nemcsak kényszerből foglal el a szovjethez hasonló, sőt időről időre még a Moszkvában elvártnál is keményvonalasabb álláspontot, hanem „meggyőződésből” is.⁶⁵

Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy a kambodzsai bombázásokra hivatkozva Kádár az utolsó pillanatig nem akarta fogadni az amerikai külügyminisztert,⁶⁶ holott Nixon éppen akkor írta alá a SALT-I. egyezményt Moszkvában. Kádár kifogása a szovjet politika burkolt bírálását is tartalmazta. Egy magas beosztású amerikai tárgyalópartnerének azt mondta, hogy minél több amerikai hal meg Vietnámban, annál jobb⁶⁷ – miközben a legnagyobb kedvezmény megszerzése a magyar pártvezetés fontos célja volt. Az ellentmondásról nem akartak tudomást venni. A kétoldalú viszony kibontakozását azonban a világpolitika és szovjet–amerikai kapcsolatok pillanatnyi állása határozta meg. Ezt nem titkolták az amerikaiak előtt sem. Ugyanakkor a gazdasági nyitás kényszere – a szükséges pénz és technológia megszerzése a modernizálás érdekében – egyre sürgetőbbé vált. Ez sokáig nem járt együtt az ideológiai harc háttérbe szorulásával. Bár nagy szükség volt arra, hogy mezőgazdasági és más szakemberek amerikai tapasztalatokat szerezzenek, az ideológiai felforgatás kivédésére igyekeztek a minimálisra csökkenteni a humán tudósok cseréjét, holott az amerikai fél e szám növelésétől tette függővé a rendszer számára fontos szakemberek kiutazását. A *Kulturális Kapcsolatok Intézete* megállapíthatta: „egyes tudományterületeken feltétlenül szükséges az amerikai tapasztalatszerzés [...] ezért kénytelenek vagyunk tudományos-kulturális kapcsolatainkat [...] fenntartani”.⁶⁸ Jól látta tehát az amerikai

64 Szabó Károly számjeltávirata a Külügyminisztériumnak, MOL XIX-J-1-j USA 1971. okt. 22. rejtjeltáviratok 1962–1973, 52. d.; NARA RG 59 General Records of the Department of State, Box 2353. Introductory Call, Nixon–Szabó. NARA RG 59 General Records of the Department of State, Central Files 1967–69, Box 2183. The American Embassy in Budapest to the Department of State, „Policy Assessment of Hungary”, 6 August 1967.

65 Memorandum for Scowcroft, „Issues Paper for the Secretary’s Briefing of the President”, 23 January 1975. FRUS 1973–1976. Vol. E-15 1. Document 12. US Department of State Office of the Historian. NARA RG 59 Department of State, P Reel Printouts 1974, Box 85D. The American Embassy Budapest to the Department of State, „Annual U. S. Policy Assessment, Hungary”, 8 August 1974.

66 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 585. ő. e. Jelentés Kádár János és Komócsin Zoltán számára, 1972. július 5. Uo. Aczél György feljegyzése Kádár Jánosnak, 1971. július 5.

67 The American Embassy in Hungary to the Department of State, 27 September 1967. i. m.

68 MOL XIX-J-1-j USA-001149/3-1968 10. d. Kulturális Kapcsolatok Intézete, Belső terv, USA é. n. [1968.]

külgügyi vezetés, hogy a tudományos-technikai csereprogramok révén lehet kényszeríteni a kulturális kapcsolatok kiszélesítését.⁶⁹ Péter János külügyminiszter, amikor a *Canard Enchaîné* című francia satirikus lapból szerzett információ alapján szóbeli támadást intézett az amerikai külpolitika ellen az ENSZ fórumán, hosszú időre visszavetette a rendszer fennmaradását szolgáló magyar–amerikai kapcsolatok kibontakozását.

A gazdasági reform kudarca a hetvenes évek közepére nyilvánvalóvá vált.⁷⁰ Kádár a belpolitikai reformok árán megvásárolta a rendszer életben maradásához szükséges kölcsönöket, de ezek a kölcsönök végül aláásták a rendszert. Eleinte igyekeztek az amerikai nyitás következményeit kordában tartani, de a lassan mozgásba lendülő gépezetet nehéz volt megállítani. A pártvezetés legnagyobb bosszúságára öles plakátok hirdették a *Count Basie* dzsesszzenekar fellépését, a *Triál* cég által forgalmazott trikón *US Army* felirat díszelgett.⁷¹ Hiába nem támogatták, egyre nagyobb számban jelentek meg amerikai szerzők könyvei. 1984-től kétszer több angolszász munkát adtak ki, mint szovjet-oroszt, és 1990-ben az utóbbiak száma csak 17,5 százaléka volt az előbbinek.⁷² Miközben az amerikai kapcsolatépítés destabilizáló hatású volt az ezzel járó kulturális behatolás miatt, a rendszer fenntartása egyben a kapcsolatépítést is megkövetelte. Mégsem ez, hanem az eladósodás volt végzetes. A kádári gazdasági reform sikeréhez elengedhetetlen volt az amerikai kapcsolatok normalizálása, mert ezzel járt együtt a nemzetközi tőkepiacokhoz, termékekhez, technológiához való hozzáférés. Ezért próbálkoztak csak a gazdasági kapcsolatok elmélyítésével, de *csak* erre nem volt lehetőség. Hamarosan elérkezett az a pillanat, amikor az eladósodási spirál miatt jelentkező hitelhiány következtében a rendszer félretette fenntartásait, hogy kiegyezzen az amerikaiakkal a legnagyobb kedvezmény elvéért. Mi sem jellemzőbb a rendszer pénzhiányára, mint hogy a belügyminisztérium az anyagi előnyök miatt – például képmagnó és videokamera vásárlása – javasolta Soros György ajánlatának elfogadását egy kulturális alapítvány felállítására,⁷³ holott az üzletember egy pillanatra sem rejtette véka alá, hogy olyan Magyarország létrehozása a célja, amelyből ő sem emigrálna. Soros magyarországi működését kénytelenek voltak elfogadni, holott tudták, hogy „magyarországi tevékenységének célja” „nyilvánvalóan nem azonos” a magyar „törekvésekkel”. Az együttműködés mégis „megérte” a hatalom szempontjából, mert „a kulturális, tudomá-

69 NARA Nixon Presidential Materials Staff, Country Files Europe, Box 667. Memorandum by Rogers to the President, „Expansion of Cultural Exchanges”, 24 December 1969.

70 *Honvári János*: Pénzügyi és vagyoni tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978. Századok 143(2009) 43–44., 47., 55.; *Földes György*: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. Bp. 1995.

71 MOL M-KS 288. f. 22. cs. 4. ő. e. Az MSZMP KB gazdaságpolitikai osztályának feljegyzése Szurdi István belkereskedelmi miniszternek, 1973. február 24.

72 *Bart István*: Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban. Bp. 2000. 39., 100.

73 MOL XIX-J-1-j USA-142-004038/1-1983 25. d. Bogyé János rendőr vezérőrnagy, a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnöksége vezetőjének átirata Házi Vencel külügyminiszter-helyettesnek, 1983. július 18.

nyos élet olyan területei jutottak dollártámogatáshoz, amelyek a mai körülmények között keményvalutát nem kaptak volna, illetve forinttámogatáshoz, amelyre költségvetési keretek nem elégségesek”.⁷⁴

Magyarország megítélése

A hetvenes évek végére tehát a külgazdasági függőség elmélyítése a fennálló rendszer megmentését szolgálta. A magyar politika akaratlanul hozzájárult tehát ahhoz a folyamathoz, amely pénzügyi csődhöz és ezen keresztül a rendszer bukásához vezetett.

A nyolcvanas évek elején a fegyverkezési verseny, az afganisztáni és a lengyel válság miatt újra hidegháborús helyzet alakult ki, de Moszkva ellenjavaslata ellenére sem fagyasztották be a nyugati kapcsolatokat. De a fejlődésnek a korona visszaadása és a legnagyobb kedvezmény elvének megadása után már objektív akadályai voltak. A magyar diplomácia a *Coordinating Committee for Multilateral Export Controls* (COCOM)-korlátozások eltörlését akarta elérni – a technológiai embargó fékezte a magyar gazdaság modernizálását –, erre azonban Magyarország szövetségesi elkötelezettsége miatt nem kerülhetett sor.

A rendelkezésre álló iratok szerint Magyarország a nyolcvanas évek második felében az Egyesült Államok regionális kedvence lett. Ez nem volt mindig így: a hatvanas évek elején Magyarország még a lista végén állt, bár 1964-ben már felfigyeltek Kádár belpolitikai reformjaira,⁷⁵ melyek ottani megítélés szerint amerikai érdeket képviseltek.⁷⁶

Magyarországot „liberálisnak tartott” belpolitikája különböztette meg a többi szocialista országtól, és emiatt került a fontosabb regionális országok közé. Ugyanakkor a különleges amerikai bánásmód legfontosabb kritériuma a külpolitikai önállóság volt. Emiatt Románia a hatvanas évek elejétől szinte a rendszerváltásig az Egyesült Államok legfontosabb partnere volt a *Varsói Szerződés* tagállamai közül. Bukarest külpolitikai szolgálatokat teljesített, és biztosította, hogy a Balkán ne kerüljön teljesen szovjet fennhatóság alá.⁷⁷ Magyarország a stratégiai és belpolitikai szempontokból sokkal fontosabb Lengyelország mögött a „külső kör” élén foglalt helyet, innen ugrott időlegesen az élre 1985 után, Románia és Lengyelország lemaradásával. A „helyezés” az amerikaiak által az „éltanulóknak” kínált kedvezmények elnyerésében és az elnöki szintű találkozók vonatkozásában

74 MOL M-KS 288. f. 36. cs. 15. ő. e. A Magyar Tudományos Akadémia tájékoztatója az Agitációs és Propaganda Bizottság részére, 1986. január 9.

75 Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April 1964. FRUS 1964–1968. XVII. 301.

76 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Executive Secretariat, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131. PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972.

77 NARA General Records of the Department of State Executive Secretariat, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131. PARA Review Albania, Bulgaria, Romania, 28 April 1972.

mutatkozott meg. A legnagyobb kedvezmény elve esetében Magyarország nem „ugorhatta át” Romániát, de a mögötte állók sem Magyarországot.

A magyarországi események csak ritkán váltak fontossá az Egyesült Államok számára. Ilyen pillanat volt 1956 és 1989, amikor a budapesti események befolyásolták a világpolitikát. 1956 jelentősége alig túlbecsülhető. A magyar forradalom esetleges sikere Washington egyik legfontosabb világpolitikai célját, a Szovjetunió katonai visszavonulását jelentette volna. Egyébként Puhán nagykövet megállapítása szerint Magyarország az amerikai diplomácia aprópénze, és a fillérek egy része is fabatka.⁷⁸ A Kádár-rendszer alapvetően kedvezőre fordult megítélését az amerikai sajtóban Glant Tibor dokumentálta.⁷⁹ A *The New York Times* által közölt elemzések megfeleltek annak a képnek, amelyet az amerikai külügyminisztérium konstruált a kádári Magyarországról az amerikai felső vezetés számára. Mindez nem jelenti azt, hogy ne látták volna a magyar fejlődés súlyos visszasságait. Egy amerikai, aki a hatvanas évek elején járt Magyarországon, hiányolta az életkedvet, amit a magyarokban még előző útja során, a harmincas években tapasztalt.⁸⁰ A polgári életforma nyomai, a viszonylagos gazdasági sikerek, a politikai konszolidáció, a tömb többi országához viszonyított kulturális pezsgés mellett széles társadalmi rétegek lemaradását, a fiatalság apátiáját érzékelték. A magyar politikai vezetés megítélése viszont egyértelműen pozitívrá fordult. Nem véletlenül, hiszen az amerikaiak főként a nyitás politikáját végrehajtó szereplőkkel találkoztak.

A magyar társadalom nagyobb részéről úgy tartották, hogy az kedvezően viszonyul az Egyesült Államokhoz. Pell amerikai követ 1942-es búcsúztatása, amikor a kormányzó virágot vitt a követ feleségének, mélyebb nyomot hagyott, mint Bárdossy hadüzenete. Az Egyesült Államok külügyminisztériumában ezt a gesztust az amerikaiak iránti őszinte szimpátiának és a Tengely iránti ellenszenvnek tulajdonították.⁸¹ Utóbbit a német nyomással magyarálták, a kormányzó gesztusát pedig a magyarok valódi érzelmének tekintették. 1944-ben a hadsereg megrendelésére elemzés készült a magyarok szimpátiájáról, mely szerint csak jól körülhatárolható társadalmi rétegek szimpatizálnak a németekkel, a lakosság nagyobb része viszont az angolszászokkal rokonszenvez.⁸² Mindig megkülönböz-

78 NARA RG 59 General Records of the Department of State, Subject Numeric File 1970–1973, Box 2352. The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, „US–Hungarian Relations in Light of Hungarian Party Congress”, 11 December 1970.

79 Glant Tibor: Média. In: *Új: Emlékezzünk Magyarországra 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről*. Bp. 2008. 29–87. Ld. még: *Magyarics Tamás: Amerika Magyarország-képe, 1956–1989*. Limes 21(2008) 2. sz. 115–128.

80 Magyarországról az amerikai utazók által kialakított képet ld. NARA General Records of the Department of State, Decimal File, Internal Affairs of Hungary 1960–1963, Microfilm, roll 5.

81 NARA Record Group (RG) 226 OSS, Entry 170, Box 593.

82 NARA RG 226 OSS, Entry 190, Box 593. OSS Interagency Memorandum, Alan H. Rado to Reginald Foster. Regarding Memorandum on Hungary by William Donovan, March 1944; „Information on Hungary”, Comments by Ensign Putzell on R&A and SI Memorandum, 24 March 1944.

tették a népet és kormányát. Amerika népszerűségéről vagy szimpátiavesztéséről felmérések híján megfigyelésekből következtettek. Általában úgy tartották, hogy az Amerika ellen irányuló erőteljes kormányzati propaganda nem éri el a kívánt hatást. Csak egyetlen példa a „felmérés” módszerére: Ravndal követ 1953-ban a lehető legdrágább gépkocsit kérte a maga számára, mert úgy vette észre, hogy a járókelőket már a meglevő is lenyűgözi, és amikor a városban jár, az őt körbevevő tömeg miatt lelassul a forgalom.⁸³ Rákosi kínos magyarázkodásra kényszerült, amikor Kiszelyov szovjet nagykövet számon kérte rajta az amerikai filmek magyarországi népszerűségét. 1953-ban az emberek megrohantak egy vidéki raktárt, mert azt hitték, amerikai gyártmányú ruhát tárolnak ott.⁸⁴ A magyar iratanyag visszaigazolni látszik, hogy az Egyesült Államok még az 1956-os csalódás után sem veszítette el népszerűségét. 1965-ben a pártvezetés kénytelen volt engedélyezni, hogy a magyar rádió könnyűzenei műsort sugározzon a SZER népszerű műsorának ellensúlyozására.⁸⁵ Az Egyesült Államokról alkotott kép az 1970-es években – 1956 tapasztalata ellenére – összességében kedvező volt: „a lakosság többsége naiv módon foglalkozott Amerikával és [...] idealizálta az amerikai életformát”.⁸⁶

Az USA a magyar külpolitikában

Az 1945 és 1948 közötti korszakban az alapvető nemzeti érdekek tekintetében teljesen kiszolgáltatott magyar külpolitika még meghozhatta azt a döntést, hogy a miniszterelnök elutazzék Washingtonba. (Igaz, a szovjet követ figyelmeztette, hogy ennek során vegye figyelembe a külpolitikai realitásokat.⁸⁷) Rákosi ezt már nem tehette volna meg. Nyugati viszonylatban még a legapróbb lépéshez is, mint például a budapesti amerikai könyvtár bezárása, előzetes szovjet hozzájárulás volt szükséges. Ez nem meglepő, hiszen Magyarország nem volt szuverén állam: a magyar bel- és külpolitikai döntések Moszkva kompetenciájába tartoztak. Így aztán külpolitikai döntéshozatalról sem beszélhetünk. A Külügyminisztérium önálló funkcióját 1955-ben kezdte visszanyerni, amerikai viszonylatban már kereskedelempolitikai kérdésekről tárgyaltak. A téma nem meglepő, hiszen Moszkvát is aggasztotta az ország súlyos eladósodása és növekvő pénzügyi függősége a Nyugattól. 1956 után a Külügyminisztérium a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) Központi Bizottságának külügyi osztályán keresztül érkező

83 NARA RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-654. The US Legation in Budapest to the State Department, 6 October 1954.

84 MOL M-KS 276. f. 65. cs. 283. ő. e. Kiss Károly jelentése Rákosi Mátyásnak, 1955. április 5.

85 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 393. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata, 1965. április 26.

86 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 34. ő. e. Feljegyzés a Magyarországra irányuló amerikai propagandáról, 1972.

87 Idézi: *Vida István*: Iratok a Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. évi amerikai látogatásának történetéhez. Levéltári Közlemények 48–49(1978) 253.

pártutasításokat hajtotta végre. A hatvanas–hetvenes évek jellemzője, hogy a Külügyminisztérium egyre fokozottabb szabadságot kapott a hivatalosan meghirdetett irányvonal végrehajtására, a párt „régi harcosait” fokozatosan szakemberekre cserélték, újra követelmény lett a nyelvtudás. A fontos döntések azonban a pártvezetés fórumán születtek. Eleinte a szovjetekkel történő előzetes konzultáció volt szükséges minden jelentősebb lépés megtételéhez, bár feltűnő, hogy amerikai viszonylatban nem mindig „fogadták meg” a szovjet tanácsot, ha az a kapcsolatok javítására irányult. Kikérték a szovjet véleményt például a magyarkérdés és az amnesztia összekapcsolásáról, 1972-ben pedig az amerikai külügyminiszter budapesti látogatásáról. A hetvenes évek végétől viszont, legalábbis az eddig kutathatóvá vált iratok szerint, Moszkvát többször csak utólag tájékoztatták egyes döntésekről. Egyértelmű, hogy a legfontosabb külpolitikai kérdésekben a pártvezető, Kádár János mondta ki a végső szót. Csak az illuzzió kedvéért: nem engedte, hogy Münnich javaslatára megszakítsák a diplomáciai kapcsolatokat az Egyesült Államokkal, fölülbírálta a javaslatot, hogy a *Budapesti Nemzetközi Vásáron* elítéljék az Egyesült Államok vietnami politikáját, hogy a távol-keleti konfliktus miatt Kodály Zoltán ne fogadhatta el amerikai meghívását.⁸⁸ 1969-ben az első titkár döntött arról, hogy ne jöjjenek Magyarországra az amerikai úrutasok. Kádár kivételével a magyar vezetés egyetlen tagjáról sem derül ki, hogy kül- vagy biztonságpolitikai kérdések foglalkoztatták volna. A Politikai Bizottság vitáiból kiderül, hogy a párt felső vezetése a nemzetközi politikát a marxista-leninista ideológia szempontjából nézte, két világrendszer küzdelmeként. Kádár néhány jól körülhatárolható tételben gondolkodott. Az osztályharcot a nemzetközi szintén is érvényesnek tekintette, bár nem számított a „szocializmus” győzelmére a nyugati államokban, célul a fennálló helyzet elismerését várta: „Meg kell mondanom, nincsenek illúzióink abban a tekintetben, hogy az Egyesült Államok szocialista vagy kommunista állam lesz. Mi, magyar kommunisták realisták vagyunk.”⁸⁹ Ezért a *Varsói Szerződés* kohéziója, a Szovjetunió támogatása minden más megfontolást felülírt. Világos volt számára, hogy egy katonai konfliktus a nyugati hatalmakkal nukleáris összecsapásba torkollna, ami a magyarság pusztulásával járna.⁹⁰ A párt vezető testületének néhány tagja szinte egy világhatalom képviselőjének tekintette magát, Kádár azonban tisztában volt Magyarország világpolitikai súlytalanságával. Ezekből a tételekből következett, hogy a kínai–szovjet vitában az utóbbi mellé állt, támogatva az enyhülést és a leszerelést, nem tűrte, hogy Magyarország nézeteltérései

88 MOL M-KS 288. f. 5. cs. 37. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. szeptember 14-én megtartott üléséről.

89 Instruction from the Department of State to the Legation in Hungary, 21 October 1960. FRUS 1958–1960. X. 126–130. Mikojan megjegyzését ld. *Anatoly Dobrynin: In Confidence – Moscow’s Ambassador to America’s Six Cold War Presidents (1962–1986)*. New York, 1995. 92.

90 Kádár Harriman amerikai diplomatának beszélt erről 1978-as budapesti tárgyalásuk során. Philip M. Kaiser feljegyzése Kádár János és Averell Harriman megbeszéléséről, 1978. július 18., i. m.

a szomszédos országokkal aláaknázzák a tömb belső egységét. Az Egyesült Államokat (a Német Szövetségi Köztársasággal együtt) az imperializmus vezető hatalmaként a fő ellenségnek tekintette, de a jelek szerint idővel a „békés egymás mellett élés” pragmatizmusa felülírta ideológiai eredetű fenntartásait.

Magyarország az amerikai külpolitikában

Az amerikai külpolitikai döntéshozatal vizsgálatának jelentős szakirodalma van. Úgy tűnik, hogy a legfontosabb döntéseket még Kelet-Európa esetében is nagyon szűk körben hozták meg. Magyar állambiztonsági források alátámasztani látszanak az újabb amerikai szakirodalom állítását, miszerint a Truman-adminisztráció kelet-európai politikája nem a feltartóztatás, hanem a felszabadítás volt. Az államellenes összeesküvésekben indított eljárások folyamán ugyanis a gyanúsítottak olyan amerikai tervekről tettek vallomást – földalatti szovjetellenes partizáncsoportok létrehozása, amerikai ügynökök ledobása –, amelyeket az Egyesült Államok hírszerzése valóban tervbe vett.⁹¹ Erről a politikáról azonban még az amerikai legfelső vezetésből is csak kevesen szereztek tudomást. Közismert, hogy Nixon és Kissinger teljesen kisajátította a külpolitikát. Az általam áttekintett anyag újdonsága, hogy a Nixon-adminisztráció még a Magyarországra vonatkozó legjelentéktelenebb ügyön is rajta tartotta a szemét, sőt a Külügyminisztériumot azzal vádolta, hogy nem tájékoztatja a folyó ügyekről. A Carter-korszakra vonatkozóan a magyar–amerikai anyag is alátámasztja a Vance külügyminiszter és Brzezinski nemzetbiztonsági tanácsadó közötti vitát az enyhülés politikája kapcsán. Míg Vance támogatta, a nemzetbiztonsági tanácsadó körömszakadtáig ellenezte a korona visszaadását. A végső döntést az elnök hozta meg, és a jelek szerint döntése nem formális volt, hanem érdemben mérlegelte a kérdést. Ronald Reagan elnökségének politikájára vonatkozóan az általam feltárt források azokat a véleményeket támasztják alá, miszerint az elnöknek nem volt semmilyen terve Kelet-Európa „felszabadítására”, és legalábbis 1983 után még komolyan vette, hogy *modus vivendi* kell kialakítani a Szovjetunióval. Reagan kemény retorikája realista irányvonalat takart. Truman és Eisenhower elnökségének egy rövid időszakától eltekintve egyetlen elnök sem akart rendszerváltást Kelet-Európában. Kelet-európai tekintetben az amerikai kormányok politikája a realista hagyományt követte, ez Bush elnökre és tanácsadóira is vonatkozott.

⁹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 10-5114-54, V-111 Horváth Kálmán és társai kihallgatási jegyzőkönyve. 790. Az állítólagos szervezkedést Kecskeméten leplezték le, ahol az ország egyik legjelentősebb katonai repülőtere volt. Ehhez hasonlóan 1951-ben Dudás Istvánt fivére szólította fel arra, hogy szervezzen meg egy partizáncsoportot háború esetére, hogy fegyveres támogatást nyújtson az amerikai hadseregnek. Dudás szerint a fegyvereket ejtőernyővel juttatták volna el egy tanya közelében. Dudás István és társai. Uo. 5575-51, V-81327-2.

A rendszerváltás

Az amerikai memoáirodalom⁹² szerint a Bush-adminisztráció Kelet-Európát helyezte előtérbe. Nyilvános retorikájával szemben Washington óvatosan reagált az 1989-es változásokra. Varsóban maradásra kérték Jaruzelski tábornokot. Magyar viszonylatban hangsúlyozták, hogy nem kívánnak problémát okozni a magyar–szovjet kapcsolatok terén.⁹³ A kilátásba helyezett 25 millió dolláros segély arra utalt, hogy Amerikát érdekli a térség, de nem kívánja átvenni a Szovjetunió helyét. Washington nem számolt a *Varsói Szerződés* felbomlásával, kizárták egy új Marshall-segély lehetőségét. Málta nem volt „anti-Jalta”: Bush és Gorbacsov nem egyezett meg a kontinens egyesítéséről. Bush kérte ugyan Gorbacsovot, hogy engedje érvényesülni a szabad választásokon megnyilvánuló népakaratot, de biztosította, hogy a térséget továbbra is a szovjet érdekszféra részeként kezeli. Gorbacsov kifejtette, hogy az átalakulásnak a fennálló hatalmi kereteken belül kell megtörténnie.⁹⁴

Az amerikai elnök nem akarta „gátlástalanul” támogatni a kelet-európai folyamatokat, és szövetségeseivel, illetve a Szovjetunióval összhangban a változásokat a stabilitás kritériumának akarta alávetni. Bár Robert Hutchings szerint a washingtoni kormányzat merész elképzeléseit óvatos taktika leplezte, a levéltári források inkább arra utalnak, hogy a kitűzött cél sem volt merész: Bush és tanácsadói elfogadták a fennálló hatalmi egyensúlyt és jónak látták volna, ha az MSZMP részt vesz az újonnan választott kormányban. Ehhez hozzájárult, hogy az ellenzék kedvezőtlen benyomást gyakorolt rájuk. Fontosnak tartották a gazdaság piaci átalakítását, de nem foglaltak állást a kontinens gazdasági egyesítéséről. Magyarország semlegességét 1989-ben még nem tartották elképzelhetőnek.

Mi motiválta a Bush-adminisztráció óvatosságát? Egyrészt, Bush nem hitt a wilsoni idealizmusban: az ifjabb Bushtól eltérően keményfejú realista volt, aki nem gondolta, hogy a világ demokratizálása nagyobb biztonsághoz vezet.⁹⁵ Ez nem jelentette, hogy ő vagy legközelebbi munkatársai, mint Scowcroft nemzetbiztonsági tanácsadó vagy Baker külügyminiszter, nem rokonszenveztek volna a kelet-európai demokratikus mozgalmakkal. Világos volt számukra, hogy mélyreható változások nélkül összeomolhat a térség, annak Európa stabilitását érintő minden következményével együtt. Ugyanakkor kockázatokkal is járt, ha az események túlmennek a szovjet tűréshatáron, és a Bush-adminisztráció számára

92 Ld. erről: *Robert Hutchings: American Diplomacy at the End of the Cold War: An Insider's Account of US Policy in Europe, 1989–1992.* Washington, D. C.–Baltimore, 1997.; *George Bush–Brent Scowcroft: A World Transformed.* New York, 1998.

93 MOL M-KS 288. f. 11. cs. 4460. ő. e. Feljegyzés George Bush amerikai elnök látogatásáról.

94 Anatolij Csernyajev feljegyzése a máltai csúcstalálkozóról: National Security Archives, End of the Cold War Project. Magyarul közli: Sub Clausula 1989. Dokumentumok a politikai rendszerváltozás történetéhez. Szerk. Gecsényi Lajos–Máthé Gábor. Bp. 2009. 755–758.

95 Ld. erről: *James M. Goldgeier–Michael McFaul: Power and Purpose. U.S. Policy Toward Russia After the Cold War.* Washington D. C., 2003.

egyáltalán nem volt világos, hogy nem térnek-e vissza a szovjet külpolitika régi reflexei.⁹⁶ Kísértett 1956 és 1968 emléke. Bush számára világos volt, hogy az 1956-os szovjet beavatkozásért az Egyesült Államok gátlástalan retorikáját is felül kell vizsgálni.

A másik – és talán legfontosabb – szempont Gorbacsov helyzete volt. Bár nem bíztak meg benne úgy, mint Reagan elnökségének utolsó néhány évében, csak az ő személyében láttak garanciát az amerikai–szovjet megbékélésre. Attól féltek, hogy a kelet-európai változások miatt konzervatív ellenzéke eltávolítja Gorbacsovot, ami a szembenállás politikájának visszatéréséhez vezet.⁹⁷ Olyan vélemény is elhangzott, hogy a szovjet ellenőrzés megszűnése miatt újjáéledhetnek az elfeledettnek hitt nemzeti, etnikai ellentétek.⁹⁸ Washington számára egyébként nem Kelet-Európa volt a kulcskérdés, hanem a német egyesítés. Párizs és London igyekezett hátráltatni a németkérdés napirendre tűzését, Bush éppen ezt akarta elérni. Az 1989–1990-es hatalmi helyzet gyökeresen eltért 1945-től. Bár Gorbacsov eredetileg a „szocializmus” és a *Varsói Szerződés* keretein belül akart maradni, nem tudta és nem is akarta megakadályozni a szovjet zóna átalakulását. A kelet-európai országok éltek a hatalmi vákuum adta lehetőséggel, és a világpolitika formálóiként előkészítették a *Varsói Szerződés* felbontását és a Jaltával fémjelzett hatalmi rend felszámolását.

LÁSZLÓ BORHI

THE LIMITS OF NATIONAL FOREIGN POLICY: THE UNITED STATES AND HUNGARY, 1941–1989

This article examines US–Hungarian bilateral relations from the Hungarian declaration of war on the United States in 1941 to the collapse of the communist system in 1989. It deals with bilateral issue from both the American and the Hungarian angles on the basis of archival sources from both countries. Throughout the period bilateral relations were subject to changes in world politics. Hungary was never an independent actor – being under the influence of Germany and then the Soviet Union – and the United States was unable to assert its political will in the sphere of influence of another great power. Even though – as the sources reveal – the Hungarian public's attitude was generally favorable and even friendly towards the United States, and Washington regarded the majority of the Hungarian public to be generally favorably disposed towards the United States, with the exception of the 1945–1947 period relations ranged from hostile to uneasy accommodation but never cooperation. The United States viewed Eastern Europe in the paradigm of national self-determination and continental stability. Stability always had priority over self-determination; Washington supported self-determination in case that condition seemed compatible with stability. This was the case

96 National Security Archives Washington, D. C. End of the Cold War Box 3. The American Ambassador in Moscow to the Secretary of State, 6 October 1989.

97 Brent Scowcroft nemzetbiztonsági tanácsadó közlése a szerzőnek, 2008. jún.

98 MOL XIX-J-1-j USA-1989-001335/89 9. d. Eagleburger beszédét a washingtoni nagykövetség terjesztette fel a Külügyminisztériumnak 1989. szept. 14-én.

between 1948 and the early 1960s: in that period Washington sought to roll back the Soviet Union from Eastern Europe to enhance Western security and stability.

In 1942–1944 Hungary sought to jump out of the war in the hope that it could avoid both evils: German and Soviet invasion of the country. Hungarian strategy was built on erroneous assumptions: namely that the Anglo-Americans would invade the Danubian Basin and would count on Hungary as a bastion against Bolshevism. Even though Hungary, which was allied to Germany, performed some services to the Allied (including intelligence gathering) and was the last haven for European Jewry, Washington made it clear that it could offer no inducements to Hungary. In fact Washington and its allies sought to force Hungary (as well as Romania and Bulgaria to jump out of the war) in order to elicit their invasion by the Wehrmacht so as to relieve the Western theater of war. Winning the war dictated post-war planning as well: in order to secure Soviet cooperation in winning the peace, Washington accepted an open sphere of influence in Eastern Europe for Moscow. Hungary was not immediately written down: the US hoped to keep it economically open to the West. But Washington had no leverage on Moscow: Stalin opted for an exclusive sphere in Eastern Europe at the expense of cooperation with his former allies. The weakness of the Hungarian democratic opposition dampened American enthusiasm for championing Hungary's independence; US inaction convinced the Hungarians to give in to the Soviets.

In 1956 the revolution presented an opportunity to roll back the Soviets from Eastern Europe, a prime objective of American foreign policy since 1948. Since military intervention was ruled out, the US hoped that it could work out a political solution for Eastern Europe on the basis of Finlandization. But simultaneously – even though the State Department deemed armed struggle against the Soviet suicidal – US propaganda urged the Hungarians to fight possibly in the hope that self-liberation would work.

The failure of 1956 spelled the end of liberation; from the early 1960s the earlier policy of destabilizing Eastern Europe to maximalize Western security was changed to one of consolidating the communist regimes. Instead of isolating them bridges would be built for trade and cultural contacts. This policy met with Hungary's economy-driven desire to open up to the West and the US in particular. But for a long time the policy of bridge-building was little more than rhetoric just like Budapest's claim that it wanted normal relations with the West. From the mid sixties it became apparent that the US accepted the European status quo. Washington still pushed for domestic reform and external autonomy to make the continent more stable but gave up the idea of eventual continental reunification. From the early 1970s the policy of engaging the East Europeans economically and culturally overcame political and security obstacles. Hungary sought foreign loans to modernize its economy and thereby consolidate its political system. In order to do so Kádár opened the country to Western cultural penetration and thrust the country into a indebtedness. Hence he inadvertently undermined the system he wished to consolidate.

In 1989 when events spiralled out of the control of the ruling party, which gradually relinquished its monopoly of power, the West, including the United States, anxious to keep Gorbachev in power and to safeguard European stability, sought to keep a lid on transformation in Eastern Europe. The Bush administration's position was to support political reform and economic transformation without, however, challenging the Soviet Union's security interests in Eastern Europe.

GÁL ÉVA

„Lejáratás” és „bomlasztás”

A Kádár kori állambiztonság esete
Szalai Sándorral

Ebben az írásban egy fordított ügynök-ügyről lesz szó. A történet főszereplője nem olyan ember, akiről utólag kiderült, hogy besúgójelentéseket írt ismerőseiről, barátairól, rokonairól a titkosrendőrségnek, hanem olyan, akit hazug módon a rendőrség hozott ügynökhírbe.

Szalai Sándor szociológus professzor ügyére Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedésének” kutatása közben bukkantam. Szalait ugyanis, aki ellen az államvédelmisek már 1956 végétől kezdve nyomoztak az ötvenhatos forradalom alatti és utáni „ellenséges tevékenysége” miatt, 1957 novemberében kapcsolatba akarták hozni a Méreiék rovására írt „Hungaricus”-üggyel.¹ Ennek állambiztonsági iratai között ütköztem bele azokba a belügyes tervekbe és machinációkba, amelyek Szalai kompromittálására, „lejáratására” irányultak. A „lejáratás” kifejezést maguk az államvédelmisek használták (idézőjel nélkül) – akaratlanul elismerve ezzel, hogy az ép erkölcsi érzékű társadalom számára elítélendő dolog politikai rendőrségi besúgónak lenni. A „lejáratás” és az ennek segítségével elérhető „bomlasztás” azokban az időkben kedvelt módszerük volt.² A remélt közvetlen haszon mellett talán az a – feltehetően tudat alatti – vágy is fűtötte őket, hogy így álljanak bosszút ellenfeleiken a lelepleződött hálózati személyeiket sújtó megvetésért.

Szalai Sándor (1912–1983) a háború után a *Szociáldemokrata Párt* (SZDP) egyik vezető személyisége volt, majd a hazai tudományos életben is fontos szerepet töltött be, mint a budapesti bölcsészkar 1946 és 1950 közti szociológia-professzora, a *Magyar Tudományos Akadémia* tagja és általában a modern szociológia hazai úttörője, nemzetközi hírű és hatású művelője. Az alábbiakban azonban sorsfordulóiban gazdag életének csak 1956 és 1970 közti szakaszát tárgyalom, s ennek is csak azt a vonatkozását, hogy a forradalom utáni megtorlást teljes gőzzel szorgalmazó és végrehajtó politikai rendőrség miképpen „foglalkozott” vele. Tudni kell azonban, hogy már korábban, 1956 előtt is „kiérdekelte” az *Államvédelmi Hatóság* figyelmét: 1950 júniusában több más, korábban baloldalinak számító szociáldemokratával együtt letartóztatták, majd ugyanazon év november–decemberében az úgynevezett Szakasits-perben koholt vádak alapján, titkos

1 A „Hungaricus”-ügyről ld. Gál Éva: Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”. In: Évkönyv. XVI. 2009. Kádárizmus – mélyfúrások. Szerk. Tischler János. Bp. 2009. 9–74.

2 Ld. erről részletesen többek közt: Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Bp. 2008. 168–170.

tárgyaláson életfogytiglani börtönre ítélték. Az 1953-as, első Nagy Imre-kormány által megindított rehabilitálási eljárás folyamán, amelyet azonban Rákosi és bűntársai minden eszközzel szabotáltak, igen későn, az utolsók közt, 1956 tavaszán – csaknem hatévi börtön után – engedték szabadon.

Addigi élettörténete dióhéjban a következő: Budapesten született egy jó módú, művelt, szociáldemokrata érzelmű ügyvéd fiaként. Egyetemi tanulmányait 1930-tól kezdve előbb Németországban, majd 1933-tól Svájcban végezte. 1934-ben Zürichben szerzett doktorátust. 1935-ben visszaköltözött Budapestre. Itt előbb a *Népszava* cikkírójaként, majd a *Pester Lloyd* – akkor még konzervatív liberális – német nyelvű napilap munkatársaként, 1939-től pedig a *Dante Könyvkiadó* irodalmi és tudományos lektoraként dolgozott. Közben egy ideig a Reuters hírszolgálati irodát és a *Times* című angol napilapot is tudósította. 1945 elejétől, miután a munkaszolgálatot (a hírhedt bori munkatábor) élve megúsza, az újjáalakult SZDP központi titkárságán a külpolitikai és nemzetiségügyi osztályt vezette. 1946-ban szociáldemokrata kezdeményezésre kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára tanészkező egyetemi tanárnak. Ezzel kezdődött Szalai Sándor máig ható tudományos szerepe a modern szociológia hazai egyetemi oktatásának megszervezésében és szociológusok nemzedékeinek kinevelésében.

Az új professzor első ténykedései közé tartozott, hogy megszervezze a Társadalomtudományi (Szociológiai) Intézetet, amely azután az akkori bölcsészkaron az újdonság erejével ható kiváló, sikeres intézménnyé fejlődött. Szalai arra törekedett, hogy a legtehetségesebb hallgatókat toborozza össze, bármiféle megkülönböztetés nélkül. Így aztán a pezsgő tudományos és oktató munka színnyelvévé vált Szalai-intézetben a legváltozatosabb társadalmi és kulturális háttérű, legkülönbözőbb világnézetű hallgatók és fiatal oktatók kerültek össze. Akadt köztük jobboldali színezetű polgári liberális, meggyőződéses kommunista, vallásos katolikus, erősen nemzeti érzelmű volt ludovikás katonatiszt és paraszti származású, vidékről frissen felkerült tudásszomjas fiatalember. Szalai tudatosan törekedett a teljes tudományos és világnézeti nyitottságra, igen fontosnak tartotta a nyílt, szabad, alkotó vitákat. Hallgatóitól megkövetelte az alapos, intenzív tanulást, a magyar és idegen nyelvű szakirodalom rendszeres olvasását és feldolgozását. A rendszeres intézeti napokon az élénk szakmai viták mellett olvasmány-beszámolók is elhangzottak. Havonta teadélutánra hívta meg hallgatóit lakására, ahol kötetlen baráti beszélgetésekre nyílt alkalom.

A magas színvonalú munkát elősegítette, hogy a professzor olyan intézeti könyvtárat hozott létre – beszerezve a Nyugaton megjelent újabb tudományos munkákat is –, amelynek az egész karon csodájára jártak. Az intézet egykori könyvtárosának visszaemlékezése szerint naponta 5–10 új könyv érkezett külföldről, ami az akkori viszonyok közt teljesen szokatlan volt. Szalai „minden nyelven, minden szakmából nagyon széles látókörrrel tudta kiválasztani a jelentős könyveket”.³

3 „Szociológiáról akkor már szó sem volt, Szalairól sem...” Hazay Lujzával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 14(1988) 3. sz. 56.

Szalai Sándor az egykori hallgatók csaknem négy évtizeddel későbbi visszaemlékezései szerint tanítványainak egyéni, emberi problémáival is sokat törődött, némi fizetéssel járó intézeti megbízásokat adott nekik, állásokat szerzett a leginkább rászorulóknak, és amíg tehetett, védelmezte őket a kívülről jövő politikai támadások ellen (például a ludovikás katonatiszti múltja miatt támadott Perjés Gézá, vagy a jobboldali liberális Harsányi Jánost, aki azután 1950-ben elmenekült az előretörő sztálinista diktatúra elől, majd 1994-ben berkeleyi professzorként közgazdasági Nobel-díjat kapott).

„A Szalai-órák mindegyike élményt jelentett. Egyrészt óriási távlatnyitogatóásával, másrészt Szalai rendkívül szellemes előadásmódja miatt. Minden óráján tömve voltak a tantermek, a szemináriumok.” A tananyagban „először a polgári szociológia alapjait vettük át, ehhez olvastatott, úgyhogy szükségképpen háttérben maradt a marxizmus” – emlékezett ezekre az időkre 1982-ben Perjés Géza.⁴

Szalai Sándor egyéniségét és egyetemi működésének jelentőségét egy másik volt tanítvány, Mihályi Gábor így foglalta össze: „Rendkívül tehetséges, nagy tudású, széles látókörű embernek tartottam, tartom ma is. Remek pedagógus volt, nemcsak azért, mert élvezetes, színes előadásokat tartott”, hanem azért is, mert „az a jófajta pedagógus volt, aki nem a maga tanainak bűvkörébe vonja tanítványait [...], hanem inspiratív hatású. [...] Szalai elévülhetetlen érdeme, hogy azonnal szélesre tárta a kapukat a modern szociológia előtt, és akik ma vezető szociológusok, Szalaitól indulva [...] igazi, széles látókörű szociológusokká lehettek.”⁵

Szalai Sándor 1948-ban a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagja lett, s tagságát az Akadémia 1949-es, politikai szempontú „átszervezésekor” is megtarthatta.⁶ A politikai klíma változása, a nyílt sztálinista diktatúra erősödése azonban hamarosan véget vetett a professzor tudományos és egyetemi oktató tevékenységének. A bölcsészkar Szociológiai Intézetet előbb fokozatosan elszorvasztották, majd megszüntették. A marxista-leninista világmagyarázat hegemoniájába nem fért bele a modern szociológia: ezt a tudományágat – a Szovjetunió példáját e téren is követve – kártékony, burzsoá ideológiának minősítették. Végül magát a szociológia tanárát is hatékonyan kiiktatták a magyar tudományos életből: bebörtönözték.

Ezt megelőzőleg Szalai – egyetemi tevékenységével párhuzamosan – tovább működött az SZDP értelmiségi szekciójában. Ez időben Horváth Zoltánnal és

4 „Szalaiban a pedagógia Erősz munkált...” Perjés Gézával beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 13(1987) 10. sz. 77–87.

5 „A Szalai-intézet bázis volt...” Mihályi Gáborral beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 13(1987) 11. sz. 111–112. Az idézettekén kívül felhasználtam még Tóth Pál Péter interjút Szita Margittal (Iskoláim. Interjú Szita Margittal. Készítette: Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 12[1986] 10. sz. 20–32.) és Rezső Margittal („Szalai játszott a professzort...” Dr. Rezső Margittal beszélget Tóth Pál Péter. *Mozgó Világ* 13[1987] 9. sz. 67–75.).

6 *Póto János*: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* 36(1994) 79–110.; *Huszár Tibor*: A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949. Bp. 1995.

Vajda Imrével együtt az úgynevezett baloldali szociáldemokraták közé számított, és mint ilyen, szerepet játszott a kommunista párttal 1948-ban történt egyesítés előkészítésében. Valójában azonban itt nem „a két munkáspárt egyesülése”, „a munkásegység helyreállítása” történt, hanem a szociáldemokrata párt teljes beolvasztása, megsemmisítése, amit hamarosan követett nemcsak a „jobboldali”, hanem az összes szociáldemokraták üldözése, börtönbe zárása, esetenként meggyilkolása is. Vajon mi indította Szalait arra, hogy részt vegyen ebben az „egyesülési” komédiában, holott 1945-ös és 1946-os (ma másolatban az *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában* őrzött, 1950-es koncepciók peréhez összegyűjtött) SZDP-iratokból⁷ kiviláglik, hogy nagyon is átlátta a kommunisták uralmi törekvéseit és cselvetéseit. Az általam megismert dokumentumok alapján ezt nem sikerült megtudnom (igaz, nem is tűztem ki célul Szalai teljes élettörténetének felderítését). Pedig annak idején egyetemi berkekben körbejárt Szalainak az a mondása, hogy „a szociáldemokrata párt kupleráj, a kommunista párt kaszánya; ha a kettő között kell választanom, a kuplerájt választom”. Mivel nem valószínű, hogy Szalai megváltoztatta volna egyébként egész életében következetesen vallott nézeteit, elképzelhető, hogy úgy ítélte meg: az akkori helyzetben nem lehet megakadályozni a szociáldemokrata párt lenyelését a kommunisták által. A realitás valóban ez volt, de az „egyesüléssel” kapcsolatos állásfoglalását az ehhez nem asszisztáló más szociáldemokraták soha nem tudták neki megbocsátani.

Az 1950 november–decemberében lezajlott koncepciók Szakasits-per iratait 1959-ben, illetve 1970-ben Kádár János kezdeményezésére ugyanúgy megsemmisítették, mint a többi koncepciók perét. Ez a megsemmisítés azzal a képmutató indoklással történt, hogy az iratok sok valótlan állítást tartalmaznak vezető elvtársakról. A valódi szándék nyilvánvalóan a sokakat – nem utolsósorban Kádár Jánost is – kompromittáló, a koncepciók eljárásokban játszott szerepüket leleplező dokumentumok eltüntetése volt. A perről (amelynek elsőrendű vádlottja Szakasits Árpád, másodrendű vádlottja Marosán György volt, Szalai Sándorra pedig az ötödrendű vádlott szerepét osztották ki), és amelyben az ítéleteket brutális verésekkel, fenyegetésekkel és változatos kínzásokkal kicsikart „vallomások” alapján hozták, majd az embertelen börtönviszonyok közt töltött évekről egykorú írásos dokumentumok híján az áldozatok szóbeli és írásbeli visszaemlékezéseiből tudunk. De az utókor szerencséjére, a diktatúra balszerencséjére fennmaradt 1954–1956. évi perújrafelvételi iratok maguk is fényt vetnek a sztálinista rezsím módszereire.

Szalai Sándornak a börtönből való kiengedésére és ítélete semmissé nyilvánítására vonatkozó dokumentumok között megtalálhatók például 1954 októbe-

⁷ A Szalai ellen 1958-ban nyomozó egyik buzgó államvédelmis tiszt még a koncepciók periratok 1959. évi megsemmisítése előtt kigyűjtött belőlük olyan 1945–1947. évi iratokat, amelyekkel annak idején Szalai kémtevékenységét akarták bizonyítani. Ezért maradtak meg ezek a dokumentumok. Szalai perújrafelvételi iratai: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTTL) 3.1.9. V-143389.

rében lefolytatott kihallgatásának iratai. Ekkor nyilván a Nagy Imre-kormány által elrendelt rehabilitációs eljárás keretében vették elő kénytelen-kelletlen az ügyét. De „referense”, Farkas Miklós államvédelmis főhadnagy ugyanúgy a kémkedést és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedést akarta rábizonyítani, mint aminek vádjával 1950-ben elítélték. Bizonyítékul ugyanazokat a hamis vallomásokat jelölte meg, amelyeket kínzásokkal csikartak ki. A kéziratban fennmaradt 1954. október 27-ei kihallgatási terv szerint például a kihallgatás célja: „leleplezni Szalai Sándort, mint aki az amerikaiak részére anyagokat adott ki”. Amikor pedig további másfél év múlva, 1956. március 28-án Piros László államvédelmi altábornagy, belügyminiszternek mégiscsak alá kellett írnia a Szalai Sándor büntetésének félbeszakítására vonatkozó határozatot, az elítéltnek még két nyilatkozatot kellett aláírnia. Az egyik szerint: „A Belügyminisztériummal szemben semmilyen követelésem nincs.” A másik szerint a „letartóztatásom és elítéltetésem során tapasztaltakról, hallottakról és látottakról hivatalos szervek felszólítása nélkül nem teszek említést. Tudatában vagyok annak, hogy e nyilatkozatban foglaltak megszegése államtitkok megsértését jelenti”, a megfelelő büntetőjogi következményekkel.

A Belügyminisztérium (BM) vizsgálati osztálya végül április 9-ei jelentésében beismerte, hogy „Szalai Sándor ügyében a kémkedés és szervezkedés büntette nem bizonyítható”, annak idején csak akkor tett beismerő vallomást, amikor „súlyosan tetteleg bántalmazták”. Ezért javasolták a perújrafelvételi tárgyalást.

Szalai csak az ítélet 1956. június 15-én történt megsemmisítése után kapta vissza akadémiai levelező tagságát és egyetemi tanári állását. Szociológiai tanszékének újjászervezésére így alig néhány hónapja maradt: az ötvenhatos forradalom után újra kegyvesztett lett.

Kísérletek Szalai letartóztatására

A forradalom alatt Szalai Sándor lelkesen támogatta az *Egyetemi Forradalmi Díákbizottságot*, s igen aktív tagja volt a *Magyar Tudományos Akadémia* Nemzeti Bizottságának.⁸ „Bűnös tevékenységét” a Művelődésügyi Minisztérium 1957. június 19-én kiadott, Szigeti József miniszterhelyettes által aláírt fegyelmi határozata⁹ így fogalmazta meg:

„Szalai Sándor a Magyar Tudományos Akadémia ún. Nemzeti Bizottságában vezető szerepet játszott. Nagy aktivitással részt vett a Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottsága nevében készített 1956. október 30-i felhívás kibocsátásában, ami az ellenforradalom szovjetellenes szellemét hirdette, és a Magyar Tudományos Akadémia november 3-i értekezletén tartott beszámolója az ellenforradalom összes szólamainak megnyilvánulása volt.

8 Szalai 1956-os akadémiai tevékenységéről: Pótló János: 1956 az Akadémián. Történelmi Szemle 48(2006) 53–89.

9 ÁBTL 3.2.2. T-9738/2, 80/9. Fegyelmi határozat, 1957. jún. 19.

Aktív szerepe volt továbbá abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnökségét kiegészítsék. [...] Része volt abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagjainak, köztük reakciós háborús bűnösöknek pénzüsszegeket folyósítsanak.

Az egyetemen is segítette az ellenforradalom szellemének erősödését. Így kari üléseken – még január 3-án is – tiltakozott az ellenforradalmi bűncselekmények gyanúja miatt eszközölt letartóztatások ellen, és az egyetemi autonómia törvény fő céljának az állami (tehát a népi demokratikus állam részéről jövő) beavatkozásokkal szemben a szükséges védelmet jelölte meg.”

A fegyelmi határozat értelmében azonnali hatállyal elbocsátották egyetemi tanári állásából. De az államvédelmi hatóság már korábban megindította ellene a nyomozást, miután az *Egyetemi Forradalmi Diákbizottság* első közt letartóztatott tagjai 1956 végi és 1957 eleji kihallgatásaikon sok „terhelő adatot” közöltek róla.

Jambrik István főhadnagy, a BM II/5-e (a Politikai Nyomozó Főosztályának a „belső reakció elleni harcra” alakított *osztályán* belül a „revizionistákkal” foglalkozó *alosztály*) nyomozója már 1957 márciusában javaslatot tett Szalai Sándor megfigyelésére. Az ugyanitt működő Matéka Sándor hadnagy – főként a június 19-ei fegyelmi határozat állításait ismételve – július elején azt javasolta, hogy Szalait vegyék őrizetbe, internálják, majd indítsanak ellene bűnvádi eljárást.¹⁰ Ezek a javaslatok nem érték el céljukat – hogy mi lehetett ennek magyarázata, arra később visszatérek. Mindenesetre 1957 folyamán már több szervezett ügynöktől kértek róla jelentéseket. Közülük a Szalairól nyitott figyelő („F”) dossziében 1957-ből „Sipos”, „Kántor Natasa” és „Hamvas Judit” fedőnevű ügynökök jelentései találhatók.¹¹

„Hamvas” Szalairól szóló első (november 18-án írt) jelentésében¹² került fel először az az információ, hogy a volt egyetemi tanár részt vesz a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezésében, és ugyanitt szerepel először vele kapcsolatban Mérei Ferenc, Horváth Zoltán, Litván György neve, mint akikkel barátságban van. „Hamvas” szerint egyébként Szalai nézetei „szélsőségesen jobboldaliak”, „izzóan gyűlöli a proletárdiktatúrát”. E jelentés alapján Geréb Sándor főhadnagy¹³ már november 25-én utasította Jambrikot, hogy derítse fel Szalai 1956. októberi–novemberi tevékenységén kívül jelenlegi kapcsolatait is,

10 Uo. T-9738/1, 11. Javaslat, 1957. márc. 2.; uo. 15. Javaslat, 1957. júl. 8.

11 Uo. 12–13., 14., 16–17., 18–19.; ÁBTL 3.1.5. O-10986, 99–100., 109. „Sipos” = Sós Endre (1905–1969) újságíró, 1957-től 1964-ig Kádár és politikustársai bizalmából a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának és a budapesti izraelita hitközségnek az elnöke. „Sipos”-ról: Kovács András: Magyar zsidópolitika. Ld. http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp; „Kántor Natasa” eddig azonosítatlan, 1957-ben a Műegyetem könyvtárában dolgozott. „Hamvas Judit” = Erki Edit (1933–2004) tanár, irodalmár, a tárgyalt időszakban Korányi Tamás felesége (jelentéseiben Korányinéként írt önmagáról), 1961-től az Élet és Irodalom munkatársa.

12 ÁBTL 3.1.5. O-10986, 99–100. Jelentés, 1957. nov. 20. A jelentés kelte és az írógéppel történt leírás dátuma között több nap különbség is lehet. Mivel a dossziéba a gépiratos másolatokat kötötték be, az irat címe alatt az utóbbinak a dátumát tüntetem fel.

13 Geréb Sándor, Hollós Ervin, Harangozó Szilveszter és sok más államvédelmi tiszt személyéről ld. *Tabajdi G.–Ungváry K.*: i. m. passim.

különös figyelemmel Horváth Zoltánra, Méreire és Litvánra, továbbá tegyen javaslatot technikai beépülésre (azaz lakása és telefonja lehallgatására) és „sokoldalú ellenőrzésre” (azaz külső figyelésre és postája felbontására).¹⁴ A BM december 9-én megfogalmazott, aláírás nélküli másolatban fennmaradt összefoglaló jelentése, amelynek tárgya „Litván György, Szalai Sándor és a körülöttük jelzett csoportosulás”, azt állítja, hogy „Szalai jelenleg nagyon aktív, széles körű kapcsolatot tart fenn. [...] Valószínű, hogy a »Fehér Segély« szervezője.”¹⁵

1957 novemberéig Szalai ellen főképpen forradalom alatti egyetemi és akadémiai tevékenysége, valamint a Kádár-kormány elleni megnyilatkozásai miatt vizsgáldottak, „Hamvas Judit” fent idézett jelentése nyomán azonban ettől kezdve összekapcsolták őt a később „Hungaricus” néven futó üggyel. Ez utóbbiban eleinte az illegális kiadványt író, illetve sokszorosító és terjesztő Fekete Sándor és Litván György, majd később Mérei Ferenc és több más személy ellen folytatnak nyomozást. A „Hungaricus”-ügyben kezdeményező szerepet játszó Hollós Ervin alezredesnek (a BM II/5 osztály akkori vezetőjének) rögeszméje volt, hogy Szalai fontos szerepet tölt be ebben a „szervezkedésben”, amelynek résztvevői ellen az illegális kiadványokon kívül a letartóztatottak hozzátartozóinak segélyezése is vádként merült fel. Pedig a „Hungaricus” előállításához és terjesztéséhez Szalainak valójában semmi köze nem volt. A kiadványról csak utólag szerzett tudomást, amikor valaki (valószínűleg Mérei) eljuttatta hozzá – és akkor is rossznak tartotta. A segélyezésben valóban részt vett, de nem szervezte. A belügyes feltételezéseknek csak annyi alapjuk volt, hogy Szalai közeli barátai között tartotta számon Mérei Ferencet, és jó kapcsolatban állt sok más emberen kívül Litván Györggyel is.

1957 végétől kezdve tehát a BM II/5-e alosztály (vezetője: Harangozó Szilveszter, akkor még csak százados, később a III/III-as csoport főnöke, 1989-ben, nyugállományba helyezésekor már altábornagy és belügyminiszter-helyettes) nagy buzgalommal kezdett nyomozni Szalai ellen. „Kántor Natasa” ügynök december 20-ai jelentéséből¹⁶ megtudták, hogy új lakásában (I. Attila út 125. II. emelet 1.) beépített könyvszekrényt akar csináltatni. „Natasa” tartótisztje, Geréb Sándor főhadnagy utasította az ügynököt, hogy ajánljon ehhez „egy igen rendes, olcsó és jó asztalost”, aki persze a BM embere lesz, mert Geréb szerint „ez megfelelő alkalom lenne” a „IX/8” (később 3/e-nek nevezett) rendszabály, azaz a lakáslehallgatás beépítésére.

Ez utóbbira már 1958. január elején javaslat¹⁷ készült. A rendszabály szükségességét többek közt így indokolták: „Kétoldali ellenőrzött ügynöki jelentés bizonyítja, hogy Szalai az ellenforradalom után sem hagyta abba ellenséges tevékenységét. Ismert jobboldali politikusok 5-6 főből álló csoportja tömörül köréje, akiket rendszeresen fogad lakásán és ott megbeszélést tartanak.”

14 ÁBTL 3.1.5. O-10986, 100/verso. Jelentés, 1957. nov. 20.

15 Uo. 117. A letartóztatottak családjainak anyagi megsegítését nevezte a BM „fehér segélynek”.

16 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 18–19. Jelentés, 1957. dec. 20.

17 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 23–24. Javaslat, 1958. jan. 3.

A beépítést a fölötte lévő lakásból tervezték végrehajtani. Itt Bárdos Endre, a *Budapesti Rendőr Főkapitányság* (BRFK) politikai nyomozó osztályának tisztje lakott, aki erre a célra rendelkezésre bocsátotta lakását. A műszaki teendők a BM II/10 (technikai) osztályának munkatársaira hárultak; nekik kellett beszerezniük a ház tervrajzát is. Szalai Sándor akkor 10 napig a *Magyar Tudományos Akadémia* mátraházi üdülőjében tartózkodott, a lakásból eltávozó háztartási alkalmazott megfigyelését pedig két belügyes főhadnagyra bízta. A tervezet szerint a padló, illetve a mennyezet átfúrása idején egy harmadik főhadnagy ügyeletet tart, a lakásban tartózkodva „belülről biztosítja a zavartalan munkát”. A beépítést két szobában javasolták végrehajtani. Végül még egy óvintézkedés: „Szalai lakásában [sic!] való bejutást annak megállapítására, hogy a mennyezeten nem történt-e valamilyen változás, úgy biztosítjuk, hogy a II/10 osztály használhatatlanná tette Szalai telefonját és telefonjavítás címén bemennek a lakásba a II/10 osztály beosztottjai és »elvégezik a telefon javítását« és ezzel egy időben mikrofonpróbát is tartanak.”

Jambrik István főhadnagyon kívül (aki a II/5-e alosztályon ez időig Szalaival „foglalkozott”) Hollós Ervin, Harangozó Szilveszter, továbbá Galambos József főosztályvezető-helyettes is aláírta a javaslatot. A lehallgató berendezést be is építették, és hosszú ideig működtették. Egy 1958 augusztusában kelt feljegyzésben például egy július 17-ei lehallgatás anyagára hivatkoztak.¹⁸

A Szalai elleni nyomozást azzal folytatták, hogy áttanulmányozták a reá vonatkozó korábbi dokumentumokat is, amelyek 1950-es koncepciók perével kapcsolatban keletkeztek: Zima Péter főhadnagy (1958 elején ő lett Szalai „előadója”) már január közepén jelentette, hogy áttanulmányozta Szalainak a II/11 (nyilvántartási) osztályon elfekvő zárt anyagát, s ebből kijegyezte a professzor kapcsolataira vonatkozó adatokat, részben 1949–1950. évi ügynöki jelentésekből.¹⁹ (Ez is jól mutatja, mennyire vette komolyan az 1956 végén változott néven újjáalakuló államvédelem a Rákosi-idők koncepciók ügyeinek, pereinek revideálását.) Három nappal később Zima már beszámolt „Szalai egyik legjobb kapcsolata”, Dr. Jós Kázmérné Hajós Klárára vonatkozó nyomozásának eredményeiről.²⁰ Felsorolta Hajós Klára szinte összes személyi adatát és számos kapcsolatát, egyebek közt azt, hogy előző férje dr. Beér János egyetemi tanár volt, s hogy rokonságban van Krassó Györggyel meg annak „disszidált” bátyjával, Miklóssal, továbbá hogy „igen széles kiterjedt társadalmi életet él”, sokan járnak hozzá. Értesüléseinek nagy részét a főhadnagy a Bimbó út 22. számú ház házfelügyelőnőjétől szerezte, aki az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* személyzeti osztályán, férje pedig a rendőrségen dolgozott.

Zima szorgalma továbbra sem lankadt. Február elején beszámolt arról, hogy milyen adatokat talált (főként Szalai nyugati kapcsolatairól) „a »Szabó Sándor«-ra 1946-ban keletkezett feljegyzések” iratanyagában.²¹ (Az államvédel-

18 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 68. Feljegyzés, 1958. aug. 13.

19 Uo. 26–27. Jelentés, 1958. jan. 15.

20 Uo. 28–29. Jelentés, 1958. jan. 18.

21 Uo. 31. Feljegyzés, 1958. febr. 8.

misek paranoid szokásai közé tartozott, hogy a megfigyeltnek is fedőnevet adtak. Szalai esetében ezt a „Szabó Sándorozást” hamar abbahagyták, az 1960-as évek közepén esetenként „Akadémikus” fedőnéven figyelték. Figyeljünk a ragra is: magyarul *valakiről* készítenek feljegyzéseket. Csak állambiztonsági nyelven használják a *valakire* készített feljegyzéseket.)

1958 márciusában a főhadnagy nyolcoldalas „összefoglaló jelentést” írt „Dr. Szabó Sándor”-ról.²² Ebben röviden ismerteti élettörténetét, beleértve házasságait is, részletesen ecseteli 1956 előtti és utáni bűnös vagy legalábbis gyanús tevékenységét, bőségesen idézve főképp „Sipos” ügynöki jelentéseiből, továbbá a lakás- és telefonlehallgatás, valamint a postaellenőrzés által és „nyomozati úton” szerzett adatokból. Ezek alapján állapítja meg, hogy Szalai „jelenleg is igen aktívan figyelemmel kíséri a politikai eseményeket és azokat nacionalista értékelésben megtárgyalja barátaival. Rendszeresen támadja és gúnyolja a párt és kormány politikáját, valamint intézkedéseit. Élénken érdeklődik disszidált barátai tevékenysége, hogyléte iránt.” E szörnyű „bűnök” felsorolása után Zima mégis kénytelen leszögezni: „Eddigi többoldalú ellenőrzése ellenére nem jutott tudomásunkra olyan adat vagy jelzés, mely szerint aktív illegális ellenforradalmi tevékenységet folytatna.” A főhadnagy azonban nem akart ebbe belenyugodni, hanem Szalai „tevékenységének mélyrehatóbb felderítése és dokumentálása érdekében” további intézkedéseket javasolt, többek közt: „Folyamatosan feldolgozni Szalai szűkebb baráti körét és alkalmas személyt kiválasztani beszervezés céljából.”

A „technika” és az ügynöki jelentések segítségével igyekeztek feltérképezni Szalai bel- és külföldi kapcsolatait, ami – tekintve ezek kiterjedtségét – elég nehéz lehetett. Már említett márciusi összefoglaló jelentésében Zima tizenegy külföldi és huszonegy belföldi „kapcsolatot” sorolt fel; köztük szerepelt a „disszidált” Ignótus Pál, Faludy György, Pálóczi-Horváth György, Krassó Miklós, Kende Péter, Lakatos Imre és a nem illegálisan távozott Szász Béla meg dr. Bálint Mihály, a belföldiek között Hajós Klára, Lukács György, Horváth Zoltán, Beér János, Mérei Ferenc, Litván György és jó néhány más, politikai vagy egyáltalán nem politikai kapcsolat (például Braun Pál orvos, Vidor Ferenc építész, Örkény István író). Mindezzel nem sokra mentek, bár bűnügyet próbáltak kreálni abból, hogy „Kincses” fedőnevű ügynök (Balázs Tibor) segítségével Szalai Londonba juttatta Lakatos Imre – a később Cambridge-ben, majd londoni egyetemi tanárként világhírűvé lett tudományfilozófus – szakmai könyveit²³ (tudniillik 1956 decemberében abba az Érmelléki úti lakásba költözött, ahonnan Lakatos 1956. november 23-án apósával, Pap Endre hírneves kukoricanevelővel és családjával együtt külföldre távozott). A már korábban is foglalkoztatott „Sipos” és „Hamvas Judit” mellett 1958 folyamán a szűkebb baráti körből nem sikerült újabb embereket beszervezni. Ismerősei közül „Vermes”, „Ács László”, „Futó”, „Kincses”, „Kiss Kázmér” jelentéseit fűzték be a dossziéba.²⁴

22 Uo. 37–44. Összefoglaló jelentés, 1958. márc. 8.

23 ÁBTL 3.1.9. V-145288/9, 106–109. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1959. febr. 4.

24 Még leginkább az eddig nem azonosított „Kiss Kázmér” jelentéseit tudták felhasználni (az ügynök a Magyar Tudományos Akadémia valamelyik tudományos intézetében vagy a bölcsészkaron

Június 23-ai jelentésében Hollós alezredes Szalainak a forradalom alatti és november 4-e utáni, már hosszabb ideje ismert tevékenységén kívül csak azóta is folyamatosan hangoztatott „ellenséges véleményeit” tudta terhelő körülményként előadni. Javaslata így hangzott: „Szalai Sándor ellen újból fegyelmi vizsgálatot indítani és annak alapján cselekményeihez mérten újabb fegyelmi döntést hozni. Jelenlegi büntetése anyagilag előnyösebb helyzetbe hozta, mint annak előtt [sic!]. Mivel nagy jövedelméhez teljesen munka nélkül jut, sok felesleges idejét a rendszerünk mocskolására használja fel. Javasoljuk a tudományos életből való eltávolítását.”²⁵

Június végén Zima főhadnagy azt javasolta, hogy Szalait idézzék be a BM vizsgálati osztályára (vagyis a Fő utcára), és részesítsék rendőrségi figyelmeztetésben, a már Hollós jelentésében is részletezett „ellenforradalmi vélemények” miatt.²⁶ Egy szeptember 11-én legépelt ügynökjelentésre Zima azt a megjegyzést írta, hogy javasolja „Szalai ügyében a rendőri figyelmeztetés végrehajtását”.²⁷ Eszerint korábbi javaslatát egyelőre nem fogadták el.

Eközben a Hollós által vezetett osztály igen előrehaladt a Mérei és társai („Hungaricus”) ügy feldolgozásában. Mint már említettem, Szalai „ügyét” is ehhez szerették volna kapcsolni. Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András²⁸ ellen 1958. szeptember 13-án adtak ki őrizetbe vételi parancsot,²⁹ de végül csak október 18-án tartóztatták le őket. Szeptember 25-én a BM II/5-f (ifjúságvédelmi) alosztálya javaslatot tett arra, hogy Szalai Sándort is tartóztassák le, bár formailag nem a „Hungaricus”-üggyel kapcsolatban.³⁰ A javaslat ezúttal sem valósult meg. Nyilván ennek a tervezett akciónak előkészítésére szolgált, hogy 1958 szeptemberétől intenzívebben foglalkoztatták a Szalaira állított ügynököket: „Hamvas” és „Sipos” jelentései megsűrűsödtek, vagy legalábbis több ilyent fűztek be a T-9738/1-es dossziéba. Ezeknek az ügynököknek tevékenységére az alábbiakban külön is kitérek majd. Jelentéseiket ugyanis érdemes bővebben ismertetni, hiszen bőségesen idéznek Szalai „ellenséges” – számukra erősen kárhoztatandó, számunkra azonban nagyon is értékes információt jelentő – né-

dolgozott, eljár a nyelvészek Kruzsoknak nevezett asztaltársaságába, 1958-ban angol nyelvű könyvet írt, és szakmai ürüggyel ebben az időben meglehetősen sűrűn beszélt Szalaival. „Ács László” (Fikár László) a rádió német nyelvű adásában elhangzott Szalai-előadásokról jelentett lényegtelen dolgokat, „Futó” (Husztai Dénes) pedig Szalainak Szabó Árpád ókortörténésszel való kapcsolatáról még ennél is kevésbé használható részleteket. Az eddig nem azonosított „Verme” csak ismerőse volt Szalainak, s nem sokat tudott róla jelenteni.

25 ÁBTTL 3.2.2. T-9738/1, 158–160. Jelentés, 1958. jún. 23. A „nagy jövedelmet” egyébként „Sipos” rótt fel számos jelentésében, leplezetlen irigységtől vezettetve.

26 Uo. 64–65. Javaslát, 1958. jún. 30.

27 Uo. 76. Jelentés, 1958. szept. 11. „Dávid Mátyás” fedőnevű ügynök (Antal Gábor), akinek egyébként nem volt feladata Szalairól jelenteni, egy véletlen találkozásról számolt be.

28 Hegedűs később a volt miniszterelnöktől megkülönböztetésül B. rövidítést szűrt be a keresztnéve elé.

29 ÁBTTL 3.1.5. O-10986/1, 87–101. Javaslát őrizetbe vételre, 1958. szept. 13.

30 ÁBTTL 3.2.2. T-9738/1, 8/57 (a dosszién belül külön borítékban). Javaslát Szalai Sándor őrizetbe vételére, 1958. szept. 25.

zeteiből, kijelentéseiből, és sokat írnak „veszedelmes” kapcsolatairól. Itt azonban taglalásuk megakasztaná az elbeszélés fonalát.

Hollós alezredes ebben az ügyben annyira fontosnak tartotta „Hamvas Judit” működését, hogy ő maga volt a tartótisztje, és leginkább „Hamvas” jelentéseire támaszkodott, amikor az államvédelem markába akarta kaparintani a szociológust. De a legtöbb, amit Hollós elért, hogy Szalait a Mérei-ügyben többször beidézték tanúkihallgatásra (ezekről a dossziében nem található jegyzőkönyv), 1959. február 4-ei kihallgatásán pedig „a feljelentési kötelezettség elmulasztása” címén megkapta a régóta szorgalmazott rendőrségi figyelmeztetést.³¹

Lejáratás és kompromittálás

Erre az időre a belügy s ezen belül Hollós számára nyilvánvaló lett, hogy Szalai Sándort nem tudják letartóztatni. Ennek oka abban keresendő, hogy ő is azon személyek között volt, akiket csak a *Magyar Szocialista Munkáspárt* (MSZMP) Politikai Bizottságának (PB) hozzájárulásával lehetett őrizetbe venni. Az, hogy listába foglalták-e ezek nevét, ma még nem tudható. Mindenesetre egyelőre nem került elő ilyen irat; elképzelhető, hogy nem is volt leírt névsor, de az is lehetséges, hogy megsemmisült vagy elkallódott (a PB legbizalmasabb határozatait sokszor csak egy példányban írták le). Maga Szalai a besúgóinak beszélt egy ilyen listáról, amelyen az ő neve is szerepelt. Ezzel magyarázta, hogy nem fél a letartóztatástól. „Sipos” jelentése szerint Szalai 112, „Hamvas” szerint 134 személyes listát emlegetett. Valószínűleg az előbbi szám állt közelebb a valósághoz. Akkoriban úgy hírtett, hogy van egy ilyen körülbelül 100–110 embert felsoroló névsor. Ez többek közt magában foglalta volna a szociáldemokratákat és a Rákosi-korszak alatti koncepciók perek áldozatait is. Az utóbbiak tekintetében azonban könnyen felfüggesztették a „védettséget”, például a Nagy Imrével együtt elhurcolt Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Haraszi Sándor esetében, vagy Ádám György esetében (Ádám is ült már a Rákosi-rendszer idején több mint négy évet, mégis letartóztatták 1957 novemberében). Rajta lehetett a listán Mérei Ferenc is (talán az ötvenes években történt meghurcoltatása miatt), hiszen Ádám és Mérei bűnlajstroma már 1957 legelején együtt volt – 1956. októberi és novemberi szerepük miatt –, és mégis csak 1957, illetve 1958 őszén tartóztatták le őket. A szociáldemokraták letartóztatását viszont a pártvezetés nem engedélyezte, bármennyi „terhelő adat” gyűlt is össze Justus Pál, Horváth Zoltán, Szalai Sándor, Révész András és mások ellen az 1957–1959-es években folytatott rendőrségi nyomozások folyamán. Egyébként egy jóval későbbi magánbeszélgetésben az akkori belügyminiszter azt mondta, hogy ő is hallott egy ilyen listáról, bár azt soha nem látta.

Visszatérve 1959 februárjára: amikor Hollós kénytelen volt beletörődni, hogy nem tudja letartóztatni a „Hungaricus”-ügyben szerinte erősen érintett

31 ÁBTL 3.1.9. V-145288/9, 107–109. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1959. febr. 4.

szociáldemokratákat, tervet készített arra, hogy „lejárassa és kompromittálja”, azaz ügynököknek tüntesse fel őket. A BM II/5-e alosztály által február 12-én a „Mérei–Fekete-ügy befejezésével kapcsolatos intézkedésekre” előterjesztett javaslat 8. pontja így szólt: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Justus Pál politikai lejáratására és kompromittálására. Szalai lejáratásánál Horváth Zoltánt kihallgatjuk a »Hungaricus«-ra vonatkozóan, ebből a tényből kell Horváthnak következtetni Szalai árulására. Szoc. dem. vonalon ügynöki úton Révészén keresztül visszük be a tudatukba.”³²

„Sipos” 1959. március 14-én írt ügynökjelentése bizonyítja, hogy a terv személyesen Hollóstól származott. A jelentés így kezdődik: „Azt az utasítást kaptam, hogy próbáljam egy-két személy előtt »gyanússá« tenni a magát hangos ellenforradalmárnak megjátszó dr. Szalai Sándort. Az utasításnak az utóbbi hat napban eleget tettem, és az a véleményem, hogy az egyik ilyen irányú beszélgetésem már tudomására is jutott dr. Szalai Sándornak.” A jelentés végére a tartótiszt ezt írta: „Dr. Szalaira vonatkozó hírek terjesztésére ügynökünk Hollós alezredes elvtárstól kapott utasítást.”³³

Az ügynökjelentést Hollós a következőképpen véleményezte: „Harangozó elvtársnak! »Sipos« szerintem helyesen csinálta Szalai kompromittálását, meg kell vele beszélni, hogy csinálja tovább, másokkal is, szoc. dem.-ekkel, újságírókkal is beszélje meg, hogy most már aktívabban terjedjen.”³⁴ Ha már letartóztatni nem lehetett, a tönkretételére irányuló tevékenység intenzíven megindult, és évekig folytatódott. (Hollós, majd 1962-ben a BM-ből történt eltávolítása után utódai hosszú ideig nem hagyták abba a lejáratási manővereket, ugyanakkor jelentéseket írogattak az MSZMP Politikai Bizottságához Szalai ellen). A „Vermes” fedőnevű ügynök 1959. május 3-án Szalaival folytatott beszélgetéséről adott jelentésének végére például a tartótiszt ezt írta: „Intézkedés: Szalai Sándor ügyében az e. alosztállyal történt közös megbeszélés alapján dolgozunk. Irányt vettünk Szalai lejáratására.”³⁵

Néhány nappal később, 1959. május 11-én a II/5-e alosztályon működő Zima Péter főhadnagy „Dr. Szalai Sándor lejáratására, baráti körétől való elszigetelésére” ötoldalas „Intézkedési terv”-et terjesztett feljebbvalói elé.³⁶ Előbb felsorolta, mi minden történt eddig Szalai lejáratására (Horváth Zoltán kihallgatása, „Sipos” ilyen célú beszélgetései Hajós Klárával és Száva Istvánnal, a szociáldemokrata Révész András kijelentései „Vermes” ügynök előtt), ezután következtek furfangos javaslatai a további lejáratási machinációkra. Ezek részletes ismertetése helyett függelékben közlöm az iratot.

A belügyes azt is igyekezett felmérni, hogy az említett személyek milyen körben terjesztik majd a Szalaira vonatkozó rágalmkat, sőt arra is gondja volt,

32 ÁBTL 3.1.9. V-145288, 193. Javaslat, 1959. febr. 12.

33 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 51–52. Jelentés, 1959. márc. 14.

34 Uo. 50.

35 Uo. 112. Jelentés, 1959. máj. 5.

36 Uo. 114–118. Intézkedési terv, 1959. máj. 11.

hogy miképpen ellenőrizték a fenti „intézkedések” hatását: a bevont személyek telefonjának két-két hetes lehallgatásával, továbbá a Szalainál már bevezetett 3/e rendszabállyal.

1959 második feléből nincsenek a dossziében ügynökjelentések. Október végén viszont a BM II/5-e alosztály, Virág György százados aláírásával, terjedelmes – több mint húszoldalas – „Operatív terv”-et terjesztett feljebbvalói elé (címezés nincs az iraton).³⁷ Az, hogy a Szalai elleni nyomozást Virágnak adták át – aki a Mérei és társai ügyben „dolgozó” kihallgatók közül is kitűnt durvaságával, és akiről belügyi minősítésében azt írták, hogy nagy jártasságot és érdekeket szerzett a Nagy Imre és társai, valamint a „Hungaricus”-ügyben – arra mutat, hogy komolyabban „rá akartak menni” a szociológusra. Az írásmű először csaknem 18 sűrűn gépelt oldalon felsorolta az összes olyan terhelő adatot és vádat, amelyeket az ügybuzgó százados különböző korábbi nyomozati iratokból már össze is szedett. A bűnösség bizonyítékai közül a százados mindekelőtt az 1956-os forradalom alatti és utáni, meg az 1957-es „ellenforradalmi tevékenységre” vonatkozó korábbi tanúvallomásokból, továbbá a *Magyar Tudományos Akadémia* elnökségének 1956. november 3-ai jegyzőkönyvéből, valamint ügynökjelentésekből idézett. A további időszakot illetően „Sipos” jelentéseinek kívül elsősorban a Szalai lakásán és telefonján lehallgatott beszélgetések összesen 15 leiratát másolta be az „Operatív terv”-be. Ez különösen fontos forrássá teszi számunkra Virág György „írásművét”, hiszen az éveken át gyűjtött lehallgatási jegyzőkönyveket és a postaellenőrzés keretében lemásolt levelezést (összesen hat dossziében nyilvánvalóan sok száz oldalt) 1970-ben megsemmisítették,³⁸ márpedig ezek a lehallgatott beszélgetések többnyire igen érdekesek az utókor számára is.

A szükséges intézkedéseket felsoroló befejező szakaszban azt olvassuk, hogy „Szalai Sándor környezetében jelenleg megbízható és megfelelő hírszerzési lehetőséggel rendelkező ügynökkel nem rendelkezünk”.³⁹ „Hamvas” és „Sipos” ügynököt valószínűleg azért nem használhatták, mert ezek addigra lebukhattak Szalai előtt („Sipos” reá vonatkozó utolsó jelentése 1959 márciusában, „Hamvasé” 1959 júniusában kelt, akkor is csak egy véletlen találkozás folyományaként). Ezért az operatív terv az utolsó két oldalon feladatként újabb ügynökök beszervezését, továbbá a korábban működő „Sipos” és „Kántor Natasa” újbóli „felszedését” jelöli meg. Újjonnan a Szalai baráti köréhez tartozó dr. Liebermann Lucy ismert pszichológust és Száva Istvánt, a *Népszava* egykori szerkesztőjét akarták beszervezni. Ezek az elképzeléseik valószínűleg nem váltak valóra, legalábbis nincs jele sem a megnevezett régiek, sem a beszervezni kívánt újak működésének. Viszont az 1960-as években számos más, részben már 1959 előtt is jelentő ügynökkel próbálkoztak, de ezekkel sem mentek sokra. A dossziékban előforduló jelentések szerzői egy részének – „Borisz”, „Kiss Tibor”, „Kerekes”,

37 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 131–152. Operatív terv, 1959. okt. 28.

38 ÁBTL 3.2.2. T-9738/2, tartalomjegyzék 42–45. sorszám.

39 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 150. Operatív terv, 1959. okt. 28.

„Kenderesi”, „Futó”, „Ács László”, „Jávor” fedőnevű ügynököknek – a kiléte megállapítható volt,⁴⁰ más részüket még nem sikerült azonosítani (ilyen „Kovács Júlia”, „Kiss Kázmér” – akit már korábban is foglalkoztattak –, „Fenyő”, „Százados”, „Márta” és „Erős”).

E tervezetből kiviláglik, hogy a BM II/5-e alosztálya (és a Virág századosnak megbízást adó Hollós alezredes) Szalai ellen továbbra is az 1959. április elsején már elítélt Méreinek és társainak felrótt „bűnügyben” szeretnék volna folytatni a nyomozást. Mivel azonban az ezzel kapcsolatban Szalai ellen felsorakoztatott vádak már 1959 elején sem voltak elegendők letartóztatásához (mint láttuk, csak a „feljelentési kötelezettség elmulasztása” miatt adhattak neki rendőrségi figyelmeztetést), 1960 folyamán és a következő években tovább gyűjtögették róla az adatokat.

1960 végén rugaszkodtak újra neki Szalai „elintézésének”. Egy december elsején kelt, aláírás nélküli feljegyzésből megtudhatjuk (a rajta olvasható kézirásos rájegyzések révén), kik és hogyan ügyködtek e cél elérése érdekében. Az első oldal tetejére Galambos József ezredes, a Politikai Nyomozó Főosztály akkori vezetője ezt írta helyettesének, Németi Józsefnek (később, 1962-ben már ő is ezredes): „A feljegyzést így nem lehet a Párt felé továbbítani. Keveredik a tény a feltevéssel és végső soron a mostani beállítottságáról, politikai állásfoglalásáról semmi konkrét anyag nincs.”⁴¹ Németi rájegyzése: „Vissza Hollós e-nak.” Hollós viszont Harangozó Szilveszternek adta tovább a feladatot: „Harangozó elt. Ki kell javítani, és úgy, hogy feltétlen el kell küldeni, mert nem helyes, hogy ilyen lassan legyen ...ani [olvashatatlan szó]”.

A feljegyzés a már sokszor ismertetett párt- és rendszerellenes magatartást, kijelentéseket, „az 1958-ban felszámolt Mérei–Fekete-féle illegális szervezkedés tagjaival” fenntartott kapcsolatait taglalja, újra felhozza Szalaiinak a forradalom alatt az egyetemen és a *Magyar Tudományos Akadémián* játszott szerepét: „a rendszerellenes erők egyik vezéralakja volt. Az általa hirdetett politikai célkitűzés: a polgári demokráciához való visszatérés. Az oktatásban: az eszmei liberalizmus, a pártmentes egyetemi élet megteremtése.”⁴² E súlyos vádak mellett új elem a külföldi kapcsolatok között, hogy Szalai 1960. július 17-én egy „Miklós nevű férfi személye után érdeklődött” dr. Varannai Aurélnál. A BM megállapította, hogy az illető Káldor Miklós, az 1927 óta Angliában élő (az angol királynő által később lorddá ütött) világhírű közgazdász (egyébként Varannai sógora), aki 1960. július 24–31-ig Magyarországon tartózkodott. A szorgalmas belügyesek a II/3-as osztály nyilvántartásából (ahol Káldor Miklós mint „hírszerzőgyanús” személy szerepelt) kiírták a Káldorra vonatkozó adatokat.⁴³ Azt azonban még

40 A még nem említettek közül sorrendben: Nagy Péter, Kelemen Imre, Kántás László, Kádár Iván, Juhász Péter.

41 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 181. Feljegyzés, 1960. dec. 1.

42 Uo. 182.

43 Uo. 172.

nem tudták megállapítani, hogy magyarországi látogatásakor találkozott-e Szalaival.

A feljegyzésben azt javasolták, hogy Szalai ne kapja meg a *Tudományszervezési Tájékoztató* címmel indítandó akadémiai folyóirat főszerkesztői megbízatását. Az 1961. január 24-én kelt, javított „Feljegyzés”, amelyből kihagyták a Káldorra vonatkozó részt, az ügynökjelentések és lehallgatások alapján újabb párt- és rendszerellenes kijelentéseket is idézett. Eszerint Szalai a párt- és állami vezetőket a legdrasztikusabb formában becsmerli, „a Szovjetunió és Magyarország kapcsolatát mint a szovjet imperializmus gyarmati politikájának konkrét megnyilvánulását értékeli”, lebecsüli a Szovjetunió eredményeit. Kijelentette, hogy „a békemozgalmat nem szabad támogatni, mert az nem egyéb, mint szovjet propaganda Amerika ellen, a békemozgalom a legaljasabb mozgalom a világ megfélemlítésére” és így tovább.⁴⁴

A dokumentumokban nincs nyoma annak, hogy ez a felterjesztés akkor elérte volna célját. Akad viszont ebből az időből olyan irat, amely mutatja, hogy a lejáratási mesterkedésekkel sem hagytak fel. „Borisz” 1961. február 24-ei ügynökjelentésében⁴⁵ az olvasható, hogy dr. Nagy Péter (azaz maga az ügynök) február 20-án beszélgetést folytatott Palotai Boris írónővel, aki elmondta, hogy „Horváth Zoltán nagyon haragszik Szalai Sándorra és bizalmas környezetében azt terjeszti Szalairól, hogy nagyon kell vele vigyázni, mert a BM embere, s az, hogy Szalai ilyen nyíltan és útszélén uszít a népi demokrácia ellen, szintén BM-kapcsolatával magyarázható”. „Borisz” viszont jelentésében annak a véleményének adott hangot, hogy „Horváth inkább a BM embere”, mint Szalai. „Horváth mozgása, ügybuzgalma nagyon hálózati jelleget mutat”. A tartótiszt, a később nagy karriert befutott Gál Ferenc főhadnagy megjegyzése: „Szalaival és Horváthtal kapcsolatos gyanúkat fel lehetne használni lejáratásukra” (úgy látszik, Szalai ügyében Gál Ferenc még „új fiú” volt). A főhadnagy „Boriszt” arra utasította, hogy „Szalai esetében hajtsa végre a korábbi utasítást”. Fölöttese, Sándor György százados pedig megerősítette: „Szalai lejáratására feltétlen lépéseket kell tenni, ez most már ismételt jelzés. Ha Borisszal konzultáljuk, hogy hol lehet erről véleményt kérni, de alaposan ki kell dolgozni [sic!]. Ennek következménye lehet az is, hogy Szalai is és Horváth is gyanúba keveredik, ami bomlást idézhet elő.”

Horváth véleményéből – amelyről máshonnan is van adat – kiviláglik, hogy a Szalai kompromittálására tett erőfeszítések akkorra már eredménnyel jártak.

A januári feljegyzést 1961. április elejére sikerült átdolgozni. Az ekkor már nyolc oldalra rúgó fogalmazvány lényegében – helyenként szó szerint – megismétli a korábban írottakat, de sokkal bővebben idéz Szalaitól ügynökjelentésekből és lehallgatásokból kimazsolázott, túlnyomórészt 1958-ban és 1959-ben elhangzott „ellenséges kijelentéseket” (csak egy származott 1960-ból).⁴⁶ Az utolsó

44 Uo. 184–185. Feljegyzés, 1961. jan. 24.

45 Uo. 197. Jelentés, 1961. febr. 24.

46 Uo. 200–207. Feljegyzés, 1961. ápr. 5.

bekezdést – „A fentiek alapján javasoljuk Szalai Sándort akadémiai levelező tagságától megfosztani és a Magyar Tudományos Akadémia és Intézeteinél állás és tisztségviselésről eltiltani” – a dossziében fennmaradt másolati példányon tintával kihúzták.

Hollós április 20-ai kísérőlevelében, amellyel az átdolgozott feljegyzést Rajnai Sándor ezredeshez, a BM Politikai Nyomozó Főosztálya akkori helyettes vezetőjéhez felterjesztette, azt javasolta, hogy az anyagot Szirmai Istvánnak küldjék el, azzal, hogy ő meg Orbán Lászlónak adja át.⁴⁷ (Az iraton tintával egyébként Harangozó április 29-én kelt, a dossziéba bekötéssel nagyrészt olvashatatlaná tett rájegyzése és Virág neve is olvasható.)

Május 23-án Hollós ebben az ügyben immár Sándor György századosnak adott utasítást, amelyet érdemesnek látszik teljes terjedelmében idézni, mert szemléletesen világítja meg a belügyi tevékenység pártirányításának mechanizmusát és Hollós szívósságát Szalai üldözésében. A szöveg így szól: „Orbán és Szerényi elvtársakkal történt megállapodás értelmében, Rajnai elvtárs utasítása szerint Szalai Sándorról fél éven belül egy olyan feljegyzést kell készíteni, amit a Belügyminisztérium a Magyar Tudományos Akadémiához eljuttat, s amiben felvetjük Szalai ellenséges magatartását – figyelembe véve a sajtóban vele kapcsolatos ismert vitát.⁴⁸ Annak a jelentésnek, amit félév múlva az Akadémia számára készítünk el, tartalmaznia kell nemcsak múltbeli magatartását, hanem azt is, amit most csinál és amit az elkövetkezendő hónapokban csinálni fog. Ezért vele a közeljövőben aktívan kell foglalkozni, hogy a jelentés megfelelően tartalmas legyen és alkalmas arra, hogy a Belügyminisztérium az Akadémiának el tudja küldeni. Gondoskodj arról, hogy Szalai feldolgozása megkezdődjön, s 5 hónap múlva készítsék el a jelentést.”⁴⁹ (Abból, hogy a II/5 osztály, illetve Hollós Ervin most már nem az MSZMP legfelső vezetéséhez küldözgette Szalai elleni jelentéseit, hanem a párthierarchiában alacsonyabb helyet elfoglaló Szirmaihoz, Orbán Lászlóhoz, Szerényihez, sőt már csak a *Magyar Tudományos Akadémiához*, arra lehet következtetni, hogy a PB nem akart többé a Szalai-üggyel foglalkozni.)

A „feldolgozás” keretében 1961 folyamán további – a BM Szalaival kapcsolatos céljai szempontjából egyébként alig használható – ügynökjelentéseket gyűjtöttek be. A lakáslehallgatáshoz is nagy reményeket fűztek. Sándor százados egy cédulán arra biztatta Virág századost, hogy „hallgassuk rendszeresen a 3/e-t, nagy lendülettel kell az ügynöki feldolgozást csinálni”.⁵⁰ Július 26-án Hollós

47 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1. 214. Hollós Ervin levele Rajnai Sándornak, 1961. ápr. 20. Szirmai István (1906–1969) ez időben az MSZMP KB titkára, akire a tudományos és kulturális élet felügyeletét bízta. Orbán László (1912–1978) az MSZMP KB tudományos és kulturális osztályának vezetője.

48 Szerényi Sándor (1905–2007) ez időben Orbán helyettese. A vita: a közismerten dogmatikus Fukász György a Népszabadságban durva támadást intézett Szalai ellen, amire Szalai az Élet és Irodalom 1961. évi 15. és 17. számában válaszolt. A vita akkoriban élénk eszmecsere tárgya volt némely értelmiségi körökben.

49 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 274. Aláírás nélküli levél „Sándor [György] elvtárshoz”. 1961. máj. 23.

50 Uo. a 262. és 263. oldal közé bekötött számozatlan lap.

megnyugtatta felettesét, Németi Józsefet, hogy tovább folyik az operatív feldolgozás, s megküldte neki a Szalai elleni feljegyzés szövegét, azzal, hogy ezt „küldtük meg korábban a párt illetékes szerveinek tájékoztatásul”.⁵¹ Augusztus elseji állásfoglalásában Hollós és Sándor ellenezte, hogy Szalai turistaútlevelet kapjon Olaszországba (nem tudom, sikerült-e megakadályozniuk utazását).

Végül a féléves „munka” eredményeképpen Hollós 1961. december 12-én felterjesztette Rajnai ezredeshez a „dr. Szalay [sic!] Sándorról készült” összefoglalót, amelynek végén a következőket javasolta: „a./ Dr. Szalay Sándort hívjuk be és huzamosabb idő óta kifejtett ellenséges propaganda terjesztéséért részesítsük figyelmeztetésben. b./ A figyelmeztetés után anyagát küldjük át a Központi Bizottság Tudományos Kulturális Osztályára azzal a javaslattal, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelezői tagságától, valamint az Akadémiánál és Intézeteinél állás és tisztség viselésétől tiltsák el.”⁵²

Maga az ötoldalas összefoglaló a már korábban leírt vádakat ismételtette, lényegében változatlan megfogalmazásban, hozzátéve a jelentésekben és a lehallgatási jegyzőkönyvekben előforduló néhány újabb „ellenséges véleménynyilvánítást”.⁵³ Valószínűleg ez után sem történt semmi; az említett kísérőlevél tetejére valaki tintával odaírta, hogy „vissza”.

Hollóst 1962 nyarán több más belügyes tiszttel együtt eltávolították a BM-ből, az adott időpontban még a pártvezetés számára is túlzott „balossága” miatt (a volt ávosok többségénél a régebbi koncepciós perekben való részvétel volt az indok). Hollós azonban nem maradt fontos pártmegbízatus nélkül: az Oktatásügyi Minisztérium marxista-leninista oktatási főosztályának élére nevezték ki.

Szalai megmenekül

Az osztály új vezetője, Harangozó Szilveszter igyekezett véghezvinni a befejezetlen művet. Szalai ellen 1962. szeptember 18-án újabb – feltehetően még Hollós által megfogalmazott – jelentést terjesztett fel (ennek első, augusztus 27-ére keltezett fogalmazványát nyilván nem küldték el, ugyanis első példánya fekszik a dossziében).⁵⁴ 1963-ban és – ugyan lankadó szorgalommal – még a következő években is gyűjtöttek Szalairól ügynökjelentéseket, lehallgatták lakását, ellenőrizték telefonját és postáját, jóllehet a szociológus akkor már olyan tudományos programban vett részt (nemzetközi összehasonlító időmérleg-kutatás), amelynek révén többször kiutazhatott nyugat-európai országokba, kapott külföldre más tudományos meghívásokat is, sőt 1964 szeptemberétől Ford-ösztöndíjjal fél évet az Amerikai Egyesült Államokban (USA) töltött. Egyébként már 1963 végén – volt egyetemi tanítványa és tanársegédje, Harsányi János meghívá-

51 Uo. 251. Hollós Ervin levele Németi Józsefnek, 1961. júl. 26.

52 Uo. 290. Hollós Ervin levele Rajnai Sándornak, 1961. dec. 12.

53 Uo. 291–295. Feljegyzés, 1961. nov. 2.

54 Uo. 296–301. Jelentés, 1962. szept. 18.

sára – járt az USA-ban, ahol a Yale egyetemen egy nemzetközi szociológiai konferencián tartott előadást (erről ügynökjelentés is beszámolt).⁵⁵

1964 októberében a BM ekkor már III/III/4-ra átnevezett illetékes alosztályán úgy döntöttek, hogy Szalait továbbra is meghagyják az „antidemokratikus elemek” alapnyilvántartásában.⁵⁶

A Ford-ösztöndíj idején a III/III/4 osztálynak be kellett érnie egy tájékoztató jelentéssel, amelyet a III/I csoportfőnökség (hírszerzés) küldött át a III/III-as csoportfőnökségnek Szalai amerikai előadásairól.⁵⁷ Egyébként a különböző csoportfőnökségek együttműködését mutatja egy másik írat is, amelyben 1965. június 7-én a III/II (kémelhárítás) 2-a alosztálya kéri a III/III/1 osztály vezetőjét, hogy küldje át Szalai Sándornak az USA-ból írott leveleit, amelyet a nevezett osztály korábban a III/II/6-b alosztálytól kapott meg.⁵⁸ Ugyanez a 2-a alosztály küldött tájékoztatást 1965. június 15-én általuk „feldolgozás alatt tartott amerikai hírszerzők” és Szalai Sándor kapcsolatairól.⁵⁹

1965 második felétől a belügyesek újra intenzívebben kezdtek foglalkozni Szalaival. Augusztusban a III/III/4-a alosztályon működő Csanády Endre százados (ebben az időben ő volt a „referens”) ellenőrzési tervet készített „Dr. Szalay Sándor »F« dossziés személyre” vonatkozólag. Ez magában foglalta az összes postai küldemények ellenőrzését, a telefonlehallgatást és a 3/e rendszabály bevezetésének előkészítését, Szalai ellenőrzésének beépítését a „Kenderesi” fedőnevű (fn.) ügynök feladattervébe, továbbá a III/II/2-a alosztállyal való kooperálást.⁶⁰ A lakáslehallgatás bevezetésére 1966. január 7-i javaslatában kért engedélyt a III/III/4-a alosztály.⁶¹ Az indoklás szerint Szalait 1960-ban „emelték ki” a „veszélyes kategóriába”, azóta ellenőrzés alatt áll, amelynek során megállapították róla, hogy kapcsolatban áll hírszerzőgyanús külföldiekkel, továbbá „az alosztályunkon feldolgozás alatt álló »Olasz« [Vásárhelyi Miklós], »Gazda« [?], »Tanár« [Litván György], »Pszichológus« [Mérei Ferenc] és »Színes« [Horváth Zoltán?] fn. célszemélyekkel”, lakásán mindenféle összejöveteleket tart, de „jelenlegi hálózati lehetőségünk nem ad alkalmat ezen találkozók ellenőrzésére”.

Az akciót két lépcsőben tervezték végrehajtani. Az elsőben „a célszemély telefonját elrontjuk és a hiba bejelentése után postás fedéssel a szükséges vezetőket beépítjük”. A második lépcsőt január közepén tervezték megvalósítani, erre január 10-ei kelettel külön részletes ütemtervet terjesztettek elő,⁶² amely-

55 Uo. 319. „Kenderesi” jelentése, 1964. jan. 17.

56 Uo. T-9738/2, 17–18. Jelentés, 1964. okt. 14. A III/III/4 osztály vezetője ekkor már Harangozó Szilveszter őrnagy volt.

57 Uo. 25. Szolgálati jegy, 1965. jan. 18.; uo. 26. Tájékoztató jelentés, 1965. jan. 18.

58 Uo. 28. Szolgálati jegy, 1965. jún. 7.

59 Uo. 29–30. BM III/III/4 Osztály Vezetőjének! 1965. jún. 15.

60 Uo. 27. Ellenőrzési terv, 1965. aug. 22.

61 Uo. 31–33. Javaslat, 1966. jan. 7. Nyilvánvalóan a közbeeső időben is volt lakás-lehallgatás, hiszen az állambévételek idéztek is ilyen úton szerzett értesüléseket. De időnként kiszorították, majd újra beépítették a berendezést, csak hogy az erre vonatkozó iratok hiányosan maradtak fenn.

62 Uo. 37. Az emelet vázlatos alaprajza; 47–49. Akcióterv, 1966. jan. 10.

ben nagy helyet foglalt el az emelet többi lakójának eltávolítása (szaknyelven: „kivonása”). Végül különböző bonyodalmak miatt csak harmadszori nekirugaszkodásra, március 17-én sikerült – több mint egy tucat belügyes közreműködésével – beépíteni a lehallgató berendezést.⁶³

1966 februárjában és márciusában két újabb javaslat, illetve feljegyzés is készült Szalai ellen, amelyet küldőként csak „Belügyminisztérium” megjelöléssel a pártközponthoz vagy egyenesen a *Magyar Tudományos Akadémiához* juttattak el, a hangsúly mindenesetre akadémiai tevékenységén volt, s a javaslat ismét az, hogy szorítsák őt ki „a Magyar Tudományos Akadémia területéről”.⁶⁴

Áprilisban Csanády százados újabb összeállítást gyártott Szalai „több mint gyanús” külföldi kapcsolatairól, és javasolta, hogy ezek alapján készítsenek kivonatot, „melyet javaslok a párt felé tájékoztatás céljából megküldeni”. Ez meg is történt április végén, majd májusban újabb „összefoglalás” készült a professor bűneiről.⁶⁵

Közben azonban a III/III/4 osztálynak arról kellett értesülnie, hogy a „felsőbb szervek” – formailag a Külügyminisztérium, végső fokon azonban az MSZMP Politikai Bizottsága – hozzájárultak Szalai kinevezéséhez az *Egyesült Nemzetek Szervezete* (ENSZ) UNITAR nevű intézete (United Nations Institute for Training and Research: Továbbképzési és Kutatási Intézet) egyik helyettes igazgatói tisztségére. Erről Komornik Vilmos ezredes, a III/I (hírszerzés) csoportfőnöke saját kezű értesítést küldött III/III-as kollégáinak, majd május 26-án a III/II csoportfőnökség illetékességéből hivatalosan is tájékoztatta a III/III-t.⁶⁶ Ennek a hírnek hatására a „belső reakció ellen harcoló” államvédelmisek újabb feljegyzést írtak (a küldő megjelölése itt ismét csak: „Belügyminisztérium”, címzett pedig nincs a dossziében fekvő másolati példányon), amelyben újra leszögezték: a már többször jelzett ellenséges magatartás miatt „Szalai kinevezésével továbbra sem értünk egyet. Javasoljuk, hogy Szalai Sándor tevékenységéről a Politikai Bizottság tájékoztatójában jelentessünk meg egy összefoglaló értékelést.”⁶⁷ Nyilván e tájékoztató részlete lehetett az a két gépelt oldalnyi szöveg „Dr. Szalai Sándor egyetemi tanárról” (egy itt csak töredékesen megtalálható irat 6. és 7. oldala), amely ebben a dossziében Benkei András belügyminiszter (gépelt) aláírásával olvasható, és amelynek jobb felső sarkára azt is rágépelték: „Kádár, Biszku, Komócsin és Korom elvtársak részére!” Az iraton a következő rájegyzések találhatók (általam nem azonosított kézírással): „Eperjesi elvtárs. 66 júl. 16” (Eperjesi László volt akkor a III/III-as csoportfőnök); „Gál e. [...] Eperjesi VII. 18.”; legfelül: „Vissza Rácz elvtársnak.” „Márkus [?] elvt! Ezt kivenni! Külön kérem nekem hozza be. Sz..... [olvashatatlan aláírás]”.⁶⁸ A rájegyzésekből

63 Uo. 80. sz. borítékban, 80/17–18. Jelentés, 1966. márc. 18. Ld. erről: *Dr. Litván Györgyné*: Szalai Sándor lehallgatása. Interpress Magazin IPM 8(2009) 8. sz. 80.

64 ÁBTL T-9738/2, 42–43. Javaslat, 1966. febr. 25.; 44–45. Feljegyzés, 1966. márc. 14.

65 Uo. 55–60. Feljegyzés, 1966. ápr. 7. és ápr. 25.; uo. 66–70. Összefoglaló, 1966. máj. 24.

66 Uo. 62. Tájékoztató jelentés, 1966. márc. 22.; 76. Tájékoztató, 1966. máj. 26.

67 Uo. 77. Feljegyzés, 1966. máj. 26.

68 Uo. 85–86. Az irat címe és dátuma az ide befűzött 6. és 7. oldalból nem állapítható meg.

arra lehet következtetni, hogy ezt az összeállítást mégsem vitték a PB elé. A már sokszor megismételt vádak mellett egy újabb jelenségről is szó esik ebben az összeállításban: „Dr. Szalai Sándor magatartásában és taktikájában – az utóbbi időben – simulékonyság, az árnyaltabb formában jelentkező ellenséges magatartás tapasztalható”. A PB azonban mégis foglalkozott a kérdéssel: 1966. július 26-án a „Külügyi Osztály javaslata” alapján egyetértett azzal, hogy Szalai Sándor professzor elfogadja az ENSZ „Továbbképző és Kutató Központjában” számára felajánlott aligazgatói állást.⁶⁹ Érdekes azonban, hogy az MSZMP Külügyi Osztálya és a Külügyminisztérium együttes javaslata szerint – amelyet mellékletként csatoltak az ülés jegyzőkönyvéhez – e két szerv éppenséggel azt javasolta, hogy „Szalai professzor adjon elutasító választ a nemzetközi szervezetnek”.⁷⁰

A BM-nek tehát nem sikerült megakadályoznia Szalai kiküldetését, és akkor is kudarcot vallott, amikor a következő évben a szerződés meghosszabbításához való hozzájárulást ellenezte. Bele kellett törődnie abba, hogy felsőbb utasításra megszüntesse a „figyelőztetést stb. korlátoztatást”,⁷¹ lezárja a figyelődossziét,⁷² majd kénytelenségből kiszerezje a lakáslehallgató berendezést. Mint az erre készített akcióterv végén olvasható, „1966. október 28-án reggel 9⁵⁰-től 10³⁷ percig az »Akadémikus« fedőnevű céllakásból a 3/e rendszabály kiszerezése megtörtént”.⁷³

Az „F” dosszié ezen (első) lezárása ellenére 1967–1969-ben is gyűjtöttek jelentéseket Szalaiiról. Csanády nem nyughatott: anyagokat kért az ebben az időben a professzor külföldi tartózkodása folytán illetékessé vált III/I csoportfőnökségtől. „III/I. csoportfőnökséggel koordinálunk Szalai magatartásának ellenőrzésében. Az eddig keletkezett anyagairól kaptunk tájékoztató jelentést” – írta 1968 áprilisában a százados.⁷⁴

Azt is meg kellett érniük, hogy 1969 novemberében Friss István akadémikus és Háy László, akadémiai levelező tag (mindketten megbízható, vezető pártemberek) a *Magyar Tudományos Akadémia* rendes tagjának ajánlják az eddig levelező tag Szalait, akit 1970 elején a közgyűlés meg is választott. A III/III/4 osztály (vezetője ekkor Gál Ferenc őrnagy) még 1970 márciusában is úgy döntött, hogy „jelenlegi ismereteink alapján az F dossziét fenn kell tartani” és „a dosszié meg-

69 MOL M – KS – 288. f. 5/401. ő. e. 10. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1966. júl. 26-ai ülése. Az adatot Gecsényi Lajos szívességének köszönhetem. Figyelemre méltó, hogy az MSZMP ilyen irányú állásfoglalásáról a III/II osztály már két hónappal korábban tudott (ld. a 67. lábjegyzetet).

70 Uo. 72. Az MSZMP Külügyi Osztálya és a Külügyminisztérium javaslata az MSZMP KB Titkárságának, 1966. júl. 23.

71 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1. A 84. és 85. oldal közé befűzött számozatlan cédula, 1966. szept. 15.

72 Uo. 89. Zárólap, 1966. okt. 11.

73 Uo. 80/19, 22–24. (külön borítékban). Akcióterv, 1966. okt. 20. Ezeket az utasításokat a belüleges felettes szervek valószínűleg nem saját kezdeményezésükre, hanem felső pártszervek utasítására adták ki.

74 Uo. 95–96. Feljegyzés, 1967. júl. 11.; 100–103. 1967. júl. 27.; 104. Szolgálati jegy, 1968. ápr. 17.; 112–113. Jelentés, 1968. okt. 14., okt. 26.; 114. Jelentés, 1969. dec. 18.

szüntetése ügyére végleges hazatérése után 1 évvel – szoros ellenőrzése megszervezése után – térjünk vissza”.⁷⁵ Szalai dosszióját a III/III-as csoportfőnökség véglegesen csak 1975-ben zárta le.

*

A fentiek alapján teljes bizonyossággal merem állítani, hogy amikor a BM ilyen hírt keltette, Szalai nem volt ügynök, bármily sokan elhitték (elhittük) is a politikai rendőrség kitartóan terjesztett rágalmaival. Az, hogy sokéves külföldi tartózkodása idején a hírszerzés megpróbálta-e beszervezni Szalait, és ha igen, milyen eredménnyel, nem állapítható meg addig, amíg a BM III/I és III/II csoportfőnökségeinek anyagát nagy részben elzárják a történeti kutatás elől. Szalai esetében egyébként meggyőződésem – ismerve nézeteit és egyéniségét –, hogy őt később sem tudták beszervezni. Azt a célját azonban a titkosrendőrség elérte, hogy korábbi barátainak nagy részét elidegenítse tőle.

Az ügynökjelentések kára és haszna

Ezt nem a megbízók szempontjából kívánom vizsgálni – bár ez sem lenne érdektelen. Ami a politikai rendőrség áldozatait illeti, tapasztaltuk és tudjuk, hogy sokuknak okoztak óriási károkat a besúgók – bebörtönzést, elítélést, akár kivégzést is, enyhébb esetekben állásból való eltávolítást, életpályák megtörését, családok felbomlását és egyebeket. Az, hogy Szalai Sándor esetében tevékenységük nem járt a legsúlyosabb következményekkel, nem a besúgókon és nem is megbízóikon múlt.

Mindamellettnél ne tagadjuk meg e jelentésektől, hogy – most, utólag tekintve – hasznuk is lett, függetlenül eredeti rendeltetésüktől. Bármily viszolyogtatóak is az ügynökjelentések (a megfigyelendő emberek bizalmával történt álnok visszaélés termékei), számos olyan mozzanatot örökítettek meg, amelyekről máshonnan nem szerezhettünk volna tudomást – persze, annak idején nem a történetírás szolgálata volt a céljuk. Ezek a dokumentumok becses, sok tekintetben pótolhatatlan forrást jelentenek a „célszemélyek” tevékenységének, nézeteinek, kapcsolatainak megismerése szempontjából. Hasznosak abban a tekintetben is, hogy elemzésükkel mélyebb betekintést nyerhetünk az államvédelmi szervek módszereibe, működésük bizonyos aspektusaiba. Nem utolsósorban pedig egyéni és társadalomlélektani következtetéseket tesznek lehetővé az ügynökök személyisége, indítékai és „eredményessége” vonatkozásában. Az sem változtat ezen, hogy – mint minden történeti forrást – ezeket az iratokat is alapos forráskritikával kell kezelni.

A Szalairól jelentő ügynökök tarka társaságából a legfontosabb „Sipos” és „Hamvas Judit” volt.

75 ÁBTL 3.2.2. T-9738/2, 126–128. Javaslat, 1970. febr. 25.

„Sipos”, azaz Sós Endre eredetileg újságíró volt, a *Népszavába* is írt, és feltehetően akkor már hosszabb ideje a Szalailal rendszeresen összejáró tágabb baráti társaságba tartozott. A Szalairól készült belügyi dossziében 1957 áprilisából található tőle az első két jelentés. Ekkor még a II/3-e (akkor a háború előtti és utáni „más pártokkal” foglalkozó) alosztálynak dolgozott, az iratokból nem derül ki, mettől meddig; mindenestre itt Szalainak főleg a forradalom alatti ténykedéseiről volt szó. Az első jelentésben⁷⁶ Szalai élettörténetének rövid, rosszindulatú ismertetése után aktuális nézeteiről azt írja, hogy „társaságában változatlanul sötétlen reakciós. Kijelentette előttünk, hogy ez »rohadt rendszer« és »Nagy Imréeket igazolja a történelem«. Nézete szerint Magyarországon »tisztá forradalom« volt”. „Sipos” úgy látja, hogy Szalai „bár adta a baloldalt, sohasem volt más, mint a nyugati kultúra megszállottja, aki lenézte, megvetette, alacsonyabb rendűnek tekintette a Szovjetuniót”.

Ennek az évnek vége felé, mint már láttuk, az államvédelem a „Hungaricus”-ügyhöz akarta kapcsolni Szalait. „Sipos”-t ettől kezdve a II/5-e (a revizionisták elleni) alosztály is foglalkoztatta. Tartótisztje itt Harangozó Szilveszter százados, alosztályvezető lett. „Sipos” 1957. december 20-ai jelentésében beszámolt Szalai nála tett látogatásáról és élesen rendszerellenes nézeteiről. „Kifejtette, hogy Kádár nagyobb véreb, mint Rákosi volt. [...] Kádár amnesztiát ígért mindenkinek és azután hazugul megszegte a szavát. [...] Kádárt semmiképpen nem szabad szolgálni [...] Dr. Szalai Sándor egész este szidta a pártot, Kádár elvtársat, a »bolsikat«. Dühösen reakciós ember. De nem árult el olyasmit, mintha valamilyen konkrét akcióban venne részt.”⁷⁷

Az államvédelemnek „Sipos” ügynöktevékenységéhez fűzött várakozásai azonban végül nem teljesültek, mert Sós Endre valódi énje hamar lelepleződött Szalai előtt: ez magukból az ügynökjelentésekből is kiderül. Már 1957. december 20-án idézte „Sipos” Szalainak azt a kijelentését, hogy „bűnös még az is, aki, mint te, elősegítéd külföldön annak hírét, hogy Magyarországon vallásszabadság van. Ez hazugság. Sem Grósznek, sem Ordasnak nincs véleménynyilvánítási szabadsága. Még a rabbik sem beszélhetnek szabadon. Terrorral kényszerítik a papokat a rendszer támogatására.”⁷⁸

Valószínűleg ekkor már ritkultak a társasági együttlétek is. 1958. március 6-ai jelentésében azonban „Sipos” beszámol egy incidensről, amely néhány nappal azelőtt a lakásán, egy esti összejövetelen történt, ahová ő több más vendéggel együtt Szalait is meghívta. Az est folyamán Szalai kihívta a szobából Sós Endrét és Száva Istvánt: „Gyerünk valahová – mondta –, ahol nem hallgathat ki senki. Száva Pistát azért hívtam ki, mert tanúra lesz szükségem. Ha ebből a beszélgetésből baj lesz, ha Sós Andris ezt bárkinek elmondja, Száva Pista a tanú, hogy mi történt. Meg kell neked mondanom Andris – kiabálta Sós Endre felé fordulva –, hogy amit te a magyar zsidóság élén csinálsz, az gázság. Te a Ká-

76 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 12–13. Jelentés, 1957. ápr. 6.

77 Uo. 21. Jelentés, 1957. dec. 20.

78 Uo.

dár-rendszer ügynöke vagy a külföldön. És figyelmeztetlek, hogy ebből baj lesz. Egyelőre csak az emberek megvetése kísér, de nem szeretném, ha téged később felakasztanának és nekem azt kellene mondanom az akasztásodnál, hogy igazuk van. Te propagandát csinálsz a Kádár-rendszernek, amely börtönbe dobta legjobb diákjaimat és nem egyet felakasztott közülük. Te egy véreskezű rendszerről állítod külföldön, hogy vallásszabadságot ad.” A tartótiszt nemcsak ezt a szöveget jelölte aláhúzásaival különösen fontosnak, hanem a további kijelentésekből azt is, hogy „amit én mondok neked, az nemcsak a magam figyelmeztetése, hanem legalább tizenöt barátom bízott meg azzal, hogy utoljára figyelmeztessetek”.⁷⁹ (Külön gondot okozott az államvédelmiseknek, hogy megtalálják, ki az a tizenöt barát.)

Szalai ezután hosszú ideig nem érintkezett Sóssal. „Sipos” 1959. január 9-én írt jelentésében⁸⁰ arról panaszkodott, hogy „nevezettet hónapokon át többször meghívtam, de sohasem ért rá. Most a telefonhívásra még aznap este [január 6-án] eljött hozzám.” „Sipos” nyilván a BM utasítására hívta fel őt. Akkoriban fejezték be ugyanis a nyomozást a „Hungaricus”-ügyben, de még szerettek volna néhány újabb részletet megtudni Szalaitól (tanúkihallgatásain nem mentek vele semmire). Szalai ekkor elmondta az ügynöknek, hogy Mérei őrizetbe vétele után ő is félt a letartóztatástól, most azonban már megnyugodott, mert a PB egyelőre nem adja ki őt az ávónak, amely pedig feni rá a fogát. Méreiért viszont nagyon aggódott, mert összeesküvési vádat akarnak emelni ellene. Miután további szovjetellenes kijelentéseket tett, „Sipos” figyelmeztette, hogy „ne beszéljen ilyenmikről lépten-nyomon és jobban vigyázzon magára”, Szalai azt válaszolta, hogy már csak kabalából is nyíltan el szokta mondani felfogását, hiszen „a nyílt beszéd ellenére maradt szabadlábon”.

Ezután Szalai ügyében már csak egyszer vette igénybe a BM „Sipos”-t, amikor március elején a feljebb már ismertetett utasítást adta neki a célszemély lejáratására⁸¹ – legalábbis Sós Endrétől több jelentés nem fekszik Szalai dossziéjában.

„Sipos”-nak köszönhetően mindenesetre jó néhány életrajzi adalék fennmaradt Szalairól, ezeken kívül sok frappánsan megfogalmazott politikai véleménynyilvánítását is megörökítette. Még inkább érvényes ez a másik fontos, vagy talán a legfontosabb besúgóra: „Hamvas Juditra”.

Erki Editet az állambiztonságiak 1957 novemberében szervezték be, amikor Pozsár István, Bohó Róbert és az egyetemi forradalmi bizottság több más vezetője, továbbá Ádám György ellen folytattak vizsgálatot, főképp az 1956 októberében és novemberében történtek ügyében. Mások mellett Erkit is bevitték a Fő utcára, ahonnan öt nap múltán kiengedték. Ettől kezdve „Hamvas Judit” fedőnéven szorgalmasan jelentett. Az első jelentését november 18-án írta. Ebben az egyetemi forradalmi bizottság és az országos nemzeti bizottság 1956. októberi és novemberi működéséről és az ott megfordult személyek tevékenységéről adott

79 Uo. 48–49. Jelentés, 1958. márc. 18.

80 Uo. 105–106. Jelentés, 1959. jan. 12.

81 Uo. 50–52. Jelentés, 1959. márc. 20.

részletes beszámolót. Most azonban csak a Szalaival kapcsolatos közléseiről lesz szó. Feljebb már jeleztem, hogy Hollós alezredes „Hamvas” első jelentése alapján hozta kapcsolatba Szalait a „Hungaricus”-üggyel, és vette fel ez irányú nyomo-zása célszemélyei közé. Az alezredes oly fontosnak ítélte ezt az ügynököt, hogy maga lett a tartótisztje. Erki ugyanis akkoriban bizalmas kapcsolatban volt többek közt Szalai Sándorral, akit – mint november 18-ai jelentésében leírta – „1956 decemberében ismertem meg, mert régi barátaim, Papék villájába költözött, miután azok disszidáltak. Közelebbi nexusba kerültem vele és sok mindent megtudtam múltjáról és politikai nézeteiről.”⁸² Erki 1957 folyamán rendszeres kapcsolatot tartott Szalaival, és így nagyon alkalmas volt arra, hogy „ráállítsák”.

Csak hogy igen hamar bekövetkezett egy kis üzemzavar. Krassó Miklós, aki korábban szintén barátságban volt Erkivel, már 1957 novemberében – tehát igen rövid idővel a beszerzés után – megüzente Londonból, hogy „Dixi” (Erki beceneve) a rendőrségnek dolgozik. Az ügynök – mint december elsejei jelentésében megírta⁸³ – november 29-én véletlenül találkozott az utcán Szalaival, aki először szóba sem akart állni vele, utóbb azonban megmondta, hogy mindent tud, és a jövőben nagy ívben el fogja kerülni, s ne csodálkozzék, ha más is ezt fogja tenni. És valóban: másnap már Litván György is értesült Krassó Miklós üzenetéről, csak hogy ő – Szalaitól eltérően – nem akarta elhinni a hírt.

Érdeemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a Kádár-rezsim ellenfelei közül bizonyos körökhöz – a Nyugatra menekültekhez és az itthon még szabadlábban lévők egy részéhez – meglepően sok helytálló információ jutott el az államvédelem és a pártvezetés ügyeiről. Szalai esetében sokszor kiderült, hogy értesülései (amelyek egy részéről az ügynökjelentések is beszámoltak) megfeleltek a valóságnak. Horváth Zoltán is nagyon jól értesült volt: ő például Mérei Ferencnek 1958. október 16-án este megmondta, hogy másnap éjjel letartóztatják. Ma sem tudjuk, és már valószínűleg soha nem is fogjuk megtudni, hogyan jutottak ki a BM-ből vagy az MSZMP legfelső köreiből ezek az értesülések. Erről maguk a belügyesek 1958. május 8-án a „Hungaricus”-ügyben felterjesztett „Összefoglaló jelentés”-ben így írtak: „E csoport tevékenységének figyelemre méltó mozzanata, hogy elég jól vannak tájékozódva a politikai rendőrségen belül történt néhány fontosabb dologról. E hírek eddig felderített forrása Horváth Zoltán és Szalai Sándor. Rendszeresen ellenőrzik egymást. »Hamvas Judit« fn. informátort Szalai és Litván »megrágalmazta«, hogy a politikai rendőrségnek dolgozik.”⁸⁴ (Még szép tőlük, hogy a „megrágalmazta” szót idézőjelbe tették.)

Szalai 1957 decemberétől egy ideig, úgy látszik, valóban nem érintkezett „Hamvassal”, de a fennmaradt ügynökjelentésekből következtethetően néhány hónappal később visszafogadta – bár gyanakvása nem szűnt meg teljesen. Erkinak szívós erőfeszítéssel és óriási színészi teljesítménnyel sikerült visszaverednie magát a szociológus bizalmába. Ezt a folyamatot az irodalmias stílus-

82 ÁBTL 3.1.5. O-10986, 99. Jelentés, 1957. nov. 20.

83 Uo. 109. Jelentés, 1957. dec. 9.

84 Uo. 285. Összefoglaló jelentés, 1958. máj. 8.

ban fogalmazó ügynök maga írja le végtelenül cinikus szövegeiben. Illusztrációul érdemes itt néhány mondatot idézni 1958. szeptember 12-én kelt jelentéséből⁸⁵ Szalaival (annak lakásán) szeptember 3-án folytatott beszélgetéséről. „Hamvas” először hosszan idézi saját szavait: „Korányiné [azaz Erki Edit; az ügynök itt az államvédelemben bevett szokás szerint harmadik személyben írt önmagáról, asszonynevén] felháborodottan támadt Szalaira, hogy róla azt terjeszti, miszerint ő ávós besúgó. Ez Szalai régebbi – hiúságán esett – sérelmeiből vezethető le, de hogy ennyi aljassággal képes visszavágni, ezt Korányiné nem képzelte. Egy magántermészetű sérelmet úgy megtorolni, hogy valakit teljesen alaptalanul rágal-mazzanak, társadalmilag lehetetlenné tegyenek – s ráadásul a vádaskodás természeténél fogva teljesen kivédhetetlen – ez hihetetlenül aljas.”

Ezután ismerteti Szalai válaszát, amely szerint ő ugyan nem tartja ávós besúgónak, de sok gyanús körülmény miatt (tavaly novemberben öt nap múltán kiengedték, minden következmény nélkül, sőt még lakást is kapott egy belügyes házban, ráadásul Erki sohasem mondta el szavahihetően, mi történt vele bent) kénytelenek gyanakodni rá, de ezt neki a mozgalom törvényei szerint el kell viselnie; majd az idők múltával kiderül az ártatlansága. „Szalai biztosította barátságáról, s egyre azt mondogatta, hogy majd az idő, de Korányiné nagyon mérge-sen és zokogva elrohant” – jelentette önmagáról cinikusan az ügynök.

A manőver folytatódott: másnap, szeptember 4-én „Hamvas” elment Hajós Klárihoz, Szalai jó barátnőjéhez, s (szeptember 9-én kelt jelentése szerint) elmondta neki, „hogy Szalai mivel rágalmazta”, s hogy „őt ez rettenetesen bántja, se éjjele, se nappala emiatt”. Ugyanebben a jelentésben az ügynök arról is beszámolt, hogy Hajós másnap szemére hányta Szalainak: „Korányinét hogy kikészítette a kegyetlen vádaskodásaival”.⁸⁶

Néhány nappal ez után, szeptember 7-én Szalai késő este „izgatott hangon felhívta Korányinét, hogy azonnal beszélnie kell vele, rendkívül fontos ügyben”, s nyomban odamegy hozzá taxival. A szeptember 9-ei ügynökjelentés⁸⁷ szerint Szalai arról faggatta, hogy kinek beszélt a néhány nappal korábbi beszélgetésükről. Korányiné szívós tagadását végül elfogadta, és azt mondta: „Ha ez mind igaz, amit mondtál, akkor lehet, hogy tévedünk veled kapcsolatban, akkor viszont téged nagyon figyelnek. Úgy tudom, a telefonodat is lehallgatják.”

Szalai eszerint valóban azonnal értesült arról, hogy az ügynökkel folytatott beszélgetése a politikai rendőrség tudomására jutott, és rögtön arra gondolt, hogy ennek csak Erki lehetett a forrása. Mi viszont a dátumokból láthatjuk, hogy már az ügynök jelentésének kelte (szeptember 9.) előtt tudtak a dologról – több mint valószínű, hogy a lakáslehallgatásból (hacsak az írásos jelentés előtt „Hamvas” nem jelentett előszóban Hollósnak, ami könnyen lehet, mert nagyon jó viszony-

85 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1, 80–82. Jelentés, 1958. szept. 12.

86 ÁBTL 3.2.2. T-9738/1. 161. Jelentés, 1958. szept. 12. Az eredetileg kézzel írt, több személyről vagy tárgyról szóló jelentéseket gépeléskor téma szerint szétválasztották, és külön-külön fűzték be a dossziékba.

87 Uo. 78–79. Jelentés, 1958. szept. 12.

ban voltak). Szembeszökő viszont, hogy a valóban nagyon okos és szinte mindig jól értesült Szalai nem gondolt a lakáslehallgatásra (akkoriban pedig a rezsim minden ellenfele biztosan tudta, hogy a BM lehallgatja telefonját és lakását, még ha a módszerekről nem volt is pontos információjuk). Elképzelhető vajon, hogy Szalai hírforrása éppen a beépített lakáslehallgatásról nem tudott?

Egy hónappal később Szalai újra kérdőre vonta az ügynököt. Erről a – Szalai lakásán október 8-án lefolyt – beszélgetésről október 9-én újabb hosszú jelentés készült.⁸⁸ Arra a kérdésre, hogy Korányiné az utóbbi fél évben kikkel érintkezett, az utóbbi megkérdezte, miért érdekli ez Szalait. A válasz szerint „időnként a szél az ő íróasztalára fúj bizonyos feljegyzéseket, ahol róla, illetve az ő embereiről van szó, mert hiába dolgozik az ávó kétezer főnyi apparátussal, nekünk úgyszólván nincsenek eszközeink, mégis mindent megtudunk”. S amikor azon gondolkodik, hogyan juthattak bizonyos adatok az „illetékes helyre”, akkor „hozzád futnak a szálak”. És itt nagyon nyomós érvként Szalai újra az 1957 novemberében Krassó Miklóstól, Londonból érkezett figyelmeztetésre hivatkozott.

A besúgó természetesen most is a végsőig tagadott, „sértetten” ellentámadásba ment át, „agyrémeid és hisztériás rohamaid a legkevesbé sem érdekelnek” – idézte önmagát a jelentésben. „Nem szégyelled magad? Felnőtt férfi létedre egy ilyen csúnya felelőtlen játékot játszol?” – s hasonló hangnemben ecsetelte tovább „felháborodását”.

Erki ezúttal ismét kibeszélte Szalaiból a „képtelen gyanút”. Nem sokkal később, 1958. október 19-én este már Mérei és társai letartóztatása kapcsán jöttek össze, ismét Szalai lakásán (a helynek azért van jelentősége, mert a lakáslehallgatás útján a BM ellenőrizni tudta az ügynök közléseit is – ahogyan ezt mindig megtette, ha módja volt rá). „Hamvas” részletesen beszámolt arról, mit mondott az ügy kapcsán Szalai, aki most először valóban komolyan tartott a letartóztatástól, sőt perbefogása esetén a halálbüntetéstől (amit Gimes kivégzése, Mérei letartóztatása után már nem tartott lehetetlennek). Jelentése végén az ügynök még tippeket is adott a nyomozóknak: odahaza gondolkodva eszébe jutott, hogy a Mérei-Fekete-Litván-(„Hungaricus”)-ügyben szereplő – a BM által ez időben még nagyon keresett, jóllehet akkor már a Duna fenekén fekvő – sokszorosító-gép azonos lehet azzal, amelyet a forradalom idején a professzor írásos engedélyével vittek ki az egyetemről, s amely szóba került a Szalaival folytatott beszélgetés folyamán.⁸⁹

Néhány nappal később az ügynök kezdeményezésére újból találkoztak. Erki azzal az ürüggyel hívta Szalait, hogy nagyon nyugtalanítja őt Hegedűs Andrásnak a Mérei és társai ügyben történt letartóztatása, mert 1957 nyarán egy sokszorosított tanulmányt kapott tőle elolvasásra, s most fél, hogy Hegedűs bemondja az ő nevét is.⁹⁰ Az ügynök „szemrehányást tett” Szalainak, hogy másfél éven át, amíg le nem fogták őket, miért nem beszélték meg, hogy mit vallanak

88 Uo. 84–86. Jelentés, 1958. okt. 9.

89 Uo. 87–90. Jelentés, 1958. okt. 23.

90 Uo. 91–93. Jelentés, 1958. okt. 28.

majd odabent. Őt például nagyon izgatja a Krassó-féle sokszorosító is. Erki nyilvánvalóan azt a feladatot kapta, hogy kitudakolja, hol lehet a sokszorosítógép, s hogy a „Hungaricus”-ügyben letartóztatottak kihallgatásának kezdetén megtudja, összebeszéltek-e a vallomásokat illetően. Csakhogy Szalaitól semmit nem tudhatott meg, mert tényleg nem volt egyeztetés.

A fennmaradt dokumentumokból arra lehet következtetni, hogy az ügynök ékesszóló tagadása ellenére Szalai végül mégis hitelt adott Krassó Miklós üzenetének, és megszakította a kapcsolatot Erkivel. Az 1958. október vége utáni időből már csak két „Hamvas Judit”-jelentés található a dossziében. 1959. február 20-án „Korányiné Szalai határozott hívására ment” az Attila úti lakásra, ahol vendéglátója közölte, hogy Fő utcai kihallgatását akarja vele megbeszélni (a Mérei és társai ügyben február 4-én történt kihallgatásról volt szó). Erről a kihallgatásról egyébként sokkal többet tudhatunk meg „Hamvas” ügynökjelentéséből⁹¹ és a „Verme” fedőnevű ügynök 1959. május 3-ai jelentéséből,⁹² mint a szűkszavú tanúkihallgatási jegyzőkönyvből. Ezen kívül például csak „Hamvas” egyik jelentéséből értesülhettünk arról is, hogy Marosán György kijelentése szerint „jobb lenne, ha Szalai nem lenne az országban”⁹³ (lehet, hogy ezért engedték külföldre?).

A Szalai-dossziében fellelhető utolsó „Hamvas”-jelentés 1959. június 12-én készült.⁹⁴ Egy véletlen találkozás után Szalai hívására Korányiné június 9-én felkereste őt a lakásán. A „célszemély” ekkor egyebek közt a Mérei és társai ügyben folytatott nyomozásról és a már meghozott ítéletekről fejtette ki nézeteit.⁹⁵ A jelentés szerint ez alkalommal visszavonta azt a véleményét, hogy Korányiné a rendőrségnek dolgozik, azzal indokolva a „visszafogadást”, hogy „az elmúlt másfél évben úgy látszik, rendesen viselkedtél”. A „visszafogadás” ellenére a dossziében nincs több jelentés „Hamvas Judittól”, de hogy miért nincs, az iratokból nem derül ki. Pedig, mint láttuk, a politikai rendőrség a hatvanas években sem hagyta abba Szalai üldözését. Ilyen „jó” ügynököket azonban többé nem talált.

A további években is jó néhány hazai besúgó és több, külföldön „diplomata fedéssel” dolgozó államvédelmis tiszt gyártott jelentéseket Szalairól, de ezeket a papírokat a BM a már ismertetett okok miatt nem tudta hasznosítani. Ebben a mintegy másfél évtizedig tartó meccsben végül is az államvédelem maradt alul. Szalainak az ellene folytatott hajsza sok kellemetlenséget okozott, hátráltatta tudományos munkáját, lehetetlenné tette egyetemi oktatói tevékenységét (ami nemcsak neki volt nagy kár, hanem az egyetemnek is), de fő célját, a bebörtön-

91 Uo. 162–165. Jelentés, 1959. márc. 3.

92 Uo. 111–112. Jelentés, 1959. máj. 5.

93 Uo. 86. Jelentés, 1958. okt. 9.

94 Uo. 126–128. Jelentés, 1959. jún. 16.

95 A „Hungaricus”-ügy vádlottjainak első csoportját (Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs András, Széll Jenő) 1959. ápr. 1-jén, a második csoportot (Zsámboki Zoltán, Kántás László, dr. Hoffmann Tiborné, Kelemen Imre, Nemes Livia, Németh László, Varga János, Lipták Tamás) jún. 2-án ítélte el a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa 2 és 10 év közötti börtönbüntetésekre.

zést, mint láttuk, nem érte el. Amit viszont elért: a lejáratást, a Szalai körüli politikai baráti kör bomlasztását – az maga is súlyos gázott volt, és következményeiben emberileg nagyon fájdalmas, jövátételetlen.

Nem tudom, mi jutott el a hazug híresztelésekből Szalai Sándorhoz. Mivel nagyon éles eszű ember volt, aki például a rászabadított besúgókon is – egy kivételével – azonnal vagy rövid idő alatt átlátott, valószínűleg tudomást szerzett róluk. Ha így volt, ez nagyon méltánytalan szenvedést rótt rá. Hiszen az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás idején kifogástalanul, megtörhetetlenül és segítőkészen viselkedett. Az államvédelem által erősen nehezményezett véleménynyilvánításában okosan és frappánsan fogalmazta meg és elemezte a gyűlölt és megvetett diktatúra lényegét, és nézeteit nem félt bátran – sőt sokszor az eszelősséggig menő vakmerőséggel – nyilvánosan is hirdetni. Ez utóbbi tulajdonsága bizonyára megkönnyítette a belügyesek dolgát a lejáratása tekintetében, hiszen az emberek csak találgathatták, miért is nem lett ebből „semmi baja”.

Közei barátai bizalmának elvesztéséért bizonyára nem kárpótolta az, hogy a későbbi években a „szelídülő” rezsimmel nem állt olyan hadilábon, mint a kezdeti időkben, folytathatta tudományos és kutatásszervező munkáját, de – amennyire tudom – akkor sem adta fel elvi álláspontját. Kiállt például olyan tudósok mellett, akik nem voltak a rendszer kedveltjei. Egyik utolsó közéleti jellegű ténykedése az volt, amikor a *Magyar Tudományos Akadémia* ad hoc vízlépcső-bizottsága elnökeként – a várható ökológiai következményekre hivatkozva – állást foglalt a dunai vízlépcső megépítése ellen. Gyógyíthatatlan betegen, halála előtt alig néhány héttel még drámai hangvétellű magánlevélben is figyelmeztette Kádár Jánost a súlyos veszélyekre.⁹⁶

Elképzelhető, hogy az államvédelem által véghezvitt lejáratásnak és üldöztetésnek is része van abban, hogy Szalai Sándor ragyogó tehetsége, kimagasló intellektuális teljesítménye és a nehéz időkben tanúsított emberi, tudományos és politikai bátorsága ellenére ma sem foglal el méltó helyet a tudományos köztudatban és a nemzeti emlékezetben.

96 Szalai levelének és Kádár válaszána első publikációja: Szalai Sándor és Kádár János levélváltása. Holmi 3(1991) 1536–1538. Másodszori megjelenés: Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989. Szerk. Huszár Tibor. Bp. 2002. 601–604. Figyelemre méltó, hogy miközben Szalai magázta Kádárt, a válaszlevélben az első titkár – közismert szokásával ellentétben – tegezte a professzort.

Függelék

Belügyminisztérium
II/5-e osztály

Szigorúan titkos!
Tárgy: dr. Szalai Sándor lejáratására,
baráti körétől való elszigetelésére

*Intézkedési terv
Budapest, 1959. május 11.*

Eddig az alábbiak történtek Szalai lejáratására:

1./ Horváth Zoltán Mérei-ügyben történt tanúkihallgatás alkalmával többször felvetette Szalai Sándor nevét. Miután a kihallgató elvtársak erre nem reagáltak, Horváth megjegyezte, hogy „érti a dolgot, hiszen ő 3 évig együtt ült Szalaival”. Mikor Horváth a kihallgatásáról távozott, az elvtársak megjegyezték, hogy „ha nem is ismerte el, hogy olvasta a »Hungaricus«-t, mi mégis konkrétan tudjuk azt”. (Szalai, kihallgatása alkalmával elmondta, hogy a „Hungaricus”-t megmutatta és megbeszélte Horváth Zoltánnal.)

2./ „Sipos” fn. ügynök Szalaival kapcsolatban beszélt Joós Kázmérnéval és Száva Istvánnal. Hajós Klára (Joósné) úgy reagált, hogy ő nem lepődne meg, ha Szalairól kiderülne, hogy „ál-ellenforradalmár”. Nagyon gyanús előtte, hogy barátai sorra lebuknak, csak éppen ő nem. Száva „Sipos” felvetésére kijelentette, hogy Szalairól már a börtönben elterjedt, hogy spicli. Ő már régen hallgat Szalai jelenlétében, hagyja őt beszélni.

3./ Révész András „Vermes” fn. ügynöknek kijelentette, hogy Szalai korábbi elítélése alatt a börtönben fogdaügynök volt, és nagyon csodálkozik, hogy a Mérei-ügyből kimaradt.

Szalai további lejáratása céljából az alábbi intézkedések megtételét javasoljuk:

I.

A II/10 osztállyal történt megbeszélés szerint megoldható, hogy két személy közti telefonbeszélgetést egy harmadik, általunk meghatározott személy is hallja. (Áthallás.)

A fentiek alapján az alábbi beszélgetést bekapcsolnánk Dr. Szabó Árpád 256-625 sz. telefonjára, amikor Dr. Szabó valakivel beszélgetést folytat. (Kivéve, ha Szalaival beszél.) Szabó úgy Szalaival, mint Méreivel kapcsolatban állt, illetve áll.

Férfi: (F) Halló.

Nő: (N) Szervusz.

F: Kerestél tegnap, van valami?

N: Igen. Azt akartam kérdezni, nem tudtunk beszélni akkor este. Valamit kérdeztél tőlem, valamilyen fordítási ügyben. Miről van szó?

F: Hát nézd, ezeknek esetleg megfelelne, mert nekem már mondták, hogy ők átvennének fordításokat is, persze a témát az ő érdeklődési körüket érintőket.

N: Jó, meg fogom nézni. Ja te, hogy sikerült a tegnap este? Kellemes volt?

F: Nagyon sajnálom, hogy nem jöttél el. Nagyon érdekes, sőt túl érdekes dolgokat hallottam.

N: Na, miket?

F: Hát nagyon érdekeseket.

N: Na, de mit? Mondd el!

F: Te ismerted ugye a Méreit, akiről nem régen jelent meg az újságban az a közlemény?

N: Igen.

F: Hát én tegnap megtudtam egy nagyon furcsa dolgot.

N: (Közbevág) Mit hallottál? Vele kapcsolatban?

F: Igen. Azt hallottam, hogy ez a Mérei nagyon jóban volt a Szalaival, a Szalai Sanyival.

N: (Izgatottan közbevág) Az akadémikus Szalaival?

F: Igen.

N: És?

F: És a Szalainak köze van, hogy Mérei bekerült.

N: Ezt nem értem, hogyhogy köze van? Azt tudtam, hogy nagyon jóba voltak, hogy az egyetemen is...

F: (Közbevág) Még arról is beszéltek, hogy már a börtönben is kedvezményekben részesült.

N: Most már értem. Dehát ez borzasztó. A legjobb barátja volt. No de ezt honnan tudja?

F: Hát nem régen szabadult valaki, aki hozta ezt a hírt.

N: Borzasztó, borzasztó. Ezt részletesen el kell, hogy mondd nekem, nagyon érdekel.

F: Jó, holnap úgyis be akartam hozzád menni, de gondoltam, hogy ez érdekelni fog.

N: Érdekel, érdekel, nagyon érdekel. Borzasztó.

F: Jó, akkor holnap bemegyek hozzád és akkor megbeszéljük ezt a fordítást is.

N: Jó, hogy lehet, hogy holnap többet is fogok mondani, addig még beszélek velük.

F: Rendben van, hát köszönöm szépen. Szervusz.

N: Szervusz.

Dr. Szabó Árpád a fenti beszélgetést követően kétheti időtartalomra bevezetjük a 3/a módszert [sic!].

II.

Mérei és társai ügyében őrizetbe vett és jelenleg előzetes letartóztatásban lévő Kelemen Imre alkalmas arra, hogy üzenetet küldjön ki Szalaival kapcsolatban.

Kelemen az üzenetet feleségével történő beszélőt felhasználva az általános beszélgetésükbe beleszöve küldené ki.

Üzenet szövege a következő:

Kelemen: Mondd, a Szalai kint van?

Feleség: Igen.

K: Hát ez egy aljas gazember. Feri mennyire megbízott benne, ne álljatok szóba vele.

A beszélő megtörténte után kétheti időtartalomra Kelemen Imréné telefonján bevezetjük a 3/a módszert. Kelemenné az üzenetet elsősorban az őrizetbevetettek hozzátartozói felé tudja terjeszteni.

III.

Szalai lejáratására baráti köréből legalkalmasabbnak Perjés Géza tanúkihallgatása látszik. Perjést már egy alkalommal a Fővárosi Kiegészítő Parancsnokságon kihallgattuk, de itt Szalai személye különösebben nem merült fel.

Perjést az alábbi kérdésekre javaslom kihallgatni: (Kihallgatását a Vizsgálati Osztályon hajtjuk végre)

- 1./ Ki miatt van Önnek problémája a Katonai Kiadónál? (Szalainak elmondta, hogy vele való kapcsolata miatt problémái vannak a Katonai Kiadónál.)
- 2./ Tett intézkedést ügyének kivizsgálása céljából a Hadtörténeti Intézetnél? (Szalainak kijelentette, hogy „érintkezésbe fogok lépni a Hadtörténeti Intézetrel, hogy tisztázzák egész ügyemet”.)
- 3./ Kinek a segítségével igyekezett bejutni a Történelemtudományi Intézetbe? Ki fejtett ki egyik munkájához nagy propagandát? (Szalainak elmondta, hogy valószínű sikerül bejutnia a Történelemtudományi Intézetben, ebben nagy segítségére volt Szalai. Egyik munkájához Makai Mária fejtett ki propagandát.)
- 4./ Kitől szerzett tudomást a Statisztikai Hivatal egyik kiadványával kapcsolatban, amelyet nem hoztak nyilvánosságra? (Perjés – Szalai és Ladányi előtt

- elmondotta, hogy van a Statisztikai Hivatalnak egy kiadványa, amit nem hoztak nyilvánosságra, csak belső használatra készült az 1950-es évek elejéről.)
- 5./ Milyen célból kezdte meg az amerikai polgárháború tanulmányozását? (Perjés – Szalai és Ladányi előtt – kijelentette, hogy megkezdte az amerikai polgárháború tanulmányozását, hozzáfűzve, „nem a katonai oldala érdekel, hanem annak bizonyos fokig a dokumentálása, amit az ember úgyis tud, de azért nem árt konkretizálni, hogy egy ilyen forradalmi háborúban alapjába véve a forradalmi haderők éppen annyira megbízhatatlanok”).
 - 6./ Az akadémiához beadott életrajzában miért nem tett említést Dánielről? (Perjés kérte Szalai véleményét az életrajzzal kapcsolatban Dánielről, s Szalai azt javasolta, hogy ne említse.)
 - 7./ Kinek számolt be Ön részletesen a Fővárosi Kiegészítő Parancsnokságon történt kihallgatásáról? Mit mondott el? (Szalainak elmondta, hogy az volt a benyomása, hogy Szalairól szerettük volna megtudni, de ez nem irányult konkrétan Szalai ellen. Még kijelentette, „jól jött volna nekik, hogy ha én ...”)
 - 8./ Miért volt Önnek kellemetlen Szalai nevének említése a Fővárosi Kiegészítő Parancsnokságon történt kihallgatásakor? (Szalainak kijelentette, hogy mikor vele beszélgettek, felmerült Szalai neve és neki kellemetlen érzése lett.)
 - 9./ Mit tett Ön és milyen kijelentéseket hangoztatott Mérei és társai őrizetbe vétele után? (Perjés és barátai, Cseh-Szombati László, Ladányi Péter féltek együttesen feljárni Szalaihoz. Szalai ezért nagyon neheztelt rájuk. Perjés ekkor kijelentette Szalainak, hogy „hát itt vannak ezek az emberek, eddig jó voltam neki[k], most van egy kis baj, amit ők felfújnak, én nem látom olyan nagynak és most ezek visszahúzódnak”).
 - 10./ Hogyan fogadta Ön a tiszti iskola meghívását, milyen véleményt hangoztatott saját személyét illetően? (Szalainak kijelentette, „mindenesetre egyet rögtön, szó sincs arról, hogy én leleplezzem magam, hogy nekem bajaim vannak ... semmi szín alatt.”)

A meghatározott kérdések alapján Szalai neve sűrűn fel fog vetődni Perjés kihallgatásán. Szalai nevének említését, Perjés esetleges Szalaira való hivatkozását tudomásul vesszük csupán, de rá nem kérdezzük. A zárójelbe tett Perjésnek, többnyire szó szerinti kijelentései[t] ha szükséges, idézzük a kihallgatása során.

Perjés Gézában felkeltett gyanút elsősorban Szalai tanítványai, Cseh-Szombati és Ladányi, továbbá Petneházy Antalné, Reisz Sándorné, Halda Aliz és Benda Kálmán felé tudjuk terjeszteni.

IV.

Mihályi Gábornak, Gergely Bélánénak és Litván Györgynének, mint olyanoknak, akik Szalaival jelenleg is jó kapcsolatban állnak, névtelen, figyelmeztető levelek küldését javaslom.

Személyenként alábbi megszólítású és szövegű leveleket javaslom egyszerű levélborítékban, kézzel írva:

Mihályi Gábornak:

Kedves Gábor!

Mint barátod kötelességemnek érzem, hogy figyelmeztesselek arra, hogy Szalai professzorral ne barátkozz.

Okom van rá!

Érted aggódó barátod!

Mihályi feltehetően beszámol a levélről Horváth Zoltánnak, Hanák Péternek, és Halda Aliznak.

Gergely Bélánénak:

Kedves Erzsike!

Egyszer mondta nekem, hogy el szokott járni dr. Szalai Sándorhoz. Ezt ne tegye! Gondoljon az utóbbi időben történetekre és figyelmeztetésemet meg fogja érteni.

Egyik jóakarója.

Gergelyné feltehetően beszámol a levélről Perjés Gézának, Vázsonyi Endrénének és Vázsonyi Endrének.

Litván Györgynének:

Drága Évike!

Azóta, hogy Gyurit újra elvitték, nagyon aggódtam magáért. Sokat gondolkoztam és kerestem az okát, hogy ez hogyan történhetett. Napokban olyan dolgot tudtam meg, melynek alapján kötelességemnek érzem figyelmeztetni arra, hogy Szalai akadémiakustól ne fogadjon el semminemű támogatást, ne járjon hozzá.

Őszinte tisztelője.

Litváné feltehetően beszámol a levélről az őrizetben lévők hozzátartozóinak és „Vigyázó” fn. ügynököknek, akin keresztül ellenőrizni tudjuk Litváné reakcióját a levélre.

Megjegyzés: A fenti intézkedéseket lépcsőzetesen, egy-egy megtett intézkedés hatásának lemerése után javaslom végrehajtani.

A megtett intézkedések hatását elsősorban Szalainál bevezetett 3/e módszer, továbbá „Vigyzó”, „Mosolygó” és „Gergely” fn. ügynökök, valamint az egyes intézkedéseknél javasolt 3/a módszer bevezetésén keresztül tudjuk lemérni.

[Zima Péter sk.]
Zima Péter r.fhdgy.

K: 2 pld.

G: Rné.

Nysz: 61/

Forrás: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.2. T-9738/1 14–18.

ÉVA GÁL

“DISCREDITING” AND “DEMORALIZING”
THE CASE OF THE KÁDÁR’S STATE SECURITY
WITH SÁNDOR SZALAI

When the 1956 revolution was overthrown in Hungary, the Kádár Cabinet – brought to power by the Soviet regime – was quick to reorganise the country’s political police. Its main focus, for a long period of time, was on taking reprisal: to find and punish people involved in the insurgency. This is how the police came across Sándor Szalai’s name, a university professor and correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences (HAS). Szalai (1912–1983) played a key role in the Social Democratic Party after World War II as head of the party’s foreign secretariat. In 1946, he became head of department at the then newly established institute of sociology at the Faculty of Arts of Pázmány Péter University, Budapest. After the Hungarian Communist Party had eventually taken absolute power (1948–1949), he was removed from the university, and in the show trial held in the autumn of 1950 against the leftist social democrats, he was sentenced to life imprisonment. Mátyás Rákosi, Hungary’s communist dictator still clinging on to power despite Stalin’s death, only released Szalai and other innocent social democrats from prison after the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union in the spring of 1956. The university professor was rehabilitated in the summer of 1956.

In the revolution breaking out on 23rd October, Szalai had played an active role in the university’s revolutionary student committee and at HAS’s National Committee, where he, among other activities, had also been campaigning for the rehabilitation of scientists barred from the Academy after 1945, as a result of which he was dismissed from the university in the summer of 1957. The political police were prepared to arrest him already then but communist party chief János Kádár did not permit the reimprisonment of former social democrat leaders during the retaliation following the revolution.

State security officials, however, were still keeping Szalai under secret surveillance; they were tapping his phone and home, and were collecting accounts of police

informers. The accounts reveal that Szalai insisted on his anti-dictatorship stance, he was highly critical of the regime, and kept in contact with several advocates of the unsuccessful revolution. The police did its utmost to get Szalai mixed up in a case entitled “Mérei and his accomplices’ anti-government movement” and were planning to take him into custody under this pretext. Kádár, however, refused to give them a go-ahead. Senior state security officials then decided to apply the method of “discrediting” and “demoralizing” against Szalai, which meant that they used different means to spread the news that Szalai had become a police informer. What they wanted was isolate him from his friends, evoke distrust in a broader circle and this way shatter the unity of the group of intellectuals opposing the communist regime. As a result of their sustained efforts, these methods had proved quite efficient in this particular case. The machination of the police was also facilitated by Szalai’s behaviour as he fervently and fearlessly expressed his opposition to the regime, a rather unusual phenomenon at the time.

The Ministry of the Interior had issued several requests to the Politburo of the Hungarian Socialist Workers’ Party up until the mid-1960s to obtain their permission for Szalai’s arrest, but their efforts were all in vain. In 1966, the party leadership consented to Szalai taking up a job with a UN body, the United Nations’ Institute for Training and Research, based in the United States and he was *de facto* rehabilitated in Hungary, too. In 1970, he was elected a full member of the HAS and was taking various academic and other offices during the subsequent years.

The documents found in the archives of the former state security police about the internationally acknowledged sociologist vividly illustrate the frequently applied methods that the police had used in those years to ruin people’s lives. The papers also confirm the fact already known from other sources that János Kádár – contrary to previous Soviet practice – subordinated the political police to the leading bodies of the communist party and kept it under close supervision.

Sipos Péter műveinek bibliográfiája (1964–2010)*

1964

- Beszámoló Kerekes Lajos „Ausztia annexiója és a nemzetközi diplomácia” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 98(1964) 4. sz. 885–889. l.
- Kerekes Lajos: Anschluss 1938. [Ausztia és a nemzetközi diplomácia, 1933–1938. Bp. 1963. Akadémiai, 407 l., 1 t. Ismertetés.] *Magyar Tudomány* 9[71](1964) 8–9. sz. 597–599. l.
- Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. [Bp. 1964. Kossuth, 302 l. Ismertetés.] *Magyar Tudomány* 9[71](1964) 11. sz. 732–734. l.

1965

- Beszámoló Bartha Antal „A IX–X. századi magyar társadalom” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 1045–1047. l. (Szász Zoltánnal közösen.)
- Beszámoló Petrák Katalin „A szociálpolitika néhány kérdése a XX. század elején és a Magyar Tanácsköztársaság idején” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 1053–1056. l.
- Éjszakára hajnal. Dokumentumfilm a felszabadulás történetéről. Készítette a MAFILM Riport- és Dokumentumfilm Stúdiója. Írta és rendezte Bokor Péter. *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 1029–1030. l. (Szász Zoltánnal közösen.)
- Erőd a Néván. [A Leningrád védelmét bemutató filmről.] *Századok* 99(1965) 1–2. sz. 327–328. l. (Szász Zoltánnal közösen.)
- Háborús bűnösök. Svéd dokumentumfilm. *Századok* 99(1965) 1–2. sz. 328–329. l. (Szabó Miklóssal közösen.)
- Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. [Bp. 1964. Akadémiai, 368 l. Ismertetés.] *Magyar Tudomány* 10[72](1965) 6. sz. 449–452. l.
- Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. [Bp. 1964. Akadémiai, 368 l. Ismertetés.] *Népszabadság* 23(1965) 88. sz. 8. l.

1966

- Az Imrédy-kormány megalakulásának történetéről. *Századok* 100(1966) 1. sz. 62–97. l.

* Sipos Péter műveinek bibliográfiáját 75. születésnapja alkalmából tesszük közzé. (A szerk.)

Az Imrédy-kormány válsága és bukása. *Történelmi Szemle* 9(1966) 1. sz. 42–84. l.
Végzetes órák – végzetes döntések. *Munka* 16(1966) 6. sz. 16. l.

1967

Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében, 1931–1939. *Századok* 101(1967) 3–4. sz. 602–620. l. (Stier Miklóssal és Vida Istvánnal közösen.)

1968

Korvin Ottó. *Párttörténeti Közlemények* 14(1968) 4. sz. 179–198. l. (Gecsényi Lajossal közösen.)

Magyar folyóiratok. Történettudományi folyóiratok. [A Párttörténeti Közlemények 12(1966) 4. és 13(1967) 1. számáról.] *Századok* 102(1968) 1–2. sz. 303–305. l. (S monogrammal.)

Pártok és programok a magyar polgári demokratikus forradalom előestéjén. *Tájékoztató* 1968. 5. sz. 7–34. l. (Kende Jánossal közösen.)

Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941. [Bp. 1967. Akadémiai, 349 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 14(1968) 2. sz. 243–246. l.

1969

Csatári Dániel: Forgószeiben. [Magyar–román viszony, 1940–1945. Bp. 1968. Akadémiai, 492 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 24(1969) 6. sz. 100–101. l.

Harc a szakszervezetekért az 1930-as évek második felében. In: *Tanulmányok a magyar szakszervezeti mozgalom történetéről*. Szerk. és bev. Kabos Ernő. Bp. 1969. Táncsics, 359–402. l.

Magyar folyóiratok. Történettudományi folyóiratok. [A Párttörténeti Közlemények 13(1967) 4. és 14(1968) 1. számáról.] *Századok* 103(1969) 1. sz. 188–191. l. (S monogrammal.)

Magyar folyóiratok. Történettudományi folyóiratok. [A Párttörténeti Közlemények 14(1968) 2., 3. és 4. számáról.] *Századok* 103(1969) 4. sz. 825–826. l. (S monogrammal.)

Rajk László (1909–1949). *Párttörténeti Közlemények* 15(1969) 1. sz. 141–182. l. (Strassenreiter Erzsébettel közösen.)

1970

Gondok és eredmények a magyar szakszervezetek történetírásában. *Népszava* 98(1970) 238. sz. 5. l.

Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970. Akadémiai, 261 l., 8 t.

Magyar folyóiratok. Történettudományi folyóiratok. [A Párttörténeti Közlemények 15(1969) 1. és 2. számáról.] *Századok* 104(1970) 2. sz. 455–456. l. (S monogrammal.)

A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től. Bp. 1970. Magyar Történelmi Társulat, 224 l., 37 t. (Jenei Károllyal és Gáspár Ferencsel közösen.)

A Szegedi Szalámigyár száz éve. Szeged, 1970. Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciója, 123 l. ill. (Mann Miklóssal közösen.)

Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. [Bp. 1969. Kossuth, 189 l., 8 t. /Népszerű történelem./ Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 25(1970) 2. sz. 95–96. l.

1971

Kommunista mozgalom az egyetemeken a 30-as évek elején. *Budapest* 9(1971) 7. sz. 19–20. l.

Milotay István pályaképéhez. *Századok* 105(1971) 3–4. sz. 709–735. l.

1972

Bethlen István titkos iratai. [Sajtó alá rend., bev. Szinai Miklós, Szücs László. Bp. 1972. Kossuth, 492 l., 6 t. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 27(1972) 7–8. sz. 163–165. l.

Munkásmozgalom-történeti lexikon. Szerk. Vass Henrik et al. A szerk. munkatársai: Kende János, – – et al. Írta: Ács Andrásné, [...] – – et al. Bp. 1972. Kossuth, 637, [1] l.

A százéves Népszava. 6. A fasizmus elleni harcban. *Népszava* 100(1972) 288. sz. 4. l.

Üzemtörténet és munkásmozgalom-történet. *Párttörténeti Közlemények* 18(1972) 4. sz. 110–125. l.

1973

Munkásélet az 1920-as években. *Népszava* 101(1973) 4. sz. 8. l.

Vargyai Gyula: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921). [Bp. 1971. Közgazdasági és Jogi, 375 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 19(1973) 1. sz. 214–217. l.

1974

Heimatkunde – Lokalgeschichte. 2. Internationale Konferenz für Betriebsgeschichte, 7–10. Juni, 1972. Gekürztes Protokoll. Org. Fachabteilung für Betriebsgeschichte der Ungarischen Historischen Gesellschaft. Hrsg. von Heimatkundliches Komitee der Patriotischen Volksfront. Red. Péter Sipos. Bp. 1974. Kossuth, 76 l.

Honismeret, helytörténet. Az 1972. június 7–10. között megtartott II. Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia rövidített jegyzőkönyve. Szerk. – –. Bp. 1974. Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága – Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, 181 l.

Rajk László. Bp. 1974. Akadémiai, 195 l., 1 t. /Életek és korok./ (Strassenreiter Erzsébettel közösen.)

Rajk László, 1909–1949. In: *Forradalomban, háborúban.* [Életrajzgyűjtemény.] Szerk. Hetés Tibor. Bp. 1974. Kossuth – Zrínyi, 157–190. l. (Strassenreiter Erzsébettel közösen.)

- Ránki György: A második világháború története. [Bp. 1973. Gondolat, 653 l. ill. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 29(1974) 7. sz. 100–102. l.
- Üzemtörténetírás és munkásmozgalomkutatás. In: *Honismeret, helytörténet. Az 1972. június 7–10. között megtartott II. Nemzetközi Üzemtörténeti Konferencia rövidített jegyzőkönyve*. Szerk. – –. Bp. 1974. Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága – Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztály, 91–101. l.

1975

- Bolgár és magyar történészek tanácskozása Budapesten (1974. november 26–28.). *Párttörténeti Közlemények* 21(1975) 2. sz. 186–189. l.
- Az egység útján. A Kereskedelmi-, Pénzügyi és Vendéglátóipari Dolgozók Szakszervezetének története*. Szerk. Kabos Ernő, – –. Bp. 1975. Táncsics, 350 l., 27 t. ill.
- Factory-history and the History of Labour Movement in Hungary. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21(1975) 1–2. sz. 171–182. l.
- Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. [Szerk., sajtó alá rend. és bev. Glatz Ferenc. Bp. 1971. (K. n.) 303 l. Ismertetés.] *Századok* 109(1975) 2. sz. 455–457. l.
- A kommunisták a szakszervezetekben. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből*. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. – –. Bp. 1975. Táncsics, 161–163. l. (S. P. monogrammal.)
- Küzdelem a szakszervezetek védelméért. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből*. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. – –. Bp. 1975. Táncsics, 170–172. l. (S. P. monogrammal.)
- Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből*. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. – –. Bp. 1975. Táncsics, 298 l., 50 t. ill.
- Munkásélet az 1920-as években. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből*. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. – –. Bp. 1975. Táncsics, 114–116. l. (S. P. monogrammal.)
- Munkásszakszervezetek a Horthy-rendszer első éveiben. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből*. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. – –. Bp. 1975. Táncsics, 117–119. l. (S. P. monogrammal.)
- Nemzetközi tudományos tanácskozás Berlinben a fasiszmus fölött aratott győzelem 30. évfordulóján. *Párttörténeti Közlemények* 21(1975) 3. sz. 215–221. l.
- A Népszava a fasiszmus elleni harcban. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből*. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. – –. Bp. 1975. Táncsics, 173–175. l. (S. P. monogrammal.)
- Társadalomtörténet – struktúraváltás. (Egy pályázat margójára.) *Népszava* 103(1975) 263. sz. 7. l.

1976

- Alphabetical Catalogue of the Books and Pamphlets of the International Institute of Social History. Amsterdam, 1970. (A Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet alfabetikus könyv- és röpiratkatalógusa.) [Ismertetés.] In: *A*

- nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János. Bp. 1976. Kossuth, 241–242. l.
- Ébren tartani a jobb jövő reményét. Száz éve született dr. Madzsar József. *Népszabadság* 34(1976) 61. sz. 6. l.
- Évkönyvek a nemzetközi munkásmozgalom történetéből. [A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1975. Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János. Bp. 1974.; A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1976. Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János. Bp. 1975. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 31(1976) 12. sz. 86–88. l.
- Magyarország története tíz kötetben. 8. kötet. 1918–1919, 1919–1945. [Szerk. biz. vez. Pach Zsigmond Pál. Szerk. Ránki György. Bp. 1976. Akadémiai, 1400 l., 40 t. ill. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 31(1976) 8–9. sz. 141–145. l.
- Munkásmozgalom-történeti lexikon.* Szerk. Vass Henrik et al. Írta: Ács Andrásné, [...] – et al. 2. jav. és bőv. kiad. Bp. 1976. Kossuth, 711 l.
- Tanulmány és könyv a NÉKOSZ-ról. [A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban. Szerk. Pataki Ferenc. Bp. 1974. Tankönyvkiadó, 461 l., 15 t. ill.; Szemere Vera: A NÉKOSZ történetéhez. Párttörténeti Közlemények 21(1975) 4. sz. 3–50. l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 31(1976) 3. sz. 102–104. l.
- Tudományos emlékülés Berlinben a fasizmus felett aratott győzelem 30. évfordulója alkalmából. [Berlin, 1975. április 8–9.] In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1977.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János. Bp. 1976. Kossuth, 257–259. l.
- Végh Oszkár: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei (1868–1918). [Bp. 1975. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 209 l. /Történelmi tanulmányok./ Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 22(1976) 3. sz. 233–235. l.

1977

- Sallai Imre. *Magyar Hírlap* 10(1977) 296. sz. 7. l.
- The Trade Unions, Employers and the State in Hungary during the early 1920's. In: *Studies on the History of the Hungarian Trade-union Movement.* Eds. by E. Kabos, A. Zsilák. Bp. 1977. Akadémiai, 123–152. l.
- Az üzemtörténeti irodalom honismereti tapasztalatai. *Honismeret* 1977. 6. sz. 23–25. l.

1978

- Az angol külügyminisztérium iratai Sallai Imre, Fürst Sándor és Karikás Frigyes pereiről. Közli: H. Haraszi Éva, –. *Párttörténeti Közlemények* 24(1978) 4. sz. 211–232. l.
- Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. [Bp. 1978. Akadémiai, 310 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 33(1978) 8–9. sz. 142–143. l.
- Ez volt a Volksbund. [Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. Bp. 1978. Kossuth, 417 l. Ismertetés.] *Népszabadság* 36(1978) 259. sz. 7. l.

- Kommunista szervezkedés a magyarországi egyetemeken az 1930-as évek első felében. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1919–1945.* Főszerk. Vass Henrik. Szerk. Szabó Ágnes. Bp. 1978. Kossuth, 203–257. l.
- A kommunisták a szakszervezetekben. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.* 2. jav. és bőv. kiad. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. —. Bp. 1978. Táncsics, 170–172. l. (S. P. monogrammal.)
- Küzdelem a szakszervezetek védelméért. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.* 2. jav. és bőv. kiad. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. —. Bp. 1978. Táncsics, 179–181. l. (S. P. monogrammal.)
- Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.* 2. jav. és bőv. kiad. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. —. Bp. 1978. Táncsics, 324 l. [120 t.] ill.
- A magyar népfront története. Dokumentumok, 1935–1976. 1–2. köt. [Főszerk. Szabó Bálint. Szerk. Feles Györgyné, Pintér István, Szabó Éva. Bp. 1977. Kossuth, 480, 512 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 33(1978) 3. sz. 102–104. l.
- Míg megvalósul gyönyörű képességünk a rend. A magyar munkásmozgalom története, 1918–1978.* Bp. 1978. Móra – Kossuth, 157 l. ill. /Képes történelem./ (Blaskovits Jánossal, Filyó Mihállyal és Kende Jánossal közösen.)
- Munkásélet az 1920-as években. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.* 2. jav. és bőv. kiad. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. —. Bp. 1978. Táncsics, 124–126. l. (S. P. monogrammal.)
- Munkásszakszervezetek a Horthy-rendszer első éveiben. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.* 2. jav. és bőv. kiad. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. —. Bp. 1978. Táncsics, 127–129. l. (S. P. monogrammal.)
- A Népszava a fasizmus elleni harcban. In: *Küzdelmes évszázad. Fejezetek a magyar munkásmozgalom történetéből.* 2. jav. és bőv. kiad. Főszerk. Vass Henrik. Szerk. —. Bp. 1978. Táncsics, 182–184. l. (S. P. monogrammal.)
- Politikai programok Magyarországon az 1918-as polgári demokratikus forradalom előestéjén. *Párttörténeti Közlemények* 24(1978) 3. sz. 116–143. l. (Kende Jánossal közösen.)
- Rajk László.* 2. kiad. Bp. 1978. Akadémiai, 196 l. 1 t. /Életek és korok./ (Strassenreiter Erzsébettel közösen.)
- Tudományos emlékülés a „100%” félévszázados jubileuma alkalmából. (1977. szeptember 26.) *Párttörténeti Közlemények* 24(1978) 1. sz. 171–180. l.
- Történetelméleti és módszertani tanulmányok. [Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1977. Gondolat, 396 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 33(1978) 8–9. sz. 140–142. l.
- Üzemtörténet és munkásmozgalomtörténet. In: *Munkásmozgalomtörténet, társadalomtudományok. Elméleti és módszertani tanulmányok.* Szerk. Vass Henrik, Sipos Levente. Bp. 1978. Akadémiai, 261–274. l.

1979

- Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat sajtótörténeti pályázatáról. *Századok* 113(1979) 4. sz. 742–744. l.
- Emlékiratok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. [Fehér Lajos: Így történt. Bp. 1979. Magvető, 578 l., 40 t. /Tények és tanúk./; Kállai Gyula:

- A magyar függetlenségi mozgalom, 1936–1945. 6. kiad. Bp. 1978. Magvető, 557 l. /Tények és tanúk./; Szántó Zoltán: Egy per, ötven év távlatából. Bp. 1978. Magvető, 101 l. /Tények és tanúk./ Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 34(1979) 10. sz. 111–113. l.
- Hatvan év múltán a Magyarországi Tanácsköztársaságról. *Társadalmi Szemle* 34(1979) 3. sz. 3–11. l.
- A katolikus egyház a magyarországi politikai életben. [Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950). Bp. 1977. Kossuth, 301 l.; Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923. Bp. 1977. Akadémiai, 357 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 25(1979) 4. sz. 243–246. l.
- Magyarország és a II. világháború kezdete. *Magyar Hírlap* 12(1979) 203. sz. 6. l.
- A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek kapcsolatai az 1920-as években. *Párttörténeti Közlemények* 25(1979) 4. sz. 3–42. l.
- A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség és az 1920. évi lengyel–szovjet háború. In: *El a kezeket Szovjet-Oroszországtól! Tanulmányok.* Szerk. Jemnitz János, Surányi Róbert, Tokody Gyula. Előszó: Harsányi Iván. Bp. 1979. Kossuth, 189–198. l.
- Nyilasmozgalmak, 1931–1944. [Kronológia.] *História* 1(1979) 4. sz. 18–19. l.
- Petrák Katalin: A szervezett munkásság küzdelme a korszerű társadalombiztosításért. [Bp. 1978. Táncsics, 442 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 34(1979) 1. sz. 92–93. l.
- Történész szemmel az Októberi vasárnap című filmről. [Kovács András filmje.] *História* 1(1979) 1. sz. 18. l.
- Üzemtörténet és munkásmozgalomtörténet. In: *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok.* Szerk. Incze Miklós. Bp. 1979. Magyar Történelmi Társulat, 195–207. l.

1980

- Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború végén. *Valóság* 23(1980) 2. sz. 70–85. l. (Vida Istvánnal közösen.)
- Az egység jegyében. Az építő-, fa- és építőanyagipari dolgozók osztályharcos mozgalomának története. Szerk. –. Bp. 1980. Táncsics, 385 l., [88 t.] ill.
- A győzelemről – 35 év múltán. *Társadalmi Szemle* 35(1980) 5. sz. 50–59. l.
- Jegyzetek Fábri Zoltán új filmjéhez. [Fábián Bálint találkozása Istennel.] *História* 2(1980) 2. sz. 18–19. l.
- A Ludas Matyi 1945. évi számaiból. Összeállította: –. *História* 2(1980) 1. sz. 25. l.
- A Magyarországra irányuló USA-propaganda a második világháború időszakában. (A Történész Világkongresszus anyagából.) *Párttörténeti Közlemények* 26(1980) 4. sz. 161–162. l. (Vida Istvánnal közösen.)
- Míg megvalósul gyönyörű képességünk a rend. A magyar munkásmozgalom története, 1918–1978. 2. kiad. Bp. 1980. Móra, 157 l. ill. /Képes történelem./ (Blaskovits Jánossal, Filyó Mihállyal és Kende Jánossal közösen.)

Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. *Párttörténeti Közlemények* 26(1980) 1. sz. 3–21. l. (Kende Jánossal közösen.)

Péter János: A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből, 1939–1941. [Bp. 1979. Kossuth, 145 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 35(1980) 4. sz. 108–111. l.

Az üzemtörténeti kutatás eredményei és helyzete Magyarországon, 1973–1979. *Századok* 114(1980) 6. sz. 1021–1028. l.

„A város érdes részén...” Összeáll. Glatz Ferenc. Közrem. – –. In: *Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből.* Szerk. Hanák Péter. Bp. 1980. Gondolat, 207–228. l.

1981

Egy lejáratott fogalom rehabilitálása. Munkásfotó, szociofotó. *História* 3(1981) 4. sz. 24–25. l.

A magyarországi munkásművelődés kapitalizmus kori történetéhez. In: *Munkásművelődés hajdan és ma. A III. megyei munkásmozgalom-történeti hét (1980. október 15–24.) előadásainak szövege.* Szerk. Bényei Miklós. Debrecen, 1980 [1981!]. Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, 6–26. l. /Források és adatok Hajdú-Bihar megye művelődéstörténetéhez./

A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség római kongresszusa 1922-ben. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1981. Kossuth, 171–176. l.

Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944. [Bp. 1980. Kossuth, 443 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 36(1981) 3. sz. 102–106. l.

Tanúságtevők. 4/a. köt. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből, 1919–1933. [Vál. és szerk. Petrák Katalin. Bp. 1981. Kossuth, 487 l. ill. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 36(1981) 12. sz. 109–111. l.

A „végjáték” előjátékai. A Századunk című televíziós sorozathoz. *Népszabadság* 39(1981) 86. sz. 9. l.

1982

Imrédy Béla vagy Hanzély Imre? [Málnay Levente: Ítélet és igazság című filmjéről.] *História* 4(1982) 3. sz. 28–29. l.

Lakosságcsere Magyarországon és Csehszlovákiában, 1945–1949. [Kronológia.] *História* 4(1982) 4–5. sz. 39–41. l. (S. P. monogrammal.)

Munkáskultúra és a helytörténeti kutatás kérdései az 1981. évi linzi konferencián. *Párttörténeti Közlemények* 28(1982) 1. sz. 188–191. l.

Munkásmozgalom és munkásművelődés Magyarországon a kapitalizmus viszonyai között. In: *Műveltség – művészet – munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről.* Szerk. Vass Henrik, Sipos Levente. Bp. 1982. Népszava, 11–40. l. (Kende Jánossal közösen.)

Nagy Zsuzsa, L.: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok, 1919–1931. [Bp. 1980. Akadémiai, 242 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 28(1982) 3. sz. 218–222. l.

Területi, népességi és gazdasági változások Magyarországon, 1920. *História* 4(1982) 4–5. sz. 51. l. (S. P. monogrammal.)

1983

Eucharistia, 1938. *História* 5(1983) 5–6. sz. 31. l.

A forráskezelés egyes kérdései a munkásmozgalomtörténet-írásban. *Üzemtörténeti Értesítő* 2(1983) [2. sz.] 1–6. l.

Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon, 1870–1910. *Történelmi Szemle* 26(1983) 2. sz. 238–254. l. (Kende Jánossal közösen.)

A magyar ellenforradalmi rendszer kormánypártjairól. In: *A fasizmus ideológiájáról. A fasizmus néhány ideológiai kérdése. Tudományos tanácskozás, Budapest, 1983. február 24–25.* Szerk. Harsányi Iván, Bakonyiné Ficúra Judit. Bp. 1983. Kossuth, 214–233. l.

Mindszenty József és az amerikai követség. *História* 5(1983) 5–6. sz. 40–42. l.

A nemzetközi munkásmozgalom-történet kutatóinak XVII. linzi konferenciája (1981. szeptember 9–11.). – A nemzetközi munkásmozgalom-történet kutatóinak XVIII. linzi konferenciája (1982. szeptember 14–18.). In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1983. Kossuth, 301–305. l.

Pergőtűzben. Sára Sándor filmsorozata a 2. magyar hadseregről. *História* 5(1983) 1. sz. 18–19. l.

Peyer Károly a magyar munkásmozgalomban 1944-ig. *Századok* 117(1983) 6. sz. 1280–1321. l.

The Policy of the United States towards Hungary during the Second World War. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29(1983) 1. sz. 79–110. l. (Vida Istvánnal közösen.)

Rajk László (1909–1949). *Társadalmi Szemle* 38(1983) 5. sz. 76–86. l.

A szakszervezetek a munkásművelődésért, 1867–1944. In: *Műveltség – művészet – munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről.* Szerk. Vass Henrik, Sipos Levente. 2. köt. Bp. 1983. Népszava, 74–125. l.

1984

Az ellenforradalmi rendszer politikájának felelőssége Magyarország második világháborús katasztrófájában. 1–2. rész. *Társadalmi Szemle* 39(1984) 6. sz. 95–106. l.; 7–8. sz. 88–101. l. (Vida Istvánnal közösen.)

Közhangulat 1951-ben. [Hangulatjelentések.] Közzéteszi: –. *História* 6(1984) 2. sz. 16., 20–21. l.

Rajk László. In: *Politikus pályák.* Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1984. Kossuth, 155–170. l.

- Román csapatok Magyarországon. Ténybeli kiigazítások M. Muşat és F. Tanasescu cikkéhez. *História* 6(1984) 5–6. sz. 36–40. l. (Kende Jánossal közösen.)
- A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1890–1930.* Bp. 1984. Akadémiai, 129 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből, 103./
- Tisztikar és politika, 1919–1944. *História* 6(1984) 5–6. sz. 46–47. l.
- Ünnepnap „Futbóliában”, avagy hajrá magyarok! [Az 1954. május 23-ai Magyarország–Anglia válogatott labdarúgó mérkőzésről.] Közzéteszi: –. *História* 6(1984) 4. sz. 30–32. l.

1985

- Carl Legien (1861–1920) In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1986.* Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp. 1987. Kossuth, 207–210. l.
- Az 1944. év históriája.* Szerk. Glatz Ferenc. A szerk. munkatársai: Pók Attila, Póto János, –. Bp. 1984 [1985!]. Lapkiadó Vállalat, 174 l. /*História* könyvek./
- [Az 1944. év kronológiája.] Összeáll. Pók Attila, –., Szabó Róbert, Szócs Gábor. In: *Az 1944. év históriája.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1984 [1985!]. Lapkiadó Vállalat, 7–172. l. /*História* könyvek./
- Az 1945. augusztus 27-én megkötött szovjet–magyar gazdasági egyezmény és a nyugati diplomácia. *Külpolitika* 12(1985) 4. sz. 102–123. l. (Vida Istvánnal közösen.)
- Fedőneve: Intrepid. [A brit titkosszolgálat a II. világháborúban.] *História* 7(1985) 4. sz. 15–16. l.
- Der Internationale Gewerkschaftsbund und die Frage des Friedens. In: *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. („XIX. Linzer Konferenz” 1983.) Arbeiterbewegung und Friedensfrage 1917–1939. Spontaneität und Organisation in der Arbeiterbewegung als methodologisches Problem.* Bearbeitet von Evelyn Gröbl. Wien, 1985. Europaverlag, 229–248. l. /Geschichte der Arbeiterbewegung – ITH-Tagungsberichte, Bd. 20./
- Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezettsége Magyarországon, 1919–1938. In: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig. Tudományos tanácskozás Győrben, 1984. január 26–27.* Szerk. Sipos Levente. Győr, 1985. Győr-Sopron Megyei Lapkiadó Vállalat, 46–60. l.
- The main Questions of the History of the Hungarian Resistance Movement. In: *Europäischer Widerstand im Vergleich. Die Internationalen Konferenzen Amsterdam.* Hrsg. von Ger van Roon. Berlin, 1985. Siedler, 349–363. l.
- Rajniss Ferenc naplója. In: *Az 1944. év históriája.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1984 [1985!]. Lapkiadó Vállalat, 137–140. l. /*História* könyvek./
- The Soviet–Hungarian Economic Agreement signed on Aug. 27, 1945 and Western Diplomacy. *Külpolitika* 1985. Különszám [*Hungary in the International Environment.* Ed. Mátyás Szűrös (et al.)], 147–174. l. (Vida Istvánnal közösen.)

A szakszervezetek Magyarországon 1944. március 19. után. In: *Az 1944. év históriája*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1984 [1985!]. Lapkiadó Vállalat, 55–58. l. /Historia könyvek./

A szociáldemokraták és a paktum. *História* 7(1985) 1. sz. 16–17. l.

The Working Class Movement and Culture in Hungary 1867–1944. In: *Etudes Historiques Hongroises 1985*. Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Resp. de la publ. F. Glatz, E. Pamlényi. 2. köt. Bp. 1985. Akadémiai, 305–328. l.

1986

Flugblätter und Flugschriften zur ungarischen Räterepublik, 1919. [Deutschsprachige Drucke aus Budapester Sammlungen. Hrsg. von. Karl Nehring. München, 1981. XI, 162 l. /Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Ser. C., Bd. 12./ Ismertetés.] *Századok* 120(1986) 1. sz. 209–211. l. (Glatz Ferencsel közösen.)

Hruscsov Magyarországon (1958. április). *História* 8(1986) 5–6. sz. 7. l.

Industrial Workers and Assimilation in Hungary, 1870–1910. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32(1986) 1–2. sz. 51–68. l. (Kende János-sal közösen.)

Az ipari munkásság gazdasági harcai. *Társadalmi Szemle* 41(1986) 3. sz. 51–61. l.

Korszakokon át a múlttól a jelenig. [Balogh Sándor – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác: Magyarország a XX. században. Bp. 1985. Kossuth, 535 l. Ismertetés.] *Népszabadság* 44(1986) 269. sz. 13. l.

A közös múlt közös hagyományairól. [Beszámoló az osztrák–magyar munkásmozgalom-történeti konferenciáról, Graz, 1986. szeptember 5–8.] *Népszabadság* 44(1986) 255. sz. 4. l. (Jemnitz Jánossal közösen.)

Die kulturelle Tätigkeit der Arbeiterbewegung Ungarns bis 1914. In: *Arbeiterbewegung in Österreich und Ungarn bis 1914. Referate des österreichisch-ungarischen Historikersymposiums in Graz vom 5. bis 9. September 1986*. Hrsg. von Wolfgang Maderthaner. Wien, 1986. Europaverlag, 35–45. l. /Materialien zur Arbeiterbewegung, No. 45./

Legális munkásmozgalom a Horthy-rendszerben. *Társadalmi Szemle* 41(1986) 7. sz. 49–60. l.

Munkástanácsok, üzemi tanácsok. Közzéteszi: Pető Iván, – –. *História* 8(1986) 5–6. sz. 43–44. l.

Politik der Arbeiterparteien und der Grossmächte in Südosteuropa. In: *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung*. („XXI. Linzer Konferenz” 1985.) *Politische und soziale Probleme der Arbeiterklasse am Ende des Zweiten Weltkriegs und in der unmittelbaren Nachkriegszeit. Methodologische Probleme der Erforschung von Arbeiterbewusstsein und Klassenbewusstsein unter Berücksichtigung von Oral History, Memoiren, Tagebüchern u. ä.* Bearbeitet von Helmut Konrad. Wien, 1986. Europaverlag,

120–130. l. /Geschichte der Arbeiterbewegung – ITH-Tagungsberichte, Bd. 22./

Viták az emigrációban. [Kommunisták a Szovjetunióban a két világháború között.] *História* 8(1986) 1. sz. 22–24. l.

1987

Az első Politikai Bizottság. Megválasztva: az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 1919. márciusi VIII. kongresszusán. *História* 9(1987) 4. sz. 7–9. l. (S. P. monogrammal.)

Az ipari munkásság gazdasági harcai. In: *Egy letűnt korszakról, 1919–1945.* Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1987. Kossuth, 93–112. l.

Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok 1945. évi újrafelvételéhez. *Századok* 121(1987) 2–3. sz. 421–467. l. (Vida Istvánnal közösen.)

A legális munkásmozgalom a Horthy-rendszerben. In: *Egy letűnt korszakról, 1919–1945.* Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1987. Kossuth, 163–182. l.

A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 6. köt. [Szerk. és bev. Karsai Elek. Bp. 1986. Népszava Lap- és Könyvkiadó, XLV, 612 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 42(1987) 2. sz. 102–103. l.

Mikor kezdődött Magyarországon... [a személyi kultusz elleni harc]? *História* 9(1987) 5–6. sz. 12. l.

A Szakszervezeti Internacionálé (1919–1939). (A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség.) *Párttörténeti Közlemények* 33(1987) 2. sz. 112–163. l.

Tilkovszky Loránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon, 1919–1945. [Bp. 1986. Kossuth, 175 l. Ismertetés.] *Propagandista* 11(1987) 1. sz. 193–196. l.

1988

A demokrácia zárójelbe került. [Szemelvények a Die Welt 1939-ben megjelent számaiból.] Közzéteszi: –. *História* 10(1988) 5. sz. 33–34. l.

Dolgozók Lapja, 1937–1938. Sajtó alá rend. és bev. –. Bp. 1988. Kossuth, 228 l.

Einige Fragen des Verhältnisses zwischen dem ungarländischen Deutschtum und der Arbeiterbewegung. In: *300 Jahre Zusammenleben – Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987).* / 300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből. *Budapesti Nemzetközi Történeti konferencia (1987. március 5–6.).* Szerk. Hambuch Vendel. 1. köt. Bp. 1988. Tankönyvkiadó, 98–106. l.

A faszizmus változatai Ausztriában. *Társadalmi Szemle* 43(1988) 4. sz. 80–88. l.

Horthy Miklós. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 247. l. /*História* könyvek./ (S. P. monogrammal.)

Kabók Lajos. In: *Életutak. Szakszervezeti vezetők életrajza.* Szerk. Strassenreiter Erzsébet. Bp. 1988. Népszava, 152–172. l.

- Közelebb az igazi Bajcsy-Zsilinszkyhez. [Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Bp. 1986. Kossuth, 253 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 34(1988) 1. sz. 232–234. l.
- Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944).* Bp. 1988. Gondolat, 343 l. ill. /Magyar História./
- A magyar történelem nagy alakjai.* 12. Írta és összeáll. Kende János, –. Főszerk. Vagyóczkyné Kékes Viktória. Bp. 1988. Reflektor, 32 l. ill.
- A magyarországi németiség és a munkásmozgalom viszonyának egyes kérdései. In: *300 Jahre Zusammenleben – Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987).* / 300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeti konferencia (1987. március 5–6.). Szerk. Hambuch Vendel. 1. köt. Bp. 1988. Tankönyvkiadó, 107–113. l.
- Mónus Illés (1888–1944). *História* 10(1988) 2–3. sz. 47–49. l.
- Orosz orientáció 1920 után? Jungerth-Arnóthy Mihály magyar diplomata feljegyzései, 1945. Közzéteszi: –, Szűcs László. *História* 10(1988) 2–3. sz. 25–26. l.
- Az őszirózsás forradalom nemzedéke.* Bp. 1988. Reflektor, 80 l. (Kende Jánossal közösen.)
- Peyer Károly. In: *Életutak. Szakszervezeti vezetők életrajza.* Szerk. Strassenreiter Erzsébet. Bp. 1988. Népszava, 76–99. l.
- Szakszervezetek a felszabadulás után. *História* 10(1988) 6. sz. 23–25. l.
- Szakszervezetek a polgári Magyarországon. *História* 10(1988) 5. sz. 22–25. l.
- A vasas szakszervezet, 1944–1953. *Párttörténeti Közlemények* 34(1988) 3. sz. 3–45. l.

1989

- Gyászszertartás Budapesten, 1956. október 6. [Rajk László.] *História* 11(1989) 3. sz. 22–23. l.
- Horthy Miklós. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 247. l. /História könyvek./ (S. P. monogrammal.)
- Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló.* Sajtó alá rend., bev. és jegyz. –, Szűcs László. Bp. 1989. Zrínyi, 379 l. ill. /Sisak és cilinder./
- A magyar kibontakozás útjai a második világháború idején angolszász szemmel. In: *Kiútkeresés 1943.* Szerk. L. Nagy Zsuzsa, Burucs Kornélia. Bp. 1989. Kossuth, 74–82. l.
- A magyar történelem nagy alakjai.* 11. Írta és összeáll. Kende János, –. Főszerk. Vagyóczkyné Kékes Viktória. Bp. 1988. Reflektor, 32 l. ill.
- A magyar történelem nagy alakjai.* 13. Írta és összeáll. Kende János, –. Főszerk. Vagyóczkyné Kékes Viktória. Bp. 1988. Reflektor, 32 l. ill.
- Migration und Arbeiterbewegung in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35(1989) 1–4. sz. 91–112. l.
- Nagy Imre ideológiai-politikai gondolatvilágáról. *História* 11(1989) 6. sz. 28–30. l.

- Segédlet az általános iskola 8. osztálya számára kiadott történelem tankönyv 1917–1945 közötti fejezeteihez.* Bp. 1989. OPI, 60 l.
- Szakszervezet 1956. A Magyar Vas- és Fémpari Dolgozók Szabad Szakszervezetének programtervezete. Közzéteszi és bev. –. *História* 11(1989) 4–5. sz. 14–15. l.
- Szász Béla: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története.* Szerk. Antal László. Utószó és jegyz. Zinner Tibor. Bp. 1989. Európa – História, 421 [10] l. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, –. /
- Válasz Karsai Lászlónak. [Az új IV-es gimnáziumi történelemtankönyvről.] *Élet és Irodalom* 33(1989) 48. sz. 4. l. (Jóvérné Szirtes Ágotával közösen.)
- Visszaemlékezések 1919-ről.* Vál., szerk., bev. és jegyz. Kende János, –. Bp. 1989. Gondolat, 303 l.

1990

- A banktisztviselő. Imrédy pályája Hitler Európájában. *Magyarország* 27(1990) 30. sz. 20–21. l.
- A csehszlovákiai intervenció. Vélemények a nemzetközi szakszervezeti mozgalomban. Közzéteszi: Czákó Sarolta, –. *História* 12(1990) 1. sz. 29–33. l.
- Zur Gestalt von Illés Mónus. In: *Reformists and Radicals in Hungary.* Ed. by Ferenc Glatz. Bp. 1990. MTA Történettudományi Intézet, 183–190. l. /Études Historiques Hongroises 1990. Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, 5./
- Horthy Miklós: *Emlékirataim.* 3. jav. kiad. Szerk. Antal László. Jegyz. –. Bp. 1990. Európa – História, 417 l., [8 t.] ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, –. /
- A kormányzó. [Horthy Miklós.] *História* 12(1990) 5–6. sz. 3–6., 8–10. l.
- A „kurzus” és a keresztény-nemzeti ideológia kialakulása. *Eszmélet* 2(1990) 6. sz. 109–111. l.
- A magyar szakszervezeti mozgalom négy évtizede, 1945–1986.* Bp. 1990. K. n. 39 l. (Czákó Saroltával közösen.)
- Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött.* 1–2. köt. Szerk. Antal László. Jegyz. Vida István. Bp. 1990. Európa – História, 454, 272 l. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, –. /
- Die sozialdemokratische Partei und liberale Opposition in Ungarn 1919–1939. In: *Das Parteienwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit.* Hrsg. von Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka, Helmut Rumpler. Wien, 1990. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 87–106. l. /Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs./
- A századforduló nemzedéke.* Bp. 1990. Kossuth, 32 l. (Kende Jánossal közösen.)
- Szemelvénygyűjtemény az 1917–1945 közötti történelem tanításához.* Szerk. Horányi István. Összeáll. –, Horányi István, közrem. Jóvérné Szirtes Ágota. Bp. 1990. OPI, 386 l.

- Szöveggyűjtemény az 1945 utáni magyar történelem tanulásához.* Összeáll. Jóvérné Szirtes Ágota, –. Bp. 1990. Tankönyvkiadó, 222 l.
- A világ eseményei a II. világháború után.* Bp. 1990. Tankönyvkiadó, 88 l. (Jóvérné Szirtes Ágotával közösen.)

1991

- Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban.* 1–2. köt. Szerk. Antal László. Előszó: C. A. Macartney. Nem szerzői jegyzetek: Antal László, Borhi László. Utószó: Borhi László. Bp. 1991. Európa – História, 315, 377 l. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, –. /
- A kínai kártya. Szakítás Kína és a Szovjetunió között. *História* 13(1991) 4. sz. 7–8. l.
- A II. világháború és az azt követő békék.* Bp. 1991. Ikva, 139 [2] l. /Korszerű történelem érettségizőknek és felvételizőknek. /
- Nagy Vince: *Októbertől októberig.* 2. jav. kiad. Szerk. Antal László. Előszó: Zilahy Lajos. Jegyz. és utószó: L. Nagy Zsuzsa. Bp. 1991. Európa – História, 508 l. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, –. /
- National Conflicts and the Democratic Alternative in the Austro-Hungarian Monarchy and its Successors. In: *State and Nation in Multi-ethnic Societies. The Breakup of Multinational States.* Eds. by Uri Ra'anan et al. Manchester – New York, 1991. Manchester University Press, 98–109. l.
- Nationale Konflikte und die demokratische Alternative in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie und ihren Nachfolgestaaten. In: *Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften.* Hrsg. von Erich Fröschl, Maria Mesner, Uri Ra'anan. Wien, 1991. Renner Institut – Boston University – Passagen, 141–154. l. /Passagen Politik. /
- A nemzeti kérdés időszerűsége. Nemzetközi konferencia, 1991. *História* 13(1991) 2–3. sz. 54–55. l.
- Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Gewerkschaften 1890–1944.* Bp. 1991. Akadémiai, 150 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 193. /
- A szociáldemokrácia 1919 és 1944 között. *Társadalmi Szemle* 46(1991) 2. sz. 26–30. l.

1992

- Az állam és a munkásmozgalom viszonya Magyarországon, 1919–1944. In: *Állam és társadalom a pannon térségben a két világháború között. Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion Mogersdorf 1985, Kőszeg. / Staat und Gesellschaft in der Zwischenkriegszeit im Pannonischen Raum. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf.* Szombathely, 1992. Vas Megyei Önkormányzati Hivatal Művelődési és Sport Titkársága, 182–223. l. /Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, 17. /

- Gosztonyi Péter: A magyar honvédség a második világháborúban. 2. átdolg. kiad. Bp. 1992. Európa, 420 l. ill. [Ismeretetés.] *BUKSZ* 4(1992) 4. sz. 510–512. l.
- Fegyencek vagy politikai foglyok? [Rákosi Mátyás a börtönben.] *História* 14(1992) 3. sz. 8–9. l.
- Háború páholyból... Magyarország, 1939–1941. *História* 14(1992) 2. sz. 3–7. l.
- Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között. Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései.* Szerk. Antal László. Jegyz. Vargyai Gyula. Bp. 1992. Európa – História, 306 l. ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- Horthy Miklós: *Emlékirataim.* 2. magyarországi kiad. Szerk. Antal László. Jegyz. – –. Bp. 1992. Európa – História, 417 l., [8 t.] ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- Egy időszerű dokumentumgyűjtemény. [A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 9. köt. Vál., összeáll. és jegyz. Beránné Nemes Éva, Kajári Erzsébet. Bp. 1989. Népszava, 474 l.] *Múltunk* 37(1992) 2–3. sz. 287–289. l.
- Kádár János és az 1968. évi bevonulás. *História* 14(1992) 8. sz. 22–25. l.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz.* Előszó: – –. Bp. 1992. Cserépfalvi, 197 l. /Scientia Hungariae./
- Lakatos Géza: *Ahogy én láttam. Visszaemlékezések.* Szerk. Antal László. Jegyz. és utószó: Szakály Sándor. Bp. 1992. Európa – História, 499 l. ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- A II. világháború és az azt követő békék.* 2. kiad. Bp. 1992. Ikva, 139 [2] l. /Korszerű történelem középiskolásoknak./
- Rákosi Mátyás és a szomszédos országok magyarságának ügyei, 1945–1949. Dokumentumrészletek. *Világosság* 33(1992) 8–9. sz. 711–719. l.
- Raoul Wallenberg. *História* 14(1992) 9. sz. 19–22. l.
- Szakszervezetek és szociáldemokrácia. [Gazdag László: „A szociáldemokrácia alkonya?” című cikkéhez.] *Társadalmi Szemle* 47(1992) 7. sz. 87–90. l.
- A Szovjetunió és Jugoszlávia, 1945–1955. *História* 14(1992) 4. sz. 27–31. l.
- Világi ünnepek. Néhány állam munkaszüneti napjai, 1992. *História* 14(1992) 10. sz. 19., 21–22. l.

1993

- Az árulkodó Beneš és a perek természete. Lojális volt-e Sztálinhoz Tuhacsevszkij marsall? [Kun Miklós: „Beneš, az árulkodó – avagy a Csehszlovák Köztársaság elnökének szerepe a szovjet tábornokok pereiben” című cikkéhez.] *Népszabadság* 51(1993) 217. sz. 13. l. (Krausz Tamással közösen.)
- Előportré a névadóhoz. Horthy Miklós, a tengerésztiszt. *Világosság* 34(1993) 6. sz. 18–25. l.
- Háborús bűnös vagy nemzeti hős? Jány-ügy: indokolt igazságtétel, indokolatlan glorifikálás. *Népszabadság* 51(1993) 231. sz. 22. l. (Szabó Péterrel közösen.)

- Horthy Miklós: *Emlékirataim*. 3. magyarországi kiad. Szerk. Antal László. Jegyz. – –. Bp. 1990. Európa – História, 417 l., [8 t.] ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- Horthy Miklós az első világháborúban. *Történelmi Szemle* 35(1993) 1–2. sz. 79–100. l.
- Horthy Miklós, a kormányzó. *Magyar Nemzet* 56(1993) 206. sz. 10. l.
- Huszedik századi egyetemes történelem, 1914–1990. Kézikönyv érettségizőknek és felvételizőknek*. Összeáll. és szerk. – –. Bp. 1993. Ikva, 248 l., [16 t.] ill.
- Jogalkalmazás és alkalmazott történettudomány. [A II. világháború után elítélt tábornokok jogi és történeti rehabilitációjának lehetőségeiről.] *História* 15(1993) 7. sz. 34–35. l. (Vargyai Gyulával közösen.)
- Kit temetnek Kenderesen? Pro és kontra Horthyról. [Interjú. Riporter:] Ocsovai Gábor. *168 Óra* 5(1993) 33. sz. 6–7. l.
- Lehár Antal: Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. Bev. – –: „Hűséges szolgálja az ő urának.” Lehár Antal (1870–1962). *História* 15(1993) 11. (plusz) sz. 3–6. l.
- A Magyar Megújulás Pártja. In: *Jobboldali radikalizmus tegnap és ma. Cikk, előadások*. Szerk. Feitl István. Bp. 1993. Politikátörténeti Alapítvány, 60–70. l. /Politikátörténeti füzetek./
- Meggyászolni, de nem glorifikálni. – A doni hadseregről és parancsnokáról. [Interjú. Riporter:] N. Sándor László. *Magyar Hírlap* 26(1993) 14. sz. 8. l.
- Mindszenty – antifasizmus, 1944. Dokumentumközlés. Közzéteszi: – –. *História* 15(1993) 5–6. sz. 57–59. l.
- A munkásotthonok [a két világháború között]. *História* 15(1993) 2. sz. 28–29. l.
- Rendszerváltás, folytonosság, restauráció? 1918–1945. *História* 15(1993) 7. sz. 15–18. l.
- Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Szerk. Antal László. Jegyz. Romsics Ignác. Bp. 1993. Európa – História, 323 l. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- Változások a szovjet politikában Sztálin halála után. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 403–408. l.

1994

- Adattár a második világháború történetéhez*. Bp. 1994. História – MTA Történettudományi Intézet, 150 l. ill. /História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 2./
- Amerikai dilemma a győzelem évében. *História* 16(1994) 9–10. sz. 44–46. l.
- Barcza György: *Diplomata emlékeim, 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*. 1–2. köt. Összeáll. és szerk. Antal László. Jegyz. és utószó: Bán D. András. Bibliográfiai utószó: John Lukacs. Bp. 1994. Európa – História, 586, 430 l. ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- Háborúból háborúba, békétől békéig, 1914–1947*. Diószegi István, Galántai József, – – műveiből összeáll., kieg. és szerk. Szigeti László. Bp. 1994. Ikva, 319 l. ill. /Történelmi kézikönyvtár középiskolásoknak. Sorozatszerk. – –./

- Horthy Miklós és Magyarország német megszállása, 1944. április. *História* 16(1994) 4. sz. 23–24. l.
- Huszedik századi egyetemes történelem, 1914–1990. Kézikönyv érettségizőknek és felvételizőknek.* Összeáll. és szerk. – –. 2. és 3. utánnny. Bp. 1994. Ikva, 248 l., [16 t.] ill.
- A II. világháború kronológiája. Krónika, 1944. június–augusztus. *História* 16(1994) 3. sz. 18–19. l.
- Migration, Labor Movement and Worker's Culture in Budapest 1867–1914. In: *Roots of the Transplanted.* 1–2. Vol. Eds. by Dirk Hoerder, Horst Rossler, Inge Blank. New York, 1994. Columbia University Press – Boulder, 155–171. l. /East European Monographs./
- Őrsékváltás szavazócédulákkal – 1935. In: *Magyarország XX. századi választási atlasza. 1. Parlamenti képviselőválasztások, 1920–1990. Tanulmányok.* Szerk. Földes György, Hubai László. Bp. 1994. Politikatörténeti Alapítvány, 149–180. l.
- Ős- és okortörténet. Európa, Közel- és Közép-Kelet. Szerk. Kertész István. Bp. 1994. Ikva, 374 l. ill. /Történelmi kézikönyvtár középiskolásoknak. Sorozatszerk. – –./
- A távol-keleti perек. A japánok felelősségre vonása. *História* 16(1994) 1. sz. 18–20. l.
- Tizenkét per Nürnbergben. *História* 16(1994) 1. sz. 6–7. l.

1995

- Az államfő nem bandavezér. Horthy Miklós kormányzó pályájának ismeretlen részleteiről. [Interjú. Készítette:] Hovanyecz László. *Népszabadság* 53(1995) 242. sz. 23. l.
- 1945 – a lehetőség éve. *Népszabadság* 53(1995) 105. sz. 25. l.
- The Historiography of Hungarian Foreign Relations 1919–1922. In: *The History of International Relations in Central and Eastern Europe.* Ed. by Pompiliu Teodor. Cluj-Napoca, 1995. Institute of Central European History – Idea, 38–48. l. (Fülöp Mihállyal közösen.)
- Hungarian Historical Scholarship and Marxism–Leninism. In: *The Soviet System and Historiography, 1917–1989. Preliminary Papers for the Montréal Session.* Ed. by Ferenc Glatz. Assistant ed. Attila Pók. Bp. 1995. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 95–103. l.
- Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és a Nyugat között.* Jegyz. és utószó: Gyarmati György. Bp. 1995. Európa – História, 593 [3] l. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./
- Magyarország nemzetközi mozgástere, 1957–1964. *História* 17(1995) 9–10. sz. 3–5. l.
- Rákosi Mátyás és a kisebbségi magyarok. *História* 17(1995) 8. sz. 22–25. l. [160 címszó Magyarország 20. századi történelméről.] In: *A magyarok krónikája.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1995. Officina Nova, passim.
- A szovjetek és Magyarország, 1945. *História* 17(1995) 2. sz. 3–5. l.

Történelem IV., 1914–1994. A középfokú iskolák számára. Szerk. Jóvérné Szirtes Ágota, – –, Székely Gábor. 4. átdolg. kiad. Bp. 1995. Cégér, 402 l. ill.

1996

Heszlényi József: Feljegyzések. Kassa, 1939. szeptember 2-án. Közread., jegyz. és bev. – –: Heszlényi József feljegyzései a magyar katonai felső vezetésről az 1930-as évek második felében. *Századok* 130(1996) 3. sz. 677–695. l.

A Horthy-kormányzat a szélsőjobb ellen, 1936–1941. *História* 18(1996) 3. sz. 3–5. l.

Horthy Miklós otrantói csatája. *História* 18(1996) 8. sz. 30–31. l.

Hungary: The Occupied Satellite. In: *Anpassung, Kollaboration, Widerstand.* Hrsg. von Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto. Berlin, 1996. Metropol, 243–256. l. /Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Bd. 1./

Imrédy Béla „csodás forradalma”. *Rubicon* 7(1996) 10. sz. 23–27. l.

Kormány, kormányzó, parlament. Állam és hatalom a Horthy-korszakban. *Rubicon* 7(1996) 1–2. sz. 34–39. l.

Külpolitika és konszolidáció, 1957–1963. *História* 18(1996) 4. sz. 29–30. l.

A magyar külpolitika az enyhülés időszakában, 1962–1973. *História* 18(1996) 9–10. sz. 4–6. l.

A magyar társadalom fejlődésének új feltételei a második világháború előestéjén és a háború időszakában, 1938–1945. In: *Vissza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Szerk. Izsák Lajos, Stemler Gyula. Bp. 1996. Napvilág, 331–339. l.

Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. – –. Szerk. Ravasz István. Bp. 1996. Petit Real – Magyar Hadtudományi Társaság, 584 l. ill.

[160 címszó Magyarország 20. századi történelméről.] In: *A magyarok krónikája.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. változatlan kiad. Bp. 1996. Officina Nova, passim.

Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.* 1–2. köt. Vál., sajtó alá rend. és jegyz. Csorba László. Utószó: Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 1996. Európa – História, 459, 510 l. ill. /Extra Hungariam. Sorozatszerk. Glatz Ferenc, – –./

Történeti fogalmak kyszótára. Összeáll. és szerk. Simándi Irén. Írta: Föglein Gizella, [...] – – et al. Bp. 1996. Korona, passim.

Two Armies – Two Occupations. Hungary 1944–1945. In: *The End of the War in Europe 1945. Conference Proceedings.* Ed. by Gill Bennett. London, 1996. HMSO, 173–182. l.

1997

Horthy Miklós és a különítményesek. *História* 19(1997) 4. sz. 26. l.

Hungary in the German Sphere of Interest. In: *Die „Neuordnung” Europas. NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten.* Hrsg. von Richar J. Overly, Gerhard Otto, Johannes Houwink ten Cate, Wolfgang Benz. Berlin, 1997.

- Metropol 241–256. 1. /Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Bd. 3./
- Keitel vezértábornagy visszaemlékezései.* Szerk., bev. és jegyz. – –. Bp. 1997. Kosuth, 203 l.
- Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Főszerk. – –. Szerk. Ravasz István. Jav., bőv. utánnny. Bp. 1997. Petit Real – Magyar Hadtudományi Társaság – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 599 l. ill.
- Mi volt a Waffen-SS? *História* 19(1997) 3. sz. 31–34. l.
- Svájc a második világháború idején. *História* 19(1997) 7. sz. 9., 12–15. l.
- Szállasi Ferenc börtönnaplója, 1938–1940.* Sajtó alá rend. és szerk. Csiffáry Tamás. Bev. és jegyz. – –. Bp. 1997. Budapest Főváros Levéltára – Filum, 269 l.
- A szélsőjobboldal és az agrárkérdés Magyarországon. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából.* Szerk. Sipos Levente, Tóth Pál Péter. Bp. 1997. Napvilág, 332–340. l.
- A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon.* Bp. 1997. MTA Történettudományi Intézet, 279 l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 20./

1998

- Erényi Tibor emlékére. Budapest, 1923. december 10–Budapest, 1998. november 4. *História* 20(1998) 9–10. sz. 51. l.
- The Fascist Arrow Cross Government in Hungary (October 1944–April 1945). In: *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa.* Hrsg. von Wolfgang Benz, Johannes Houwink ten Cate, Gerhard Otto. Berlin, 1998. Metropol, 49–62. 1. /Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, Bd. 4./
- Der Internationale Spielraum Ungarns, 1957–1964. In: *Die Geschichte des Ostblocks.* Hrsg. von Ferenc Glatz. Bp. 1998. Europa Institut, 39–48. l. /Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Bd. 7./
- A „kirekesztés” Magyarországon. Zsidókérdés a két világháború között. *História* 20(1998) 1. sz. 20–22. l.
- Magyarország külpolitikája a XX. században.* Bp. 1998. Aula, 494 l. ill. (Fülöp Mihállyal közösen.)
- Történelem IV., 1914–1994. A középfokú iskolák számára.* Szerk. Jóvért Szirtes Ágota, – –, Székely Gábor. 5. átdolg. kiad. Bp. 1998. Cégér, 402 l. ill.

1999

- A bizalmatlanság eszkalációja. 1968-ról ma. *História* 21(1999) 1. sz. 11. l.
- Büchler József. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 362–363. l.
- Esztergályos János. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 372–373. l.

- Farkas István. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 375–376. l.
- Gál Benő. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 383–384. l.
- Gazdasági és szociális érdekvédelem. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 231–244. l. (Varga Lajossal közösen.)
- Györki Imre. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 390–391. l.
- Dr. Györki Imre (1886–1958). *Múltunk* 44(1999) 1. sz. 170–201. l.
- Élet a Balatonnál a két világháború között. A felfedezett Balaton. *História* 21(1999) 5–6. sz. 43–46. l.
- Az Est-lapok „államosítása” 1939-ben. *História* 21(1999) 4. sz. 16–19. l.
- Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk., bev., az időrendi táblázatot és a személyek adattárát összeáll. – –. Sajtó alá rend. – –, Sipos András. Bp. 1999. Budapest Főváros Levéltára – Osiris, 616 l., [8 t.] ill. /Párhuzamos archívum./
- Kabók Lajos. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 402–403. l.
- Koltói (Kristóf) Anna. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 417. l.
- Magyarország, 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. Szerk., bev., jegyz. és a személyes adattárt összeáll. – –. Sajtó alá rend. és a szerkesztésben közrem. Csiffáry Tamás. Bp. 1999. Palatinus – Ráday Gyűjtemény, 589 l. /Korok és dokumentumok./
- Mónus Illés. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 432–433. l.
- Az MSZDP a magyar politikai életben, 1919–1944. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 129–148. l.
- Őrségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–1998*. Szerk. Földes György, Hubai László. 2. bőv., átd. kiad. Bp. 1999. Napvilág, 146–160. l.
- Pajor Rudolf. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 433–434. l.
- A parlamenti párt [MSZDP] mozgástere 1919–1944 között. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 72–80. l.
- Peyer Károly. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 436–438. l.
- Propper Sándor. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 443–444. l.
- Szabó Imre. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 455–456. l.
- A szakszervezetek struktúrája. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 215–230. l.
- A teheráni konferencia, 1943. A tengelyellenes koalíció próbatétele. *História* 21(1999) 8. sz. 20–23. l.

Történeti fogalmak kisszótára. Összeáll. és szerk. Simándi Irén. Írta: Borsányi-Schmidt Ferenc, [...] – et al. Bőv. és jav. kiad. Bp. 1999. Korona, passim.
 Vanczák János. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Szerk. Varga Lajos. Bp. 1999. Napvilág, 481–482. l.

2000

- Adolf Eichmann: *Tárgyalástól ítéletig. Feljegyzések a börtönből.* Szerk., bev., jegyz. és a személyi adattárat összeáll. –. Ford. Németh Balázs, Wittmann László. Bp. 2000. Trifer, 343 l. ill.
- Eichmann és a holokauszt. *História* 22(2000) 5–6. sz. 49–53. l.
- A félelem ára. [A fegyverkezési verseny a hidegháború korában.] *História* 22(2000) 7. sz. 11. l.
- Gratz Gusztáv emlékiratai. Közread. és bev. Gecsényi Lajos, –. *Történelmi Szemle* 42(2000) 309–369. l.
- A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlás forráskiadási szabályzatra. *Fons* 7(2000) 1. sz. 171–184. l.
- Irigyelt házasság, majd hontalanság. [Horthy Istvánnéről.] *História* 22(2000) 8. sz. 19. l. (S. P. monogrammal.)
- A kormányzó hitvese. Purgly Magdolna, 1881–1959. *História* 22(2000) 2. sz. 20–24. l.
- A kormányzó hitvese: Purgly Magdolna. In: *Asszonyorsok a 20. században.* Szerk. Balogh Margit, S. Nagy Katalin. Bp. 2000. BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, 219–227. l.
- Magyarország története 1914–1945. In: *Magyarország az ezredfordulón. Országstanulmány.* Főszerk. Enyedi György. Bp. 2000. Ceba, 136–176. l.
- Mérlegen a XX. század. Válaszok a szerkesztőség körkérdéseire. *Múltunk* 45(2000) 1. sz. 181–187. l.
- Munkásság és munkásmozgalom. Egy új erő a politika színpadán. *História* 22(2000) 9–10. sz. 21–25. l.
- A nemzetközi munkásmozgalom a századfordulón. *História* 22(2000) 9–10. sz. 21–26. l.
- New Conditions for the Development of Hungarian Society (1938–1945) in Comparison with Central and Eastern Europe. *The Second World War in 20th Century History (Oslo, August 11–12, 2000). Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War* No. 30–31. 1999–2000. 65–74. l.
- [160 címszó Magyarország 20. századi történelméről.] In: *A magyarok krónikája.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 3. jav., bőv. kiad. Bp. 2000. Magyar Könyvklub, passim.
- A távol-keleti perek. In: *Ars boni et aequi. Tanulmányok az ezredvég nemzetközi rendszeréről.* Bokorné Szegő Hanna 75. születésnapjára. Szerk. Rostoványi Zsolt. Bp. 2000. BKÁE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék – Aula, 254–258. l.

Teleki Pál párizsi és londoni útja 1921-ben és a magyar külpolitikai orientáció. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére.* Főszerk. Gergely Jenő. Szerk. Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós. Bp. 2000. ELTE BTK Új- és Legújabb Kori Magyar Történeti Tanszék, 493–498. l.

2001

Bárdossy László pályája. *História* 23(2001) 3. sz. 21–22. l.

Imrédy Béla. *Politikai életrajz.* Bp. 2001. Elektra Kiadóház, 135 l. /Élet-kép./

Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945 [Bp. 2000. Napvilág, 414 l. ill. /Politikatörténeti füzetek./ Ismertetés.]. *Múltunk* 46(2001) 4. sz. 314–317. l.

Politik und Antisemitismus in Ungarn vor 1945. In: *Vorurteil und Rassenhass. Antisemitismus in den faschistischen Bewegungen Europas.* Hrsg. von Hermann Graml, Angelika Königseder, Juliane Wetzel. Berlin, 2001. Metropol, 189–205. l.

Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. Szerk., bev., jegyz., a dokumentumokat és a személyes adattárát összeáll. – –. Bp. 2001. Palatinus, 258 l. /Korok és dokumentumok./

2002

Arcképvázlat Horthy Miklósról. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2002. Magyar Történelmi Társulat – Kossuth, 142–150. l.

The Fascist Arrow Cross Government in Hungary (October 1944–April 1945). In: *Hungary and Finland in the 20th Century.* Eds. by Olli Vehviläinen, Attila Pók. Helsinki, 2002. SKS–FLS, 99–114. l. /Studia Historica, 68./

Újszászy István, a titokzatos tábornok. *História* 24(2002) 2. sz. 28–29. l.

Történeti fogalmak kyszótára. Összeáll. és szerk. Simándi Irén. Írta: Borsányi-Schmidt Ferenc, [...] – – et al. Bőv. és jav. kiad. Bp. 2002. Korona, passim.

Választójogi puccs 1922-ben. *História* 24(2002) 7. sz. 6–10. l.

A zsidóság viszonya a Horthy-rendszerhez (1919–1938). In: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Szerk. Karsai László, Molnár Judit. Bp. 2002. MAZSIHISZ, 627–642. l.

2003

Ambrózy Gyula. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben.* Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 172–173. l.

Bárcziházi Bárczy István. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben.* Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 164–165. l.

A doni hadsereg pusztulása. Pergőtűzben (1983). *História* 25(2003) 1. sz. 14–15. l.

- Frank Tibor: Rooseveltt követve Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934–1941. [Bp. 2002. Corvina, 351 l. ill. Ismertetés.] *Magyar Tudomány* 48[109](2003) 8. sz. 1066–1067. l.
- Horthy Miklósné. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 158–159. l.
- Kánya Kálmán. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 142–143. l.
- A magyar állandó holokausztkiállítás koncepciója. *Múlt és Jövő* 14(2003) 4. sz. 22–27. l. (Karsai Lászlóval és Szita Szabolccsal közösen.)
- Milotay István. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 166–167. l.
- Peyer Károly. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. 2003. Kossuth, 162–163. l.
- Sport és politika. *História* 25(2003) 8–9. sz. 16–20. l.
- Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János: Ifj. Horthy Miklós, a kormányzó kisebbik fia. [Bp. 2002. Holnap, 297 l. ill. Ismertetés.] *Századok* 137(2003) 5. sz. 1264–1265. l.
- A szociális védőháló Magyarországon, 1870–1985. *História* 25(2003) 7. sz. 5–10. l.

2004

- Az ellenzők meghódolása. Szociáldemokraták és pacifisták [az első világháború kitörésekor]. *História* 26(2004) 6–7. sz. 35–37. l.
- Magyarország és a második világháború – kerekasztal-beszélgetés. *Eszmélet* 16(2004) 61. sz. 4–26. l. (Konok Péterrel, Krausz Tamással, Ungváry Krisztiánnal, Vargyai Gyulával és Zeidler Miklóssal közösen.)
- Nemzetvesztő nemzetvezető. Szálasi Ferenc (1897–1946). *História* 26(2004) 9. sz. 4–13. l.
- A szociáldemokrácia és a nemzeti sorskérdések Magyarországon 1868–1948. In: *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*. Szerk. Feitl István, Földes György, Hubai László. Bp. 2004. Napvilág, 319–340. l.
- Vass Henrik emlékére (1915–2004). *Századok* 138(2004) 6. sz. 1501–1503. l.
- A zsidóság és a Horthy-rendszer politikája. *História* 26(2004) 2–3. sz. 8–13. l.

2005

- Ausztria semlegessége a nemzetközi politikában. *História* 27(2005) 5. sz. 27–30. l.
- 60 éve ért véget a második világháború. Válaszok a szerkesztőség kérdéseire. *Eszmélet* 17(2005) 65. sz. 9–45. l. (Pritz Pállal, Székely Gáborral, Ravasz Istvánval, Varga Évával és Konok Péterrel közösen.)
- Horthy Miklós és Magyarország német megszállása. In: *A második világháború*. Szerk. Ungváry Krisztián. Bp. 2005. Osiris, 837–841. l. /Nemzet és Emlékezet./
- Hozzászólás egy sajátos recenzióhoz. [Karsai László – Ungváry Krisztián: Egy sajátos mű a holokausztról (Krausz Tamás: „Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus” című könyvéről). *Élet és Irodalom* 49(2005) 3. sz. 17. l.] *Élet és Irodalom* 49(2005) 10. sz. 16. l.

- Kontinentális blokk vagy keleti hadjárat? Iratok V. M. Molotov 1940. novemberi berlini látogatásáról. *Századok* 139(2005) 1. sz. 135–199. l. (Seres Attilával és Vida Istvánnal közösen.)
- Magyarország, a frontország, 1944–1945. *História* 27(2005) 3. sz. 3–5. l.
- Magyarország szerepe a második világháborúban. In: *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban*. Szerk. Markó György. Bp. 2005. Zrínyi, 15–24. l.
- A második világháború (1939–1945). In: *20. századi egyetemes történet*. 1. köt. *Európa*. Szerk. Németh István. Bp. 2005. Osiris, 203–220. l.

2006

- Egy régi legenda „újrafelfedezése”. A pesti gettó megmeneküléséről. *História* 28(2006) 3. sz. 32–33. l.
- Gyászszertartás Budapesten. 1956. október 6. [Rajk László.] *História* 28(2006) 8–9. sz. 11–12., 14. l.
- Iparfejlesztés és a magyar munkásság. „Élcsapat” és a valóság. *História* 28(2006) 6–7. sz. 18–20. l.
- Kegyetlenkedés a nyugati fronton. [A második világháborúban.] *História* 28(2006) 1. sz. 27. l.
- A munkásarisztokrácia sanyargatása. *História* 28(2006) 4. sz. 20–22. l.
- Nagy Imre: Snagovi jegyzetek. Gondolatok – emlékezések, 1956–1957. [Szerk. Szántó László, Vida István. Előszó: Kende Péter. Bp. 2006. Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, 447 l. Ismertetés.] *Századok* 140(2006) 5. sz. 1331–1332. l.
- A nemzetközi politika 1956-ban. *História* 28(2006) 6–7. sz. 60., 62–65. l.
- A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok. [Összeáll., jegyz. és bev. Baráth Magdolna, Sipos Levente. Ford. Gál Mária. Bp. 2006. Napvilág – Magyar Országos Levéltár, 463 l., [12] t. ill. Ismertetés.] *Századok* 140(2006) 5. sz. 1332–1334. l.
- [160 címszó Magyarország 20. századi történelméről.] In: *A magyarok krónikája*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 4. jav. kiad. Budapest, 2006. Helikon – Alexandra, passim.

2007

- Béketárgyalások és békeszerződések, 1946–1947. *História* 29(2007) 5–6. sz. 3–8. l.
- Egy Horthy-életrajz problémái. *Történelmi Szemle* 49(2007) 3. sz. 429–441. l.
- Az 1973. évi olajválság. Az olajár hatása a világpolitikára. *História* 29(2007) 9–10. sz. 42–45. l.
- Horthy Miklós személyisége és gondolkodásmódja. *Rubicon* 18(2007) 10. sz. 57–61. l.
- A 2. magyar hadsereg tragédiája 1943-ban. *História* 29(2007) 1. sz. 34. l. (S. P. monogrammal.)
- Téli hadviselés a 20. századi világháborúkban, 1914–1918, 1939–1945. *História* 29(2007) 1. sz. 30–33., 35. l. (Pollmann Ferencsel közösen.)

2008

- Arcképvázlat Horthy Miklósról. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei.* [Szerk. n.] Bp. 2008. Kossuth, 337–345. l.
- A békeszerződések (1920, 1947). *História* 30(2008) 4–5. sz. 14–15. l.
- Az Egyesült Államok, a NATO és az 1968-as csehszlovákiai szovjet intervenció. *Történelmi Szemle* 50(2008) 3. sz. 383–405. l.
20. század: nagy szembenállás, majd nagy hallgatás. *História* 30(2008) 4–5. sz. 14–15. l.
- Kunfi Zsigmond, a kétkedő forradalmár. Szociáldemokrácia 1918-ban. *História* 30(2008) 9. sz. 27–29., 31–32. l.
- Lenin a XXI. században. [Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Bp. 2008. Napvilág, 547 l. Ismertetés.] *Népszabadság* 66(2008) 297. sz. Hétvége mell. 5. l.

2009

- Horthy Miklós otrantói csatája. In: *Az első világháború.* Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009. Osiris, 618–620. l. /Nemzet és Emlékezet./
- Kell-e szeretnünk Horthy Miklóst? [Interjú. Készítette:] Gündisch Mónika. *Vasárnapi Hírek* 25(2009) 39. sz. 9. l.
- Kronológia, 1941–1944. *História* 31(2009) 4. sz. 19–22. l.
- Kultuszt teremtő bevonulás. Horthy Miklós útja 1919-ben Szegedtől Budapestig. *Hetek* 13(2009) 49. sz. 16. l.
- A magyar katonai elit és a rehabilitáció. Vitatott kérdések. *História* 31(2009) 4. sz. 28–29. l.
- Magyarország a vesztes oldalon. *História* 31(2009) 8. sz. 13–16. l.
- A világ 1956-ban. In: *Ismét válaszüton, avagy a magyarországi zsidóság és az 56-os forradalom.* Főszerk. Schőner Alfréd. Szerk. Oláh János. Bp. 2009. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 71–80. l.

2010

- Rendszerváltozás Dél-Afrikában 1990–1994. *História* 32(2010) 3. sz. 25–28. l.
- Út az embertelenségbe. Hóman Bálint, a pártpolitikus. *Hetek* 14(2010) 17. sz. 16–19. l.*

Összeállította: Pótó János

* Az anyaggyűjtés lezárult: 2010. máj. 13.

Niederhauser Emil

1923–2010*

Nagy tudóst temetünk, kiváló kollégánkat és barátunkat. Olyan történészt, akinek emberi sorsa és tudományos munkássága tökéletesen összefonódik, s akár példázhatná a Duna-táj régi és mai történelmét. Azét a világot, melyben a történettudós nemcsak a múlt ismerője, hanem egyben a jövő egyik alakítója, ha nem is olyan mértékben, mint volt az előző két-három században, amikor a nemzetek születtek. Niederhauser Emil egész életét ennek a sajátos funkciójú szakmának szentelte. A modern szerzetesek csendes, kiegyensúlyozott magánéletét élte – talán azért is, mert valamikor lelkésznek készült. Még inkább azért, mert mindenestől a tudománynak, a szakma műhelyeinek, közösségeinek, mindenekelőtt a *Történettudományi Intézet* műhelyének, ezen igazán tartós családjának áldozta magát.

Nem aszkétaként, hanem inkább szelíd humorral, indokolt szkepszissel a múlt, a jelen folyamatainak alakítóival, s persze az egész kelet-európai történetírással szemben is.

Pozsonyban született 1923. november 16-án, a többnyelvű, magyar arcú városban, a magyar politikai nemzet tagjaként, s a kisebbségi lét vállalása tartotta meg magyarnak, majd emiatt kényszerült a háború végén szüleivel együtt átjönni Magyarországra. Mégsem tekintette magát mártírnak, nem lett frázisos hazafi. Szívesen beszélt Pozsonyról – de csak ha kérdezték. Akik közelebből ismertük, tudtuk: tudományos indulását, mentalitását alapvetően határozta meg a szülővárosában visszatükröződő sokfelvonásos kelet-európai történelmi dráma. Azt viszont minden munkája: a népszerűsítő cikktől, interjútól a monográfiáig mutatta, hogy nem engedte a csábításnak, a régiókban máig szinte a kötelező nemzeti siránkozásnak, az úgynevezett sorsóbégátásnak.

*

Legrégebbi kollégánkat búcsúztatjuk.

Egyetemi tanulmányai, Pozsony és Budapest után egy évvel, 1949-től a *Kelet-európai Tudományos Intézet*, illetve a *Történettudományi Intézet* munkatársa; igen hamar az egyik legmegbízhatóbb és legdolgosabb kutatója. Sokak fölémelte az ókort és a középkort is egyformán átfogó imponálóan klasszikus műveltsége, széles körű, s tovább bővülő nyelvtudása, irigylésre méltó memóriája. Nem véletlen, hogy sokáig az akkoriban igencsak fontos dokumentációs osztályt vezette, elvégre maga is élő lexikon volt.

* Niederhauser Emil temetésén 2010. ápr. 19-én elmondott búcsúztató.

De kellő alázattal vállalt el minden szakmai és szakmaközei feladatot. Igazi robotosa volt az intézetnek. Hajdan ő volt a főtolmács, egész szakmánkban a legbriliánsabb, még oroszból is, noha 1967-ig nem is látta a Szovjetuniót. Szerkesztett bibliográfiákat, szakkatalógust, konferenciaköteteket, egyetemi célú szöveggyűjteményeket, fordított, írt jegyzeteket, részanyagokat. Lektorálta, javítgatta ma már ki tudja hány kolléga kéziratát, témákat, koncepciót adott. Közösségi ember volt, azon belül a szolgáló típus. Azért is, mert tudta, hogy szeretik őt, azok is, akik nagyon más világnézetet képviseltek. Szerették már az Eötvös Kollégiumban, s Debrecenben is, ahol 1951-től mellékállásban évtizedekig tanított. Lehet, hogy ez a szeretet és a belső béke, ami oly kevés embernek adatott meg, lehet, hogy ez őrizte meg sokáig vonásaiban is hihetetlenül fiatalosnak. 1984-től már fáradtabban, de – ahogyan maga mondta – „németes kötelességtudattal” tartotta előadásait, szemináriumait az *Eötvös Loránd Tudományegyetemen* (ELTE). Tanítványainak se-rege emlékszik rá országszerzte őszinte tisztelettel, mint iskolateremtőre is.

*

Tudományos működése értékelését az utókornak kell elvégeznie. Niederhauser Emil munkásságának azonban régóta tudjuk főbb szakmai jelentőségét.

Ő az összehasonlító Kelet-Európa-történetkutatás hazai megteremtője, nemzetközileg is elismert úttörője. Még 1949-ben megírta röviden a szláv államok kialakulásának históriáját, az 1960-as évektől jelentette meg nagyszabású komparatistikai műveit a térség kulcsproblematikáiról: a jobbágyfelszabadításról és a nemzeti-nemzetiségi kérdéstről, az értelmiség szerepéről. Teremtő munkája egyben a folyamatosságot is jelentette; a Teleki-intézeti korszak csak éppen formálódó komparatistikai szándékait valósította meg a megváltozott történelmi körülmények között. Kis műhelytanulmányok után adta ki összefoglaló műveit, amelyeket a rá jellemző tudatosan egyszerű stílusban fogalmazott, csak az érthetőséget és az olvasmányosságot tartva szem előtt. Ebben éppen nem volt németes. *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában* című 1962-ben megjelent korszakalkotó agrár- és társadalomtörténeti könyvét *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* című kötete követte (1977). Ezekkel párhuzamosan, programszerűen a nagyobb közönségnek is szóló írásai láttak napvilágot, mint a *Nemzetek születése Kelet-Európában* (1976, 1982), *Forrongó félsziget* (1972), *Nagy Frigyes* (1976), *Nagy Péter, Hriszto Botev*. És sok másik.

Ő tett legtöbbet Kelet-Európa hazai elfogadtatásáért. Szisztematikusan beépítette tudatunkba az Oroszországon kívüli Kelet-Európa addig általunk bizonyos elhárított valóságát.

Felfedezések hosszabb sora kötődne nevéhez, ha a teoretikai csillogás igénye erősebb lett volna benne. Pedig jól értett a módszertani és elméleti kérdésekhez. A fejlettség és fejletlenség egybeépülését már akkor használta műveiben, amikor Nyugaton ezt feltalálni készültek. A kis népek nemzeti fejlődésének szakaszairól kidolgozott elméletéért külföldi tudós szakította le az elismerést. Az európai történelem régióinak vitájában Oscar Haleckihez (1950) hasonló

alaposságú téziseket alakított ki, de nem tartotta fontosnak hozzá a hírverést. Nem akart sztártörténész lenni.

Mindazonáltal a nemzetközi tudományosság már korán számon tartotta. Tanulmányokat kértek tőle, konferenciákon volt kiemelt előadó – noha nagyon nem szeretett utazni. Később inkább itthon keresték őt a szakma nemzetközi nagyjai. Azért is, mert egymaga kitett egy komplex Kelet-Európa-intézetet.

Utalni kell még két érdeklődési körére. Mindig vonzódott a Habsburgok problematikájához. Egy időben az ő Habsburg-könyve volt a legkelendőbb magyar könyv Ausztriában. De írt Mária Teréziáról, Erzsébet királynéről, a birodalmi 1848-ról, sőt párhuzamos életrajzot Metternichről és Talleyrandról. Egyike volt azon keveseknek, akik azt hirdették, hogy a Birodalom másik felének ismerete nélkül nem lehet a magyar történelmet sem jól megérteni. Ezt is méltányolta Ausztria tudományos élete a rangos Gindely-díj odaítélésével.

A másik, kevésbé látványos, de annál fontosabb területe volt: a historiográfia. Megalapozója a Kelet-Európa múltjára vonatkozó történeti historiográfiának. Évtizedeken át foglalkozott kisebb és nagyobb tanulmányaiban az ősi és a modern történetírással, úgy is, mint a nemzeti megújulási mozgalmak és nacionalizmusok egyik hajtóerejével. Közel 700 oldalas műve: *A történetírás története Kelet-Európában* (1995) a nyelvi korlát dacára komoly érdeklődést váltott ki a világban. Jelképes értékű, hogy halálos ágyához elhozta egyik japán tisztelője e mű éppen elkészült japán nyelvű kiadásának első példányát. Köszönet volt egyúttal annak a japán szakmai klubnak a részéről, mely az idők során körülötte kialakult.

Vonzó egyéniség volt – itthon és külföldön egyaránt. A két meleg hangú emlékkötet (1993, 2003) is ezt mutatja. Tisztségeinek, megbecsüléseinek száma jóval több, mint ami ráfér egy gyászjelentésre. Tagja volt szakmai folyóiratok szerkesztőbizottságának, nemzetközi vegyesbizottságoknak, a Magyar Akkreditációs Bizottságnak, professor emeritus az ELTE-n, elnöke a *História Alapítványnak*. Kintüntetette az *Akadémiai Díj*nak, külföldi díjnak, a *Pázmány Péter-díj*nak, végül a *Széchenyi-díj*nak, melynek összegét fiatal kutatók díjazására fordította. Évtizedekig tagja volt a hazai szlavisták *Kruzsok* nevű baráti körének.

Szerénysége mellett is büszke volt arra, hogy a Tudományos Akadémia tagja lett 1987-ben, mint ahogyan a történettudományi intézeti tisztségeire, osztályvezetőségére, igazgatóhelyettségére, kutatóprofesszorságára, tudományos tanácsai tagságára, az őt körülvevő tudományos és emberi megbecsülésre. Kizárólag itt alkotott, az intézeti szobájában. Igazán itt érezte magát otthon. Innen nem lehetett elcsábítani.

Betegen is itt volt köztünk. Kórházi szobatársai elcsodálkoztak azon, hogy mennyien látogatták körükből. Utolsó napjaiban villanásnyit még el-el mosolyodott – inkább csak leghűségesebb barátjára, Soós Istvánra – mígnem március 25-én elhagyott bennünket.

Nagyon fog hiányozni. Tudjuk, mit veszítettünk.

Mindenkinek hiányozni fog.

Nyugodjék békében!

Szász Zoltán

E számunk szerzői

BORHI LÁSZLÓ a tört. tud. kandidátusa,
tud. főmunkatárs (MTA TTI)
GÁL ÉVA a tört. tud. kandidátusa, ny. tud. főmunkatárs
HALMESVIRTA, ANSSI PhD, egyetemi tanár (Jyväskyläi Egyetem)
PÉTER KATALIN a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
PÓTÓ JÁNOS PhD, osztályvezető (MTA TTI)
SZÁSZ ZOLTÁN a tört. tud. kandidátusa,
mb. osztályvezető (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2010-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerzési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

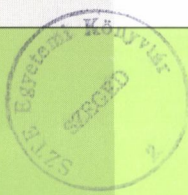
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2010 | 3

2010 NOV. 08

54432
93/99 FI T88

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *ZSOLDOS ATTILA*
III. ANDRÁS NÁDORAI
- *SUDÁR BALÁZS*
OSZMÁN KÖLTEMÉNY
A MOHÁCSI CSATÁRÓL
- *PRITZ PÁL*
BARCZA GYÖRGY
ÉS A FORRADALMAK KORA
- *BARÁTH MAGDOLNA*
SZOVJET TANÁCSADÓK
ÉS SZAKÉRTŐK MAGYARORSZÁGON

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LII. ÉVFOLYAM, 2010. 3. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Zsoldos Attila: III. András nádorai 303
- Fodor Pál: A váci „harmincad” és egy hódoltsági főember
a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég 329
- Pritz Pál: Barcza György és a forradalmak kora 341
- Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók
és szakértők Magyarországon 357

DOKUMENTUM

- Sudár Balázs: A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő költemény
a mohácsi csatáról 389

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETBEN

- Horváth Richárd: A magyar középkorkutatás hiányzó
segédkönyvei – Hunyadi Mátyás itineráriumának példáján 421

ÉLETMŰ

- L. Nagy Zsuzsa műveinek bibliográfiája (1954–2010).
Összeállította: Póto János 431

MEGEMLÉKEZÉS

- Póto János: Lackó Miklós (1921–2010) 461

ZSOLDOS ATTILA

III. András nádorai

Az a felismerés, hogy az utolsó Árpád-házi király, III. András uralkodásának alig több mint tíz esztendeje nem egyszerűen a királyi hatalom és a „tartományurak” – azaz oligarchikus magánhatalmuk fenntartására (vagy kiépítésére) törekvő előkelő (és kevésbé előkelő) birtokosok – egymás ellenében folytatott szakadatlan küzdelme jegyében telt el, hanem a középkori magyar történelem egyik legnagyobb szabású államkormányzati reformsorozatának időszaka is volt egyúttal, döntően Gerics József ez irányban folytatott kutatásainak köszönheti létét. Gerics kitartó munkája feltárta a magyarországi korai rendiség eszmetörténeti forrásvidékét, azonosította a III. András kori újításokat kidolgozó főpapi csoportot és elképzeléseik közvetlen mintáját, bemutatta azokat az intézményeket, amelyeknek részint átalakítására, részint újonnan történő létrehozására ekkor került sor, s leírta az új kormányzati rendszer működésének mechanizmusát is.¹ Gerics meggyőző eredményei mára beépültek a magyar történetírásba.² Az Árpád-kor világi archontológiája összeállításának minden korábbinál szélesebb forrásbázisra alapozott kísérlete³ olyan adatokat hozott ugyanakkor a felszínre, amelyek, úgy tűnik, egyben-másban kiegészítik a korszak történetéről, s azon belül a III. Andrást támogató főpapok államkormányzati elképzeléseiről való eddigi ismereteinket.

A tény, hogy 1298 júliusától közel egy éven keresztül Pécs nembéli Márk fia Apor és Rátót nembéli Leusták fia Roland személyében⁴ két nádora volt az or-

1 Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987.

2 Ld. pl. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 322–347.; Bertényi Iván: Szent István és öröksége. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000–1440). Bp. 1997. (Tudomány – Egyetem) 74–75.; Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. (Osiris Tankönyvek) 270–272.; Almási Tibor: A tizenharmadik század története. Bp. 2000. (Magyar Századok) 176–184.; Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) 95–96.; Lenkey Zoltán–Zsoldos Attila: Szent István és III. András. Bp. 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból) 148–159. stb.

3 A kutatásokat az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok támogatja (ny. sz.: T 048460).

4 Dr. Wertner Mór: Az Árpád-kori nádorok sorozata. Helyreigazítások és meghatározások. Történelmi Társulat 1894. 14.; Uő: Az Árpád-kori nádorok genealogiája. Turul 16(1898) 123.; Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.² 892. és 922.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár). CD-ROM. Bp. 2001. (Pécs nem 1. tábla: zalai ág és Rátót nem 1. tábla: elágazás).

szágnak, régóta ismert,⁵ különösebb érdeklődést azonban nem váltott ki történetírásunkban. Korábban többnyire az 1298. évi országos gyűlés határozatainak végrehajtásához kapcsolták a tagadhatatlanul szokatlan jelenséget,⁶ utóbb azonban éppen ellenkezőleg, valamiféle „káros fejlemény”-ként értékelték a két nádor egyidejű méltóságviselését: mértéktartóbb megfogalmazás szerint az uralkodó oligarcháknak tett kényszerű gesztusáról volt szó, mely arra volt hivatott, hogy biztosítsa azok – legalább időleges – támogatását a maga számára,⁷ más vélemény azonban egyenesen az állami keretek szétdarabolódásának jelét látta a nádori méltóság megkettőződésében.⁸

Az, hogy a két nádor egyidejű létét a történetírás összekapcsolta az 1298. évi országos gyűléssel, magától értetődőnek tekinthető, hiszen az az oklevél, amelynek kiadói között – más egyházi és világi bárók mellett – ott szerepel Apor „dunáninnyi” és Roland „dunántúli” nádor (*Opour palatinus citradanubialis*, *Rolandus palatinus ultradanubialis*), történetesen az országos gyűlés egyik ránk maradt dokumentuma.⁹ Igaz, az oklevelet korábban 1292. évi kelettel tartotta nyilván a történetírás, mára azonban tisztázódott, hogy azt valójában 1298. július 28-án állították ki.¹⁰ Az említett oklevél amellelt, hogy nem hagy kétséget afelől, valóban két nádor egyidejű méltóságviselésével kell számolnunk, felvilágosítást nyújt a hatáskör megosztását illetően is. E két körülmény magától értetődőnek tűnhet, hangsúlyozása mégsem felesleges, hiszen egyetlen más forrás sem ismert, amelyben a két nádor egyszerre szerepelne. Saját kiadványaik sem utalnak arra, hogy a nádor, akinek nevében az oklevél kelt, csupán az ország egyik vagy másik fele fölött rendelkezik joghatósággal,¹¹ s az őket említő oklevelekben – ide

5 Frankl Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest, 1863. 159.; Dr. Wernner M.: Az Árpád-kori nádorok sorozata i. m. 13–14.; Uő: Az Árpád-kori nádorok genealogiája i. m. 123–124.; Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899., II. 458–459. stb.

6 Ld. pl. Pauler Gy.: i. m. II. 458–459.; Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. I. Bp. 1935. 623. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája).

7 Gerics József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közlöny 17(1962) 655.

8 Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 189.

9 1298. júl. 28.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. (= UGDS) Bearb. von Franz Zimmermann–Carl Werner et al. Hermannstadt–Köln–Wien–București, 1892–1991., I. 192–193., vö. Gerics J.: A korai rendiség i. m. 260–262.

10 Vö. Wernner Mór: Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák” c. cikkére. Erdélyi Múzeum 10(1893) 525.; Gerics J.: A korai rendiség i. m. 260. (90. sz. jegyzet); Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I–II. (= EO) Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi: Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004., I. 570. sz.

11 1298. okt. 6.: A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. (= Zichy) Szerk. Nagy Iván–Nagy Imre–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Bp. 1871–1931., I. 89., nov. 5.: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. (= ÁÚO) Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., XII. 653.; 1299. jún. 15.: ÁÚO XII. 637., (jún. 15. u.): ÁÚO XII. 635., júl. 8.: Hazai okmánytár. I–VIII. (= HO) Kiadják: Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VII. 279., júl. 13.: Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 2871. (Roland oklevelei); 1298. okt. 18.: HO VIII. 380. és HO VI. 430. (Apor oklevelei).

értve még a királyiakat is – szintén nem találunk erre vonatkozó megjegyzést.¹² Az egyetlen árulkodó jelnek az tekinthető, hogy csak a „dunántúli” nádor, Roland viseli a nádori méltósághoz 1270 óta következetesen kapcsolódó „kunok bírája” (*iudex Cumanorum*) címet.¹³ Annak következtében ugyanakkor, hogy bizonyosak lehetünk abban, a nádori hatáskör területi alapon történt felosztásával van dolgunk, minden nehézség nélkül értelmezhetővé válik a két nádor tevékenységéről ránk maradt adatok néhány szembetűnő jellemzője. Roland „dunántúli” nádor Szabolcs és Borsod megyének tartott általános gyűlést (*generalis congregatio*) Gáva mellett (*prope villam Gewa*)¹⁴ 1298-ban, illetve Edelényben (*in villa Edelin*)¹⁵ 1299-ben.¹⁶ Más okleveleiben a Bihar megyei Szalaccsal (*Zalach*)¹⁷ és a gömöri Harmaccal (*Harmuch*)¹⁸ találkozunk kelethelyként;¹⁹ az utóbbi egyébiránt saját birtoka volt.²⁰ A jelenléte elé került ügyek ugyanakkor kivétel nélkül kelet-magyarországi területekhez köthetők. Érthető tehát, hogy az 1298. évi országos gyűlésen őt különböztették meg a „dunántúli” (*ultradanubialis*) jelzővel, ami ez esetben – épp úgy, mint a kifejezés néhány más középkori előfordulásakor²¹ – a mai tájszemlélettel éppen ellentétes módon értelmezendő: „dunántúli nádor”-ként Roland a Dunától keletre eső területeken gyakorolta a méltóságával együttjáró jogkört. A biztos ítéletalkotáshoz önmagukban is elégséges adatok ellenőrizhetők a másik – a „dunáninnyi”, azaz (mai fogalmaink szerint) a dunántúli – nádor tevékenységének hasonló jellemzői segítségével: Apor okleveleinek kelethelyei közül a Tolna megyei²² Kurd (*Kurd*) ismert,²³ s az előtte tárgyalt ügyek is mind a mai Dunántúl területét érintik.²⁴

12 1298. dec. 13.: MOL DL 38 674., s. d.: HO VIII. 385.; 1299. jan. 25.: HO VI. 436., máj. 2.: HO VI. 443–444.

13 Az adatokat ld. a 11. sz. jegyzetben.

14 *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997. 78.

15 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1987–1998., I. 772.

16 1298. okt. 6.: Zichy I. 89.; 1299. jún. 15.: ÁÚO XII. 637–638. (vö. még 1299. [jún. 15. u.]: ÁÚO XII. 635.).

17 *Györffy Gy.*: i. m. I. 663–664.

18 Uo. II. 508.

19 (1298.) nov. 5.: ÁÚO XII. 654.; 1299. júl. 8.: HO VII. 280.

20 1298: HO VIII. 385. – A nádor saját birtokán történő oklevéladásának jelenségére ld. *Szovák Kornél*: Rátót nembeli Rolánd nádor kúriája. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1989. 299–316.

21 Ld. pl. Rogerii Carmen miserabile c. 31. – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praeiit: Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeáll., a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette: Szovák Kornél–Veszprémy László. Bp. 1999., II. 574., vö. még: *Prinz Gyula*: Magyar földrajz. Magyarország tájrajza. Bp. é. n. (Magyar Föld – Magyar Faj 1/1.) 38–39.; *Györffy Gy.*: i. m. II. 321. (1. sz. jegyzet); *Juhász Dezső*: A magyar tájnévadás. Bp. 1988. (Nyelvtudományi Értekezések 126.) 27. és 70.; *Kristó Gyula*: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, 2003. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.) 34–35.

22 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913., III. 438.

23 1298. okt. 18.: HO VIII. 380. és HO VI. 430.

24 1298. okt. 18.: HO VIII. 380. és HO VI. 430., dec. 13.: MOL DL 38674.; 1299. jan. 25.: HO VI. 436.

A nádori méltóság 1298–1299. évi megkettőződésének előzményeként szokás számításba venni egy közel tíz évvel korábbi, 1289-re vonatkozó adatsort. A gondolatot, hogy ekkor is két nádor működött egyidejűleg, Pauler Gyula vetette fel, mely az ő – méltán élvezett – tekintélye révén terjedt el. Pauler úgy vélekedett, hogy az 1289. évi fővenyi országos gyűlésen IV. László megtartotta ugyan Héder nembéli (kőszegi) Miklóst a nádori méltóságban, „de – első esetképp – második nádort is nevezett melléje, a keleti országrész számára, a régi vitéz, már rég pihenő Rénoldot, a Basztej nemzetségből”.²⁵ Feltételezése alapjául három oklevél szolgált, figyelembe vette ugyanakkor azt is, hogy „annak [tudniillik a nádori tisztség két személy közötti megosztásának – Zs. A.] a későbbi időben van példája”,²⁶ ami aligha utalhat másra, mint az előzőekben tárgyalt 1298–1299. évi helyzetre. Az első oklevél, mely Paulert tétele megfogalmazására ösztönözte, IV. László király 1289. szeptember 9-én kelt, a szepesi káptalanhoz intézett parancslevele, mely annak a panasznak a kivizsgálását rendelte el, hogy „Rénold nádor” (*Renoldus palatinus*) nem tesz eleget egy birtokcsere kapcsán vállalt szavatossági kötelezettségének,²⁷ míg a második a szepesi káptalannak a mandátumra adott válasza, amelyben – a dolog természetéből adódóan – szintén említés történik Rénold nádorról.²⁸ A harmadik oklevél viszont Héder nembéli (kőszegi) Miklós nádor somogyi ispán 1289. szeptember 8-án kiállított oklevele, mely szerint Hahót nembéli Csák bán fia Buzád és fivére, Frigyes rajki monostorukat rokonuk, Atyusz ispán védelmére bízták.²⁹ A kérdéshez hozzátartozik még egy csupán a kiállítás napjára – augusztus 21. (*in crastino Beati regis Stephani*) – utaló keltezésel ellátott, Fejér György által az 1283. évi oklevelek között kiadott királyi parancslevél, melyet IV. László „Rénold nádor”-hoz (*Rainaldo palatino*) és Amadé mester országbíróhoz intézett.³⁰ Ez utóbbi oklevelet éppen Rénold nádorként szereplése miatt Pauler 1289-re keltezte,³¹ amit a későbbi kutatás is elfogadott.³²

Ha mármost 1289. szeptember 9-én királyi oklevél említi „Rénold nádor”-t egy Zemplén és Újvár megyei birtokok cseréjével összefüggő ügy kapcsán, egy nappal korábban viszont Miklós nádor adott ki Zala megyei vonatkozású oklevelet, valóban joggal gondolhatta Pauler: ennek magyarázata csak az lehet, hogy két nádor tevékenykedett egyidejűleg,³³ mégpedig egy a keleti s egy másik a nyu-

25 Pauler Gy.: i. m. II. 406.

26 Uo. 571. (302. sz. jegyzet).

27 1289. szept. 9.: ÁÚO XII. 479.

28 1289. szept. 30.: uo. 482–483.

29 1289. szept. 8.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. (= CD) Stud., op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844., VII/5. 484. – A rajki premontrei monostorra ld. Körmendi Tamás: A magyarországi premontrei cirkária az 1241/1242-i tatárjárást követő évtizedekben (az írásos források alapján). Kút 1(2002) 1. sz. 12–13.

30 É. n. aug. 21.: CD V/3. 172–173.

31 Pauler Gy.: i. m. II. 564. (268. sz. jegyzet).

32 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. (= RA) Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1923–1987. 3527. sz.

33 Az adatokat szintén ismerő Wertner még azt fontolgatta, „vajon nem forog-e fenn itt tévedés”, ld. Dr. Wertner M.: Az Árpád-kori nádorok sorozata i. m. 12. (5. sz. jegyzet).

gati országrészben. Csakhogy mindkét, 1289. szeptemberére keltezett és „Rénold nádor”-t említő oklevél – mind a IV. László nevében fogalmazott, mind a szepesi káptalan arra adott állítólagos jelentése – hamis.³⁴ A Pauler által 1289-re keltezett augusztus 21-i parancslevél hiteléhez nem férhet kétség,³⁵ az oklevél kiállításának hamis oklevelek alapján megállapított évszáma azonban külön vizsgálatot érdemel. Az 1280-as években olyan esztendő, amelyben augusztus 21-én Rénold és Amadé – a kérdéses oklevélben olvasható helyzetnek megfelelően – egyidejűleg viselhették a nádori és az országbírói méltóságot, csupán három lehetett: 1283, 1286 és történetesen éppen 1289.³⁶ Bonyolítja a helyzetet, hogy fennmaradt Amadé országbírótól egy év megjelölése nélkül, május 13-án Érsmolyón (*in Erd Sumlua vicesimo die Sancti Georgii*) kiadott oklevél, mely egy ügyet a hadoszlás 22. napjára (*vicesimo secundo die residencie exercitus*) halaszt el.³⁷ Ha ez utóbbi és az augusztus 21-i oklevél ugyanazon évben kelt – ami korántsem tekinthető magától értetődőnek –, még leginkább valóban 1289 jöhet szóba a keltezésből hiányzó év pótlásakor, mivel ebben az esztendőben tudunk csak olyan tavaszi katonai eseményről – tudniillik Albert osztrák hercegnek a Héder nembéli Kőszegiek ellen eredetileg IV. Lászlóval együtt tervezett hadjáratáról³⁸ –, amely indokolná a királyi hadoszlás említését. Mindebből világos tehát, hogy Rénold bizonyosan volt nádor az 1280-as években³⁹ – s a legvalószínűbben éppen 1289-ben –, ám ennek ellenére sincs okunk arra gyanakodni, hogy méltóságán Héder nembéli (kőszegi) Miklóssal kellett volna osztoznia, hiszen minden nehézség nélkül elképzelhető, hogy 1289. augusztus 21-én még Rénold, szeptember 8-án pedig már Miklós volt a nádor.

A nádori méltóság 1298–1299. évi megkettőzésének IV. László kori előzményével nem számolhatunk tehát, mindazonáltal ez a tény a legkevésbé sem ad vá-

34 RA 3531. sz.

35 Uo. 3527. sz.

36 1280-ban ugyanis a kérdéses napon Aba nembéli Dávid fia Péter volt az országbíró (1280. júl. 19.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. [= CDCr] Collegit, digessit: Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934., VI. 355., szept. 10.: Budapest történetének okleveles emlékei. I. [1148–1301]. [= BTOE I.] Csáky Dezső gyűjtését kieg., sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 190.), 1281-ben Héder nembéli Henrik fia János ([1281.] jún. 25.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. [= UB] Bearb. von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien, 1955–1999., II. 148., okt. 12.: MOL DL 93 882.), 1282-ben Csák nembéli Máté fia Máté ([1282.] márc. 31.: Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. [= RD] Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2008. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.] 93., 1283. ápr. 15.: BTOE I. 207.), 1284–1285-ben Héder nembéli Henrik fia Miklós (1284. aug. 20.: MOL DL 1175.; 1285. dec. 14.: ÁÚO X. 422.), 1287-ben újra Héder nembéli Henrik fia János (1287. jún. 8.: UB II. 204.; 1288. aug. 9.: UB II. 210.), 1288-ban pedig maga Aba nembéli Amadé (1288. [aug. 9. u.]: ÁÚO IX. 481.) volt a nádor.

37 É. n. máj. 13.: MOL DL 84198.

38 Pauler Gy.: i. m. II. 402.

39 Érthető tehát, hogy utóbb, amikor már bizonyosan nem viselte e méltóságot, esetenként „Rénold nádor”-ként emlegették, ld. pl. 1291. szept. 23.: HO VI. 370.; 1296. júl. 1.: ÁÚO X. 217.

laszt arra a kérdésre, hogy miért került sor a nádori hatáskör területi alapon történő megosztására akkor, amikor ez – mint láthattuk – bizonyosan megtörtént. A feleletet, ez nyilvánvaló, III. András nádoraira vonatkozó adatainkban kell keresnünk. Ezeket azonban célszerű megrostálni annak figyelembevételével, hogy azok az archontológiai elemzés szempontjából nem azonos súlyúak: nyilvánvalóan más elbírálást igényel egy királyi oklevél méltóságsorában szereplő, mint a báró saját kiadványában feltűnő vagy éppen egy egyszerű említés. Ez utóbbiak esetében az sem feledhető, hogy III. András nádorai közül néhányan az 1290-es évekre már kiépítették oligarchikus magánhatalmukat, így fennáll a lehetősége annak, hogy az általuk ellenőrzött területen működő oklevélkiadó akkor is megadhatta nekik a nádori címet, ha az voltaképpen nem illette volna meg őket.

Az 1290. július 23-án megkoronázott⁴⁰ III. András első nádora Aba nembéli Amadé volt.⁴¹ Bár első alkalommal egy 1290 novemberének elejére keltezhető királyi oklevélben találkozunk vele,⁴² aligha lehet kétséges, hogy kezdettől fogva ő viselte a nádori méltóságot. Két további, napi keltezés nélkül kiállított oklevél említi még 1290-ben: az egyik III. Andrásé, mellyel a király megerősítette Amadét IV. László uralkodása alatt szerzett javai – s különösen az ungi ispánság – birtokában,⁴³ a másik András egri püspök oklevele, mely szerint a főpap és Amadé nádor közvetítésével jött létre egyezség a Kacsics és a Rátót nemzetség viszályában.⁴⁴

Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Amadé mikor és milyen körülmények között vált meg a nádori méltóságtól, felmerülhet azonban, hogy ez a fejlemény azzal az 1290 végére vagy 1291 elejére tehető lengyelországi expedícióval áll kapcsolatban, amelynek során III. András Władysław Łokietek lengyel hercegnek nyújtott katonai segítséget.⁴⁵ Tény mindenesetre, hogy 1291. február

40 Jelenleg történetírásunkban ez az időpont számít általánosan elfogadottnak, vélhetően Knauz Nándor – egyébiránt nem mindenben helytálló – érvelése (*Knauz Nándor: Kortan hazai történelmünkhez alkalmazva*. Bp. 1876. 532–533.) alapján, ezt alkalmazta Borsa Iván is a királyi oklevelek kritikai jegyzékének III. András okleveleit feldolgozó füzetében (RA II/4. passim), vö. még: *Ludmila Sulitková: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András kancelláriájának működése és személyzete*. Levéltári Közlemények 53(1982) 36. (7. sz. jegyzet).

41 Két, III. András nevében kiállított és júl. 29-i dátummal ellátott oklevél méltóságsorában „Máté nádor” szerepel, az oklevelek azonban hamisak, ld. RA 3654–3655. számok.

42 (1290.) nov. (2–4. k.): Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Collegit, edidit: Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt: Gabriel Dreska–Geysa Érszegi–Andreas Hegedűs–Tiburcius Neumann–Cornelius Szovák–Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini, 1999. (= MES), II. 302.

43 1290. s. d.: ÁÚO XII. 496–498. – Az ungi ispánságot valójában Amadé bátyja, Finta erdélyi vajda nyerte el IV. Lászlótól 1279-ben (1279. s. d.: MOL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 233 780.), nem lehetetlen azonban, hogy utóbb Amadé is adományul kaphatta IV. Lászlótól (amint az III. András király oklevelének szövegéből következnék).

44 1290. s. d.: CD VI/1. 69–70. (a püspök neve tévesen: Vilmos), vö. *Karácsonyi J.*: i. m. 723. és 919–922.

45 *Zsoldos Attila*: Tamás fia Sinka érdemei. (Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban). In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 329. és *Lenkey Z.–Zsoldos A.*: i. m. 169–170., vö. még: *Pór Antal*: Magyar–lengyel érintkezés a XIV. században. Századok 37(1903) 206–207.

22-én már utóda – a Somogy megye ispánságát is viselő, minden bizonnyal IIéder nembéli (kőszegi) Henrik fiával azonosítható⁴⁶ – Miklós szerepel III. András okleveleinek méltóságsorában.⁴⁷ Ettől kezdve az év közepéig folyamatos adatsor igazolja, hogy Miklós töltötte be a nádori méltóságot: királyi oklevelek méltóságsorait éppúgy megtaláljuk ezek között, mint a nádor saját okleveleit.⁴⁸ Ezt követően azonban megtörik a Miklós nádorra vonatkozó adatok íve. III. András egy 1291-ben, a király második uralkodási évében – azaz július 23. után – kelt oklevele ugyanis írásba foglalja a Szentemágócs nemzetség tagjai közötti viszálynak véget vető megegyezést, s a rokonság tagjai között ott szerepel Mihály nádor (*Michael palatinus*) is.⁴⁹ Augusztus 10-én azonban két királyi oklevél megint Héder nembéli (kőszegi) Miklóst nevezi nádornak,⁵⁰ hogy aztán egy újabb 1291-ben kiadott – s egy augusztus 18-i (*sabbato proximo ante festum beati regis*) eseményt említő, vagyis e nap utánra keltezhető – királyi oklevél viszont Amadé nádort említse meg az oklevélnyerő érdemeiről tanúbizonyságot tevő előkelők között.⁵¹ Az egri káptalan egy 1291-ben kiadott, napi keltezést mellőző oklevele ugyancsak Amadét nevezi nádornak.⁵² A vasvári káptalan 1291 szeptemberének közepe tájára⁵³ keltezhető oklevele ellenben újra Miklóst említi nádorként,⁵⁴ akinek neve október 9-én ismét királyi oklevél méltóságsorában szerepel,⁵⁵ november 20-án ő adott ki oklevelet azon ügyben,⁵⁶ amellyel kapcsolatosan november 25-én újra felbukkan egy más oklevélben.⁵⁷ 1291-ben a vasvári káptalan egy napi kelet nélkül kibocsátott oklevele is Miklóst nevezi nádornak,⁵⁸ s minden bizonnyal szintén 1291-ben kelt Miklós nádor egy év megjelölése nélkül,

46 Dr. Werner M.: Az Árpád-kori nádorok sorozata i. m. 12.; Uő: Az Árpád-kori nádorok genealogiája i. m. 119.; Karácsonyi J.: i. m. 601., Engel P.: Magyarország (Genealógia) i. m. (Héder nem 4. tábla: Kőszegi [és Rohonci]).

47 1291. febr. 22.: CD VI/1. 89. és UGDS I. 172.

48 1291. márc. 12.: MES I. 281., jún. 12.: UB II. 234., (jún. 12. k.): UB III. 288. (mivel az oklevélben olyan per elhalasztásáról rendelkezett a nádor, melyet máj. 1-jén kezdtek, formálisan a dátum „máj. 1. u.”-ként lenne meghatározható; ám ugyanő hasonló ügyben ugyanígy rendelkezett jún. 12-én, szerfelett valószínű, hogy ez az oklevél is jún. 12. körül kelt), jún. 24.: A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrzött oklevelei. I-II/1. (= Apponyi Bp. 1906–1930., I. 19. és uo. 17., júl. 10.: UB II. 238., (júl. 23. e.): CDCr VII. 63.

49 1291. (júl. 23. u.): HO VI. 374.

50 1291. aug. 10.: RA II/4. 68. és UB II. 247.

51 1291. (aug. 18. u.): RA II/4. 72.

52 1291. s. d.: ÁÚO X. 57.

53 III. András király ezen oklevélben említett memoriálisa 1291. aug. 2-án kelt (UB II. 245.), így az oklevél kelte „aug. 2. után” formában lenne meghatározható. Aug. 18-án azonban még Bécsnél volt a király (RA II/4. 72.), aug. 24-én pedig már újra Magyarországon, Szombathely falu mellett (UB II. 250.), így az oklevélben említett hadoszlás tizenötöd napja szept. közepére eshetett.

54 1291. (szept. közepe): UB II. 262–263.

55 1291. okt. 9.: CDCr VII. 52.

56 (1291.) nov. 20.: CDCr VII. 55–56.

57 (1291.) nov. 25.: ÁÚO XII. 669–670., CDCr VII. 56., UB II. 259. – mindhárom kiadás hibás szövegével szemben ld. az eredetét: MOL DL 47 765.

58 1291. s. d.: UB II. 265.

december 6-án (*in festo Sancti Nicolai*) kiadott, a Baranya megyei szolgabírákhoz intézett parancslevele.⁵⁹

A fenti adatok értelmezése, kell-e mondani, számos nehézséggel terhes: leginkább azért, mert sem Szentemágócs nembéli Mihály, sem Aba nembéli Amadé nádorsága esetében nem teszik lehetővé forrásaink az éven belüli pontosabb datálást. Felmerülhetne persze, hogy a Miklós nádorságának ellentmondó adatainkat figyelmen kívül hagyjuk, például oly módon, hogy az Amadé vagy Mihály neve mellett szereplő „nádor” címet a korábban viselt méltóságra utaló névelemnek tekintjük. Ez azonban még Amadé esetében sem tűnik megnyugtató megoldásnak, mivel csak a királyi oklevélben feltűnő említésre adhatna magyarázatot. Az egri káptalan oklevelére jóval kevésbé, hiszen az okmányban a káptalan Aba nembéli (somos) György fia Péter ispán kérésére „ugyanazon nembéli Dávid ispán fia Amadé nádor nyílt oklevelét” (*patentes litteras Omodey palatini filii comitis David de eodem genere*) írta át, s annak ellenére nevezi Amadét „nádor”-nak, hogy az átírt oklevélben Amadé mint „Aba nembéli [...] Dávid ispán fia Amadé ispán” (*comes Omodeus filius comitis David [...] de genere Aba*) nevezi meg magát.⁶⁰ Az Amadé nádorságára vonatkozó utalás így sokkal inkább tulajdonítható annak, hogy az átíró oklevél kiállításának időpontjában, azaz az 1291. év valamely időszakában, Amadé valóban betöltötte a nádori méltóságot, semmint annak, hogy egykori méltóságviselése révén tapadt nevéhez a „nádor” cím. Amadé korábban 1288. augusztus 9. után legfeljebb egy évig,⁶¹ illetve 1290-ben néhány hónapig volt nádor, ami meglehetősen kevés időnek tűnik ahhoz, hogy akkor is e címmel nevezzék meg, ha a méltóságot történetesen nem tölti be ténylegesen. S valóban, éppen 1291-ben, III. András egyszerűen csak „Amadé mester”-nek (*magister Omodeus*) nevezi egy oklevelében,⁶² de maga Amadé sem címezte magát „nádor”-nak önkényesen, amire két – történetesen megint csak 1291-ben kiadott – saját oklevele a bizonyosság.⁶³ Szentemágócs

59 (1291.[?]) dec. 6.: ÁÚO X. 424–425.

60 128(4): ÁÚO X. 70., keltére ld. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve]. Szerk., az előszót írta: Koszta László. Szeged, 1988. (Aetas Könyvek 1.) 78–79. (142/a. sz.).

61 1288. aug. 9-én még Héder nembéli (kőszegi) János (Iván) a nádor (1288. aug. 9.: UB II. 210.), ezt követően viselte a méltóságot Amadé (1288. [aug. 9. u.]: ÁÚO IX. 481.; HO VIII. 263.; *Kemény Lajos*: Egy Árpád-kori végrendelet. Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából 5[1914–1915] 79. és 80.; MOL DL 41110.). Utóda ekkor az a Básztelly nembéli Rénold volt, akinek nádorsága, mint fentebb arról már szó esett, az 1289. aug. 21-i dátumhoz köthető. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Amadé még az 1289. év részében is viselte a nádori méltóságot, ám óvatosságra int az a körülmény, hogy az első nádorságára vonatkozó adatok egytől-egyig 1288-ból valók.

62 1291. aug. 26.: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. (= Sztáray) Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889., I. 35.

63 (1291.) máj. 31.: „Nos magister Omodeyus comes de Zemlen et de Ung”, ld. MOL DL 1191. (az oklevelet az keltezi 1291-re, hogy az évben királyi oklevél is ungi ispánnak mondja Amadét, ld. 1291. aug. 26.: Sztáray I. 35.); 1291. s. d.: „Nos Omodeus magister tavarnicorum domine regine”, ld. MOL DL 96038.

nembéli Mihály ugyanakkor, a rendelkezésünkre álló adatok szerint, soha nem volt korábban nádor – és más tisztséget sem viselt –, így vele kapcsolatban még fontolgatni sem igen érdemes ezt a lehetőséget.

Ez lévén a helyzet, mégis meg kell próbálkoznunk azzal, hogy ugyanazon éven belül találjunk helyet mindhárom nádor méltóságviselésének. Miklós nádorsága – ha eltekintünk az Amadéra és Mihályra vonatkozó, pontos napi keletet nélkülöző adatoktól – február 22. és december 6. között mutatható ki folyamatosan, azaz az év eleje és vége számításba is jöhetne Amadé és Mihály méltóságviselése idejeként. Az előbbi időszakot mint megoldást azonban ejtenünk kell, hiszen, emlékezhetünk rá, Mihály nádorságát egy július 23., Amadéét pedig egy augusztus 18. utánra keltezhető királyi oklevél említi (s ebből fakadóan az egri káptalan Amadét nádornak mondó oklevelét is indokoltabb az augusztus 18. utáni időszakra keltezni). December 6. után meglehetősen kevés idő volt hátra az évből ahhoz, hogy két nádorcserre bekövetkeztét fenntartások nélkül lehessen feltételezni, ám ennek ellenére sem lehetetlen. A tárnokmesteri méltóságban ugyanis hasonlóan gyors változásoknak lehetünk tanúi ugyanebben a rövid időszakban. 1291. február 22. és október 9. között kimutathatóan Miklós nádor fivére, Héder nembéli (kőszegi) Iván (János) viselte e méltóságot,⁶⁴ december 10-én (*feria secunda proxima ante festum Beate Lucie virginis*) azonban már – a minden bizonnyal Ákos nembéli Albert fiával⁶⁵ azonosítható – Mojs volt a tárnokmester,⁶⁶ de még 1291-ben nyerte el a tárnokmesterséget Rátót nembéli⁶⁷ István fia⁶⁸ Domokos is,⁶⁹ aki aztán egészen 1302-ig megmaradt ebben a méltóságban.⁷⁰ Mihály esetében ugyanakkor rendelkezünk olyan adattal, amely megerősíti, hogy valóban csak az év végén nyerhette el a nádori méltóságot: a pécsi káptalan 1291. november 25-én kelt oklevelében még semmi nyoma annak, hogy bármiféle tisztséget viselt volna.⁷¹

Ha megtartjuk egyelőre az 1291 végi gyors nádorváltások feltételezését, viszonylag egyszerűen eldönthető, hogy Mihály és Amadé közül ki viselhette

64 1291. febr. 22.: CD VI/1. 89–90.; UGDS I. 172., márc. 12.: MES II. 281., jún. 24.: Apponyi I. 19., uo. 18., jún. 29.: UB II. 235., júl. 10.: UB II. 238., júl. 12.: MOL DL 93907., (júl. 23. c.): CDCr VII. 63., aug. 10.: RA II/4. 68.; UB II. 247., szept. 1.: MOL DL 93908., okt. 7.: UB II. 257., okt. 9.: CDCr VII. 52.

65 Vö. Rácz György: Az Ákos nemzetség címere. Turul 67(1995) 18–19.; Engel P.: Magyarország (Genealógia) i. m. (Ákos nem 3. Erne ága).

66 (1291.) dec. 10.: MOL DL 93939. – Az oklevelet Atyusz vasi ispán adta ki, ez keltezi 1291-re (vö. 1291. jún. 24.: Apponyi I. 19–20., uo. 18., júl. 10.: UB II. 238., s. d.: Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. [= Zala] Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Bp. 1886–1890., II. 288.).

67 Vö. 1299. febr. 19.: ÁÚO V. 202.

68 1293. febr. 26.: HO VIII. 320.

69 1291. (dec. 10. u.): ÁÚO V. 30.

70 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.), I. 36. – Az utolsó ismert Árpád-kori adat: 1300. aug. 17.: RA II/4. 250., vö. még: 1300. s. d.: ÁÚO X. 402.; HO VIII. 414. és (1293–1300 k.): MOL DF 200 063.

71 1291. nov. 25.: ÁÚO XII. 519.

előbb, s ki utóbb a méltóságot. Előbbi soha többé nem szerepelt nádorként, Amadé nádor voltára ellenben, mint látni fogjuk, 1292-ből is vannak adataink, így kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy Miklóst Mihály váltotta fel, az ő utóda viszont Amadé lett. 1292-ben azonban Miklós szintén feltűnt a nádori méltóságban: február 29-én a veszprémi káptalan egy „M[iklós] nádor” (*N[icolaus] palatinus*) parancsára bemutatott oklevelet írt át,⁷² szeptember 7-én, valamint az év egy ismeretlen napján pedig a vaskvári káptalan említette Miklóst nádorként.⁷³ A veszprémi oklevélben említett parancsot azonban Miklós kiadhatta még az előző év végén, amikor bizonyítottan nádor volt, a két vaskvári oklevél pedig egy-egy olyan ügyet foglal írásba, amelyek mindegyikét a felek Miklós nádor jelenléte előtt kezdték el, s végül fogott bírák előtti egyezkedéssel zárult. Ez bizony, beletelhetett hónapokba, így aligha lesz tartalom nélküli formula, hogy az egyik esetben a káptalan oklevele kifejezetten utal is az ügy elhúzóására,⁷⁴ ami azt jelenti, hogy ezek az ügyek is még 1291 folyamán kerülhettek Miklós nádor elé, azaz említése retrospektív elemnek tekinthető még akkor is, ha az oklevelek nem utalnak arra, hogy Miklós „egykori” nádorról van szó.

Amadé említett 1292. évi nádorságáról saját oklevele tanúskodik, amelyben a királynak tett jelentést egy olyan ügyről, amelyben a felek királyi jelenlét előtt való megjelenésének határidejéül június 10-ét (*feriam terciam proximam post quindenas Pentecostes eisdem in vestri presencia terminum comparandi assignando*) szabtta meg.⁷⁵ A határnapnak teljesíthetőnek kellett lennie,⁷⁶ így Amadé oklevele 1292 májusának végén vagy inkább közepén kelhetett, s mivel meglehetősen valószínűtlennek tűnik, hogy egy, a királynak küldött jelentésben önkényesen mondta volna „nádor”-nak magát, minden bizonnyal ténylegesen is betöltötte e méltóságot. Emiatt aztán joggal gondolhatunk arra: amikor az esztergomi káptalan 1292. július 20-i oklevelében egy IV. László halála után történt eseményt felidézve esik szó „Aba nembéli Amadé nádor”-ról, nem Amadé 1290. évi nádorságára utal a szöveg – ami egyébként ésszerű feltételezés lehetne –, hanem az oklevél kiállításának idején viselt méltóságára. 1293 októberéig nem is találkozzunk forrásainkban más személlyel, akit nádornak neveznének forrásaink. 1293. július 11-én királyi oklevél méltóságsorában találkozzunk vele,⁷⁷ ami valószínűvé teszi, hogy helyesen járt el egy ismeretlen évben, július 8. után kibocsátott s Amadé nádort említő *datum pro memoria* kiadója, amikor az oklevelet „1293 körül”-re keltezte.⁷⁸ Október 19-én egy – ezúttal keltezett – *datum pro memoria* nevezte nádornak Amadét, s ismeretese 1293-ból további, napi kelte-

72 1292. febr. 29.: MOL DF 254687.

73 1292. szept. 7.: UB II. 271., s. d.: uo. 275–276.

74 1292. s. d.: „et ipsa causa inter partes aliquandiu fuisset ventillata”. Ld. UB II. 276.

75 (1292. máj. közepe): Zichy I. 124. – A keltezetlen oklevél kiadásának évére ld. *Kállay Ubul*: Új adatok keltezetlen oklevelek időpontjának meghatározásához. Századok 47(1913) 127.

76 *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes házi királyok alatt. Bp. 1899. 192.

77 1293. júl. 11.: CDCr VII. 148. (RA 3935.).

78 (1293. júl. 8. u.): Zichy I. 82.

zést nélkülöző adatok: a nádor saját kiadványa s egy, az egri káptalan által kiadott oklevél.⁷⁹

1294-től hozzátétőleg egy éven keresztül csak olyan adatok ismeretesek, amelyek Héder nembéli (kőszegi) Miklóst nevezik meg nádorként. 1294 első felében – a július 23. előtti időszakban – egyetlen királyi oklevél említette Miklós nádorságát,⁸⁰ az év második feléből pedig már saját kiadványa is ismert,⁸¹ továbbá a pécsi káptalan egy oklevele szintén nádornak nevezi.⁸² Az adatok sora 1295-ben is folytatódik: március 22-én Miklós nádor, kunbíró, somogyi és fejéri ispán a Baranya megyei Vátyon (*in Vagh*),⁸³ június 6-án pedig a Somogy megyei Segesden (*in Segusd*) adott ki oklevelet,⁸⁴ április 28. előtt Thomasina hercegnő oklevele nevezte nádornak,⁸⁵ s így említi a vaskvári káptalan egy napi kelet nélkül kiállított oklevele is.⁸⁶

1295 nyarának végén azonban újra Aba nembéli Amadé viselte a nádori méltóságot, amint arról saját kiadványai tanúskodnak augusztus 29-én és szeptember 1-jén.⁸⁷ Novemberben még mindig ő volt a nádor,⁸⁸ de annak nevezi Márton alországbíró 1296 elején kiadott oklevele is.⁸⁹ Ez utóbbi év további részében ugyanakkor hárman is nádorként tűnnek fel forrásainkban. A zalavári konvent három oklevele – melyek közül csak az egyik keltezésében szerepel napi dátum: május 1. – Héder nembéli (kőszegi) Miklóst nevezi meg a méltóság viselőjeként,⁹⁰ Aba nembéli Amadé nádor 1296. július 1-jén, Göncön (*in Gwnch*) állított ki oklevelet,⁹¹ az esztergomi káptalan azonban szeptember 2-án már Csák nembéli (trencséni) Mátét nevezte nádornak.⁹² III. András szeptember 20-án ki-

79 1293. s. d.: MOL DF 265430.; MOL DL 83974., vö. még Amadé egy további oklevelével, ld. (1293 k.): Zichy I. 83. (évszám a kiadó szerint).

80 1294. (júl. 23. c.): ÁÚO XII. 550–551.

81 1294. szept. 7.: UB III. 290–291.

82 1294. szept. 30.: ÁÚO X. 162.

83 Györffy Gy.: i. m. I. 403.

84 (1295.) márc. 22.: ÁÚO XII. 512–513., 1295. jún. 6.: ÁÚO X. 191. (ez utóbbi oklevél alapján határozható meg az előbbi keltezéséből hiányzó évszám).

85 1295. (ápr. 28. c.): MES II. 384., keltére ld. RD 283. sz.

86 1295. s. d.: Árpád-kori oklevelek 1095–1301. Közzéteszi: ifj. Kubinyi Ferenc. Pest, 1867. (Magyar Történelmi Emlékek I.) 160–161.

87 1295. aug. 29.: MOL DL 105754. és szept. 1.: MOL DL 96039.

88 1295. nov. 15.: Hazai oklevéltár 1234–1536. (= Hazai) Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Bp. 1879. 145–147.

89 (1296.) febr. 21.: ÁÚO X. 218., az oklevél keltére és kiadójára ld. 1296. máj. 14.: ÁÚO X. 218–219.

90 1296. máj. 1.: Zala I. 112., 1296. s. d.: uo. 114. és HO VII. 256.

91 1296. júl. 1.: ÁÚO X. 217., kiállítójára ld. 1393. febr. 17.: MOL DL 740. és 741.

92 (1296.) szept. 2.: MES II. 471. – Az oklevélben a káptalan előadja, hogy „Máté jelenleg nádor, akkor pedig a király úr lovászmestere” (Mathey palatini nunc, tunc autem magistri agasonum domini regis) oklevele szerint bizonyos személyek aug. 27-én (in octavis Sancti regis Stephani) tartoztak volna védíjait fizetni, ám királyi parancslevél rendelkezett arról, hogy a fizetési határidőt a Héder nembéli (kőszegi) János ellen vezetett jelenlegi hadjárat hadoszlásának esztenkeddjére (ad quindenas residencie presentis exercitus eiusdem domini nostri regis contra

állított okmánya viszont megint csak Amadét mondja nádornak,⁹³ ám 1296. november 22-én újra Csák nembéli Máté nádor adott ki oklevelet.⁹⁴ A helyzet meglehetősen hasonlatos az 1291. évihez: nem lehetetlen, hogy a nádorok valóban ilyen gyorsan váltották egymást, de nem is valószínű különösebben, így indokoltan lehet valamely más megoldást keresni.

Tény mindenestre, hogy Csák nembéli Máté 1297 nyarán bizonyosan viselte a nádori méltóságot, amint arról az esztergomi káptalan⁹⁵ és a király⁹⁶ oklevelei tanúskodnak.

1297 őszén az előző évihez hasonló kusza helyzet tárul elénk: október 20-i oklevelében Amadé mondja nádornak magát,⁹⁷ ám egy szintén októberben kelt királyi oklevélben Héder nembéli (kőszegi) Miklós szerepel nádorként,⁹⁸ hogy aztán december elején – két egymást követő napon (!) – III. András maga is előbb Amadét,⁹⁹ majd Csák nembéli Péter fia Mátét nevezze meg nádornak. Ez utóbbi oklevél azonban bizvást figyelmen kívül hagyható, mivel abban a király az alországbírórt arra utasítja, hogy ne ítélkezzék azon károk ügyében, amelyeket Hontpázmány nembéli András ispán fiai okoztak „Máté nádor”-nak (*Matheo palatino*) vagy követőinek a király és Máté nádor közötti viszály idején (*discordia*), mert azokat királyi parancsra tették.¹⁰⁰ Az oklevél III. András és Csák nembéli Máté első, részleteiben alig ismert összecsapására vonatkozik,¹⁰¹ s nem sok kétséget hagy afelől, hogy ez alkalommal a Máté neve mellett feltűnő nádori cím a korábban, s nem az oklevél kiállítása idején viselt méltóságra utal.

Johannem filium Herrici habit) kell elhalasztani (uo. 472.). Ez a körülmény datálja az oklevelet 1296-ra, amikor III. András valóban vezetett a Kőszegiek ellen hadjáratot (*Pauler Gy.*: i. m. II. 446–447.).

93 1296. szept. 20.: Hazai 151.

94 Az év megjelölése nélkül „in quindenis ferie quinte proxime ante festum Beati Martini confessoris” kiadott oklevél „M. palatinus” nevében kelt, s úgy rendelkezik, hogy az ügyben megítélt esküt Tapolcsányban (in Topolchan) tegyék le (HO VII. 306.). Ez utóbbi körülmény nem hagy kétséget afelől, hogy „M. nádor” csakis Csák nembéli Máté lehet, akinek a Nyitra megyei Tapolcsány egyik kedvelt tartózkodási helye volt (*Györffy Gy.*: i. m. IV. 473–474.). Felmerülhetne ugyan, hogy az oklevél a 14. század elején keletkezett – 1302 és 1309 között, amikor Máté a nádori címet használta (vö. *Engel P.*: Magyarország [Archontológia] i. m. I. 1.) –, csak hogy ez a megoldás valószínűtlen, mert az ügy egyik szereplője Divék nembéli Barleus, akinek a jelenléte a Csák nembéli Mátét uraló északnyugati országrészben az oligarchával való jól ismert konfliktusa után egészen 1310-ig nem mutatható ki (vö. *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 425–427.), másrészt az ügy másik szereplője az a Divék nembéli Iván, aki 1296-ban eltűnt forrásainkból, minden bizonnyal halála miatt (*Engel P.*: Magyarország [Genealógia] i. m. [Divék nem 2. Bossányi-ág 1. tábla]). Az oklevél így csak 1296-ban kelhetett.

95 1297. jún. 19.: ÁÚO XII. 639., aug. 6.: uo. 640.

96 1297. jún. 23.: Apponyi I. 33.

97 1297. okt. 20.: HO VII. 262–263.

98 (1297. okt.): UB II. 311., keltére ld. RA 4141. sz.

99 (1297.) dec. 7.: RA II/4. 192., keltére ld. RA 4150. sz.

100 1297. dec. 8.: CD VI/2. 82.

101 Vö. *Lenkey Z.–Zsoldos A.*: i. m. 199–203.

Ezt követően jóval tisztább kép bontakozik ki a rendelkezésünkre álló adatokból. 1297. decemberének végén egy királyi oklevélben Amadé szerepel nádorként,¹⁰² s a következő év nyaráig csak az ő méltóságviseléséről maradtak ránk adatok: saját oklevele¹⁰³ és egy újabb, közelebbről nem keltezhető, de július 23. után kiadott, királyi okmány.¹⁰⁴ Ezt követően, 1298. július 28-án szerepelt első alkalommal a már említett két nádor, Péc nembéli Apor és Rátót nembéli Roland. Méltóságviselésük csaknem pontosan egy évig tartott: igaz ugyan, hogy Apor 1298. májusának elején szerepelt utoljára,¹⁰⁵ de nádortársáról, Rolandról egészen július közepéig vannak adataink,¹⁰⁶ s nincs okunk arra gyanakodni, hogy Apor nádorsága korábban ért volna véget, mint társáé. 1299. július 17-én aztán újra Amadé vette át a nádori méltóságot,¹⁰⁷ s ettől kezdve III. András haláláig, 1301. január 14-ig nem is találkozunk más nádorral.¹⁰⁸

E rövid áttekintésből világosan kiderül, hogy afféle nehézségekkel, mint amilyeneket az 1291. év kapcsán már tapasztaltunk, III. András uralkodásának későbbi időszakában is szembe kell néznünk. Az adataink által sugallt gyakori változások a nádori méltóságban elvileg elképzelhetők ugyan, ám gyanút ébresztő körülmény, hogy a többi országbáróság többsége esetében éppen ellenkező jelenség figyelhető meg. Ugyanezen időszakban az országbírói méltóságban csupán három személy váltotta egymást – Hontpázmány nembéli András fia Tamás (1291–1293),¹⁰⁹ Péc nembéli Márk fia Apor (1293–1297),¹¹⁰ Ákos nembéli Ernye fia István (1298–1300)¹¹¹ –, Erdély élén csupán két vajdával találkozunk – Borsa nembéli Tamás fia Roland (1294-ig)¹¹² és Kán nembéli László fia László (1295-től)¹¹³ –, míg a tárnokmesterséget, ahogyan arról már szó esett, 1291. végétől mindvégig Rátót nembéli István fia Domokos viselte. Az asztalnok-, lovász- és pohárnokmestereket jóval kevésbé ismerjük, mindazonáltal ott is találkozunk több éven át méltóságában maradó báróval, így Rátót nembéli István fia László asztalnokmesterrel (1291–1294),¹¹⁴ Csák nembéli Péter fia Máté lovászmesterrel

102 1297. dec. 20.: ÁÚO X. 255.

103 1298. jún. 29.: MOL DL 40366.

104 1298. (júl. 23. u.): HO VI. 434., keltére ld. RA 4185. sz.

105 1299. máj. 2.: HO VI. 443–444.

106 1299. jún. 15.: ÁÚO XII. 637., (jún. 15. u.): ÁÚO XII. 635., júl. 8.: HO VII. 279., júl. 13.: MOL DL 2871.

107 1299. júl. 17.: UB II. 327.

108 1299. júl. 28.: ÁÚO X. 332., szept. 5.: HO VII. 281., okt. 21.: MOL DL 57228. (damus pro memoria, de bizonyosan Amadéé), okt. 29.: RA 4275., nov. 4.: MOL DL 96043., dec. 7.: HO VIII. 397.; 1300. febr. 16.: HO VII. 288., febr. 19.: CD VI/2. 290., márc. 18.: HO VII. 288., márc. 29.: HO VII. 289. (damus pro memoria, de bizonyosan Amadéé), ápr. 6.: HO VII. 290., ápr. 17.: MOL DF 268398., máj. 11.: MOL DL 57230., aug. 1.: ÁÚO X. 377., s. d.: MOL DL 71908., (1291–1300 k.): MOL DL 75150.

109 1291. febr. 22.: CD VI/1. 90.; 1293. febr. 1.: MES II. 339. (az első és az utolsó ismert adat).

110 1293. júl. 11.: CDCr VII. 148.; 1297. s. d.: ÁÚO X. 261. (az első és az utolsó ismert adat).

111 1298. (júl. 23. u.): HO VI. 431.; 1300. aug. 17.: RA II/4. 250. (az első és az utolsó ismert adat).

112 1294. máj. 23.: ÁÚO X. 153. (az utolsó ismert adat).

113 (1295.) szept. 24.: EO I. 306. (az első ismert adat).

114 1291. febr. 22.: CD VI/1. 90.; 1294. júl. 29.: MES II. 358. (az első és az utolsó ismert adat).

(1293–1296)¹¹⁵ vagy Rátót nembéli Olivér fia Miklós pohárnokmesterrel (1293–1296).¹¹⁶ Egyedül a szlavóniai bánok személye változott III. András uralkodása alatt viszonylag gyakran,¹¹⁷ ám korántsem a nádori méltóságot jellemző mértékben.

A nádorok esetében ugyanakkor a változások nem pusztán mennyiségükkel tűnnek ki, hanem kuszaságukkal is. Az még csak-csak elképzelhető, mégha nehezen is, hogy 1296-ban nem kevesebb mint öt alkalommal változzék a nádor személye. Az viszont a legkevésbé sem hihető, hogy 1296. február 1-jén Amadé legyen a nádor, akit május 1-jén Miklós követett, majd július 1-jén megint Amadé volt soron, ám szeptember 2-án már Máté, akitől azonban szeptember 20-án újra Amadé vette át a méltóságot, hogy november 22-én ismét Máté legyen a nádor.¹¹⁸ S még csak nem is egyedi esettel állunk szemben, hiszen a következő, 1297. évben hasonló jelenséget tapasztalunk. Világos tehát, hogy az adatok puszta időrendbe sorolásától aligha várhatunk reális képet III. András nádorairól, még azok megrostálása után sem.

A megoldás kulcsát Amadé nádor 1295. november 15-én kiállított oklevele adja a kezünkbe. Ebben Amadé az alábbi módon nevezi meg méltóságát: „nádor, a király úr által valamennyi ügy megítélésére kiküldött dunáninnyi bíró” (*palatinus, idex citradanobialis ad omnes causas decernandas per dominum regem deputatus*).¹¹⁹ Ez a cím súlyos ellentmondásban áll a nádori méltóságról való eddigi ismereteinkkel – hiszen a nádor hatásköre magától értetődően kiterjedt az egész ország területére –, értelmezése csak abban az esetben lehetséges, ha egy olyan helyzetet tükröz, amelyben Amadé nádori címe önmagában csak a „Dunántúl” (azaz Kelet-Magyarország) területére biztosított joghatóságot, s az uralkodó külön, a „dunáninnen”-i országrészre szóló felhatalmazása kellett ahhoz, hogy Amadé az ország egész területén élhessen azzal. Ez az adat tehát komolyan felveti annak a lehetőségét, hogy III. András uralkodása idején nem csupán a már említett 1298 és 1299 közötti időszakban működött egymás mellett két nádor, hanem máskor is, ami, ha valóban így volt, nagy valószínűséggel feloldhatja azokat az ellentmondásokat, amelyeket az időrendbe sorolt adatok sorozata hozott a felszínre.

Amadé említett oklevele ugyanakkor arra is fényt vet, hogy esetenként mégis csak egy kézben egyesült a teljes nádori jogkör, első lépésben célszerűnek lát-

115 (1293.) okt. 26.: ÁÚO V. 95. (keltére ld. 1293. okt. 28.: CD VI/1. 269–270.); 1296. ápr. 7.: CD VI/2. 45. (az első és az utolsó ismert adat).

116 1293. júl. 11.: CDCr VII. 148.; 1296. okt. 26.: CD VI/2. 26. (az első és az utolsó ismert adat).

117 Héder nembéli (kőszegi) Henrik 1290 (1290. okt. 23.: RA II/4. 25.) és 1291 között (1291. okt. 9.: CDCr VII. 52.), Vodicsai (Babonić) Radoszló 1292-ben (1292. szept. 13.: CDCr VII. 106., dec. 1.: CDCr VII. 114.), 1293-ban újra az előbb említett Henrik (1293. febr. 11.: CDCr VII. 129.), 1294-ben ismét Radoszló (1294. szept. 1.: CDCr VII. 186.), 1298-ban Jakab, azaz Borsa nembéli Kopasz (1298. júl. 28.: UGDS I. 192., vö. 1304. aug. 24.: CDCr VIII. 88.), 1299-ben Vodicsai (Babonić) István (1299. aug. 1.: CDCr VII. 352.), 1300-ban pedig Rátót nembéli István fia László (1300. aug. 17.: RA II/4. 250.).

118 (1296.) nov. 22.: HO VI. 306.

119 1295. nov. 15.: Hazai 145.

szik azokat az időszakokat számba venni, amelyek esetében indokoltan számolhatunk ezzel a helyzettel.

Ehhez jó támpontokat kínálnak az 1298–1299-ben bizonyosan két személy között megosztott nádori méltóság fentebb már számba vett jellegzetességei: mindkét nádor azon országrészben gyakorolta a hatalmat, amelyben birtokai révén egyébként is otthon volt, az általuk elintézett ügyek a nádorként felügyelt országrész határain belül maradtak, s csak a „dunántúli nádor”-ként szereplő Roland használta a „kunok bírása” címet. A „kunok bírása” cím használata alapján hat olyan időszak határozható meg, amikor csak egy személy viselte a nádori méltóságot. Miklós 1291 júniusára keltezhető okleveleiben, valamint III. András október 9-i és Miklós egy novemberi okmányának méltóságsorában a nádorság mellett a somogyi ispánságot és a „kunok bírása” (*iudex Cumanorum*) címet is viseli.¹²⁰ Ráadásul a két júniusi az alországbíróhoz intézett parancslevél, miközben a nádori méltóság megosztása esetén joggal várhatnánk, hogy Miklós a „dunáninnyi” országrész nádora legyen, s így nádortársa viselje a „kunok bírása” címet – ahogyan azt 1298–1299-ben is tapasztaltuk –, így aligha lehet kétséges, hogy 1291-ben Miklós volt az egyetlen nádor. Amadé 1293-ban szintén a „kunok bírása” címmel együtt szerepelt nádorként,¹²¹ s bár az ő esetében – mivel birtokai és tevékenysége ezer szállal kötötték Kelet-Magyarországhoz – gyanakodhatnánk ugyan arra, hogy valójában e cím csupán mint „dunántúli nádor”-t illette meg, az a körülmény, hogy az adat olyan királyi oklevél méltóságsorában bukkan fel, amelyben nyoma sincs egy „dunáninnyi nádor”-nak, eloszlatja a gyanút. 1295 első felében megint csak Miklós nádor viselte – ez alkalommal a somogyi és a fejéri ispánság mellett – a „kunok bírása” címet,¹²² de az év nyarán újra Amadé következett.¹²³ 1297 nyarán Csák nembéli Máté szerepelt a nádorság és a pozsonyi ispánság mellett a „kunok bírása”-ként is,¹²⁴ végezetül 1299–1300-ban Aba nembéli Amadé nádor viselte a címet egyidejűleg az újvári, valamint a mai Dunántúl területére eső zalai és karakói ispánsággal együtt.¹²⁵ A „kunok bírása” cím és a nádori méltóság osztatlan voltának összefüggését megnyugtatóan támasztja alá, hogy a fenti időszakokból nincs is adatunk a nádori méltóság betöltőjeként más személyre, mint arra, aki a „kunok bírása” címet is viselte. Hetedik időszakként ide sorolhatjuk még Amadé 1290. évi nádorságát, amikor szintén nem ismert olyan adat, amely felvetné a nádori jogkör megosztásának gyanúját.

120 (1291.) jún. 12.: UB II. 234., (jún. 12. k.): UB III. 288., nov. 20.: CDCr VII. 55., ill. okt. 9.: CDCr VII. 52.

121 1293. júl. 11.: CDCr VII. 148.

122 (1295.) márc. 22.: ÁÚO XII. 512., jún. 6.: ÁÚO X. 191.

123 1295. aug. 29.: MOL DL 105754.

124 1297. jún. 23.: Apponyi I. 33.

125 1299. okt. 29.: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1–2. (= Csáky) Bp. 1919. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár), I/1. 31., nov. 4.: MOL DL 96 043.; 1300. febr. 16.: HO VII. 288., ápr. 6.: HO VII. 290., aug. 1.: ÁÚO X. 377.

Ennek megfelelően tehát III. András azon nádorainak listája, akik bizonyosan osztatlanul viselték méltóságukat, az alábbiak szerint alakul:

(1290.) november (2–4.)	Aba nembéli Dávid fia Amadé
1291. február 22–december 6.	Héder nembéli Henrik fia Miklós
(1293. július 8. előtt)–október 19.	Aba nembéli Dávid fia Amadé
1294. (július 23. előtt)–1295. június 6.	Héder nembéli Henrik fia Miklós
1295. augusztus 29–(1296.) február 21.	Aba nembéli Dávid fia Amadé
1297. június 19–augusztus 6.	Csák nembéli Péter fia Máté
1299. július 17–1300. augusztus 1.	Aba nembéli Dávid fia Amadé

A táblázatból egyértelműen kiviláglik, hogy III. András uralkodásának első felében Aba nembéli Amadé és Héder nembéli (kőszegi) Miklós váltották egymást a nádori méltóságban, s amikor mégsem, az könnyedén magyarázható a korszak politikatörténeti fejleményeivel. Két ilyen időszak figyelhető meg: 1292 és 1296–1297, ami pontosan egybevág azon lázadások idejével, amelyekben Miklós is tevékeny részt vállalt, egyébként a lista olyannyira szabályos – évente, a nyár közepén bekövetkező – nádorváltásokat mutat, hogy azt aligha lehet a véletlen számlájára írni, sokkal inkább bátorítja valamiféle megegyezés feltételezését. Ez annál is inkább életképes megoldásnak tűnik, mert III. András első királyi tanácsa világi báróinak összetétele jól felismerhetően egyfajta – modern kifejezéssel élve – koalíciós kormányzás jellemzőit mutatja. A király első olyan oklevele, mely tájékoztat e bárói körről, csonkán maradt fenn, a ma is olvasható nevek között ott találjuk Amadé nádort, Roland erdélyi vajdát és András szebeni ispánt, valamint – tisztség említése nélkül – János fia Gergely mestert. Amadé azonos Aba nembéli Amadéval,¹²⁶ az erdélyi vajda bizonyosan Borsa nembéli Roland fia, János fia Gergely pedig aligha lehet más, mint Héder nembéli (kőszegi) Iván (János) fia, aki már 1287-ben, az akkor még trónkövetelő András asztalnokmestere volt,¹²⁷ míg András szebeni ispán személye megnyugtatóan nem azonosítható. III. András első ismert méltóságsort is tartalmazó oklevelében¹²⁸ annyiban változik a bárók csoportjának összetétele, hogy a nádori méltóságban – amint arról már szó esett – Amadét Héder nembéli (kőszegi) Miklós váltotta fel, s megjelentek a bárók között fivérei is: Iván tárnokmesterként, Henrik pedig Szlavónia bánjaként. Mivel utóbbiról bizonyítható, hogy már 1290 októberében is viselte méltóságát,¹²⁹ könnyen lehet, hogy Ivánnal szintén ez a helyzet, miként talán az Ivánhoz hasonlóan először ebben az oklevélben szereplő Hontpázmány nembéli Tamás országbíró esetében is. Borsa nembéli Roland megmaradt erdélyi vajdának, 1291 nyarán pedig bizonyíthatóan pohárnokmester volt öccse, a többnyire Kopasz néven emlegetett Jakab is.¹³⁰ Mindezek

126 Vö. 1290. s. d.: ÁÚO XII. 496.

127 1287. jún. 8.: UB II. 204.

128 1291. febr. 22.: CD VI/1. 88–90.

129 1290. okt. 23.: RA II/4. 25.

130 1291. jún. 24.: Apponyi I. 19.

ismeretében aligha lehet kétséges, hogy az 1290-es évek elejének leghatalmasabb oligarchái, Aba nembéli Amadé, a Héder nembéli Kőszegiek és a Borsák sorakoztak fel IV. László halála után Lodomér esztergomi érsek jelöltje, a velencei András herceg mögé, elismerve őt királyukul.¹³¹ Ez a koalíció bomlott meg a Kőszegiek kiválásával az 1291. évi osztrák hadjáratot követően, mivel az azt lezáró béke váraik lerombolását írta elő.¹³² A szakításhoz az osztrák hadjárat után, szeptember 21. táján tartott országos gyűlés adhatta meg a döntő lökést.¹³³ Az teljesen valószínűtlen persze, hogy a Henrik fiak ott értesültek volna a béke ezen rendelkezéséről, az viszont, hogy a királynak feltett szándéka azt végre is hajtani – ismeretes, hogy a Nagymartoniak őseinek névadó várát valóban lerombolták a békeokmányban foglaltaknak megfelelően¹³⁴ –, ekkor válhatott világossá számukra. Nyílt kenyértörésre azonban, amint az a Kőszegi fivérek méltóságviselésére utaló adatokból következik, az év végéig nem került sor,¹³⁵ ami érthető is, hiszen a két tűz közé került Kőszegieknek előbb támogatók után kellett nézniük. Ennek érdekében Iván a magyar trónra szintén jogot formáló nápolyi Anjoukkal újította fel korábbi kapcsolatát,¹³⁶ s a tőlük elnyert felhatalmazás¹³⁷ birtokában valamikor 1292 tavaszán fegyveres lázadást robbantott ki, amelyhez fivére, Miklós is csatlakozott. Ennek részleteiről nem sokat tudunk, bizonyosra vehető azonban, hogy ennek az összecsapásnak az epizódjai közé tartozik néhány, csak későbbi forrásokban emlegetett esemény: ekkor foglalta el Miklós Pozsonyt és Detrekőt, illetve ostromolta sikertelenül Szenicet.¹³⁸ A lázadáson viszonylag gyorsan sikerült úrrá lenni, Pozsonyt és Detrekőt a királyi sereg visszafoglalta,¹³⁹ s már június végén a Henrik fiak ellen viselt hadjáratban (*in exercitu nostro contra filios Herrici habito*) szerzett érdemeket jutalmazott III. András,¹⁴⁰ aki hadát július 1-jén oszlatta fel.¹⁴¹

A Kőszegiek meghódoltak a kudarc után,¹⁴² ám néhány héten belül kiderült, hogy a fivérek közül Iván korántsem tekintette lezártnak az ügyet. Valamikor

131 Lenkey Z.–Zsoldos A.: i. m. 148–149.

132 1291. aug. 28.: UB II. 252.

133 A tervezett országos gyűlésre III. András már egy Bécs mellett (prope Viennam in Austria) kiadott oklevelében utalt (1291. aug. 6.: CD VI/1. 137.). Tényleges megtartását és a congregatio generalis időpontját a király ott kiadott oklevele igazolja, ld. 1291. szept. 21.: BTOE I. 274–275.

134 1294. júl. 20.: UB II. 293–294.

135 Miklós, mint láthattuk, dec. elejéig maradt nádor, Iván tárnokmesterségére, ill. Henrik szlavóniai bánságára az utolsó adatot ld. 1291. okt. 9.: CDCr VII. 52. Megjegyzendő, hogy Iván utóda, Mojs már 1291 decemberében szerepelt, 1291. dec. 10.: MOL DL 93939.

136 1285. máj. 14.: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv. Bp. 1874–1876., I. 68., vö. CDCr VI. 525.

137 1292. jan. 5.: CDCr VII. 66–67.

138 Szenicre ld. 1294. jún. 22.: CD VI/1. 290., Pozsonyra és Detrekőre ld. a következő jegyzetet.

139 1296. okt. 19.: Apponyi I. 31–32., vö. még: 1297. (júl. 23. c.): uo. 38.

140 1292. jún. 22.: UB II. 268–269.

141 1292. júl. 21.: MES II. 331.

142 1292. nov. 26.: CDCr VII. 112.

1292. augusztus 4-ét követően a Szlavóniában időző királyra és kíséretére törve az uralkodót fogságra vetette, amelyből az csak november végén szabadult ki. A III. András történetének e jól ismert epizódja¹⁴³ által felvetett kérdések legtalányosabbika, hogy mi bírhatta rá Ivánt arra, hogy végül is szabadon bocsássa a kiszolgáltatott helyzetben lévő királyt. Az Iván döntéséhez elvezető gondolatmenet aligha rekonstruálható ma már teljes biztonsággal, annak viszont nagy a valószínűsége, hogy abban több tényezőnek is jelentős szerep juthatott. Albert osztrák hercegnek nem adhatta át, mint Hahót nembéli Arnold 1290-ben az akkor még csak trónkövetelőként az országba érkező herceget,¹⁴⁴ a nápolyi udvarba való eljuttatását szemlátomást megoldhatatlannak találta, megöletésére pedig nem szánta rá magát, s végezetül, úgy tűnik, a lázadás során még vele együtt harcoló fivére, Miklós sem támogatta III. András elfogását. Az eseményt megörökítő oklevelek kivétel nélkül egyedül Iván személyéhez kapcsolják a király elfogásának merész vállalkozását,¹⁴⁵ s így tudták azt külföldön is.¹⁴⁶ Forrásaink hallgatásánál mindazonáltal biztosabb alapokon álló érvet ad e következtetés levonásához az a körülmény, hogy a király szabadon bocsátása fejében túszoikat adók között ott találjuk azt a Doroszló fia Doroszlót is,¹⁴⁷ aki Iván fivérének, Miklósnak az egyik familiárisa volt.¹⁴⁸ Minden jel szerint tehát Miklós alapvetően másként ítélte meg a lázadás leverése után kialakult helyzetet, mint az ellentétek további élezését választó Iván. Ebben közrejátszhatott az is, hogy a Kőszegiek nem szenvedtek megsemmisítő vereséget a harcok során. Pozsony megyében kétségkívül kudarcba fulladtak akcióik, Zalában ellenben sikereket könyvelhettek el: lerombolták III. András egyik hívének, Hahót nembéli Buzád fia Atyusznak egy várát¹⁴⁹ – melyet a kutatás egybehangzóan Buzádszigettel azonosít¹⁵⁰ –, Miklós pedig elfoglalta egy másik Hahóttól, Arnold fia Arnoldtól Pölöske várát,¹⁵¹ melyet – mivel az utóbb fia, a „Kakas”-nak mondott Miklós kezén tűnik fel¹⁵² – a lázadás leverését és a királlyal való kiegyezést követően is

143 Szabó Károly: III. Endre fogsága 1292-ben. Századok 18(1884) 97–113.

144 Vö. Pauler Gy.: i. m. II. 410.

145 1292. nov. 26.: CDCr VII. 112., s. d.: CDCr VII. 122.; 1294. febr. 9.: CD VI/1. 300–301.; 1295. (ápr. 28. e.): MES II. 384., szept. 27.: UB II. 296. – Megjegyzendő, hogy néhány oklevél „néhány bárók”-ról tesz említést, ld. 1293. jan. 10.: CD VI/1. 238.; RD 167.

146 Continuatio Annalium Mellicensium (ad a. 1292.), ld. Catalogus fontium historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III. (= Cat. font.) Collegit: Albinus Franciscus Gombos. Budapestini, 1937–1938., I. 754.

147 1292. (nov. 26. u.): CDCr VII. 122.

148 Vö. 1284. s. d.: UB II. 187–188.; 1287. jún. 8.: UB II. 204.

149 1292. nov. 26.: CDCr VII. 112.

150 Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek i. m. 576–577., vö. még: Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) 114. és Vándor László: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. (Castrum Bene 1989) 56.

151 1292. nov. 19.: UB II. 272.

152 1316. febr. 22.: UB III. 90.; 1318. ápr. 16.: Zala I. 148.

megtarthatott. III. András és Miklós kiegyezésének a legfőbb bizonyítéka ugyanakkor mégis csak az, hogy Miklós – ellentétben fivérével, Ivánnal – 1292 után is visszakerült a nagyobb báróságokat (*baronatus maiores*)¹⁵³ elnyerő előkelők szűkebb körébe, mégpedig nem is kisebb méltóság, mint a nádori viselőjeként. Aligha tévedünk, ha éppen ebben keressük III. András és Miklós megegyezésének lényegét: Amadé és Miklós évente váltva egymást viselték a nádori méltóságot. Ez a rendszer – mely, mint látni fogjuk, nem ekkor jött létre – zökkenőmentesen működött 1293 és 1295 között: túlélte a Borsák megzabolázásához vezető 1294. évi válságot,¹⁵⁴ maga Miklós pedig személyesen is részt vett IV. László utolsó nádora, Mizse lázadásának leverésében.¹⁵⁵ 1296-ban éppen Miklós volt soron, s ná dorságát meg is kezdte,¹⁵⁶ amikor az addig jól működő váltógazdaságnak III. András és a Kőszegi fivérek újabb összecsapása vetett véget.

Az eseményt a Henrik fiak újabb lázadásának gondolhatnánk, ami azonban korántsem magától értetődő, legfőképp azért, mert nem világos, mi indíthatta a királlyal évek óta együttműködő Miklóst és – a legalábbis zavart nem támasztó – Ivánt arra, hogy ismét András ellen forduljanak. Felmerülhetne persze, hogy a Kőszegiek uralkodójuk új házasságára reagálva lázadtak fel. III. András első felesége, Fenenna 1295-ben bekövetkezett halála után nem sokkal, 1296 elején vette feleségül Albert osztrák herceg leányát, Ágnest,¹⁵⁷ s a Kőszegiek ezt követően joggal tarthattak attól, hogy a két dinasztia közötti kapcsolat szövetséggé mélyülése előbb-utóbb újra felveti majd az 1291. évi hainburgi béke váraik le rombolására vonatkozó rendelkezésének mindeddig sikerrel elszabotált végrehajtása iránti osztrák igényt. Ha valóban így gondolták, aligha tévedtek, mindazonáltal maguk az események sokkal inkább arra vallanak, hogy ez alkalommal III. András lehetett a támadó fél, mégpedig apósával, Albert herceggel karöltve,¹⁵⁸ s így valóban szerfelett valószínűnek ítélnélhető, hogy András és Ágnes házasságának egyik feltétele a magyar királyi hatalom szilárdságát, valamint Ausztria és Stájerország biztonságát egyaránt veszélyeztető Kőszegiekkel való leszámolás lehetett. III. András már május végén egy, a Henrik fiaktól átállt nemest jutalmazott,¹⁵⁹ maga a hadjárat azonban csak a nyár végén indult meg, mert Albert herceget egy lázadás és a salzburgi érsekkel folytatott viszálya hátráltatta a segítségnyújtásban.¹⁶⁰ A harcok folyamán III. András király és Albert herceg szeptember végén és október elején Kőszeget vette be,¹⁶¹ majd a Miklós által tar-

153 A fogalomra ld. 1240. febr. 8.: RD 30.

154 A Borsák lázadására ld. *Pauler Gy.*: i. m. II. 444–445.

155 1295. (ápr. 28. e.): MES II. 384.

156 1296. máj. 1.: Zala I. 112., s. d.: uo. 114., HO VII. 256.

157 Vö. *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 36.) 21. (48. sz. jegyzet).

158 1296. okt. 19.: Apponyi I. 32., vö. *Continuatio Vindobonensis* (ad a. 1296.). Cat. font. I. 790.

159 (1296.) máj. 30.: ÁÚO X. 418–419.

160 *Continuatio Vindobonensis* (ad a. 1296.). Cat. font. I. 790., vö. *Huber Alfonz*: Ausztria története. II. Bp. 1901. 51–54.

161 1296. szept. 21.: HO VIII. 447–448., okt. 6.: CDCr VII. 254.; (1297. s. d.): RA II/4. 194. (kétes hitelű); 1299. jan. 18.: ÁÚO V. 205.; 1300. aug. 17.: RA II/4. 250.

tott Somogyvár ostromával próbálkozott a királyi sereg, ám a jelek szerint hasztalan.¹⁶² Eközben a harmadik Kőszegi fivér, Henrik Szlavóniában dulta fel a császári káptalan és a zágrábi püspökség birtokait.¹⁶³ Sajátos módon nincs hírünk arról, hogy a harcok pontosan mikor és milyen eredménnyel értek véget, s azt sem tudjuk, hogy III. András és Miklós újabb kibékülésére mikor került sor. Az, hogy megtörtént, bizonyos, hiszen az 1298. évi országos gyűlés résztvevői között felsorolják Miklóst is; az oklevél Amadéval együtt „volt nádor”-ként említi (*Nicolaus filius Enrici et Homodeus quondam palatini*).¹⁶⁴ Minden valószínűség szerint 1297 májusának vége és októbere között történhetett a dolog: 1297. május 30-án III. András még „hűtlen”-ekként említette egy oklevelében a Henrik fiakat (*filii Hernici* [!]) – név szerint is megnevezve közülük Ivánt –,¹⁶⁵ egy másik, napi kelet megadása nélkül kiállított, de az év októberére keltezhető¹⁶⁶ okmányában pedig bármiféle, a korábbi ellenségeskedésekre való utalás nélkül írta át és erősítette meg „Miklós nádor” (*Nicolaus palatinus*) 1285-re keltezett – egyébiránt hamis¹⁶⁷ – oklevelét,¹⁶⁸ megemlítve ugyanakkor Miklós fivérét, Iván mestert (*magister Iohannes frater suus*) is.¹⁶⁹

A király ezen oklevele visszavezet minket azon kérdéshez, amelyet Amadé nádor 1295 novemberében használt címe vetett fel: mely időszakokban számolhatunk – 1298–1299 mellett – egyidejűleg működő két nádorral III. András uralkodása alatt. 1297. október 20-án, azaz a király Miklóst nádornak mondó oklevelével közel azonos időben ugyanis, Amadé szintén nádorként zárt le egy pert, mely valamivel korábban kezdődhetett előtte, hiszen már adott ki oklevelet az ügyben.¹⁷⁰ Ezt követően, mint azt láthattuk már, számos más adat áll a rendelkezésre 1298 közepéig Amadé nádori méltóságának igazolására, ezek között azonban egyet sem találunk, mely a nádori mellett a „kunok bírāja” címet is tartalmazná. Mivel az 1298. évi országos gyűlés többször említett oklevele mind Amadét, mind Miklóst – bármiféle megkülönböztetés nélkül – egyaránt „egykori [vagy korábbi] nádor”-nak mondja (*quondam palatini*), kézenfekvő arra gondolni, hogy Amadé és Miklós – ahogyan azt egyébiránt adataink is sugallják – valóban egyidejűleg töltötte be a nádori méltóságot 1297 második felétől egészen az 1298. évi országos gyűlésig, amikor is Apor és Roland váltotta fel őket.

Hasonló jelenséget tapasztalunk 1296 nyarán és kora őszén. Egy július 1-jén Göncön (*in Gwnch*) kiállított *datum pro memoria*¹⁷¹ bizonyosan Amadé nádor oklevele,¹⁷² szeptember 2-án azonban az esztergomi káptalan Csák nembéli Má-

162 1298. júl. 26.: ÁÚO V. 184.; 1300. (júl. 23. e.): ÁÚO X. 369., aug. 17.: RA II/4. 250.

163 1299. jan. 22.: CDCr VII. 327.

164 1298. júl. 28.: UGDS I. 192.

165 1297. máj. 30.: UB II. 305–306.

166 RA 4141. sz.

167 *Szentpétery Imre*: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Bp. 1916. 41–46.

168 1285. jún. 16.: UB II. 191.

169 1297. (okt.): UB II. 311.

170 1297. okt. 20.: HO VII. 262–263.

171 1296. júl. 1.: ÁÚO X. 217.

172 1393. febr. 17.: MOL DL 740. és 741.

téről említette meg, hogy korábban lovászmester volt, „most” pedig – azaz az oklevél kiállításának idejében – nádor (*Matheus palatinus nunc, tunc autem magister agasonum domini regis et comes Posoniensis*).¹⁷³ Mivel azonban Máté utóda a lovászmesterségben, Csák nembéli¹⁷⁴ Csák fia János, már 1296. július 8-án szerepelt,¹⁷⁵ nem sok kétségünk lehet afelől, hogy Máté is Amadéval azonos időben lett nádor, a legkésőbb tehát 1296 júliusának elején. A méltóságot egy darabig megosztva viselték – ezt jelzi Amadé nádor említése III. András egy szeptember végi oklevelében¹⁷⁶ –, majd Máté, mint korábban láthattuk, egyedüli nádorként tevékenykedett.

Ez a két eset megbízhatóan igazolja ugyan, hogy III. András uralkodásának idején nem csak 1298–1299-ben volt egyidejűleg két nádor az országnak, ám nyilvánvalóan nem visznek közelebb Amadé nádor 1295 novemberében viselt címének értelmezéséhez, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem korábbi, hanem későbbi időszakot érintenek. 1295 előtt egyedül a Héder nembéli (kőszegi) Miklós első nádorsága utáni hónapok jöhetnek szóba. Emlékezhetünk: az 1291. december 6-át követő időkben mind Szentemágócs nembéli Mihály, mind Aba nembéli Amadé nádorként szerepelt, s a jelenség magyarázatául az a megoldás merült fel, hogy előbb Mihály, majd rövid időn belül Amadé nyerte el a nádori tisztséget. Amadé nádori címének 1295-ben használt kiegészítése azonban határozottan ellene mond ennek a feltevésnek, s azt a következtetést alapozza meg, hogy Amadé és Mihály egyidejűleg viselték a nádori méltóságot. Mivel Mihály nemzetsége baranyai–tolnai ágából származott,¹⁷⁷ s birtokai is azon a vidéken feküdtek, nyilván neki jutott a „dunáninnyi” – s Amadénak a „dunántúli” – országrész, azt pedig, hogy egyáltalán szóba került a méltóság betöltőjeként, Mihály bizonyosan annak köszönhetette, hogy Tamás boszniai püspök rokona volt. Kérdéses csupán az lehet, hogy a hatáskör megosztása mennyi ideig tartott: 1293 nyaráig, amikor Amadé már bizonyosan egyedüli nádor volt, vagy már korábban véget ért.

A kérdésre a választ az a megfigyelés segít megadni, mely szerint a nádori hatáskör megosztására kizárólag azon időszakokban került sor, amikor a király és nádor között fegyveres konfliktus bontakozott ki valamely okból. A Kőszegiek lázadása ugyan csak 1292-ben tört ki, a szakítás III. András és a Kőszegiek között azonban, mint láthattuk, már 1291 végén megtörtént. A következő alkalommal 1296 azon hónapjaiban került sor a nádori méltóság két személyre ruházására, amikor a Henrik fiak és a király viszonya újra elmérgesedett, s már folytak a királyi hadjárat előkészületei, sőt, ez esetben az is igazolható, hogy mind

173 (1296.) szept. 2.: MES II. 471. Az oklevél keltezéséből hiányzó évszám indoklását ld. a 92. sz. jegyzetben.

174 1296. ápr. 25.: Csáky I/1. 27–29. és 1303. s. d.: uo. 32–33., vö. *Dr. Wertner Mór*: Az Árpád-kori udvari tisztviselők sorozata. Történelmi Tár 1899. 646.; *Uő*: Nemzetségi kutatások. I. Turul 17(1899) 115–116.; *Engel P.*: Magyarország (Genealógia) i. m. (Csák nem 8. Újlaki ág).

175 1296. júl. 8.: ÁÚO X. 264.

176 1296. szept. 20.: Hazai 151.

177 *Karácsonyi J.*: A magyar nemzetségek i. m. 972–973.

Amadé, mind Máté hivatalában maradt a harcok idején is. 1297-ben ugyanez volt a helyzet: az Amadé és Miklós egyidejű nádorságára utaló adataink pontosan egybevágóak a III. András és Csák nembéli Máté közötti kenyértörés időszakával. A király és nádora közötti viszony megromlásának első félreérthetetlen jele, hogy 1297 júliusában III. András Demeter zólyomi ispán személyében új ispánt nevezett ki Pozsony megye élére a méltóságot akkor már évek óta betöltő, s nádorként is megtartó Máté helyébe.¹⁷⁸ Az, hogy a király a nádori méltóságtól is ekkor fosztotta volna meg Mátét, azért nem látszik valószínűnek, mert célja a jelek szerint egyedül Máté Pozsony megyéből való kiszorítása volt.¹⁷⁹ Máténak azonban ennyi is elég volt ahhoz, hogy szembeforduljon III. Andrással, s az év végén már valamiféle, közelebbről nem ismert összecsapásokról hallunk Máté, valamint a király hívei között.¹⁸⁰ Az ellenséges viszony Máté és uralkodója között tartósan fennmaradt – bár csak 1299 nyarán került sor egy újabb összecsapásra¹⁸¹ –, ez indokolhatta, hogy Miklós és Amadé után Apor és Roland személyében továbbra is két nádor legyen. A Máté ellen vívott harcok 1299-ben a nyár végére elültek anélkül, hogy bármelyik fél döntő győzelmet aratott volna – a király a Máté által hatalmasul elvett birtokok visszaadásáról intézkedett már augusztus közepén¹⁸² –, s ezért Aba Amadé újra egyedül ülhetett bele a nádori méltóságba. Mindezen körülményekre tekintettel a legvalószínűbbnek az ítéltető, hogy Aba nembéli Amadé és Szentemágócs nembéli Mihály együttes nádorsága legfeljebb 1292 végéig, III. András fogságból való kiszabadulásáig és a rend helyreálltáig tarthatott.

A III. András nádoraira vonatkozó, első pillantásra zűrzavarosnak tűnő adathalmaz tehát valójában nagyon is jól kidolgozott rendszert tükröz. A méltóság betöltésében megfigyelhető kétféle megoldás – egy-egy nádor évente váltokozva, illetve két nádor egyidejűleg – lehetne éppen egyetlen rendszer két eleme is, valójában azonban két különböző, egymással rivalizáló kormányzati koncepció lenyomata.

178 Máté 1293 óta volt pozsonyi ispán ([1293.] okt. 26.: ÁÚO V. 95., keltére ld. 1293. okt. 28.: CD VI/1. 269–270.). Arra vonatkozóan, hogy pontosan mikor váltotta fel Mátét Demeter Pozsony megye élén, ellentmondásos adatok maradtak ránk. Utóda, Demeter zólyomi ispán első alkalommal 1297. júl. 8-án szerepelt, amikor is írásba foglalta egy királyi parancsra Liptóban végrehajtott intézkedését (1297. júl. 8.: ÁÚO V. 180.). Az esztergomi káptalan ugyanakkor még aug. 8-án is nádornak és pozsonyi ispánnak mondta Mátét egy oklevelében (1297. aug. 6.: ÁÚO XII. 640.). Előbbi adatot azért részesítem előnyben az utóbbival szemben, mert semmilyen megfontolás nem indokolja annak feltételezését, hogy Demeter tényleges kinevezésénél korábban mondta magát pozsonyi ispánnak, ellenben az nagyon is elképzelhető, hogy Mátét az esztergomi káptalan előtt képviselő megbízottja, Ludány nembéli Szoboszló fia Péter, még akkor is pozsonyi ispánként említse urát, amikor az már nem töltötte be a méltóságot.

179 Vö. Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 153–155.

180 1297. dec. 8.: CD VI/2. 82–83.

181 1299. okt. 29.: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából XIII., XIV., XV. század. Közli, kiadja: kellemesi Melczer István. Bp. 1890. 6–8.

182 1299. aug. 14.: CD VI/2. 187., vö. még: 1299. okt. 29.: Csáky I/1. 29–31.

Az, hogy 1290-ben a nádori tisztség betöltésekor Aba nembéli Amadéra esett a választás, magától értetődőnek számíthatott, hiszen Amadé kezdettől fogva III. András megbízható híve volt, aki nem is kért túl magas árat szolgálata-ért: beérte azzal, hogy a király megerősítette a IV. László korában szerzett javai birtokában, köztük – az 1290. évi törvény rendelkezése ellenére¹⁸³ – az ungi ispánságában is.¹⁸⁴ Maga a kormányzat azonban, amint arról már esett szó, koalíciós jellegű volt, s ennek megfelelően a legfontosabb méltóságok élén szerephez jutottak benne a Héder nembéli Kőszegiek éppúgy, mint a Tiszántúl és Erdély urai, a Borsák is: Amadé lett a nádor, Héder nembéli (kőszegi) Iván a tárnokmester, öccse, Henrik Szlavónia bánja, míg Borsa nembéli Roland az erdélyi vajda. III. András 1290. évi bárói sorából szembetűnően hiányzik Héder nembéli (kőszegi) Miklós, vélhetően azért, mert már eleve azzal számoltak, hogy ő fogja váltani egy év elteltével a nádori méltóságban Amadét. Igaz, az első nádorváltásra már korábban sor került, ezt azonban egy előre nem látható külpolitikai kérdés – a lengyelországi katonai vállalkozás – indokolta, s a későbbiekben valóban rendre nyáron cserélt gazdát a nádori méltóság, többé-kevésbé igazodva III. András uralkodási éveinek változásához.

Az András mögött felsorakozó előkelők tehát voltaképpen felosztották egymás között az országot, amibe a király támogatóinak másik csoportja, a magyar püspöki kar – élén Esztergom érsekével, Lodomérral – kénytelen volt beletörődni, jóllehet bizonyosra vehető, hogy az oligarchák hatalmának efféle legalizálása aligha volt kedvük szerint való. Pedig a rendszernek megvoltak a maga nyilvánvaló előnyei: a megoldás lehetőséget biztosított arra, hogy a kormányzat koalíciós jellege hosszú távon fennmaradjon, kiszámíthatóságával pedig elejét vette annak, hogy a leváltott nádor „vetélytársai áskálódása”-nak (*emulorum obloquium*)¹⁸⁵ tulajdonítsa elmozdítását s fellázadjon – mint tették azt a Kőszegiek vagy Amadé fivére, Finta IV. László uralkodása idején¹⁸⁶ –, eközben ugyanakkor biztosította a kormányzat folytonosságát is, ám anélkül, hogy a nádor túlságosan hosszú időt töltene méltóságában. Mindezt, úgy tűnik, Lodomérék is belátták, s ezért csak azzal próbálkoztak meg, hogy az 1290. évi törvény egy – éppannyira naiv, mint amennyire radikális – intézkedésének segítségével féket építsenek be a kormányzat rendszerébe, elrendelvé, hogy az évenként megtartott fehérvári országos gyűlések ítéljék meg, hogy a bárók – s köztük persze, a nádor – miként jártak el tisztségeikben, s szükség esetén a felelősségre vonás se maradjon majd el.¹⁸⁷

183 1290: 2. c. – UGDS I. 173.

184 1290. s. d.: ÁÜO XII. 497.

185 1270. jún. 13.: CDCr VI. 547.

186 Vö. *Zsoldos Attila*: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron, 2002. 19–20. és *Uő*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. *Történelmi Szemle* 39(1997) 90–93.

187 1290: 25. c. – UGDS I. 175.

Az 1291 végén kibontakozott válság új helyzetet teremtett: az, hogy a Kőszegiek és a király szakítása előbb-utóbb lázadáshoz fog vezetni, előre látható volt, e téren a főpapok bőséges tapasztalatokat szereztek már IV. László uralkodása idején. Két nádort állítani a válság idejére, ez talán kényszer szülte, *ad hoc* intézkedésnek tűnhet, ugyanakkor azonban egyfelől nagyon is beleillik a III. Andrást támogató főpapok általános báróellenes politikai irányvonalába – az egymás mellett működő két nádor szükségképpen kisebb politikai súlyt képvisel, mint egyetlen –, másfelől valóban célszerűnek tűnhetett a válság idejére szorosabb ellenőrzés alá vonni az ország területét. Lodomérék IV. László uralkodása idején megtapasztalhatták, hogy milyen zűrzavart képes okozni, ha az ország több pontján egyidejűleg üti fel fejét lázadás,¹⁸⁸ az igazi rémálmuk azonban alighanem az lehetett, hogy a különböző oligarchikus magánhatalmak urai összefognak a királyi hatalom ellen. Erre is volt már példa a korábbi években: 1286 végén IV. László hiába vette be ostrommal a Kőszegiek „tartomány”-ának szívéét, Kőszeget,¹⁸⁹ hatalmukat megtörni mégsem sikerült, sőt, 1287 elején valahol a Zsitva folyó mellett csatára kényszerült a Henrik fiak és a Tiszántúl nagy részét ellenőrzésük alatt tartó Borsák egyesített seregével szemben,¹⁹⁰ amit – az események időrendje miatt – csak az magyarázhat, hogy ez alkalommal a Borsák a Kőszegiek segítségére siettek. Az ilyen esetek megelőzésének érdekében megint csak a nádori hatáskör területi megosztása tűnhetett a legjobb megoldásnak, hiszen így mind a keleti, mind a nyugati országrészben rendelkezésre áll a királyi hatalom képviselője, aki azonnal elfojthatja a lázadást (vagy legalábbis megpróbálkozhat azzal). Szerfelett valószínű tehát, hogy Lodomérék nemcsak a válság idejére, hanem hosszabb távon is kívánatosnak tartották ezen újítás bevezetését, amire az utalhat, hogy 1298-ban – azon az országos gyűlésen, amelyen Lodomér érsek halálát¹⁹¹ követően repedések mutatkoztak a király és a főpapok együttműködésének épületén¹⁹² – annak ellenére fenntartották a nádori hatáskör megosztását, hogy tényleges harcok akkor éppen nem folytak Csák nembéli Máté ellen. Végül is azonban, ezen egyetlen esetet leszámítva, csak a válságok idején működött két nádor egyidejűleg, ami arra vall, hogy a kormányzat többi tényezője, a király és a vele éppen együttműködő előkelők elismerték ugyan annak célszerűségét a lázadásokkal fenyegető idők feszült viszonyai közepette, ám ragaszkodtak a nádori méltóság betöltésének hagyományos rendjéhez, s a püspöki kar reformjainak ezen elemét csak rendkívüli körülmények esetén voltak hajlandók támogatni.

188 Szűcs J.: i. m. 296–298.

189 Chronicon Salisburgense (ad a. 1286.). Cat. font. I. 682.

190 1287. ápr. 19.: Oklevelek Hont vármegyei magán-levéltárakból. Első rész: 1256–1399. Az eredetiek után közléteszi: Kubinyi Ferenc. Bp. 1888. (Magyar Történelmi Emlékek II.) 31., vö. Pauler Gy.: i. m. II. 394.

191 Halálának időpontjára, 1298. jan. 2-re ld. *Gregorius Gyöngyösi: Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitaie*. Edidit: Franciscus L. Hervay. Bp. 1988. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova XI.) 56.

192 Gerics J.: A korai rendiség i. m. 304–309.; Szűcs J.: i. m. 332–341.

Mindezek alapján III. András uralkodásának idején a nádorok sorozata az alábbiak szerint összegezhető:

(1290.) november (2–4.)	Aba nembéli Dávid fia Amadé ¹⁹³
1291. február 22–december 6.	Héder nembéli Henrik fia Miklós ¹⁹⁴
1291. (december 6. után)	Szentemágócs nembéli Mihály (dunáninnyi) és Aba nembéli Dávid fia Amadé (dunántúli) ¹⁹⁵
(1293. július 8. előtt)–október 19.	Aba nembéli Dávid fia Amadé
1294. (július 23. előtt)– 1295. június 6.	Héder nembéli Henrik fia Miklós
1295. augusztus 29– (1296.) február 21.	Aba nembéli Dávid fia Amadé
1296. május 1.	Héder nembéli Henrik fia Miklós
1296. július 1–szeptember 20.	Aba nembéli Dávid fia Amadé (dunántúli) és Csák nembéli Péter fia Máté (dunáninnyi) ¹⁹⁶
1297. június 19–augusztus 6.	Csák nembéli Péter fia Máté
1297. október 20.	Aba nembéli Dávid fia Amadé (dunántúli) és Héder nembéli Henrik fia Miklós (dunáninnyi) ¹⁹⁷
1298. július 28–1299. július 13.	Péc nembéli Márk fia Apor dunáninnyi és Rátót nembéli Leusták fia Roland dunántúli
1299. július 17–1300. augusztus 1.	Aba nembéli Dávid fia Amadé

ATTILA ZSOLDOS

THE PALATINES OF ANDREW III

The essay focuses on a parallel research into all data concerning the palatines of Andrew III, King of Hungary (1290–1301) together with the political and historical events of the period. The results of this research give evidence of the existence of two rival concepts concerning the filling of this highest-importance baronial position. The original idea was that the position of the palatine should be filled on a basis of yearly rotation by the two most powerful oligarchs, Miklós Kőszegi and Amadé Aba, who both played major parts in Andrew's succession to the throne. On the other hand, the Hungarian prelates under the leadership of Lodomér, Archbishop of Esztergom, who was trying to diminish the power and influence of the barons, made a suggestion concerning the division of the palatine position: one palatine should exercise authority in Eastern, while the other in the Western part of Hungary. The success of each concept depended on the political climate of the era. Between 1290 and 1298, the position of palatine was mostly filled according to the first concept; the idea of the prelates could only gain dominance when major revolt broke out against royal power. Consequently, the position of the palatine was divided not exclusively in the time-period formerly known, between 1298 and 1299 but also in 1291–1292, 1296 and between 1297 and 1298.

193 Méltóságát minden bizonnyal 1290. júl. 23-tól 1290 végéig viselte.

194 Méltóságát minden bizonnyal 1290 végétől viselte.

195 Méltóságukat minden bizonnyal 1292 végéig viselték.

196 Méltóságukat minden bizonnyal 1296 végéig viselték.

197 Méltóságukat 1298. júl. 28. előttig viselték.

FODOR PÁL

A váci „harmincad” és egy hódoltsági főember a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég

Pár évvel ezelőtt megjelent könyvemben hosszan írtam azokról az intézményi változásokról, amelyek az oszmán állam-szervezetben, kivált a pénzügyigazgatásban következtek be a 16. század utolsó harmadától kezdve.¹ Az egyik legfontosabb, számos negatív következménnyel járó újításnak azt találtam, hogy a korábban tisztán katonai-adminisztratív főhivatalok betöltőiből lassanként adóbérleők lettek, akik posztjukat pénzért vették, és elsősorban pénz- és adóbehajtókként működtek. Másfelől kimutattam, hogy miképpen hatoltak be a hagyományos katonai pozíciókba olyan pénzügyi vállalkozók, akik az államnak tett szolgálataik fejében főhivatalokat követeltek és kaptak a szultáni tanácstól. A két, korábban élesen elváló szféra összefonódását különösen jól szemlélteti az adóbérletek állami „ellenőrei”-nek, a *náziroknak* a felemelkedése. A názirok eredetileg kisebb területek adóbérleteit felügyelték állami fizetéssel, de az említett időszakban egyre többen váltak nagyvállalkozókká, akik olykor az egész tartomány vagy annál is nagyobb régió összes adóbérletét ellenőrzésük alá vonták. Idővel az alájuk tartozó jövedelemgazdálkodási egységek szervezeten is különváltak, s a századforduló táján a tartományi defterdár-nak alárendelt, különálló pénzügyigazgatási egységek, *nezaret*ek lettek belőlük. A názirok a kincstárnak tett bevételi ígérek fejében számos posztot kötöttek ki maguknak és embereiknek, köztük mind gyakrabban alkormányzói hivatalt is. Ez az új struktúra a századforduló táján a hódolt Magyarországon is megjelent, mégpedig a belgrádi és a váci nezáret formájában.

Könyvem írása idején a magyar nyelvű forrásokban harmincadként vagy főharmincadként emlegetett, új típusú váci nezáretről 1612–1613-ból állt rendelkezésemre az első adat, de feltételeztem, hogy ennél jóval korábban alakulhatott ki.² Az itt következő, azóta fellelt defter-bejegyzés igazolja sejtésemet, és más tekintetben is szemléletesen mutatja az új modell geneziséét a magyar hódoltságban.

¹ Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Bp. 2006. (História Könyvtár. Monográfiák 21.) – A cikk elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségért Dávid Gézának, Sudár Balázsnak és különösen Hegyi Klárának tartozom köszönettel.

² Uo. 115.

4 rebiü'l-evvel 994. Liva-i Seçen: Budun beğlerbeğisi Yusuf paşa ve defterdarı Seyyid Mehmed arz gönderüb vilayet-i mezburede vaki Vaç mukataası bundan akdem ümena ve ummal üzerinde 149 yük akçede olub maslahatda küllî izhar-i acz ederlerdi bi'l-fil mukataa-i mezbure nazırı olan zaim Osman bi'd-defaat 60 yük akçentün izdiyadına bais olub halen üç yıla 207 yük akçeye yarar mültezimlere deruhde edüb bir buçuk senesi geçüb bir yıllık kiste'l-yevmi 69 yük akçe olur Budun hazinesine bi-kusur eda edüb iltizam olundukda şurutında kendüye sancak verilmek mukayyed olub mukaddeman mukataa-i mezbureyi iltizam eden eminlere Novigrad sancağı verildi mezbur Osman zikr olunduğı üzere küllî sai olub yarardur deyü bildirdükleri [ecilden] 994 safarının yigirmi dokuzuncı günü Seçen sancağı verilmek ferman olunduğına baş defterdar Burhan efendi müimza tezkere vermeğın kayd olunmak buyuruldu.³

„1586. február 23. A szécsényi szandzsák: Juszuf pasa budai beglerbég és defterdárja, Szejjid Mehmed⁴ a [portára] küldött jelentésében az alábbiakat adta elő. Korábban a nevezett tartományban fekvő váci mukátaát⁵ 14 900 000 akce bevételi előirányzattal kincstári biztosoknak és adóbehajtóknak adták ki, akik képtelenek voltak megbízatásukat végrehajtani. Az említett mukátaa tényleges ellenőre, Oszmán ziámet-birtokos, aki miatt a bevételek több alkalommal, [összesen] 6 000 000 akcséval növekedtek, legutóbb a mukátaát három évre 20 700 000 akcséért hasznavehető adóbérlők kezére adta. Megbízatásukból másfél év telt el, s az első évre eső, napi részlet szerinti bevétel⁶ 6 900 000 akcsét tesz ki, amit a budai kincstárba hiánytalanul befizettek. Amikor Oszmán az adóbérletre vállalkozott, feltételei között szerepelt, hogy nevezzék ki szandzsákbégnek. Korábban az említett mukátaát adóbérletbe vevő biztosoknak a nógrádi szandzsákot adták. [Mivel a beglerbég és a defterdár] tájékoztatása szerint a nevezett Oszmán rendkívüli módon igyekvő és hasznavehető, Burhán efendi fődefterdár 1586. február 19-én olyan értelmű feljegyzést bocsátott ki, hogy a szécsényi

³ Ístanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA), Kepeci 246, 162.

⁴ Frenk Juszuf (más néven Szinán) pasa 1583. szept. 29. és 1586. ápr. 17. között rezideált Budán; *Dávid Géza*: Török közigazgatás Magyarországon. Kézirat. [Nagy]doktori disszertáció. Bp. 1995. 214–215. Mehmed, akinek Szejjid mellékneve az itt közölt iratból derül ki, s aki korábban boszniai timár defterdár volt, 1584. ápr. 1-jén került a budai kincstár élére (BOA Kepeci 262, 24 [itt is Szejjid Mehmed néven]); *Fodor P.*: i. m. 145–146.). 1586 áprilisáig biztosan megmaradt posztján (*Fekete Lajos*: Budapest a török korban. Bp. 1944. [Budapest története III.] 212.).

⁵ Jövedelemkezelési egység, adóbérlet.

⁶ A „napi részlet” az éves bérleti összeg egy napra eső része volt. A terminus sugallata ellenére az efféle befizetések gyakran három- vagy hathavonta, esetleg más, előre megállapított (de viszonylag rövidebb) időközönként történtek. Ld. *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 60–61. és *Fodor P.*: i. m. 111. (342. jegyzet).

szandzsákat kapja meg. Ezért [a nagyvezír] elrendelte, hogy [ily módon] jegyezzék be [a ruusz-defterbe].”⁷

A szöveg újdonságainak megértéséhez előre kell bocsátanunk, hogy a váci mukátaa, az ekkoriban formálódó nezáret legértékesebb eleme, már régóta a magyarországi oszmán kincstár „ékkövének”, legfontosabb bevételi forrásának számított. Annál is inkább, mert az évek során egyre több, korábban önálló jövedelemkezelési egységet csatoltak hozzá (köztük például 1559-től olyan jól jövedelmező marhavámokat, mint a ráckevei, paksi, földvári, tolnai és bátai).⁸ 1580 körül már több tíz jogcímen, szinte a fél hódoltságban szedtek be jövedelmet a váci mukátaa megbízottai.⁹ A bevételek ennek megfelelően rohamosan növekedtek. Ehhez persze a hatékonyság javulása és az adóbérlők kockázatvállalási hajlandósága is hozzájárult. De a legfőbb tényezőt mégis a gazdaság és a kereskedelem, kivált a magyar élőállat-kivitel hallatlan fellendülésében kell látnunk. A magyar szürkemarha és juh tízezerével, de a ló is ezrével hagyta el a hódoltsági területet Vácon és a hozzá tartozó fiókvámokon keresztül.¹⁰ Ez áll a háttérben annak, hogy az 1560-es évek végén a budai vilájet 46 adóbérlete közül toronymagasan a váci állt az élen több mint 5 millió akce éves kikiáltási árával.¹¹

Az idézett kérelem és határozat kedvezményezettje, Oszmán, a szultáni nagyjavadalmas, a következőket írta Ernő főhercegnek 1581. augusztus 20-án: „Vagyon immár 12 esztendeje annak, hogy az harmincad dolgába szolgálók híven az én kegyelmes uramnak, most újonnan ismét az Erdély országban és Magyar országban való lakozók írtak be felőlem és engemet kértenek, hogy más tudatlannak ne adatnék, így ismét fel kellették az harmincad gondviselését vennem.”¹² Nevét Oszmán agaként aláíró hősünk a szintiszta igazat írta: valóban

7 Ezek a defterek ebben a korszakban túlnyomórészt az állami hivatalok és javadalmak adományozására vonatkozó központi határozatok rövid kivonatait tartalmazták. Ld. *Nejat Göyünç*: XVI. yüzyılda ruuş ve önemi. *Tarih Dergisi* 17(1967) 22. sz. 17–34.

8 *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról. *Történeti Statisztikai Szemle* 11(1968) 29.; *Uő*: Magyarországi i. m. 66. (42. jegyzet.); *E. Vass*: *Éléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVIe siècle*. In: *Studia Turcica*. Ed. L. Ligeti. Bp. 1971. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII.) 486.

9 Österreichische Nationalbibliothek, Wien (= ÖNB), Türk. Hss. Mxt. 613, 3v., 5v.; *Velics Antal-Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp. 1890. 522–523., 556–557.; *E. Vass*: i. m. 489.

10 *Káldy-Nagy Gy.*: Statisztikai i. m.; *Uő*: Harácsszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.) 122–129.; *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: *Magyarország története 1526–1686*. I. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. (Magyarország története tíz kötetben 3/1.) 313–316. – A hódolt Vác életét legutóbb *Hegyi Klára* mutatta be színesen és mindenre figyelően (röviden Oszmánra is kitérve): Vác a török korban. In: *Vác. A Dunakanyar szíve*. Történelmi kalauz helybelieknek és világcsavargóknak. Szerk. Horváth M. Ferenc. Vác, 2009. 89–105.

11 *Fodor Pál*: A magyarországi oszmán adóbérleti rendszerről. *Történelmi Szemle* 47(2005) 293.

12 A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor-Eckhart Ferenc-Szekfi Gyula. Bp. 1915. 228.: N° 196.

a hatvanas évek végén került kapcsolatba a váci mukátaával, amelyet magyarul írott leveleikben az oszmán tisztségviselők is harmincadnak mondtak. Oszmánról a legkorábbi adat 1564. április 23-ról maradt ránk: ekkor a füleki vár lovasainak (*faris*, másképpen *beşli*) parancsnokaként (*ağa*) szolgált. Ha nem korábban, ez idő tájt gondolhatott először arra, hogy a pénzügyigazgatásban is kipróbálja magát, hiszen lovas katona társával, Musztafával éppen az e naptól számított három évre vette bérbe Rimaszombat, Szikszó és Sajószentpéter városok adóbérleteit.¹³ Úgy látszik, ráértett a dolog ízére, mert a bérleti idő letelte után a füleki koronabirtokokat (*has*) szemelte ki magának. Egy 1568. február 7-i defter-bejegyzés szerint meg is szerezte az adóbérletük jogát, mégpedig úgy, hogy 5000 akcsével többet ígért az előző bérlőnél (az új kinevezés kapcsán egyébként „korábbi adóbérlő”-nek nevezik, ami arra utalhat, hogy az elmúlt években volt már köze a füleki ház-birtokok igazgatáshoz).¹⁴

Három hónappal később (1568. május 18-án) nagy fába vágta a fejszét: Mehmeddel, a visegrádi őrség korábbi parancsnokhelyettesével (*kethüda*) együtt – úgy tűnik, füleki posztját is megtartva – átvette a váci mukáta irányítását az előző bérlőktől, akiknek egy évük volt hátra a kontraktus szerinti időből. Az elődeik által ígért, de teljesíteni nem tudott 14 900 000 akcse bevétellel szemben Oszmán és társai 15 800 000 akcse behajtását vállalták a következő három évre. Ám mindössze egy esztendeig dolgozhattak csak, mert egy öttagú konzorcium (Ferhád aga, a pesti azabok agájának felügyelete és kezessége mellett egy pesti azab, egy szendrői timáros és két budai zsidó) ismeretlen okból vagy ürüggyel kibillentette őket állásukból, jöllehet a hároméves bérleti összegre nem ígértek rá.¹⁵

Ezt követően Oszmán aga átmenetileg eltűnt a szemünk elől. Csak fent idézett leveléből következtethetünk arra, hogy 1570 táján visszaküzdötte magát a hódoltság talán legzsirosabb állásába.¹⁶ Vác felé való tájékozódásának (áttelepülésének?) azonban van egy további bizonyítéka: a város házairól készült 1570. évi összeírás szerint házat birtokolt a Haszán vojvoda-mecset városrészben, korábban pedig már eladott egy telket a Kászim bég-mecset negyedében.¹⁷ 1579-től 1593-ig viszont már adatok sora áll rendelkezésünkre, amelyek alapján szinte bizonyosra vehető, hogy ebben az időszakban megszakitás nélkül dolgozott a váci mukátaánál.

A folyamatosság azonban nem jelenti a betöltött pozíció és a rang változatlanóságát. Az 1578–1581-es periódusban Oszmán aga „egyszerű” adóbérlőként (*mültezim*) kezelte a mukátaát társával, Musztafa szpáhival. A bérlet előttük egy bizonyos Mehmed aga és Vác város lakosságának kezén volt, de az általuk há-

13 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 609, 3a.; *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 313.

14 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 609, 3r.; *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 378. (tévesen 1577. okt. 20-i dátummal).

15 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 609, 2b.; *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 350.; *E. Vass*: i. m. 488.

16 Vélhetőleg Vass Előd is e levélrészletből gondolta, hogy Oszmán 1570-től húsz éven át volt a váci mukáta eminje (i. m. 489.), mert egyéb bizonyítékkal nem szolgált.

17 *Sudár Balázs*: Vác városának török házösszeírása 1570-ből. *Századok* 138(2005) 831., 835.

rom évre vállalt 17 100 000 akcsés befizetésre Oszmán és Musztafa 1 400 000 akcsét ígért rá, s ezzel 18 500 000 akcséért három évre ők nyerték el a mukátaa működtetésének jogát.¹⁸ Az elszámolásból, amelynek ezeket az ismereteket köszönhetjük, azt is megtudjuk, hogy Oszmán agának ekkorra már sikerült egy nagyobb, ziámetnek nevezett javadalombirtokra szert tennie „anya-szandzsákjában”, Füleken. Nagy vonalakban a birtokszerzés történetét is ismerjük. A kezdetekről annyi deríthető ki, hogy Oszmán legkésőbb 1579 első felében korábbi zsoldja helyett már 12 922 akcsés (hat faluból és 3-4 részjövedelemből álló) timár-birtokot élvezett. Erről azonban 1579. szeptember 9-e előtt lemondott, mert egy e napon kelt rúznámcsse defter-bejegyzés szerint a birtok 6000 akcsényi részét Abdullah fia Redzseb szabadkai lovas katona kapta meg, aki már öt éve várakozott a vitézségéért kiérdemelt kezdő timárra, másik felét meg Abdullah fia Juszuf.¹⁹ Oszmán lemondásának nyomós oka lehetett: minden bizonnyal ekkoriban szerezte azt a 37 000 akcsét jövedelmező, a füleki náhijében és a nógrádi szandzsákban fekvő ziámet-birtokot, amelynek birtoklására 1580. január 8-ról van az első biztos információnk. Ezen a napon ugyanis a füleki összeíró – nyilván az Oszmánnal kötött egyezség szerint – teljesen átrendezte a birtokot: az aga számára nem megfelelő birtokrészeket új településekkel cserélte ki, és a birtok értékét 3000 akcsével megnövelte azzal az indokkal, hogy az aga „a háború földjén fekvő falvakat hozott be az összeírásra”, vagyis királysági magyar településeket hódoltatott meg és kényszerített adófizetésre.²⁰ Ez év augusztus 12-én a 40 000-es ziámet-birtokot sikerült 48 000-esre hizlalnia: ekkor tudta kiutaltatni magának azt a négyszer 2000 akcsés jutalmat („emelés”-t), amelyet 1579–1580-as vitézkedése miatt érdemelt ki. Az erre vonatkozó bejegyzések azért különösen érdekesek, mert elárulják, hogy a felelősségteljes pénzügyi munkálkodás mellett Oszmán aga katonaként is derekasan megállta a helyét. Előbb a szécsényi végeken vett részt a „hitetlenek” megverésében (ezért 1579. április 28–május 7-i kelettel kapott emelést), majd az esztergomi szandzsákban segített legyőzni a betörő komáromiakat (1580. február 17–26-i emelés), aztán a nógrádi végeken mutatta meg vitézségét, amikor három ellenséges vár kártevő „gyaurja-it” győzték le (1580. április 16–25-i emelés), végül a Kékkő vára ellen induló csábrági várkatonákkal folytatott harcban tüntette ki magát (1580. augusztus 12–21-i emelés).²¹ Miután a fentebb közölt 1586-os előterjesztés szintén ziámet-birtokosnak nevezi, Oszmán aga a következő években nyilván megőrizte és talán további szerzésekkel egészítette ki nagyjavadalmát.

18 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 613, 3v.; vö. *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 522–523. (hibás, a lényegét elfedő fordításban).

19 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 579, 64. A timár rúznámcsse defterek „a javadalombirtokosok személyében beállott változásokat követték nyomon”; *Dávid Géza*: A magyarországi török archontológiai kutatások lehetőségei (arad-gyulai szandzsákbégek). *Történelmi Szemle* 36(1994) 112.

20 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 579, 192.

21 Uo. Az összesen 8000 akcsényi emelést egy 15 000 akcsés nógrádi timár-birtokból utalták ki neki, amelynek haszonélvezője nem sokkal korábban hunyt el.

Ez persze nem meglepetés azok után, hogy nemcsak gyökeret vert, hanem egyre magasabbra jutott a váci harmincad igazgatásában. 1581-ben, amikor lejárt hároméves adóbérlői megbízatása, új szerepkörben tűnt fel: ettől fogva a mukátaa názirja, azaz felügyelője, egyúttal pedig az egész vállalkozás keze (kefil) lett, miközben az adóbérlői feladatokat formálisan Szülejmán hozza váci lakos láttá el. Az 1586-os előterjesztés fényében aligha kétséges, hogy ez a bérlő Oszmán aga embere volt, aki főnöke sugallatára emelte meg a bérleti összeget 1 800 000 akcséval, amely így a következő három évre (1581–1584) már 20 300 000 akcséra nőtt.²² Hasonló módon eshetett meg a váltás a következő periódus kezdetén is, amikor Oszmán aga/názir és az általa kiállított bérlők az 1584–1587-es évekre 20 700 000 akcsét kínáltak a váci mukátaaért (lásd a fentebb közölt iratot). Ha ezt az összeget összehasonlítjuk Oszmán és társa 1568. évi ajánlatával (14 900 000 helyett 15 800 000 akce három évre), akkor látható: a tanulmány elején közölt iratban nagyjából helytállóan írták, hogy Oszmán több részletben 6 000 000 akcséval tornázta fel váci bevételeket. (Az igazi nagy ugrás az árajánlatokban még a hatvanas évek közepén történt, amikor körülbelül 5 000 000-ról csaknem 15 000 000 akcséra szöktek fel). A fő különbség elődeihez képest az, hogy Oszmán aga a vállalt összegek nagyobb hányadát fizette be, mint ők (nem véletlenül hangsúlyozták ezt a tényt a szandzsákbégi kinevezését elrendelő iratban sem).²³

Ha hősünk képes volt arra, hogy ilyen komoly vállalkozás pénzügyi hátterét biztosítsa (máskülönben aligha lehetett volna názir), akkor azt csak azért tehette meg, mert az elmúlt évtizedben alaposan megszédte magát. Tekintélyének biztos fokmérője, hogy váci megbízatását ekkor már megingás nélkül meg tudta tartani, és hogy a korszak szinte összes budai pasája elismerően írt róla a portának. Az aga és a záim címen kívül többször tűnik fel neve mellett a cselebi titulus. Elsőként az 1570-es váci összeírás nevezi őt így, és hasonló jelzővel szerepel két, 1583-ból fennmaradt magyar nyelvű levélben is (az egyiket saját maga, a másikat Kalajlikoz Ali budai pasa írta).²⁴ Az írni-olvasni tudó, iskolázott embereknek kijáró megszólítás valószínűleg pénzügyi tevékenységének köszönhetően kapcsolódott hozzá, hiszen ismeretes, hogy a defterdárok és más, különféle rangú pénzügyi tisztségviselők gyakorta viselték ezt a címet.²⁵

22 ÖNB Türk. Hss. Mxt. 613, Sv.; vö. *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. II. 556–557. (hibás, a lényegét elfedő fordításban).

23 Ha az előterjesztők nem nyomták meg kissé erősen a tollat, akkor Oszmán és társai azt a kivételes bravúrt hajtották végre, hogy az 1584–1585-re ígért bevételeket hiánytalanul beszolgáltatták. Az 1578–1581-es időszakban sem akármilyen eredménnyel rukkoltak elő: a vállalt 18 500 000 akcséból mindössze 293 709 akcséval maradtak adósak (ÖNB Türk. Hss. Mxt. 613, 3v–4a.). Az általam ismert birodalmi mukátaa-elszámolásokban ritkán találok ilyen teljesítési aránnyal.

24 A budai basák i. m. 294.: N° 266. és 303.: N° 274.

25 Így pl. az 1587-ben Budán elhunyt, számottevő könyvtárral rendelkező Ali cselebi; ld. *Sudár Balázs*: Egy budai török értelmiségi könyvtára a 16. században. *Történelmi Szemle* 47(2005) 315–331.

Ekkora sikerek után szinte természetes, hogy Oszmán aga kevésnek érezte a ziámet-birtokosi státust, és az 1584-es vállalkozói periódus kezdetén kilátásba helyezett hatalmas bevétel fejében szandzsákbégi stallumot kötött ki magának. (A fent idézett szövegből egyébként kiderül, hogy a váci török „harmincadosok” már öelötte is kaptak fizetségül szandzsákokat, jelesül a nógrádi bég posztját.) Az sem meglepő, hogy igényét az akkori budai pasa és defterdár is melegen támogatta. Munkájának elismeréseként és kapcsolatainak köszönhetően a fődefterdár által javasolt szécsényi szandzsákokat még ugyanaznap (1586. február 19-én) kiutalták neki, s ettől kezdve Oszmán már bégként jegyezhetette magát.²⁶ Az új státusával járó szolgálati birtokok megszerzésében azonban komoly nehézségei támadtak. Három évvel később, 1589 tavaszán (április 27–május 6. előtt) egyik embere révén arról panaszkodott a portán, hogy a szécsényi szandzsák rögzített összegű házainak (*icmallü haslar*) átvétele „nem sikerült”, mivel az erre vonatkozó kiutalási rendelet a kinevezési okirat (*berat*) kiállítására előtt elveszett. Ezért kérte, hogy a központi defterben található bejegyzés alapján ismételten kaphassa meg a kiutalási rendeletet. Az udvar először (1589. április 27–május 6. között) a budai beglerbéget utasította erre, de aztán az uralkodó vagy a nagyvezír rendeletére a szultáni tanács illetékes ügyosztálya vette kézbe a dolgot, s 1589. augusztus 3-án megírták azt a „feljegyzés”-t (*tezkere*), amely feltétele volt a kinevezési okirat kiállításának. Augusztus 29-én a rúznámcse defterbe tételesen bejegyezték a neki járó településeket, illetve jövedelmeket (ezek négy szandzsák négy náhijéjében: a szécsényiben, a fülekiben, a nógrádiban és a váciban feküdtek), s ennek értelmében Oszmán bég több mint három évvel kinevezése után, visszamenőleges hatállyal, végre hozzájutott 240 238 akcse értékű szolgálati birtokához.²⁷ Ez a furcsa történet azt sugallja, hogy a hászok birtokba vétele részben a balszerencsés véletlen (iratelvesztés), részben a hivatalok lassúsága miatt húzódott el. A valóság ezzel szemben az, hogy Oszmán aga az előző három évben korántsem csak a szécsényi szandzsákban időzött, hanem egyidejűleg több vasat tartott a tűzben, és közben megégette magát.

Még meg sem melegegett az első alkormányzói székben, amikor 1586. május 5-én sikerült áthelyeztetnie magát a jóval tekintélyesebb esztergomi szandzsák élére.²⁸ E gyors váltás okait csak találgathatjuk. Az egyik az lehetett, hogy ez év április 17-én visszahelyezték Budára a közben vezíri rangra emelt Kalajlikoz Ali pasát, aki – legalábbis Takáts Sándor forrásmegjelölés nélküli közlése szerint²⁹ – Oszmán testvére volt, s nem kizárt, hogy ez a családi kapcsolat adott újabb lendületet a karriernek. Ez azonban egyelőre nem több feltevésnél. Azt sem tudjuk biztosan megmondani, hogy meddig maradt ebben az állás-

26 BOA Kepeci 262, 23.; BOA Kepeci 246, 172.; BOA Ruznamçe 107, szécsényi fejezet, 4.

27 BOA Ruznamçe 107, szécsényi fejezet, 3–4.

28 BOA Kepeci 262, 20. Az elhagyott Szécsényt a koppányi bég, Ali kapta meg ugyanaznap: BOA Kepeci 262, 23.

29 Takáts Sándor: Vezír Kalajkiloz [sic!] Ali basa. In: *Uő: A török hódoltság korából*. Bp. é. n, (Rajzok a Török Világból IV.) 169.

... már többször idézett központi nyilvántartás szerint 1587. május 25-én ... mi kirjai bég érkezett volna a helyébe.³⁰ Csakhogy újabb, 1588. kora őszi áttelevezése kapcsán ugyanez a lista – ellentmondva a fenti állításnak – még mindig esztergomi bégnek mondja Oszmánt.³¹ Mivel azonban egy jutalmazással kapcsolatos rúznámce-bejegyzésből szintén az derül ki, hogy 1588 tavaszán–nyáron elején Esztergomban állomásozott,³² el kell fogadnunk, hogy Oszmán több mint két évig folyamatosan Esztergom élén állt (ha így van, akkor vagy a központi nyilvántartás gondozói hibáztak, vagy az történt, hogy az 1587-es váltás – a regisztráció dacára – meghíúsult). Mindenesetre nincs nyoma annak, hogy eközben átvette volna a poszttal járó szolgálati birtokokat, amiben talán a szécsényi kiutalás körüli bonyodalmak is közrejátszottak. 1588. szeptember 5-én aztán – a szécsényivel egyező nagyságú hász-birtokkal – Hatvanba nevezték ki szandzsákbégnek.³³ Itt folytatódtak a nála már megszokott furcsaságok: egy bejegyzés szerint ezt „sem sikerült” rendben átvennie, sőt a Hatvanba szóló kinevezési okiratot sem szerezte meg,³⁴ de közben minden jel szerint teljes hatáskörrel intézte az alkormányzáság ügyeit.³⁵ Végül igencsak megeléghelhet a birtokait övező zúrzarvart, s 1589 tavaszán – a fent már bemutatott módon – a portához fordult a három évvel azelőtt megítélt szécsényi hászok kiutalásáért. Ezt nyilván nem tehette volna meg, ha közben nem helyezték volna vissza a szécsényi szandzsák élére; hogy ez pontosan mikor történt, nem tudjuk (1589 tavaszán?), mindenesetre az augusztus 3-i rúznámce-bejegyzés már „tényleges szécsényi szandzsákbég”-ként említi őt, amikor kérése előzményeit összefoglalja.³⁶

Az első szandzsákjába való „visszamenekülés” nehezen megszerzett gyümölcseit azonban nem sokáig élvezte. Az ambiciózus Oszmánnak ez az állás már rangon alulinak tűnhetett, ezért bő egy évvel később igazi „nagy dobást” hajtott végre: 1590. október 29-én megszerezte Szolnokot, az egyik legfontosabb, legrangosabb magyarországi szandzsákot.³⁷ Itt elvben ugyanakkora hász-birtokra lett volna jogosult, mint előző állomáshelyén, de javadalma kijelölésekor érvényesíteni tudta azokat az emeléseket, amelyeket a közelmúltban mutatott harc-

30 BOA Kepeci 262, 20.

31 Uo.

32 BOA Ruznamçe 131, szolnoki fejezet, 15–16.

33 BOA Kepeci 262, 20.

34 BOA Ruznamçe 131, szolnoki fejezet, 16.

35 Báthori István 1589. máj. 22-én ilyen címmel küldött neki levelet: „Az Nagos Ozmán bégnek Hatvanban Török császárnak fő szandzsák bégjének”, ld. A budai basák i. m. 489.: N° 418.

36 BOA Ruznamçe 107, szécsényi fejezet, 4.

37 BOA Ruznamçe 131, szolnoki fejezet, 15. Érdekes, de az oszmán bürokráciában nem szokatlan módon Oszmán már a kinevezése előtti napokban kapott olyan parancsot a szultáni tanácstól, amely őt szolnoki bégnek titulálta. Ld. BOA Mühimme defteri 73, 736/333. A parancsot, amely 1590. okt. 14-én kelt, *Tomkó Viktor* is idézte (*Tomkó Viktor: Török közigazgatás Magyarországon: a szolnoki szandzsákbégek története. II.* In: Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 20. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok, 2005. 9. és 9. [2. jegyzet]), de 998. zilhiddze 14-es (egyébként korántsem biztos) dátumát egyszer szept. 9-ként, egyszer pedig szept. 14-ként oldotta fel.

téri teljesítményével gyűjtött össze. Az első, 20 000 akcsés növekményt még esztergomi hivatalviselése idején, 1588. június 26–július 5. között hagyták jóvá Szinán/Juszuf budai pasa előterjesztése nyomán (azért jutalmazták meg, mert jól elbánt a szandzsákjában garázdálkodó „hitetlenekkel”); a második, szintén 20 000 akcsényi emelést szolnoki kinevezésével egyidejűleg kapta meg (erre még az 1590. szeptember közepén megölt Ferhád budai pasa terjesztette fel azzal az indoklással, hogy kiváló intézkedéseket tett, amikor Eger vára alá küldték). Ezt a 40 000 akcsét aztán megtoldották 10 000 akcse többlettel (hivatkozva arra, hogy ez a birtokrész nem választható le a hászoknak elkülönített bevételekről), s így a Szécsényben élvezett és alapjavadalomként itt is megkapott 240 238 akcséval együtt összesen 290 238 akcsés hász-birtokot jelöltek ki neki. Mivel az eljárás során a központi hivatalban észrevették, hogy 1588-ban a hatvani szandzsák adományozása után Oszmán nem váltotta ki kinevezési okiratát, óvatosságból elrendelték, hogy a birtokok kiutalása előtt fizetessék be vele a „kincstári illeték”-et (*resm-i mirî*).³⁸ Miután ez megtörtént, 1590. november 7-én kiadták a feljegyzést a kinevezési berát kiállítására. Utolsó lépésként 1590. december 5-én a timár rúznámcsébe is bejegyezték a birtokait, s ezzel Oszmán végre rendben, minden kellékével együtt elfoglalhatta a szolnoki szandzsákbégi hivatalt.

Szolnokon láthatólag jól érezte és ügyesen tartotta magát, mert – a különböző klikkek ilyen posztokért folytatott ádáz küzdelme dacára – még 1594 közepén is ott állomásozott. Eközben zajlott le – egy általános birodalmi felmérés keretében – a szandzsák újabb összeírása,³⁹ s az 1592 végére elkészült timár defterben jelentősen megnövelt birtokokat jegyeztek be Oszmán nevére: előirányzott bevételei a korábbi 290 238 akcsével szemben már 385 000 akcsét tettek ki. A változás azonban nem feltétlenül okozott felhőtlen örömet neki, mivel az átrendezés során a biztosabb bevételek aránya csökkent, a többletet meg jobbra határszéli, felemásan meghódított részokról (például Nagykálló környékéről) utalták ki neki.⁴⁰

38 A javadalmazottak birtokuk elnyeréséért háromféle illetéket róttak le: 1. a feljegyzésért járó illetéket (*resm-i tezkere*), 2. a kinevezési okiratért járó illetéket (*resm-i berat*), amely két részből tevődött össze: a kincstári illetékből (*resm-i mirî*) és a csauszok és kapuőrök járandóságából (*resm-i çavuşan ve bevıaban*), végül 3. a fő zászlótartónak járó illetéket (*adet-i rîsum-i mir-i alem*). A szandzsákbégek kincstári illetéke 1200 akcse (teljes berát-illetéke pedig 2700 akcse) volt a 16. század második felében; ld. Douglas A. Howard: Ottoman Administration and the Timâr System: Sûret-i Kânûnnâme-i ‘Osmâni Berây-i Timâr Dâden. *Journal of Turkish Studies* 20(1996) 99.; İstanbul, Âtîf Efendi Kütüphanesi 1734, 202b.; vö. Dávid Géza: A 16–17. századi oszmán közigazgatás működése: a beglerbégek és szandzsákbégek kiválasztása és kinevezése. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Bp. 2002. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 2.) 111–113.

39 Az ennek nyomán készült részletes defter nagyobb részének magyar fordítása: Ágoston Gábor: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. I–II. In: Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 3. Szerk. Botka János. Szolnok, 1988. 221–294. és Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve. 4. Szerk. Botka János. Szolnok, 1989. 191–287.

40 BOA Tapu tahrir defterleri 658, 3–4.

Mindezek dacára a szolnoki kinevezéssel – mivel a jelek szerint a váci nezáret irányítását is megtartotta⁴¹ – az egyik legtekintélyesebb végvidéki úr vált belőle. Megbecsültségét jelzi, hogy 1593. január vége és áprilisa között, amíg a leváltott budai beglerbég utóda meg nem érkezett, helyettesként ő irányította a vilájet ügyeit.⁴² A tizenöt éves háborút megelőző diplomáciai huzakodások során többször közvetített a porta és a bécsi udvar között. A háború kitörésekor rögtön harcba indult csapataival, és számos ütközetben vett részt: így a Nagykálló elleni októberi hadmozdulatban, az 1593. november 3-i székesfehérvári, a november 21-i romhányi és az 1594. május 1-jei turai csatában,⁴³ majd az éppen ekkor ostrom alá vett Esztergom felmentésére sietett.⁴⁴ A sorozatos vereségek után itt ízelhetette meg először a győzelem ízét, hiszen neki is köszönhető, hogy június 29-én a keresztény csapatok elvonultak a vár alól. Ezután rövid időre hazautazott Szolnokra, ahonnan az erdélyi vezetőket győzködtte (hiába) a háborúba való belépésre, majd augusztus elején a tatár segéderőkkel együtt csatlakozott a nagyvezír seregéhez, és végigharcolta a Győr elfoglalásával végződő hadjáratot. Ezután azonban teljességgel szem elől veszítjük. Tomkó úgy gondolja, hogy ez év őszén elveszítette a szolnoki szandzsákot. Utódját sem ismerjük, csak annyi bizonyos, hogy az 1596. évi szultáni hadjárat idején már Bektas bég állt a szandzsák élén. Úgy tűnik, hogy amikor őt 1598. augusztus 17-én egri pasává nevezték ki, megüresedett helyét ismét Oszmán foglalta el. Több forrás szól ugyanis arról, hogy e beosztásban vett részt csapataival Buda és Pest felmentésében, amelyet 1598. október 3–november 2. között ostromolt a keresztény sereg.⁴⁵ Ezekben a nehéz években valószínűleg a váci harmincad is kicsúszott a kezéből – legalábbis egy 1597. február 18-i szultáni rendelet bizonyos Arszlánt említ a mukátaa biztosaként (*emin*).⁴⁶

Miután ezzel egyelőre véget érnek a rá vonatkozó életrajzi híradások, az oszmán krónikás, Kjátib Cselebi által „Fületlen”-nek nevezett Oszmán bég életének utolsó szakaszát teljes homály fedi. Ahogyan születésének, úgy halálának

41 Oszmán bég 1593. márc. 4-én kelt magyar nyelvű levelében így szólt magáról: „török császárnak fő szandzsákbégje Szolnok várában és váci harmincadjának fő gondviselője”. Ld. *Gustav Bayerle: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590–1593.* Bloomington, 1972. (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 101.) 172.: N° 39.

42 *Tomkó V.*: i. m. 11.

43 Uo. 11–12.; *Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000. 151–152.; *Câfer İyânî: Tevârih-i cedîd-i vilâyet-i Üngürüs* (Osmanlı–Macar műcadelesi tarihi, 1585–1595). Hazırlayan: Mehmet Kirişcioğlu. İstanbul, 2001. 66.

44 *Sarhoş Abdî: Zafernâme.* İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri, Manzum 1328, 5a. A szerzőről és egy másik, a magyarországi végek állapotát felpanaszoló művéről ld. *Sudár Balázs: A tizenöt éves háború török költői.* Hadtörténelmi Közlemények 117(2004) 1147–1148., 1154–1157.

45 *Tóth S. L.*: i. m. 291–292.; Kjátib Cselebi Fezlikejéből. In: *Török történetírók. III. 1566–1659.* Ford. és jegyzetekkel kísérte: Karácson Imre. Bp. 1916. (Török–magyar Kori Történelmi Emlékek II. Írók V.) 285.; *Tomkó V.*: i. m. 22.

46 *Fekete Lajos: Debrecen város levéltárának török oklevelei.* Levéltári Közlemények 3(1925) 55.: N° 49. Könnyen elképzelhető persze, hogy ez az emin csak beosztott hivatalnokként (alvállalkozóként) működött Vácott, s nem az egész szervezet irányítójaként.

időpontját sem ismerjük. Személyisége viszont az átlagosnál jobban megmutatkozik tetteiben, teljesítményében és néhány ránk hagyott személyes megnyilatkozásában. Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy igen tehetséges pénzügyi szakember lehetett. Ezt nemcsak a váci hivatalban eltöltött idő hosszúsága és a sűrűn változó budai vezetés töretlen bizalma bizonyítja, hanem a szokásosnál sokkal jobb jövedelembehajtói eredmények is. Serényen, a két fél közös megelégedésére igyekezett a két országrész közötti kereskedelmet és a váci vám forgalmát fenntartani és növelni.⁴⁷ Ugyanakkor elég kíméletlen is tudott lenni, ha adózókat kellett észhez téríteni vagy hódolásra bírni, ha kifizetetlen vámokat kellett behajtani, vagy éppen személyes anyagi érdekeit látta veszélyeztetve.⁴⁸ Egy szempontból viszont alaposan elütött azoktól a pályatársaitól, akik elsősorban pénzügyi képességeik révén érték el akár a legmagasabb posztokat, és gazdasági tevékenységük miatt teljesen elhanyagolták hagyományos katonai-igazgatási feladataikat (legtöbbször helyetteseikre hagyva azokat). Oszmán, aki lovas katonaként kezdte magyarországi működését, mindig igyekezett teljesíteni, sőt túlteljesíteni mindazt, amit egy ilyen poszt betöltőjétől régebben elvártak. A váci mukáta fő gondviselőjeként könnyedén kivonhatta volna magát a hadakozás kötelessége alól, ő azonban minden jel szerint szívesen bocsátkozott harci kalandokba. Nemcsak béke idején forgatta sűrűn a kardját területeinek védelmében vagy éppen kiterjesztése érdekében, hanem a tizenöt éves háborúban is többször tüntette ki magát. Kjátib Cselebi szerint ő tartotta a lelket az oszmán katonákban Füleken 1593 őszén, és Pest 1598-as megvédését is jórészt neki tulajdonította.⁴⁹ Az, hogy ez nem csak egyetlen, esetleg elfogult (ráadásul késői) krónikás vélekedése, arra bizonyíték az 1594-es hadjáratot végigharcoló és a hódoltság ekkori viszonyait kiválóan ismerő Szarhos Abdi, későbbi egri defterdár verse, aki ekképpen dicsérte Oszmánt Esztergom alatti vitézkedéséért: „A bégek közt most ő a kiváló / Kardjától rettegett a gyaur”.⁵⁰

Oszmán bég másban is különbözött kora parvenü vállalkozó-elitjének tagjaitól: bár a végvidéki pénzügyigazgatásban és főhivatalokban eltöltött évek alatt nyilván nagy vagyonra tett szert, ez nem csak a maga és családja kényelmét szolgálta. Egyetérthetünk Fekete Lajossal, aki szerint a budai Vízivárosban, a „Kakas kapu” közelében (a mai Fő utcában, a Dunához közel) állott, Oszmán bégről el-

47 Ld. a magyar királyhoz és egyéb hatóságokhoz írott leveleit: A budai basák i. m. 227–228.: N° 196., 265–266.: N° 238., 280–281.: N° 255. (ehhez vö. 281–282.: N° 256.), 293–294.: N° 266. (vö. 303.: N° 274. és 304–305.: N° 276.). Vö. *Takáts Sándor*: A budai basák emlékezete. In: *Uő*: Rajzok a török világból. I. Bp. 1915. 144–146.

48 *Tomkó V.*: i. m. 9. (2. jegyzet); (vö. *G. Bayerle*: i. m. 82–83.: N° 39.); A budai basák i. m. 426.: N° 378., 483.: N° 414.; *Fekete L.*: Debrecen i. m. 51.: N° 32., 54.: N° 42., 55.: N° 47.

49 Kjátib Cselebi Fezlikejéből i. m. 211.: „Oszmán bég nagyon vitézül viselkedett és a katonaság megszabadulását okozta, de néhány embere elesett”; uo. 285.: „Ily nem okos gondolkozás után »fületlen« Oszmán bej, aki a Vaskapunál kiválóságát némiképp megmutatta, a szolnoki végbeli harcosokkal délelőtti megérkezvén, ezt a tervet elrontotta. A pesti harcosokat maga mellé vevén reggelig az ellenség ellen Pestről igen sok ágyúlövést tett s azokat utcáról utcára üzte. Más katonák is érkeztek oda és az ellenséget megrohanták, minek folytán az meghátrált.”

50 *Sarhoş Abdi*: i. m. 5a.: „Ümerâ ıcre odur şimdi yurar / Havf iderdi kılıcından küffâr.”

nevezett „dzsámi építőjét abban az Oszmán nevű szultáni harmincadosban véljük, aki 1580 körül hosszú időn át Vácott működött”.⁵¹ Ezt a magam részéről megtoldom a kézenfekvő feltételezéssel, hogy ő alapította azt a budai iskolát is, amely egy 1660-as évekből származó jegyzékben Oszmán bég-medresze néven szerepel,⁵² s hogy ez a tanintézet talán egy olyan épületegyüttes része volt, amely a nevét viselő dzsámi körül, a budai Vízivárosban állhatott. Oszmán bég tehát azok közé a helyi oszmán notabilitások közé tartozott, akik – mint a Dávid Géza jóvoltából ismertté vált Kászim vojvoda, bég és pasa⁵³ – nemcsak gazdasági, hanem szellemi-kulturális téren is sokat tettek a hódoltsági török uralom kiépítéséért és megszilárdításáért. Az egykori lovassági aga, majd názir és szandzsákbég ezzel bizonyította, hogy méltán hitte és nevezte magát cselebinek, azaz művelt úriembernek.

PÁL FODOR

THE CUSTOMS STATION OF VÁC AND A GRANDEE FROM OTTOMAN HUNGARY IN THE 16TH CENTURY: OSMAN AĞA, ÇELEBI AND BEY

It is mainly due to the scarcity of archival and narrative sources that the life and career of only a few middle level office holders in Ottoman Hungary can be reconstructed. A rare exception is the activity of Kasım bey and pasha, a detailed account of which was presented by Géza Dávid some years ago. The public life of Osman ağa, the hero of the present study, can also be followed over thirty years. When he first appeared he was a prebend-holder in the district of Fülck and at the same time the tax-farmer of the imperial domains in the same region. From the late 1560s to the mid-1590s he was the contractor and then the fiscal inspector of the Vác tax-farm (*mukataa*), which was by far the most important revenue source of the Ottoman state treasury in Hungary. This was an excellent performance because there was a fierce competition for such posts in this period. The reason for holding his tenure of office for such an exceptionally long time was his outstanding financial talent. Not only could he outbid his rivals but he also managed to remit to the treasury what he had undertaken to pay. In addition to his fiscal services he was a gifted soldier. He fought a lot of local skirmishes and his valiancy was repeatedly rewarded with increases in his prebend. Eventually he was appointed district governor of the sanjak of Szécsény and in the years to come he was transferred to the sanjaks of Esztergom, Hatvan, Szécsény and finally Szolnok, the most prestigious district governorship in Hungary. He disappeared from sight during the first decade of the so-called “Long War” (1593–1606). Unlike his colleagues who started as financial entrepreneurs and who cared little about their administrative duties he always met his traditional obligations as military leader too. His other distinctive feature was that he spent a part of his vast fortune on the building of a dżami and a school for secondary and higher education (*medrese*) in the castle of Buda both bearing his name. Osman bey belonged to those local Ottoman notabilities who – like Kasım bey and pasha – did a lot to establish and consolidate the Ottoman rule in Hungary both economically and culturally.

51 Fekete L.: Budapest a török korban i. m. 93.; vö. 116., 263.

52 Ágoston Gábor: Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban. Keletkutatás 1987. tavasz. 53.

53 Dávid Géza: Kászim vojvoda, bég és pasa. I–II. Keletkutatás 1995. ősz. 53–66. és Keletkutatás 1996. tavasz. 41–56. (Újra közölve: *Uő*: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Bp. 2005. 321–346.)

Barcza György és a forradalmak kora

A hazai történészszakmának egy vonatkozásban még az irodalomtudománynál is kedvezőtlenebb a pozíciója. Míg ott a textológia (számos jogos panasszal együtt) intézményes feltételrendszerrel rendelkezik, a mi szakmánkban a tudományos forráskiadásnak nem csupán szűkösek az adottságai, de vannak olyan területek, ahol ilyesmivel a modern korok kutatói semmiféle lehetőséggel nem rendelkeznek.

Témánk szempontjából most csupán az emlékiratok kiadásával kapcsolatos lehetetlen (bár láthatjuk: nagyon is lehetséges) helyzetet tesszük szóvá.

A memoár – jól tudjuk – igen lényeges műfaj. Azzá teszi a tény, hogy a visszaemlékező olyan *megélt* tudással rendelkezik, amit a historikus többnyire eleve nem birtokolhat. Ebből következőleg a memoárok sokat segíthetnek munkánk eredményességében. Ugyanakkor a memoáíró – *versenytársunk*, olyan versenytársunk, akinek széles olvasói körök szemében velünk szemben behozhatatlan az előnye. Ezt az előnyt tovább növeli az a tény, hogy a könyvkiadók – érthető piaci megfontolásokból – nemes egyszerűséggel szólva csupán addig a pontig érdekeltek memoárok szaktörténészek közreműködésével történő megjelentetésében, amíg mindez az olvasó számára azt sugallja, hogy a szakma figyelő szeme által ellenőrzött munkát vesz kézbe (ad érte pénzt).

Ám az emlékiratok valóban mély és kifogástalan tudományos apparátussal történő kiadása (saját tapasztalat birtokában is állíthatom¹) anyagilag kifejezetten kontraproduktív. Mivel ezen bizonyosan nem lehet változtatni, csakis a piaci szempontoktól függetlenített könyvkiadás oldhatná meg ezt a tudományos problémát. Vagyis – a széles körök számára történő könyvkiadás *mellett* – ugyanannak a műnek a tudományos pedantéria szabályai szerinti edíciója is szükségeltetik.

Lényegében a legutóbbi rendszerváltással egy időben indult meg az *Európa Könyvkiadó* és a *História* folyóirat méltán népszerű *Extra Hungariam* sorozata, amely számos fontos visszaemlékezést kapcsolt be a hazai közgondolkodásba. Ezen érték mellett ellenben ott van az a súlyos negatívum, hogy a széles körökhez eljutott sorozat – miközben a tájékoztató, korrigáló jegyzetek révén a tisz-

¹ *Boroviczény Aladár*: A király és kormányzója. Szakmailag ellenőrizte, a jegyzeteket és az utószót írta: Pritz Pál. Bp. 1993. (Emlékezések).

tánlítás érdekében is tett a kiadó – számtalan ponton a történeti közgondolkodás deformációit is csontosította.

Írásunk része Barcza György visszaemlékezései részletes, a fentebb elmondottak érvényét bizonyítani törekvő feldolgozásának. Mostani tanulmányunk a memoár azon részét vizsgálja meg, amely döntően a forradalmak korát idézi fel.

*

A két világháború közötti, a II. világháború alatti magyar história világában tájékozottak előtt ismerősen és jól cseng Barcza György neve. A jeles diplomata leginkább londoni éveivel,² majd 1943 márciusától a háborúból történő kiválásunkat előmozdítani hivatott svájci tárgyalásaival, a német megszállás után megalakult *Követi Bizottság* vezetésével (kedvezőbb csillagállás esetén a másik Magyarország kormánya lehetett volna) vált részévé a történeti közgondolkodásnak.

A háború utáni megkeseredett hangulatában³ Svájcban 1946-ban írta meg – több mint 1100 sűrűn gépelt oldalon⁴ – visszaemlékezéseit. A terjedelmes szövegből 1983-ban a müncheni *Új Látóhatár* Borbándi Gyula révén adta ki azt a részt, amely Barcza 1943-as svájci erőfeszítéseit eleveníti fel. Majd a *Századok* 1987-ben az 1941 és 1943 között itthon eltöltött időt elbeszélő részletet tette közzé Urbán Károly és Vida István közreműködésével.⁵ Az *Extra Hungariam* sorozatban 1994-ben megjelent kétkötetes mű sem teljes, ám az – a biztos szemmel válogató Antal Lászlónak köszönhetően – a lényegyet bizonyosan tartalmazza. A kötet használhatóságát nem csupán az időközben fájdalmasan igen korán elhunyt Bán D. András utószava és jegyzetei segítik, hanem a Barcza György írott hagyatékból alapos kutatást végzett John Lukacs is. Ő tömören, igen informatív írásában elmondja, hogy az amerikai egyesült államokbeli Stanfordban lévő Hoover Intézetben Barczától tizenkét nagy doboz van. Míg a visszaemlékezés háromdoboznyi, addig az 1914 elejétől 1947 végéig vezetett naplók hét dobozt (!) töltenek meg.⁶ Ebből a hatalmas naplófolyamból ugyan csupán egy-egy rövidke részlet olvasható az 1994-es kiadásban,⁷ ám az is bőséggel elegendő,

2 1938 májusától de facto 1941 áprilisáig képviselte hazánkat Őfelsége kormányánál. Felmentésére 1941. aug. (nem elírás!) 30-án került sor, aug. 31-től nyugdíjazták.

3 Minden addigi erőfeszítése hiábavalónak bizonyult, a Vörös Hadsereg felszabadította-megszállta új Magyarországgal semmi rokonságot nem érzett, s az nem is igényelte szolgálatait, míg a régi külügyi szolgálat számos más munkatársa – csupán néhány jól csengő nevet említve: Bede István, Kertész István, Szegedy-Maszák Aladár, Velics László – tovább folytatta munkáját.

4 *Barcza György: Diplomataemlékeim 1911–1945.* Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. 1–2. Összeáll., szerk. Antal László. A jegyzeteket és az utószót írta: Bán D. András. A bibliográfiai utószót írta: John Lukacs. Bp. 1994. (*Extra Hungariam*), 1. 5.

5 *Barcza György: Diplomataemlékeim. I–II.* *Új Látóhatár* 34(1983) 145–175., 360–375.; *Uő:* Budapest. 1941. május–1943. március. (Részlet Barcza György: „Diplomataemlékeim” c. emlékiratának II. kötetéből.) Közli: Urbán Károly–Vida István. *Századok* 121(1987) 355–420.

6 *John Lukacs (Lukács János): Barcza György írott hagyatéka.* In: *Barcza Gy.: Diplomataemlékeim 1911–1945.* 2. I. m. 239.

7 *Barcza Gy.: Diplomataemlékeim 1911–1945.* 2. I. m. 18., 30., 32–33., 53. – Tehát a közölt napló-bejegyzések csak a II. világháború időszakából valók.

hogy világos legyen: az emlékirat és a napló között számos ponton markáns különbség lehet. Természetesen a naplóbejegyzések sem használhatóak alapos szövegkritika nélkül, ám azok általában mégis jobban tükrözik a múltat, s benne az akkori követ/volt követ gondolatait, mint a visszapillantás textusa.

Ezért nem csupán a volt követ kitűnősége, hanem ezen különbség okán is igen lényeges lenne ennek a hooveri hét doboznak a hazahozása, alapos feltárása, java részének nyomtatásban történő közzététele.

Az 1994-es edíció értékét nagyban növeli még a mintegy 150 oldal terjedelmű, eredeti dokumentumokat sorakoztató *Függelék*. Kisebbik része már ismerős a *Diplomáciai Iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945* című rangos sorozatból, két Teleki Pál-levél már ismerős a müncheni *Új Látóhatár*ból, ám a zöme új közlés. Sok dokumentum így lett ismerős Barcza György irathagyatékából, s igen értékesek azok a londoni Országos Levéltárból, a *Public Record Office*-ből való angol iratok, amelyek Bán D. András kutatásaiból kerültek itt első közlésre. Olyan dokumentumokról van szó, amelyek részben alátámasztják, s nem csekély mértékben bizony korrigálják az emlékirat szövegét, állításait.

*

Az 1911 őszen (tehát az aranyló békeidők már elkomoruló utolsó időszakában) pályáját az osztrák–magyar közös külügyi szolgálatban elkezdő, jóvágású, magas, karcsú fiatalember maga ugyan nem volt arisztokrata, de a családban többek névjegyét díszítette bárói, grófi címer, s e környezet számottevően formálta modorát, világlátását. Mindennek természetes folyományaként számára a (bel- és külhonban már sokak által ugyancsak éles kritikával illetett) ballhausplatzi szellem⁸ pozitív értékek hordozója volt. A világháború kirobbanásának évében Athénbe került, 1916-ban Koppenhágába vezényelték, 1918 őszen is ott szolgált, egy rövid hazai tartózkodás révén ellenben testközelben élte meg a Monarchia bukását, a forradalom kirobbanását. Ez utóbbiból csak a zűrzavart látta, illetve azt, hogy kiváltója – úgymond – a „szélsőbaloldali agitáció”⁹ volt. Barcza annyira viszolygott mindenféle forradalomtól, hogy visszaemlékezésének csupán a szövegösszefüggéséből (tehát nem elbeszélésének konkrét szövegéből) lehet megállapítani: 1918. október végén történt az alábbi, majd „soha” el nem felejtett eset. „Zsebemben volt már – írja – a berlini hálókocsi jegye, hogy másnap visszauta-

8 Itthon a függetlenség káprázatában élő kuruc gondolkodásúak számára volt a testület szupranacionális szellemisége ellenszenves, a Monarchia más tájain azok háborogtak ellene, akik a dualista építmény egyik órét látták benne, míg maguk kezdetben a Monarchia föderalizálásában, később az egész épület felrobbantásában látták a szebb jövőt. A külföld sokosztatú világában a többnyire jóval fegyelmezettebb, bürokratikusabb németek idegenkedve nézték a „ballplatziak” nem ritkán lezser bohémságát (az efféle vonásokról Barcza visszaemlékezései is tanúskodnak, (ld. pl. Uo. 1. 14–18.), az angolszász világban ellenben az volt a döntő mozzanat, hogy ez az apparátus is azon működött, hogy a Monarchiát Berlin oldalán tartsa, s idővel a szövetség valójában olyan alárendelődést jelentett, amellyel szemben a Ballhausplatz érdemben nem tett semmit.

9 Uo. 1. 114.

zom Koppenhágába, midőn este vacsorára menet egy kaszánya előtt félig felnőtt suhancok hangos szitkozódására lettem figyelmes. Odanézve láttam, hogy ezek a kaszánya kapuja melletti állami címert feszegetik le a falról, s azután, midőn a földre esett, lábbal tiporják. A posztoló katonák pedig ezt tétlenül szemlélték. Ez a kis esemény az őszi esőtől nedves pesti aszfalton a Monarchia összeomlásának szimbóluma volt. *Vége volt a fegyelemnek, a kötelességtudásnak*, elborzadva láttam, amint szuronyos katonák egykedvűen nézik, hogy ráncigálják a suhancok az utca sarába az ország címerét! Soha ezt a megdöbbentő első pillanatfelvételt az 1918. évi őszi összeomlásunkról el nem felejttem!”¹⁰ (Kiemelés – P. P.) Tehát számára a régi világ a fegyelemmel és a kötelességtudással volt azonos, a forradalom pedig ennek a végét jelentette.

Legitimista meggyőződéséből következően József főherceg volt az a személy, aki „igyekezett menteni, amit még lehetett”,¹¹ ám ebben – nem így mondja, elbeszélésének ellenben ez az értelme – Károlyi Mihály és forradalma akadályozta. Róla így ír: Károlyi „személye a várva várt békét jelentette, ekkor már a népben azt a hitet tudta felkelteni, hogy a békét és nyugalmat csakis ő lesz képes nekik biztosítani és egyben az antant jóindulatát is”. A történeti valóság ezzel szemben az volt, hogy a nép egyrészt már nagyon régen vágyott a háború végére, ellenben *békesség* helyett leginkább a régi rend felforgatásával, ha úgy tetszik, a bosszúállással volt elfoglalva,¹² s az antant sem jó-, sem rosszindulatával nem izgatta, lévén, hogy arról jószerivel semmit sem tudott. Az antanttal – ha úgy tetszik, jóindulata remélt elnyerésével – nem a nép, hanem sokkal inkább az ország urai voltak elfoglalva, hiszen végső soron a győztesektől függött, hogy mekkora országnak maradhatnak birtoklói.

S ennek okán 1918 novemberében bizony a régi Magyarország prominensei igencsak felsorakoztak Károlyi Mihály mögött. Nem csupán megtartották minisztériális állásaikat, hanem a jó ízlés határait messze túllépve bizonygatták a régi rendszerrel szemben régóta magukban hordott (állítólagos) ellenszenvüket, s túlárado lelkesedéssel áradoztak az új világ iránti „mély” elkötelezettségükről.¹³

Batthyány Ilona grófnő írta 1918. november első napjaiban a levitézlett régi rend szimbolikus szereplőjének, az életét vidéken féltő ifjabb Andrássy Gyulának: „A *jelszó* Mihályt erősíteni, mert utána jön a bolsevizmus.”¹⁴ (Kiemelés – P. P.) A hölgy tehát nem saját nézetéről, hanem terjedő, általa is terjesztett *jelszóról* írt, amiről (természetesen nem betű szerint, de a lényegről) Barczának is tudnia kellett. Ám ő (messze nem egyedül) visszaemlékezés helyett visszaemlékezésként a bibliai időkől ismerős bűnbak-szindrómával operált.

10 Uo. 115.

11 Uo. 116.

12 Barczában szemmel láthatólag fel sem merült, hogy észrevegye: az egy teljes életre megjegyzett címergyalázási jelenetet bizony a „nép” gyermekei követték el.

13 Ld. erre – pl. – Garami Ernőnek, a polgári forradalom kereskedelemügyi miniszterének visszaemlékezéseit. *Garami Ernő: Forrongó Magyarország.* Leipzig–Wien, 1922.

14 Magyar Országos Levéltár, Andrássy-levéltár. Ifj. Andrássy Gyuláné naplója. 1918. nov. 16. – Idézi: *Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Bp. 1978. 286.

Finom modora természetesen távol tartotta a Károlyi Mihályt *útszéli módon* rágalmozók táborától, a polgári demokratikus forradalommal szemben gyakorta hangoztatott valótlanságok ismételtetése ellenben egyáltalán nem volt ellenére.

„»Vous êtes tombés bien bas«¹⁵ – mondotta Belgrádban Károlynak Franchet d'Esperey tábornok, midőn Károlyi előtte megjelent, és azzal, hogy mi entente-barátok vagyunk (úgymond) előnyös békéért könyörgött” – eleveníti fel igencsak ferdén az úriember nagyalacsony Barcza György a belgrádi katonai konvenció megteremtésének történetét.¹⁶ Olyan történetet beszélt el, amely a legszorosabban szakmájába vágó história volt, tehát ha valakitől, akkor tőle ugyancsak elvárható lenne a tárgyszerűen korrekt előadás.

Károlyi Mihály valójában Belgrádban is tartással viselkedett, következőleg nem könyörögni, hanem tárgyalni ment. S hogyné tudta volna, hogy a francia fő-tiszttel való tárgyalása nem az a fórum, ahol a leendő béke kerül terítékre. A magyar kormányfő „csupán” azért utazott a szerb fővárosban állomásozó főpa-rancsnokhoz, mert az akkor hazánkban keresztül készülődött a még fegyverben álló Németország délkeletről történő megtámadására. Néhány nappal korábban, november 3-án Padovában Viktor Weber tábornok ugyan aláírt az (egyébként akkor már nem is létező) Monarchia nevében egy általános fegyverszüneti meg-állapodást, ám e megállapodás (miért is tette volna abban a zűrzavarban és ab-ban a rohanásban, az idő akkori szorításában?) nem konkretizálta a távolabbi Szent István-i Magyarországgal szembeni – értelemszerűen annak déli területeit érintő – *demarkációs* vonalat.¹⁷

Magyarországon akkor olyan társadalmi forradalom bontakozott ki, amely-nek tartalmáról, természetéről Barcza Györgynek semmiféle komolynak tekinthető ismeretei nem voltak. „Katona- és munkástanácsok alakultak orosz mintára” – írta a „visszaemlékező”, ám itt egészen bizonyosan *nem a visszaemlé-kezőnek*, hanem annak az emlékiratírónak a sorait olvassuk, aki *később olvasha-tott* erről a históriáról. – Megengedhetőnek véljük annak feltételezését, hogy le-írásához Gratz Gusztáv széles körben ismert 1935-ös összefoglalását, vagy valamely általa korábban írt/szerkesztett munkát vett kézbe.¹⁸ Azért tartjuk így, mert az egész visszaemlékezés arról tanúskodik, hogy Barcza a forradalomból – mint idéztük – csak a felszínt, a zűrzavart látta meg. Ha egy csöppet elmélyedt

15 Nagyon mélyre sülyedtek. – „Vous êtes tombés si bas?” – „Ilyen mélyre sülyedtek?” – olvasha-tó az egész történet *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül c. visszaemlékezésében. (Bp. 1982. [Emlékezések] 139.) Ha pedig a főszereplő ezt a mélypontját sem takarta el a találkozóinak, akkor ennek okán is biztos felelet adható arra kérdésre, hogy melyik visszaemlékezés tükrözi hitele-sebben a történeteket.

16 *Barcza Gy.*: i. m. I. 126.

17 A találkozó előtörténetére, lefolyására, korabeli visszhangjára, utóéletére: *Károlyi M.*: i. m. 137–145. A téma hatalmas szakirodalmából ld. *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Bp. 1983.; *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. Bp. 2007.; *Hornýák Árpád*: Magyar–jugoszláv diplo-máciai kapcsolatok 1918–1927. Újvidék, 2004.

18 *Gratz Gusztáv*: A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920. Bp. 1935. (A Magyar Szemle Könyvei X.); A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 1921.

volna a katona- és munkástanácsok megalakulásának részleteiben, akkor legalább valamelyest megértette volna Károlyi Mihály azon döntését, hogy miért vitte magával Belgrádba Csernyák Imrét, a katonatanács elnökét. Akkor pedig már azt is megláthatta volna, hogy a katonatanács emberének megpillantása ragadtatta a francia főtisztet becsmérő szavainak kimondására.

Erre a valótlanságra épülnek rá Barcza – ismételjük: messze nem egyéni nézetet tükröző – újabb vaskos valótlan állításai, minősítései.

„A helyzet naiv félreismerése volt Károlyitól azt feltételezni, hogy az entente egy ily frázisnak hitelt adva győzelme gyümölcseit nem szakítja le, és velünk másképp bánik, mint szövetségeseinkkel. Ilyent csak egy külpolitikában abszolút járatlan ember hihetett, mint Károlyi Mihály.”¹⁹

Történelmi közhely, hogy Károlyi Mihály nagyot hibázott, amikor hosszú hónapokon át illúziót táplált az antanthatalmak hazánkkal kapcsolatos álláspontja iránt. Ám e tévedésével együtt is Károlyi Mihály az ország érdekét helyesen szem előtt tartva, az akkori konkrét katonapolitikai helyzetet helyesen mérlegelve, reálpolitikusként utazott Belgrádba.

Barcza Györgyöt alapvetően a forradalmakkal szembeni ellenszenvre akadályozta a Károlyival szembeni tárgyilagosságában. Tisza Istvánt elsiratva elmondta azt a tényt, hogy a volt miniszterelnököt figyelmeztették: utazzon vidékre, mert a fővárosban élete nincsen biztonságban, ám arról nem tett említést, hogy a mélyen vallásos, kálvinista hitű államférfiú utolsó szavai ezek voltak: „Ennek így kellett történnie.”²⁰ A háború kitörése kapcsán pedig az emlékirat is tovább dagasztja azt a féligazságot, mely szerint Tisza „volt az egyetlen az akkori vezetők közül, aki 1914-ben kifejezetten ellenezte a háborút”.²¹ A jogot végzett, magasan pozicionált szakembernek ismernie kellett a közjogot, tudnia kellett, hogy 1914-ben alkotmányos monarchiában élt,²² tehát a magyar miniszterelnök ellenjegyzése nélkül nem lehetett háborút kirobbantani. Ezért akkor fogalmazunk pontosan, ha a „visszaemlékező” által használt kifejezéssel élve azt mondjuk: egy héttel korábbi álláspontjával szemben Tisza István bizony *kifejezetten* támogatta a háborút.

Történelmi közhely – ismételjük –, hogy Károlyi Mihály nagyot hibázott, amikor hosszú hónapokon át táplált illúziót az antanthatalmak hazánkkal kapcsolatos álláspontját illetően. Ám e tévedésével együtt is a forradalom győzelmé-

19 *Barcza Gy.*: i. m. 1. 126. – A jegyzetíró a következő szöveggel hidalta át diplomatikusan a Barcza-féle szöveg és a történelmi valóság közötti szakadékat. „Károlyi vezette a delegációt, mely 1918. nov. 7-én Belgrádban Franchet d’Esperey-vel tárgyalta. A belgrádi fegyverszünetet – amely a Dráva–Maros vonaláig engedélyezte az antant előnyomulását – végül Linder Béla hadügyminiszter írta alá.” *Bán D. András*: Jegyzetek. In: *Barcza Gy.*: i. m. 1. 529–530.

20 Többek között ld. *Vermes Gábor*: Tisza István. Bp. 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Életrajzok) 477. – E szavakat ismerték a kortársak.

21 *Barcza Gy.*: i. m. 1. 116.

22 Nagy tisztelettel és szeretettel rajzolta meg „Európa utolsó grandseigneurjének”, Ferenc Józsefnek az alakját. Ő volt – írta – „az úri gondolkodás, az igazságérzet, a kötelességteljesítés, az erőlköcs megszemélyesítője”. Uo. 1. 19.

nek első órájától tudta: az országirányításhoz (s ebbe a külfölddel való kapcsolattartás kiváltképpen beletartozott) szakemberekre van szüksége.

Barcza visszaemlékezései is bizonyságul szolgálnak erre. „Egy barátom közölte velem, hogy Károlyi a Nemzeti Tanácsból üzeni nekem, hogy menjek azonnal oda, mert szükség van gyakorlott, külföldi kapcsolatokkal és tapasztalatokkal bíró diplomatára.”

Barcza azonban nemet mondott. „Válaszom az volt, hogy nemcsak mint őfelsége kamarása, de mint cs. és kir. külügyi tisztviselő, aki esküt tett, nem állhatok mások szolgálatába. Az utcán ezalatt zajlott a forradalom. Kiehezett katonák nekitámadtak a tiszteknek, letépték tisztí jelvényeiket, aki tiltakozott, azt leütötték. Megdöbbenve láttam, hogy ez már nem politikai akció, hanem teljes felfordulás, láttam, hogy olyan ár zsilipjét nyitotta meg Károlyi, mely el fog pusztítani, özönléni mindent az országban, ami érték, ami becsület, ami magyar. Tehetetlen undor és utálat érzése vett erőt rajtam. Egy gondolatom volt már csupán, az, hogy el, el innen, mert ebben a hazában már úgy sincs mit keresnem!”²³

Sokan voltak Barcza György osztály- és pályatársai között, akik másként gondolkodtak. 1918. december 13-án jelent meg az önálló magyar külügyi igazgatásról szóló néptörvény. Ez kimondta, hogy a volt közös minisztériumok és egyéb intézmények magyar állampolgárságú alkalmazottait átvesszik – addigi besorolásuknak és illetményüknek megfelelő – állásba, ha ezt óhajtják, és a Népköztársaságra a hűségesküt leteszik. A hívó szónak többen eleget tettek. Ez itthon sokaknak nem tetszett, mert olyanokat szerettek volna a *Külgyminisztériumban* látni, akik nem dolgoztak korábban a közös ügyek vitelében, akik – úgy mond – „magyarabbak”.²⁴

Akik így szemlélték a világot, azok Barcza Györgyért sem lelkesedtek. Ő ellenben nem *ezen* ellenszenv, hanem a *saját* ellenszenvé okán ült vonatra, s ment vissza állomáshelyére. Egy olyan államot szolgálni, amely már nem létezett.

Itthon közben kiépült a *Külgyminisztérium*, Bécsben magyar követség kezdte el a munkát, s – mivel a békekötésig az országnak nem volt nemzetközileg elismert státusza, egyszerűen nem volt lehetőség követség létesítésére – Károlyi Mihály személyes megbízottai utaztak külföldre.²⁵

A *Külgyminisztériumban* Barcza György kollégái, a „ballplatziak” lettek a kulcsszereplők. 1919 februárjában a kinevezett tisztviselőknek majd felét, 44%-át ők adták.

Károlyi Mihály addig számíthatott a régi Magyarország exponenseinek támogatására, amíg azok benne reménykedtek a Szent István-i Magyarország megmentésében. 1918 végén még gróf Apponyi Albert is közéjük tartozott. „Nem akarnék félreértetni – írta karácsonykor Károlyi Mihálynak –: reakcióról,

²³ Uo. 117.

²⁴ Ld. részletesebben: *Pritz Pál*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: *Úő*: Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 38.

²⁵ Ilyen missziót iparkodott vinni gróf Bánffy Miklós, gróf Sigray Antal, Miklós Ödön, Ignótus (Veigelsberg Hugó) és Fülep Lajos, a neves művészettörténész is.

a régi rendszerhez való visszafordulásról szó sem lehet. Benne vagyunk a nagy szociális világforradalomban, ami nálunk történik, csak ennek a világprocesszusnak egy helyi részlete.”²⁶

Barcza tehát nem vállalt feladatot, visszautazott Koppenhágába, ahol felesége azzal fogadta, „hogy az ottani lapok a budapesti eseményekről úgy írtak, mintha ott véres forradalom ütött volna ki, tömeggyilkosságokkal, pusztítással. Én tudtam, hogy ez a forradalom, melynek kitörésénél jelen voltam, véres nem volt, de talán sokkal rosszabb, mert hamis nemzeti álarc mögül évszázados értékeket pusztított el.”²⁷

A „visszaemlékező” ez alkalommal is tévedett: bizony véres volt ez a forradalom. Valójában – bár minden vonatkozásban megnyugtató kutatások híján pontos számokat nem ismerünk, ám számos jel alapján elmondható, elmondandó: nem csupán a Tanácsköztársaság és az annak nyomán berendezkedő ellenforradalom volt véres – az őszirózsás forradalom időszakában sem kevés véres esemény történt.²⁸ Mert Károlyi Mihály polgári demokratikus forradalmának jutott első helyen, hogy megzabolazza a négyéves *tömegháborúban*, a hatalmas tömegek egyéni élete és érdeke szempontjából teljességgel *értelmetlen* háborúban felgyűlt véres indulatokat. Mert Batthyány Ilona grófnő és társai helyesen adták ki és terjesztették az említett jelszót: „Mihályt erősíteni, mert utána jön a bolsevizmus”. Károlyi Mihály pedig valóban ennek megfelelően cselekedett.²⁹ A nép indulata akkor sok arisztokratának az életét kioltotta volna. Gróf Bethlen Istvánnak is menekülnie kellett az erdélyi Sámsondon lévő birtokáról. Családjával a közeli nádasban húzták meg magukat, hogy aztán a beálló sötétben Marosvásárhelyre menekülhessenek. A fővárosba felérkezve Bethlen István ellenben már biztonságban volt, s ott egy ideig Károlyi Mihállyal igyekezett együtt politizálni.³⁰

Tehát az 1918-as polgári demokratikus forradalom keményen, véres erőszakkal, statáriummal védte a rendet, a magántulajdont a főváros és vidék népével szemben. Ha nem így lett volna, akkor vajon miért jelent meg november 8-án a *Belügyminisztériumban* a segítséget sürgető jegyzők küldöttsége azzal az (egyébként minden bizonnyal túlzó) állítással, hogy a 3200 jegyzőségből csupán

26 Károlyi Mihály levelezése. I. 1905–1920. Szerk. Litván György. Bp. 1978. 357.

27 Barcza Gy.: i. m. 1. 118.

28 Ld. részletesebben: *Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Bp. 1968. 85–103. – A Magyar Történelmi Társulat 2009. márciusi rendezvényén tartott előadásában Hajdu Tibor így fogalmazott: „A napjainkban másodvirágzását élő ellenforradalmi szemlélet pedig egyenesen katasztrófaként, a magyar történelem mélypontjaként mutatta be [ti. a Tanácsköztársaságot – P. P.], többek között eltúlozva a »vörösterror« áldozatainak számát, amely pedig nemhogy a fehérterror, de az őszirózsás forradalom rendcsináló akciói áldozatainak számát sem haladta meg”. *Hajdu Tibor: Változó korok, változó vélemények a Magyarországi Tanácsköztársaságról*. In: *Századok Füzetek*. 5. Szerk. Pál Lajos. Bp. 2009. 5.

29 Innen is látszik a vádnak a képtelensége, hogy ő adta volna át 1919 márciusában Kun Bélának a hatalmat.

30 *Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp. 1991. (A Magyarágkutatás Könyvtára VIII.) 71., 72–74.

néhány száz helyen maradt meg a jegyző, a többit elkergették, sok helyütt megölték?³¹

„Az évszázados értékek” emlegetése bizony üres szólam, amivel nincs mit kezdenünk, ellenben nem hagyhatjuk szó nélkül a „hamis nemzeti álarc” felemlegetését.

Akárcsak az előbbi gondolatmenetet folytatva is bizvást állíthatjuk: Károlyi Mihály forradalma minden szempontból nemzeti alapon állt. Jóllehet magát november 16-án népköztársaságnak deklarálta, sokkal inkább volt nemzeti, mint népi. Nemzeti a szó valódi, történeti tényanyag alapján megragadható értelmében, ami azt is jelenti, hogy a nemzetté válás hosszú-hosszú folyamata okán a nép és a nemzet között hatalmas szakadék tátongott.³² Amikor a kormány az államhatalom erejével teremtett rendet, csillapította le a várost és a falut, akkor jelentős mértékben régi nemzeti alapon politizált. Régi nemzeti alapon állt annyiban is, amennyiben érzelmi és taktikai okokból képtelen volt szakítani a Szent István-i Magyarország eszméjével.

Koppenhágában a követség átalakult felszámoló hivatallá. Erről az emlékirat érdekesen, hitelesen tájékoztatja az olvasót.³³ Figyelemre méltó mozzanat, hogy a birodalom ugyan már nem létezett, a báró Ludwig Flotow (és nem báró Flotow Lajos³⁴) vezette úgynevezett *Felszámoló Külügyminisztérium* ellenben tovább folyósított fizetést a megmaradó tisztviselőknek, tehát Barczának is, mint ahogyan igencsak tipikusnak gondoljuk a visszaemlékező azon megjegyzését is, mely szerint fizetése kiadásainak „csak mintegy harmadát fedezte”.³⁵ Igen, a korabeli külügyi szolgálat diplomáciai ágában döntően nem annak okán állomásoztak arisztokraták, tehetős emberek, mert – úgymond – a Monarchia ilyen korhadtan reakciós volt, hanem döntően annak okán, hogy az egyébként hétköznapi értelemben korántsem szűkmarkú illetményt is ki kellett az illetőknek a saját családi vagyontól egészíteniük. Mert nem egy esetben a költséges életvitel esetén lehetett/lehet fontos értesülésekhez jutni, egy állam nemzetközi

31 Hajdu T.: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom i. m. 98.

32 Nép és nemzet mára sem vált eggyé. Ennek taglalása ellenben nem e dolgozat tárgya.

33 Barcza Gy.: i. m. I. 118–127. – Az a szerzői korrekció ellenben, mely szerint nem ifj. Andrassy Gyula, hanem gróf Otto Czernin (Ottokar Czernin testvére) lett volna a Monarchia utolsó külügyminisztere, annak okán, hogy őt nov. 1-jén IV. Károly kinevezte külügyminiszterré, nem több, mint felszínes okoskodás, hiszen a jelölt – maga Barcza írta – két óra múlva visszaadta megbízatását. (Uo. 119.) Itt a „visszaemlékező” ismét elkövette azt a hibát, hogy elfeledte: alkotmányos monarchiában ellenjegyzés nélkül nincs hatályos döntés.

Az írásunk elején felhánytorgatott problémát e szövegrész jegyzetelése kapcsán is dokumentálhatjuk. A vonatkozó jegyzet szépen – ahogyan a kiadói érdek diktálta illem kívánja – elbeszéli Otto Czernin életének alapadatait, „csak” éppen arról nem olvashatunk egy szót sem, hogy a memoáírónak igazán kár volt a jámbor olvasó tudását/tudatlanságát „továbbfejlesztenie”. Bán D. A.: Jegyzetek i. m. 528.

34 Ma már mosolyt fakaszt, ám a II. világháború előtt minden nem magyar nevű személynek a nevét lefordították magyarra, s ehhez Barcza ekkor is tartotta magát.

35 Barcza Gy.: i. m. I. 123.

presztízsét számtalanszor hatékonyabban lehet csillogó reprezentációval, mint garaszkodó életvitellel gyarapítani.

Az időközben köztársasági elnökké választott Károlyi Mihály továbbra sem tett le arról, hogy Barcza tudását, ismereteit igénybe vegye. A jóval nagyobb úrnak született politikus ezt (korábbi visszautasítása után miért lett volna másként?) bizonyára nem szívesen tette, ám az ország kétségbeejtően nehéz helyzete megalkuvásra sarkallta. Az újabb visszautasítást elhárítandó azt az utat választotta, hogy Flotow-n keresztül kereste meg (nem tudjuk, hogy pontosan mikor, valamikor 1919. január második felében, februárban) a diplomatát, kérve, hogy a felszámoló közös miniszteren keresztül tájékoztassa őt főleg arról: „a semleges hatalmak és volt ellenfeleink mily véleményyt táplálnak az új magyar rezsimmel szemben”?³⁶

Károlyi kérése most elháríthatatlan volt. Hiszen a felszámoló követségi titkár olyan forrásból húzott fizetést, amiben a magyar adófizetők pénze is benne volt. Barcza természetesen nem azt írta, hogy ennek okán állt kötélnek, hanem magát erkölcsi magaslatra állítva indokolta választát: „úgy éreztem, kötelességem az, hogy hazámnak akkori rettenetes nehéz helyzetében, amennyire csak ottani szerény lehetőségeim engedik, segítségére legyek”.³⁷ A kötelességérzetre történt hivatkozása – a novemberi visszautasítás ismeretében – felettébb üres, a lehetőségeinek szerény voltára történő utalás szintén nem meggyőző, a segítségben pedig nem volt köszönet. Hiszen fizetése, kapcsolatai, bevallottan nyugodt körülményei voltak. Aligha hihető, hogy lehetőségei szerényebbek lettek volna, mint (például) gróf Bánffy Miklósnak, aki – mint fentebb jeleztük, s akinek ebbéli tevékenységéről maga Barcza is írt³⁸ – Károlyi emisszáriusaként törekedett hasznossá tenni magát.

„Flotow útján – olvashatjuk – azt táviratoztam Károlyinak, hogy értesüléseim szerint, melyekben figyelembe vettem azokat is, melyeket a volt ellenfeleink táborából szerezhettem, az akkori magyar kormányban az entente nem bízik. Nem bízik – így a politikailag színezett, manipulatív, Barcza saját véleményét becsúsztató fordulat –, mert nem látja benne a kellő erélyt és hatalmat arra, hogy az összeomlás után felülkerekedett zabolátlan baloldali elemeket megfékezze, hogy velük szemben kellőleg fellépjen, és az országban a rendet ismét helyreállítsa. Addig, amíg erre a jelenlegi magyar rezsim nem szolgál bizonyítékokkal, vele szemben az entente és a semleges külföld is bizalmatlan lesz, és nem fogja az ő uralmát nálunk stabilnak tekinteni.”

Károlyi Mihály úriemberként válaszolt az üzenetre, amely jelentős részben Barcza véleményét tükrözte, bár kétségtelenül benne volt a győztesek Károlyival szembeni bizalmatlansága is.³⁹ Megköszönte, s „újra felkért, hogy a jövőben is

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 124–125.

³⁹ Ebben a zűrzavaros, rengeteg helyről manipulált világban a győztesek között nem kevesen valóban erélytelennek látták Károlyit, míg mások azzal riogattak, hogy a forradalom vezetője álarcot visel, ugyanolyan nacionalista, mint a bukott rezsim volt.

hasonló nyílt szellemben támogassam”.⁴⁰ Károlyi nagyon jól tudta, hogy az antantnak Párizsban rendszerével szemben (a fentiekkel együtt is) a fő problémája az ország megcsonkításával szembeni ellenállása és nem „az összeomlás után felülkerekedett zabolátlan baloldali elemek” megfékezésének elmaradása volt.

A Tanácsköztársaság és a Vix-jegyzék közötti kapcsolatot természetesen Barcza is látta, ám a szokásos valótlanossággal azt írta, hogy Kun Bélának Károlyi adta át a hatalmat,⁴¹ holott ő – alaposan téves hite szerint – szociáldemokrata miniszterelnököt akart azzal, hogy az államfői tiszt továbbra is az övé marad.

Barcza György 1919 szeptemberében érkezett haza Dániából. „Az új magyar külügyminisztérium – írja – a királyi Vár néhány földszinti helyiségében volt. Egypár volt közös szolgálatbeli kolléga és nyelveket beszélő más hivatalnok lézengett a nagy termekben. Aki jött, azt megfogták, leültették egy íróasztal elé, de dolga bizony nem sok volt. Somssich József gróf lett a külügyminiszter. Velem közölték, hogy csak utazzam vissza Koppenhágába, mert ügyvivői minőségben ott fogok maradni.”⁴²

A *Külügyminisztériumban* munka ugyan valóban nem folyt, intrika ellenben annál inkább zajlott. Ennek tárgya leginkább az volt, hogy a Tanácsköztársaság külügyi népbiztosságán igen nagy számban dolgoztak a korábbi rezsimek tisztviselői, ők akkor kezdtek a proletárdiktatúrával szembefordulni, amikor annak helyzete kritikussá vált. Júliusban Kun Béla nagy létszámleépítést hajtott végre, s most szeptemberben kitört a háború az intaktak és a forradalmakat kiszolgálók között. Az utóbbiak nem csupán többségben, de jobb pozícióban is voltak. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a minisztertanács augusztus 23-ai határozata nyomán a *Külügyminisztériumban* csak szeptember 5-én adtak ki körrendeletet a Tanácsköztársaság idején alkalmazottak magatartásának felülvizsgálatára. A rendelet – igaz: nagy dörgeelmek közepette – világosan kimondta: „a kommunista rendszer alatt való továbbszolgálás ténye önmagában még egyénileg kifogás tárgyát [...] nem alkothatja, mint ahogy a rendelkezési állapotba vétel vagy a hivatal elhagyása sem tudható be senkinek különös érdeméül.” Arról pedig, hogy e központi gondolat valóban érvényesüljön, a kiküldött fegyelmi bizottság összetételével gondoskodtak: minden tag a Tanácsköztársaság külügyi népbiztosságán dolgozott.⁴³ Így némi kétkedéssel olvassuk Barcza azon sorait, melyek szerint „rendkívül” megörült annak, hogy visszaküldték Dániába.⁴⁴ Ha majd megismerhetjük a Hoover Intézetben lévő naplókat, akkor egészen bizonyosan részletesebb és hitelesebb beszámolót olvashatunk...

Az 1919 őszi hazai helyzet jellemzése kapcsán Barcza György mélyen igazan írta: „régí történelmi törvény az, hogy az egyik szélsőség bukása után a politikai inga sohasem áll meg azonnal a középben, hanem az ellenkező irányban leng

40 Barcza Gy.: i. m. 1. 123–124.

41 Uo. 127.

42 Uo. 131–132.

43 Pritz P.: i. m. 41–42.

44 Barcza Gy.: i. m. 1. 132.

ki”.⁴⁵ Ám a konkrétumokra térve nagyon a felszínen mozgott, amikor azt írta, hogy a szociáldemokraták – úgymond – „lekésték” az uralom átvételét, „mert mire hazaértek, itt már a szélsőjobboldali hazafias irányzat kerekedett felül”. A hazatérő szociáldemokrata vezetők valóban nem tudták az ingaeffektus történelmi tapasztalatát szem előtt tartani, valóban csalódtak, ám – a szokásos sugallattal szemben – korántsem voltak hazafiatlanabbak a szélsőjobboldaliaknál. Garami Ernő és társai valóban csalódtak abban a hitükben, hogy a polgári demokratikus antantpolitikusok hozzásegítik őket ahhoz, hogy Magyarországon polgári demokratikus berendezkedés legyen. Csalódniuk kellett, mert a Tanácsköztársaság emléktől frissen befolyásolt magyar társadalom pontosan tudta, hogy a diktatúra működtetésében a szociáldemokrata személyeknek milyen fontos szerepük volt. Másfelől azonban a „szélsőjobboldali hazafias irányzat” nem eredeti – katonai diktatúrát, kemény budapesti megtorlást akaró – célkitűzéssel, hanem (kénytelen vállalt) jóval szolidabb programmal „kerekedett felül”.

1919 őszén a „hazafias” és a „hazafiatlan” tábor képviselői *egyként* magától értetődőnek vették, hogy vitájukat (ha úgy tetszik: nem egymás között, nem nemzeti keretek között rendezik, hanem) az antant moderálja. A moderátori szerepet betöltő Sir George Clerk pedig olyan kompromisszumot formált közöttük, melynek jegyében mindkét félnek engednie kellett. Így alakul ki a Horthy-rendszer korlátozott parlamentáris jellege.

Barcza György informatívan, korrekten írt a koppenhágai követség 1919. október 31-én történt megszűnéséről, a bezárás szomorú eseményeiről, a Svédországra, Norvégiára és Finnországra is kiterjedő ügyvivőségéről, utazásairól, tárgyalásairól, benyomásairól.⁴⁶ Tárgyilagosan ismertette a fehérterror miatt vele szemben tartózkodóan viselkedő szociáldemokrata Karl Hjalmar Branting svéd miniszterelnökkel folytatott beszélgetését, amelynek kapcsán maga Barcza is elítélően írt erről a terrorról. Azzal együtt is, hogy utalt „az ellenséges propaganda” felnagyító szerepére.⁴⁷

A trianoni békeszerződés aláírásának az illetékességi körébe tartozó külföldi, azon belül kiváltképpen a dániai visszhangjáról igen érdekesen tudósított. Megtudjuk – például –, hogy a dánok „udvarias részvétet mutattak és sajnálkoztak a kemény béke miatt, de nem felejtették el megjegyezni, hogy bizony, aki a rossz oldalra áll, az így jár! A jövő háborúban, reméljük, már maguk is a jó olda-

45 Uo. 133.

46 Uo. 133–147.

47 Uo. 140–141. – Visszaemlékezése egy másik pontján azonban ennek ellentmondott. A finnországi benyomásairól, a finn és magyar történelem közötti párhuzamokon és eltéréseken elmélkedve Barcza azt írta, hogy míg a jóval keményebb finn fehérterror felett a világ napirendre tért, „addig a magyar fehérterror rémmeséje még évekig kísértett a külföldi ellenséges propagandában”. Uo. 145. – Míg a magyarsághoz külföldi formálásban ma is találhatóak bennünket alapítólul negatív színben láttatni akaró ábrázolások, addig a fehérterror *tényeinek*, nemkülönben a vörösteror *tényeinek* számon tartása nem a propaganda, hanem a hiteles múltábrázolás témája. Való igaz, hogy e tényeket innen-onnan túlnagyítják, ám a túlnagyítás tényének megállapítása nem lehet alapja a fehérterror rémmesék világába való utalásának.

lon lesznek – tették hozzá.”⁴⁸ Annál meghökkentőbb, hogy Barcza nemhogy nem töprengett el ezeken a véleményeken, hanem a békeszerződés aláírásáról a legszélsőségesebben szubjektív véleményt nyilvánította: „egész meggyőződése és politikai érzékem azt sugallta, hogy ezt a békét magyar embernek aláírnia sohasem lenne szabad”. Minden szakmai tudását, józanságát feledve így „gondolta tovább” diplomata képzettségével összeegyeztethetetlen álláspontját: „Az entente persze visszautasításunk esetében katonailag megszállt volna, szabad kezét engedett volna bosszúra vágyó szomszédainknak, kik a hatalmukba került területeinken eléggé megmutatták, hogy mily érzelmekkel viseltetnek irántunk és mily módszereket alkalmaznak, s éveken át a legnehezebb sors várt volna ránk. De minden szenvedést inkább vállaltam volna, mintsem hogy egy ily diktátumot aláírással szentesítsek és önként egyezzem bele [...] Az entente-megszállás nem tartott volna örökké, sőt sokáig sem, legfeljebb néhány évig, hiszen az entente is kimerült volna [...] és látva elhatározottságunkat *talán* revideálta volna álláspontját. [...] ha kibírtunk egy százötven éves török uralmat, úgy kibírtunk volna egypár éves entente- vagy cseh–szerb–román-uralmat is azzal a tudattal, hogy ezzel az ország jövőjét *talán* mégis megmentjük és az egész világ becsülését *biztosan* elnyerjük.”⁴⁹ (Kiemelések – P. P.)

A „talán” szó kétszeri előfordulása szerint Barcza haloványan vélhetőleg mégis érzekelte: valóságidegen, messzi régiókba tévedt. Majd amikor még azt is megkockáztatta, hogy ezen ámokfutás *biztosan* meghozza „az egész világ becsülését”, akkor a képtelenségek e csúcspontja láttán azt mondhatjuk: Trianon hatásáról nem elegendő azt mondanunk, hogy annak a magyar kortársakra gyakorolt hatását mai ésszel már fel nem foghatjuk, hanem azt is, hogy ennek a hatásnak ilyen elképesztő következményei is voltak...

Továbbá: a vizsgált visszaemlékezésnek mélységesen nagy ellentmondása, hogy az a diplomata írta le ezeket az ámokfutásos szavakat, aki a korabeli keresztény középosztályon belül talán a legkeményebben ostromozta Kállay Miklós II. világháborús külpolitikáját, amiért nem merte vállalni a németekkel való szakítást, a szembefordulás kockázatát...

*

„A külügyminisztérium személyzeti főnöke egy óvatos levélben tudatta velem, hogy Belgrádba helyeznek át” – olvashatjuk nem sokkal később.⁵⁰ Barcza ellenben „védekezett” a döntés ellen. Igen-igen érdekes lenne megtudnunk, vajon mit is jelentett konkrétan e szó tartalma. Kiváltképp, mert a „védekezés” eredménnyel járt. Barcza ugyan attól sem volt elragadtatva, hogy közbülső megoldásként a „félvörös Ausztria”⁵¹ fővárosa, Bécs lesz újabb állomáshelye, de mégis megkönnyebbült, hogy hazáját nem a Balkánon kell szolgálnia.

⁴⁸ Uo. 150.

⁴⁹ Uo. 148–149. – Barcza Trianont két évtizeddel később is „fércmunkának” tartotta. Uo. 423.

⁵⁰ Uo. 152.

⁵¹ A szociáldemokrácia „félvörösként” való látása és láttatása messze nem csupán Barcza felfogására vet éles fényt.

A húszas évek eleje Bécsének hangulatát, életkörülményeit igen érzékletesen idézte fel, sok valóságos elemét villantva fel a Monarchia szétdarabolása, a politikai határokból származó vámhatárok gazdasági életet sújtó, árakat felfelé mozgató hatásának, a társadalom végletes polarizálódásának, a fent élők pazarlásának, a lentiek nyomorának, a hat millió lakosúvá zsugorodott országhoz képest vízfejjé vált kétmillió Bécs lehetetlenségének. Ám az egész, sok szempontból valóban lehetetlen, s valóban későbbi nagy konfliktusokat generáló helyzet leírása nemhogy azt teszi világossá, hogy Barcza 1946-ban mindenféle komoly forrásanyagot, korabeli naplóbejegyzéseit mellőzve⁵² diktálta gépbe visszaemlékezéseit, de azt is, hogy elbeszéléséből teljesen kiesett az a korábbi tudása, amellyel mint gyakorló diplomata annak idején egész bizonyosan rendelkezett. A visszaemlékező nézőpontja – a legfinomabban fogalmazva – messze nem tükrözi a múlt valóságát.

Az antant – állította – éket vert a Monarchia utódállamai közé. Rosszabb volt, mint a Habsburgok, akik ugyan a *divida et impera* elv alapján tartották sakkban a birodalom sokféle népét, de „ott voltak helyben és törődhetek az örökké felmerülő viszályok elsimításával, amihez sok évszázados gyakorlattal rendelkeztek. Az entente azonban szétdarabolta a Monarchiát, és azután, mint aki dolgát kitűnően végezte, visszavonult, lefegyverezte Magyarországot és Ausztriát, közük is politikai éket vert a nyugat-magyarországi kérdéssel, és azután hagyta őket éhen halni, ő meg pihent babérjain, azt híve, hogy most már örökre elintézte Közép-Európa népei millióinak sorsát. A kisantant, amely Franciaország találmánya volt, lett volna hivatva zsandárként felügyelni Ausztriára és Magyarországra, nehogy ezek népe valaha is ráébredhessen sorsára és kellemetlenkedhessék.”⁵³

Történelmi közhely, hogy a győztesek alaposan elhibázták a békerendszert. Ám – hatalmas feltárt forrásanyag, könyvtáryi szakirodalom bizonyítja – művük tökéletlenségével igencsak tisztában voltak. Tudták, hogy a németeket nem fosztották meg nagyhatalom voltuktól. Ezért féken tartásukra új szövetségi rendszert akartak, s ez tovább növelte számtalan érdekellentétüket. Így bontakozott ki az úgynevezett Paléologue-féle kísérlet, amely olyannyira felbőszítette az utódállamokat, hogy kisantanttá szerveződésük olasz bábáskodás mellett kezdődött.⁵⁴ (Azután az eleve elkésett átrendezési kísérlet kudarca nyomán valóban Párizs lett a kisantant fő patrónusa, ám Eduard Beneš és társai bő másfél évtizeden át messze többek voltak, mint Párizs engedelmes „zsandárjai”: nem egy esetben alaposan tudták fékezni, formálni a francia nagyhatalom Duna-medencei politikáját.)

52 „Tudjuk – írja Bán D. András –, hogy Barcza több mint harminc évig naplót is vezetett, de nem bizonyos, hogy emlékei megírásakor rendelkezésre álltak a naplók. Vagy ha nála voltak is 1946-ban, nehezen elképzelhető, hogy a naplókra támaszkodva írta volna teljes emlékiratát. E kétélyünköt erősíti, hogy [...] nemegyszer eltéveszti a felidézett események időpontját: néha éveket téved.” Bán D. András: Barcza György életpályája. In: Barcza Gy.: i. m. 2. 224. Részletes elemzésünk szerint a helyzet sokkal lesújtóbb.

53 Barcza Gy.: i. m. 1. 159.

54 Barcza nem egyéni nézetét fogalmazta meg. Általános volt e felfogás évtizedeken át. Itthon csak a nyolcvanas évek kutatásai, Ádám Magda és Ormos Mária írásai tették világossá a fentieket. A francia történetírás pedig már az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején jelezte ezt.

Egyébként a győzteseknek éppen elég nehézségük volt, érdekeikkel messze nem esett egybe, hogy gondjaikat még különféle ékek elhelyezésével is tetézzék. A magyar–osztrák viszonyt valóban megterhelte a nyugat-magyarországi kérdés, nem pontos a szakirodalomban sokáig élő felfogás, mely szerint a soproni népszavazással véglegesen megnyugodtak volna a magyar kedélyek.⁵⁵

A határvidék hovatarozása valójában már a századforduló után vitássá vált. Az 1918. november 22-én kiadott osztrák államnyilatkozat Nyugat-Magyarország német településterületének ugyanolyan önrendelkezési jogot igényelt, mint amit Budapest minden más nemzetiségének már elismert. A következő hónapokban az osztrák belpolitikai erők radikálisabbakká váltak, s ennek nyomán Karl Renner 1919. május 11-én bejelentette az osztrák igényt Nyugat-Magyarországra.⁵⁶ Párizsban ekkor még elutasítóan reagáltak. Mivel azonban nagyon hamar világossá vált, hogy az osztrák állam életképtelensége (amelyre más összefüggésben maga Barcza is utalt) azzal a veszéllyel fenyeget, hogy Kun Béla forradalomexportáló törekvése nem marad eredménytelen, ezért a győztesek hátrányunkra változtatták meg álláspontjukat.⁵⁷

Egyébként a forradalmak bukása után Burgenland jövőjén túl a szomszédok között súlyos feszültség forrása volt az eltérő politikai berendezkedés. Az, hogy Ausztriában 1920 novemberéig a szociáldemokraták kormányoztak, s később is igen jelentős politikai erővel rendelkeztek.

Végül egyáltalán nem lényegtelen korrekció, hogy míg hazánkat a kisantant valóban karanténban akarta tartani, addig Ausztriát éppen magához szerette volna édesgetni, magába a szervezetbe beléptetni. Az 1921 decemberében Csehszlovákia és Ausztria között a Prága közeli Lana-ban létrejött megállapodás volt az első lépés ebben az irányban. Am ez a folyamat később elakadt, az osztrák belpolitika jobbra fordulása nyomán a magyar–osztrák viszony ellenben a közeledés jegyében fejlődött...

*

Barcza György aktív pályafutásának londoni éveivel írta be nevét igazából a magyar diplomáciatörténetbe. Visszaemlékezései természetesen ezt az időszakot is bemutatják, ám ábrázolásának forrásértéke – sajnos – ott is hasonlóan problematikus.

55 *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1969. 84. („A soproni népszavazás az egész versailles-i békemű szempontjából túlmutatott helyi jelentőségén. Az új osztrák–magyar határ lett a trianoni határok legbiztosabb szakasza. A két ország kölcsönösen belenyugodott a népszavazás eredményébe, illetve Burgenland elszakadásába. Kivéve a harmincas évek második felében bizonyos szélsőjobboldali agitációt, a burgenlandi kérdés többet nem merült fel komolyan mint revíziós probléma, nemcsak kormány szinten, de a közvéleményben is [sic!].”) A munka 1975-ös második, 1988-as harmadik kiadásában is ugyanez a szöveg maradt. Az árnyaltabb beállításra ld. *Tóth Imre*: A nyugat-magyarországi kérdés 1922–1939. Diplomácia és helyi politika a két háború között. Sopron, 2006.

56 *Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában 1918–1921. Bp. 1971. 11–22.

57 Párizsban súlyos aggodalmakra adott okot az a tény is, hogy igen erős volt Ausztriában a Németországgal való egyesülés igénye, amit a győztesek mindenképpen el akartak kerülni. Az „éléskamra” odaítélésével – hitük szerint – ezen a problémán is enyhítettek.

PÁL PRITZ

GYÖRGY BARCZA AND THE ERA OF REVOLUTIONS

György Barcza was one of the most educated Hungarian diplomats of the era between the two World Wars, who wrote his recollections in 1946, in Switzerland. Those sections of the lengthy text, which have a wider-range historical importance, were published in two volumes in 1994, in Budapest.

This essay is part of a larger, rather detailed study, which aims to evaluate the whole body of memoirs from the aspect of historical criticism. The essay enumerates the values of the memoirs, (the intellectual spirit in Ballhausplatz, life at the embassy, the closure of the former monarchical foreign service, recollections about the important steps in creating an independent Hungarian foreign service). At the same time, it highlights the relevant misrepresentations of the memoirs. The reason for these could partly be based on the former diplomat's antipathies against revolutions, and are partly caused by the fact that – as it is retracable in case of several other memoirs – the author is not actually writing his memoirs, but presents a recollection of the past relying on his knowledge acquired later.

György Barcza was mostly influenced by his own antipathy against revolutions when he could not exercise impartiality in case of Mihály Károlyi. What might seem most surprising though, – and at this point absolutely no questions arise concerning the memoirs' merits as historical source – that the diplomat, who held such outstandingly realistic views concerning international power-relations, condemned the Treaty of Trianon with such overstated subjectivism.

BARÁTH MAGDOLNA

„Testvéri segítségnyújtás”

Szovjet tanácsadók
és szakértők Magyarországon*

A II. világháborút követően, különösen az 1950-es évek elején Magyarországon dolgozó szovjet állampolgárok összességére általában a „tanácsadók” terminológiát használjuk. A magyarországi levéltári dokumentumokban is gyakorta összemosódik a „tanácsadók” és „szakértők” (orosz kifejezéssel: „specialisták”) kifejezés, habár a két kategória feladatköre és funkciója eltérő volt. A tanácsadók mindenekelőtt a hatalom és az irányítás legmagasabb szintjein (minisztériumokban) dolgoztak és elvi jelentőségű javaslatokat fogalmaztak meg, míg a szakértők (oktatók, mérnökök, technikusok) üzemekben, vállalatoknál, intézményeknél napi munkájuk során közvetlenül is részt vettek a szovjet tapasztalatok átadásában.

A tanácsadók intézményének megjelenése a régió országaiban a politikai elitváltás, a társadalom irányításában gyakorlattal és megfelelő szakmai ismeretekkel nem rendelkező új társadalmi csoportok színre lépésének egyik következménye volt. Míg a tábor országai vezetésének részéről a szovjetek által elvárt feladatok elvégzésére alkalmas káderek hiánya hívta életre a szovjet tanácsadók, szakemberek iránti igényt, Moszkva a tanácsadók kialakulóban lévő intézményét eszközként használta fel arra, hogy nyomást gyakoroljon az egyes országok politikai vezető rétegére és ellenőrizze ezen országok belső fejlődését.

A tanácsadók, illetve szakemberek jelenléte a térség egyes országaiban 1949 közepére már állandósult. Részt vettek az egyes országok szovjet típusú átalakításában, a gazdaság kulcságazatai működésének biztosításában, és alig volt a társadalmi életnek olyan szférája, ahol ne bukkantak volna fel. A tanácsadók mindig kérésre érkeztek, az azonban kérdéses, hogy a régió országainak vezetői önállóan léptek-e fel ilyen kezdeményezéssel vagy már a kérés is moszkvai sugallatra történt.

Moszkva számára a tanácsadók munkájának legfontosabb része a tájékoztatás volt, nem csupán a hozzájuk tartozó szakmai problémákat illetően, de politikai jellegű kérdésekről is. Ugyanakkor a fogadó országok vezetői is felismerték, hogy a tanácsadók összekötő kapcsot jelentenek Moszkva felé, ezért ezt a csatornát felhasználták arra is, hogy rajtuk keresztül kompromittáló anyagokat juttassanak el a szovjet vezetőkhez politikai vetélytársaikról.

*

* A kutatást a Bolyai János Ösztöndíj és az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok K 72511 számon támogatta.

A tanácsadói rendszer kiépítése Magyarországon – hasonlóan a szovjet blokk többi országához – elsősorban katonai–politikai vonalon kezdődött és 1949 nyarától vett nagyobb lendületet. A szovjet tanácsadók a régió országaiiban már a háború éveiben vagy közvetlenül a háború befejezése után megjelentek, de ott-tartózkodásuk viszonylag rövid ideig tartott és tevékenységük egy-egy konkrét feladat megoldására korlátozódott.¹ Jugoszláviában és Csehszlovákiában már 1945-ben, Lengyelországban valamivel később nagy számban dolgoztak szovjet tanácsadók a hadseregénél.²

A szovjet tanácsadók intézménye Magyarországon – és a többi vesztes államban – a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* (SZEB) szovjet részlegének keretein belül született meg. A szövetséges ellenőrző bizottságok szovjet részlegének státuszát és funkcióját a szovjet kormány minden egyes országra vonatkozóan külön határozatban állapította meg. A SZEB szervezetén belül szereplő politikai tanácsosi posztra a *Külügyi Népbiztosság* nómenklatúrájának megfelelően követi rangban lévő diplomatát lehetett kinevezni. Minden szövetséges ellenőrző bizottságban a politikai tanácsos irányítása alatt konzultánsok, referensek egész csoportja dolgozott.

A politikai tanácsos hatáskörébe tartozott számos, a SZEB működésével kapcsolatos kérdés: a különböző pártokhoz tartozó politikusokkal való kapcsolattartás, az új hatalmi szervek újjászervezésének ellenőrzése stb. Az egyes országokban kialakult helyzet elemzése alapján kötelesek voltak tájékoztatást adni a *Külügyi Népbiztosságnak* (Külügyminisztériumnak) és a SZEB szovjet részlegének. A magyarországi SZEB törzsparancsnoka, Iván Ivanovics Levuskin vezérőrnagy például 1945 februárjában azzal bízta meg Borisz Pavlovics Oszokin politikai tanácsost, hogy jellemezze és konkrétan mutassa be az egyes magyarországi pártok tevékenységét, a különböző társadalmi rétegek, mindenekelőtt az ifjúság és a parasztság hangulatát, politikai orientációját és viszonyát a *Vörös Hadse- reghez*, a budapesti politikai helyzetet.³

A szovjet kontrollnak és az egyes országok belső életébe való beavatkozásnak ez a típusa a szövetséges ellenőrző bizottságok 1947. szeptemberi megszűnéséig létezett, azt követően a szovjet diplomáciai képviselőkön keresztül valósult meg.⁴

1 A. F. Noszkova: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása 1945–1953. *Múltunk* 44(1999) 3. sz. 203–219.

2 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicscszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa 1949–1953. Moszkva, 2002. 594–597.

3 Uo. 601–602.

4 Uo.

Az állambiztonsági szervek szovjet tanácsadói

Az első tanácsadók Magyarországon is az erőszakszervezeteknél jelentek meg. Adataink szerint a *Belügyminisztériumban* (BM) már 1945 elején működött szovjet „segítő”. Andreánszky István miniszteri osztálytanácsos 1945. február 15-ei, Erdei Ferenc belügyminiszternek küldött jelentése szerint „Az Andrássy út 60. szám alatti politikai nyomozó testületek mellett van beosztva egy Orlov nevű civil ruhás GPU [*Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije*]-tisz, aki tanácsosi címmel szerepel. Orlov tanácsos a GPU és a magyar politikai nyomozószervek között az összekötő. Ezen a téren az együttműködés teljes és kifogástalan. Az Andrássy út 60. sz. alatt a GPU elhelyezett 3 géppisztolyos rendőrt, orosz katonai egyenruhás személyeket, akik szükség esetén nyomozóink rendelkezésére állnak biztonsági okokból.”⁵ Tömpe András a Magyar Államrendőrség Politikai Osztálya akkori vezetőjének visszaemlékezése szerint a Politikai Osztály felállításában a szovjet katonai parancsnokság nyújtott segítséget a *Magyar Kommunista Pártnak*, és ő maga rendszeres kapcsolatot tartott a Vorosilov marsall vezetése alatt álló *Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal*, valamint a Mihail Bjelkin altábornagy vezette különleges politikai csoporttal. Utóbbival Péter Gábor már korábban felvette a kapcsolatot és Tömpe szerint „igen szorosan együtt is működött vele különböző, előttem akkor még nem ismert akciókban”.⁶

A szovjet „segítőkre” azért is szükség volt, mert a legális szervezeti kereteit éppen csak kiépítő kommunista párt minden területen káderhiánnyal küszködött. Rákosi Mátyás 1945. március elején a kommunista párt moszkvai képviselőjének, Háty Lászlónak írt levelében keserűen kifakadt a káderhiány miatt, amely különösen a rendőrségnél, a hadseregben és az állami apparátusban okozott nehézségeket. A helyzet abszurdítására azt hozta fel példának, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit ő próbálta kioktatni „a nyomozás és vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmainra”.⁷

Visszaemlékezések szerint a szovjet *Állambiztonsági Minisztériumnak* 1947-ben már állandó képviselte volt Budapesten,⁸ de ennek tevékenységéről eddig semmilyen dokumentum nem került elő. Farkas Vladimir memoárja egyetlen esetről tesz említést, amikor a budapesti képviselő helyettes vezetője, egy bizonyos Kremnyov (illetve Kamenkovics) őrnagy a frissen kinevezett belügyminiszter, Kádár János figyelmét felhívta arra, hogy az államvédelmi szervek nem harcolnak a párton belül frakciós tevékenységet folytató, nacionalista elemek ellen.⁹ Farkas

5 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-B-1-r-787-szn.-1945. Idézi: A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói. Közli: Kajári Erzsébet. Múltunk 44(1999) 3. sz. 220.

6 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PSZL) 867. f. 1-101.

7 Rákosi Mátyás 1945. márc. 5-ei levele Háty Lászlónak. PSZL 274. f. 10/43. ó. c.

8 Farkas Vladimir: Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam. Bp. 1990. 135.

9 Uo. 159.

Vladimir szerint ezt követően jött létre egy különleges rendeltetésű nyomozati csoport, amelynek tevékenységét a legnagyobb titokzatosság jellemezte.¹⁰

Rákosi Mátyás javaslatára a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) Központi Vezetőségének (KV) Titkársága 1948. november 4-én határozatot hozott szovjet szakemberek meghívásáról, illetve magyar ösztöndíjasok Szovjetunióba küldéséről. A Titkárság a hadsereg számára akkor – a már Magyarországon lévő specialistákon kívül – 30–40 kiképző tisztet, a rendőrséghez 7–8 specialistát, az ipar számára olaj-, gép- és textilipari szakembereket, 5–7 kohaszt és 1–2, a tervezéshez értő szakértőt is kért a szovjet kormánytól. A konkrét tervek kidolgozására a testület két hetet adott, annak elkészítéséért Rákosi volt a felelős.¹¹

Valószínűleg e határozat nyomán született meg a döntés az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. november 17-ei ülésén arról, hogy újabb szovjet katonai és rendőrségi szakértőket kérnek, illetve magyar katona- és rendőrtiszteket küldenek a Szovjetunióba. A *Belügyminisztérium* ekkor nyolc szakértőre, illetve tanácsadóra jelentett be igényt hathavi időtartamra. Feladatuk az lett volna, hogy vizsgálják felül a rendőrség szervezeti felépítését, illetve külön az államvédelmi szervezet munkáját. Éppen ezért négy, az államvédelmi területhez értő specialistát és négy, az általános közrendészeti kérdésekben (kiképzés, szervezés, közlekedésrendészet, bejelentési és nyilvántartási rendszer felülvizsgálata) jártas tanácsadó érkezését várták. Az Államvédelmi Bizottság határozatában azonban már 12 tanácsadó (6 államvédelmi, 6 rendőrségi) egy évre történő kérése szerepelt.¹²

A döntést követően Rákosi Mátyás 1948. november 23-án kelt levelében közölte a szovjet vezetéssel a magyar kormány konkrét igényeit. A tanácsadók érkezésére azonban hiába vártak, így 1949. július 12-én a magyar párt első embere – megismételve több mint fél évvel korábbi kérését – a budapesti szovjet nagykövet segítségét kérte 14 állambiztonsági tanácsadó Magyarországra küldéséhez, mivel „a magyar szerveknek semmilyen lehetőségük nincs munkatársaik képzésére, csupán saját tapasztalataik”.¹³

10 Nem zárható ki a szovjet tanácsadók aktív közreműködése annak a 30 oldalas, 1948. szept. 28-án kelt jelentésnek az elkészítésében, amelyet az államvédelmi szervek állítottak össze a trockisták magyarországi tevékenységéről. A jelentés megtalálható: MOL M-KS 276. f. 67/154. ő. e. A dokumentumot részletesen ismerteti és Gerő Ernőnek az ügyben játszott szerepével is foglalkozik Varga László a Kádár János perét bemutató dokumentumkötethez írt bevezető tanulmányában: *Varga László: Fent és lent – kommunista libikóka*. In: Kádár János bírái előtt. Egyszer fent, egyszer lent. 1949–1956. Szerk., a bevezető tanulmányt írta: Varga László. Bp. 2001. (Párhuzamos Archivum) 23–33.

11 MOL M-KS 276. f. 54/16. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1948. nov. 4-ei üléséről.

12 MOL M-KS 276. f. 84/12. ő. e. Jegyzőkönyv az Államvédelmi Bizottság 1948. nov. 17-ei üléséről.

13 A 14 tanácsadót Rákosi a következő területekre kérte: 1 vezető tanácsadó, aki a többiek munkáját irányította volna, 1 fő a határőrséghez, 3 operatív ügyekben (belső elhárítás, kémelhárítás, trockisták elleni harc) tapasztalt tanácsadó, 1 fő operatív technikához értő személy, 1, a hivatalos vizsgálati ügyekben jártos tanácsadó, 1 fő, aki az ÁVH általános szervezési ügyeivel foglalkozott volna, 1 személy, aki az üzemi őrség kérdéseit ismeri, 1 fő, aki a vezetők személyének biztosítása kérdéseivel foglalkozik, 2 tanácsadó, akiknek feladata az ÁVH fegyveres erőinek

A késedelem oka az volt, hogy Arszenyij Vasziljevics Tyiskov, a Szovjetunió magyarországi nagykövete csak 1949. július 13-án továbbította Andrej A. Gromiko külügyminiszter-helyettesnek Rákosi leveleit. Rákosinak a belügyi és állambiztonsági tanácsadókra vonatkozó kérésével kapcsolatban Tyiskovnak az volt a véleménye, hogy nem szükséges olyan tanácsadókat küldeni Magyarországra, akik az utcai forgalom szabályozásával vagy a bűnügyi nyomozás kérdéseivel foglalkoznának, mert e területeken a magyaroknak elég jó szakembereik vannak. A nagykövet ugyancsak feleslegesnek tartotta az állambiztonság általános szervezési kérdéseivel foglalkozó tanácsadót, mivel szerinte ilyen tanácsokat a főtanácsadó is tud adni. A magyarok többi kérését a nagykövet támogatta, mert „tanácsadóink jelenléte a magyar Államvédelmi Hatóság legfontosabb operatív osztályain, valamint a határőrségnél és a belső karhatalomnál lehetővé teszi, hogy teljes egészében ellenőrizzük a helyzetet ebben a fontos apparátusban”.¹⁴

Rákosi kérése meghallgatásra talált, és a *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja* (SZK[b]P) Központi Bizottságának (KB) 1949. október 31-ei döntését követően 15 tanácsadó érkezett az állambiztonsági szerveknek és a határőrségnek történő segítségnyújtás végett.¹⁵ A tanácsadók Magyarországra küldésének előkészítése és kivitelezése Szergej Nyikiforovics Kruglov szovjet belügyminiszter feladata volt, akinek a tanácsadók kiválasztásáról Sztálin részére készített feljegyzése arról tanúskodik, hogy a szovjet belügyminisztériumban komolyan foglalkoztak a kérdéssel. A magyar határőrséghez és rendőrséghez küldött munkatársak közül a főtanácsadó D. D. Prokofjev ezredes, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Határőrcsapatok Főigazgatósága határőrségi részlegének parancsnoka volt, aki 29 évet szolgált a határőrségnél, a tanácsadónak javasolt hét határőrtsizt pedig őrnagyi, illetve annál magasabb rendfokozattal rendelkezett. Prokofjev csapatába tartozott még két tanácsadó, akik a rendőrségi szolgálat megszervezésének kérdéseivel foglalkoztak.¹⁶

Orosz történészek úgy vélik, az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága éppen Rákosi Mátyás fenti kérésével összefüggésben hozott határozatot 1949. december 13-án az *Állambiztonsági Minisztérium* szerveinek külföldi munkájáról. Ebben

oktatása. Rákosi rajtuk kívül a rendőrséghez is kért 2 személyt; egyiket a közlekedés, a másikat a büntetőügyek területére. Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii (= RGASZPI) f. 82. op. 2. gy. 1153. A dokumentumot közli: Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. 2. 1949–1953. Dokumenti. Red. T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova. Moszkva, 2002. 135–136.

14 Arhiv Vnesnyej Polityiki Roszsijszkoy Federacii (= AVP RF) f. 077. op. 29. papka 135. gy. 39.

15 Nem tekinthető véletlennek, hogy tanácsadók éppen a határőrséghez érkeztek, hiszen ez volt a szovjet–jugoszláv konfliktus kiéleződésének időszaka. T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 622.

16 A tanácsadók: M. V. Petrunykin ezredes, A. F. Gyenyiszov, Sz. V. Petrov, A. Je. Proncsenko alvezredek, Je. V. Szaharov, G. M. Jegorov, G. M. Zabolotnij őrnagyok. A rendőrséghez akkor érkezett L. Sz. Jemelmanov és P. Ja. Merkulov rendőrezredek. Kruglov feljegyzését közli: Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. 165–166.

szükségesnek tartották a „segítségnyújtást” a tömb országai állambiztonsági szerveinek, és a tanácsadók munkájának megszervezéséért az Állambiztonsági Minisztérium I. Igazgatósága 6. osztályát tették felelőssé; a tanácsadók jelentései is ide futottak be.¹⁷

Valószínűleg Rákosi kérésének megfelelően érkezett Magyarországra Sz. Ny. Kartasov ezredes is, akinek helyettese G. Sz. Jevdokimenko és Poljakov ezredes volt. Feladatuk a teljesen önálló, a *Belügyminisztériumból* kiváló *Államvédelmi Hatóság* (ÁVH) megszervezésének segítése volt.

Farkas Vladimir visszaemlékezése szerint az operatív technikával foglalkozó főosztályon két szovjet tanácsadó dolgozott. Közreműködésükkel került sor többek között a szovjet típusú és rendszerű operatív nyilvántartás felállítására. Az ő „újításuk” volt például a nyomozati iratok bevarrása a dossziékba, nehogy valaki észrevétlenül kiemeljen belőle egy iratot.¹⁸

Dolgoztak szovjet tanácsadók a *Budapesti Rendőr-főkapitányságon* is. A két ezredesi rangban lévő szovjet tanácsadó civil ruhában, rangrejtve, Petőfi Alex, illetve Magyar Mihály álnévre szóló igazolvánnyal jártak be a főkapitányságra. Minden munkaülésen részt vettek és mindent lefordítottak maguknak, tolmácsaik oroszul csak rövid jegyzőkönyveket készítettek.¹⁹

A szovjet tanácsadók egyes esetekben közvetlenül is beavatkoztak az ügyekbe. V. Sz. Abakumov szovjet állambiztonsági miniszter 1950. február 11-én továbbította V. M. Molotov külügyminiszternek Kartasov jelentését a magyar állambiztonsági szervek munkájáról, ami némi bepillantást enged abba, milyen jellegű tanácsokat adtak a szovjet állambiztonsági szervek munkatársai az ÁVH vezetőinek.²⁰

Kartasov általában hetente egyszer találkozott Rákosival. Farkas Vladimir soha nem tapasztalta, hogy a tanácsadók durvák vagy parancsolók lettek volna, de erre nem is volt szükségük. Szerinte egyetlen olyan kezdeményezésük volt, amely nem nyerte el Rákosi tetszését, így nem is valósult meg: Poljakov ugyanis a szovjet gyakorlat szerint kidolgozta az államvédelmi különbíróóságok magyarországi bevezetésére vonatkozó javaslatát, ami politikai ügyekben még formálisan is kiiktatta volna az ügyészség és a bíróságok közreműködését.²¹

A szovjet tanácsadók aktív szerepet játszottak a koncepciós perek előkészítésében és lefolytatásában is. Ezzel összefüggésben a már többször idézett orosz szerzők annak a véleményüknek adnak hangot, hogy a legtöbb országban a koncepciós perek „fő konstruktőrei” éppen a tanácsadók voltak. Ők biztosították

17 Lubjanka. VCSK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB 1917–1960. Szpravocsnyik. Szosztavityeli: A. I. Kokurin–Ny. V. Petrov. Moszkva, 1997. 38.

18 Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára mindmáig őríz ilyen összevart dossziékat.

19 *Kopácsi Sándor*: Életfogytiglan. Bp. 1989. 51–54.

20 A jelentést ld. Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950. Közreadja: Baráth Magdolna. Betekintő 2008. 4. sz. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=97> (letöltve: 2010. szept. 7.).

21 *Farkas V.*: i. m. 252–253.

annak megfelelő politikai irányát, ellenőrizték a vizsgálat menetét és a vallomásokat, s mindezekről haladéktalanul tájékoztatták Moszkvát.

A tanácsadók feladata nemcsak az volt, hogy tájékoztassák a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumát* a perek vizsgálatának menetéről, de Moszkvába küldték magukat a vizsgálati anyagokat is, mindenekelőtt a kihallgatási jegyzőkönyveket. Az oroszra lefordított anyagok azután személyesen Sztálinhoz kerültek.²² Sztálin ily módon nemcsak kimerítő információkkal rendelkezett, de felhasználta ezeket a dokumentumokat arra is, hogy szükség esetén nyomást gyakoroljon a régió többi országának első embereire. 1951. március 16-án Sztálin elküldte Bierutnak, Dej-nek, Cservenkovnak és Rákosinak a Slánsky-perben kihallgatott Vladimir Clementis és Otto Šling vallomását, amelyben szó esett arról, hogy a nagy perek Magyarországon és általában a népi demokratikus országokban nem számolták fel az ellenség pozícióit. Rákosi már 1951. március 27-én Sztálinhoz intézett levelében reagált is erre. Elismerte, hogy Šling állítása megfelel a valóságnak és az ellenséges erők aktivizálták tevékenységüket, de azonnal biztosította is a generalisszimust: „Figyelmesek lettünk és az eddig rendelkezésünkre álló tapasztalatok és a kapott figyelmeztetés alapján területünkön megteszünk mindent, hogy leleplezzük és megsemmisítsük az ellenség szervezetét.”²³

Az állambiztonsági tanácsadók gyakorlati tevékenysége időnként a szovjet fél számára nemkívánatos jelenségekhez vezetett. Az *Állambiztonsági Minisztérium* magas rangú tisztjeinek privilegizált anyagi helyzete joggal váltotta ki magyar partnereik elégedetlenségét, ráadásul, mint arra már fentebb is utaltunk, időnként súrlódások alakultak ki a térség országainak első számú vezetői és a tanácsadók között is. 1950 márciusában Rákosi a *Kommunistisches Informationsbüro* (Kominform) apparátusa képviselőjének, Sz. G. Zavolzsszkijnak a tanácsadók, elsősorban Kartasov „gyenge aktivitására” tett célzásokat, megjegyezve, hogy „a szovjet elvtársak keveset segítenek, és időnként nem fordítanak figyelmet a magyar hatóságok által letartóztatott nagyszámú kémcsoporra. [...] Mindennap a munkanap nagyobbik részében én folytatom a vizsgálatot és ez már majdnem egy éve így van.”²⁴ Nem alakult ki jó viszony Rákosi és Jevdokimenko között sem, akit a magyar vezető követelésére vissza is hívtak Moszkvába.²⁵

Mindezek arra a következtetésre juttatták a szovjet vezetést, hogy normatív módon kell szabályozni a tanácsadók kötelességeit és jogait. 1951 októberében az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága elfogadta az *Utasítás a Szovjetunió Állam-*

22 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 629.

23 Vosztoesnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953. II. 1949–1953. Red. T. V. Volokityina–T. M. Iszlamov–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–L. A. Rogovaja. Moszkva–Novoszibirszk, 1998. 498.

24 Uo. 318.

25 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 629–630. Ez nem volt egyedi eset: Dej és az ottani tanácsadó, A. M. Szaharovszkij viszonya is feszült volt, aminek következtében 1952 novemberében őt is lecsérélték. Uo. 630. – Jevdokimenko az 1960-as években a KGB munkatársaként a krasznodari területen dolgozott, ahol akkoriban Rákosi száműzetését töltötte; ott találkozta újra. Uo. 628.

biztonsági Minisztériuma népi demokratikus országok állambiztonsági szervei mellett dolgozó tanácsadói számára című dokumentumot. Az Utasítás szerint a tanácsadó legfőbb feladata az volt, hogy nyújtson segítséget az állambiztonsági és rendőrségi szerveknek abban, hogy „operatív módon, helyesen léptessék életbe ezen országok vezetésének az ország biztonsága megszervezésére vonatkozó utasításait és direktíváit, valamint segítsenek az ügynöki-operatív és vizsgálati munka megszervezésének javításában, a határőrség és a belbiztonsági csapatok harci és szolgálati felkészítésében”. A dokumentum szerint a tanácsadóknak csak ezekben a kérdésekben állt jogukban „gyakorlati tanácsokat” adni, és kizárólag szóban, nem mechanikusan másolva a Szovjetunió állambiztonsági szervei munkamódszereit, továbbá személyesen felelve az általuk és a hozzájuk tartozó apparátus által adott tanácsok helyességéért.

Az Utasítás pontosan meghatározta a „szinteket” a tanácsadók és apparátusuk, illetve az állambiztonsági szervek és az adott politikai vezető közötti kapcsolatokban: a tanácsadóknak a miniszterrel (vagy az állambiztonsági szervezet vezetőjével) és helyetteseivel kellett munkakapcsolatban állniuk, az instruktoroknak az állambiztonsági szervek vagy csapategységek főnökeivel, osztályvezetőivel. A szovjet állambiztonsági minisztérium tanácsadójának jogában állt, hogy szükség esetén felhívja az illető ország vezetőjének a figyelmét az ügynöki-operatív munkában, a határőrségnél és a belső karhatalomnál előforduló hiányosságokra, de ehhez minden konkrét esetben a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma* előzetes hozzájárulására volt szükség.

A tanácsadók nem avatkozhattak be a kinevezésekbe és áthelyezésekbe, nem találkozhattak az állambiztonsági szervek ügynökeivel, nem lehettek jelen a kihallgatásokon, saját kezdeményezésre és a szovjet állambiztonsági minisztérium engedélye nélkül nem tájékoztathatták az ország vezetőit. Abban az esetben, ha az állambiztonsági szervek valamely munkatársára vonatkozó komoly kompromittáló anyagot kaptak, kötelesek voltak tájékoztatni a szervek vezetőit és szükség esetén, az állambiztonsági minisztérium engedélyével, az ország vezetőjét, de nem avatkozhattak be a kérdés megoldásába. A tanácsadóknak kategorikusan megtiltották, hogy bármilyen tanácsot adjanak a vizsgálat vagy ellenőrzés lefolytatására, ha az ország valamely vezetőjét kompromittáló anyagok jutottak tudomásukra. Ilyen esetben kötelesek voltak jelentést tenni az ország vezetésének és egyidejűleg jelenteni a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának* a szovjet kormány tájékoztatása végett. A tanácsadónak megengedték, hogy tájékoztassa az adott ország vezetőjét arról a segítségről, amelyet ő és apparátusa nyújtott az állambiztonsági szerveknek.²⁶

Az Utasítás megjelenésének időpontjában a *Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma* tanácsadóinak rendszerén keresztül már átfogta a régióban nem csupán a büntető szerveket (beleértve a katonai bíróságokat és ügyészségeket is), hanem a határőrséget és a belső karhatalmat, valamint a politikai hírszerzést is.

26 Uo. 630–631.

1950 tavaszán „a politikai eszmék és célok egységéből, valamint a Szovjetunió és a népi demokratikus országok közötti kölcsönös bizalomból kiindulva” a szovjet kormány megtiltotta a szovjet hírszerzésnek, hogy bármiféle hírszerző munkát folytasson a népi demokratikus országokban.²⁷ Ezzel szinte egyidejűleg, az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának 1950. április 17-ei ülésén célszerűnek tartották, hogy „kapcsolatot létesítsenek a szovjet hírszerzés és a népi demokratikus országok megfelelő szervei között kölcsönös segítségnyújtás céljából a kapitalista államok és Tito jugoszláviai klikkje elleni hírszerzésben”. Ennek érdekében úgy határoztak, hogy a népi demokratikus országok hírszerző szerveinél létre kell hozni a szovjet politikai hírszerzés képviselőjét a megfelelő apparátussal, amelyen keresztül kölcsönösen segítséget nyújtanak a hírszerző munkában, illetve szükség esetén együtt hajtanak végre hírszerzési intézkedéseket.²⁸ A szovjet követeknek és nagyköveteknek olyan direktívát küldtek, hogy ezt a döntést személyesen hozzák az ország első emberei tudomására azzal a kéréssel, hogy azok közöljék véleményüket, kívánságukat, javaslatukat.²⁹ Az SZK(b)P KB Politikai Bizottsága 1950. június 5–6-án döntött a jelöltek személyéről – Magyarország esetében ez V. D. Filatov volt.³⁰ (Farkas Vladimir úgy emlékszik, hogy Filatov vezetésével öttagú hírszerző tanácsadói csoport érkezett Budapestre, akik hallani sem akartak arról, hogy az állambiztonsági minisztérium tanácsadóinak közelében, a Virányos úton helyezték el őket. Őket, illetve családjaikat családi villákban szállásolták el az Istenhegyi út környékén.³¹)

1950 májusában magyar részről kidolgozták a kapcsolat megvalósításának módját is. A szovjet hírszerzés képviselője Magyarországon operatív munkatársakkal és szükséges technikai apparátussal rendelkezett volna, továbbá a magyar hírszerző szerv vezetőjének segítséget kellett nyújtani a munkahely és lakóhely rendelkezésre bocsátásában, valamint azok védelmében.³²

A szocialista országokban működő szovjet nagykövetségeken megjelentek a szovjet állambiztonsági szervek hivatalos képviselői is, akiknek az volt a feladatuk, hogy nyújtsanak segítséget és alakítsanak ki együttműködést ezen államok éppen csak megszerveződött állambiztonsági szolgálataival. A kezdeti időszakban ez a segítségnyújtás az állambiztonsági szolgálat létrehozásában, a káderek kinevelésében, tanácsok és gyakorlati segítségnyújtás formájában jelentkezett, de a későbbiekben – amilyen mértékben nőtt a helyiek tapasztalata – az operatív tervek koordinálására, a megszerzett információk kicserélésére, sőt közös operatív intézkedések végrehajtására is sor került. A népi demokratikus országok állambiztonsági szerveivel való együttműködés vonalát A. M. Szaharovszkij, a szovjet hírszerzés egyik vezetője felügyelte. A *Komitjet Goszudarsztvennoj*

27 Uo. 631.

28 Uo.

29 Uo. 632.

30 Uo.

31 Farkas V.: i. m. 289.

32 MOL M-KS 276. f. 65/182. ó. c.

Bezopasznosztyi (KGB) magyarországi képviselője 1953 és 1956 között Je. Ty. Szinyicin³³ ezredes volt, első helyettese pedig G. F. Grigorenko³⁴ ezredes, akik bizonyos mértékben alá voltak rendelve a nagykövetnek.³⁵

1953. július végén új szovjet főtanácsadó, G. A. Iscsenko érkezett Budapestre, akinek utazását különösen Nagy Imre miniszterelnök sürgette, mert – mint Jevgenyij Kiszeljov szovjet nagykövetnek elmondta – „a BM-ben bizonyos átalakulás elkezdődött ugyan, de nagy a lemaradás e téren és a szovjet elvtárs segítségére feltétlenül szükség lesz”.³⁶

A szovjet belügyi főtanácsadó általában részt vett a Belügyminisztérium Kollégiumának ülésén, csakúgy, mint az egyes napirendi pontok kérdésében „illetékes” tanácsadó. A kollégiumi ülésekről készült jegyzőkönyvek a jelenlévők között általában feltüntetik a nevüket, de aktív közreműködésükről nincsenek adataink.

A magyar állambiztonsági szerveknél dolgozó szovjet tanácsadók pontos létszáma nem ismert, de arra a *Belügyminisztérium* fizetési listáiból egy-egy időszakra vonatkozóan következtetni tudunk. 1952-ben a fizetési listákon 33 belügyi tanácsadó neve szerepelt, 1953 tavaszán számuk 29 főre csökkent, míg 1953 őszén már 42 tanácsadó dolgozott Magyarországon.³⁷

A szovjet tanácsadók magyarországi fizetését, ellátásukat, a nekik nyújtandó szolgáltatások körét a Szovjetunió és a magyar kormány között létrejött megállapodás szabályozta. Fizetésük 1952-ben 2550 és 9570 forint között mozgott, és ezen kívül még bútorozott lakást, háztartási alkalmazottat is biztosítottak számukra, fizették a lakások karbantartását és a kommunális költségeket, gondoskodtak reprezentációs keretükről is.³⁸

33 Jeliszej Tyihonovics Szinyicin (1909–1995) 1937 őszétől dolgozott a szovjet hírszerzésnél. 1939–1941-ben az NKVD rezidense volt Finnországban, 1943–1944-ben pedig Stockholmban dolgozott. 1948-tól a Szovjetunió hírszerző szolgálata, hivatalos nevén a Szovjetunió Minisztertanácsa Információs Bizottsága osztályvezetője volt. 1950–1952-ben az NDK-ban, majd 1953–1956-ban Magyarországon volt a szovjet állambiztonsági szervek hivatalos képviselője. 1981-ben ment nyugdíjba. Visszaemlékezését *Rezident szvigyetyelsztvujet* (A rezidens tanúskodik) címmel 1996-ban publikálták.

34 Grigorij Fjodorovics Grigorenko (1918–2007) 1940-től dolgozott az NKVD-nél. 1946–1949-ben az Állambiztonsági Minisztérium katonai elhárítási részlegét vezette, majd 1952-ig a katonai kémelhárításánál dolgozott. 1954 márciusától a KGB képviselőjének helyettese volt Magyarországon.

35 *Oleg Hlobusztoz*: Nyeizvesztnij Andropov. Moszkva, 2009. 20–21.

36 Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Szerk. Baráth Magdolna. Bp. 2002. 65–66.

37 A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói i. m. 222–223.

38 Uo.

Tanácsadók a hadseregben és a hadiiparban

A katonai tanácsadók első 8 fős csoportja 1948. október 1-jén érkezett meg a *Honvédelmi Minisztériumba*, miután a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény 1948. február 18-ai aláírását követő tárgyalásokon Rákosi Mátyás egyebek mellett megállapodott a szovjet vezetéssel, hogy a hadsereg fejlesztésének segítésére 8 szaktanácsadót küldenek Magyarországra. A szovjet tanácsadók és a magyar hadsereg főtisztjeinek együttműködését Pálffy György altábornagy 1948. október 14-ei parancsa szabályozta.³⁹

Mint arra már utaltunk, az MDP KV Titkársága 1948. november 4-én döntött arról, hogy újabb szovjet kiképző tiszteket kérnek a hadsereg számára. Az MDP Államvédelmi Bizottsága 1948. november 17-ei ülésére Illy Gusztáv vezérőrnagy részletes, a szovjet főtanácsadóval már egyeztetett tervezetet nyújtott be 28 törzstiszti és 3 főtiszti tanácsadóra vonatkozóan, pontosan megjelölve azt is, hogy milyen területre (vezérkari főnökség, csapatok, repülő csapatok, iskolák) és milyen szakfeladat megoldására kérik őket. A tanácsadók között nem csupán katonai szakértők szerepeltek, Illy Gusztáv káderügyi tanácsadót, sőt a *Honvédelmi Minisztérium* megfelelő szervéhez orvost, állatorvost és pénzügyi tanácsadót is kért. A szovjet katonai főtanácsadónak az volt a véleménye, hogy a hadsereg akkori létszámviszonyai mellett az igények teljesen elegendőek, „nagyobb létszámú tanácsadó nem lenne kellőképpen kihasználható”.

Habár a magyar hadseregfejlesztés feltételeinek megteremtéséről 1949. január 30. és február 9. között zajló tárgyalások alkalmával megállapodás született szovjet katonai tanácsadók Magyarországra küldéséről, közülük 1949 áprilisáig még csak néhányan érkeztek meg; ezt Rákosi Mihail Szuszlovhoz intézett levelében szóvá is tette.⁴⁰ A Szovjetunió Minisztertanácsa Titkárságának a kelet-európai szovjet tanácsadók létszámáról összeállított tájékoztatója szerint 1949 őszén a katonai vonalon dolgozó tanácsadók száma Magyarországon még csak 13 fő volt.⁴¹ Okváth Imre viszont úgy tudja, hogy 1949-ben 46 újabb katonai tanácsadó érkezett, ők már a csapatokhoz (hadtest, hadosztály, dandár, önálló ezred, katonai tanintézetek) kerültek.⁴²

A hadseregben a tanácsadók rendszerének kiterjesztése 1950–1951-ben zajlott le, megjelenésük egybeesett a régi kádereknek a hadseregből történő kiszorításával és megbízható, új káderekkel való lecserélésükkel, akiknek általában nem volt professzionális katonai felkészültségük.

39 Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956.* Bp. 1998. 150–152.

40 RGASZPI f. 82. op. 3. gy. 1154. Rákosi Mátyás levele Mihail Szuszlovnak, 1949. ápr. 13. Közli: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. II. 70–74.*

41 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1037. Kimutatás a népi demokratikus országokban dolgozó szovjet szakértőkről.

42 Okváth I.: i. m. 163.

Addigra gyakorlatilag minden szatellit ország honvédelmi minisztériumában dolgozott már főtanácsadó a hozzá tartozó apparátussal. 1950 második felében és 1951-ben nagyszámú szovjet főtisztet küldtek a hadosztályok, hadtestek, törzsek, fegyvernemi parancsnokok mellé, a hadsereg központi apparátusába. A tanácsadók meghatározó szerepet játszottak a hadsereg modernizálásában, újra-, illetve átfegyverzésében, a szovjet katonai doktrínának megfelelő harci felkészítésében, vagyis lényegében elkezdték a kelet-európai országok hadseregeinek felkészítését a katonai blokkba szervezéshez. Eközben az állambiztonsági tanácsadókhoz hasonlóan feladatuk volt a hadseregben és az országban kialakult atmoszféra és hangulat ellenőrzése és erről a szovjet vezetés tájékoztatása.⁴³

A katonai tanácsadók Magyarországon a tömb többi országához viszonyítva kisebb létszámban voltak jelen: 1953-ban V. R. Bojko altábornagy irányítása alatt 41 fő dolgozott a hadseregnél.⁴⁴ Számuk azonban a következő három évben megduplázódott: az 1956-ban készült *Katonai Tanácsadók Jegyzéke* 82 szovjet tisztet sorolt fel, akik a Magyar Néphadsereg Vezérkaránál, csapatainál és tanintézteinél teljesítettek szolgálatot.⁴⁵ A *Magyar Néphadseregben* 1953-ban kezdődött jelentős mértékű létszámcsökkenés nyomán Bata István honvédelmi miniszter 1956. szeptember 22-én G. K. Zsukov szovjet honvédelmi miniszterhez írt levelében 54 főre javasolta csökkenteni a Magyarországon tartózkodó katonai tanácsadók számát.⁴⁶ Erről a forradalom kitöréséig nem született döntés; a szovjet tanácsadókat és családtagjaikat október végén, a szovjet csapatok Budapestről történt kivonásával egyidejűleg „menekítették ki” Magyarországról.

Munkájuk eredményét egy évtized múltán Rákosi így összegezte memoárjában: „mi túl sokat vártunk a szovjet tanácsadók segítségétől. Sztálin kétségkívül a legjobb erőket bocsátotta rendelkezésünkre. S nekem nem egy alkalommal volt módomban meggyőződni arról, hogy milyen odaadással dolgoztak, és sikeresen közreműködtek abban, hogy jóformán a semmiből megindulhatott az új szocialista hadsereg felépítése. Kétségkívül a lehető legtöbbet igyekeztek átadni a szovjet hadsereg tapasztalatainak szinte kimeríthetetlen tárházából. De itt egészen más természetű feladatokkal állottak szemközt, olyanokkal, amelyek a Szovjetunióban a 20-as évek után fel sem merültek, s amelyekben nekik sem volt tapasztalatuk, sem gyakorlatuk.”⁴⁷

A kelet-európai hadseregek blokkba szervezése előkészítésének másik iránya a hadiipar fejlesztése, illetve azok csatlakoztatása volt a Szovjetunió védelmi komplexumához. Az 1949 elején Moszkvában zajló katonai tárgyalások nyomán Rajk László akkori külügyminiszter több levelet is intézett Nyikolaj A. Bulganyin marsallhoz, a szovjet fegyveres erők miniszteréhez, amelyben sürgette

43 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 638.

44 A. F. Noszkova: i. m. 215.

45 Germuska Pál: Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok* 142(2008) 1469.

46 Uo. 1470–1471.

47 Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések. 1940–1956. Szerk. Feitl István–Gellériné Lázár Márta–Sipos Levente. Bp. 1997. 682.

egyrészt a hadianyagok gyártásához szükséges szabadalmak, műszaki rajzok és gyártási utasítások átadását, másrészt tervezők és a gyártásban jártas tanácsadók Magyarországra küldését, ezek azonban egyre késnek.⁴⁸

A hadiipar fejlesztésének az 1951. január eleji találkozó adott lökést.⁴⁹ A tanácskozást követően már 1951 februárjában létrehoztak egy katonai koordinációs bizottságot, aminek az volt a célja, hogy a Szovjetunióval és a régió országai védelmével kapcsolatos kérdéskomplexumokat egyeztesse. Ez az intenzív fejlesztési program maga után vonta a hadiiparban a szovjet szakemberek és tanácsadók iránti igény megnövekedését.

Szovjet tisztek, mérnökök és technikusok irányították és segítették a régi gyárak rekonstrukcióját, az újonnan létesített hadiipari üzemek helyének kiválasztását, felépítését, és gyakorlati segítséget nyújtottak a fegyvergyártás beindításában.⁵⁰ Ezt alátámasztják Gerő Ernőnek 1956 novemberében papírra vetett sorai is: „Minden hadiipari üzemet kifejezetten szovjet kívánság és tanács alapján építettünk. Saját kezdeményezésre egyetlenegy sem épült.”⁵¹

A hadiiparban tevékenykedő szovjet tanácsadók fogadásának és foglalkoztatásának feltételeiről a szovjet és a magyar kormány 1950. november 30-án és 1951. június 4-én kötött egyezményt. A tanácsadóknak magyarországi tartózkodásuk idejére szolgálati helyiséget, megfelelő lakást, tolmácsokat és személygépkocsikat, illetve orvosi ellátást kellett biztosítani.⁵² A hadiipari tanácsadók többsége valószínűleg 1950-ben és 1951-ben érkezett Magyarországra. E feltételezést támasztja alá egyrészt a magyar hadiipar részére szükséges és kérelmezett szovjet tanácsadók érkezésének ütemterve,⁵³ másrészt az a tény, hogy Rákosi Mátyás 1951. május 7-én már a 26 hadiipari tanácsadó kiküldetésének meghosszabbítását kérte a szovjet kormánytól.⁵⁴ Molotov, aki miniszterelnök-helyettesként a kérdéssel foglalkozott, csak 24 meghosszabbításával értett egyet, amit a szovjet Minisztertanács Elnöksége 1951. május 29-én jóvá is hagyott.⁵⁵

Egy 1951 őszi készült kimutatás szerint a *Kohó- és Gépipari Minisztériumban* (KGM) és vállalatainál 33 szovjet hadiipari tanácsadó dolgozott; a leg-

48 Germuska P.: i. m. 1472.

49 Rákosi memoárjából tudjuk, hogy 1951. jan. 8-án tanácskozásra került sor Moszkvában, ahová a népi demokratikus országok kommunista pártjainak főtitkárait és honvédelmi minisztereit hívta meg a szovjet pártvezetés a katonai helyzet megvitatására. Itt a népi demokratikus országok vezetőit felszólították a hadseregfejlesztés 1953 végére történő befejezésére, és a szovjet vezetés előírta az egyes országok számára a kívánatos kontingenst is. Rákosi M.: i. m. 860–861.

50 Germuska P.: i. m. 1466.

51 Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. Közli: Baráth Magdolna. Múltunk 44(1999) 1. sz. 164.

52 Az egyezményeket nem sikerült fellelni, azokra egy 1952. ápr. 29-ei, Bíró Ferenc számára készült feljegyzésben történt utalás. MOL XIX-F-6-cc (13. d.).

53 MOL M-KS 276. f. 65/195. ő. e. Az 1950. jún. 22-én kelt dokumentum a kért 26 tanácsadó három ütemben történő érkezésével számolt 1950. júl. 20. és aug. 10. között.

54 Goszudarsztvennij Arhiv Rosszizskoj Federacii (= GARF) f. 5446. op. 59. gy. 548. Közli: Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. II. 539.

55 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 640.

többen (7 fő) a székesfehérvári Motorjavító Vállalatnál, illetve (5 személy) a diósgyőri Nehézszerzőgépgyárban.⁵⁶

A hadiipari vállalatoknál dolgozó tanácsadók több helyen kifogásolták elhelyezési és munkakörülményeiket. Egy 1952. április 29-én Biró Ferenc kohó- és gépipari miniszterhelyettes részére készült feljegyzés szerint „A tanácsadó elvtársak szívvel-lélekkel azon igyekeznek, hogy nekünk segítsenek és szovjet emberhez méltóan valóban nagyon szerényen élnek. Azonban sajnálattal kell megállapítanunk, hogy sok esetben nem kapják meg az ipartól azt a támogatást, segítséget, hogy feladatukat megfelelően elláthassák.” Elégedetlenek voltak azaz, hogy az irodai helyiségek kicsik, zsúfoltak, nem áll rendelkezésükre cirill betűs írógép, nem kapják meg a munkájukhoz szükséges orosz nyelvű szakirodalmat. Kifogás tárgyát képezte az is, hogy többen laktak egy lakásban és nem állt mindenkinek rendelkezésére gépkocsi.⁵⁷

Arról nincs tudomásunk, hogy a hadiiparban dolgozó tanácsadók pontosan mennyi ideig tartózkodtak Magyarországon. Valószínűsíthető, hogy amikor a Nagy Imre névvel fémjelzett „új szakasz” idején a nehézipari termelést és a katonai kiadásokat visszafogták és a hadiipari üzemek egy részét közszükségleti cikkek gyártására állították át, a tanácsadók jelenléte is szükségtelenné vált.

„Civil” tanácsadók

Az államigazgatásban és a gazdasági szerveknél a tanácsadói rendszer minden hierarchikus viszonyával együtt valamivel később, 1951–1952 folyamán épült ki. A főtanácsadók elsősorban a kormányok mellett és az egyes minisztériumokban, a vezető vagy beosztott tanácsadók az ágazati minisztériumokban és igazgatóságoknál, hivataloknál, nagyobb üzemekben dolgoztak, s nekik voltak alárendelve a tudományos–műszaki segítségnyújtási egyezmények alapján az országba küldött szakértők.⁵⁸ A hierarchikus rendben utánuk következtek a tanácsadók és instruktorok a minisztériumok és hatóságok osztályainál, valamint a különböző hivatalokban és oktatási intézményeknél. Szovjet részről különösen élénk figyelemmel kísérték a pénzügyminisztériumot, az állami ellenőrzéssel, adózással és statisztikával foglalkozó szerveket, vagyis azokat a struktúrákat, amelyek biztosították és felügyelték a gazdaság működését. Mivel az ellenőrzési szerveket a régióban létre kellett hozni, a szovjet tanácsadók részvétele itt volt a legközvetlenebb és legaktívabb.⁵⁹

A magyarországi minisztériumokban, központi szerveknél, üzemekben dolgozó szovjet tanácsadók, szakértők száma központi nyilvántartás hiányában nem

⁵⁶ *Germuska P.*: i. m. 1474–1475.

⁵⁷ MOL XIX-F-6-cc (13. d.) Feljegyzés Biró Ferenc elvtársnak a Magyarországon tartózkodó, hadiiparban tevékenykedő tanácsadó elvtársak helyzetéről, 1952. ápr. 29.

⁵⁸ *A. F. Noszkova*: i. m. 216.

⁵⁹ *T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova*: i. m. 643.

ismert, s erre vonatkozóan még becslések sem állnak rendelkezésre. Mindössze egy-egy időszakra és területre vonatkozó részadatok lelhetők fel.

A Magyarországra érkező szovjet szakértőket – munkahelyük, illetve a kiküldetésük alapjául szolgáló megállapodások szerint – a *Külgügyminisztériumban* három csoportba sorolták: 1) „IFIG”-vonalra (az Iparügyi Minisztérium Iparfejlesztési Igazgatóságához) (lényegében a hadiipari vállalatokhoz) érkező szaktanácsadók, akikről fentebb már szó volt; 2) kormányközi megállapodás alapján kiküldött szakértők; 3) a *Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága* (NGKT), illetve a *Műszaki–Tudományos Együttműködési Bizottság* által kötött egyezmények alapján érkező szakértők. A kiküldésükre vonatkozó kérelmekkel, érkezésükkel és távozásukkal, valamint illetményük megállapításával kapcsolatos ügyeket a *Külgügyminisztérium* intézte, függetlenül attól, hogy milyen területen dolgoztak.⁶⁰

Az MDP KV Titkársága 1951. június 20-ai ülésén tárgyalta a Szovjetunióból meghívandó tanácsadókra vonatkozó javaslatot. Az előterjesztés a *Kohó- és Gépipari Minisztériumhoz*, a *Bánya- és Energiaügyi Minisztériumhoz*, az *Országos Tervhivatalhoz*, az *Állami Ellenőrzési Központ*hoz, a *Munkaerőtartalékok Hivatalához*, a *Központi Statisztikai Hivatalhoz*, a *Pénzügyminisztériumba*, az *Építésügyi Minisztériumba*, a *Közlekedési és Belkereskedelmi Minisztériumba*, a *Szabványügyi Intézet*hez, a *Belügyminisztériumba*, az *Egészségügyi Minisztériumhoz*, a *Népművelési Minisztériumhoz*, a *Közügyminisztériumhoz*, de még az *Országos Testnevelési és Sportbizottsághoz* is kért tanácsadót általában egyéves időtartamra.⁶¹

Az egyes intézmények, szervezetek szinte presztízházárdát csináltak abból, hogy náluk is dolgozzon szovjet szakértő. Jó példa erre a *Levéltárak Országos Központja* (LOK), amely a Vallás- és Közügyminisztérium (VKM) Tudományos Osztálynak címzett 1951. március 19-ei levelében „a levéltárügy terén felmerülő szakmai-elvi problémák tisztázása, a levéltári munka megszervezése, levéltári forráskiadványok elkészítése terén felmerülő problémák megoldása érdekében” tartotta volna kíváncsinosnak szovjet levéltári szakértő véleményének kikérését. „Tekintettel arra, hogy a problémák megoldása igen sok esetben csak a levéltári anyag közvetlen megismerésével lehetséges, javaslatot teszek arra és kérem, hogy a levéltári szervezés és különböző levéltári munkákban járatos szovjet szakértő néhány napos budapesti látogatását illetékes hatóságok tegyék lehetővé.”⁶²

A minisztérium a LOK kérését teljes mértékben támogatta és kérte a külgügyminisztériumot, hogy annak teljesítéséhez járuljon hozzá. A kérés támogatását véleményük szerint az is indokolta, hogy a Szovjetunióból addig Magyarországon járt vagy itt tartózkodó történettudósok egyike sem ismerte megfelelően

60 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. 001655/1953. (24. d.) Feljegyzés a szovjet tanácsadókkal kapcsolatos ügyekről.

61 MOL M-KS 276. f. 54/149. ó. c. Jegyzőkönyv az MDP KV Titkársága 1951. jún. 20-ai üléséről.

62 MOL XIX-I-18-a 1610-Sz-26-1951. (11. d.) A Levéltárak Országos Központjának levele a VKM Tudományos Osztálynak levéltárügyi tanácsadó meghívásáról, 1951. márc. 19.

a speciális levéltári kérdéseket, „melyek bár egymással szoros kapcsolatban állanak, mégis mások, mint a történettudomány vagy a történetkutatás szakkérdései. A meghívandó szovjet levéltári szakértő az élenjáró évtizedes szovjet minták és tapasztalatok alapján olyan útmutatásokat és tanácsokat adna át, melyek a múltban méltatlanul háttérbe szorított levéltár és a nemrégiben életre hívott Levéltárak Országos Központja fejlődését ugrásszerű lendülettel gyorsítanák meg.”⁶³ Szabolcska Ferenc, a VKM osztályvezetője ennek ellenére a külügyminiszter tájékoztatására hivatkozva 1951. augusztus 3-án arról tájékoztatta a *Levéltárak Országos Központját*, hogy a szovjet levéltári szakember meghívására vonatkozó kérés nem teljesíthető.⁶⁴

A Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályának kimutatása szerint – a fegyveres erőket nem számítva – az 1950-es évek elején a VKM és a *Kohó- és Gépipari Minisztérium* területén dolgozott a legtöbb szovjet szakértő. A VKM területén 18 egyetemi és középiskolai tanárt tartottak számon, akik részben nyelvtanárok, részben szakoktatók voltak. A *Kohó- és Gépipari Minisztérium* területén egy 1951. április 29-én kelt feljegyzés szerint 32 szovjet szakértő dolgozott.⁶⁵

Révai József miniszter 1950 tavaszán a budapesti szovjet nagykövetségen keresztül a magyar filmek művészi színvonalának emelése érdekében egy vezető szovjet rendező egy évre szóló magyarországi kiküldetését kérte. A szovjet filmművészeti minisztérium V. I. Pudovkin kiküldetését javasolta, de csupán 3 hónapra.⁶⁶

Az eddig említetteken kívül létezett még a szovjet tanácsadóknak egy további speciális csoportja is. A magyar kormány 1952. június 10-én levélben kérte, hogy tanácsadói minőségben maradhassanak a Magyarországnak eladott szovjet vállalatok vezetői beosztású munkatársai. A szovjet kormány 34 szovjet szakértő maradásához járult hozzá, akiknek ellátását az 1950. február 7-ei egyezmény alapján a magyar félnek kellett biztosítania.⁶⁷ Az ezen a jogcímen itt maradt szakértők lakbér- és közszolgáltatási díjának havi összege 345 és 695 forint között mozgott, 1952 októberében 31 személy ilyen költsége 13 365 forintot tett ki.⁶⁸

F. I. Baranyenkov, az SZK(b)P KB osztályvezetője G. M. Malenkovnak, a KB titkárának címzett 1951. január 17-ei feljegyzésében vetette fel a tanácsadók, szakértők irányításának problémáját. A dokumentum készítésének időpontjában – az állambiztonsági szervekhez, a hadseregekhez, határőrségekhez és a technikai segítségnyújtás címen rövid idejű tartózkodásra kiküldött szakembereken kí-

63 XIX-I-1-h 1612-22/1951. (374. d.) A VKM átirata a Külügyminisztériumnak a levéltárügyi tanácsadó ügyében, 1951. máj. 25.

64 MOL XIX-1-18-a 1610-Sz-26-1951. (11. d.) Szabolcska Ferenc, VKM-osztályvezető levele a Levéltárak Országos Központjának.

65 MOL M-KS 276. f. 65/213. ő. e. Feljegyzés a szovjet tanácsadó elvtársakról.

66 RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1153. V. Grigorjan, az SZK(b)P KB Külpolitikai Bizottsága elnökének levele Sztálinnak.

67 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) V. Ruzsanyov levele Olt Károlynak, 1952. okt. 4.

68 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Kimutatás a magyarországi volt szovjet vállalatoknál tanácsadói minőségben visszamaradt szovjet szakértők lakbér- és közszolgáltatások összegéről.

vül – 624 szovjet tanácsadó és instruktor dolgozott a népi demokratikus országokban, Mongóliában és Kínában az ipar különböző ágazataiban, a mezőgazdaságban, a pénzügyek, közlekedés, kereskedelem, tervezés és oktatás területén.⁶⁹ Baranyenkov azt tette szóvá, hogy bár a tanácsadók nagyon fontos és felelősségteljes munkát végeznek, nincs kialakítva tevékenységük irányításának rendszere. Azok a szovjet minisztériumok és hatóságok, amelyek munkatársait az egyes országokba kiküldik, véleménye szerint tevékenységüket e tekintetben csak arra korlátozzák, hogy elintézik a külföldi kiutazást, a továbbiakban viszont nincs kapcsolatuk velük. A *Külügyminisztérium*, amely megvizsgálja az egyes népi demokratikus országok kormányaitól érkező kéréseket és elkészíti az ezzel kapcsolatos határozati javaslatait a kormány számára, a tanácsadók munkájával csak esetről esetre foglalkozik. Véleménye szerint a népi demokratikus országokban szolgálatot teljesítő nagykövetek és követek szintén nem szenteltek kellő figyelmet ennek a munkának, a legjobb esetben a tanácsadók összefoglaló jelentéseit megvitatják a nagykövetség munkatársi értekezletén. Peking kivételével egyetlen szovjet diplomáciai misszió sem volt olyan munkatárs, aki a szovjet tanácsadók munkájának irányításával foglalkozott volna. Ennek következtében a tanácsadók munkáját senki nem ellenőrizte, nem koordinálta és nem általánosította munkájuk tapasztalatait. Előfordult, hogy a tanácsadók nem egyeztettek tevékenységüket és a minisztériumoknak egymásnak ellentmondó javaslatokat tettek, olyan intézkedéseket dolgoztak ki, amelyeknek megvalósítása célszerűtlen volt. Baranyenkov ennek tudta be, hogy a tanácsadók esetenként komoly hibákat is elkövettek. Javaslatának lényege ezért az volt, hogy a népi demokratikus országok állami intézményei mellett dolgozó tanácsadók munkájának irányítását bízzák a *Szovjetunió Külügyminisztériumára*. Ugyancsak célszerűnek tartotta volna, ha a nagykövetségeken, diplomáciai missziókon létrehoznák a gazdasági tanácsosi tisztséget, ennek viselője a helyszínen felügyelte volna a szovjet szakértők és tanácsadók munkáját.⁷⁰

Molotov A. Visinszkijt és M. Menyikovot bízta meg azzal, hogy a Baranyenkov levelében érintett kérdéseket illetően tegyenek javaslatokat, ami még 1951. január folyamán meg is történt. A javaslat készítői a Kínában és Mongóliában bevált módszert alkalmazták⁷¹ az Albániában, Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában dolgozó tanácsadók irányításá-

69 A legtöbb szovjet tanácsadó Mongóliában (286 fő), ill. Kínában (184 fő) volt. Albániában 58, Bulgáriában 45, Romániában 30 személy dolgozott. RGASZPI f. 82. op. 2. gy. 1030. F. I. Baranyenkov 1951. jan. 17-ei feljegyzése G. M. Malenkovnak.

70 Uo.

71 Kína esetében a Szovjetunió Minisztertanácsa 1950. márc. 21-ei határozatával fogadták el azt az instrukciót, amely megszabta a tanácsadók feladatait, viselkedési normáit és a kínai államigazgatási szervekkel való kapcsolattartás módját. Kínában a tanácsadók munkáját közvetlenül a nagykövetség gazdasági tanácsosa irányította, a tanácsadói csoport vezetője munkájának irányát a nagykövet határozta meg. Mongóliában már 1929-ben instrukciókat dolgoztak ki a tanácsadók számára, ill. 1934-ben megállapodást kötöttek a szovjet instruktorokat és szakértőket illetően. Munkájukat a kormány, ill. a mongol párt mellett működő tanácsadó (aki egyben a nagykövetség tanácsosa is volt) irányította, tevékenységük irányát ott is a nagykövet szabta meg. Uo.

nak rendezésekor. Konkrét javaslataik a következők voltak: bízzák meg a *Külgügyminisztériumot* a politikai irányítással és a tanácsadók, szakértők munkájának általános felügyeletével. A tanácsadók munkájának közvetlen irányítását a nagykövetekre, követekre kívánták bízni úgy, hogy rendelkezésükre bocsátanak egy speciális tanácsost. Végül azzal az indítvánnyal éltek, hogy a Kínában dolgozó szakértők tevékenységét meghatározó minisztertanácsi határozat érvényét terjesszék ki a népi demokratikus országokban dolgozó szovjet tanácsadókra, szakértőkre is.⁷²

Ami az államigazgatásban dolgozó szovjet tanácsadók funkcióit és kötelezettségeit illeti, azt egy 1952 májusában kiadott instrukció határozta meg, amit a Szovjetunió Minisztertanácsa *A népi demokratikus országok hivatalaiba és üzemibe kiküldött szovjet tanácsadók és specialisták irányításának megjavításáról* című határozatával összefüggésben készítettek el. Ennek az instrukciónak megfelelően előírták számukra, hogy legyenek tájékozottak a párt politikájáról az adott országban, a helyi vezetők mellett konzultánsként dolgozva nyújtsanak segítséget konkrét intézkedések megvalósításában; „tanúsítsanak kezdeményezőkészséget a szervezeti és gyakorlati kérdések felvetésében és megvalósításában”. Ennek kapcsán hangsúlyozták, hogy a tanácsadónak nincs joga beavatkozni a végső döntés meghozatalába és részt venni ennek a döntésnek a gyakorlati megvalósításában. A tanácsadónak csak azt engedték meg, hogy ajánlásokat adjon a bel- és külpolitikát illetően, de csak a nagykövet egyetértésével vagy annak megbízásából, és a gazdasági kérdésekben illetékes tanácsadó egyetértésével. Csak az utóbbinak volt joga, hogy felsőbb hatóságokhoz forduljon, ha vitás kérdések vetődtek fel, de ez esetben is csak a nagykövettel egyetértésben.⁷³

Jevgenyij Kiszeljov magyarországi szovjet nagykövet 1952. december 16-án Gerő Ernővel folytatott beszélgetése alkalmával afelől érdeklődött, mit gondol Gerő a Magyarországon dolgozó szovjet tanácsadók képzettségéről és munkájáról, utalva Gerőnek az MDP KV 1952. november 29-ei ülésén a *Földművelésügyi Minisztérium* és a gépállomások munkáját bíráló hozzászólására,⁷⁴ ahol már több mint egy éve nagyszámú szovjet tanácsadó dolgozott. A nagykövet úgy vélte, ezzel összefüggésben természetesen felvetődik a kérdés, hogy a tanácsadók teljes egészében teljesítették-e kötelezettségüket. Gerő azt válaszolta, hogy a tanácsadók többségét személyesen ismeri, és szerintük sikeresen birkóznak meg feladataikkal, velük szemben nincsenek kritikai észrevételei. Kiszeljov mindenesetre azt kérte, ha ilyenek lennének, a „közös ügy érdekében” mondja azt el neki, mivel akkor menet közben meg lehet javítani munkájukat.⁷⁵

Az MDP KV Titkársága 1953. március 18-án tárgyalta ismét az iparban és közlekedésben dolgozó szovjet tanácsadók munkájának hasznosításáról szóló je-

⁷² Uo.

⁷³ T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 644.

⁷⁴ Gerő Ernő a magyar népgazdaság 1952. évi helyzetéről és az 1953. évi feladatokról tartott előadói beszédében bírálta az FM munkáját. MOL M-KS 276. f. 52/22. ö. e.

⁷⁵ AVP RF f. 077. op. 32. papka 152. gy. 9. Feljegyzés a Gerő elvtárrsal folytatott beszélgetésről.

lentést.⁷⁶ A dokumentum szerint már csaknem minden iparágban dolgoztak szovjet tanácsadók, akiknek segítsége a tervteljesítés támogatása mellett „nagymértékben hozzájárult a Szovjetunió iránti szeretet elmélyüléséhez, a szovjet technika és tudomány megbecsüléséhez és alkalmazásához ipari vezetőinknél és műszaki értelmiségünkénél”. A szovjet szakemberek javaslatai főként az iparban jelentkező műszaki problémák megoldására irányultak, de szervezési javaslatokat is tettek a minisztériumi és vállalati munka megszervezésére és a szervezeti felépítés megváltoztatására. A tanácsadók munkájának méltatása után a jelentés azonban önkritikusan és némi eufemizmussal elismeri, hogy az elért eredmények elmaradtak a tanácsadóktól kapott javaslatokban rejlő lehetőségek mögött, s részletesen ismertette ennek okait.

A jelentést készítő Friss István, az MDP KV Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály vezetője szerint egyes helyeken a szakemberek „maradisága vagy éppen ellenséges magatartása” akadályozta a tanácsadók, szakértők munkáját és javaslataik megvalósítását. Elmarasztalta a minisztériumokat, mert nem tették meg a szükséges intézkedéseket, hogy biztosítsák a szovjet szakemberek számára azokat a körülményeket, amelyek munkájuk maximális hasznosításához és a tanácsok gyakorlati bevezetéséhez szükségesek. A minisztériumok vezetőinek többsége magukra hagyta a tanácsadókat, azokkal csak főosztályvezetők, osztályvezetők vagy vállalati igazgatók foglalkoztak, sőt olyan is előfordult, hogy „a tanácsadóknak maguknak kellett a terület problémáit megkeresniük”. A minisztériumokban nem jelölték ki a felelősöket, akik a szovjet tanácsadókkal és munkájukkal megfelelően foglalkoztak volna, elmulasztották munkaprogramjuk összeállítását. A minisztériumok vezetői nem siettek a tanácsadók javaslatait megvalósítani, javaslataikat fel sem jegyezték és azok végrehajtását nem ellenőrizték, a minisztériumok és a vállalatok műszaki fejlesztési tervében a szovjet tanácsadók javaslatainak csak egy részét vették figyelembe. A tanácsadók mellé sok esetben csak tolmácsot adtak ahelyett, hogy olyan műszaki szakembereket állítottak volna oda, akik hasznosítani tudják tanácsaikat. A *Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága* volt az egyetlen szerv, amely a tanácsadók javaslatainak bevezetése felett valamiféle ellenőrzést gyakorolt.

Friss István véleménye szerint a minisztériumok pártbizottságai, a vállalati pártbizottságok, de maga az MDP KV Ipari és Közlekedési Osztálya sem ellenőrizte, hogy a minisztériumok és vállalatok valóban biztosítják-e a szovjet tanácsadók munkájának minden előfeltételét.

A szovjet tanácsadók és szakértők által nyújtott segítség jobb felhasználása és az eredmények növelése érdekében Friss István azt javasolta, hogy minden Magyarországon tartózkodó szovjet tanácsadó esetében egy miniszterhelyettes legyen felelős a vele való foglalkozásért, az tájékoztassa a tanácsadót a munka elkezdésekor és később folyamatosan a terület legfontosabb problémáiról. A minisztérium egész területén működő tanácsadókkal a miniszternek kellett volna foglalkozni, és Friss úgy vélte, helyes lenne a tanácsadókat esetenként a minisz-

76 A jelentést ld. MOL M-KS 276. f. 54/235. ő. e.

térium kollégiumi üléseire is meghívni.⁷⁷ Indítványozta, hogy a szovjet tanácsadók megérkezésekor a velük való megbeszélés után részletes munkaprogramot dolgozzanak ki számukra. Javasolta, hogy a tanácsadók mellé fiatal, megbízható mérnökök kerüljenek, lehetőleg olyanok, akik ismerik az orosz nyelvet. Indítványozta, hogy a minisztériumok rendszeresen ellenőrizzék, hogyan hasznosítják a javaslatokat, és a vállalatigazgatók havonta készítsenek jelentést a miniszternek a javaslatok megvalósításáról, illetve vonják felelősségre azokat, akik a javaslatok felhasználásának elmulasztásáért felelősek. Friss a minisztériumok és a vállalatok pártbizottságainak feladatává tette volna, hogy ellenőrizzék a szovjet tanácsadók javaslatainak megvalósítását, illetve hogy az elért eredményeket használják fel a Szovjetunió népszerűsítésére. A *Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének* a műszakiakat kellett volna mozgósítania a szovjet termelési módszerek fokozott alkalmazása érdekében.

Friss István javaslatai határozattá váltak azzal, hogy a javasolt intézkedéseket az összes gazdasági minisztériumra ki kellett terjeszteni, a nem gazdasági minisztériumoknak viszont az előterjesztés szellemében kellett kidolgozni az intézkedéseket a maguk területére.⁷⁸

A szovjet vezetésen belül is akadtak, akik kritikusan értékelték a szovjet tanácsadók munkáját. Lavrentij P. Berija Georgij M. Malenkovnak a csehszlovákiai pénzügyi reform bevezetése miatt tiltakozó prágai és pilseni sztrájkokkal és munkásmegmozdulásokkal kapcsolatban írt 1953. június 1-jei levelében a tanácsadók tevékenységével kapcsolatban több olyan megállapítás is szerepelt, amely az egész keleti blokkra vonatkoztatható. „A csehszlovákiai eseményekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a többi népi demokratikus országot illetően sem rendelkezünk elegendő információval a valós politikai és gazdasági helyzetről. A tanácsok, amelyeket barátainknak adunk, mellékesek, rendszertelenek, számos esetben nincsenek összehangolva a népi demokratikus országok és a Szovjetunió gazdasági–politikai feladataival. Sőt, egyenesen meg kell mondani, hogy tanácsaink nem mindig voltak szerencsések.”⁷⁹

A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy 1953 és 1956 között újabb tanácsadók Magyarországra hívására lényegesen ritkábban került sor, inkább a már itt-tartózkodók kiküldetési idejének meghosszabbítása volt a jellemző, amelyet viszont rendre a magyar Minisztertanács kezdeményezett. Az új hazai szakembergárda létrejöttével egyfelől már nem volt szükség a különféle kiváltságokat élvező szovjet szakértőkre, másfelől – bár a tanácsadók intézményének felszámolására majd csak az 1950-es évek végén kerül sor – működésük hatékonyságát a Sztálin halála utáni szovjet vezetésben is többen megkérdőjelezték.

⁷⁷ Erre néhány esetben valóban sor is került. Az Országos Tervhivatalnál dolgozó Vjacseszlav Kornjilovics Bacsin szinte minden kollégiumi ülésen jelen volt.

⁷⁸ MOL M-KS 276. f. 54/235. ő. e.

⁷⁹ Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov' i. m. II. 918.

A tanácsadókról történő „gondoskodás”

Amíg 1944–1949-ben a régió országai a tanácsadókkal kapcsolatos kiadásoknak csak egy részét fedezték, addig 1949 októberében alapjaiban változtak meg a tanácsadók és specialisták finanszírozásának feltételei. A Szovjetunió Minisztertanácsa új határozatot hozott ebben a kérdésben, amelynek értelmében 1949. november 1-jétől új fizetési rend lépett életbe.⁸⁰ E határozat alapján folytatták le a kétoldalú tárgyalásokat és kötötték meg a szovjet tanácsadók és szakemberek ellátására vonatkozó egyezményeket. A Szovjetunió és a magyar kormány között 1950. február 7-én jött létre a megállapodás.

Az egyezmény a szovjet szakemberek magyarországi kiküldetésének idejét három évben maximálta. A szovjet szakemberek idő előtti visszahívására a két fél illetékes szerveinek megegyezése alapján kerülhetett sor; ennek költségeit – amennyiben hat hónapnál kevesebb ideig tartózkodtak Magyarországon és arra a magyar kormányon kívül álló okok miatt került sor – a szovjet fél fedezte. Ha a szovjet kormány a kiküldetési határidő lejárta előtt hívta vissza valamely szakemberét, annak pótlásáról gondoskodnia kellett, s a cserével kapcsolatos költségeket ugyancsak ő fedezte.

Az egyezmény 3. cikke rendelkezett a szovjet szakemberek fizetésének megállapításáról és a nekik nyújtandó szolgáltatásokról. Eszerint munkabérüket forintban kellett kapniuk, olyan összegben, amelyet az azonos munkakörben dolgozó és azonos szakképzettségű magyar szakemberek kaptak, beleértve a különböző fizetési pótlékokat és természetbeni juttatásokat is. Ezen kívül a magyar kormánynak meg kellett téríteni a szovjet kormánynak a szovjet szakemberek Magyarországra történő kiküldetésével kapcsolatos költségeket: a szakember és családja útiköltségét, napidíjukat, elszállásolási költségeiket és munkabérüket arra az időre, amíg úton vannak oda és vissza, a csomagszállítás költségeit fejenként 80 kilogrammig, költözködési segélyt (ezt még a Szovjetunióban folyósították a kiküldetés előtti egyhavi fizetésnek megfelelő összegben), valamint szabadságmegváltást egyhavi fizetésnek megfelelő összegben minden Magyarországon eltöltött munk év után. (Ez utóbbi a tanintézetekben dolgozó szovjet szakemberek esetében kéthavi fizetés volt.) Mindezekon túl a magyar kormánynak minden kiküldött szakemberért – az illető szakképzettségétől függően – havi 2000–4000 rubelt kellett fizetni kárpótlásul azért a veszteségért, melyet a megfelelő szovjet hivatal vagy vállalat viselt dolgozójának külföldre való kiküldetésével összefüggésben.

Az egyezmény 5. cikke azt is előírta, hogy a magyar kormánynak a szovjet szakemberek magyarországi tartózkodásának időtartamára ingyenes lakást kell rendelkezésre bocsátania teljes berendezéssel, fűtéssel és világítással.⁸¹ (A szov-

80 T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova–T. A. Pokivajlova: i. m. 614.

81 MOL XIX–J–1–f (355. d.) 22. sz. Egyezmény a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között szovjet szakembereknek a Magyar Népköztársaság hivatalaiban, szervezeteiben és vállalataiban végzendő munkára való kiküldetéséről és javadalmazásuk feltételeiről.

jet kormány 1949. október 31-ei határozatában ezen kívül meghatározta azt is, hogy a kiküldöttek milyen kiegészítő juttatásokat kaptak a szovjet kormánytól.⁸²⁾

Az 1950. február 7-én kötött egyezmény ugyan szabályozta a Magyarországra küldött szakemberek fizetését, de az egyezmény e részének gyakorlati végrehajtása terén különböző problémák merültek fel. Különösen az első hónapokban nem tudták biztosítani, hogy a szovjet szakemberek fizetésének megállapítása minden esetben a Szovjetunióban betöltött munkakörének pontos figyelembevételével történjen (egyes vélemények szerint ez csak oly módon lett volna megoldható, ha szovjet részről állandó összekötőt jelöltek volna ki a különböző szakemberek fizetés-megállapításának koordinálására), és tisztázatlan volt azon kártérítés összegének megállapítási módja is, amelyet a magyar kormánynak a szovjet szakember munkájának a szovjet népgazdaság szempontjából való kiesése miatt kellett fizetnie.⁸³

Addig, amíg a fizetések pontos megállapítása meg nem történt, előlegként általában havi 3000 forintot fizettek a tanácsadóknak. 1951-ben átlag 3500–4000 forint körül mozgott az illetmény, de például a *Bánya- és Energiaügyi Minisztériumnál* akadt 5000 forintos fizetés, sőt 1952-ben Gudkov rendező 6000 forint, Pospéhin balettmester pedig havi 7000 forint tiszteletdíjat kapott.⁸⁴ Az *Igazságügy-minisztériumhoz* 1952 novemberében érkezett Nyikolaj Mihajlovics Ricskov részére 7500 forint, Jurij Andrejevics Kaljonov részére 5000 forint fizetést állapított meg a tárca.⁸⁵

Az egyes tárcáknál dolgozó tanácsadók fizetését a *Magyarországi Szovjet Javakat Kezelő Hivatal* folyósította, amely az elszámolást közvetlenül a *Pénzügyminisztériummal* intézte. Ez azonban nem vonatkozott a hosszabb ideig Magyarországon tartózkodó tanácsadókra, az ő fizetésüket az egyes tárcáknak kellett folyósítani.⁸⁶

A szovjet nagykövet Moszkva utasítására a magyar pártvezetés előtt felvette a rendteremtés szükségességét, és kérte a megállapodásban előírtakhoz való visszatérést. Ez a téma szóba került Jevgenyij Kiszeljov 1952. december 16-án Gerő Ernővel folytatott beszélgetése alkalmával is. A nagykövet kérte, hogy bocsássák a nagykövetség rendelkezésére az adatokat azokról az összegekről, amelyeket a szovjet tanácsadók-szakértők számára 1952-ben kifizettek költségi pénz, menetjegy, szabadság idejére járó fizetésként annak érdekében, hogy elvégezhessek a szükséges elszámolást a két kormány között. Úgy vélte, a

82 A határozatot közli: Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov i. m. II. 248–250.

83 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. sz. n. (24. d.) Feljegyzés a szovjet szakemberek illetményéről. A magyar kormány a Külügyminisztériumon keresztül már 1950. júl. 14-én kezdeményezte az Egyezményből adódó egyes fizetési kötelezettségek kérdésének tisztázását, arról azonban nincs információnk, hogy az ügyben folytak-e egyeztetések, ill. született-e valamilyen megállapodás. (MOL XIX-1-k 009/1950. 24. d.)

84 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. sz. n. (24. d.) Feljegyzés a szovjet szakemberek fizetéséről.

85 MOL XIX-L-1-k 1. t. Vegyes iratok sz. n. (264. d.)

86 Szaberszki József, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője erről 1952. okt. 17-én kelt levelében tájékoztatta az egyes minisztereket. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.)

fizetések megállapításánál is az 1950. február 7-ei megállapodás betűjéből és szelleméből kell kiindulni, ezért – annak ellenére, hogy Gerő állítása szerint nem sértették meg az egyezményt – konkrét példákat és összehasonlító adatokat kért a szakértőkhöz hasonló beosztásban lévő magyar szakemberekre vonatkozóan.⁸⁷

A tanácsadókat ünnepek alkalmával a *Pénzügyminisztérium* reprezentációs számlája terhére megajándékozták.⁸⁸ A szovjet tanácsadók attól az intézménytől, ahol dolgoztak általában gépkocsit is kaptak személyi használatra, amelyet ugyancsak a *Pénzügyminisztérium* fizetett. A gépkocsik havi igénybevételéről a *Garázsipari Vállalatnak* a *Pénzügyminisztérium* felügyelete alatt működő garázsza megküldte a szovjet tanácsadók által használt gépkocsik kilométer-kimutatását, ami 1951 júniusában arra készítette a *Pénzügyminisztériumot*, hogy a *Közoktatásügyi Minisztérium*, a *Kohó- és Gépipari Minisztérium*, a *Földművelésügyi Minisztérium* és a *Népművelési Minisztérium* vezetőinek figyelmét felhívja arra, hogy „a szakértők által használt gépkocsik igénybevételét a takarékoság szempontjainak megfelelően szíveskedjék biztosítani”.⁸⁹ A kimutatásból ugyanis kiderült, hogy például a VKM egyik szakértőjének autója 3929, a másik 3394 kilométert futott egyetlen hónap alatt.

A szaktanácsadók elhelyezésére 1950-ben Gerő Ernő engedélyével a *Reprezentatív Vendéglátóipari Igazgatóság* keretén belül *Csillag Miklós Villaház* elnevezésű vállalat alakult, amely ténylegesen a Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályának irányítása és ellenőrzése alatt állt.⁹⁰ Ennek a vállalatnak volt a feladata a tanácsadók lakásainak berendezése, karbantartása, takarítása. Elhelyezésükre hat villaház állt rendelkezésre. Az első villaházból, amely a XIV. kerületi Zichy Géza utca 5. szám alatt volt, már 1950 elején átköltöztették az eredeti lakókat az általuk kiválasztott lakásokba, tatarozták az épületet és bebútorozták a lakásokat, úgyhogy 1950. március végén már megkezdődhetett a beköltözés.⁹¹

1950 áprilisában Vas Zoltán, az *Országos Tervhivatal* elnöke és Pongrácz Kálmán, Budapest polgármestere megállapodtak, hogy a Mónus Illés (Bem) rakpart 39. szám alatt akkor épülő házat e célra a *Pénzügyminisztérium* igénybe

87 AVP RF f. 077. op. 32. papka 152. gy. 9.

88 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. 001655/1953. (24. d.) Feljegyzés Berei miniszterhelyettes elvtárs részére. A Magyarországon dolgozó szovjet szaktanácsadó elvtársakkal kapcsolatos ügyek intézése és javaslatok az átszervezéssel kapcsolatban. – Az októberi forradalom évfordulója alkalmából 1951-ben ajándécsomaggal kívántak a tanácsadóknak kedveskedni, amelybe virág, cigaretta, konyak, bor és teasütemény került volna, csomagonként 106 Ft értékben. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére, 1951. okt. 27.

89 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A Pénzügyminisztérium átirata a Közoktatásügyi Minisztériumnak.

90 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. 001655/1953. (24. d.)

91 A házban összesen 18 család lakott, részükre lelépési díjként 220 000 Ft-ot fizettek ki. Az épület rendbetétele, a lakások kifestése és bebútorozása kb. 700 000 Ft-ot emésztett fel. MOL XIX-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Száberszki elvtárs részére, 1950. márc. 20.

veszi.⁹² Itt – a ház később a *Villaház II.* elnevezést kapta – 26 lakás (17 egyszobás, 9 kétszobás) állt rendelkezésre.

A *Kohó- és Gépipari Minisztérium* főosztályvezetője és Száberszki József között megállapodás történt, hogy az épületben lehetőleg csak a KGM vonalán érkező szovjet szakértőket helyezik majd el. Mivel időközben a többi tárcánál dolgozó tanácsadók részére biztosított lakás kevésnek bizonyult, végül mások is beköltöztek, míg a honvédelmi vonalon dolgozó, később érkezett szakértőknek az addigra használatba vett *Villaház III*-ban (Tinódi utca 2/a) biztosítottak lakást. 1951 júniusában a honvédelmi tárcánál működő szakértők – munkájuk bizalmas természetére való hivatkozással – határozottan kérték, hogy a Bem rakpart 39. szám alatt álló épületből a legsürgősebben költöztessék át más lakásokba a többi szakembert. Ennek azonban magyar részről nem tudtak eleget tenni mindaddig, amíg a *Palace Szálló* el nem készült.⁹³

Az egyre nagyobb számban – ráadásul családostól – érkező szovjet szakértők elhelyezése a magyar szerveknek egyre nagyobb problémát okozott; a három villaházban 1951 tavaszára már csak 6 lakás állt rendelkezésre. 1951. március 20-án a *Pénzügyminisztérium* és az *Országos Tervhivatal* képviselői megbeszélést tartottak a *Fővárosi Lakásgazdálkodási Hivatal*, illetve a *Fővárosi Tervező Intézet* munkatársaival, hogy megoldást találjanak a problémára. Az értekezleten úgy határoztak, hogy a Hattyú utca 12. szám alatti romos házat a legsürgősebben fel kell építeni, és meg kell vizsgálni, hogy a Vorosilov út (a mai Olof Palme sétány) 38. szám alatt álló telekre lehet-e építkezni. A házak terveit a lehető legrövidebb időn belül el kellett készíteni. Már ezen az értekezleten felmerült az az ötlet is, hogy a *Palace Szállót* is a szovjet szakértők elhelyezésére kell igénybe venni.⁹⁴

A Hattyú utca 12. szám alatt felépítendő ház terveit a *Fővárosi Tervező Intézet* el is készítette, de az építési vállalatok a munkák elkezdését nem tudták vállalni.⁹⁵ A *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztálya így 1951. március 29-én feljegyzést készített Vas Zoltánnak, amelyben azt kérték, hogy a Rákóczi út 43. szám alatt található egykori *Palace Szálló* épületét vagy legalább annak felsőbb emeleteit bocsássák a szovjet szakemberek elhelyezésének céljából a *Pénzügyminisztérium* rendelkezésére.⁹⁶ Az *Országos Tervhivatal* ehhez hozzájárult, a *Keres-*

92 A megállapodás úgy szólt, hogy Pongrácz átiratban értesítést küld, ha az épület beköltözhető állapotban lesz. Tévedés folytán azonban az értesítést a *Pénzügyminisztérium* Elnöki Főosztálya kapta, amely – az ügy bizalmas kezelése miatt – nem tudott az épület rendeltetéséről és azt gondolta, hogy a lakáshivatal a minisztérium dolgozói részére utalta ki a lakásokat, amelyek szétosztását már el is kezdték. Gerő Ernő azonban úgy rendelkezett, hogy a lakásokba senki nem költözhet be és hozzá kell kezdeni a berendezéshez. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* IV/a ügyosztályának feljegyzése, 1950. jún. 20.

93 MOL XIX-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Olti miniszter elvtárs részére, 1951. jún. 16.

94 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés. Szovjet szakértő elvtársak elhelyezése.

95 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztályának levele Vas Zoltánnak, 1951. ápr. 20.

96 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) A *Pénzügyminisztérium* Nemzetközi Főosztálya feljegyzése Vas Zoltánnak, 1951. márc. 29. A *Palace Szálló* épületében akkor a MÁV Pályaépítő és Felújí-

kedelmi Beruházási Vállalat 1951 áprilisában hozzá is kezdett a szükséges javítási munkák elvégzéséhez. Néhány hónapos üzemeltetés után azonban kiderült, hogy a szovjet szakértők igényeit nem elégíti ki a szálloda, az ott lakók ugyanis állandóan kifogásolták, hogy nem elég barátságos és „nincs meg az a családias otthonuk benne, amire vágnak”. Hiányolták a konyhát és a külön fürdőszobát, zavarta őket a forgalmas Rákóczi út zaja.⁹⁷

1951. szeptember elején igénybe vették az Attila út 6–8–10. szám alatt álló 39 lakásos épületet is – ez lett a *Villaház IV.* –, ahonnan a lakók átköltöztetését a *Közületeket Elhelyező Bizottság* hajtotta végre.⁹⁸

1951 őszén került szóba, hogy a Benczúr utcában építsenek fel egy házat a szovjet szakértők elhelyezésére, s a 39 lakásos épület 1953 nyarára el is készült. A VI. Villaházról csak annyit tudunk, hogy a 22 lakással rendelkező házat a Szi-lágyi Erzsébet fasor 10. szám alatt építették fel 1953-ban.

Az elszállásolásra alkalmas épületek átalakítása, a szakértők külön igényeinek kielégítése (például az Attila úti házba nyomógombos lift beszerelése, a szovjet rádióműsor vételére alkalmas rádiókészülékek beszerzése), valamint a bútortetemes összegeket emésztett fel. A magyar államnak nemcsak a berendezési tárgyakat kellett biztosítani, de például a textilneműket is (ágyneműk, törölközők, konyharuhák, függönyök) központilag vásárolták meg. Ezeknek a kiadásoknak teljes összegét nem ismerjük, de nagyságrendjük bemutatásához rendelkezésünkre áll néhány adalék.

A Tinódi utca 2/a szám alatt található *Villaház III.* rendbetételére és berendezésére felhasznált összegről 1951. március végén készült kimutatás szerint a bútorok, lakástextiliák, világítás, rádiók, szőnyegek, függönyök, terítők, illetve asztalos-, építési munkák, egyéb berendezési tárgyak, valamint a takarítás, közlekedési és szállítási költségek összesen 731 835,60 forintot emésztettek

tó Üzemi Vállalat, valamint a Szálloda és Élelmezési Kereskedelmi Központ székelt. Őket a Royal Szálló épületébe akarták átköltöztetni.

97 A Szálloda és Élelmezési Kereskedelmi Központban úgy vélték, hogy a szálloda fenntartására fordított összeg nem állt arányban a kihasználás fokával, ezért azt javasolták, adják át szálloda céljára. (MOL XIX–L–1–k sz. n. [264. d.] Javaslat a Palace Szálló megfelelő kihasználására, 1951. nov. 29.) Mivel azonban az volt a véleményük, hogy „A mi gondoskodásunk a szovjet elvtársakkal szemben kimeríthetetlen, mint amilyen kimeríthetetlen minden kommunista számára a marxi-lenini kincsestár. Meg kell találni mindig azt az utat, amely kidomborítja szeretetünket a szovjet elvtársakkal szemben, amely egyben az igazi megbecsülést is jelenti”, azt javasolták, hogy a szakértőket a XII. kerület Művész utca 2. sz. alatt található Diana panzióban helyezték el. Alternatívaként szóba jött még a Művész utca 4. sz. alatt található villa és a margitszigeti Nagyszálló is. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a Palace helyett keresett új hellyel kapcsolatban, 1951. dec. 13. A rendelkezésünkre álló iratokból nem derül ki, hogy végül milyen megoldás született.

98 A házban több felelős beosztásban dolgozó funkcionárius is lakott, akik munkájuk elismeréseképpen jutottak a lakáshoz. Az átköltözés során a lakók egy részét olyan lakásokba költöztették, ahol a korábbinál magasabb lakbért kellett volna fizetniük. Esetükben – méltányosságból – hozzájárultak ahhoz, hogy új lakásukban is az Attila úti házban általuk fizetett régi, alacsonyabb lakbért fizethessék. MOL XIX–L–1–k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Olt miniszter elvtárs részére, 1951. dec. 29.

fel.⁹⁹ 1951 májusában a *Villaház I.* lakásaiban található függönyök mosása 3356 forintba került.¹⁰⁰

A magyar kormány szerepet vállalt a tanácsadók és szakértők élelmiszerellátásának biztosításában is. A *Villaház II*-ben központi konyhát állítottak fel, amelyben magyar szakácsnő főzött az ott lakók számára, néhányan azonban lemondtak erről a szolgáltatásról, mert a gyomruk nem bírta a nehéz, fűszeres magyar ételeket. Mivel a lakók nem tudtak megegyezni az anyagbeszerzési és egyéb költségek megosztásában sem, 1950 októberében egy ideig nem vették igénybe a konyhát.¹⁰¹ A Villaház hús- és vajellátását a *Belkereskedelmi Minisztérium* biztosította; ezt a szolgáltatást 1951. április elején szüntették be azért, mert a szovjet nagykövetséggel abban állapodtak meg, hogy az egész budapesti szovjet kolónia egy helyről fogja beszerezni az élelmiszereket.¹⁰² Ebben az időszakban többen érkeztek a szovjet klubban is.

A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy az ide érkező szovjet szakemberek szórakoztatásáról és kulturális igényeik kielégítéséről is gondoskodjon; ez minden minisztériumnál az arra kijelölt tárcafelelős feladata volt. Nekik kellett figyelemmel kísérniük, hogy az adott tárcánál, illetve a felügyelete alá tartozó szerveknél dolgozó szakértők hogyan illeszkedtek be a magyarországi életbe, érdeklődési körüknek megfelelő szórakoztatásuk hogyan biztosítható.

Azok számára, akik rövidebb ideig tartózkodtak Magyarországon, kirándulásokat kellett szervezni, hogy hozzávetőleges képet kaphassanak az országról. A hosszabb ideig itt-tartózkodóknak – abban az esetben, ha szabadságra nem utaztak haza a Szovjetunióba – üdülési lehetőséget is biztosítani kellett, vagy a tárca saját üdülőjében, vagy a *Szakszervezetek Országos Tanácsa* üdülési főosztálya segítségével Galyatetőn, Lillafüreden, illetve a Mecsekben.¹⁰³

99 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Kimutatás a Tinódi utca 2. villaház berendezéséről, 1951. márc. 22.

100 Mindezt azért tudjuk ilyen pontosan, mert a villaházban dolgozó takarítónők máj. 1-re felajánlották, hogy házilag kimossák és kivasalják az összes (lakásonként 9 db) csipkefüggönny. Ha a mosást a Béke Szálló mosodájában végeztették volna el, a fenti összeget kellett volna fizetni érte. A takarítónők viszont csak 1 kg kenőszappant és 4 kg mosószódát használtak fel, s ezzel 3328 Ft megtakarítást értek el. MOL XIX-L-1-k (264. d.) Fodor József feljegyzése a Pénzügyminisztérium IV/a osztálya részére, 1951. ápr. 27.

101 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Fodor József feljegyzése a Pénzügyminisztérium IV/a osztályának, 1950. okt. 19. Az ügyben 1950. nov. 11-én az ott lakó szovjet szakértők egy részének részvételével külön megbeszélésre is sor került, ahol a főzéssel kapcsolatban sikerült kompromisszumos megállapodásra jutni. A magyar fél ugyan felajánlotta, hogy a szakácsnőn kívül biztosítja a konyhafelszerelést és segít az élelmiszerek beszerzésében is, ezt azonban a lakók egyöntetűen elutasították, és közölték, hogy ők mindig csak a már elfogyasztott étel után hajlandók fizetni. Ily módon viszont magyar részről a szakácsnőnek rendelkezésre kellett bocsátani egy bizonyos összeget, amelyből beszerezhetette a szükséges nyersanyagokat, ill. ki kellett jelölni egy olyan Közért-üzletet, ahol az igényeknek megfelelő termékeket mindig akadálytalanul be tudta szerezni. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés, 1950. nov. 13.

102 MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a Villaház II. hús- és vajellátásának beszüntetéséről.

103 A szórakoztatás költségeinek megtérítését – amennyiben az a minisztériumi keretből nem volt biztosítható – póthitel formájában a Pénzügyminisztérium Nemzetközi Főosztályán keresztül az Államháztartási Főosztálytól kellett kérni. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.)

1951 októberében kimutatás készült arról, hogy egy tapasztalatátadás céljából Magyarországon tartózkodó szovjet szakértő havi átlagban 21 300 forintba került a magyar államnak.¹⁰⁴ Ennél a kalkulációnál az útiköltséget és a szakértők munkahelyén felmerülő egyéb költségeket (tolmács, védőruha stb.) nem is vették figyelembe. Arra vonatkozóan azonban még nem történtek számítások, hogy az évente Magyarországon tartózkodó körülbelül 100 tanácsadó, illetve szakember itt-tartózkodása mekkora összeget emésztett fel a fizetéseken és a lakás, illetve ellátás biztosításán kívül. A szovjet kormánynak nem csupán a fentebb már említett kártérítési összeget kellett megfizetni a tanácsadók után, de a tanácsadók (és családtagjaik) utazási költségeit, illetve a szabadságukért járó illetményeket is meg kellett téríteni. Ilyen címen a szovjet kormány 1951 második felében 2 962 009 rubel követelést támasztott Magyarországgal szemben.¹⁰⁵

A szovjet kormány 1949. október 21-ei határozata lehetővé tette a népi demokratikus államokban dolgozó tanácsadók számára, hogy fizetésük 1/3-át rubelben átutalhassák a szovjet *Állami Bank*nak. Ezen kívül lehetőségük volt a magyarországi tartózkodásuk alatt megszerzett ingóságaik kivitelére is. A gyakorlat az ő esetükben az volt, hogy a *Magyar Nemzeti Bank* azon szovjet állampolgárok részére, akik hivatalos kiküldetésben tartózkodtak Magyarországon, visszaköltözésük alkalmával engedélyezte mindazoknak az ingóságoknak a kivitelét, amelyeket itt-tartózkodásuk ideje alatt szereztek. Ezek között főleg bútorok, konyhai berendezési tárgyak voltak, de engedélyt adtak hangszerek, művészeti tárgyak és szőnyegek kivitelére is.¹⁰⁶

1956 után: a rendszer felszámolása

A *Budapesti Rendőrkapitányság* szovjet tanácsadóit 1956. október 29-re virradóan szovjet katonai repülőgépen Moszkvába menekítették,¹⁰⁷ és valószínűleg ekkor elhagyták az országot a más területen dolgozó szovjet tanácsadók és szakértők, valamint családtagjaik is. Az általuk lakott házakba a forradalom alatt lakásfoglalók költöztek be.

Feljegyzés a Magyarországon dolgozó szovjet elvtársak kulturális gondozása tárgyában tartott értekezletről.

104 Ez a következő tételekből adódott össze: fizetés 3000 Ft, munkabérpótlék 3500 Ft, térítés 9000 Ft, személygépkocsi-használat 5000 Ft, lakásköltségek (amortizáció, karbantartás, fűtés, villany, gáz, telefon, kulturális költségek, személyzet) 800 Ft. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés Szaberszki elvtárs részére, 1951. okt. 15.

105 MOL XIX-J-1-j Szovjetunió 61. t. sz. n. (24. d.) Szkladán Ágoston nagykövet levele.

106 Ezt az értékhárt 6 hónapi itt-tartózkodási idő után 10 000, 9 hónap után 15 000, 1 év után 20 000, 1–2 év között 30 000, 2 éven felül 40 000 Ft-ban javasolták megállapítani. MOL XIX-L-1-k sz. n. (264. d.) Feljegyzés a visszaköltöző külföldi (szovjet) állampolgárok ingóságai kivitele ügyében, 1952. aug. 12.

107 *Kopácsi S.*: i. m. 151.

Nem távozott azonban valamennyi tanácsadó. A szovjet állambiztonsági szervek tanácsadói mellett az 1956. októberi forradalom alatt a KGB vezetője és több munkatársa is Magyarországon tartózkodott. 1956. november–december folyamán a letartóztatásokat és a letartóztatott felkelők ügyének vizsgálatát jó-részt szovjet állambiztonsági munkatársak végezték, még a kihallgatási jegyző-könyvek is orosz nyelven készültek. I. A. Szerov tábornok 1956. november folya-mán folyamatosan tájékoztatta a szovjet pártvezetést a KGB által foganatosított megtorló intézkedésekről.

Szerov indítványozta a magyar vezetőknek, hogy az operatív munka meg-szervezésére hozzanak létre KGB-tanácsadói apparátust huszonhét fővel, amelyből tizennyolcan az állambiztonsági szerveknél, öten a rendőrségnél, né-gyen pedig a speciális technikával foglalkozó részlegnél dolgoztak volna.¹⁰⁸ 1956. december 3-án Kádár János és Münnich Ferenc a Szerovval folytatott megbe-szélésre hivatkozva huszonhárom tanácsadót kért az SZKP KB-tól az állambiz-tonsági vonalra. A KGB elnöke a *Szovjetunió Belügyminisztériumával* lefolytatott egyeztetés alapján a magyarok kérését teljesíthetőnek tartotta.¹⁰⁹ A szovjet ta-nácsadók mellé 1956. november 15-én 13, 1956. december 1-jén pedig további 3 főt neveztek ki tolmácsnak a Vizsgálati Osztály állományába.¹¹⁰

Közvetett forrásokból úgy tudjuk, hogy A. D. Beszcsasznov vezérőrnagy volt a *Belügyminisztérium* szovjet főtanácsadója (orosz szóhasználat: *sztarsij konszultant*) a forradalmat követő időszakban, helyettese pedig Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredes, aki e minőségében hat évet töltött Magyarországon és főleg a hálózati operatív munkában segítette a magyar állambiztonsági szerve-ket. Ács Ferenc, a II/11. (Operatív Nyilvántartó) Osztály vezetője rendszeresen vele beszélt meg a nyilvántartással kapcsolatos problémáit.¹¹¹

Biszkú Béla belügyminiszter 1960. december 16-án kérte A. Ny. Seljepintől, a KGB elnökétől A. D. Beszcsasznov vezérőrnagy és a vezetése alatt álló ta-

108 Ld. Szerov 1956. nov. 27-ei táviratát az SZKP KB-nak. Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Red. Je. D. Orehova–V. Ty. Szereda–A. Sz. Sztikalin. Moszkva, 1998. 704–705.

109 Uo. 720–721. A Belügyminisztériumba a forradalmat követően is érkeztek újabb tanácsadók. 1958. jan. 21-ei levelében Kádár János pl. egy konzultánst kért a Belügyminisztériumba egyéves időtartamra. Drozdov belügyminiszter a kérést teljesíthetőnek tartotta és kérte az SZKP KB engedélyét ahhoz, hogy a tanácsadó az 1950. febr. 7-ei kormányközi megállapodás feltételei szerint 1958. I. negyedévében elutazhasson. GARF f. 9401. op. 2. gy. 497.

110 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 2.8.1. 576. d. A BM II. Főosztály vezetőjének 24. és 25. sz. parancsai a személyi állományra vonatkozólag, 1956. nov. 15., dec. 1. A tolmácsok száma a későbbiekben csökkent, 1958 végén pl. a Vizsgálati Osztályon a korábbi 3 helyett már csak egy tolmácsot alkalmaztak. MOL XIX–B–1–au 16-746/1/58. A Belügyminisz-terium Szervezési Osztályának javaslata a BM II/8. osztállynál szervezési módosításokra, 1958. dec. 28.

111 Ács Ferenc 1957. febr. elején pl. arról szeretett volna Turkoval tárgyalni, hol gyűjtsék az operatív szervek társadalmi kapcsolataitól kapott írásbeli jelentéseket, feljegyzéseket és hogyan védjék társadalmi kapcsolataikat az egyes osztályok, és kiadása előtt vele akarta megvitatni az MSZMP PB 1957. okt. 22-ei ülésen elfogadott, a nyilvántartási kategóriákra vonatkozó új szabályzatot. ÁBTL 1.11.10 71-2202/58. (10. d.)

nácsadói apparátus magyarországi tartózkodásának meghosszabbítását – abból a célból, hogy „további segítséget nyújthassanak a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma állambiztonsági szerveinek mindaddig, amíg erre szükség lesz”.¹¹² Távozásuk pontos időpontját nem ismerjük.

Nincs tudomásunk arról, hogy a forradalom leverését követően a szovjet uránszakértőkön kívül érkeztek-e, s ha igen, milyen területen dolgoztak szakértők. Az uránszakértő csoport 1957 június–júliusában érkezett Magyarországra, elhelyezésükhöz 15 családi elhelyezést biztosító épületet igényelt Czottner Sándor miniszter.¹¹³

Ny. Sz. Hruscsov 1958. áprilisi magyarországi látogatása alkalmával felvetette a szovjet tanácsadók visszahívásának kérdését. Az SZKP KB 1958 szeptemberében levélben hivatalosan is javaslatot tett a szovjet tanácsadói rendszer felszámolására azzal az indokkal, hogy „a kölcsönös viszonyok elavult formái ne akadályozzák az államaink közötti barátság fejlődését és elmélyítését”.¹¹⁴ A magyar fél a szovjet felvetéssel teljes mértékben egyetértett, de hogy a munkában további fennakadás ne legyen, azt kérte, hogy a tanácsadók visszahívása ne egyik napról a másikra történjen, és szükségesnek tartotta, hogy szovjet egyetértés esetén a fegyveres erőknél és az uránbányászatban néhány tanácsadó maradjon Magyarországon.

A választervezet szerint akkor 40 tanácsadó tartózkodott Magyarországon: 8 állandó tanácsadó a *Magyar Néphadseregnél*, 23 tanácsadó a BM-nél és 9 uránipari szakértő. Magyar részről azt javasolták, hogy a hadseregnél dolgozó tanácsadók közül négy, a *Belügyminisztérium* tanácsadói közül 20 tanácsadó az év végéig utazzon vissza. Az urániparban dolgozók közül négyen szintén visszautaztak.¹¹⁵

Feltehetőleg a gazdasági, illetve tudományos-műszaki együttműködés keretében 1956 után is érkeztek szovjet szakemberek Magyarországra, de nem rendelkezünk adatokkal sem létszámukra, sem arra vonatkozóan, hogy milyen területen foglalkoztatták őket. Apró Antal a budapesti szovjet nagykövettel 1958. december 27-én folytatott beszélgetése alkalmával – közvetetten utalva a korábbi évek helytelen gyakorlatára – elismeréssel szólt munkájukról.¹¹⁶

A *Honvédelmi Minisztériumban* és a *Belügyminisztériumban* az utolsó szovjet tanácsadók távozása után is maradtak úgynevezett „összekötők”.¹¹⁷ V. Je. Szemicsasznij, a KGB akkori elnöke 1964. márciusi budapesti látogatása alkal-

112 MOL XIX-B-1-ai 1-a-1468/1960 1292. fsz. Biszku Béla levele A. Ny. Seljepinnek.

113 MOL XIX-B-1-ai 1-2957/a-57 202. fsz. Czottner Sándor levele Biszku Bélának uránszakértők elhelyezéséről, 1957. jún.

114 MOL M-KS 288. f. 5/98. ő. c. Az SZKP KB levele az MSZMP Központi Bizottságának.

115 MOL M-KS 288. f. 5/98. ő. c. Az MSZMP Központi Bizottságának levele az SZKP Központi Bizottságának.

116 Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii (= RGANI) f. 5. op. 49. gy. 205.

117 A magyar Belügyminisztérium szovjet tanácsadói i. m. 225.; *Tőkés Rudolf*: A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás. Bp. 1998. 52., 85.

mával megállapodás született arról, hogy létrehozzák a KGB-nek a *Belügyminisztérium* mellett működő képviseletét, amelynek vezetőjéül a korábban főtanácsadó-helyettesként itt dolgozó Nyikolaj Grigorjevics Turko ezredest nevezték ki, aki 1964. november 1-jén érkezett Budapestre.¹¹⁸

Ny. A. Scsolokov hadseregtábornok, a Szovjetunió belügyminisztere 1979. decemberi tárgyalása alkalmával vetette fel, hogy a Szovjetunió és Magyarország belügyminisztériumai tevékenységének koordinálása, az együttműködés során felvetődő kérdések operatív megoldása, valamint a személyes kapcsolattartás céljából hasznos lenne belügyi összekötő tisztek egymás fővárosába vezénylése (ilyen belügyi képviselő akkor már az összes „baráti” országban működött), aki a KGB budapesti képviseletén belül a vezető helyetteseként tevékenykedett volna. Szovjet részről szerették volna, ha a magyar képviselő már az 1980. évi olimpiai játékok előtt Moszkvába érkezik.¹¹⁹ Erre tudomásunk szerint azonban csak 1981-ben került sor.

A belügyminiszteri posztot 1980 és 1987 között betöltő Horváth István egy 1993-ban vele készült interjúbán megerősítette, hogy „a szovjet tanácsadók azok közé tartoztak a Belügyminisztériumban, akik naponta rutinszerűen megkapták a hírszerzés és a kémelhárítás jelentéseit, míg csak »le nem hagyták őket a listáról«”.¹²⁰

A Minisztertanács 1990. január 20-ai ülésén Németh Miklós miniszterelnök a nemzetbiztonsági feladatok ellátásáról szóló törvénytervezet vitája kapcsán vetette fel, hogy tisztázni kellene a szovjet tanácsadók ügyét is. Horváth István belügyminiszter akkor azt állította, hogy „szovjet tanácsadók csak 1956 után működtek, a közelmúltig kölcsönös képviselet volt, amely csak hírszerzési és elhárítási ügyekben biztosított együttműködést. A képviseletet múlt év végén megszüntették.”¹²¹

A KGB tanácsadói azonban még 1990 elején is Magyarországon dolgoztak, a szerv akkori vezetője, V. A. Krjucskov nem a rendszer felszámolására, hanem csupán arra tett javaslatot, hogy módosítsák a tanácsadók ellátását szabályozó egyezményt.¹²² Nincsenek arra vonatkozó információink, milyen módon rendezték a kérdést. 1990. február 14-én létrejöttek az új nemzetbiztonsági szervek, amelyeknek már nem volt szükségük szovjet tanácsadókra. Utóbbiak vélhetően már az év első felében elutaztak Magyarországról.

118 MOL XIX-B-1-ai 1-a/1091/1964 2579. fsz. Szemicsasztnov 1964. okt. 24-i levele Benkeinek.

119 MOL XIX-B-1-ai 1-a-560/80. Benkei András levele Korom Mihálynak.

120 *Tőkés R.*: i. m. 314.

121 MOL XIX-A-83-a 968. jkv. (822. d.) Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1990. jan. 20-ai üléséről.

122 RGANI f. 89. op. 13. gy. 48. A KGB előterjesztése az SZKP KB-nak, 1990. febr. 20. Közli: Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991. Szerk. Baráth Magdolna–Rainer M. János. Bp. 2000. 293–294.

MAGDOLNA BARÁTH

“THE FRATERNAL ASSISTANCE OF THE BIG BROTHER”

SOVIET ADVISERS AND EXPERTS IN HUNGARY

In the years following World War II, numerous Soviet experts worked in Hungary in the highest positions of power and administration, as well as Soviet experts at different factories, firms and institutions. At the beginning of the essay, the author examines how and when this hierarchical system of advisers and experts evolved. The essay discusses the normative rules concerning the work of these advisers and experts active in different fields of state and economic power (law-enforcement organisations, defence industry, state administration, education etc.), making a comparison with everyday practice. In connection with this, special emphasis is put on the part played by Soviet advisers working for the state security services during the staged criminal procedures in Hungary. The second half of the essay deals with the agreements concerning the employment and accommodation of the Soviet experts and advisers, giving a detailed overview of their living and working conditions, the services provided for them by the Hungarian state.

During the “new era”, marked by the name of Imre Nagy (1953), most of the experts and advisors returned home, and those who stayed had to be evacuated during the revolution. The advisor-system was discontinued after 1956, but at the Hungarian state security services there remained some advisors and Soviet police liaison officers until the transition into democracy in the year 1990.

SUDÁR BALÁZS

A végítélet könyve

Oszmán elbeszélő költemény
a mohácsi csatáról*

A mohácsi csata máig ható következményeivel kétségtelenül a kora újkori magyar történelem legsorsfordítóbb mezei ütközte volt, ennek megfelelően a magyar történettudomány időről időre visszatér a kérdéshez és újraelemzi azt. Néhány évvel ezelőtt például vaskos korpusz jelent meg a csata forrásairól, népi, szépirodalmi és tudományos emlékezetéről, értékeléséről.¹ Azt pedig, hogy mennyi új szempont vehető még fel, B. Szabó János, Varga Szabolcs és Antonín Kalous közelmúltban megjelent tanulmányai mutatták meg.²

Mohács azonban nemcsak a mi számunkra okozott hatalmas változásokat, hanem az oszmán politikának is hosszú távú feladatokat adott. Az események jelentőségét maguk is pontosan érzékelték, nem véletlen, hogy a 16. század második felében alkotó történetíró, Kátib Mehmed az oszmánok öt legnagyobb mezei csatája közé számította,³ s a kor egyik legjelentősebb értelmiségije, a sejhülszlámi tisztet is betöltő Kemálpasazáde által írott hatalmas történeti munka utolsó kötete éppen *Mohácsnáme* néven önállósult, jöllehet hosszabb időszakot ölel fel.⁴ A csata leírása számos történetíró művében foglalt el jókora helyet, például Dzselaázáde Musztafánál, Ferdí/Bosztánnál, Lutfi pasánál, és nagyapja emlékeire támaszkodva írt róla Ibrahim Pecsevü is. Ezen művek egész sora jelent meg magyarul Karácson Imre fordításában, és szolgál a magyar történészek forrásául (ami akkor is hatalmas érdem, ha Karácson fordítói módszere, hozzáállása mára teljességgel elavultnak tekinthető).⁵ Érdekes ugyanakkor, hogy a hadjárat vi-

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok F 048361. sz. pályázatának támogatásával készült.

1 Mohács. Szerk. B. Szabó János. Bp. 2006. (Nemzet és emlékezet).

2 B. Szabó János: A mohácsi csata. Bp. 2006.; Varga Szabolcs: Volt-e vár Eszéken 1526-ban? Kelet-kutatás 2007. 48–58.; Antonín Kalous: Elfeledett források a mohácsi csatáról. Antonio Burgio pápai nuncius jelentései és azok hadtörténeti jelentősége. Századok 120(2007) 603–621.

3 A másik négy: Bajezid csatája Timur Lenkkel Ankaránál (1402), a várnai csata (1444), Hódító Mehmed ütközte Uzun Haszannal Tedzsánnál (1473), valamint I. Szelim és Sah Iszmil összecsapása Csaldiránnál (1514). Mohács i. m. 238.

4 Kemal Paşa-záde: Tevarih-i Âl-i Osman. X. Defter. Haz. Şefaettin Severcan. Ankara, 1996.

5 Kemálpasazáde: Mohácsnáme. In: Török történetírók. I. Ford., jegyz. Thüry József. Bp. 1893. (Török-magyar kori történelmi emlékek. II. Írók) 191–276.; I. Szulejmán naplói. II. Az 1526. évi hadjárat. In: Uo. 301–323.; Dzselaázáde Musztafa: Tabakát-ül-memálik ve deredzsát-ül-meszálík.

szonylag kevés önálló mű megszületésére adott okot. Fütühí Hüszejin és Dzelálzáde Szálih cselebi – a fent említett jeles történetíró testvére –, valamint egy ismeretlen szerző munkáin kívül csupán az alább ismertetendő munka készült e tárgyban. Ez már csak azért is különös, mert más hadjáratokról meglehetősen sokat írtak.

Behári *Magyarország elfoglalásának története* című műve több okból is fontos a számunkra. Egyrészt valószínűleg ez az egyik legkorábbi oszmán reflexió a mohácsi győzelemre. Mindenképpen a szintén irodalmi igényű, még a csatamezőn megfogalmazott szultáni győzelmi levelek⁶ után készült, részben talán Magyarországon, s feltehetőleg nem sokkal Szülejmán Isztambulba való visszatérése után fejezte be szerzője, így megelőzi a fent említett történetírók műveit. Másrészt Behári valószínűleg részese volt az eseményeknek. A történetbe ékelt dicsérővers (*kaszide*) előtt azt írja: „Amikor [Szülejmán] Buda városát elfoglalta, e *kaszidét* mondtam gondtalanul”. Nyilvánvaló tévedései ellenére olyan részletek emlékét őrzi, s ezeket olyan plasztikusan adja elő, hogy az események valódi szemtanújának kell gondolnunk.

Behári (1492–1551) Tirhalában vagy más források szerint a koszovói Prizrenben született, s eredetileg Alinak hívták. Szejdi Halibí tanítványa (*mülázim*) lett, majd Edirnében és más balkáni városokban *müderriş* (főiskolai tanár), később *kádi* (bíró). Ezt az állását elhagyva Dülbendzáde Kászim pasa fiának nevelője lett, 1526 körül már feltehetőleg ezt a funkciót töltötte be.⁷ Jó *muamma* („találós kérdés”) és *tárih* (kronogramma) költőnek tartották.⁸ A szerző tehát egy magasan képzett értelmiségi, aki tisztában volt az éppen első virágkorának kezdetén álló oszmán klasszikus irodalom minden csínjával-bínjával. Az életrajzírók külön kiemelik, hogy kiválóan ismerte a perzsa költők munkáit is, ami azért fontos, mert az oszmán poéták éppen tőlük merítettek rengeteget.

A *Magyarország elfoglalásának története* elbeszélő költemény, úgynevezett *mesznevi*. E műfaj verses volta ellenére lényegében a próza szerepkörét töltötte be, s ennek megfelelően az oszmán költészet legegyszerűbb, legtöbb szabadságot, verstani pontatlanságot megtűrő ága. Többnyire 2x11 szótagos, párosrímű sorpárokból (*bejt*) áll, időmértékűl pedig a legkényelmesebb török metrum, a *remel* szolgál. (Jelen esetben pontosan a *remel-i müşseddesz-i makszúr*.) A *mesznevi* az anatóliai klasszikus költészet kezdeti időszakának – 13–15. század –

(Az országok osztályai és az utak felsorolása.) In: Török történetírók. II. (1521–1566.) Ford., jegyz. Thúry József. Bp. 1896. (Török–magyar kori történelmi emlékek. II. Írók) 145–174.; *Ferdí*: Tárih-i-szahib-i kánu szultán Szulejmán. (A törvényhozó Szulejmán szultán története.) In: Uo. 56–74.; *Lutfi pasa*: Terarih-i-ál-i-Oszmán. (Az Oszmán-ház története.) In: Uo. 9–18.

6 Az első győzelmi jelentés 932. zilkáde havának utolsó harmadában, azaz 1526. aug. 29. és szept. 7. között keletkezett, a második szept. 23. után íródott.

7 Egyik ilyen kronogrammája éppen Kászim pasához íródott, s a 933-as évszámot adja ki (1526–1527).

8 *Latífi*: Latífi tezkeresi. Haz. Mustafa İsen. Ankara, 1990. 125.; *Kınalı-zade Hasan Çelebi*: Tezkiretüş'-Şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara, 1989. 222–223.; *Beyâni, Mustafa bin Carullah*: Tezkiretüş'-Şuarâ. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara, 1997. 33.; *Agah Sırrı Levend*: Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi. Ankara, 1956. 45–46.

vitathatatlanul a legnépszerűbb műfaja volt, a költők ezen csiszolták képességeiket, itt gyakorolták be azokat a fogásokat, amelyekből majd a sokkal szigorúbb, összefogottabb lírai költészet kisarjadzott. A kezdeti időszakban e formában jó-szerivel mindenről írtak a kémiától a szentek legendáiig. A verses megfogalmazás nyilvánvaló hátrányai ellenére is sokkal előkelőbbnek számított a prózánál, ami csak lassan indult fejlődésnek, s a 15. század végére vált Szinán pasa munkái révén igazán bevett formává.

A *mesznevit* a történetírók is gyakran használták. A nagy előképnek természetesen Firdauszi perzsa nyelvű *Sahnáméja* ('Királyok könyve') számított, de az első ismert oszmán történelmi munka, Ahmedí *Tevárih-i Ál-i Oszmánja* is így készült a 15. század elején.⁹ Szülejmán szultán uralkodása alatt egy udvari tisztséget is létrehoztak (*sehnámedzsi*), melynek betöltője elbeszélő költeményekben örököltette meg ura dicső tetteit. Később sem fordultak el a *mesznevitől*, még a 17. század végén is születtek újabb munkák. Ugyanakkor a történetírásban a 15. század végétől kezdve vitathatatlanul a próza vált uralkodóvá. A meglehetősen egyszerű, népi nyelvű krónikák (Orudzs bég, Nesrí) mellett megjelentek a pallérozott, immár előkelő stílusban megfogalmazott alkotások is (Turszun bég). A történeti prózát véglegesen Kemálpasazáde hatalmas, tízkötetes műve (*Tevárih-i Ál-i Oszmán* 'Az Oszmán-ház történetei') tette az oszmán elit kultúrájának részévé.

Behárinak tehát döntenie kellett, hogy prózában vagy versben ír-e. Minden bizonnyal költői múltja és perzsa irodalmi felkészültsége hatására az utóbbi mellett határozott. Könnyen lehet, hogy az előkelőbb verses megfogalmazással egy számunkra ismeretlen pártfogót kívánt megnyerni – talán éppen Dülbendzáde Kászim pasát vagy éppen magát a szultánt. Ennek azonban a munkában nincsen semmi egyértelmű jele, a mű végén olvasható hasonlat Bölcs Salamonról (azaz Szülejmánról) és a hangyáról valószínűleg költői játék csupán.

A magyarországi eseményeket feldolgozó török történeti művek döntő többsége prózában íródott. A verses munkák száma aligha haladta meg a két tucatot, s ezeknek is a fele nem maradt fenn máig. A meglévő munkákból azonban kettő is a mohácsi csatát tárgyalja: Behárió és Fütúhí Hüszejné.

A történeti *mesznevik* világosan két csoportba oszthatóak. Egyik csoportjuk nagyon egyszerű stílusban, sok részlettel adja elő az eseményeket, s ennyiben a mi históriás énekeinkre hasonlít (bár valószínűleg nem énekelték, hanem recitálták őket a hallgatóság előtt). A másik csoportba a veretes, az oszmán költészet szabályai és szimbólumrendszerei felhasználásával íródott *mesznevik* tartoznak. E művek szerzőit az előbbieknél jóval kevésbé érdekelte az események folyása, sokkal inkább az előadás stílusára fordítottak figyelmet: tobzódtak a fikatív leírásokban, hasonlalthalmazásokban.

A kettősség mögött valószínűleg a műfaj kialakulásának története áll. Mint említettük, a *mesznevik* részben a perzsa költészetből táplálkoztak, s a 14. század

⁹ Fodor Pál: Ahmedí elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása. Világtörténet 5(1983) 2. sz. 3–18.

végére már az oszmánok kezén is kialakult egy nagyon magas szintű stílusuk. Az egyszerűbb szövegek háttérében pedig minden bizonnyal a törökség iszlám előtti időszakából való epikus énekei állnak. A közép-ázsiai török népek körében maig fennmaradtak akár több százezer (!) sorra rúgó énekek, *desztánok* is. Egyes feltételezések szerint ilyenek az oguzok körében is léteztek – Kemálpasazáde egyik kissé homályos adata szerint éppen a mohácsi csata előtt is lelkesítették ilyenekkel a harcosokat –, ám ezeknek semmilyen kézzelfogható emléküik nem maradt fenn. Lehetséges azonban, hogy az egyszerű oszmán „népi” *mesznevi* a régi epikus énekek egyik, perzsa hatásra rendszereződő-rendeződő továbbélése.¹⁰ E típusnak még a hódoltságban is születtek képviselői, például egy ismeretlen kádi alkotása a görögálai hősökről (1555) vagy Szarhos Abdí elbeszélése Győr ostromáról (1594).¹¹

A mohácsi csatát megörökítő két alkotás az előbbi csoportba tartozik: a kor legkényesebb irodalmi igényeit is kielégítették, ugyanakkor a történekekről viszonylag keveset tudunk meg belőlük. Mindemellett Behári 305 sorpárra rúgó művéből mégiscsak több konkrétum hámozható ki, mint Fütúhí közel négyszer olyan hosszú alkotásából.

A *mesznevi* címét a szerző a munka elején megadja: *Magyarország elfoglalásának története (Fethnáme-i gazá-i Ungurusz)*. Ugyanakkor kétszer is megemlíti (1b), hogy művét a végítélet könyvének tekinti, amelyet így alternatív, illetve irodalmi címnek is tekinthetünk. A munka fejezetekre tagolódik, melyeket címek vezetnek be. Az első rész egyfajta felütés, az olvasó megszólítása, amelyben a szerző megnevezi magát, művét, valamint a könyv megírásának okát fejtegeti: örömet akar okozni a szomorú szíveknek, s egyúttal példát akar mutatni – bár minden jó keletről érkezik, most nyugat fogja megajándékozni keletet egy remek alkotással (1–27. *bejt*). Ez után következik a történet kezdetének bőbeszédű felvázolása (28–63. *bejt*), majd a szultáni parancs a hadjáratra (64–87. *bejt*), melyet a seregszemle (88–114. *bejt*) követ. „A szultán népének indulása a magyarországi hitharcba” című fejezetben a felvonulásról és Ilok ostromáról olvashatunk (115–166. *bejt*), ezt a magyar had megérkezésének ábrázolása követi (167–181. *bejt*), így jutunk el a mohácsi csata leírásáig, mely egyúttal a Budára vonulást is megörökíti (182–225. *bejt*). Mindezt egy *kaszi*de követi, melyben a költő Szülejmán szultán győzelmének nagyságát ecseteli (226–246. *bejt*). A továbbiakban egyetlen fejezetben olvashatunk Buda birtokbavételéről és a szultán hazatéréséről, s itt kap helyet Behári zárszava is (247–305. *bejt*).

A sokszor dagályos megfogalmazásokból a következő történet hámozható ki: Rodosz elfoglalása után a magyar király megijed, hogy a következő célpont országa lesz, ezért fegyverkezni kezd. Szülejmán szultán ezt hallván maga is

10 A kérdést elemeztem: Sudár Balázs: A „török Tinódik” és az oszmán históriás énekek. In: Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika. A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai. Szerk. Csörsz Rumen István. Kolozsvár, 2008. 225–245.

11 Mészáros Gyula: Győrvár viadaláról való ének és Budavár dicsérete. (Egy hódoltság korabeli török költőtől.) Századok 42(1908) 385–400.; Sudár Balázs: „Görögál ostroma” 1555-ben és a hódoltsági török epikus költészet. Hadtörténelmi Közlemények 115(2002) 353–374.

összegyűjti seregét, s Ibrahim pasa nagyvezírrrel *bahsist* osztat nekik. A sereg gyorsan halad, a történet már csak a Dráva vizénél éri utol őket, amelyen átkelve Magyarország földjére jutnak. Ott találják azonban Ilok tíz várát, melyeket kemény ostrommal bevesz Ibrahim pasa. A várak elestének hírére megindul a magyar király is, s hatalmas seregével a mohácsi mezőn foglal állást. A csatáról magáról nem sok információt tudunk meg, leginkább a tüzéségről esik szó, meg a vértengerré változott csatatérről, illetve egy rövid és kissé homályos utalás arról tájékoztat, hogy a küzdelem a Duna felé terjedt ki. A harc után Szülejmán előtt a levágott fejekből tornyot építenek, a magyar király viszont elmenekül. A szultán maga is Budára vonul, a város kulcsait a helyi előkelők önszántukból adják át, s meghódolnak. A győzelmi jelentést egy Korkud nevű *csaus* viszi Isztambulba, ahol nagy örömmel fogadják a híreket. Hamarosan maga a szultán is visszatér székvárosába.

A történet nagy vonalakban megfelel a valóságnak, sőt több kisebb részlet is jól alátámasztható, ugyanakkor több furcsaságra is felfigyelhetünk. Teljesen rossz például a hadjárat geográfiája, mely szerint a muszlimok a Dráván átkelve jutnak Ilok alá. A szerző minden bizonnyal a Szávával keverte össze a folyót, ugyanakkor az átkelés leírása – mely komoly erőfeszítéseket sejtet – inkább a Drávára illik.¹² Különös, hogy a leírásnak szinte ugyanakkora részét képviseli Ilok bevétele (32 sorpár), mint maga a mohácsi csata (35 sorpár). Ez azonban nem egyedi sajátosság: hasonló arányokkal találkozunk a szultáni győzelmi jelentésekben is, azzal a különbséggel, hogy ott elsősorban Pétervárad, s csak másodszorban Ilok ostroma jelentős. Behárinál Pétervárad nem is szerepel, úgy tűnik, számára a várak ostroma Ilokéban összegződött. Nem lehetetlen, hogy akkor maga is az ostromtáborban tartózkodott. Figyelemre méltó, hogy a szultáni napló is hasonló szuperlatívuszokban beszél Ilok méreteiről, égis éri bástyáiról, mint szerzőnk.¹³ Tegyük hozzá: Ilok valóban jókora magaslatra emelt, komolyan kiépített, nagyméretű vár volt. Érdekes a *fethnámék* elküldésének ügye is. Behári egyedül Korkud *csaus*ról emlékezik meg, jóllehet a szultán nyolc hírvívót indított útnak.¹⁴ Korkud kiemelése ugyanakkor magyarázhatja Damaszkusz többszöri, nem túlságosan indokolt emlegetését a történetben (például 8. és 47. sorpár): a futárt éppen e szíriai városba küldték. Szerzőnk ugyanakkor Budáról indítja útnak a *csaust*, a szultáni naplók szerint azonban már Mohácsról útra kelt. Érdekes, hogy II. Lajos halála nem jelenik meg a történetben, mindössze meneküléséről kapunk hírt.

A fenti ellentmondások esetleg feloldhatóak lennének azzal, hogy Behári valójában nem volt jelen a hadjáratban, s éppen Korkudtól értesült az eseményekről, s azokat helyismeret hiányában félreértette. E lehetőség azonban el-

12 Mohács i. m. 205. Az első szultáni győzelmi jelentés szerint „vizének bőségével a Nílust, Dzsihunt [Amu-Darja] és Eufráteszt is felülmúlja”. Máshol: „tenger nagyságú s az Indiai-óceánhoz hasonló folyó”. Mohács i. m. 209.

13 „[Ibrahim pasa] az Ilok nevű várhoz ment, melyben a magas tornyok gömbjei az ég csillagait érik, árkanak mélysége pedig méltó csodája az összes létező dolognak”. Mohács i. m. 207.

14 Uo. 197.

esik, ha tekintetbe vesszük, hogy a *csaus* Mohácsról indult útnak, s így aligha számolhatott be a budai eseményekről, amelyek pedig szintén jelentős részét képezik a műnek. Magam részéről teljesen egyértelműnek tartom Behári kijelentését arról, hogy a *kaszídét* valóban Budán írta, s így maga is részt vett a hadjáratban. Erre utalnak az átlagos költői sablonoknál erőteljesebb, életszerűbb leírások is például a budaiak hódolásáról, vagy a magyar fejekből épített toronyról. (A különbségek a meglehetősen semmitmondó, valóban csak szóvirágokat halmozó Fütúhíval összehasonlítva érzékelhetők a legjobban.) Az a tény pedig, hogy a szerző nem ír – feltehetőleg nem is tud – a magyar király haláláról, arra utalhat, hogy a munka nem sokkal a csata után keletkezhetett.

Figyelemre méltóak Behári művének és a második szultáni – budai – győzelmi jelentésnek a párhuzamai a megörökített események, a szemléletmód és a stílus tekintetében. A két mű különbségei a részletek tekintetében azonban arra mutatnak, hogy szerzőnk nem a győzelmi jelentés nyomán dolgozott. Mindemellett az eltérések döntően a megformálásban mutatkoznak: előbbi verses, míg utóbbi prózai mű. Mindez akár azonos szellemi közegre is utalhat: a magas műveltségű, jelentős posztokat betöltő Behári minden bizonnyal a sereggel vonuló vezető értelmiségiek köréhez tartozott.

Behári története leginkább a szóvirágok sorakoztatásában és a hasonlatok előszámlálásában jeleskedik. Kézenfekvő a játék az uralkodó nevével: Szülejmán próféta a bibliai Salamon királynak feleltethető meg, aki a muszlim mitológiában is fontos helyet foglal el. Ő a teremtmények – angyalok, dzsinnek, emberek és állatok – ura, aki ért az állatok nyelvén is. Számos természetfeletti képességgel bír – erre utal pecsétjének emlegetése is –, így például repülő trónszékkel közlekedik. A hozzá kapcsolódó történetek közül Behári a búbosbanka és a hangya históriáját említi fel. De a szultán természetesen nem csupán a hasonló prófétára hasonlít, ő maga a keleten felkelő Nap, aki nyugatra vonul, hogy ott legyőzze a sötétséget. Magyarország és az Oszmán Birodalom összezsapása így az éjjel és a nappal kozmikus küzdelmévé emelkedik. A muszlim sereget virágzó, tavaszi kerthez hasonlítja a szerző; kétség sem férhet hozzá, hogy a kiviruló, életerős természetet senki sem győzheti le. (A képet tovább gondolva azt mondhatnánk: 1526-ban valóban messze volt még a magyarországi oszmán hódoltság össze.) Behári szemmel láthatólag kedvét leli a tűzéség munkájának ecsetelésében, amely valóban jó lehetőségeket kínál a poétáknak: az elefánt méretű ágyúk tűzokádó sárkányok, a lövések villámok, melyeket égzengés kísér, a sebesen hulló golyók pedig ólomesőt képeznek. A tűz alatt álló ellenség keservesen sóhajtozik, márpedig a poéták felfogása szerint a sóhaj ködként materializálódik, ami természetesen elhomályosítja az eget: íme a lőporfüst költői magyarázata. Érdekes szerzőnk ez irányú érdeklődése, a többi költői feldolgozáshoz képest sokkal kevesebbet olvashatunk kardokról, bárdokról, lándzsákról. Úgy tűnik, Behári együtt haladt korával. Némi fenséget az ellenféltől sem tagadott meg, no persze csak a győzelem nagyságának kidomborítása végett: Ilok vagy Buda vára az égig ér, sőt éppen bástyaik tartják az eget: nemhogy a madár, de még a Nap sem vonulhat át felettük – Szülejmánnak mégis sikerült elbánnia velük.

A mű mindössze egyetlen kéziratban maradt fenn, melyet ma az isztambuli Süleymaniye könyvtár kéziratárában őrznek, Hacı Mahmud Ef. 5345. szám alatt. A kézirat szépen kiírt *neszih* írással készült, minden oldalán két oszlopban 11 sort találunk. A törzsszöveg fekete, míg a perzsa nyelvű címek piros tintával kerültek lejegyzésre. A kimondottan tetszetős, könnyen olvasható szövegben néhány helyen kisebb-nagyobb javításokat figyelhetünk meg: a lejegyző a rossz változatra egyszerűen ráírta a jót. A kézirat oldalait – az előzéklapok kivételével – a lapok tetején, középen beszámolták, méghozzá a ritkább, tényleges oldalszámzással 1-től 31-ig. Később durva, nagyméretű európai arab számokkal ismét végigírták, szintén az első tényleges kéziratoldallal kezdve. Valaki elkezdte a sorok beszámozását is, ezeket minden ötödiknél jelölte. E sorozat azonban nem folyamatos, 100 és 150 között megszakad, ugyanakkor a számozás rendje csak kevésbé csorbul: a 150. sorpár valójában a 149. Mindezek alapján egyértelmű, hogy a kézirat szövege teljes, abból lapok nem hiányoznak. Egyértelmű a szöveg lezárása is: az utolsó, középre igazított, vízszintes sorpárt egy „m” betű követi, ami a lezártság általános jele (*tamam* = teljes). Annak érdekében pedig, hogy ne maradjanak üres oldalak, a másoló a 15a–16a. oldalakon szellősen, sőt gyakran szándékoltan ferdén jegyezte le a sorokat.

A rövid, mindössze 16 lapra rúgó könyvecskében nincsenek posszessor-bejegyzések, csupán Hadzsi Mahmúd alapítványára történik utalás, majd a Süleymaniye könyvtár modern pecsétjei következnek. Nem találunk másodlagosan bejegyzett szövegeket, jegyzeteket sem, ami legalábbis arra utal, hogy a művet nem sokan forgatták. Nincs utalás a másolóra és a másolás idejére sem. A hibák egyébként sem másolói kézre vallanak, s nem elírásoknak tűnnek, inkább egy formálódó szövegre utalnak. Figyelemre méltóak az időmérték megbicsaklásai is, melyek nem illenek egy képességeit számtalanszor bizonyított szerzőhöz, s egyúttal a mű általános szintjétől is erősen elütnek. Vegyük tekintetbe továbbá a címhasználat következetlenségeit: Ilok ostroma vajon miért a hadjáratra való felvonulás fejezetében kapott helyet? S miért nem kapott önálló címet a szokásoknak megfelelően a munka zárata? A fentiek alapján elképzelhető, hogy a rendelkezésünkre álló szöveg a szerző autográf, még le nem zárt kézírata, „munkapéldánya”, mely talán befejezésre várt. A fordítás e munka alapján készült.

Magyarország elfoglalásának története

1. Ej, nagy hős, először Allah nevét [említve]
fognék bele egy ékes szavú könyvbe,

megragadnám az alkalmat s a közönségnek
elolvasnám a Végítélet eme könyvét.

Mind, ki e gyűlésre eső részt meghallgatja,
a csatamező [elbeszéléséből] megérti a Végítéletet.

Az égi trónus¹⁵ tetején látszódjon csillagom,
az emberek koponyájába fészkeljen be szavam!

5. A csillagok nyitott szemmel és füllel hallgassanak,
a szavakból és a tettekből az egek értsenek!

A csillagok nárciszok, az ég kert és rózsaaág,
e látványt csodálják még az angyalok is.

E helyen a szentek végzik táncukat,
pihenj meg [itt], ej, világbíró sah!

Ha a Végítélet eme könyve keletre és nyugatra,
[vagy] Rúmba¹⁶ eljut, mi tesz az? Damaszkuszra vágják.

Mohamed családjára és társaira,
áldást mond népére, rokonaira.

10. A hitharc lovasainak Oszmán dinasztíája
sose szakadjon meg a Végítélet napjáig!

Behári¹⁷ vagyok, rózsáskertben lakom,
fülemüle vagyok, üde kert az én helyem.

A varjút a kertből elűztem, hadd menjek át!
Fülemüle vagyok, de ne higgyétek, hogy a rózsáról énekelek.

Ezen új sorok/házak,¹⁸ melyeket megalkottam,
egy romos város [voltak], melyet ismét lakottá tettem.

A mesterek örök szavakat szóltak,
s megmagyarázták a nehezen értelmezhető lényeket, valóban.

15. Sok régi város van, de új kellene.
Mit kezdünk a romokkal? Ép ház kellene.

Ha [a ház] régi – bár serege csillag volna,
ő maga pedig a Hold –, a sors által a sah

15 Ars: a trón, ahol Allah tartózkodik. A – Föld-központú – muszlim kozmológiai elképzelések szerint az égi szférák legkülsőbbike. Vö. pl. *Titus Buckhardt*: Muszlim asztrológia. Bp. 1995. 16–17.

16 Rúm: a Bizánci Birodalom, ill. annak területe.

17 A költő művészneve – Behári – a tavaszra és többek között a kamillavirágra is utal.

18 Lefordíthatatlan szójáték. A *bejt* szó egyszerre jelent házat és párverset.

(kinek szárnya felemelkedik, mint a Nap)
korszakát eltörli, mint a tegnapot.

A [tavaszi] szélben a nárciszok szemét kinyitja a tavasz,
a friss rózsák fülébe a fülemüle énekel.

Egyetlen rózsáért nem lesz nyár a kertben,
egyetlen bimbóért nem könnyörög a fülemüle.

20. Amikor ilyen lett a teremtet világ képe,
minden faágnak új kinevezési okirat íratott.¹⁹

Bár én is írnék egy új lapot,
s a lényeg pecsétjét erősen kőbe vésném.

Szavaim az okosak számára szentek legyenek,
mindegyik egy-egy rubint legyen.

[Művem] felvidámítja most a szomorú elmét:
kívülről ámbra, de [valójában] mósusz ez.²⁰

A lélek természetének kellemes medencéje [ez],
e könyvben benne van a megfelelő értelem.

25. E könyvben benne van a lényeg illata,
[jóllehet] a pézsmatulok Csínben és Mácsínben²¹ él.

A szerelem népe a hajnali szél illatának,²²
bár ajándékot vinne a kínai gazellának.

Csínből Rúmba sok friss mósusz illatú [dolog] érkezik,
most Rúmból menjen e hír Csínbe!

19 Többszörösen összetett szójáték. A kinevezési okiratokat (*berát*) minden szultánváltáskor megújították – ahogyan a fák is kiszövellnek minden tavasszal. A játékot fokozza a parancslevél és a falevél egymásra utalása is.

20 Az ámbra szót belebebe termelődő ámbra és a pézsmatulok – a költői nyelvben szarvas vagy gazella – mirigyeiből nyert mósusz a Közel-Kelet kedvelt illatszerei voltak. Mindkettő fekete színű, ezért hasonlítja őket a költő írásművéhez, mely a fehér lapon természetesen fekete betűkkel jelenik meg. A sötét szín azonban csak látszólag hordoz negatív tartalmat, valójában a jó illat pozitívba fordítja a hatást.

21 Csín és Mácsín: A költészetben pontosan meg nem határozható, távol-keleti országok. Csín egyébként Kínával azonos.

22 A hajnali szél (*szabá*) a zefírral azonos, északkeletről fúj. A 'szerelem népe' kifejezés alatt az oszmánok, szűkebben maga a költő értendő. A sor tehát a nyugatról keletre irányuló mozgást hivatott kifejezni.

A történet kezdete

Jer, ej, szerelmi sóhajok madara,
s dalolj, mint a szerelem rózságya a rózsának!

Mint a papagáj, új dallamot szerezz,
repülj Egyiptom cukorországába!²³

30. Mivel kinyílt a remény kertjének bimbója,
fülemüleként dalold a szellő dicséretét!²⁴

Lelkednek kedvest és húséget kívánj,
szívednek türelmet és egészséget kívánj!

Szívedre ne üss tulipánként bánat-billogot,
kupáddal [kezedben] vidáman töltsd idődet, percedet!²⁵

Éjjel és nappal körben forognak az egek:
kinek holdarcot, kinek kegyetlenséget mutatnak.

Az ég forgása miatt ne sírj, bölcs legyél!
Valójában az [csak] a harcmező sólyma, nézd és neved!²⁶

35. Az ég kerekének történetét minek nyújtsam?
A szót rövidre, sietősre fogom.

Így parancsolta a lényeket a mester:
az a bölcs, aki száz szó helyett egyet mond.

A harang szobor a „teve-kapuban”,
amíg meg nem szólal, ne figyelj a hangszerre.

Azok a lényeges szavak, melyek rövidek,
Ádám lapja²⁷ nagyon vágyott [dolog].

23 A papagájt különösen ékes nyelvűnek – azaz cukorszavúnak – tekintették a muszlimok.

24 A költői nyelvben a tavaszi szél egyfelől segíti a virágok nyílását, másrészt elviszi az illatukat – s így „értésíti” a fülemülét.

25 A tulipán formája egyfelől az izzó billogra emlékezteti a muszlim költőket, s ilyenformán a kín és a szegény szimbóluma. Másfelől a tulipán kelyhét vörösbórral telt kupaként is szemlélhetjük.

26 A hasonlóság a föld fölött forogni látszó ég, és a levegőben keringő vadászmadár között áll fenn.

27 Ádám lapja Ádám arcát jelképezi, ahogyan egy költő – Oglanlar Sejhi Ibrahim (?–1655) – mondja: „[Ádám] arca a legnagyobb lap”. Ez a lap – átvitt értelemben az ember, az emberiség – pedig nem más, mint Isten megnyilvánulásának a helye.

Ld. www.alevilerbirliigi.com/showthread.php?p=109793 (letöltés: 2010. szept. 24.).

Ádám lapja a szavak legjobbjá,
a fej minden gondja a szobor a „teve-kapuban”.

40. Minek nyújtuk hát? Fogjuk rövidre a szót,
s az uralkodó történetének kezdünk neki!

Ej, barátaim, ahányszor csak fordul az ég kereke,
bár olvasnák a világban e történetet!

Az, aki a világban Szülejmán hán,
a teremtett világon minden felett uralkodik.

Az égbolt árnyékvető felette, a világ csak egy zászló,
trónja a Kaf [hegy] örökkévaló csúcsa.²⁸

A világ Szülejmánja az Oszmán házból származott,
s meglelte a nemességet az idők forgása közepette.

45. Szülejmán hán, Szelim hán szultán fia,
az ég kereke a tőle való félelemtől gyenge.

Ha Tebríz trónján Szelím lett a sah,²⁹
e Szülejmán Magyarországra talált utat.

Hind, Szind,³⁰ Irán és Irak égöve,
Egyiptom és Damaszkusz az övé, közel és távol.

Iszkender neve: a kétszarvú.³¹
Ennek Szülejmán, szava mint magáé Hiziré.

Az ő csatájának történetét beszélem el,
bátorsága okán a Nap felkeltét mondom el.

28 Szülejmán a muszlim mitológia Bölcs Salamonja. A világon minden a hatalma alatt áll, s különösen jártas a tudományokban, ill. természetfeletti képességekkel bír. A Kaf a világ legmagasabb hegye, átvitt értelemben magát a világot jelenti.

29 I. Szelim szultán, miután Csaldíránál 1514. aug. 23-án megverte a szafavida Sah Iszmait, bevonult annak fővárosába, Tebrízbe.

30 Hind: India. Szind: az Indusztól nyugatra eső terület.

31 Iszkender – Nagy Sándor – Hizir prófétával indult megkeresni az élet vizét. Ő eltévedt a sötétben, s nem lelte meg a forrást – így nem nyerte el az örök életet, míg Hizir igen. Szülejmán tehát – aki ily módon Hizirrel van párba állítva – felülmúlja Nagy Sándort is.

50. A sah számára mindig kellemes csodák
a harc és a küzdelem eszközei, éjjel és nappal.

A hitetlenek földje ellen lettek [ezek] előkészítve,
félelmetes villámmá és égzengéssé váltak.

Ama védelmező [Szülejmán szultán], az iszlám törvénye városának fala,
valóban számtalan hitharcot vívott.

Sosem volt még ennyi győzelem a hitharcok során,
s nem volt sah, ki ennyi diadalt aratott volna.

Amikor a sah előtt meghódolt Rodosz,³²
Magyarország királya félni kezdett.

55. Rettegett az a sötétvallású király,
hogy [a sah] hozzá is elérkezik, s dolga lesz vele.

Gyűlésbe hívta a bégjeit,
s a tanácskozásnak utat nyitott.

Szólt: „Bégjeim! Most ne legyetek figyelmetlenek,
hamarosan ránk kerül majd a sor.”

A bégek rossz gondolatokat tápláltak,
s azt mondták: „Össze kell gyűjteni a sereget,

mert egy nap még meg fog minket támadni,
fejünk fölött tüzes csillagokat gyújt.”

60. Összegyűltek a frenkek,³³ a ciprusiak, az oroszok,
s azt mondták: „Ej, Magyarország királya!

Követeljük tőle [Szülejmántól] Rodosz várát,
ha adja jó, ha nem, fellázadunk ellene!”

Amikor a sah, a győzelem s a diadal atyjának parancsnoka
hírt kapott a király készülődéséről,

s megtudta a hitetlenek gyülekezését,
maga köré gyűjtötte Mohamed népét.

32 Rodoszt hosszú ostrom után 1522. dec. 21-én adták fel a johannita lovagok.

33 Frenk: frank, azaz francia, tágabb értelemben: nyugat-európai.

A hitharcos sah jóindulatot mutat a muszlim sereg felé

Az iszlám sahja, a világ Szülejmánja
e hírektől azonnal felbuzdult,

65. egyszer csak felkiáltott: „hej”,
s kiáltásától elnémult az égzengés is.

Mohamed csodája által mondta: „Hej,
a király koronájára hívjunk szélrohamot!”

E Szülejmán sahnak volt egy közeli társa, ej, hatalmas,
a boldogság birtokosa, a szerencse kegyeltje.

A legnagyobb Ászáf, neve Ibrahim,
Platón volt ő, Ferídún [hozzá képest] kicsoda?³⁴

A Holdnak ünnepet rendez, törvényt szab,
forogván még az égbolt is a barátja.

70. Az Oszmán-ház palotájába oly bőkezű
nem jött még, mint ő.

Rúm sahnának ő volt a nagyvezírje,
az idő tette őt ennyire bölccsé.

Bölcs ítéletével ama hozzáértő
József volt, s nem egy filozófus.³⁵

A padisah azonnal azt parancsolta neki:
„Oszd szét a kincseket, boruljon le sok szpáhi,

tengeróceánom vessen hullámokat,
s hullámának a világ örvendezzen!

75. Mindenki lássa hasznát, ki tűzzel van tele,
haljon meg, ha ráesik a vashegy!”

34 Ibrahimot 1523 júniusában nevezte ki a szultán nagyvezírré. Ászáf a muszlim költészetben Salamon legbölcsebb hadvezére – s így a hadvezérek mintaképe. Platónt (Eflátúnt) a muszlimok is nagy tiszteletben tartották bölcsességéért. Ferídún a legendás perzsa királyok egyike.

35 A bibliai Józsefről van szó, aki az álomfejtésben jeleskedett. Behári ezzel az isteni adományként megnyilvánuló bölcsességet állítja szembe a „filozófusok” által képviselt tanult tudással.

A sah parancsára, ej, hírneves,
számolatlanul nyíltak meg a kincstárok.

A hajnal lett a sereg bahsisa:
a csillag akcse,³⁶ a napsugár arany.

Ászáf megértette Szülejmán szavát,
szokás szerint elrendezte a Hold csillagait.

Tudták, hogy Magyarországra fog hadat vezetni
Szülejmán, a győzelem s a diadal atyja.

80. A sah küszöbén megszólaltak a harci hangszerek,
részeg és mámoros lett e szűk égkerék[en mindenki].

Ünnep volt ez, melyet a férfiaknak rendeztek,
s gyászünnep ez a gyáváknak.

Az elme félelmét elhagyták a férfiak,
a gyávák pedig láb és fej nélküliek lettek.³⁷

Az ég dördülése hatalmas hanggal
bejárta az eget, s játszott e hangszerrel.

A harcosok annyira megmámorosodtak, hogy
álmukban is az ellenséggel hadakoztak.

85. A teljességre törekedve fegyverkeztek,
semmi sem hiányzott már – béke veletek!

Amikor teljessé lett minden lovon a páncél,
remegni kezdett a hegynyi acél.

Mindenfelé megverték a harci dobokat,
s a katonák szépen sorban kivonultak a mezőre.

A győzelemvadászó sereg bemutatása

Egy hajnalon kelet és nyugat bajnoka
fegyvert ragadott, hogy vért ontson:

36 Akcse: kisebb értékű, ezüstből készült török váltópénz.

37 Török szófordulat, jelentése: nem maradt semmijük.

vörös pajzsot vett magához,
kék-arany brokát ruhát borított vállára,

90. sárga atlaszból készült a díszítése,
ezüst kezébe arany kardot fogott.

India³⁸ sahja volt, az ég lovára ült,
a fekete ég-bivaly félreállt.

Indiai karddal az erőskezű hajnal
Zanzibár égövét rabbá tette.

Dárius³⁹ birodalmának Hümá-madarával⁴⁰
az égre röppent arany tollforgóval.

Kelet bástyáján megszületett a Nap,
a fény megtöltötte a világot, s félrevonta a függönyt.

95. Tavaszra fordult az idő,
a fülemüle dalolt a rózsának.

A kertek a sereget szimbolizálták:
a folyók voltak a fényes kardok,

a víz szívvel-lélekkel portyázott,
áradva folyt, s a kövekkel csatázott.

A szezám elrendezte leveleit: kardok és bárdok.
Minden rózsza pajzsot tartott a kert fölé.

A felhők vizet adtak a szezám kardjának,
a bimbóról nyílhegyek hullottak a rózsáskertbe.

100. A tulipánok a billoggal, a rózsák a kerttel [együtt]
harcba szálltak a folyóval egyetemben.

Hajnalban Ászáf bemutatta seregét,
s mint a rózsaaágy, friss harmatot ivott.

38 India jelen esetben a Kelet szimbóluma, már csak azért is, mert a hindukkal bőrszínük miatt a sötét dolgokat – jelen esetben az éjszakát – szokás megjeleníteni.

39 Dárá (Dárius): a Sahnáme révén a muszlim mitológiában is közismert akhaimenida uralkodó.

40 Hümá-madár: a muszlim mitológia szerencsét hozó madara.

A ciprusok felemelt lándzsával a kézben
könyörögtek, hogy lelkeket vehessenek el.

A bajnokok „Já Hú” kiáltással⁴¹
az ég kupáját kiitták reménykedve.

Mint a Hold, a játékkal megsokasodtak,
azon a napon helytelenkedtek, szórakoztak.

105. Az égboltot tűzre tették,
kerek serpenyő volt az égbolt és a csillagok.

A kupába sárga ópiumot tettek,
mintha a csillagokkal forogna a hét égbolt.

Összegyűltek aznap a hold és a csillagok:
Róm szultánjának az udvara olyan volt, mint az égbolt.

A harc kedvéért mindannyian páncélinget öltöttek,
az önkívület harcterén részegek lettek.

Amerre sétált, a sah rózsakertje
felvidult, s azt mondta: bravó!

110. Ibrahim pasa volt a nagyvezír,
a szerencse eme kapujában segítő.

Azt mondta neki a sah: „Ej, te bölcs,
ó, igen, Platón és Feridún varázslatú!

Szerencsés palotámban állandó legyél,
Dárius tanácsával e korhoz illő legyél!

Élvezd a jótéteményeket kapumban éjjel és nappal,
szegények és gazdagok céljának beteljesítője!

Mindenféle színnel, kínai rajzolattal,
törvénnyel díszítettük fel Róm országát.

41 Gyakori fohászkodás: „Hej, Ő [Isten]!”

A szultán népének indulása a magyarországi hitharcba

115. Hajnalban a Kaf [hegy] csúcsára a Nap,
kítűzte zászlaját, hogy a világnak megmutassa.

A sah számára arany csúcsú zászló a Nap,
mikor felemelkedik, a zsarnok sötétség távozik.

Mohamed fénye ma a Nap Szülejmán [szultán] felett
a Nap szúra kedvéért.⁴²

Mivel a Nap fénye mindenre hullik,
sárga lett az ég, [mely] nem teszi lábát a földre.⁴³

A Nap gyors lova sebesen
a sahhal nyugat országába sietett,

120. mivel e kor Salamonja székvárosából
a nyugati végekre indult.

Isztambul városának keletjéről
útra kelt nyugat országába, mint a Nap.

Haragudott Magyarország királyára,
megindította seregét, a harcra vágyakozott.

Az oroszlán csillagkép karmát belevágta a Holdba,
a fekete éjszaka a fület kínozza.

Azaz pályáján az égi csillagok vezetőjének
álmát így módon elvette, [s annak] szeme nem alhatott.

125. Röviden: a csillag-sokaságú katonák
szeméből végül kiment az álom.

Meg ne álljon, ne pihenjen az ég kereke, se éjjel, se nappal,
e sah öre-éjjeliőre legyen a Hold és a Nap!

A padisah gyors lovára pattant,
hogy sebesen az indulás helyére érjen.

42 A sor romlott, legalább egy szótag hiányzik belőle. A Nap a Korán 91. szúrája.

43 Azaz: nem szennyeződik be.

Elrendezték a levegőben szárnyukat, tollukat,
tették, ahogy tették útjukat, utazásukat:

az iszlám sólymai szárnyukat kitárták,
s a hitetlenek országának határán átrepültek.

130. Minden angyal egy-egy futár szárnya lett,
a láb és a szárny ily módon lépte át az országokat.

A forrongó sereg, mint az Elburz hegye:
kezükben arab kard és buzogány.

A sereg elérkezett a Dráva vizéhez,
félelmetesen tekintettek arcának színére.

E látványtól hogy futott a víz:
fel akart kelni, de mindig visszaesett.

Beleléptek a vízbe, lelküktől megváltak,
a tiszta vitézek itt is, ott is átkeltek.

135. A sah megérkezett Magyarország földjére,
s azt a tengernyi sereg áradásának adta át.

Magyarország határa volt az a hely,
várak voltak ott, éghez, és nem földhöz hasonlatosak.

Ezek közül Ilok volt a legjelesebb,
hatalmas fala volt ez a hitetleneknek.

Gyorsan hátat fordítottak aljának a vadállatok,
tetejéhez egyetlen madár sem tudott felrepülni.

Belsejébe nem hullott napsugár,
kövét nem érintette a hit fénye.

140. Hatalmas, égisz erő bástyái voltak,
felettük nem megy át soha a Nap.

Tíz vár volt ott, a hely neve Ilok,
bástyái az egeknek adtak helyet.

A világ ura Ibrahim pasának
azt mondta: „Gyere, ej, az idők forgásának Ászáfja!

E várak most ellenségeim lettek,
menj rájuk, a hódítás terhe az enyém.

Zarbzeneket⁴⁴ állíts, s a harc égi labdáit,
követ hullass a fejükre a magasból.

145. Fogd a sereget, oda menj, meg ne állj,
a harc kezdete ez, foglald el [a várat]!

Kegyetlenül lepd meg a király kan-ökreit,
ha beveszed, attól a perctől kezdve nem törődünk a holnappal.

Szerencsével foglaljuk el azt, ej, jó sorsú,
s ha elfoglaljuk, akkor az eget tesszük trónná.

A tenger árját indítsd oda,
ha azok a feketearcúak látják, döbbenjenek meg.”

Ászáf a sah parancsa szerint megindult,
s a tenger árával mozgásba lendült,

150. az ár ama vár felé folyt,
tengeróceán volt, szétterjedt mindenfelé.

Mint egy-egy vízcsepp, olyanoknak tűntek a várak,
melyeket elborított a végtelen tenger.

A várak a hadak közt türelmesen
úgy maradtak ott a tenger közepén, mint a buborékok.

Mindegyik ágyú és zarbzen ontotta a golyót,
olyannyira, hogy a vár népe asszonnyá változott [a félelemtől].

Az ágyúk tüzet szóró sóhajtása és lőpora
fejükre szórta az égről a csillagokat.

155. A sah útmutatásával a gondos vezír
– megbecsült és [jó] rokonságának örvendő vezír –

nem is tudom, mit tett azokkal a várakkal.
Jó történetet, ritka dolgot varázsolt:

44 Zarbzen (zarbuzán): török ostromágyú.

egyet megcsapott az ágyú hímelefántjával,
mást megsimított édes nyelvével,

egyet dörgő villámmal vetett alá,
mást szóval és köteléssel verembe csalt.

Bevette azt a tíz iloki várat,
azután Szülejmán sah felé vette útját.

160. Talán boldog és elégedett lesz e győzelemmel:
Ászáf hajnalban megcsókolta a sah kezét,

s szólt: „A szerencse gyermeke megszületett, mint a Nap,
mint végzetük, bevettem a várakat.

Mi, szolgák sietősen erőlködtünk,
[de] a kapuk a te szerencséd révén foglaltattak el, sah.

Kezedbe került Magyarország kulcsa,
a király legyőzetett, és Ciprus meg Rúszt.”

A boldog sah bőséges áldást mondott,
a tiszta Ászáfnak emlékezetes dicséretet mondott.

165. Vállára a győzelem díszköntösét borította,
s útitársául tanácsait adta.

Férfi kell, hogy sokféle erényt mutasson,
puha szájából is kemény a tiltás.

A király hírt kap a muszlim sereg érkezéséről

Amikor a balsorsú király meghallotta,
hogy az iloki várakat elfoglalta Róm sahja,

azt mondta: „Gyorsan szálljatok vele szembe,
ha ő áradat, én gátló hegy leszek!

Szálljatok szembe, harcoljatok, küzdjete!'
Vagy visszaveszem váraim, vagy odaadom fejemet!”

170. Ezen álmokképpel küldte el bégjeit,
haraggal élezte kardját és handzsárját.

A király és sok százezer embere
mind páncélinges fenséges tűz.

A hegy és a síkság mind páncélba öltözött,
hogy kiigyák a tengert, az eget tették kupává.

Szájukban hitetlen csúfnevek,
a hit megmutatóit szidalmazták, pocskondiázták.

Katonáik sokaságában bizakodtak,
a hitetlenségre büszkék voltak, nem hittek.

175. Keresztülmentek az út állomásain,
az ego és Iblisz⁴⁵ volt a kalauzuk.

Nem ültek egy helyen két napig,
Folyamatosan haladtak, nem álltak meg.

Ötvenezer puskás gyalogjuk volt,
[kik] az [égi] diszkosz csillagaira lőttek célba.

Tizenkétezer ágyú a szekerével,
forróbbak voltak a tűznél a tenger [sokaságú had] mellett.

Gyors iramban a sátán serege
– ár és tűz – arra a helyre igyekezett.

180. Végül Mohács mezején táboroztak le,
a tenger közepén hullámok emelkedtek.

Találkoztak egymással az előörsök,
dobok és üstdobok kiáltása hallatszott [mindenfelé].

A király harcba bocsátkozik a muszlim sereggel

Hajnalban a Nap kivonta tokjából kardját,
az ég kínai pajzsot⁴⁶ vett a hátára.

45 A muszlim mitológia Sátánja, aki azonban jóval kisebb erejű, mint a keresztény elképzelések szerinti.

46 A kínai pajzs a keleten felkelő nap szimbóluma.

Az ég aranyos nyereggel vezette lovát,
az előrs porában sietett előre.

Felkelt a Nap Kelet csúcsain,
a Nyugat kútjába esett az éjjel négere.

185. Amikor a Nap levegőbe dobta labdáját,
a puskákból villám és hullócsillag csapott ki.

A nap fényével megtelt Kelet és Nyugat,
a világ Kaf hegyétől Kaf hegyéig a háború területe lett.

A világot elborították az ágyúk villámai, számtalanul,
azt gondolnád, hogy ama mező tüzes kemence lett.

Hány ezer elefánt nagyságú ágyú volt ott,
sárkány formájúak, olyanok voltak, mint a kígyók.

Az ágyúk hímelefántként harcoltak,
hangot bocsátott ki az egyik, hogy a másiknak szóljon.

190. Az ágyúfüst fekete és szürke kátrány volt,
az ég felé végtelen füstöt árasztott.

A puskák lövedéke sűrű eső volt,
az úton szemben csillogtak a nyilak.

Az ég és a föld közét belepte a gőz,
e kettő között a Nap és a Hold csak panaszkodott.

Mennyi ágyút és puskát lőttek ki?
A villám és a füst az égzengéshez csatlakozott.

A vér áradásától a világ vörös tengerré változott,
a földnek és a víznek arcszínt adott.

195. A Duna vize felé folyt a harc,
a fejek, mikor a folyamra értek, olyanok voltak, mint a buborékok.

A kardok [keltette] folyamból aznap
a világ Nyugatját elárasztotta a vér.

Megrendezte ünnepét, s nem tágitott az ítélet,
minden lélek elégedett volt ezzel.

Körbejárt a pohárnok, a kupa karddá lett,
egy cseppjétől az ifjak gyerekekké változtak.

A vörösbortól megrészegedtek a nyelvek,
az okos fejekben álmosan remegtek,

200. a mulatságot forróvá tették, itták a bort,
majd részegen és összetörten egy sarokba zuhantak.

A bor keserősége a szív kupájában a vér volt,
a friss meze⁴⁷ ezen az ünnepen a lélek volt.

Nem csaltak, nem ármánykodtak egymás ellen,
csak a tulipán pirult azon a pusztán.

Isztambul sahjának minden harcosa
a hitetlenekre rontott, jobbra és balra.

A harcosok horoszkópjában feljött a Nap,
a jótett nélküli király sötétségben maradt.

205. Mivel Mohamed sírja felől fújt a szél,
a harcosokat boldoggá tette e győzelem.

S akkor hangos gülbenk⁴⁸ kiáltással
a földbe taposták őket [az ellenséget] azon a napon.

A harcosok megsarkantyúzták gyors lovaikat,
s széleseben az égről levágtattak.

Az átkozott király seregét megverték,
karddal fejeket vágtak, s gyorsan felakasztották azokat.⁴⁹

A mohácsi mező a vértől tengerré változott,
a fejek voltak a buborékok, vess vele számat!

210. Toronyba rakatta a sah az emberfejeket,
mint amikor összeillesztik a köveket.

47 Török előétel, többnyire magvakból áll.

48 Fennhangon elmondott ima, fohász.

49 A török harcosok a levágott fejeket trófeaként magukkal vitték a nyeregkapára akasztva, már csak azért is, mert a harc után jutalmat kaptak értük. A fejszedésről: *B. Szabó J.*: A mohácsi csata. I. m. 175–176.

Magasságát tekintve az éggel volt egy,
ez pedig az égbolthoz volt hasonló.

Ha alkalom adódott, véres harcokat vívtak,
a Nap elhomályosodott a szomjas kupában.

A szabó boltjába ment az idő,
összehajtott vörös vászon volt az ég.

Forró volt az Örökkévalóság Urának bazárja,
a végítélet és a végzet pedig szabó lett.

215. A mérőpálca a lándzsa, a tű a nyíl, a szabóolló a kard,
a vászon volt az ember, a szorító a csata.

A pogányok seregét elpusztították,
a nemtelen király megveretett.

Elfutott, öröm nélkül maradt a gonosz király,
s felemelkedett, mint a Nap a tiszta sah.

Amikor a rosszsorsú király serege megveretett,
Rúm sahja elindult Budára.

A királynak e város volt a székhelye,
világa a király világa volt.

220. Éjjel-nappal nyomult előre a sah,
amikor útját Buda városa felé vette.

Látta, hogy egy magas és erős város ez,
Napja miatt panaszkodtak az egek.

A város belseje bálványokkal teli,
akárhová nézel, [mindenhol] szép szobrok.

Ha indigókék kő volna az ég alsó része,
akkor Buda vára aranyos jel.

Oszlop nélküli égbolt volt a vára,
az ég számára oszlop volt a tornya.

225. Amikor Buda városát elfoglalta [a sah]
e kaszídét mondtam gondtalanul:

Kaszíde

Ej, jelenkor Hüsrevje, az Oszmán-ház szultánja,
szolgálatodban örök a szerencse, kapudban szilárd az idők [kereke].

Ha palotád fölé jönne, s ott forogna a hatalmas égkerék,
kemény szeledtől egyetlen sietős[en távozó] felhő lenne.

Buda városát az idő fal nélkülivé tette ezért,
a rossz sors csillagát vetette a király bástyájára a balsors.

Az egeket a villámok kardja s a mennydörgés szava töltötte be,
mióta a szárazföldi úton nyeregbe szálltál, te, Szülejmán.

230. A szél valóban az egekbe emelte Szülejmán trónusát,⁵⁰
s a tenger vizének színén [pedig] számos hajódat hajtott.

Bár Iszkender nehéz dolgot hajtott végre, amikor megnyitotta a tengert,
te a földből hegyet raktál, s könnyedén mozgattad a szárazföldön.

Rodosz várában és Buda templomában
fényességed lett a Hold számára a hit és a vallás tükre.

A hét éggel egy magas Buda tornyának a csúcsa,
az Utolsó Ítélet szelével, íme, leszakította a vízözön ágyúgolyója.

A trombita megfúvásakor⁵¹ a bégek a sírgödörben felriadnak,
[ám] az Utolsó Ítélet földrengésekor [is] e győzelmet csodálják.

235. Amikor az Antikrisztus kivonja kardját egy dzsinn ellen,
Mohamed törvényéből nem maradt egyetlen oszlop sem.

Ki volna nagyobb nálad, ej, égtrónusú sah?
Legkisebb szolgád is Egyiptom égövének szultánja.

A világot szárazon és vízen nem vetted-e alá?
Trónusod az ég, parancs[od]on a Nap a pecsét.

Egy gyarló szolgád, ej, világ padisahja,
elfoglalta Hind és Szind égövét, s Kirmánt.

50 A muszlim mitológia szerint Szülejmán próféta repülő trónuson közlekedett.

51 A Végítélet kezdetét az jelzi, hogy Iszráfil háromszor belefúj trombitájába.

Megrengette a Kaf hegyét – reszkettek az egek –
az ágyú, a puska, a bajok kiáltása, a nyilak esője.

240. Sólyomhoz hasonlatos ágyúd csőréből úgy fél
a lehajtott fejű ellenség, mint az égen forgolódnó [kis] madár.

Minden győzelmes zászlód a szunna⁵² kertjének fényes ciprusa,
hogy nevetett árnyékában, s boldog volt minden muszlim!

Hajóid – a félelmetes félholdak – elfoglalták a tengereket,
ezért minden hajnalon körbejárt a véres kupa.

Ó, sah! Núsínreván⁵³ a te igazságosságod idején
az elnyomatás temetőjében maradt, mint a romon ülő madár.

Nincs elég erő a sah dicséretére, ej, Behárí!
Ki olyan, mint a tenger, annak nincs vége, határa.

245. Nyelvemen a hűséges hajnali ima mindig ez:
életének Napja fényeskedjék a világban!

Mohamed törvényének alapja megérkezett, legyen szilárd
a Végítélet órájáig, ó, Uram, a Korán szerelmére!

Rúm sahja győzelmet arat és elfoglalja a budai trónt

A vitéz bégek, mikor e győzelmet látták,
eljöttek, s a dívánban megálltak.

„Rodosz vára, Ciprus és Oroszország,
– mondták – elfoglaltatott Magyarország trónja.”

A hatalmas bégek arcukat a földhöz érintették aznap,
s azt mondták: „Áldott legyen Buda bevétele!”

250. A harcmező tölgyei, a csata oroszlánjai,
a vitézség ünnepének harcosai

⁵² A prófétai hagyomány.

⁵³ Hoszrau Anúsírván perzsa uralkodó a muszlimok szemében is az igazságosság jelképe volt.

sokat, bőven és pompásan beszéltek,
s a sah előtt vitéz módra dicsekedtek.

A vallás sahja megnyitotta a jótétemények kapuját,
s legkisebb szolgájának is Kína csodáját adta.

A világ ura Ibrahim pasának
azt mondta: „Ej, minden idők legnagyobb vezírje!

Ej, a vitézség mezejének bátor [harcosa],
az iszlám erdejének párduca, hímoroszlánja!

255. Győzelmem igazi hajnala vagy mindenfelé,
birodalmamban az idők végezetéig légy nemes!”

Fejére tett egy arany tollforgót,
annak fényétől csillogott a Nap s a Hold.

A bátorság tollforgója volt ez,
szerencséje orcáján ez volt a tugra.⁵⁴

A Nap vággyal teli arany madara
e Hümá-madár által érte el vágyait.

Amikor megtudták, hogy a királyt megverték,
minden budai előkelő összegyűlt.

260. Kezükbe vették a város kulcsait,
s ilyen módon fordították arcukat a rózsák felé.

Mellkasukra halotti leplet öltöttek,
s testüket-lelküket veszítve⁵⁵ a sah elé mentek.

Hosszasan reszkettek és jajgattak,
s azt mondták: „Kegyelmezz, ej, világ sahja!”

Mennyi gyöngyöt szórtak a földre!
A kavicsnak volt értéke, az ékkőnek már nem.

Az irigységtől kelet és nyugat Napja
a fekete földre szórta a vörös rubinokat.

54 Tugra: szultáni aláírás.

55 Azaz: nagy félelemmel.

265. A keresztények közül egy ember, tíz, sok százezer vette nyakába az adózás terhét.

A tévedés népe a földhöz érintette arcát,
s a sahtól atyai kegyet kértek.

Látta a sah azt a bánattól könnyező népet,
végül csodát tett, s közbenjárt értük.

A panaszt elvágta, s mindet szabaddá tette,
kegyelmével boldoggá tette őket.

Mivel győzelmet és diadalt aratott a sah,
a hódítás után székhelye felé indult.

270. A harcosok, e hímoroszlánok úgy hajtották a rabok nyáját, mint a farkasok.

Volt egy vitéz, Korkudnak hívták,
aki a sah küszöbén volt éjjel és nappal.⁵⁶

Szülejmán sah búbosbankája⁵⁷ volt,
Allah útjának sólyma volt.

Hírneves csávusa volt ő a seregnek,
általa lettek elhíresztelve a szavak.

Megírták e történet folyását,
s neki adták a jó hírt tudató levelet.

275. A muszlimok a bánattól szomorkodtak,
mert úgy vélték, a vallás sahja alávettetett.

A győzelemmel e Korkud nevű oroszlánt
a városokban és a tartományokban kedvesen fogadták.

Az a hímoroszlán először futárokkal
mindenfelé elküldte a hírt.

⁵⁶ A küszöbön vagy az ajtóban való tartózkodás a szolgálatkészséget fejezi ki.

⁵⁷ A muszlim mitológia szerint a búbosbanka (*hüdhüd*) Bölcs Salamon – azaz Szülejmán próféta – kedvelt madara volt. Többek között ő hozott hírt az uralkodónak Belkísről, Sába királynőjéről. A történet a Koránban is szerepel: 27:20–28.

Közismertté tette a magyarországi híreket,
világosan elmondta a harc titkait.

Amikor a muszlimok hallották ezt, ej, jó természetű,
e győzelemtől mily boldogok lettek!

280. Felékesült a világ, mint a nyolc mennyország,
rózsaként nevetett újra a forgandó idő.

A bégek, akik a jó hírt tudató levelet olvasták,
[Korkud] vállára aranyos köntöst terítettek.

A város, melynek Konstantinápoly a neve,
s az ég a fala, a föld az alapja

– emelt falak, világot díszítő kertek –
belseje ciprusokkal és friss rózsákkal tele.

Nem okoz örömet ismerni tengerét,
Ha nem ismered a várost, mely partján áll.

285. E győzelemmel a világ ura
székvárosába boldogan visszatért.

Allah! Róm sahja dicső legyen,
bárhányszor forduljanak meg az ég és a csillagok.

Birodalma idején Mohamed törvénye
folyamatosan megvalósuló esemény.

Magyarország történetét teljessé tettük,
a történetet hallotta nemes és nemtelen.

Én egy részletes történetet írtam,
ima ez, melyet sebesen olvastam.

290. Most erről beszél nemtelen és nemes,
ha én is elmondom, mit tesz az, ej, kellemes tulajdonú?

Munkámból a bátorság érthető meg,
az alkalom világának padisahja.

Ki vagyok én, hogy a világ sahjára emlékezzek,
vagy hogy az ő dicséretére kísérletet tegyek?

Tudom, hogy Salamon kedvelte a hangyát.
 Én is hangya vagyok, tehetségemhez képest szóltam.⁵⁸

A föld hangyája vagyok, gabonaszemet keresek,
 ha a föld felé fordulva haladok, nem találom meg a Napkorongot.

295. A földön a búzaszemeket keresem,
 ne gondold, hogy az égbolt magtárára vágyakozom.

Némelyik hangya a földi vetésétől elmegy,
 s az égi ezüst szemeket látva felrepül.

Szeme a Hold fényétől kinyílik,
 s meg akarja szerezni az égbolt csillagait.

A madarak látják a szándékát,
 ahogy röpködven egyenként összeszedi őket.

Én nem tartozom e légi hangyákhoz, nem repülök,
 saját földi vetésemtől nem megyek el.

300. A világ népével az Isten bőkezű:
 a lelket adó Isten kenyeret is ad.

Ha lelket adott, miért ne adna kenyeret?
 Csak annak nem ad, aki nem adná vissza a lelkét.

Ha [...] kenyeret és levest,
 A népet megteremtette, nincsen párja.

Ádám fia vagyok, a nyolc mennyország az enyém,
 [mégis] a gabonáért elhagytam lakhelyem.

A mennyországot búzáért adta oda [Ádám] atyám.
 Fiú vagyok, s én talán árpáért is adnám.

305. A világot adtam oda az egy Istennek adóba,
 vegye el lelkemet, csak osztályrészemet adja oda.

58 A muszlimok Szülejmán prófétájáról – a bibliai Bölcs Salamonról – és a hangyáról több történet is közzismert. Az egyik a Koránban is szerepel (27:17–19.): „Összegyülekeztek Salamonnak az ő csapatai: dzsinnekből, emberekből és madarakból, és sorbaállítottak. Amikor végül elérkeztek a hangyák völgyébe, egy hangya azt mondta: »Ti hangyák! Menjetek be bolyaitokba, nehogy Salamon és csapatai széttapossanak benneteket, anélkül, hogy észrevennének!« Mosolyra fakadva

BALÁZS SUDÁR
THE BOOK OF DOOM
OTTOMAN EPIC ABOUT THE BATTLE OF MOHÁCS

The Battle of Mohács in 1526, which proved to be decisive concerning the fate of Central Europe for a long time, was commemorated by numerous Turkish authors, with a significant number of these works being published as well. Some of these works, however, can still only be read in manuscript, like the hereby published work of Behârî, titled: *Fethnâme-i gazâ-ı Ungurus*. The chronicle consists of 305 couplets and was written in *mesnevî* form, following the rules of divan-poetry. The author states on one occasion that part of his work was written in Buda, during the campaign of 1526. This statement seems to be confirmed by the significant elaboration of certain minor details as well as by the fact that he is not aware of the king's death who, in fact, died in the Battle of Mohács. The story itself is nevertheless fraught with several contradictions and inaccuracies: according to the author, for example, the Ottoman forces took the fortress of Ilok under siege after crossing the River Dráva. The text of the manuscript contains corrections in different places; moreover several incoherences occur concerning for example the titles of the chapters. Based on these features it is conceivable that the manuscript N°. 5345, by Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut of Istanbul, entails only a text under formation, instead of a complete, finished work.

[Salamon] elnevette magát szava [hallatán] és azt mondta: »[...] adj nekem bebocsátást a te kegyelmed révén igaz szolgálid közé!«” Egy másik történet szerint Szülejmán megkérdezte a hangyát, hogy az mennyit eszik egy évben. „Egy búzaszemet” – érkezett a válasz, mire a próféta egy szem búza társaságában bezárta a hangyát egy üvegbe. Egy év múlva látta, hogy csak a szem fele fogyott el. Kérdésére a hangya így felelt: „Eddig Isten viselte a gondomat, s mivel megbíztam benne, nyugodtan megehettem egy búzaszemet. Most azonban egy emberre volt bízva az életem, s félttem, elfelejtesz.” Az, hogy a költő magát hangyához, a dicsért személyt Szülejmán prófétához hasonlítja, nem ritkaság, így tett pl. a 16. században Nevî is.

HORVÁTH RICHÁRD

A magyar középkorkutatás hiányzó segédkönyvei – Hunyadi Mátyás uralkodói itineráriumának példáján¹

I.

Ha körbetekintünk Magyarországon szűkebb vagy tágabb régiójában, hamarjában megállapíthatjuk, hogy az ezredfordulót megelőző és az azt követő évtizedekben az uralkodói itineráriumok készítése Európa-szerte elavult dolognak számít a középkorkutatásban. Miért? No, nem az érdeklődés hiánya miatt, mert az minden országban folyamatos az uralkodók és családjaik iránt, hanem azért, mert angolszász és német területeken már régen elkészültek ezek. Olyannyira, hogy sok helyütt már közel évszázados kiadványokról lévén szó, ezeknek a kiadványoknak hasonló kiadásait használja a nemzeti kutatás.² Használják, mert a középkor évszázadaiban az uralkodó és a hatalom viszonya oly szorosan kapcsolódott össze, hogy annak vizsgálatához elengedhetetlen segédeszközt jelentenek, míg az új- és a modern kor kutatásában jelentőségük lényegesen csekélyebb. Ha az újabb irodalomban keres az érdeklődő efféléket, akkor főleg az alábbi területeken találkozhat velük: rezidenciakutatás (elsősorban Németországban),³ kormányzattörténet, igazgatástörténet,⁴ s egyre ritkulóan az életrajzok függelékeiben.⁵ Ami magyar szemmel furcsának tűnhet: hagyományos értelemben vett politikatörténeti feldolgozásokhoz meglehetősen

1 A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 2010. márc. 16-án megrendezett műhelykonferencia bevezető előadásának szerkesztett, jegyzetelt szövege. Az alább erősen vázlatosan előadottak bővebb és forrásokkal alátámasztott változata a szerző alábbi munkájában lesz hozzáférhető: *Horváth Richárd: Itineraria regum et reginarum Regni Hungariae. II. Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. Bp. 2010. (Kézirat, sajtó alatt). – A dolgozat elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00076/05. sz.) támogatta.

2 Újabban ld. *Henry Gough: Itinerary of King Edward the First: throughout his reign, A. D. 1272–1307. I–II*. London, 1900. (Reprint: London, 2007.)

3 Összefoglalóan ld. *Jan Hirschbiegel: Fürstliche Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein Projekt der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*. (<http://www.ahf-muenchen.de/Forschungsberichte/> – A tanulmány a „Jahrbuch 2001” c. alatt érhető el. – Letöltés: 2009. aug. 13.)

4 *Ellen Widder: Itinerar und Politik. Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen*. Köln–Weimar–Wien, 1993. (Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 10.)

5 Magyar vonatkozásai miatt jó példa: *Jörg K. Hoensch: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*. München, 1996. Vázlatos itinerárium: 622–629., térképekkel.

ritkán használnak fel manapság itineráriumokat, meg aztán ilyesfajta összefoglalások ugyancsak ritkábbak tőlünk nyugatra. Még leginkább a hadtörténet területén tartja állásait e metódus.

Adódik a kérdés: manapság tehát évtizedekkel Európától lemaradva kullogunk? Remélem, elfogadják tőlem előlegezett válaszként, hogy egyáltalán nem, legfeljebb csak részben. Mert bizony, nálunk aligha fognak készülni olyan rezidencia-adattárak és monográfia-sorozatok, amilyeneket például a német kutatás épp most publikál nagy számban.⁶ Ám nem azért, mert Magyarországon ne lenne erre alkalmas szakembergárda, hanem amiatt, mert egészen egyszerűen az ehhez feltétlenül szükséges forrásaink hiányoznak. Nincsenek vagy alig vannak királyi misszilisok (és most legkevesbé a sokszor nehezen datálható és bizonytalan információk garmadáját jelentő diplomáciai levelekre gondolok), nincsenek, illetőleg elenyésző számban maradtak fenn királyi számadások, nincsenek vagy alig publikusak városi krónikák, elbeszélő kútfők. Van azonban helyettük oklevélünk, nem is kevés, amikhez újabban remek számítógépes adatbázis is csatlakozik, könnyítendő a kutatást.⁷ Utóbbi elkészülte különös hangsúlyt érdemel, mert annak előtte az uralkodói itineráriumok magyarországi összeállítása szinte lehetetlen feladatnak látszott – innen ered, hogy lemaradásunk ebből a szempontból nehezen számonkérhető. Összességében tehát, ha ezt a nyugati és hazai források „szerkezete” közti markáns különbséget nem vagyunk hajlandóak tudomásul venni, alighanem egész életünkre „lemaradásban” érezhetjük magunkat, bárkivel és bármikor is vetjük össze a magunk vagy korunk munkáját.

Lehetőségünk van azonban – korlátozottan – források előállítására. Persze most nem középkori kancelláriai folyosók fordulóiban vagy szerzetesi cellák sötét zugaiban koholt irományokra gondolok, hanem forrásként is viselkedő segédletekre. Mert az itineráriumok, archontológiák, prozopográfiai-életrajzi összeállítások együttesen új kutatási területeket nyitnak meg a kétségtelenül egyoldalú, de a magyar középkori források fennmaradási viszonyaiból eredően szükségszerűen birtok- és politikatörténet központú, hazai kutatás előtt. Részben épp olyanokat, amilyeneket tőlünk nyugatabbra láthatunk. Ha pedig ezekhez a régészet is társul, egészen kecsegtető eredmények születhetnek, amire már példánk is akad.⁸ Ám ahhoz, hogy ezekre az alapokra építhessünk, feltétlenül biztosnak kell lennünk abban, hogy e mesterségesen létrehozott forrásaink hite-

6 Ld. a 3. jegyzetben említett munkát, valamint az egyes tartózkodási helyeken és az ott folyt kormányzati „események”, azaz adományozások kapcsolatára korai időszakon, a Karolingok és az Ottók korszakán bemutatva: *Heinz Quirin: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*. Stuttgart, 1985. 209–215. Ehelyütt is megköszönöm Tringli Istvánnak, hogy e munka térképekkel illusztrált, és az itineráriumok felhasználhatósága szempontjából fontos fejezetére felhívta a figyelmemet.

7 *Collectio Diplomatica Hungarica*. A Magyar Országos Levéltárban 1874–2008 között készült levéltári segédletek és oklevelek elektronikus feldolgozása (DL–DF 4.3.). Szerk. Rác György. Bp. 2008. (DVD-ROM).

8 Újabban Visegrád város történeti-régészeti-topográfiai monográfiája látott napvilágot, eddig egyedülként e témában. *Mészáros Orsolya: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza*. Visegrád, 2009.

lesek. Ha pedig adattárakról van szó, különösképpen világossá kell tenni, hogy ezek többsége utólagos történelmi spekuláció eredménye, így a megszerkesztésük folyamán tudatosan vagy sokszor tudattalanul megválasztott módszer a végeredményt és a későbbi felhasználhatóságot nagymértékben befolyásolja. Épp ezért a hazai középkori segédlet-kézikönyvek hiánya feletti további sajnálkozás helyett inkább egy nyúlfarknyi, de talán a szélesebb közönség számára sem érdektelen módszertani áttekintést kell nyújtanom.

II.

Kezdjük a legalapvetőbb dologgal: a felhasználható források körével. Amint már volt szó róla, Magyarországon, értve e fogalom alatt az egykori Magyar Királyságot, nincs kellő számú elbeszélő forrásunk: városi krónikánk, történetírói munkánk, lokális feljegyzéseink. Amink van, az közismert, de messze nem elegendő egy itinerárium alapos összeállításához, gondoljunk csak friss példaként E. Kovács Péter dolgozataira Zsigmond király itáliai utazásait és az itáliai városi levéltári anyagok kapcsolatát illetően.⁹ A helyzet tehát hosszas magyarázatot nem kíván. Csupán két szempont felvillantása lehet szükséges.

Megjegyzendő ugyanis, hogy időben előrefelé haladva a 14–15. században elbeszélő, városi kútfőink részletessége és főképp terjedelme (legyen elég csak Bonifi művére utalni) valamelyes mértékben növekszik, de ha a Magyar Királyság területén mozgó bármelyik középkori uralkodónk mozgását is vesszük górcső alá, e forráscsoport adatai édeskevesek egy mégoly vázlatos itinerárium összeállításához is.

Más a helyzet, ha a király átlépi a határt. Különösen, ha forrásokban bővelkedő nyugati irányba teszi ezt. Szerencsénkre Hunyadi Mátyás ezt gyakran megtette Csehország (pontosabban: Morvaország) és Ausztria felé. Ennek köszönhetően elbeszélő források itteni utazásait, az általa irányított hadmozdulatokat a magyarországiaknál lényegesen jobban dokumentálják. Bátran mondhatjuk, hogy Mátyás (ám ez alighanem igaz lehet más uralkodókra is, gondoljunk csak példának okáért Zsigmond császár és király itáliai útjaira) külföldi utazásait jobban nyomon tudjuk követni, mint az itthoniakat. A főntebb idézet példák nyomán ezt látjuk Zsigmondnál, s így van ez Mátyás esetében is.

Itineráriumunk legfőbb alapjául tehát maradnak az oklevelek, ha szeretjük ezt a tényt, ha nem. Hunyadi Mátyás 1458–1490 közötti uralkodása idejéből a nevében kiadott és ránk maradt efféle iratok száma meghaladja a tizenötezeret. Hatalmas szám, különösen, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a király uralkodása hozzávetőlegesen tizenkétezer napot ölel fel. Ebből a pusztán tényből kiindulva először azt hihetnénk, hogy mintegy „minden napra egy mese” módszerrel napi

⁹ E. Kovács Péter: „A Szent Koronára! Ez kedvemre telik.” Zsigmond császár Luccában. Századok 141(2007) 353–364.; Uő: Zsigmond császár Gubbióban. Actas 23(2008) 1. sz. 56–63.

több mint egy oklevél tájékoztat(hatna) bennünket tevékenységéről, és ami most még ennél is fontosabb: hollétéről.

Be kell vallanom, eleinte magam is ezt gondoltam. Csak a kutatás folyamán szembesültem a buktatókkal. Afelől régóta senkinek vagy legalábbis sokaknak nem lehet kétsége, hogy az egy napon kelt, de más keltezési hellyel rendelkező oklevelek problematikája megoldást igényel (igaz, jelennek meg még napjainkban is olyan itineráriumok – legutóbb például Romániában – ahol ez a közismert módszertani buktató több helyütt félrevezette a szerzőt),¹⁰ valamint Mátyás királyunk tucatnál is több, még ha egy időben sohasem létezett pecsétje sem volt ismeretlen eleddig a kutatás előtt.¹¹

Éppen ezért az első és legfontosabb feladat a lehető legteljesebb keltezési helyek–pecsétek–kancelláriai jegyzetek alkotta hármasság összeállítása volt. Az itinerárium szempontjából felhasználható és haszontalan információk rostálása csak ezután indulhatott meg. Nos, ez a munka hozta a legtöbb meglepetést, amiket rendkívül vázlatosan az alábbiakban foglalhatunk össze.

1. A király úgynevezett „bírói pecsét”-je alatt kelt sok ezer oklevél az uralkodói itinerárium szempontjából gyakorlatilag nem használható. Rendkívül korlátozott mértékben legfőljebb oly időszakban használható, amikor a pecsét székhelyének tekinthető Budára történő királyi érkezés pontos napja nem határozható meg. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy Mátyás és kísérete érkezését követően az „oklevéltermelés” mértéke is növekszik, tehát a hosszabb pangás után érzékelhető oklevélszám-növekedés a király Budára érkezésének lehet közvetett jele. Ami azonban számunkra a legfontosabb hozománya az itinerárium-kutatásnak, az a tény, hogy a személynök által vezetett és a bírói pecsét alatt okleveleket kibocsátó kancelláriai részleg a király személyes felügyelete nélkül működött. Bátran kimondható tehát, hogy a bírói pecsét alatt kelt oklevelek döntő többsége Mátyás távollétében, s ugyanilyen bizonyosan a király tudta nélkül kelt, amit ennyire határozottan még nem mondott ki a kutatás.¹²

10 A királyi pecsétek külön mozgása által jelentett nehézség bukkan föl az alábbi dolgozatban is: *Susana Andea*: Itinerariile Regilor în Transilvania Voievodală și în Comitatele Vestice și Nordice. In: *Transilvania (Sec. XIII–XVII). Studii istorice*. Coord. Susana Andea. București, 2005. 41. Pl. az 1391-es esztendő adatainál.

11 Hunyadi Mátyás királyi pecséthasználatairól máig az egyetlen összefoglalás: *Dr. Kumorovitz Bernát Lajos*: Mátyás király pecsétjei. Turul 46(1932) 5–19. A későbbi, vonatkozó munkák kivétel nélkül ezen a dolgozaton alapulnak.

12 Vö. „A kancellária tehát nagymértékben előtérbe jutott [ti. az 1470-es évektől – H. R.] s a belkormányzat bürokratikus jellege a XVI. század első negyedére nálunk is kifejlődött. Igen valószínű, hogy a kancellária az általa intézett ügyek egy részében nem is fordult a királyhoz vagy a tanácshoz, hanem bizonyos, általánosságban megadott elvek szerint – önállóan járt el. S így a titkárok relációjára kelt oklevelek egy részét is ilyeneknek tekinthetjük. Természetesen ezen ’önállóan’ intézett ügyek is a pecsételést ellenőrző főkancellár, illetve kancellár felügyelete alatt állottak.” *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. Turul 44(1930) 64. – „Az majdnem biztos, hogy [a személynök – H. R.] rutinügyekben adhatott a király nevében oklevél-kiállítási parancsot.” *Kubinyi András*: A Mátyás kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Bp. 1990. 84.

2. A titkospecsét – pontosabban a titkospecsétek, hiszen 1469-től, Mátyás cseh királlyá választásától fogva több ilyenről számolhatunk – 1464 után meglehetősen önállóságot mutatnak, de minden térbeli és időbeli rendszer nélkül. Vannak évek, amikor igencsak szorosnak mondható a király és a magyar titkospecsét kapcsolata,¹³ míg máskor ez nem így van. Annak okát, hogy ez miért ingadozik, persze jó eséllyel sejthetjük politikai, hatalomszervezési okokban, de csak mostantól, a mátyási itinerárium elkészültétől áll módunkban ezeket az időszakokat részleteiben megismerni és feltárni. S talán épp ennek eredményeképpen kaphatunk magyarázatot arra is, hogy miért szerepel a király gyűrűspecséte olykor (a mai kor számára leginkább „rendszeretlenül”) titkos gyűrűspecsétként az oklevelek záradékában. Minthogy legtöbbször a titkospecsét távollétében olvashatunk efféle záradékokat gyűrűspecséttel ellátott oklevelekben, így nehéz eltagadni annak gyanúját, hogy a gyűrűspecsét ezekben az esetekben a távol lévő titkospecsét egyenrangú pótlásaként szerepel. Ezen okleveleink kancelláriai jegyzetelése is – ha nem is kivétel nélküli, de markáns tendenciát mutatva – erre utal. A kérdést persze további pecsét- és kancelláriatörténeti kutatásokkal lenne érdemes vizsgálni.

Az eddig elmondottak azonban súlyos következményt jelentenek az itinerárium adat-alapjait illetően. Ha ugyanis a bírói és titkospecsétes oklevelek jelentős része fennakad képzeletbeli rostánkon, amellyel a király tartózkodási helye és a pecsétek kapcsolatát megvilágító okleveleinket „válogatjuk”, általuk közel tizennégyezer oklevél vész el adattárunk számára. Ennélfogva a biztosnak látszó itinerárium-pontok száma csekély marad. Vegyük ezeket sorra.

3. Az úgynevezett „kisebb” vagy „kiegészítő pecsét”-ek időszakos megjelenése hallatlanul fontos. Jelentőségük 1468–1473 között kiemelkedő, hiszen mindhárom ismert efféle pecsét feltűnésének módja és ideje a király személyes döntését tükrözi, így minden esetben elkísérik útjain, ha pedig Budán van, ott is kimutathatóak.¹⁴ Am ez, lett légyen szó bármilyen fontos pecsétcsoportról is, Mátyás uralkodásából csak hat esztendő érintő korszak.

4. Éppen emiatt kiemelten fontosak a gyűrűspecsétek, amelyekből ugyan öt is volt, de csak néhány száz oklevélben találhatunk ilyeneket. Feltűnésük az 1470-es évek egy részét és az uralkodás utolsó alig egy évtizedét leszámítva igencsak ritka. Sőt, az 1480-as években lehetőségünk adódik egyszerre két gyűrűspecsét párhuzamos létét is kimutatni, ami az itinerárium készítésében kockázatot jelentő elemek sorában újabbat jelent. A kései kíváncsi kutató szerencséje csupán annyi, hogy e két pecsét egymáshoz viszonyított hierarchikus kapcsolata könnyen meghatározható. Míg az egyikből csupán néhány, a másikkól soktucatnyi jól azonosítható lenyomat ismert.

5. Itineráriumunk minden kétséget kizáróan legbiztosabb elemei a *manu propria*k, azaz a király által saját kezűleg aláírt iratok. Igaz, ezekből még száz darab sincsen, de igencsak széles időbeli szórtságuk lehetővé teszi, hogy mintegy az itinerárium gerincéül szolgáljanak. Kétség velük szemben pillanatnyilag nem

13 Különösképpen áll ez az 1458–1464 közötti esztendőkre.

14 Feltűnéseiket és használati idejük legfrissebb kronológiai adatait ld. Horváth R.: i. m. passim.

merülhet föl, jelen ismereteink szerint nincs okunk abban kételkedni, hogy ezen okleveleinket ne Mátyás írta volna alá. Itinerárium-készítői szempontból legfőljebb azon merenghetünk el, hogy vajon azon a napon és ott történt-e mindez, amit az oklevél dátumsorában olvashatunk?

Ki kell mondani, hogy ez utóbbi három kisszámú forráscsoport képezi az itinerárium alapját-gerincét, ami mindent egybevéve sem jelent többet körülbelül 600–650 okleveles adatról. Ez az a váz, amin a további okleveles és főképp elbeszélő források által biztosított kiegészítő adatokat kell rögzítenünk. Látható tehát, hogy dacára a késői középkor viszonylagos forrásbőségének, a többé-kevésbé biztos adatok száma meglehetősen csekély.

Uralkodói itinerárium összeállításakor akadhatnak további segítséget jelentő fogások is, melyek több-kevesebb sikerrel alkalmazhatók: értelemszerűen uralkodónként és korszakonként érdemleges eltérésekkel. Ezek közül most csak egy felidézésére van mód, ez pedig a fontosabb egyházi ünnepek kérdése. Karácsonykor, Húsvétkor az esetek legnagyobb százalékában a kora középkortól fogva igyekeztek az uralkodók valamelyik székhelyükre (amikor több ilyen létezett) vagy legalább egy fontosabb egyházi központba érkezni, sokszor még hadjárataik idején is. A magyar kutatásban e kérdés vizsgálatának, a nemzetközi irodalom bősége ellenére, szerény előzményei vannak.¹⁵ Mátyás itineráriumának összeállításakor is hasznát vehetjük e szempontrendszernek, illetőleg a rendkívül sokat utazó király estében is módunkban áll az uralkodása alatti harminchárom Húsvétból tizennyolc alkalommal Budán, valamint további két esetben Fehérváron kimutatni. Ez uralma idejének közel kétharmadát teszi ki.¹⁶

S ha a főttebb elmondottak nem lennének elegendőek, fontos tisztáznunk azt is, hogy a „rostálásnak” számtalan egyéb buktatói is vannak. Éppen ezért kis metodikai áttekintésünket ezekkel érdemes zárni.

a) A nagy számban átírt és másolatban fennmaradt oklevelek vizsgálati lehetőségei erősen korlátozottak, hiszen az átírás és a másolás fokozza a hiba-

15 Voltaképpen csak Buda jelentőségének áttekintésére került sor ez idáig. Vö. *Kubinyi András*: Buda, Magyarország középkori fővárosa. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I. Szerk. Kenyeres István–Kis Péter–Sasfi Csaba. Bp. 2009. 238–239. (A tanulmány eredeti megjelenési éve: 2001.) – A külhoni irodalomból jobbra a magyar értelemben vett kora középkori uralkodók itineráriumban szokás ezt az eljárást alkalmazni. Pl. *Oliver Hermann*: Lothar III und sein Wirkungsbereich. Räumliche Bezüge königlichen Handelns im hochmittelalterlichen Reich (1125–1137). Bochum, 2000. (Europa in der Geschichte 5.) 99–101. Itt a szerző a Húsvét–Pünkösd–Karácsony ünnep-pontokra keresett meglehetősen biztos tartózkodási adatokat és ezek segítségével próbálta a sokszor többhetes hiátusokat (természetesen logikai úton) kitölteni. Különleges módon még a települések közti kilométer-adatok és a legvalószínűbb útvonalon vezetve a feltételezhetően érintett helységek nevei is szerepelnek a munkában.

16 1474 tavaszán Mátyás előző esztendei felvidéki utazásának végeztével áprilisban érkezett vissza Budára. Az összeállított itineráriumban azonban többnapos „adatszünet” előzi meg az ápr. 10-i biztos (saját kezűleg aláírt oklevéllel igazolható) keltezt. Minthogy azonban ebben az évben Húsvét vasárnapja éppen 10-ére esett, jó eséllyel gondolhatunk arra, hogy a király nem épp e napon érkezett a városba, hanem – hogy az ünnepet már székhelyén tölthesse – néhány nappal korábban.

lehetőségeket, ami a sokszor csak egy-egy oklevélből ismert keltezési helyek figyelembevételkor bizony érdemi kockázatot jelent.¹⁷

b) Legalább ekkora bizonytalanságot jelentenek a sokszor megtévesztésig hasonló, de mégis különböző királyi pecsétek nehézkes azonosításából fakadó problémák. Mindezt tetézi, hogy a magyar középkori forráskutatás alapvető eljárása, azaz a fényképről történő kutatás a pecsétek pontos elemzését egyáltalán nem könnyíti meg.¹⁸ Különösképpen igaz ez a magyar és a cseh titkospecsétekre (melyeket csupán egyetlen elemükben látható eltérés alapján lehet megkülönböztetni), vagy a két utolsó, úgynevezett negyedik és ötödik gyűrűspecsétre, ahol a címerpajzs alakjában látható csekély eltérés jelenti a különbséget.

c) Szinte alig kiszámítható és elkerülhető adatrontással járhatnak a véletlen és/vagy szándékos kancelláriai dátumtévesztések, és persze a néha tetten érhető hamisítások. Míg előbbi számos alkalommal nem is ellenőrizhető, utóbbira akad példa kellő számban. 1489-ből például ránk maradt egy minden tekintetben hiteles királyi oklevél, melyen azonban jól láthatóan sokkalta később, alighanem a 17. századból származó papírfelzetes pecsétet találhatunk.¹⁹ Az iratra kerültének oka jelenleg nem ismert, de talán arról lehet szó, hogy a korábban lekopott királyi pecsét helyére nyomtak újat az oklevélre hosszú évtizedekkel később, példának okáért azért, mert egy városi jogokkal kapcsolatos perben használták fel bizonyíték gyanánt.

d) Apró, de sokszor annál bosszantóbb nehézséget jelenthet az újév kezdetének megállapítása. A Mátyás-korban könnyen találhatunk példát a karácsonyi évkezdetre éppen úgy, mint a január 1-jei kezdésre. A jelenség nem túl gyakori, de figyelmen kívül mégsem hagyható, éppen úgy, mint az uralkodási évek (úgynevezett epochális számítás szerinti) számítása körüli nehézségek.²⁰

e) Végezetül rendkívül fontos a felvázolt útvonalak térképi, terepi ellenőrzése. Nagy folyókon való gyakori átkelések, az átlagosnál (50–60 kilométer) nagyobb napi távolságok, utánpótlási lehetőségek vagy évszaki sajátosságok figyelembevétele, mind-mind apró kiegészítői és persze „kritikusai” az elkészült adattárnak, különösképpen ha egy olyan sokat hadakozó királyról van szó, mint Mátyás.

17 Példának okáért 1480 augusztusából egyetlen napról egy *sörli* keltezést ismerünk, újkori átiírásból, amely név alatt természetesen nem létezett település a középkorban. Csupán az itinerárium megléte és további logikai érvek szólnak amellett, hogy ezt a torz helységnév-alakot a Zala megyei Söjtörrel azonosítsuk.

18 Itt kell elmondani, hogy 2010 márciusától a Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltárának teljes anyaga digitális fényképek formájában hozzáférhető az interneten, ami a korábbiakhoz képest nagyságrendű előrelépést jelent a kutatás számára (http://mol.arcanum.hu/dldf_full/opt/a100321.htm?v=pdf&a=start – letöltés: 2010. márc. 29.).

19 Státny archív v Bytči Pobočka Liptovský Mikuláš. Németlipce város levéltára, N° 43. (Fényképe: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 271 830.)

20 Legfrissebben a témáról: *Gyula Mayer*: Philologisches zu den Briefen von König Matthias Corvinus. In: *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Ed. Anita Czeglédy-László Horváth-Edit Krähling-Krisztina Laczkó-Dávid Ádám Ligeti-Gyula Mayer. Bp. 2010. 602–609.

III.

Végezetül egyetlen dolgot szeretnék még kiemelni. Legyen szó bármennyire is száraz adathalomnak tetsző itineráriumról vagy bármiféle ehhez hasonlatos tartalmú-szerkezetű kézikönyvről, egy fontos kérdést tisztázni érdemes. Az uralkodói itinerárium – legalábbis Magyarországon és a magyar forrásanyag alapján – alapvetően politikatörténeti és hatalmi-igazgatási kutatási segédlet. Az elsőt aligha kell hosszabban magyarázni: ilyesfajta adatgyűjtések sok új kérdést vetnek fel az eseménytörténetet illetően. Békék, tárgyalások, kisebb-nagyobb utazások és, ami a legfontosabb, hadjáratok pontos idejét és lefolyását dokumentálhatjuk vele, olykor pedig ez az egyetlen bizonyítéka egy-egy királyi hadakozásnak.

Ugyanakkor van a kérdésnek egy másik vetülete is, amely nem mindig kap ekkora hangsúlyt. Amikor ugyanis határozott véleményt mondunk arról, hogy miként is alakult a kancellária és a király személyének, azaz középkori viszonyok között tulajdonképpen a hatalom legfőbb eredőjének kapcsolata, óhatatlanul is magáról az államról mondunk véleményt. Minekutána a kancellária nem volt több mint egy sajátos akaratközvetítő – mások megfogalmazása szerint: oklevélleíró – szerv, így híven tükrözi a király szándékát az ország igazgatását és a hatalom gyakorlását illetően. Tehát elérkezünk az elmúlt években a nemzetközi és a hazai kutatásban egyaránt többször felbukkanó kérdéshez: Mátyás Magyarországa vajon a középkor hagyományos értelemben vett és teljes értékű része volt, vagy bizonyos elemeiben már megelőlegezte az újkort?²¹

Nos, ha az itineráriumból akarunk közeledni a válaszhoz – márpedig itt és most nem tehetünk mást –, sajátos kettősséget, egyfajta átmeneti állapotot kell leírnunk, még akkor is, ha e sajátos terminus aligha értelmezhető egykönnyen. Hiszen bármelyik kor lehet átmeneti, csak megfelelő szempontból kell közelítenünk hozzá. Így van ez esetünkben is. Amit például a bírói pecsétről és a mögötte működő, a személynök vezette kancelláriai csoportról megállapíthatunk, azt sejteti, hogy bizony egyfajta hivatalyszerűség, állandóság csíráit nem lehet eltagadnunk a mátyási államtól. Ez a momentum minden kétséget kizáróan az újkori, hivatalnoki szervezetet kiépítő államok sajátja, a modernebb hatalomgyakorlás összetéveszthetetlen jele.

Ezzel szemben, ha a számos pecsétcserét vesszük górcső alá – különösképpen a számos kérdést felvető, hódításoktól vagy lázadásoktól érintett időkben megmutatkozó úgynevezett kisebb pecsétekre gondolunk –, akkor viszont a király személyes befolyásának, döntéseinek lehetünk tanúi. Ha ehhez még hozzákapszolgatjuk a királyi személyi politika főbb elemeit (felidézve például Szapolyai Imre évtizedes tisztség nélkülsége dacára megragadható hallatlan befolyását jónéhány politikai kérdésre), akkor azt kell mondanunk, hogy a korai újkorban nehezen elképzelhető vagy legalábbis ilyen gyorsan és jó hatásfokkal nehezen ki-

21 A kérdéshez elég csupán *Jörg K. Hoensch* 5. lábjegyzetben idézett munkájának vagy a hazai irodalomból *Tringli István* késő középkori összefoglalójának (Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Bp. 2003. [Tudomány – Egyetem]) címeire utalni.

vitelezhető hatalmi koncentrációval van dolgunk. A jelenségnek sajátos bájt kölcsönöz, hogy nem a késő középkori magyar állam sajátosságait érhetjük ebben tetten, hiszen az éppen a királyi hatalom és birtokhálózat időről-időre kimutatható „pulzálását”, ám hosszú távon inkább igazolható gyengülését hozta magával. Sokkal inkább az aktuális király politikai ügyességét érdemes a háttérben keresnünk. Mégpedig ez Mátyás személyében és persze időről időre változó hatásfokkal tetten is érhető. Mindez egyenes következménye lehetett a király ismert, ám talán kellő figyelemre mégsem méltatott személyiségének. Mátyás olyasfajta uralkodó lehetett, aki csak akkor volt nyugodt, ha a fontosabb ügyeket személyesen intézte el. Ha erre bizonyítékokat szeretnénk találni, nem sokáig kell kutakodnunk.

Alighanem erre mehet vissza épp az itinerárium által oly fényesen bizonyított jelenség: az uralkodó hallatlan számú kisebb-nagyobb hadjáratot indított szomszédai ellen, s amíg egészsége engedte, azokat szinte mindig személyesen vezette.²² Ugyancsak ehhez a kérdéshez kapcsolható az 1480-as esztendő egyik hadi eseménye. Ezen év tavaszán magyar hadak betörést hajtottak végre a stájer határon található Radkersburg és Fürstenfeld városok környékére. Az akciót Mátyás egyik legfontosabb katonai parancsnoka – később a meghódított osztrák területek katonai parancsnoka, majd az ország nádora – Szapolyai István vezette. Mégpedig láthatólag sikerrel. Ennek ellenére azonban élénk levelezésben állt az ekkor Budán tartózkodó Mátyással, akivel nemcsak általános hadi feladatokról váltottak leveleket, hanem egészen apró rész kérdéseket illetően is. A levelet feldolgozó Kubinyi András ebből – joggal – arra következtetett, hogy a király még a távolból is szorosan kezében tartotta hadai mozgásának irányítását.²³

Nos, ha van valami, a politikatörténeten túlmutató értelme az itineráriumok készítésének, akkor talán az efféle kérdések fölbukkanása épp ezek közé tartozik. Látható, a magyarországi uralkodói itineráriumok összeállításához felhasználható források nagyságrendje elvileg sok ezres, ám mennyiségi mutatói ellenére mégiscsak korlátozottnak tekinthető. A fennmaradó kútforrások azonban, több kiegészítő (például elbeszélő) forrás és metodikai megfontolás segítségével mégiscsak alkalmasak lehetnek egy adattár megalkotására, így a késő középkori magyar állam hatalmi berendezkedésének többretegű megismeréséről mégsem kell lemondanunk, amihez az uralkodói itineráriumok nem lebecsülhető mértékben járulhatnak hozzá. Feltéve persze, hogy hitelesek és megbízhatóak. De ez már a jelen kor történésének felelőssége és gondja (s talán néha öröme is), amit nem háríthat a régmúlt korok forrásaira.

22 Vö. *Horváth Richárd*: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbak Péter–Spekner Enikő–Szende Katalin–Végh András. Bp. 2008. 51–52.

23 *Kubinyi András*: Adalék a katonák fegyelméhez Mátyás hadseregében és a királyi kapitány hatásköre. In: *Uő*: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete. Bp. 2007. 108–109.

RICHÁRD HORVÁTH

MISSING SUPPLEMENTARY BOOKS IN THE RESEARCH
OF THE MEDIEVAL HUNGARIAN HISTORY – QUOTING MATTHIAS
HUNYADI'S ROYAL ITINERARY AS AN EXAMPLE

The aim of the paper is to call readers' attention to a royal itinerary (i.e. the chronology of locations), a historians' handbook to be published in the near future with relevance to the age of King Matthias of Hungary (1458–1490). The paper highlights some methodological difficulties encountered during data collection and processing and thus seeks to help readers in interpreting data on the one hand, and offers assistance for further research.

After examining Western European trends and their Hungarian analogies the author focuses on the number of authentic documents available i.e. how many charters issued by King Matthias have, in fact, survived. To our current knowledge this figure is around 15,000 but the majority will not be available for research after undergoing a methodological survey. Why is that so? The possible answers are given in the paper in detail.

a, Many of the documents bearing a royal judge's seal (*sigillum iudiciale*) and his secret seal (*sigillum secretum*) were prepared in the absence of the King, and thus they cannot feature in the itinerary.

b, On the contrary, the so-called supplementary seals appeared when King Matthias had an important journey or in times of large campaigns and therefore they indicate a significant royal presence and are a symbol of the King's personal will. The itinerary considers these sources to be of great importance.

c, The most esteemed documents, however, are the ones signed by the King's own hand (*manu propria*) and sealed with his ring seal (*sigillum anulare*). The number of the latter is relatively low (nearly a 100) but since they appear at regular intervals on the time scale, they can be used as the backbone of the itinerary.

d, Considerable difficulties were created by the haphazard errors of the chancery or the various attempts of forgery – a typical problem researchers need to face when studying mediaeval documents. An illustrative example for the first problem is the frequent alterations of dates: in the Middle Ages a year may have started any time between 25 December and 1 January. Likewise, forgeries can be spotted if seals bear dates decades or centuries later, or if they contain dissimilar letters or other contextual oddities.

e, Finally, the edited itinerary must be checked against the maps. This technique allows a deeper insight into geographical features typical of the time but it is also useful for the compiler of the itinerary to check his or her work. This means that, for instance, the maps show larger distances than the average 50–60 kilometres possible for the king to travel in a day, the historian needs to cross-check his or her data and must conduct further research in the field.

L. Nagy Zsuzsa műveinek bibliográfiája (1954–2010)*

1954

Ajánló könyvjegyzék a Magyar Tanácsköztársaság (1919) történetének tanulmányozásához. Szerk. – –. Bp. 1954. Magyar Néphadsereg Központi Tiszti Háza Könyvtára, 8 l. /Magyar Néphadsereg Központi Tiszti Háza Könyvtára, 6./ (K. Nagy Zsuzsa névvel.)

Lenin Magyarországról. Bp. 1954. Szikra, 176 l.; Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1954. Szikra, 87 l. [Ismertetés.] *Századok* 88(1954) 4. sz. 668–671. l. (Klein Jánosné névvel.)

1955

Küzdelem a Dunántúlon az ellenforradalom hatalomra jutása ellen (1919. augusztus–december). *Századok* 89(1955) 2. sz. 211–240. l. (Kleinné N. Zsuzsa névvel.)

Szabó Gyula: Latinca Sándor „a szegény proletárság igaz védője”. Kaposvár, 1955. Somogy Megye Tanácsa, 46 l. [Ismertetés.] *Századok* 89(1955) 4–5. sz. 799–801. l. (Kleinné N. Zsuzsa névvel.)

1956

Baranya megye történetének néhány vonása a Tanácsköztársaság idején. A Pécsi Akadémiai Napok előadása, 1955. szeptember 30–október 1. [Gábor Sándorné, Hajdu Gyula et al. hozzászólásával.] Pécs, 1955 [1956!]. K. n. 30 l. /Dunántúli tudományos gyűjtemény, 2./ (Kleinné Nagy Zsuzsa névvel.)

Az osztály-erőviszonyok alakulásának néhány kérdése a Dunántúlon a Tanácsköztársaság idején. *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője* 7(1956) 1–2. sz. 52–78. l.

1958

Hajdu Gyula: Harcban elnyomók és megszállók ellen. Emlékezések a pécsi munkásmozgalomról. Pécs, 1957. Pécs m. j. Város Tanácsának kiadása, 451 l., 1 t. [Ismertetés.] *Századok* 92(1958) 1–4. sz. 409–412. l.

Kun Béla a Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások. Bp. 1958. Kossuth, 643 l. [Ismertetés.] *Századok* 92(1958) 5–6. sz. 832–836. l.

Munkáshatalom Veszprém-ben 1919-ben. *Veszprémi Szemle* 2(1958) 1. sz. 89–98. l.

* L. Nagy Zsuzsa műveinek bibliográfiáját 80. születésnapja alkalmából tesszük közzé. (A szerk.)

Revolutionäre Ereignisse und Probleme in Deutschland während der Periode der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution, 1917–1918. Berlin, 1957. Académie, 352 l. (Forradalmi események és problémák [Németországban] a Nagy Októberi Szocialista Forradalom időszakában, 1917–1918.) [Ismertetés.] *Századok* 92(1958) 5–6. sz. 867–869. l.

A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919. január–március). *Történelmi Szemle* 1(1958) 1–2. sz. 174–191. l.

1959

Beszámoló a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára rendezett tudományos ülés-zakáról [sic!]. [Az 1959. március 16–21. között a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferenciáról.] *Századok* 93(1959) 2–4. sz. 697–714. l.

A földkérdés és a termelészövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. *Élet és Tudomány* 14(1959) 15. sz. (április 8.) 451–454. l.

Hajdu Tibor: Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben. Bp. 1958. Kossuth, 275 l. [Ismertetés.] *Századok* 93(1959) 2–4. sz. 572–574. l.

Helytörténeti kiadványok a Magyar Tanácsköztársaságról. [A Tanácsköztársaság Hajdú-Biharban. 1919. Dokumentumgyűjtemény. (Gyűjt. és szerk. Komoróczy György et al. Bev. Gódor Ferenc.) Debrecen, (1959.) MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága, XXXII, 599 l., 13 t. ill.; Negyven éve. Jubileumi évkönyv. A Tanácsköztársaság Szabolcs-Szatmár megyei története. (Szerk. Arató Ferenc et al.) Nyíregyháza, 1959. K. n. 179 l., 8 t. ill.; Adatok a Tanácsköztársaság gyulai történetéhez. Összeáll. a gyulai Erkel Ferenc Gimnázium Történelmi Szakköre Hunya Sándor vezetésével. Gyula, 1959. (Erkel Ferenc Múzeum,) 39 l. ill. /A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai./; A Tanácsköztársaság gyomai járásbeli történetéből, 1919–1959. Összeáll. Stef István, Varsandán László, Fekete László. Közrem. Borbély Sándor et al. Gyoma, 1959. K. n. 23 (2) l.; Tanácsköztársaság Csongrád megyében. Írta: Gaál Endre et al. Sajtó alá rend. Oltvai Ferenc. (Hódmezővásárhely,) 1959. MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága, 184 l., 30 t. ill.; Gaál Endre: A szegedi munkásság forradalmi harcai 1918–1919-ben. Szeged, 1959. Hazafias Népfőnt Szeged Városi Bizottsága, 55 l.; 1919. Borsodi emlékek. (Összeáll. Gyárfás Imre et al.) Miskolc, (1959.) MSZMP Borsod Megyei Bizottsága, 131 l., 1 t. ill.; Kecskemét és Kiskunság 1919 vörös lobogója alatt. Szöveggyűjtemény egykori helyi hírlapokból. Összeáll. a Katona József Megyei Könyvtár munkaközössége (Fenyvessiné Góhér Anna vezetésével). Kecskemét, 1959. Katona József Megyei Könyvtár, 132 l.; Csaba Imre: A Tanácsköztársaság Veszprém megyében. Bev. Pap János. (Veszprém, 1959.) MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága, 276 l., 4 t. ill.; Novák József: Dombóvár 1919-es hősei és mártírjai. Szekszárd, 1959. Megyei Tanács VB – TIT Tolna Megyei Szervezete, 48 l. [Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 5(1959) 3–4. sz. 282–291. l.

Rabocsee dvizsenie i antivoennaja borba 1917–18 godov v Zadunajszkom kraju. [Orosz nyelven.] In: *Velikaja Oktjabrszkaja Szocialiszticeszkaja Revoljucija i*

Vengrija. Szbornik szlataej. Bp. 1959. Akadémiai, 153–179. l. /*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, No. 17./

A Tanácsköztársaság legújabb irodalmáról. [Ajánló annotált bibliográfia.] *Történelemtanítás* 4(1959) 1. sz. 28–30. l.

Tudományos ülésszak a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulóján. *Történelmi Szemle* 2(1959) 1–2. sz. 162–173. l.

1960

Nacionalista jelszavak az ellenforradalom szolgálatában 1919-ben. *Történelmi Szemle* 3(1960) 2–3. sz. 347–350. l.

Razvitie isztoriceszkoj literaturü, kaszajuscsejszja Vengerszkoj Szovetszkoj Reszpubliki. [Orosz nyelven.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7(1960) 3–4. sz. 391–398. l.

A Tanácsköztársaság Zala megyei történetéről. In: *A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve, 1950–1960.* Szerk. Szentmihályi Imre. Bev. Darabos Iván. Zalaegerszeg, 1960. Zala Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya, 35–49. l. /A Göcseji Múzeum közleményei, 2./

1961

Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon, 1919. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1961. Kossuth, 202 l.

Hajdu Tibor: Március huszonegyediké. Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kiáltásának történetéhez. Bp. 1960. Akadémiai, 89 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 15./ [Ismeretítés.] *Századok* 95(1961) 2–3. sz. 408. l.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 6. köt. A Magyar Tanácsköztársaság, 1919. március 21. – 1919. augusztus 1. Összeáll. Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Függelék: Milei György. Bibliográfia: Práger Miklós. 1. rész. Bp. 1959. MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Kossuth, 745 l.; 2. rész. Bp. 1960. MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Kossuth, 786 l. [Ismeretítés.] *Századok* 95(1961) 1. sz. 174–177. l.

A Magyar Tanácsköztársaság pécs-baranyai emlékkönyve. Szerk. Pécs m. j. Város Tanácsa VB Művelődési Osztálya, valamint a MTA Dunántúli Tudományos Intézete részéről kijelölt szerkesztőbizottság. Pécs, 1960. Pécs m. j. Város Tanácsa VB Művelődési Osztálya, 282 l. [Ismeretítés.] *Századok* 95(1961) 2–3. sz. 430. l.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. Bp. 1960. [Akadémiai, 216 l., 1 t. /Magyar Országos Levéltár kiadványai, I. Levéltári leltárak, 2./ Ismeretítés.] *Történelmi Szemle* 4(1961) 3. sz. 369–370. l.

1962

Fodor Henrik: Vas megye művelődésügye 1919-ben. Bencze József: A Tanácsköztársaság egészségügyi és népjóléti intézkedései Vas megyében. Szombat-

hely, 1959. Vas Megye Tanácsa VB Művelődési Osztálya, 53 l. /Vasi kis-könyvtár, 3./ [Ismertetés.] *Századok* 96(1962) 1–2. sz. 349. l.

A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. Szerk. Gerelyes Ede, Lengyel István. Bp. 1959. Legújabbkori Történeti Múzeum, 153 l. [Ismertetés.] *Századok* 96(1962) 1–2. sz. 350. l.

Somogyi tizenkilencese. Veteránok visszaemlékezései A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára kiírt irodalmi pályázat díjnyertes művei. Kaposvár, 1959. Magyar Szocialista Munkáspárt Somogy Megyei Bizottsága, 120 l. [Ismertetés.] *Századok* 96(1962) 1–2. sz. 350. l.

1963

Az antant segélyprogramja és az 1918–1919. évi forradalmak. *Párttörténeti Közlemények* 9(1963) 3. sz. 37–68. l.

Az ellenforradalom terrorja 1919-ben. In: *Kioltott fáklyák. Emlékezések a fehér terror pedagógus áldozatairól.* Szerk. Bihari Mór, Bors András, K. Bartos Erzsébet, Kelen Jolán, Wilhelm Jenő. Bp. 1963. Tankönyvkiadó, 11–20. l.

Gárdos Miklós: Két ősz között. Bp. 1959. Kossuth, 369 l. [Ismertetés.] *Századok* 97(1963) 6. sz. 1396–1398. l.

A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* 97(1963) 6. sz. 1242–1278. l.

Sándor Vilmos (1903–1962). [Nekrológ.] *Századok* 97(1963) 2. sz. 449–450. l. (N. Zs. monogrammal.)

Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában. *Történelmi Szemle* 6(1963) 2. sz. 195–216. l.

1964

Poszileninja revolucijnogo ruhu v Ugorscsini pif oplivom Velikogo Zsovtnja. [Ukrán nyelven.] In: *Ukrajnszko–ugorszki isztoricsni zvjazki.* Red. Ivan Mihajlovics Grancsak et al. Kijiv, 1964. Vid. Naukova dumka, 192–216. l. (Zs. D. Nagy névvel.)

A párizsi békekonferencia és az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. *Élet és Tudomány* 19(1964) 26. sz. (június 26.) 1235–1239. l.

Piotr S. Wandycz: France and her Eastern Allies 1919–1925. French–Czechoslovak–Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. Minneapolis, 1962. University of Minnesota Press, 454 l., 4. t. (Franciaország és keleti szövetségesei, 1919–1925. [A francia–csehszlovák–lengyel kapcsolatok a párizsi békekonferenciától Locarnóig. Ismertetés.]) *Világtörténet* 1964. 4. sz. 134–135. l.

1965

A. J. P. Taylor: The First World War. An Illustrated History. London, 1963. Hamish Hamilton, 224 l. (Az első világháború.) *Világtörténet* 1965. 5–6. sz. 159–160. l.

- Bibliographie d'œuvres choisies de la science historique 1959–1963. / Bibliografija izbrannüh proizvedenij vengerszkoj isztoriceszkoj nauki 1959–1963 gg. Sous la dir. de L. Katus, – –, E. Niederhauser, Gy. Ránki, J. Varga. In: *Nouvelles Études Historiques* [1965]. Publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission National des Historiens Hongrois. 2. köt. Red. D. Csátári, L. Katus, Á. Rozsnyói. Bp. 1965. Akadémiai, 462–629. l.
- Hajdu Tibor: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963. MSZMP KB Párttörténeti Intézete – Kossuth, 217 l., 12 t. ill. [Ismertetés.] *Századok* 99(1965) 3. sz. 551–553. l.
- Maday Pál: Szarvas története. Szarvas, 1962. Szarvas Község Tanácsa VB, 519 l. [Ismertetés.] *Századok* 99(1965) 6. sz. 1328–1333. l. (Benda Kálmánnal közösen.)
- The Mission of General Smuts to Budapest, April, 1919. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11(1965) 1–2. sz. 163–185. l.
- Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. *Történelmi Szemle* 8(1965) 2–3. sz. 256–274. l.
- A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1965. Kossuth, 309 l., 8 t. ill.

1966

- A. D. Low: The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference. Philadelphia, 1963. Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge, 91 l. /The American Philosophical Society, New Series, No. 53/10./ (A Magyar Tanácsköztársaság és a párizsi békekonferencia.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1966. 9–10. sz. 148–149. l.
- Alfred D. Low: The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference. Philadelphia, 1963. Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge, 91 l. /The American Philosophical Society, New Series, No. 53/10./ (A Magyar Tanácsköztársaság és a párizsi békekonferencia.) [Ismertetés.] *Századok* 100(1966) 6. sz. 1342–1344. l.
- András Siklós: Die ungarischen Revolutionen der Jahre 1918–19. Quellen und Bearbeitungen. Bp. 1964. Lehrbuchverlag, 205 l. /Quellen und Literatur der jüngsten Geschichte, Bd. 1./ (Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források és feldolgozások. /Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma, 1./) [Ismertetés.] *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 8(1966) 272–273. l.
- Lenin Magyarországról. 2. átd. kiad. Bp. 1965. Kossuth, 198 l., 3 t. ill. /A marxizmus klasszikusainak kiskönyvtára, 6./ [Ismertetés.] *Századok* 100(1966) 4–5. sz. 971–973. l.
- Siklós András: Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. Források és feldolgozások. Bp. 1964. Tankönyvkiadó, 205 l. /Magyarország legújabbkori tör-

ténetének forrásai és irodalma, 1./ [Ismertetés.] *Századok* 100(1966) 1. sz. 183–185. l.

1967

- Chabod, Federico: *Olaszország története, 1918–1948*. Ford. Fögler Klára. Bev. Ránki György. Jegyz. és az annotált névmutatót kész. – –. Bp. 1967. Gondolat, 263 l., 2 t. ill. /Stúdium könyvek, 62./
- Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965. Kossuth, 475 l., 32 t. ill. /Népszerű történelem./ [Ismertetés.] *Századok* 101(1967) 3–4. sz. 699–702. l.
- E. Malcom Carrol: *Soviet Communism and Western Opinion, 1919–1921*. Ed. by [E. Malcom Carrol]. [Preface] Frederic B. M. Hollyday. [Chapel Hill – London,] 1965. University of North Carolina Press [– Oxford University Press], 302 l. (A szovjet kommunizmus és a nyugati felfogás, 1919–1921.) [Ismertetés.] *Századok* 101(1967) 1–2. sz. 308–310. l.
- Az „orosz kérdés” a párizsi békekonferencián. In: *Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányok*. Szerk. – –, Zsilák András. Kiad. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1967. Akadémiai – Kossuth, 145–179. l.
- Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. Tanulmányok*. Szerk. – –, Zsilák András. Kiad. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1967. Akadémiai – Kossuth, 495 l.
- Szamuely Tiborné, Szilágyi Jolán: *Emlékeim*. Bp. 1966. Zrínyi, 272 l. [Ismertetés.] *Századok* 101(1967) 5. sz. 1056–1057. l.
- Vengerszkie isztoriki o vlijanii Velikogo Oktjabrja na Vengriju. [Orosz nyelven.] *Voproszi Isztorii* 42(1967) 9. sz. 186–189. l.

1968

- A dualizmus kora (1867–1918). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához*. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1968. Tankönyvkiadó, 263–315. l.
- Galeazzo Ciano: *Diario, 1937–1938*. Ed. L. Cappelli. Bologna, 1948. 333 l. /Testimoni per la storia de „tempo nostro”. Collana di memorie diari e documenti./ (Napló, 1937–1938. Korunk történetének tanúi. Naplók, visszaemlékezések és dokumentumok gyűjteménye c. sorozatban.) [Ismertetés] *Századok* 102(1968) 3–4. sz. 699–702. l.
- Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. [Kiad. az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete.] Bp. 1968. [Kossuth, 471 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 14(1968) 4. sz. 214–217. l.
- The 1918 October Revolution. 50 Years After. *The New Hungarian Quarterly* 9(1968) 31. sz. 3–17. l.

- Az „oroszk kérdés” és Magyarország a párizsi békekonferencián. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 16(1968) 2–3. sz. 221–230. l.
- A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság (1918–1919). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához.* Szerk. Gunst Péter. Bp. 1968. Tankönyvkiadó, 316–334. l.

1969

- Az 1918–19-es forradalmak és a helytörténeti kutatás néhány problémája. *Levéltári Szemle* 19(1969) 1. sz. 253–265. l.
- A fasizmus – ahogyan a magyar liberális ellenzék látta. *Történelmi Szemle* 12(1969) 3–4. sz. 213–230. l.
- Irena Koberdova: Garibaldi, a vörösinges hős. Bev. Lukács Lajos. Bp. 1968. Kossuth, 197 l., 6 t. ill. [Ismeretetés.] *Századok* 103(1969) 1. sz. 167–168. l.
- Kontrevolvucija i intervencija protiv Vengerszkoj Szovjetszkoj reszpubliki. [Orosz nyelven.] *Etjudü o Vengrii* 4(1969) 41–50. l.
- A Lengyel Történelmi Társulat X. általános kongresszusa. *Századok* 103(1969) 4. sz. 898–903. l. (Unger Mátyással közösen.)
- A liberális ellenzéki pártok és az 1918–1919-es forradalmak hatása. *Századok* 103(1969) 2–3. sz. 372–396. l.
- Lucio Ceva: Una battaglia partigiana. I combattimenti del Penice e del Brallo nel quadro del rastrellamento ligure–alessandrino–pavese–piacentino di fine agosto 1944. H. n. é. n. Istituto Nazionale per la storia del Movimento di Liberazione, 93 l., 3 t. /Quaderni de „Il Movimento di Liberazione in Italia”, No. 1./ (Egy partizáncsata. A penicei és bralloi harcok az 1944. augusztus végi ligurei–alessandrinoi–pavesei–piacentinói felkelés keretében.) [Ismeretetés.] *Századok* 103(1969) 1. sz. 172. l.
- Magyar életrajzi lexikon.* 2. köt. L–Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Újabb munkatársak: Bajkó Andor, [...] – et al. Bp. 1969. Akadémiai, 1104 l.
- A magyar irodalom története. 5. köt. A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1965. Akadémiai, 543 l. [Ismeretetés.] *Századok* 103(1969) 2–3. sz. 507–509. l.
- Az MTA Történettudományi Intézete munkássága az elmúlt öt esztendőben. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18(1969) 2–3. sz. 159–198. l. (Ránki Györggyel közösen.)
1919. The Hungarian Republic of Councils. 133 Days. *The New Hungarian Quarterly* 10(1969) 33. sz. 3–17. l.
- Az Októberi Forradalom jogalkotása. [Schönwald Pál: A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Bp. 1969. Akadémiai, 399 l. Ismeretetés.] *Magyar Nemzet* 25(1969) 185. sz. (augusztus 16.) 13. l.
- Rudolf L. Tőkés: Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic. The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918–

1919. Stanford, 1967. Hoover Institut, 292 l. (Kun Béla és a Magyar Tanácsköztársaság. A magyarországi kommunista párt létrejötte és szerepe az 1918–1919-es forradalmakban.) [Ismertetés.] *Századok* 103(1969) 2–3. sz. 504–506. l.
- „Russzkij voprosz” na parizsszkoj mirnoj konferencii. [Orosz nyelven.] In: *Velikaja Oktjabrszkaja Szocialiszticeszkaja Revoljucija i Vengrija. Szbornik sztatej*. Pod red. E. Pamlényi. Bp. 1969. Akadémiai, 233–261. l. /*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, No. 60./

1970

- A dualizmus kora (1867–1918). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához*. 2. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1970. Tankönyvkiadó, 263–315. l.
- Ellenforradalmi csoportok és irányzatok a Tanácsköztársaság idején. In: *A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülés-szak, Budapest, 1969. március 17–19*. Szerk. Gábor Sándorné, Mucsi Ferenc. Közread. az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1970. Akadémiai, 264–272. l.
- Frau S. Gábor [Gábor Sándorné]: Ausztria és a Magyar [sic!] Tanácsköztársaság. (Österreich und die Ungarische Räterepublik.) Bp. 1969. [MSZMP KB Párttörténeti Intézet – Akadémiai, 301 l. Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16(1970) 3–4. sz. 362–366. l.
- Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. [MSZMP KB Párttörténeti Intézet – Akadémiai, 301 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 16(1970) 3. sz. 239–243. l.
- Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. Kossuth – MSZMP KB Párttörténeti Intézet, 469 l.; Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. Kossuth – MSZMP KB Párttörténeti Intézet, 461 l. [Ismertetés.] *Századok* 104(1970) 1. sz. 178–186. l.
- A magyar parlamentarizmus történetéből. 24. rész. A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság. *Magyar Hírlap* 3(1970) 191. sz. (július 11.) Hétvége melléklet, III. l.
- A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság (1918–1919). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1966-ig. Segédkönyv a magyar történelem tanulmányozásához*. 2. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1970. Tankönyvkiadó, 316–334. l.
- La politique extérieure de la République Hongroise des Conseils. (Choix de documents.) *Nouvelles études hongroises* 4–5(1969–1970) 97–113. l.
- Serfőző Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben, 1922–1926. Bp. 1967. Akadémiai, 337 l. [Ismertetés.] *Századok* 104(1970) 3. sz. 721–722. l.
- Sherman David Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Brătianu. New York, 1962. Bookman Associates, 368 l. (Románia a párizsi békekonferencián. Tanulmány Ioan I. C. Brătianu

diplomáciájáról.); Ivo J. Lederer: Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiermaking. New Haven – London, 1963. Yale University Press, 351 l. (Jugoszlávia a párizsi békekonferencián. Tanulmány a határok kialakításáról.) [Ismertetés.] *Századok* 104(1970) 2. sz. 422–425. l.

1971

Az ellenforradalmi korszak a fővárosban. In: *Budapest helytörténeti kézikönyve*. Szerk. Gerelyes Ede. A szerk. munkatársa: Susits Imre. Kiad. a Hazafias Népfront Budapesti Bizottsága, Fővárosi Népművelési Tanács. Bp. 1971. Statisztikai, 64–75. l.

The Hungarian Liberal Opposition, 1919–1945. *East European Quarterly* 5(1971) 2. sz. 202–221. l.

Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969. Akadémiai, 215 l. [Ismertetés.] *Századok* 105(1971) 6. sz. 1268–1269. l.

Mód Aladár: Válaszutak, 1918–1919. Bp. 1970. Magvető, 393 l. /Elvek és utak./ [Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 26(1971) 4. sz. 96–98. l.

Philippe Erlanger: Clemenceau. Paris, 1968. Grasset – Paris Match, 659 l. [Ismertetés.] *Századok* 105(1971) 3–4. sz. 812–815. l.

Problems of Foreign Policy before the Revolutionary Governing Council. In: *Hungary in Revolution, 1918–19. Nine Essays*. Ed. by Iván Völgyes. Lincoln, 1971. University of Nebraska Press, 121–136. l.

Die ungarischen Revolutionen der Jahre 1918/1919. In: *Die Geschichte Ungarns*. Red. von Ervin Pamlényi. Auswahl des Bildmaterials: László Makkai, Ervin Pamlényi. Zusammenstellung der Zeittafeln und der biographischen Angaben: Sándor Csurdi, Lajos Pál, Miklós Stier, Zoltán Szász. Übersetzung: Tilda und Paul Alpári et al. Publikation des Instituts für Geschichtswissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1971. Corvina, 497–531. l.

Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969. Kossuth, 189 l., 16 t. ill. /Népszerű történelem./ [Ismertetés.] *Századok* 105(1971) 2. sz. 467–470. l.

1972

A budapesti liberális ellenzék, 1919–1944. Bp. 1972. Akadémiai, 177 l., 2 t. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 59./

L'opposizione liberale ungherese e il fascismo italiano. *Ungheria d'Oggi* (Róma) 12(1972) 2. sz. (marzo–aprile) 17–24. l. (Zsuzsa Nagy névvel.)

Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. (Pál Teleki. Legend and Reality.) Bp. 1969. Kossuth, 189 l., 16 t. ill. /Népszerű történelem./ [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18(1972) 3–4. sz. 406–409. l.

1973

Bethlen István titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rend., bev. és magyarázatok: Szinai Miklós, Szűcs László. Bp. 1972. Magyar Országos Levéltár – Kossuth, 492 l., 12 t. ill. [Ismertetés.] *Századok* 107(1973) 2. sz. 451–453. l.

- Bethlen István titkos iratai. (The Secret Documents of István Bethlen.) The documents were edited, the introduction and the annotation written by M. Szinai and L. Szűcs. Bp. 1972. Magyar Országos Levéltár – Kossuth, 492 l., 12 t. ill. [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19(1973) 1–2. sz. 246–249. l.
- Budapest a két világháború között (1919–1945). In: *Budapest. Fővárosunk története*. Főszerk. Ságvári Ágnes. Kiad. a Fővárosi Levéltár. Bp. 1973. Corvina, 45–55. l.
- Jászi Oszkár amerikai hagyatéka. *Magyar Nemzet* 29(1973) 235. sz. (október 7.) 9. l.
- Jászi Oszkár amerikai hagyatékáról. *Századok* 107(1973) 1. sz. 198–211. l.
- Hegedűs Sándor: Az utolsó trónfosztás. Bp. 1970. Kossuth, 215 l. /Népszerű történelem./ [Ismertetés.] *Századok* 107(1973) 5–6. sz. 1277–1279. l.
- Revolution in Hungary. In: *A History of Hungary*. Ed. by Ervin Pamlényi. The illustrations were selected by László Makkai, Ervin Pamlényi. Sándor Csurdi, Lajos Pál, Miklós Stier and Zoltán Szász assisted in the compilation of the chronological table and biographies. Transl. by László Boros et al. Compiled under the auspices of the History Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 1973. Corvina, 419–449. l.
- A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. *Századok* 107(1973) 2. sz. 329–390. l.

1974

- Budapest zwischen den beiden Weltkriegen (1919–1945). In: *Budapest. Die Geschichte einer Hauptstadt*. Hrsg. von Ágnes Ságvári. Übers. Tilda Alpári et al. Bp. 1974. Corvina, 50–62. l.
- Források Budapest múltjából. Vita a Fővárosi Levéltár kiadványáról. [Források Budapest múltjából. I–IV. köt. 1686–1950. Bp. 1971–1973. Benda Kálmán, –, Szabó Ágnes, Glatz Ferenc hozzászólása.] *Budapest* 12(1974) 9. sz. 28–31. l.
- Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között. *Történelmi Szemle* 17(1974) 4. sz. 631–649. l.
- Köves Rózsa – Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja. [Bp. 1974. Kossuth, 387 l. Ismertetés.] *Társadalmi Szemle* 29(1974) 6. sz. 107–108. l.
- Le mouvement franc-maçonique hongrois dans l'entre-deux-guerres. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20(1974) 3–4. sz. 337–362. l.
- L. Nagy Zsuzsa válasza a hozzászólásokra. In: *Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti évkönyve*. 20. köt. Főszerk. Horváth Miklós. Szerk. Nagy Lajos. Segédszerk. Gál Éva. Bp. 1974. Budapesti Történeti Múzeum, 95. l.
- Politikai erők, politikai harcok Budapesten a századfordulótól a második világháború végéig. In: *Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti évkönyve*. 20. köt. Főszerk. Horváth Miklós. Szerk. Nagy Lajos. Segédszerk. Gál Éva. Bp. 1974. Budapesti Történeti Múzeum, 69–78. l.

Les révolutions en Hongrie de 1918–1919. In: *Histoire de la Hongrie dès origines à nos jours*. Publié sous la direction de Ervin Pamlényi. Préface de Georges Castellan. Choix des illustrations: László Makkai, Ervin Pamlényi. Tableaux chronologiques et biographies: Sándor Csurdi, Lajos Pál, Miklós Stier, Zoltán Szász. Traduit par László Pödör. Cet ouvrage a été établi par les soins de l'Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences de Hongrie. Bp. – Roanne, 1974. Corvina – Horvath, 453–481. l.

1975

Budapest in the Inter-War Period (1919–1945). In: *Budapest. The History of a Capital*. Ed. by Ágnes Ságvári. Transl. by Kornél Balás, Károly Ravasz. Bp. 1975. Corvina, 46–58. l.

The United States and the Danubian Basin (1919–1939). In: *Etudes Historiques Hongroises 1975*. Publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. 2. köt. Bp. 1975. Akadémiai, 353–382. l.

The United States and the Danubian Basin, 1919–1939. Bp. 1975. Akadémiai, 32 l. /*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, No. 121./

1976

A Bethlen-kormány megalakulása. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 440–443. l.

Az Egyesült Államok és a Duna-medence, 1919–1939. *Századok* 110(1976) 1. sz. 51–76. l.

Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 470–488. l.

Az ellenforradalom hatalomra jutása és berendezkedése Magyarországon. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 387–397., 402–416., 421–434. l.

Az 1922. évi nemzetgyűlési választások. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 451–455. l.

A gazdasági szanálás politikai összefüggései. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudomá-

- nyos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 509–519. l.
- Kis Aladár: Olaszország története, 1748–1968. Bp. 1975. Akadémiai, 322 l. [Ismertetés.] *Századok* 110(1976) 4. sz. 731–733. l.
- A kormány és a baloldali ellenzék küzdelme [az 1920-as években]. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 519–530. l.
- A liberális polgári ellenzék pártjai és szervezetei (1919–1944). *Történelmi Szemle* 19(1976) 3. sz. 335–360. l.
- A második királypuccs. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1976. Akadémiai, 443–446. l.
- Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája, 1919. augusztus 1. – 1945. április 4. Szerk. Szabó Ágnes, Vértés Róbert. Bp. 1975. Akadémiai, 711 l. [Ismertetés.] *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 25(1976) 2–3. sz. 365–367. l.

1977

- Az ellenforradalom jogalkotása. Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922). [Bp. 1977. Kossuth, 222 l. Ismertetés.] *Népszabadság* 35(1977) 194. sz. (augusztus 18.) 7. l.
- Eva S. Balogh: Románia és a szövetségesek részessége az 1919-es magyar államcsínyben. [Romanian and Allied Involvement in the Hungarian *Coup d'État* of 1919.] *East European Quarterly*, Vol. 9. No. 3. [9(1975) 3. sz.] 297–314. l. [Ismertetés.] *Századok* 111(1977) 4. sz. 836–838. l. (L. N. Zs. monogrammal.)
- Szabadságkőműveltség a XX. században*. Bp. 1977. Kossuth, 177 [3] l., [8] t. ill. /Népszerű történelem./
- Tilkovszky Loránt: Pál Teleki 1879–1941. A Biographical Sketch. Bp. 1974. Akadémiai, 70 l. /*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, No. 86./ [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23(1977) 1–2. sz. 194–197. l.

1978

- A Bethlen-kormány megalakulása. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 440–443. l.
- Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky

- Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 470–488. l.
- Az ellenforradalom hatalomra jutása és berendezkedése Magyarországon. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 387–397., 402–416., 421–434. l.
- Az 1922. évi nemzetgyűlési választások. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 451–455. l.
- A gazdasági szanálás politikai összefüggései. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 509–519. l.
- A hazai liberális ellenzék a világgazdasági válság idején (1928–1932). *Századok* 112(1978) 3. sz. 403–441. l.
- A kormány és a baloldali ellenzék küzdelme [az 1920-as években]. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 519–530. l.
- Magyar határviták a békekonferencián 1919-ben. *Történelmi Szemle* 21(1978) 3–4. sz. 441–457. l.
- A második királypuccs. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 2. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1978. Akadémiai, 443–446. l.
- Összeomlás és kiűtkeresés 1918–1919-ben. Jászi Oszkár és a forradalmak. *Kritika* 1978. 5. sz. 3–4. l.
- Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922). Bp. 1977. Kossuth, 222 l. [Ismeretítés.] *Századok* 112(1978) 1. sz. 188–191. l.

1979

- A dualizmus kora (1867–1918). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* 3. átd. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 356–430. l.
- Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923. Bp. 1977. Akadémiai, 357 l.; Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950). Bp. 1977. Kossuth, 301 l. [Ismeretítés.] *Századok* 113(1979) 3. sz. 564–566. l.

- L'histoire de la Grande Loge Symbolique de Hongrie. In: *L'activisme hongrois. Art révolutionnaire ou art de parti*. Sous la dir. de Charles Dautrey, Jean-Claude Guerlain. Montrouge, 1979. Goutal-Darly, 246–251. l.
- L'isolamento internazionale d'Ungheria e i rapporti con l'Italia. *Ungheria oggi* (Róma) 1979. 13–14. sz. 57–67. l.
- Ki volt Smuts? *Lobogó* 21(1979) 11. sz. (március 15.) 29–30. l.
- „Középosztály”, kispolgárság a két világháború között. (A francia társadalomtörténeti irodalomról.) *Történelmi Szemle* 22(1979) 1. sz. 145–155. l.
- A Párizs környéki békék, 1919–1920. *História* 1(1979) 1. sz. 5–7. l.
- A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság (1918–1919). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig*. 3. átd. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1979. Tankönyvkiadó, 431–460. l.
- A Tanácsköztársaság külügyi kapcsolatai. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Hajdú-Bihar megyei Bizottsága jubileumi emlékülése*. Szerk. Serflek István. Debrecen, 1978 [1979!]. MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottságának Propaganda és Művelődési Osztálya és Archívuma, 31–38. l.
- Történettudomány és társadalomtudományok. Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűléséről. *Századok* 113(1979) 1. sz. 132–147. l. (Gunst Péterrel közösen.)
- Über die Geschichte der ungarischen Kommune. In: *Räterepublik und Kultur Ungarn 1919*. Hrsg. von Farkas József. Deutsche Übertragung Tilda Alpári et al. Bp. 1979. Corvina, 7–17. l.

1980

- Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok, 1919–1931*. Bp. 1980. Akadémiai, 242 [2] l.
- Az 1920-as magyar békeszerződés. *Propagandista* 4(1980) 2. sz. 105–117. l.
- Hangarí kakumei 1918–1919. [Japán nyelven.] In: *Hangarí si*. Cukurite Pamlényi Ervin. Dzsinnmei kaiszecu, Hangarí si szekai si Csurdí Sándor, Pál Lajos, Stier Miklós, Szász Zoltán. Honjaku sa Tasiro Fumio, Kasima Maszahiro. 2. köt. Tokio, 1980. Kaisa Kóbunsa, 151–181. l.
- Kik voltak a szabadkőművesek? *História* 2(1980) 4. sz. 20–21. l.
- A mértékletesség harca. Kárpáti Endre: A magyarországi alkoholizmus elleni küzdelem múltjából. [Bp. 1979. Medicina, 468 l. ill. Ismertetés.] *Népszabadság* 38(1980) 7. sz. (január 10.) 7. l.

1981

- Beszélgetés ifjabb Bethlen Istvánnal. *História* 3(1981) 4. sz. 9–10. l.
- A dualizmus kora (1867–1918). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig*. 4. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 356–430. l.
- Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Bp. 1980. Akadémiai, 234 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 88./ [Ismertetés.] *Századok* 115(1981) 3. sz. 627–629. l.

- Pintér István: A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944. Bp. 1980. Kosuth, 443 l. [Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 27(1981) 2. sz. 213–217. l.
- A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság (1918–1919). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* 4. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 431–460. l.
- Szabadkőművesek. Az utolsó magyar nagymester Benedek Marcell volt. *Magyar Hírlap* 14(1981) 144. sz. (június 21.) 11. l.
- A szabadkőművesség. A karbonáritótl a P2-ig. *Élet és Tudomány* 36(1981) 31. sz. (július 31.) 973–975. l.

1982

- Az Anschluss és a magyar liberális ellenzék. *Történelmi Szemle* 25(1982) 4. sz. 714–739. l.
- Asszimiláció és kultúra. Egy történész tanácskozás eredményeiről. [A magyar és amerikai történészek első budapesti konferenciájáról.] *Magyar Nemzet* 38(1982) 207. sz. (szeptember 4.) 9. l.
- Italian National Interests and Hungary in 1918–1919. In: *Essays on World War I. Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon.* Eds. Béla K. Király, Peter Pastor, Ivan Sanders. Highland Lakes – New York, 1982. Brooklyn College Press – Columbia University Press, 201–226. l. /War and Society in East Central Europe, No. 6.; East European Monographs, No. 105.; Atlantic Studies, Brooklyn College Studies on Society in Change, No. 15./
- A liberális polgári ellenzék 1943–44-ben. *História* 4(1982) 3. sz. 17–20. l.
- Pölöskei, Ferenc: Hungary after the Two Revolutions (1919–1922). [Transl. by E. Csicseri-Rónai.] Bp. 1980. Akadémiai, 148 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 132./ [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28(1982) 1–4. sz. 179–182. l.

1983

- The Liberal Opposition in Hungary, 1919–1945.* Transl. by Pál Félix. Bp. 1983. Akadémiai, 143 l. /Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 185./

1984

- A Bethlen-kormány megalakulása. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 440–443. l.
- A dualizmus kora (1867–1918). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* 5. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1984. Tankönyvkiadó, 356–430. l.
- Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky

- Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 470–488. l.
- Az ellenforradalom hatalomra jutása és berendezkedése Magyarországon. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 387–397., 402–416., 421–434. l.
- Az 1922. évi nemzetgyűlési választások. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 451–455. l.
- A gazdasági szanálás politikai összefüggései. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 509–519. l.
- A Horthy-rendszer liberális ellenzéke. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk. Lackó Miklós. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1984. Kossuth, 226–278. l. /Vélemények / viták./
- Kisiparosok és kiskereskedők Somogyban a két háború között. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. 15. köt. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1984. Somogy Megyei Levéltár, 245–279. l.
- A kormány és a baloldali ellenzék küzdelme [az 1920-as években]. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 519–530. l.
- A liberális ellenzék és Debrecen az 1920-as években. In: *Magyar történeti tanulmányok XVII*. Szerk. Fehér András. Debrecen, 1984. Kossuth Lajos Tudományegyetem, 89–101. l. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica, No. 38./
- A liberális ellenzék gazdaságpolitikai nézeteiről. *Történelmi Szemle* [Tanulmányok Pach Zsigmond Pál akadémikus 65. születésnapja tiszteletére.] 27(1984) 1–2. sz. 232–240. l.
- A liberális ellenzék pártélete a Horthy-korszakban. *História* 6(1984) 3. sz. 26–28. l.
- A liberális polgári pártok és az SZDP az 1920-as években. *Propagandista* 8(1984) 4. sz. 109–122. l.
- A második királypuccs. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 3. jav. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1984. Akadémiai, 443–446. l.

- A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság (1918–1919). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténetől 1970-ig.* 5. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1984. Tankönyvkiadó, 431–460. l.
- Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Bp. 1982. Gondolat, 281 l. /Magyar História./ [Ismertetés.] *Századok* 118(1984) 3. sz. 585–586. l.
- A szociáldemokrata mozgalom szervezetei. Sipos Péter: A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, 1890–1930. [Bp. 1984. Akadémiai, 129 l. /Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat, 103./ Ismertetés.] *Népszabadság* 42(1984) 138. sz. (június 14.) 7. l.
- A Tanácsköztársaság volt-e a trianoni béke oka? In: *Olvastam valahol... II. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban.* (Benda Kálmán és Kerekes István műsora.) Bp. 1984. RTV–Minerva – Közgazdasági és Jogi, 286–289. l.

1985

- A baloldali gondolat válsága a két háború között. *Valóság* 28(1985) 9. sz. 78–93. l. (Hajdu Tiborral közösen.)
- Fővárosi választások a két háború között. *História* 7(1985) 5–6. sz. 56–58. l.
- Régi térképek... [Szádeczky K. Lajos: A békerevízió kérdése (Bp. 1926. Magyar Nemzeti Szövetség) című könyvéről.] *História* 7(1985) 4. sz. 22–23. l.
- State, Power, Autonomy and Liberal Opposition in Budapest 1919–1945. In: *Etudes Historiques Hongroises 1985.* Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. Resp. de la publ. F. Glatz, E. Pamlényi. 2. köt. Bp. 1985. Akadémiai, 73–92. l.

1986

- Egy társadalmi csoport jövőképe. A szociáldemokrata kisiparosok és kiskereskedők 1943. évi munkaprogramja. *Valóság* 29(1986) 12. sz. 78–85. l.
- Az 1920. évi magyar békeszerződés. *Társadalmi Szemle* 41(1986) 1. sz. 56–66. l.
- A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerk., bev. Imre Magda, Szűcs László. Bp. 1986. Akadémiai, 585 l. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II.; Forráskiadványok, 3.; Magyar Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1867–1919, 13./ [Ismertetés.] *Levéltári Közlemények* 57(1986) 1. sz. 183–185. l.
- Hungarian History – World History. Ed. by György Ránki. Bp. 1984. Akadémiai, 315 l. /Indiana University Studies on Hungary, No. 1./ [Ismertetés.] *Századok* 120(1986) 4. sz. 889–891. l.
- A külpolitika dilemmái 1919-ben. *Alföld* 37(1986) 7. sz. 55–66. l.
- Kun Béla és a Tanácsköztársaság külpolitikája. (A Kun Béla születésének centenáriuma rendezett nemzetközi tudományos ülészen elhangzott korreferátum részlete.) *Magyar Nemzet* 43(1986) 38. sz. (február 14.) 4. l.
- Legújabb kori történelmünk. (Forradalmak – 1918–1919. – A két háború között. – A szocializmus útján.) In: *Egy ezredév. Magyarország rövid története.* Szerk. Hanák Péter. Bp. 1986. Gondolat, 299–404. l.

- Liberális pártmozgalmak, 1931–1945.* Bp. 1986. Akadémiai, 199 l.
- Melkie remeszlenniki i trgovcŭ v Vengrii. [Orosz nyelven.] In: *Szocialnaja sztruktura i politiceszkie dvizsenija v sztranah Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Evropŭ. Mezsvoennŭj period.* Otv. red. Alekszandr Haritonovics Klevanszkij. Moszkva, 1986. Nauka, 91–95. l.
- Portré a portréíróról. Supka Géza: Habsburg-krónika. [Bp. 1986. Helikon, 444 l. ill. Ismertetés.] *Népszabadság* 44(1986) 188. sz. (augusztus 11.) 7. l.

1987

- A dualizmus kora (1867–1918). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* 6. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1987. Tankönyvkiadó, 356–430. l.
- Ellenzéki nézetek a nemzetiségi kérdésről a Horthy-rendszerben. *Társadalmi Szemle* 42(1987) 10. sz. 65–72. l.
- Az 1920. évi magyar békeszerződés. In: *Egy letűnt korszakról, 1919–1945.* Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1987. Kossuth, 53–70. l.
- Freemasons in the Danubian Region before and after World War I. *Danubian Historical Studies* 1(1987) 1. sz. 13–22. l.
- Középrétegek a két világháború között. [Interjú. Készítette:] Vikol Katalin. *Szakszervezeti Szemle* 16(1987) 6. sz. 39–46. l.
- Kun Béla és a Forradalmi Kormányzótanács, a külpolitika néhány kérdése. In: *Kun Béla. Nemzetközi tudományos ülésszak születésének 100. évfordulójára, 1986. február 11–12.* Szerk. Mucsi Ferenc, Székely Gábor. Bp. 1987. Kossuth, 83–88. l.
- Minta az értelmiségi léthez. (Lehetséges tanulságok Jászi és köre kapcsán.) *Határ* (A KLTE Közművelődési Bizottságának kiadványa) 3. sz. (1987. április) 9–12. l.
- Páholyok mélyén. Beszélgetés a szabadkőművességről. [Interjú. Készítette:] Bukta Zsuzsa. *Élet és Irodalom* 31(1987) 22. sz. (május 29.) 7. l.
- A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság (1918–1919). In: *Magyar történelmi kronológia. Az őstörténettől 1970-ig.* 6. kiad. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1987. Tankönyvkiadó, 431–460. l.
- Trianon a magyar társadalom tudatában. *Századvég* 1987. 3. sz. 5–25. l.
- Trianon a magyar társadalom tudatában. In: *Nemzeti-nemzetiségi tudat. Szigetvári konferenciák, 1984–1986.* Szerk. Polányi Imre. Pécs, 1987. Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Kar Történettudományi és Nemzetiségi Intézete, 29–44. l.
- A város küzdelmes negyedszázada. [Debrecen története. Főszerk. Ránki György. 4. köt. Debrecen története, 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula. Kiad. a Debrecen Megyei Városi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya. Debrecen, 1986. Csokonai, 507 l. ill. Ismertetés.] *Alföld* 38(1987) 2. sz. 91–94. l.

1988

- A Bethlen-kormány megalakulása. In: *Magyarország története tíz kötetben.* 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 4. kiad. Főszerk. Ránki

- György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 440–443. l.
- A Demokratikus Polgári Szövetség. *História* 10(1988) 4. sz. 29–31. l.
- Az ellenforradalmi rendszer fő vonásai és a hatalom struktúrája. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 4. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 470–488. l.
- Az ellenforradalom hatalomra jutása és berendezkedése Magyarországon. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 4. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 387–397., 402–416., 421–434. l.
- Az 1922. évi nemzetgyűlési választások. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 4. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 451–455. l.
- A gazdasági szanálás politikai összefüggései. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 4. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 509–519. l.
- The Hungarian Democratic Republic and the Paris Peace Conference, 1918–1919. In: *Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbor States, 1918–1919*. Ed. by Peter Pastor. Boulder – Highland Lakes – New York, 1988. Columbia University Press, 261–275. l. /East European Monographs, No. 240.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 39.; War and Society in East Central Europe, No. 20./
- Az iparosok és kereskedők iskolázottsága, társadalmi emelkedésük esélyei a két háború között. *Magyar Tudomány* 33[95](1988) 12. sz. 929–934. l.
- A kormány és a baloldali ellenzék küzdelme [az 1920-as években]. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 4. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 519–530. l.
- A magyarországi és erdélyi szabadkőművesség kapcsolatai a két világháború között. In: *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10*. Szerk. Rác István. Debrecen, 1988. Csokonai, 151–159. l.
- A második királypuccs. In: *Magyarország története tíz kötetben*. 8. kötet. *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 4. kiad. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor, Tilkovszky Loránt. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Bp. 1988. Akadémiai, 443–446. l.

- Our modern history. (Revolutions – 1918–1919. – Between two World Wars. – On the Way to Socialism.) In: *One Thousand Years. A Concise History of Hungary*. Ed. by Péter Hanák. Transl. by Zsuzsa Béres. Bp. 1988. Corvina, 177–249. l.
- A Párizs környéki békék. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 227–231. l. /História könyvek./
- Peacemaking after World War I. The Western Democracies and the Hungarian Question. In: *The Hungarians. A Divided Nation*. Ed. by Stephen Borsody. New Haven, 1988. Yale Center for International and Area Studies – Slavica, 32–52. l. /Yale Russian and East European Publications, No. 7./
- Ránki György, a főszerkesztő. *Történelmi Szemle* 30(1987–1988) 3. sz. 246–248. l. *Szabadkőművesek*. Bp. 1988. Akadémiai, 129 l., [16] t. ill. /Negyedik dimenzió./
- Tárgyilagosan a történelemről. A rádió mellett. [Kerekasztal-beszélgetés a rádióban Trianonról. Készítette: Józsa György Gábor. Résztvevők: Gerő András, Litván György, – –, Ormos Mária, Raffay Ernő.] *Magyar Nemzet* 51(1988) 45. sz. (február 23.) 6. l.
- Trianon a történelemben és a történelmi tudatban. Kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Gerő András, Litván György, – –, Ormos Mária, Raffay Ernő. *Világosság* 29(1988) 4. sz. 229–237. l.
- A trianoni békeszerződés. Részletek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 232. l. /História könyvek./ (Név nélkül.)
- Utószó. In: David Petrovics Pricker: *Georges Clemenceau. Politikai életrajz*. Ford. Kovács Zoltán. Bp. 1988. Gondolat, 363–381. l.
- Von der bürgerlichen Demokratie bis zur Volksrepublik. (Revolutionen 1918/19. – Zwischen den beiden Weltkriegen. – Auf dem Wege zum Sozialismus.) In: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Hrsg. von Péter Hanák. Deutsch von Jolán Bakay et al. Essen – Bp. 1988. Hobbing – Corvina, 195–270. l.

1989

- Bonyodalom egy budapesti szobor körül. [Harry Hill Bandholz tábornok szobráról.] *História* 11(1989) 6. sz. 34–35. l.
- A Demokratikus Polgári Szövetség és programja. In: *Kiútkeresés 1943*. [A Hazafias Népfront, a Történelmi Társulat, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az MTA Történettudományi Intézet által 1988. június 14-én az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett tanácskozás anyaga.] Szerk. – –, Burucs Kornélia. Közread. az MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1989. Kossuth, 38–46. l.
- Előszó. In: *Kiútkeresés 1943*. [A Hazafias Népfront, a Történelmi Társulat, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az MTA Történettudományi Intézet által 1988. június 14-én az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett tanács-

- kozás anyaga.] Szerk. – –, Burucs Kornélia. Közread. az MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1989. Kossuth, 5–6. l.
- Kiütkeresés 1943.* [A Hazafias Népfront, a Történelmi Társulat, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az MTA Történettudományi Intézet által 1988. június 14-én az Országos Széchényi Könyvtárban rendezett tanácskozás anyaga.] Szerk. – –, Burucs Kornélia. Bev. Huszár István. Előszó: – –, Közread. az MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1989. Kossuth, 165 l.
- A liberális ellenzék és a Márciusi Front. In: *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról. A kötet az 50. évforduló emléküléseinek és tudományos ülészekének előadásait tartalmazza.* Szerk. Pintér István. Bp. 1989. Reform, 187–200. l.
- A magyar értelmiség és az 1918–1919. évi forradalmak. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. / Economy, society, historiography. Dedicated to Zsigmond Pál Pach on his 70th birthday.* Szerk. Glatz Ferenc. A szerk. munkatársai: Burucs Kornélia, Pók Attila. Bev. Berend T. Iván. Bp. 1989. MTA Történettudományi Intézete, 227–235. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 6./
- A Párizs környéki békék. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* 2. kiad. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 227–231. l. /História könyvek./
- A trianoni békeszerződés. Részletek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* 2. kiad. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 232. l. /História könyvek./ (Név nélkül.)

1990

- Amerikai diplomaták Horthy Miklósról, 1920–1944. *Történelmi Szemle* 32(1990) 3–4. sz. 173–196. l.
- Amerikai diplomaták jelentései [Horthy Miklósról]. *História* 12(1990) 5–6. sz. 20–21. l.
- Counterrevolution and Consolidation, 1919–1921. In: *A History of Hungary.* Gen. ed. by Peter F. Sugar. Assoc. ed. by Péter Hanák. Ed. assist. Tibor Frank. London – New York, 1990. I. B. Tauris, 309–318. l.
- Die Geschultheit der Handwerker und der Kaufleute, die Aussichten ihres gesellschaftlichen Aufstiegs zwischen den beiden Weltkriegen in Ungarn. In: *Modern Age – Modern Historian. In Memoriam György Ránki (1930–1988).* Ed. by Ferenc Glatz. Assist. ed. by Attila Pók. Bp. 1990. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 257–263. l.
- Gli intellettuali ungheresi e le rivoluzioni del 1918–1919. In: *Venezia, Italia e Ungheria tra decadentismo e avanguardia. Atti del VI Convegno di Studi Italo-Ungheresi, Budapest, 10–13 giugno 1986.* A cura di Zsuzsa Kovács, Péter Sárközy. Bp. 1990. Akadémiai, 243–254. l.
- Handwerker und Kaufleute in der Zwischenkriegszeit. In: *Environment and Society in Hungary.* Ed. by Ferenc Glatz. Assist. ed. by Attila Pók. Bp. 1990. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 261–282. l. /Etudes Historiques Hongroises 1990. Publiées à l'occasion du XVIIe

Congr s International des Sciences Historiques par le Comit  National des Historiens Hongrois, No. 3./

Juhász Gyula: Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi  let, 1938–1944. Bp. 1987. Akadémiai, 67 l. / rtekez sek, eml keztet sek./ [Ismertetés.] *Századok* 124(1990) 2. sz. 328–329. l.

Raffay Ernő: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el orsz gunkkal. Bp. 1990. Tornado Damenija, 191 l. [Ismertetés.] *Budapesti Könyvszemle* 2(1990) 2. sz. 264–266. l.

Raffay Ernő: Trianon titkai, avagy hogyan bántak el orsz gunkkal. [Részletek L. Nagy Zsuzsa kritikájából (Budapesti Könyvszemle 2(1990) 2. sz. 264–266. l.). Ismertetés.] *Népszabadság* 48(1990) 160. sz. (július 10.) 4. l.

Trianon – a magyarság és Európa  gye. *História* 12(1990) 3. sz. 24–26. l.

Trianon: a magyarság  s Európa  gye. *Világosság* 31(1990) 8–9. sz. 695–700. l.

1991

L poque moderne. (Les révolutions de 1918–1919. – Entre les deux guerres mondiales. – Entre démocratie et dictature.) In: *Mille ans d'histoire Hongroise*. Publié sous la dir. de Péter Han k. Trad. de László Sujt , Georges Kassai. Bp. 1991. Corvina, 165–232. l.

A Horthy-jelenség. Horthy Miklós: Emlékirataim. [3. jav. kiad. Szerk. Antal László.] Jegyz. Sipos Péter. Bp. 1990. Európa – História 417 l., [8 t.] ill. /Extra Hungariam./ [Ismertetés.] *Budapesti Könyvszemle* 3(1991) 4. sz. 440–444. l.

Hungary since 1918. (The Revolutions of 1918 and 1919. – Between two World Wars. – On the Socialist Road.) In: *The Corvina History of Hungary. From earliest Times until the Present Day*. Rev., updated ed. [of One Thousand Years. A Concise History of Hungary (Bp. 1988. Corvina).] Ed. by Péter Han k. Transl. by Zsuzsa B res. Bp. 1991. Corvina, 161–228. l.

Iparosok, keresked k  s k szm st r k a k t világháború közötti Magyarors gon. Bp. 1991. MTA Történettudományi Intézet, 30 l. /El ad sok a Történettudományi Intézetben, 16./

Iskol zotts g  s társadalmi emelked s. Iparosok  s keresked k Magyarors gon 1919–1945. *História* 13(1991) 1. sz. 20–23. l.

Magyarors g története, 1919–1945. Egyetemi jegyzet. Debrecen, 1991. Kossuth Lajos Tudományegyetem, 186 l. /Történelmi Figyelő könyvek, 1./

A műhely és a bolt a két háború közötti Magyarors gon. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. /Verb rgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag*. Szerk. Somogyi Éva. A szerk. munkatársa: Burucs Kornélia. Bp. 1991, MTA Történettudományi Intézete, 121–128. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 8./

Nagy Vince: *Októbertől októberig*. 2. jav. kiad. Előszó: Zilahy Lajos. Jegyz.  s utószó: – –. Szerk. Antal László. Bp. 1991. Európa – História, 509 l. /Extra Hungariam./

- Nagy Vince, a politikus. In: Nagy Vince: *Októbertől októberig*. 2. jav. kiad. Előszó: Zilahy Lajos. Jegyz. és utószó: –. Szerk. Antal László. Bp. 1991. Európa – História, 471–484. l. /Extra Hungariam./
- Von der bürgerlichen Demokratie bis zur Volksrepublik. (Revolutionen 1918/19. – Zwischen den Weltkriegen. – Zwischen Demokratie und Diktatur.) In: *Die Geschichte Ungarns. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 2. verb. Aufl. Hrsg. von Péter Hanák. Deutsch von Jolán Bakay et al. Bp. 1991. Corvina, 181–252. l.

1992

- Két emberöltő a magyarság szolgálatában. Bóta Ernő emlékkönyv*. Vál., bev. és szerk. –. Ford. Magos Béla, –. Debrecen – Boulogne sur Seine, 1992. Y. Bota, 91 l. ill.
- Két háború között*. [Bp.] 1992. Adams Lap- és Könyvkiadó, 158 l. /Magyarország krónikája, 11./
- Liberalizmus, liberálisok ellenzékben. *Társadalmi Szemle* 47(1992) 8–9. sz. 131–135. l.
- A Párizs környéki békék. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepezsaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 125–130. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Pártélet a Horthy-korban. *Rubicon* 3(1992) 1. sz. 24–25. l.
- Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1991. Magyarországtudató Intézet, 356 l. /A magyarságkutatás könyvtára, VIII./ [Ismeretítés.] *Budapesti Könyvszemle* 4(1992) 4. sz. 508–510. l.
- Történeti tanulmányok I. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Szerk. – –, Veress Géza. Debrecen, 1992. KLTE, 147 l. ill. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica, No. 45./
- Várospolitikai és városatyák Budapesten, 1873–1941. In: *Történeti tanulmányok I. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Szerk. – –, Veress Géza. Debrecen, 1992. KLTE, 125–138. l. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica, No. 45./

1993

- Budapesti városatyák, 1873–1944. *Rubicon* 4(1993) 8–9. sz. 64–65. l.
- Igazságot Magyarországnak! Lord Rothermere helye a nap alatt. *Rubicon* 4(1993) 5. sz. 21. l.
- Középosztály – kispolgárság: értékrend és életstílus a két háború között. *Debreceni Szemle* 1(1993) 2. sz. 203–211. l.
- A legjobb szívűek kis karikája. A szabadkőműves mumus. [Interjú. Készítette:] Dombi Gábor. *Népszabadság* 51(1993) 52. sz. (március 3.) 14. l.
- Az olasz kapcsolat. [Az olasz külpolitika törekvései Magyarországon, 1919.] *Rubicon* 4(1993) 5. sz. 22–24. l.

Történeti tanulmányok II. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Szerk. – –, Veress Géza. Debrecen, 1993. KLTE, 159 l. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica, No. 46./

1994

A főváros román megszállás alatt. 1919. augusztus–november. *Budapesti Negyed* 2(1994) 2. sz. 105–124. l.

A Horthy-kormány nem tűrte a szabadkőműveseket. In: *Ungarns langer Weg durch die Wüste. Beiträge zu einem Symposium 1992 in Budapest. / Magyarország hosszú útja a sivatagon keresztül. Hozzászólások egy 1992-ben Budapesten megrendezett szimpóziumhoz.* Wien, 1994. Forschungsgesellschaft Quatour-Coronati, 40–46. l. /Quatour-Coronati-Berichte, No. 14./

Horthy Miklós – újabb kiadványokban. [Horthy Miklós: Emlékirataim. 3. jav. kiad. Szerk. Antal László. Jegyz. Sipos Péter. Bp. 1990. Európa – História 417 l., (8 t.) ill. /Extra Hungariam./; Gosztorny Péter: A kormányzó, Horthy Miklós. Bp. 1990. Téka, 173 l., (12) t. ill.; Dombrády Lóránd: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Bp. 1990. Zrínyi, 221 l. Ismertetés.] *Iskolakultúra* 4(1994) 6. sz. 94–99. l.

Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Szerk. és bev. – –. Bp. 1994. MTA Történettudományi Intézet, 128 l. ill. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 11./

Az iparosok, a kereskedők és az iskola. In: *Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon.* Szerk. és bev. – –. Bp. 1994. MTA Történettudományi Intézet, 7–55. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 11./

A liberális pártok nemzetfelfogása a két háború között. *Világosság* 35(1994) 5–6. sz. 190–202. l.

A magyar szabadkőművesség. *Iskolakultúra* 4(1994) 11–12. sz. 53–58. l.

Revolution, Counterrevolution, Consolidation. In: *A History of Hungary.* Gen. ed. by Peter F. Sugar. Assoc. ed. by Péter Hanák. Ed. assist. Tibor Frank. Bloomington – Indianapolis, 1994. Indiana University Press, 295–318. l.

Történeti tanulmányok III. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa. Szerk. – –, Veress Géza. Debrecen, 1994. KLTE, 165 l. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica, No. 47./

Transformations in the City Politics of Budapest, 1873–1941. In: *Budapest and New York. Studies in Metropolitan Transformation, 1870–1930.* Eds. by Thomas Bender, Carl E. Schorske. New York, 1994. Russel Sage Foundation, 35–54. l.

Vázsonyi Vilmos életútja, 1868–1926. *História* 16(1994) 5–6. sz. 59–61. l.

1995

Gunst Péter: *A magyar történetírás története.* Debrecen, 1995. Csokonai, 214 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./

- Az iparos és kereskedő nőkről. In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* Szerk. Á. Varga László. Bp. – Debrecen, 1995. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Csokonai, 351–359. l. /Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum./
- Itália és Magyarország a párizsi békekonferencia idején, 1919. In: *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok.* [Az 1994. március 5–6-án Bloomingtonban tartott konferencia szerkesztett anyaga.] Szerk. és bev. Romsics Ignác. Közrem. Bán D. András. Bp. 1995. Teleki László Alapítvány, 83–91. l.
- Italy and Hungary at the Time of the Paris Peace Conference, 1919. In: *20th Century Hungary and the Great Powers.* Ed. by Ignác Romsics. Boulder – Highland Lakes – New York, 1995. Columbia University Press, 99–110. l. /War and Society in East Central Europe, No. 33.; East European Monographs, No. 417.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 83./
- Magyarország története, 1918–1945. Egyetemi jegyzet.* 2. bőv. kiad. Debrecen, 1995. Multiplex Media – Debrecen University Press, 266 l. /Történelmi Figyelő könyvek, 3./
- A modern város történeti dilemmái.* Vál., szerk. Gyáni Gábor. Ford. Gyáni Gábor et al. Debrecen, 1995. Csokonai, [8], IV, 216 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- Orosz István: *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből.* Debrecen, 1995. Csokonai, [8], XIII, 295 l. ill. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- The Peace Treaties, 1919–1920. In: *Hungarians and their Neighbors in Modern Times, 1867–1950.* Ed. by Ferenc Glatz. Boulder – Highland Lakes – New York, 1995. Columbia University Press, 91–97. l. /Social Science Monographs; Atlantic Studies on Society in Change, No. 81; East European Monographs, No. 419./
- Újraértékelni a Horthy-korszakot. *Iskolakultúra* 5(1995) 1–2. sz. 21–25. l.
- A történeti Magyarország széttörése. *História* 17(1995) 5–6. sz. 28–31. l.
- Trianon: the Cause of the Hungarian People and Europe. In: *Trianon and East Central Europe. Antecedents and Repercussions.* Eds. by Béla K. Király, László Veszprémy. Boulder – Highland Lakes – New York, 1995. Columbia University Press, 3–14. l. /War and Society in East Central Europe, No. 32.; East European Monographs, No. 418.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 80./

1996

- Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék.* Debrecen, 1996. Csokonai, 215 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- Kállay Miklós. *Rubicon* 7(1996) 10. sz. 28–30. l.
- Parte quarta. L'età contemporanea. (Le rivoluzioni del 1918–1919. – Tra le due guerre mondiali. – Quarant'anni di esperienze socialiste.) In: *Storia*

- dell'Ungheria*. A cura di Péter Hanák. Traduzione di Giovanna Motta e Rita Tolomeo. Milano, 1996. FrancoAngeli, 189–274. l. /Temi di storia./
- I rapporti dell'Ungheria con l'Italia (1918–1919). In: *Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon. Ungheria e Italia tra età moderna e contemporanea. Atti del Convegno storico italo-ungherese (Pécs 23–24 aprile 1993)*. A cura di Francesco Guida. Roma, 1996. Lithos, 220–224. l. /Acta, No. 1./
- Történeti tanulmányok IV. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Szerk. – –, Veress Géza. Debrecen, 1996. KLTE, 182 l. ill. /Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica, No. 48./

1997

- Bényei Miklós: *Széchenyi István és Debrecen. Tények és dokumentumok*. Debrecen, 1997. Csokonai, 264 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- Fazekas Csaba: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. Bp. 1996. Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség – Szent Pál Akadémia, 260 l. /Látószög Könyvek./ [Ismertetés.] *Századok* 131(1997) 2. sz. 547–548. l.
- A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. Debrecen, 1997. Multiplex Media – Debrecen University Press, 251 l. /Történelmi Figyelő könyvek, 5./
- Károlyi József gróf: *Madeirai emlékek*. Előszó: Habsburg Ottó. Szerk. Erdős Ferenc. Utószó: Erdős Ferenc – Nyári Zsigmond: Károlyi József gróf, a politikus. Székesfehérvár, 1996. Fejér Megyei Levéltár, 215 l. ill. /Fejér Megyei Levéltár Közleményei, 20./ [Ismertetés.] *Századok* 131(1997) 6. sz. 1423–1425. l.
- Novitnja isztorija. (Revoljucii 1918–1919 rr. – U period mizs dvoma vij nami.) [Ukrán nyelven.] In: *Korotka isztorija Ugorscsini*. Red. Peter Ganak [Hanák Péter]. Red. ta uporjadnik ukraínszkogo vidannja: Istvan Udvari. Niredgaza [Nyíregyháza], 1997. Pedagogicsnij Insztitut imeni Dordja Bessenei, Kafedra ukraínszkoï i ruszinszkoï filologii, 153–200. l.
- A Szociáldemokrata Párt Kisiparos és Kiskereskedő Szervezetének munkaprogramja, 1943. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 405–415. l.

1998

- Bényei Miklós: *A nemzeti és polgári kultúra felé. Tanulmányok a reformkori magyar művelődés történetéről*. Debrecen, 1998. Csokonai, 211 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- A Horthy-rendszer legális ellenzéke. In: *Előadások Magyarországról a két világháború között*. [Az 1997-ben Velencében megrendezett olasz–magyar történész-konferencia magyar résztvevőinek előadásai.] Szerk. Kaposi Zoltán. Pécs, 1998. University Press, 16–26. l.

- Középosztály és kispolgárság. Értékrend és életstílus a két háború között. *Rubicon* 9(1998) 7. sz. 40–43. l.
- Nyaraljon itthon. A Balaton meghódítása. *Rubicon* 9(1998) 7. sz. 44–47. l.
- Papp Klára: *Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században*. Debrecen, 1998. Csokonai, 175 l., [57] t., 1 t.fol., ill. /Csokonai törtéria könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- A Párizs környéki békék. In: *Erdély a Históriaiban*. Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 251–259. l. /Múltunk könyvek./
- Peter Broucek: Karl I. (IV.) Der politische Weg des letzten Herrschers der Donaumonarchie. Wien – Köln – Weimar, 1997. Böhlau, 270 l. (I. [IV.] Károly. A dunai monarchia utolsó uralkodójának politikai pályája.) [Ismeretítés.] *Századok* 132(1998) 6. sz. 1378–1380. l.
- Válság és kiútkeresés. Az 1918-as forradalom – az első kísérlet. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. / Korszakkév – korszakkezdet. / The End and the Beginning of an Era*. [Az 1998. május 26–29. között Szatmárnémetiben, Zilahon és Nyíregyházán rendezett szimpózium anyaga.] Coordonator Cornel Grad, Viorel Ciubotă. Zalău – Satu-Mare, 1998. Editura Lekton Zalău – Editura Muzeului Sătmărean, 371–382. l.

1999

- Horthy Miklós (1868–1957). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. Szerk. és bev. Rácz Árpád. Bp. – [Debrecen], 1999. Rubicon – Aquila, 284–288. l. /Rubicon–Aquila könyvek./
- Horthy Miklós (1868–1957). *Rubicon* 10(1999) 8. sz. 24–28. l.
- Kényszerpálya és felelősség. Beszélgetés a nyolcvan éve született Horthy-rendszerről. [Interjú. Készítette:] Hovanyecz László. *Népszabadság* 57(1999) 265. sz. (november 13.) 24–25. l. (Ormos Máriával és Romsics Ignáccal közösen.)
- Társadalomtörténet és életmódkutatás. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. KLTE Történelmi Intézet, 117–122. l.
- Tratatele de pace din împrejurimile Parisului. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 288–296. l.
- Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, 1999. Csokonai, 263 l. /Csokonai törtéria könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./

2000

- Budapesti tanoncok a két világháború között. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Szerk. Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József. Pécs, 2000. University Press, 397–406. l.
- Horthy Miklós (1868–1957). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. 2. jav. kiad. Szerk. és bev. Rácz Árpád. Bp. – [Debrecen], 2000. Rubicon – Aquila, 284–288. l. / Rubicon–Aquila könyvek./

- L'opposizione legale al regime di Horthy. In: *L'epoca Horthy. L'Ungheria tra le due guerre mondiali. Atti del convegno tenuto a Venezia, 23–24 gennaio 1997*. A cura di Francesco Guida. Roma, 2000. Lithos, 59–73. l. /Acta, No. 2./
- Parlamenti történet. [Püski Levente: A magyar felsőház története, 1927–1945. Bp. 2000. Napvilág, 200 l. Ismertetés.] *Magyar Tudomány* 45[108](2000) 12. sz. 1543–1545. l.
- Reformról reformra. [Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században. Bp. 1999. Akadémiai, 135 l. Ismertetés.] *Magyar Tudomány* 45[108](2000) 8. sz. 1051–1053. l.
- Trianonról. *Iskolakultúra* 10(2000) 6–7. sz. 26–32. l.

2001

- Antalóczy Ildikó, M.: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Debrecen, 2001. Csokonai, 255 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- A fővezér. [Horthy Miklós 1919-ben.] *Rubicon* 12(2001) 1–2. sz. 19–22. l.
- Iratok a magyarországi szabadkőművesség történetéhez 1918–1950. Vál., szerk., jegyz. és bev. Berényi Zsuzsanna. Bp. 2001. Magyar Országos Levéltár, 185 l. [Ismertetés.] *Levéltári Közlemények* 72(2001) 1–2. sz. 286. l.
- La posizione di Fiume nei rapporti Italo–ungheresi. In: *Rijeka u stoljeću velikih promjena. Međunarodni znanstveni skup. / Fiume nel secolo dei grandi mutamenti. Convegno internazionale. Atti del convegno Rijeka-Fiume 23–24 aprile 1999*. Ed. Melita Sciucca. Rijeka-Fiume, 2001. Edit, 91–94. l.

2002

- Bánkiné Molnár Erzsébet: *Jászkunok a XVIII–XIX. században. Történelmi és néprajzi tanulmányok*. Debrecen, 2002. Csokonai, 168 l. /Csokonai história könyvek. Sorozatszerk. – –, Barta János./
- Freemasonry in Hungary between the Eighteenth and Twentieth Centuries. In: *Freemasonry on Both Sides of the Atlantic. Essays Concerning the Craft in the British Isles, Europe, the United States and Mexico*. Eds. by R. William Weisberger, Wallace McLeod, S. Brent Morris. Boulder – New York, 2002. Columbia University Press, 421–434. l. /East European Monographs./
- Horthy Miklós (1868–1957). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből*. 3. átd. kiad. Szerk. és bev. Rácz Árpád. Bp. 2002. Rubicon, 284–288. l. /Rubicon könyvek./
- Liberal Nationalism and the Nation-State. The Case of a Hungarian Political Writer, Gusztáv Beksics. In: *Nations and Nationalism in East-Central Europe, 1806–1948. A Festschrift for Peter F. Sugar*. Eds. by Sabrina P. Ramet, James R. Felak, Herbert J. Ellison. Bloomington, 2002. Slavica, 111–124. l.
- Liberal Opposition in Interwar Hungary. In: *Hungary and Finland in the 20th Century*. Eds. by Olli Vehviläinen, Attila Pók. Helsinki, 2002. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Finnish Literature Society, 63–80. l. /Studia Historica, No. 68./

Petty Bourgeoisie and Social Mobility in Hungary between the two World Wars. In: *The First Millennium of Hungary in Europe*. Ed.-in-chief Klára Papp, János Barta. Co-eds. Attila Bárány, Attila Györkös. Debrecen, 2002. Multiplex Media – Debrecen University Press, 457–460. l.

A polgári demokraták és Tisza István. In: *Történeti tanulmányok X. A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa*. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 2002. Debreceni Egyetem, 73–79. l. /Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica, No. 54./

2003

Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rend. Litván György. Bp. 2001. MTA Történettudományi Intézete, 415 l. [Ismeretítés.] *Századok* 137(2003) 6. sz. 1461–1463. l.

Károlyi Mihály levelezése V. köt. 1945–1949. Szerk. Hajdu Tibor. Bp. 2003. Napvilág – MTA Történettudományi Intézete, 788 l. [Ismeretítés.] *Századok* 137(2003) 6. sz. 1463–1465. l.

Mauthausentől Füzesgyarmatig. Rassay Károly életútja 1944–1953 között. *Századok* 137(2003) 6. sz. 1421–1444. l.

Szabadkőművesség az Atlanti-óceán két partján. [Freemasonry on Both Sides of the Atlantic. Essays Concerning the Craft in the British Isles, Europe, the United States and Mexico. Eds. by R. William Weisberger, Wallace McLeod, S. Brent Morris. Boulder – New York, 2002. Columbia University Press, 942 l. /East European Monographs./ (Szabadkőművesség az Atlanti-óceán mindkét partján. Tanulmányok a szabadkőművességre vonatkozóan a Brit-szigetektől, Európából, az Egyesült Államokból és Mexikóból.) Ismeretítés.] *Klió* 12(2003) 1. sz. 49–51. l.

2004

Nők az iparosok és kereskedők között (1920–1941). In: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Szerk. ifj. Barta János, Pallai László. Debrecen, 2004. Multiplex Media – Debrecen University Press – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 335–345. l.

2005

Gondolatok a Horthy-korszak néhány kérdéséről. In: *Sine ira et studio. / Harag és elfogultság nélkül*. Szerk. Jahn Ágnes. Bp. 2005. ELTE Bölcsészettudományi Kar – Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozat, 41–50. l. /A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 32./

Rassay Károly liberális nézetei. *Debreceni Szemle* 13(2005) 3. sz. 325–332. l.

A Rassay-párt. In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János, ifj. Barta János. Debrecen, 2005. Multiplex Media – Debrecen University Press – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 313–321. l.

Trianon hatásai a magyar társadalom mentalitására. *Debreceni Disputa* 3(2005) 6. sz. 4–5. l.

2006

Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly, 1886–1958. Bp. 2006. Napvilág, 199 l.

2008

Erdély sorsa – ahogyan a Quai d’Orsay látta (1944–1947). [Anna Fülöp: *La Transylvanie dans les Relations roumano–hongroises vues du Quai d’Orsay* (septembre 1944 – décembre 1947). Cluj, 2006. Centrul de Resurse pentru diversitate etnoculturala, 266 l. ill. /Synthèses, No. 14.; *Diversitate etnoculturală în România.* / (Erdély sorsa – ahogyan a Quai d’Orsay látta /1944. szeptember – 1947. december./.) Ismertetés.] *Klió* 17(2008) 2. sz. 122–124. l.

Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában.* Bp. 2006. Corvina, 182 l. /*Mindennapi történelem.* / [Ismeretítés.] *Századok* 142(2008) 6. sz. 1547–1549. l.

2010

Csoda két háború között. Beszélgetés L. Nagy Zsuzsával a két háború közötti társadalmi emelkedésről és életmódról. [Interjú. Készítette:] Völgyesi Zoltán. *Debreceni Disputa* 8(2010) 4. sz. 9–13. l.

A liberális ellenzék és Gömbös. In: *A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára.* Szerk. Fischer Ferenc, Hegedüs Katalin, Rab Virág. Közrem. Erőss Zsolt. Pécs, 2010. IDResearch Kft. – Publikon, 303–309. l.

Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918.* Bp. 2009. Új Mandátum, 271 l. [/Habsburg történeti monográfiák, 7./ Ismertetés.] *Századok* 144(2010) 1. sz. 223–224. l. (Nagy Zsuzsa névvel.)*

Összeállította: Pótó János

* Az anyaggyűjtés lezárult: 2010. szept. 16.

Lackó Miklós (1921–2010)

Első szerkesztőjétől búcsúzik a *Történelmi Szemle*. A kilencvenedik életévében, 2010. szeptember 10-ére virradó éjjel elhunyt Lackó Miklóstól, aki 1958-tól, az első évfolyam első számától 1963-ig – változó társakkal, de ő egyedül mindvégig – szerkesztője, majd 1972-ig felelős szerkesztője volt a *Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Intézete* folyóiratának.

*

Lackó Miklós 1921. augusztus 15-én született Budapesten. A budapesti Zrínyi Miklós Reál gimnáziumban érettségizett 1939-ben, de a kor embertelen, kirekesztő törvényei következtében származása miatt nem gondolhatott továbbtanulásra, értelmiségi életre. A családi hagyományt, édesapja foglalkozását követve a bőröndös és szíjgyártó szakmát tanulta ki, és segédként, majd szakmunkásként e szakmában dolgozott 1940-től a Weinstein és Nádas bőröndös üzemben. Politikai érdeklődése korán mutatkozott: 1940-től volt tagja a *Szociáldemokrata Párt* VII. kerületi ifjúsági csoportjának. 1942-ben érte el a háború: munkaszolgálatra vonultatták be. Két és fél évig tartott.

1945 meghozta számára is a továbbtanulás lehetőségét: a *Pázmány Péter Tudományegyetem* történelem szakán végzett 1948-ban. Egyetemi tanulmányai mellett a közéletben is aktívan részt vett: 1945-től a *Magyar Kommunista Párt* tagja, 1946–1948 között a *Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség Ifjúság*, majd 1948–1950 közt az *Egységes Paraszti Ifjúság Országos Szövetsége Magvető* című hetilapjának szerkesztője volt.

Egyetemi tanulmányai befejezése után a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) Központi Vezetősége (KV) Központi Iskolájának tanára lett. Pártalkalmazottként itt tanított történelmet és munkásmozgalom-történetet 1955-ig, miközben 1950–1951-ben letöltötte katonai szolgálatát, 1952–1955 között – Czöbel Ernő aspiránsaként – elvégezte az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának aspirantúráját, s 1954–1955-ben az MDP KV hat hónapos központi agitációs és propaganda iskoláját is vezette.

Az *MTA Történettudományi Intézetébe* történő áthelyezését az Intézet vezetése kezdeményezte 1954-ben, kifejezetten azzal a céllal, hogy a fiatal, de már tapasztalt oktatóként és vezetőként ismert Lackó összefogja az Intézetben megindult, az 1945 utáni magyar történelemre vonatkozó kutatásokat. Így 1954 novemberétől félállásban, pontosan egy évvel később pedig teljes állásban az Inté-

zet tudományos munkatársa és a „népi demokratikus kutatócsoport” vezetője lett. A Magyar népi demokrácia története osztály 1956 januárjában szerveződött meg Lackó Miklós vezetésével, de önálló szervezeti egységként csak rövid ideig működött: 1957-ben – ismét kutatócsoportként – beolvasztották a II. (újkori) magyar történeti osztályba. A csoport vezetője Lackó maradt 1966-ig, ekkor lett a III. (legújabb kori) magyar történeti osztály helyettes vezetője. 1972-ben kinevezték az osztály vezetőjévé, majd 1986-ban főosztályvezetővé. 1992-es nyugdíjba vonulásáig állt a Legújabb kori osztály élén. A *Magyar Szocialista Munkáspárt* intézeti alapszervezetének titkári tisztét 1957–1961 között töltötte be. A kandidátusi fokozatot 1961-ben, a tudományok doktora fokozatot 1978-ban szerezte meg.

*

Kutatói pályája döccenővel indult, hogy aztán annál magabiztosabban bontakozzon ki a következő évtizedekben. Első intézeti témáját, az 1946-ban megalakult *Baloldali Blokk* történetének kutatását már egy év után, 1957-ben feladta, mint „nem kellőképpen körülírt témaválasztást” – s ez a döntés talán nem volt független osztályának, a Magyar népi demokrácia története osztálynak ugyanekkor történt megszüntetésétől sem. Bár a jelenkor-történet művelésével nem szakított teljesen, hiszen ő írta az 1945 utáni magyar történetírás első reprezentatív szintézisének, a Molnár Erik-féle, 1964-ben megjelent „kétkötetes” *Magyarország történetének* jelenkor-történeti fejezetét, érdeklődése olyan témák felé vitte, ahol már maradandót tudott alkotni.

Az első ilyen terület a magyar munkásság társadalomtörténete volt. Bár a munkásmozgalom-történet kurrens témának számított az 1950-es évek végén, a Lackó által választott téma sokkal inkább történettudományos-szakmai, mint politikai kihívás volt. E kutatásainak monografikus összegzése (*Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867–1949*) 1961-ben jelent meg. Munkájának újszerűsége abban rejlett, hogy ő alkalmazta először a modern szociológia módszereit történeti forrásanyag elemzésére, kimutatva a sajátos magyar polgári fejlődés hatásait a munkásság szerkezetére, társadalmi és származási, valamint szakképzettségi és szakmai összetételére. A korszak politikatörténeti dominanciájú történetírásában merőben szokatlan volt a téma interdiszciplináris megközelítése, s ez az a pont, amitől kezdve Lackó kutatásai mindig határterületen mozogtak: társadalomtörténeti kutatásai a modern társadalomtudományok és a történetírás határán, későbbi művelődés- és esztétörténeti írásai pedig a filozófia, az irodalomtudomány, a pszichológia és a történettudomány határvidékein.

A nemzetközi elismertséget egy újabb kutatási terület hozta meg számára: a magyar és kelet-közép-európai szélsőjobboldali mozgalmak vizsgálata. A magyar fasiszta-náci mozgalmak történetét összefoglaló monográfiája (*Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*) 1966-ban jelent meg, és számos összehasonlító tanulmány és előadás követte különböző idegen nyelveken. Ezek fő újdonságát a hangsúlyosan megjelenő társadalom- és esztétörténeti nézőpont, a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi bázisának és ideológiai gyökereinek árnyalt bemutatása jelentette.

Innen már csak egy lépés az a terület, amely Lackó Miklós életművének időben és mennyiségben is legjelentősebb részét képezi, s amely nevét a szűk szakmai körökön túl is ismertté tette: a két világháború közötti korszak művelődés- és esztétörténete. A népi mozgalomról, az *Új Szellemi Frontról*, Lukács Györgyről és Révai Józsefről írt elemzései olyan széles visszhangot keltettek értelmiségi körökben, hogy első tanulmánykötete (*Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*) a Gondolat Kiadó híres, elsősorban a társadalomtudományok klasszikusait közreadó „körös” sorozatában (*Társadalomtudományi Könyvtár*) jelenhetett meg 1975-ben – a sorozatban ritka kivételt jelentő néhány hazai, kortárs szerző egyikeként.

Ezzel találta meg a végleges hangját és helyét, ezzel lett „a Lackó” a hazai szellemi életben. S folytatódott az esszék és tanulmányok sora a két világháború közötti korszak politikai ideológiáiról, szellemi áramlatairól és kulturális jelenségeiről folyóiratokban és tanulmánykötetekben (*Szerep és mű*, 1981; *Korszellem és tudomány*, 1988; *Sziget és külvilág*, 1996). Az értelmiségi világ bonyolultsága izgatta, ami nem szorítható a klasszikus sablonokba: portrék Németh Lászlóról, Illyés Gyuláról, Kerényi Károlyról és Tolnay Károlyról, valamint szintézisek a nemzetkarakterről, a korszak irodalmi és szellemi életéről, történetírásáról – hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

*

Csaknem három évtizede már annak, hogy megismertem, de csak 2003-ban tudatosult bennem, amikor átvettem az általa korábban húsz éven át betöltött tisztelet, a Legújabb kori osztály vezetését, hogy akkor már több mint egy évtizede nyugdíjban volt. Egyrészt azért, mert nyugdíjas tudományos tanácsadóként ugyanúgy az Intézet köz- és tudományos életének egyik oszlopa maradt, mint „aktív” korában. Másrészt az volt a megtévesztő, hogy Miklós szinte alig öregeedett ez alatt a három évtized alatt. Karcsú, egyenes tartású, mindig gondosan öltözött alakja elmaradhatatlan résztvevője volt az intézeti előadásoknak, vitáknak. Halkan elmondott, szabatos, nyomdakész mondatokba komponált gondolataira mindig oda kellett figyelni.

Megkapta azt a kegyelmet, hogy szellemi frissességét mindvégig megőrizte. Utolsó hosszabb, csaknem négy éves tanulmányát (*A '30-as évek – viták a magyar szellemi életben*) július 9-én küldte el nekem egy e-mail csatolmányaként. (Mert „nyugdíjasként” megtanult számítógépen dolgozni!) Elnézést kért a késésért, mert „nagyon öregem az ember csak félig látja a nehézségeket”. De előre tekintett: „Nyáron folytatom” – áll levele végén.

Ha kulcsszavakat próbálok keresni személyiségéhez: nyugalom, humánus, megértés és érzékenység jellemezte. Ízig-vérig értelmiségi volt és igazi úriember. Az „intézeti szellem” – mert van ilyen – egyik éltetője és őre volt mindhalálig.

Életművének bibliográfiáját – így is őrizve emlékéit – egyik jövő évi számunkban tesszük közzé.

Pótó János

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímet is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

- BARÁTH MAGDOLNA PhD, habil., osztályvezető (Állambiztonsági
Szolgálatok Történeti Levéltára)
- FODOR PÁL az MTA doktora, igazgatóhelyettes (MTA TTI)
- HORVÁTH RICHÁRD PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
- PÓTÓ JÁNOS PhD, osztályvezető (MTA TTI)
- PRITZ PÁL az MTA doktora, egyetemi tanár
(Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- SUDÁR BALÁZS PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
- ZSOLDOS ATTILA az MTA lev. tagja, osztályvezető (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2010-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

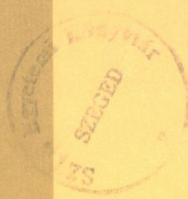
TÖRTÉNELMI SZEMLE

2011 FEB 0 2

2010 | 4

54432
93/99 FI T88

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- GLATZ FERENC
HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA
PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZAI
- GYÁNI GÁBOR
INDIVIDUALIZÁLÓDÁS
ÉS CIVIL TÁRSADALOM
- PÓK ATTILA
BÜROKRATA BŰNBAKOK A MODERN
KORI MAGYARORSZÁGON
- SOMOGYI ÉVA
A DUALIZMUS ÉS A FÖDERALIZMUS
VÁLASZTÓVONALÁN

TANULMÁNYOK SZÁSZ ZOLTÁN
70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LII. ÉVFOLYAM, 2010. 4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő	465
Glatz Ferenc: Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások	467
Gyáni Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások	501
Pók Attila: Bürokrata bűnbakok a modern kori Magyarországon. Kutatási kérdések és lehetőségek	513
Fónagy Zoltán: Széchenyi, a barát	529
Ress Imre: Andrássy Gyula és a közös külügyminisztérium hírszolgálatának változásai 1867–1872	543
Somogyi Éva: A dualizmus és a föderalizmus választóvonalán 1871 októberében	559
Pál Judit: „mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészség”. Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után	571
Szabó Dániel: Párt vagy nem párt. Program vagy nem program	585
Szulovszky János: A fordulópontok évtizede. (Az 1880-as évek Magyarországa). Vázlat	601
Szalai Miklós: Az 1916. évi VII. törvénycikk – Az iszlám vallás legalizálása Magyarországon	619
Szász Zoltán műveinek bibliográfiája (1962–2010). Összeállította: Pótó János	629

Köszöntő

Mi mással is jellemezhetnénk egy jeles születésnap alkalmával Szász Zoltán kollégánkat, mint a tájékozottság, fáradhatatlanság és szerénység egymásba fonódó tulajdonságaival? Közel öt évtizedes életpályája, ami eltéphetetlenül összefonódott a Történettudományi Intézettel, töretlenül testesíti meg mindezeket. Ez idő óta munkálkodik a dualizmus kori Magyarország és Erdély gazdaság- és társadalomtörténetének mind pontosabb és elemzőbb feldolgozásán. Cikkek, közlemények, tanulmányok, kötetek végeláthatatlan sora magyarul, románul, németül, franciául és angolul, ezek a mérföldkövei az 1960-as évek elején indult útnak. Közülük is kiemelkedik a 20. század utolsó negyedszázadának legnagyobb szakmai és közéleti visszhangot kiváltott kollektív történeti feldolgozása, a háromkötetes *Erdély története*. E páratlan munka egyik szerkesztőjeként, Köpeczi Béla főszerkesztő közvetlen munkatársaként 1976–1987 között minden energiáját e hatalmas opus koordinálására, számos 19. századi fejezet megírására, koncepcionális és gyakorlati problémák tisztázására áldozta. Erdélyi gyökerei határozták meg azt az elkötelezettséget, mellyel figyelmét a munka sikerére, és mindenekelőtt arra összpontosította, hogy ez a mű ne növelje tovább a történelem értékelésében meglévő szakadékokat, hanem éppen ellenkezőleg, a konstruktív szakmai eszmecserék ösztönzőjévé váljon. Olyan viták alapjává, ahol az eltérő (vagy éppen ellentétes) nézeteket képviselő szakemberek is megpróbálják megérteni és értelmezni egymás álláspontját. Akkor is, ha nem fogadják el azokat.

Szász Zoltánt munkássága, Magyarország és Románia tudományos kapcsolataiban vállalt szerepe, és nem utolsósorban a mértékadó román történészekkel kialakult személyes ismeretsége a magyar–román történettudományi együttműködés meghatározó személyiségévé tették. Ennek volt köszönhető, hogy sokéves szünet után 1990-től újraindulhatott, és a mai napig rendszeresen, magas színvonalon dolgozik a magyar–román történész vegyes bizottság.

Szívós türelem, empátia és meggondolt, higgadt elkötelezettség jellemzi a magyar kisebbségek történetével kapcsolatos kutatómunkáját, publikációit, számos szakmai és közéleti fórumon végzett tevékenységét. Legyen szó az 1880-as évek román külpolitikájáról, a második bécsi döntés körülményeiről, román vagy magyar történeti mítoszokról, résztanulmányai csakúgy, mint szintézisei (így a románok történetéről írott könyve vagy a Gergely Andrással közösen készített

összefoglaló Magyarország dualizmus kori történetéről) türelmesen faggatják a forrásokat, bőkezűen bánnak a tényekkel, visszafogottak, de határozottak a következtetésekben és általánosításokban. Munkássága így vált ismertté túl az ország határain, a nemzetközi fórumokon. Éppen mély szakmai ismeretei, türelme predesztinálták őt arra, hogy sok éve a *Magyar Történeti Atlasz* munkálatainak irányítója, koordinátora legyen.

Talán kevésbé ismert a szakmai közvélemény előtt, hogy Szász Zoltán különösen kedvelt érdeklődési és kutatási területe a modern kori technika története. Mérhetetlen kitartással tud elmerülni a műszaki részletekben és képes tanítványaival láttatni a technikai változások rövidebb és hosszabb távú gazdasági és társadalmi hatásait. A historiográfia mellett ez az a terület, ahol egyetemi oktatóként jeles szerepet tölt be a történészképzésben és a modern muzeológia stúdiumának oktatásában.

A sors úgy hozta, hogy kutatói munkássága mellett sok éven át jelentős részt kellett vállalnia a tudományszervezésből, irányítómunkából. Hat éven át volt a Történettudományi Intézet igazgatója, az Akadémia Társadalomtudományi Kuratóriumának elnöke, ma is az Intézet Tudományos Tanácsának társelnöke. Tagja a meghatározó szakmai folyóiratok szerkesztőbizottságainak, számos tudományos testületnek. E megbízatásokban szerzett tapasztalatai is erősítik mindig minden részletre kiterjedő figyelmét, rendkívül körültekintő, alapos mérlegelés után világosan, egyértelműen megfogalmazott állásfoglalásait.

Szász Zoltán pályája az 1956 után induló, sokfajta korlát között a nemzeti célokat szolgálni akaró és tudó magyar értelmiség nem könnyen megharcolt sikertörténete. Gondosan megválogatott téglákat időtálló habarccsal összekötve építkezett, építkezik. Ehhez kívánunk neki sok erőt és kitartást!

Ad multos annos!

Barátai, kollégái, a szerkesztőbizottság és a szerkesztőség

Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai*

Történetírás, forradalom, rendszerváltások

Szász Zoltán, a hűséges barát hűséges olvasóm is. Azon szövegeket is olvassa, amelyeket csak magamnak készítek, fogalomtisztaítás, vagy egy-egy összefüggés kifejtése céljából, vagy kis példányszámú közleményekhez. Újra és újra korhol, miért nem figyelek a közönségre. Amióta – 2007 – együtt tanítjuk a történettudomány történetét az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, vissza-visszatérően ösztökél: adjam ki a különböző kötetekben elő- vagy utószóként megjelent historiográfiai szövegeimet. Annak idején, 1970–1990 között újdonság volt az 1945 előtti történeti művek újrakiadása, a közönség nem az előszót is író szerkesztő kedvéért vette meg akár Domanovszky, Hajnal, Szekfű, vagy Hóman Bálint műveit. Különösen gyakran mondogatja Hómanról és Szekfűről szóló tanulmányok újrakiadásának fontosságát. Ezek között emlegeti Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzát, amelyet 1990 augusztusában írtam az újra kiadott Hóman–Szekfű előszavaként. Hóman miatt – érvelt visszatérően. Először 1991-ben, amikor szóba került Hóman tudományos rehabilitálása. Másodszor 2001-ben hozta szóba. Miután a váci tömegsírból exhumálták (2000) Hóman Bálint földi maradványait és akadémiai elnökként törekedtem részben akadémiai tagságának helyreállítására, részben újravizsgáltattuk az életfogytiglani börtönbüntetéséről szóló népbíró-sági ítéletét. 2001. április 11-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében Hóman-emlékülést rendeztünk, amely a neves középkorkutató tudományos rehabilitációját véglegesítette. Azután – 2001. október 13-án újratemették Hóman Bálintot, a tassi családi kriptába és a búcsúbeszédet – a család kérésére – én tartottam. Az újratemetés, illetve az akadémiai jelenlét miatt – Kosáry Domokossal együtt voltunk jelen a temetésen – kiobbant sajtóvitára „válaszként” javasolta először Szász Zoli, hogy a Magyar Történet Előszavát jelentsem meg szakmai fórumon. (A politika végül is halasztóan foglalt állást a népbíró-sági ítélettel kapcsolatban. A temetésen megjelentek egyébként Dávid Ibolya, Pálincás József, Rockenbauer Zoltán miniszterek, Várhegyi Attila államtitkár.) A jó barát tanácsát érdemes elfogadni. Talán, ha akkor – a megírás idején 1990-ben, vagy az újratemetés idején, 2001-ben – kiadom folyóiratban Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzának szövegét, nemcsak a szakmai közönség, hanem a történelem iránt érdeklődők is nyerhetek volna szempontokat a legnagyobb hatású történeti összefoglaló, a Magyar Történet és szerzőik újraértékeléséhez. Jobb későn, mint soha. Ezzel a közléssel jelentkezem most a Történelmi Szemlében a Szász Zoltán tiszteletére összeállított születésnapjaimban.

* Megjelent Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz címmel (Bp. 1990), a Magyar Történet. I–V. bevezetéseként.

A könyvesasztalokra – talán még az utcán a bestsellerek közé is – hamarosan kirakják Hóman Bálint és Szekfű Gyula sorozatát, a *Magyar Történetet*. A sorozat a Horthy nevével fémjelzett két háború közötti Magyarország szellemi életének egyik reprezentálója. Gondolatiságában, szakmai színvonalában egyaránt. Az utóbbi 40 esztendőben elhallgatott mű. Mindenekelőtt azért, mert az 1948 utáni rendszerváltást követő átértékelés egyik alaptézise volt a Horthy-kor történetírásának durva bírálata, elmarasztalása...

Rendszerváltás, a régi eszmények átértékelése. Most 1990 nyárutóján Magyarország és az egész közép-európai régió is rendszerváltást él meg. A szovjet típusú (sztálini) politikai rendszer összeomlását. Az 1948 után bevezetett politikai rendszer lebontása és az e politikai rendszert követő marxistának mondott elmélet átértékelése folyik.

Rendszerváltás, átértékelés. Hóman Bálintot és Szekfű Gyulát 1910 után, a történeti Magyarország összeomlása után, őszinte hevület hajtotta: az 1918 előtti történetírás alaptéziseit és szakmai módszereit kívánták átértékelni a magyar történelem összefoglalásával. 1948 után a hajdani átértékelőket „értékelik át”. Igaz, egészen más szakmai és politikai szándékkal, egészen más eszközökkel. Történészek között feltehetően mindenkinek véleménye van a *Magyar Történetről*, netán emlékei fűződnek hozzá. (Még 1971-ben is vezető akadémikusok rótták meg a fiatal kollégát, aki néhány dicsérő-méltató mondatot merészelt leírni a szintézisről.) Az 1980-as években azután már kiadásáról tárgyaltak többször. Újrakiadása 1990 őszén, másfél évvel a cenzúra eltörlése után, már nem politikai tett...

Átértékelés a rendszerváltás után. Az „új”, trianoni Magyarország berendezkedése, majd 1948, a proletárdiktatúrának nevezett szovjet rendszer bevezetését követően. Es rendszerváltást mondunk, immár másfél esztendeje, 1989–1990-ben mi is. Vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, mikor az átértékelés? 1956-ban, 1968-ban, 1989-ben, netán valóban csak 1990-ben? Az értelmiségnek nem mérülhet ki életcélja abban, hogy szellemi termékek előállításával koronázzon politikai rendszereket. Hinnie kell abban, hogy politikai rendszerek jönnek-mennek, s az alattuk megbúvó társadalom és a társadalmát üzemben tartó, előrevivő értelem marad. Az értelmességet, a szakértelmet kell őriznie, megtartania a közösség számára. A közösség egésze és nem valamelyik politikai pártja számára.

„Rendszerváltás”, „átértékelés”. Értelmük csak akkor van a társadalom számára, ha kiegészítjük e két különböző, korszakok jelszavaivá emelkedett fogalmat az „értékmentés” kategóriájával.

A „Hóman–Szekfű” megjelenítése ma *értékmentés*. Függetlenül fogantatásától, az 1920-as évek ideológiájától és függetlenül politikai-ideológiai üldöztetésétől 1948 után.

I. ÁTÉRTÉKELÉS BOLSEVIK SZELLEMBEN (1949)

1949. március 27-én a *Magyar Történelmi Társulat* közgyűlést tartott. A Társulat a hazai történészek társadalmi fóruma, egyben fóruma a mindenkori politikai vezetésnek is. Megalakulásától, 1867-től itt fogalmazódott meg a politikai hatalom elvárása a történetírással szemben. Hagyományosan az 1867-es kormányzat épp-úgy „használta” e fórumot, mint az 1920-ban berendezkedő Horthy-rendszer. 1949-ben tehát első pillanatra semmi rendkívüli nem látszott abban, hogy a Társulat tagjai is új programot hallgatnak. A politika részéről. A „rendkívüli”-t inkább az sejtette, ami a politikai fordulat utáni első hónapokban, hetekben már megkezdődött: a szakma vezető egyéniségeinek politikai hecckampányokkal kísért eltávolítása. Idősebbek, fiatalok közül egyaránt. A kortársak közül is sokan csak most kezdték érteni, mit élnek meg: Magyarországon a szovjet típusú, proletárdiktatúrának nevezett államrendszer építi intézményeit. A szellemi életben, a történettudományban is.

Politikai indítékok, 1949

A „fordulat” nem csak az ipari-mezőgazdasági tulajdonváltásban, az iparos–paraszti társadalom mindennapjaiban, tulajdonlásában hoz rendszerváltást, és nem csak az ország külpolitikai elhelyezkedésében. (1948. december 18-án jelenik meg a rendelet a termelőszövetkezetek szervezéséről, 1949 januárjában megalakul a *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*, februárban lényegében befejeződik a többpártrendszer felszámolása a Népfront „segítségével”, február 19-én megindul a szocialista munkaverseny stb.) De a „fordulat” éve jelenti egyben a harc megindítását a fejek birtokbavételéért, jelenti az ideológiai harcot is. A feszültség a háborúban győztes hatalmak között a háborús hisztériáig fokozódik. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti viszony megromlására majd a NATO megalakulása (április 4.) teszi fel a pontot. A „belső ellenség”, a nemzetközi imperializmus „lehetséges szövetségesei” – a későbbi „árulók” – elleni küzdelem megindul a propagandában. Most, 1948 végén, 1949 tavaszán a fő tüzet az ideológia terén a legerősebbeknek tűnő, a háborúban koherens egységüket még el nem veszített egyházakra, főként a katolikus egyházra irányítják. Köztudott, hogy a lakosság több mint 60%-a katolikus. És a lelkekre jelentős befolyással bíró egyház a nyugati kereszténységhez tartozás hagyományának erős őrzője, ugyanakkor politikailag a nyugati polgári társadalmakat ajánlja követendő mintának. („Természetes” ellensége az új, szovjet, azaz „keleti orientáció”-nak a politikai gondolkodásban.) Egyúttal az egyház maga is nagybirtokos, társadalomlátásában a többnyire katolikus nagybirtokos arisztokrácia hagyományának éltetője, ezáltal „természetes” belpolitikai ellensége a kollektivizálni akaró és egyúttal antiklerikális, „racionális” gondolkodást hirdető proletárdiktatúrának. Mindennek – egyház, hívők, amerikai imperializmus beavatkozása elleni harc – része a Mindszenty-ügy. A körötte támasztott „demokratikus” mozgalmak propagandája épp most éri el tetőpontját.

A rendszerváltás, az ideológiai nagytakarítás jegyében. Megindul a magyar tudományos élet radikális átszervezése. 1949. február 25-én létrehívják a Tudományos Tanácsot, amely azonnal megkezdí az Akadémia „megtisztítását”: rövid néhány hónapon belül a két háború között nemzetközi hírnévre szert tett tudós nemzedékek jelentős részét vagy megfosztják címétől, vagy a perifériára szorítják, sokukat eltávolítják a tanszékeikről. (Pedig ők már túlestek a háború utáni igazolásokon, tehát a demokratikus államrendben legjobb tudásuk szerint dolgoztak 1946–1949 között.)

A történelemről, elődökről beszélni, írni jelenti egyben a közösségi, egyéni hovatartozásról való beszédet is. A történelemről gondolkodni: gondolkodni azonosulásunkról. A modern tudatipar kézbentartói vagy kézbevevői tisztában voltak ezzel az alapigazsággal. A szovjet típusú sztálini államberendezkedést Magyarországon kiterjesztő politikusok különösen érzékenyen figyeltek a történelmi hagyományokat a társadalomban éltető történészi, irodalmár rétegre. És jól vették észre azt is, hogy a magyar társadalom erősen történelem-érzékeny. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a szovjet típusú (értsd: sztálini) rendszer szellemi berendezkedésében legfontosabb a történelmi hagyományanyag átértékelése. Ennek eszköze: kézbe kell venni a tanszékeket, kutatóintézeteket, folyóirat-szerkesztőségeket, és őstörténetünkig visszamenően új értelmezést kell adni történelmünk tényanyagának. Már a moszkvai emigrációban – amikor a magyar kommunisták még nem tudhatták, hogy valamelyik sztálini lágerben, vagy egy újabb (1919 utáni második) otthoni proletárdiktatúrában élnek majd életük hátra lévő részét (valószínűbb az első variáció tűnt) – nos, már a moszkvai emigrációban hevesen bírálták a hazai történetírást. Sok, nagyon is jogos és szakmailag is helytálló kritika mellett ezek a szövegek elsősorban napi politikai ihletettségűek voltak. Mindenekelőtt a tehetséggel megáldott, ezért igen sok kárt okozni képes Révai József írásairól mondható ez el.

1949 márciusában a Történelmi Társulat elnöki székéből a moszkvai magyar emigráció egyik legtapasztaltabb tagja, Andics Erzsébet tartotta elnöki székfoglalóját. A fiatalon a forradalmi ifjúsági mozgalomba került, majd az 1919 utáni illegális kommunista tevékenység miatt Szovjetunióba emigrált Andics Erzsébet igen alaposan ismerte a sztálini államrendszerben a történetírás és intézményeinek elhelyezkedését, tudta, miként kell berendezkednie egy napi politikai érzékenységre állított szakmának, tudta, milyen pozíciókat kell kézbe venni, hogyan kell az új és a régi kádereket kezelni. És – igaz, Révait meg sem közelítő intellektussal – képes volt kiválogatni (vagy inkább volt, a diktatúrák felszínre dobta káderek sajátosságaként, bátorsága válogatni) a nemzeti történelem témái közül: melyek milyen aktuális cél érdekében mozgósíthatóak...

A harsány forradalmi propaganda mindenkorai sajátossága, hogy az őt megelőző korszakot anti-korszaknak tekinti. Minden, ami rossz a jelenben, az előző korszak vezetőinek rosszindulata, korlátai, netán bűnös felelőtlensége miatt van így. (Ahogyan azután nőnek a jelen nehézségei, úgy minősülnek a Tegnap nyakába varrott bűnök még súlyosabbaknak. Egy példát hozva: 1949-ben az ekkor még szövetségesként szereplő szociáldemokraták nem sejtették, hogy a „retorikai for-

radalom” előrehaladtával és a nehézségek növekedésével hamarosan rájuk is sor kerül, mint a régi rendszer szerves alkotórészeire.) A „retorikai forradalom”-ban, most éppen 1949 tavaszán a Horthy-rendszer a természetes „ellenkép”. Osztály-szerkezetével, külpolitikájával, kultúrájával, tudományosságával együtt.

Az előző korszak „bűnei”

„Tudjuk – szölt 1949. március 27-én az elnöki székfoglaló –, hogy a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma.” Magyarországon 1945 előtt – folytatta Andics Erzsébet – „ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett hogy feltüntesse a múltat.” A „hivatalos magyar történelemtudomány – különösen az elmúlt negyedszázados korszak folyamán – egészen durván és leplezetlenül [...] kiszolgálta a fejlődéssel egyre nyíltabban szembehelyezkedő, a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elvesztő magyar uralkodó osztályokat, amely körülmény nem maradhatott a legsúlyosabb következmények nélkül ennek a történetírásnak a szavahihetőségére és szellemi színvonalára.”

Az elnöki székfoglaló szerint ez a történetírás kiszolgálta a nagybirtokos arisztokráciát és azt a „nemzet vezetésére hivatott rétegnek igyekezett feltüntetni”. Azt az erőt, „amely századok óta újra és újra külső ellenséggel szövetekezett a magyar nép ellen, és nem véletlen, hogy mai népi demokratikus rendünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére számít”. (Utalás az 1949 tavaszán tomboló hidegháborús propaganda-hadjáratra, valamint a belpolitikai hatalomváltásra.)

„A magyar történelemtudomány erősen feudális és klerikális jellegéből következett – mondja –, hogy rendkívül elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását”, figyelmét a középkorra fordította; ennek a feudális-kerikális jellegnek a mutatója, hogy egy országban sem foglalnak el a történelmi irodalmon belül olyan „óriási helyet” az egyháztörténelmi, különösen a katolikus egyháztörténelmi munkák, mint nálunk. (Utalás az éppen aktuális Mindszenty-perre és az egyház elleni hajszára.) Amellett, hogy ez a történetírás mellőzte „az antifeudális és népi mozgalmak történelmének feltárását” (Hóman és Szekfű jelen összefoglalójára utal példaként Andics), máig (1949-ig) hiányzik az 1848–1849-es szabadságharc „hú története”, ugyanakkor ez a történetírás dicsoította Werbőczyt (a híres Hármaskönyv megalkotóját). Ez a történetírás „nem akarta meglátni a belső osztályerőknek a szerepét az ország sorsának alakulásában”. „Igyekezett homályban hagyni azt a tényt, hogy a Habsburgok terjeszkedése” előtt a nagyurak nyitották meg az ország kapuit, hogy ők voltak a támaszai „a Bécsből kiinduló gyarmatosító politikának”. „Eltitkolta a magyar nép előtt” ez a történetírás, hogy az arisztokrácia „túlnyomó részben nyílt hazaáru-

lással, a magyar nemzet érdekeinek áruba bocsátásával” alapozta meg anyagi és politikai hatalmát.

1949: a hatalomváltás bolsevik módja. A korábbi rendszert minél maradibbnak, minél avíttabbnak mutatja be, hogy a maga radikális forradalmiságát igazolhassa. (Az 1945 előtti Magyarországtól – és történetírásától – így tagadja meg a polgári jelleget is, a volt, és hatalmuktól most megfosztott vezető réteget árulással, sőt egyéni haszonszerzéssel vádolva.) Az értelmiséget pedig, amelynek pozícióit, tanszékeit, intézetét, folyóirat-szerkesztőségeit át akarta venni, a retrográd, az országot tönkretévő politikai-társadalmi erők nyers, tudatos kiszolgálójának állította be.

A most „leváltásra” kerülő történetírás – a társulati elnök szerint – az „ellenforradalom győzelme után” (azaz 1919 után) „érte el [...] a mélypontot”. (Vagyis a Horthy-korszak az 1918 előtti történetíráshoz képest visszaesést hozott.) Sorjáznak a vádak tovább: idealizálta ez a történetírás a középkort, mint ha az „magasabb rendű” lett volna a polgári kornál, magasztalta a feudális intézményeket, a feudális nagybirtokos osztályt, valamint „támogatóját és szövetségesét, a Habsburg-abszolutizmust”. Sőt az elnök szerint ez a történetírás az abszolutizmust hozó I. Lipótot, valamint Metternichet a magyar nemzet „jóakarói”-ként állította be. A „kuruc szellem” elleni harcban a „labancok” oldalára állt és „rehabilitálta” „a magyar nemzet árulóit”: Pálffy Jánost, Károlyi Sándort és Görgey Artúrt, akik a Rákóczi- és az 1848–1849-es szabadságharc leverése után megkötötték a békét a külső hatalommal, a győztes Habsburgokkal. Történetíróink – folytatódik a beszéd – a német külpolitikai orientációt „tüntették fel egyetlen lehetséges útként”, elhanyagolták az 1918–1919-es forradalmak, valamint a munkásság történelmének kutatását, és nem figyeltek fel, hogy a szomszédban „új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam”. A végső vád: „Ennek a magyar népet megtévesztő történelemírásnak nagy része volt abban, hogy az országot lelkiismeretlen vezetői katasztrófába tudták vinni: a történelmi felelősséget ezért nemcsak az uralkodó osztályoknak, de ennek a történelemírásnak is viselnie kell.”

Nem folytatjuk az idézetsorozatot. Igaz, talán nem volna haszontalan ezeket a Horthy-korszak szellemi életét vádoló-kárhoztató szövegeket ma, 1990 késő nyarán újfent megjelentetni. A múlt ismerője óvni hivatott társadalmát a már egyszer elkövetett tévutakra lépéstől. Félti az újat a bukácsolástól, az értelmetlen bukástól. Talán néhány, a retorikai forradalmiságon és vérmérsékleten uralkodni nehezen képes „korunk hőse” is kézbe vehetné e korán sárgult szövegeket, s talán elgondolkozhatna a székekért, pozíciókért folyó harcon. Az elmúlt rendszer reakciós volta, a visszaélések, a német (külső) elnyomók kritikátlan kiszolgálása, a szellemi életnek olyan feltüntetése, mintha az írók, történészek a hatalomszolgálat aljas szándékával ültek volna íróasztalhoz, hogy tanulmányokat írjanak a Habsburgokról, nagybirtokosokról, Görgeyről – mind-mind a politikai hatalomváltás sztálini útjának szlogenjei.

II. ÁTÉRTÉKELÉS KONZERVATÍV POLGÁRI SZELLEMBEN (1928)

1928 decemberében a hazai könyvpiac újdonsága Hóman Bálint és Szekfű Gyula 7 kötetre tervezett *Magyar Történetéből* az I. és IV. kötet megjelenése. (Mind a két szerző a maga első kötetét, Hóman a 12. század végéig tárgyaló, Szekfű a 16. századdal foglalkozó kötetét készítette el.) 1930-ban követte ezeket a II. és V. kötet, majd a sorozat 1932-re fejeződött be. De már az első kötetek megjelenését óriási szakmai, sőt a napi sajtóig kiterjeszkedő publicisztikai vita követte. A sorozat bevezetője bátor kihívás: az új történelemszemlélet, a szellemtörténet látószögéből kívánja újraértékelni a magyar történelmet. Majd alig egy év múltával, 1930. február 11-én Hóman Bálint a *Nemzeti Kaszinó*-ban tartott előadásában, *Történeti átértékelés* címmel programszerűen hirdeti meg az 1918 előtti történetírás téziseinek szükségsszerű átértékelését. A két, a szakmában fiatalnak számító egyetemi tanár ekkorra már a hazai középosztály körében a legismertebb társadalomtudósok közé tartozik. Hóman Bálint 1883-ban, Szekfű Gyula 1885-ben született.

Párhuzamos életpályák. A pályakezdő Hóman Bálint és Szekfű Gyula

A „társaság kedvence”, az eminens. Hóman Bálintról tudta a pesti középosztálybeli társaság, hogy feltörekvő, félig német eredetű tisztviselő-értelmiségi családból származik. Nagyapja ügyes gazdatiszt, édesapja, Ottó jónévű klasszika-filológus, aki beházasodott az egyik legbefolyásosabb agrárvezér familiába, a Darányi családba. Sőt köztudott, hogy „Bálintka” a századelő kiemelkedő konzervatív reformer agrárvezérének, a földművelésügyi miniszter nagybácsinak, Darányi Ignácnak kedvenc unokaöccse. Kitűnő tanuló, társaságban mindenütt jól forog, nagy természetű, jó étvágyú, jó humorú fiatalember. Amikor a pesti ifjúság már keresztény–zsidó alapon vagy az éppen divatos világnézeti színekben polarizálódik, Hóman jól érzi magát mind a dzsentrí-birtokos rokonság baráti körének fröccsözéseiben, mind a pesti liberális zsidó-baloldali értelmiségi körökben. Kitartóan éjszakázik az alföldi ivászatokon az elsősorban a jogi karról kikerülő kortársakkal, az unokatestvér Darányi Kálmánnal, a barátokkal, Karafiáth Jenővel, Lázár Andorral, a hozzájuk szegődött Mészöly Gidával (ez utóbbi „csak” egyetemi tanár, a többi miniszter az 1930-as években). És ugyanígy jól érzi magát a pesti Czóbel-testvérekkel, udvarol a Pogány-lányoknak (a később rettegett 1919-es népbiztos lánytestvéreinek). A liberális, jókedélyű pesti leánytársaság (Bartók és Kodály első közönsége!) állítólagos kedves rigmusa így hangzott hógolyózás közben: „Télen, mikor hó van, zsúrozik a Hóman.” És az is tudott az eminens tanúlról, hogy legjobb barátja Benedek Marcell – a legendás erdélyi nemesi liberális értelmiségi, Benedek Elek fia –, akiről számon tartották, hogy édesanyja zsidó, apja pedig szabadkőműves. Az Erdélyben, a Benedek-házban nyaranként eltöl-

mét. A másik irány középkori forrásaink tartalmi kérdéseire vezet: miről szólnak azok. Elsősorban birtokadományozásokról, társadalmi kiváltságok rögzüléséről, gazdasági ügyletekről. Vagyis arról, amit érdemes volt írásba foglalni. A Tagányi-látogatások és a Marczali-szeminárium ezen „tanulása” alapján indul el Szekfű a közigazgatás-történet (és ezzel a tisztviselő-értelmiségtörténet irányába), s vele párhuzamosan Hóman Bálint a gazdaságtörténet (adók, regálék) irányába. (Hóman mellett ugyanezen a nyomon halad a „kis Eckhart”, azaz Eckhart Ferenc, aki történetünkben később még szerepet játszik.)

Az életpályák 1908-ban, az egyetem utáni első években távolodni látszanak.

A szakmai újraértékelés a századelőn

Fiatalon akadémikus. Hóman az Egyetemi Könyvtár tisztviselői karában kap állást. Első dolgozatainak annak a vitának nyomai érezhetők, amely a századelőn Tagányi Károly és Erdélyi László között folyik a középkori magyar társadalom részkérdéseiről. Hóman és Szekfű mestere, Tagányi a modern, európai társadalom- és államtörténeti irodalom, valamint a hagyományos kritikai-filológiai módszer teljes vértetében, de régimódi személyeskedő vitastílussal lép fel. A fiatalok – feltehetően Tagányi elbeszéléseinek, vagy más szakmai vezetőik (például Marczali, Fejérpataky) segítségével is – felismerik, hogy a vita mögött már egy elkerülhetetlen történet szemléleti váltás húzódik meg. Hóman harcias hangú dolgozatot ír. Fő tézise: a „rég” – azaz uralkodó – történetírói felfogással ellentétben szerinte a kora középkori magyar állam szervezetében a vármegyéknek és így a rendi-nemesi szervezetnek sokkal kisebb a politikai szerepe. A „fő” elv a perszonális, azaz a hűbéri függés az uralkodótól. Ennek egyik mutatója az első állami egyenes adó. (S a másik Tagányi-tanítvány, Eckhart Ferenc hasonlóan támadja a régi történetírást más oldalról.) Ezt a dolgozatot és a következő évek irodalmi termékeit is a korabeli európai történetírás legmodernebb áramlatainak szempontjai jellemzik: a termény- és pénzbevételek összehasonlítása az európai államokéival, ugyanakkor a régi filológiai iskola módszerének tökéletes elsajátítása. Mindehhez rendkívül világos gondolatvezetés, jó íráskészség társul. (Ez utóbbi Európa-szerte nagy hiánya a résztanulmányokban elvesző múlt századvégi történeti irodalomnak.) Hóman kis esettanulmányaiban szinte minden alkalommal megfogalmazott elv: a részek mögött keresni kell az „egészet”, az általánosíthatót.

A 19. század második fele ugyanis az európai és a magyar történetírásban is a résztudományok, az úgynevezett segédtudományok kifejlődésének kora. Kialakul az oklevéltan, a pecséttan, a paleográfia, genealógia, a numizmatika stb., melyek a céhbeli történészek (tanárok, levéltárosok, múzeumi tisztviselők, papok) specializálódási területei. A korszak nagy professzor egyéniségei a századelőn már felismerik a szintetizáló szempontok hiányát. A fent már említett idősebb generáció tagjainak azonban vagy nincs „erejük” az újrakezdéshez, vagy pedig nem tekintik azt szakmai programjuknak. Tanítványaik emelik majd a

szintetizáló látásmódot programszintre és írják meg a magyar történetírás koncepciózus, nagy léptékű összefoglalóit az 1930-as években. Hómanon és Szekfűn kívül az alkotmány- és gazdaságtörténész Eckhart Ferenc, a náluk fiatalabb, a társadalom-, technika- és művelődéstörténet művelője, Hajnal István, Mályusz Elemér. Az irodalom- és művészettörténetben Horváth János és Gerevich Tibor neve kívánczik ide, és természetesen a nem programszerűen fogalmazó és a szintetizáláshoz más okokból el nem jutó, de szintén új utakon járó Domonvörszky Sándoré.

A résztudományok eredményeinek szintetizálása jellemzi Hóman következő két könyvét: az 1916-ban megjelenő *Magyar pénztörténet* (1000–1325) és az 1921-ben megjelenő, de már anyagában most együtt álló Anjou-kori pénztörténetet. Egyöntetűen elismerő kritikák méltatják a pénztörténet erőit: az éremtan, az állami hivatalszervezet, a középkori pénz- és mértékegységek pontos definiálása (minuciózus pénzmérések a mellékletekben), a pénzügyi adminisztráció, a jövedelmezőség kérdéseinek rekonstruálása. Arra azonban már kevésbé figyelt fel a szakmai közvélemény (a politikával foglalkozók pedig nem olvastak szakmai dolgozatokat): mennyi közvetett társadalmi és politikai-ideológiai kritika húzódik meg Hóman írásai mögött. A századforduló belpolitikájában a függetlenségi ellenzék egyik gondolkodási sarokpontja volt a köznemesi-rendi hagyományok és biztos politikai fészkek, a vármegye szerepének történelmietlen abszolutizálása. Hóman – és majd Szekfű is – ezt a parlagias, a közjogi Bécs-ellenességben a nemzeti programot kimerítő politizálást szurkálja a maga tudományos eszközével. S hogy az Anjou-korról írva szintén vezették ilyen ideológiai átértékelő szempontok is, azt majd maga fogalmazza meg 1930-ban: a régi történetírás az állandóan háborúzó – a szlogen szerint –, „a három tenger mosta Magyarországot” teremtő Nagy Lajost (1342–1382) emeli piedesztálra. Hóman viszont a 14–15. századi erős magyar nagyhatalom megalapozóját az apában, Károly Róbertben (1308–1342) látja, aki a rendi anarchiával, a partikularitásra törekvéssel szemben drasztikusan fellépett (ezért azután a köznemesi hagyományban nem is tartozott a kedvelt uralkodók közé). No és mellékesen Károly pénzügyi és kereskedelmi politikája – ahogyan arra Hóman mutatott rá – mai történetírásunk szerint is európai mércével mérve modern volt, s amit a harcias lovagkirály, Lajos elháborúzott, annak pénzügyi alapját az atya vetette meg.

Hóman minden tudományos és társadalmi elismerést megszerez. 1916-ban egyetemi tanárrá habilitálják a pesti egyetemen, majd generációjából először 33 évesen, 1918-ban akadémiai levelező taggá választják. (1919–1925 között e generáció többi tagja követi őt: Eckhart Ferenc, Lukinich Imre, Gerevich Tibor stb.) Az akadémiai tagságra Hómannal egy időben a jó barát, Szekfű Gyula is szóba jött, de Szekfű elzárkózik a jelöléstől.

Az olvasótól elnézést kell kérnünk, hogy a történetírás-történet mellékútjaira vezettük. De Szekfű esetében is majd meg kell ezt tennünk. Érzékeltetni kívánjuk ugyanis: egy ilyen könyvsorozat gondolati és ismeretanyagának kikristályosodásában benne rejlik az egész szakma módszerbéli, szemléleti gyarapodása. A „Hóman-Szekfű” mögött is ott rejlik a magát minél inkább Európával mérő

magyar értelmiségi középosztály professzionalizálódása. És ott rejlik e teljesítmény mögött az egyén: a tehetség, a helyzetfelismerő szorgalom. S talán megbocsátja az olvasó e szakmai kirándulásokat azért is, mert feltehetően ugyanolyan kíváncsi az „átértékelő”, „rendszerváltó” idők működési mechanizmusára, mint amilyenek mi magunk is voltunk kutatásaink kezdetén... De térjünk vissza a két szerzőhöz, Hóman Bálinthoz és Szekfű Gyulához, párhuzamos életrajzukhoz.

Nemzeti viták tüzeiben. Szekfű Gyula 1908-ban az Országos Levéltár fogalmazójaként Bécsbe kerül, magyar levéltári kiküldöttnek. Feladata az úgynevezett közös (azaz osztrák és magyar illetőségű) levéltári anyag tervezett szétválasztásának előkészítése. Az akták a volt Habsburg-országok, újkori, főként 18. századi történelmére vonatkoznak. Közben készíti már otthon megkezdett dolgozatát a középkori társadalomtörténet köréből: a középkori familiárisokról, a nagybirtokosoktól függésben élő lesüllyedt nemesi rétegről. Kiindulópontja – ugyanúgy, mint Hómannál, Tagányi javaslatára –: a magyar történetírás, mindekelőtt a jogtörténetírás történetietlenül idealizálja a köznemességet. Werbőczy Hármaskönyvében, a köznemesség 16. századra visszanyúló bibliájában azért nincs szó – így Szekfű – a familiárisokról, mert akkor fel kellett volna adni az „egységes nemesség” fikcióját, be kellett volna ismerni a főnemesi réteg kiválását, a szolgálatukban álló lesüllyedt és majdhogynem modern értelemben vett hivatali funkciót betöltő kisenemesség kialakulását. A köznemesi rend mindent elkövetett, hogy politikai-társadalmi fellegvárának, a nemesi vármegyének szolgálatából ezt a familiáris réteget kiszorítsa és általában a nagybirtok és a főnemesség szerepét tagadhassa. A tanulmány végén azután – az egyébként félszeg, visszahúzódo fiatalember viselkedésében nem megmutatkozó szenvedélyességgel – ráront a kortárs idősebb jogtörténész nemzedékre: azok Werbőczydicsőítéseket írnak, a középkori magyar állam parlamentáris jellegéről áradoznak a „köznemesi párt” érdekében (melynek „egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott”). A következtetés: a köznemesi történetfelfogás, a szakszerűtlenség, a vármegye politikai túlsúlyának bírálata és a másik oldalon a nagybirtok társadalomszervező voltának hangsúlyozása. A bírálat máig korszerű. A téma bravúros filológiai és társadalomtörténeti megvilágítása, s egyben a téma napi politikai aktualitásának sarkított kimondása e dolgozat. A feltárt 14–16. századi részfolyamatok áttekintő elhelyezése a nemzeti és európai történelem egészében – ez lesz Szekfű történetírásának egyik alapeleme. S párosul mindez a célkitűzéssel: már a témához közelítésben, a szerkezeti felépítés eszközével bevallottan a jelenhez szólni. Ez mutatkozik meg következő, a 16. századi Habsburg-kormányservek történetéről írott dolgozatában is. Egyértelműen állást foglal (máig korszerű egyetemes történeti alapokon) abban, hogy a 16–17. századi Európa modern államszervezési elve a központi hivatalnok-állam kiépítésére, az államterület hivatali átfogására való törekvés volt. Ezzel szemben állott a magyar köznemesség területi széttagoltságot (így a megyét erősíteni) akaró érdeke. A következtetésben aktualitás is él: a magát is a modern hivatalnok-középosztályhoz soroló fiatal levéltáros általában kötődik a modern állam újkori adminisztrációjához, érthetően ide-

genkedik kora, a századelő parlagias megyei dzsentrijétől. Ahogyan a köznemesség bírálatában a „másik oldal” a nagybirtokos arisztokrácia, most is a kritizált rendiség ellenfele, a Habsburg-centralizáció kap elismerést.

1913-ban Szekfű könyvet ír Rákóczi száműzetéséről. Alaptézise: az emigráció elveszti kapcsolatát a nemzeti történelemmel, a nemzet számára hasznot nem hozó idegen hatalmak mellé szegődve kalandokba bocsátkozik. És – amit majd a könyv vitájában ír le sarkítottan – ő a felkelés bukásakor a fegyvert lera-kó és itthon maradt, az ekéhez, barmailhoz visszatért kurucokat ugyanolyan jó magyaroknak tartja, mint Rákóczi száműzötteit. A könyv első fogalmazásában még helyet kapó aktuális utalást, a párhuzamot a Rákóczi- és a Kossuth-emigráció között ugyan Szekfű kihúzza, de mindenki érthette, hogy a fiatal történész a megbékélt kurucok és a „labanc” magyarok „rehabilitálását” kívánja a történeti közgondolkodásban. A magyar társadalom az 1910-es években ugyanúgy terhelt volt lelki skizofréniától, mint ahogyan terhelt maradt máig. Az akkori díszkurucok, akik elég jól éltek a nemzet és a Habsburgok közötti kiegyezés rendszerében, ugyanúgy szerettek volna szilárd hitű szabadságharcosoknak feltűnni, mint később is annyiszor megteszik. A függetlenségi párti és kormánypárti erők közötti aktuális összeütközések Szekfűt és könyvét a magyar történetírás legádázabb vitájába sodorják. Kapja a híreket: van, ahol a könyvet nyilvánosan elégetik, Erdély egyes vidékein a kutyákat „Szekfű”-re keresztelik, még azt is kiássák ellene, hogy félig német származású, híresztelik, hogy pénzeket vett fel a bécsi udvartól a könyv megírásáért. (Ilyen iratokat még az 1920-as években is kerestek a bécsi udvar aktái között a lelkes kuruc lelkületű kutatók!) A Szekfű könyve körül kirobbant többéves ádáz harc történetét a történeti irodalom már feldolgozta, az olvasót, aki többet kíván tudni a részletekről, nyugodtan irányíthatjuk a munkákhoz. A részletek ismerete nélkül is könnyű elképzelni: mennyire megrázó volt a nemzeti hivatásnak számító történetírásban valakit ily erősen meghurcolni, nemzetellenes vádakkal illetni. A szakma egy része Szekfű mellé áll, de a protestáns-kuruc hagyományokat féltő csoportok nyíltan ellene nyilatkoznak, vagy „taktikusan” hallgatnak. (A könyv ugyanis – egyoldalúságai ellenére is – máig a magyar történeti irodalom egyik legjobb, rendkívüli tájékozottsággal, invencióval és megejtően szépen megírt darabja.) Az 1917-ig tartó vita egyik következménye, hogy Szekfű 1918-ban nem vállalja az akadémiai jelölést, feltehetően fél, hogy a támadások kiújulnának.

De az író-embert az újabb és újabb alkotói kihívások éltetik: Szekfű német kiadótól megbízást kap egy rövid magyar államtörténet elkészítésére (1915). A háborús szövetségesről a német közönség szinte semmit nem tud, vagy csak ellenfelei tollából. (Máig élő rövidlátósága hazai szellemi életünknek, hogy keveset foglalkozik a rólunk külföldön alakuló kép befolyásolásával.) Szekfű vállalkozik a „nemzeti feladat”-ra. A korabeli nyugat-európai modern hivatal- és igazgatástörténeti munkákkal nyugodtan egy sorba illeszthető kis könyv, *A magyar állam életrajza* 1917-ben először németül, majd magyarul jelenik meg. A közönség természetesen a háborús hírekre figyel, de a szakmai közvélemény (és néhány jó érzékű kiadó) észreveszi, hogy először történik kísérlet egységes

szempontok vezette államtörténeti szintézis megírására, s hogy először vállalkozik szakmabeli történész a legújabb korszak megírására. Szekfű ugyanis saját koráig vezeti a tárgyalás menetét, sőt nem zárkózik el kora államszervezetének kritikájától sem. Mondván: a liberális államfelfogás nagy hibája, hogy nem tud úrrá lenni a modern kapitalizmus magával hozta társadalmi gondokon, egyes társadalmi rétegek mérhetetlen elszegényedésén. (Máig fel nem oldott konfliktus a modern államszervezési gyakorlatban.)

Szekfű Gyulát ekkortól már kortársai is az új és legújabb kori magyar történelem első igazi értőjének tekintették. Budapesten 1917 februárjában a *Magyar Történelmi Társulat* elnöki székébe gróf Klebelsberg Kunó kerül, s Bécsbe látogat a bécsi levéltárak hasznosításáról, egy nagyszabású újkori magyar történeti forráskiadvány-sorozat megindításáról tárgyalni. Nem véletlen, hogy az új vállalkozás tervét Szekfű Gyula és a közben szintén Bécsbe került fiatalkori barát, Eckhart Ferenc készíti el. Az újkor tanárának készül 1917–1918-ban a pozsonyi jogakadémiára, s meg is kezdi az újkori magyar társadalomtörténet írását. A tervet meghíúsítja a világháború vége, a Felvidék és Pozsony leszakítása Magyarországról, de az anyaggyűjtésből megszületik az 1820–1914 közötti évtizedeket tárgyaló újabb szintézis, a *Három nemzedék*. De ez már a háború és a forradalmak utáni krónika tárgya.

A történeti Magyarország felbomlása és a történetírás

Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életpályájának nyomon követését olvasva, nyilván nem csodálkozik az olvasó, hogy az 1920-as években a magyar történet szintetizáló vállalkozásaiban két hősünk szinte mindig szerepet játszik. Ezekben a vállalkozásokban Hóman a középkor, Szekfű az újkor „hivatott” szakértője. (És természetesen a kiterjedt szakmai ismerettséggel rendelkező, jó szervezőkészséggel megáldott Hóman a szerkesztő-szervező.) Mint ahogyan azon sem csodálkozhatunk, hogy Szekfű Gyula lesz az a történetíró, aki a háború utáni Magyarországon a legérzékenyebben fogja fel az új Magyarország aktuális politikai-társadalmi megrázkódtatásait és formázza meg azokról véleményét könyvekben, történeti-politikai tanulmányaiban.

Immáron történelemórán is hallhatják gyermekeink, hogy Magyarország történelmében a történeti államterület szétesése milyen megrázkódtatásokat okozott. A vesztes világháború réme miként rajzolta fel az ezeréves állam szétesésének képét a középosztály előtt, hogyan terjesztették a nemzeti kisebbségek körében – és Nyugat-Európában – azokat a térképeket, amelyek szerint Magyarországból a románok a Tiszáig, a csehszlovákok a Mátráig és a Dunántúlra húzódó vonalig részesülnének. S a széles közönséghez is eljutó kézikönyvek arról is szólnak, hogy mindennek bekövetkezése 1920-ban mit jelentett gazdaságilag az ország életében: a gyáripár jelentős (egyes ágazatok száz százalékos) károsodását, a Kárpát-medence mezőgazdasági és ipari övezetének, nyersanyag- és feldolgozó központjainak szétválasztását, az egész kereskedelmi, út-vasúthálózat

szétvagdosását. Jelentette egyben: az ezek nyomában fokozódó szociális nyomorúságot. A peremterületekről hatalmas karavánokban megindulnak az ott élő hivatalnok-középosztály sok tízezres tömegei. Akiknek munkája, megélhetése össze volt kötve a régi magyar adminisztrációval.

Közben jönnek a forradalmak. Először a változtathatatatlannak hitt királyság intézményeinek összeomlása, a köztársaság kikiáltása, azután pedig a diktatúra 1919 tavaszán. A magyar társadalomnak nem volt olyan rétege, amely ne érzékelte volna: az összeomlás több, mint egyszerű kormányzati váltás, itt a magyarság, a magyar társadalom egészének sorsáról van szó. A „trianoni sokk” – ahogyan történetírásunk nevezi a Trianonban aláírt békeszerződés kiváltotta hatást – különösen érződött az értelmiség, nem utolsósorban a történelemmel foglalkozók gondolkodásán. A magyar történelem – amiről írtak, amit tanítottak – évezredek színhelyei tűntek el a nemzeti térképről, s kerültek az új szomszédokhoz: a törökellenes harcok déli véghelyei, az évszázadokig nemzetmegtartó erdélyi fejedelemség területe, a „legmagyarabbnak” tartott Székelyföld, az észak-magyarországi bányavidék, a kora újkori polgárosodás egyik motorja. A középosztály ismert zártsága nyomán előálló összeházasodása révén majd mindenkinek van a román, a „szerb”, a „tót” uralom elől menekülő rokonsága. Akadozik a szénzállítás, tombol az infláció. A politikus, mint a történész is, keresi mindennek kiváltóját, az Ok-ot és keresi az új helyzethez illeszkedő gondolkodási keretet.

Az összeomlás okai között elsőszámú vádlottként áll a forradalom és mindenekelőtt a proletárdiktatúra. A forradalomellenes érvelés: ha a forradalom és az azt megelőző osztályharc nem ássa alá az államhatalmat, akkor a világháború végén védeni tudtuk volna, úgymond, a határokat. További okok: a nemzetiségek hálátlansága, akik elnyomással vádolták a nekik hazát adó magyar államot; a Nyugat hálátlansága, mivel nem méltányolta, hogy Magyarország évszázadokon át a keletről Európára zúduló csapások felfogója, és így a Nyugat védőbástyája volt.

Az okok kutatása nem más, mint magyarázat keresése. A konstruktív gondolkodók az okokra csak azért kíváncsiak, hogy a társadalom jelenlegi csődhelyzetéből kivezető úthoz nyerjenek indulópontokat.

1920 után a gondolkodó politikusok és a legjobb értelmiségi elmék előtt világossá vált, hogy az egész nemzeti történelmet és főként a magyar társadalom előtt álló lehetőségeket kell új szempontok szerint végiggondolni. Bárhogyan is okoljanak népeket, világnézeti irányzatokat, társadalmi osztályokat – az összeomlás ténykérdés. És az is ténykérdés: a régi korszak politikusai és értelmiségei nem figyeltek fel az összeomláshoz vezető erők jelenlétére, a bomláson munkáló erőkre, különben „kezelték” volna azokat. Az 1920–1921. év sajtója zűrzavaros sajtó. (Nem utoljára a magyar történelemben.) – A politikai vádaskodások az utca emberei és a parlamenti képviselők körében mindennaposak. – A politikai perc-emberek nap mint nap újabb felelősök keresésével állnak elő. (A munkáság, a zsidóság, a nemzeti kisebbségek, szociáldemokraták, polgári radikálisok, volt függetlenségiek és Habsburg-pártiak – mind-mind terítékre kerülnek.) A

komoly tényezők igaz, akkor ezekre nem figyelnek. Az első hónapok zűrzavara után kialakulnak a politikai váltásról és a történelmünk egészéről gondolkodás keretei. (Fő elemeit gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter és gróf Bethlen István miniszterelnök beszédeiben és éppen egyik szerzőnk, Szekfű Gyula publicisztikai cikkeiben fogalmazza meg.)

Az „új gondolatmenet”: az 1918 előtti Magyarország politikai szemléletében a legnagyobb hiba a közjogias gondolkodás volt. Most látszik, mekkora hiba volt, hogy a magyarság gondolkodását Ausztria és Magyarország közjogi ellentéte, a történelemben a Habsburgok és Magyarország viszonyához kapcsolódó függetlenségi problematika uralta. Ehelyett figyelniünk kellett volna a nemzetiségek mozgolódására, megegyezést kellett volna keresni (így a türelmesebb felfogás), vagy határozottabban fellépni velük szemben (így a türelmetlenek). De bírálatot kap a liberális állam is. (Emlékezhet a kedves olvasó, Szekfű már 1917. évi munkájában elmarasztalta azt, mivel nem fordít gondot állami eszközökkel a szociális problémák megoldására.) Mindenekelőtt elmarasztalja azért, mert az állam eszközeit nem használta fel a középosztály, a városi és falusi osztályok feszültségének enyhítésére...

Mi is volt a Kárpát-medence nemzeti konfliktusainak kiváltója? Mitől is lesz egy állam belső építményét tekintve erős? – Így sorjáztak 1920 után a kimondott, kimondatlan kérdések. Egyáltalán; az ezeréves történeti fejlődésünkben jól emeltük-e ki a fontos tényezőket? Hiába igyekeztünk meggyőzni mindenkit, hogy államalkotó készségünk a térségben egyedül nekünk, magyaroknak volt, „érveink” keveseknek bizonyultak a történeti állam megtartására; hiába adtuk ki a magyar államiság gerincének gondolt országgyűlések 16. századi iratait folyóméterszámra, az államhoz ragaszkodás mégsem volt elég erős. Hiába foglalkoztunk Erdély történetével minduntalan, ettől még nem nőttek akadályok az „ösi” terület elszakítói elé. Egyáltalán: nemzetről gondolkodásunkban az elmúlt évszázadban állam (a „magyarok állama”) és nemzet (magyar nemzet) egybeesett, s nem figyeltünk, hogy ez az itt élő népek gondolkodásában már régen különvált. És most már a magyarság szempontjából kell rájönni, hogy a Kárpát-medencében az „állam” és „nemzet” külön él; hiszen míg 1918 előtt a magyar állam határain belül laktak olyan népek, kik, úgy látszik, nem azonosították magukat az állammal, most, 1920 után magyar nemzeti kisebbségek szorultak a szomszédos államok határain belülre. S immáron magyar nemzeti érdek kívánja, hogy ne azonosuljanak, mint a magyar nemzet része, az ottani idegen többségű állammal...

A történész alkotóeleme társadalmának. Nem csak „kitermelője”, „kigondolója” az új eszméknek. De napi életében rá is hatnak az újságokból, beszédek-ből, beszélgetésekből zúduló refrénszerű mondatok, gondolatok. Egy nemzet történetírása sem élhet légüres, a jelen kihívásoktól elzárt közegben. Így volt ez 1920, a történeti Magyarország összeomlása után is. A fent felsorolt témakörök újra és újra különböző formákban felbukkannak a kor majd minden jelentősebb történészi munkájában. Természetesnek kell tartanunk, hogy egy 1928-ban készült szintézisben, a *Magyar Történetben* is lépten-nyomon belébotlik az olvasó...

Átértékelés? – vethetik most már fel joggal a kérdést. Mit is jelent akkor a nemzeti történelem átértékelése? Miért következik az be?

Láthattuk, a századelőn a fiatal Hóman Bálint és Szekfű Gyula először az új szakmai szempontok miatt kezdi kritika alá venni a korábbi nemzedék nézeteit. A modern államtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet-írás, s velük a kor szellemiségét egészében megragadni kívánó szintetizáló látásmód indítja az átértékelést. Párosul ez aktuális társadalompolitikai töltéssel, amikor felismerik, hogy egy-egy téma hangsúlyozása vagy az értékelésben történő állásfoglalás mennyire összefügg a jelen társadalmi erőivel (így vármegye, köznemesség, központi hatalom, Habsburg-kérdés). Az átértékelést azonban végül is a közösség egészét megrázó változás váltja ki: a történeti Magyarország összeomlása maga alá temeti a régi történeti kérdésfeltevések jelentős részét. S az új helyzetben az új témák, új hangsúlyok előtérbe kerülése a nemzeti történelem eddigi anyagának új értelmezését kívánja.

Párhuzamos életpályák: a szemléleti újraértékelés 1919 után

Történetírásunk az 1918–1920 közötti változásokat erős ellenpontozással mutatja be. Forradalmak, ellenforradalom, államformaváltás... A romantikus, forradalomcentrikus történelemlátás (közötte így a marxista történetírás is) előszeretettel tárgyalja napok, hetek történéseit hatalmas terjedelemben, véletlen 1–2 óras szereplőkből hősokeket formálnak (jól meg lehet élni e véletlen hős-szerepből azután). A zűrzavaros időkben elhangzott (véletlenül ránk maradt emlékeanyagból megfogható) megszólalásokból „irányzatokat” gyúrnak össze, s ezek a megírt történelmi munkákban fejezeteket képeznek. A történelemkönyvben leírt „hatalmas” változások többnyire a felszínen, egy maroknyi úgynevezett politikai elit csoporttharcában nyilvánulnak meg néhány tucatnyi (modernebb időben néhány száz) másik száműzetése, kivégzése kíséretében. Aközben, a valóságban, a tízmilliók feje felett – akik napi munkájukkal működtetnek egy társadalmat, fenn tartják azt – elvonul „a” történelem. Az 1918–1920. évek történelmében a főhősöknek tartott vezető politikusok arcképcsarnoka valóban sokat változott, de a közép- és alsó szinten már az ellenpontozás korántsem olyan kontrasztos. Ugyanazok csinálták, élték meg a történelmet „közép-” és „alsó” szinten többnyire az egyik és a másik oldalon is.

Mértéktartó kritika és szintézis. Hóman Bálint az 1918. év októberi forradalmát elfogadja. A királyság bukásáról, a forradalom győzelméről kis, méltató brosrút ír. (Névtelenül jelenik meg.) A könyvtári szakszervezeti mozgalomban a vezetők között találjuk 1919 áprilisáig. Sőt a proletárdiktatúra idején készülő történelmi materialista szellemű Történeti Kézikönyvben őt kéri fel a magyar középkor összefoglalására. A hosszú távra berendezkedő proletárdiktatúra már első napjaiban ki akart terjeszkedni a köznapi történelemfelfogásra. A proletárdiktatúra menetrendje szerint megkezdődik a „tavaszi nagytakarítás” az értelmi-

ségi vezető posztokon. A szakértelem nem szempont, csak a párthoz, a mozgalomhoz tartozás. A „nagytakarítás” szükségszerűen járt együtt a statiszták lázadásával. Akik végre felléphetnek mint bonvivánok. A szép célokból gyakran ez lesz az aprópénz szintjén. Eszközeik sajátosak, ők „forradalminak” nevezik azokat. Hóman és a polgári középosztály, értelmiségiek nagy része ezeket az akciókat már nem követik. Lukács György, a népbiztosi hivatalból gépelt, „s. k.”-zott, néhány soros levélkében váratlanul értesíti a nagy hírű professzort, Fejérpataky Lászlót, hogy a Nemzeti Múzeum főigazgatóságából nyugdíjba küldték és Kentzler Hugó segédmúzeumőrt nevezték ki helyébe. Hóman ekkor visszahúzódik, dolgozik Károly Róbert gazdaságpolitikájáról szóló munkája sajtó alá rendezésén.

Azután jön az ellenforradalom. Hómant most ott találjuk a másik oldalon: a diktatúra idején megjelent kiadványok megsemmisítéséről döntő bizottságban. Nagy tanulmányt ír tudományosságunk jövőjéről (1920), megfogalmazva az összezsugorodott Magyarország több, később érvényesülő tudománypolitikai célkitűzését. 1922-ben az Egyetemi Könyvtár, 1923-ban az *Országos Széchényi Könyvtár*, majd a Nemzeti Múzeum főigazgatója. (Mindenütt a nyugdíjba menő volt professzorai nyomában jár.) Közben 1922-ben az *Országos Magyar Gyűjteményegyetem* elnökhelyettese, gyakorlatilag ő vezeti a könyvtárakat, levéltárakat, múzeumokat tömörítő országos csúcsszervet. A gyűjtemények feladatairól megfogalmazott szintetizáló programja, a trianoni Magyarország társadalmi és kulturális lehetőségeihez illesztése máig mértékadó. (Mindez természetesen az előző korszak – igaz, illedelmes – kritikájával.)

A szakmai ártértékelésben is a konzervatív polgárhoz illően mérsékelt és szakszerű. 1920 márciusában betérjeszti a Történelmi Társulat igazgatóválasztmánya elé a *Magyar Történettudomány Kézikönyve* című sorozat tervét. A kézikönyvsorozat két „osztály”-ra tagolódik. Első: Bevezetés a magyar történettudományba, ezen belül külön sorozat a történelem segédtudományairól, a „történeti részstúdiumok”-ról, a történettudomány módszertanáról és a magyar történelem forrásairól. (Minden kortárs felismerhette az 1906-ban Németországban indult nagy kézikönyvsorozat, a *Handbuch der mittellalterlichen und neueren Geschichte* hazai követését.) Cél: a rendszerezés, a magyarországi történettudomány modern szempontú áttekintése. (Megjegyzendő: a nyelvtudományban ugyanez a kézikönyvszerű rendszerezés indul meg.) A szerzők között az idősebb és a fiatal nemzedék tagjai. A sorozat nagy elégedettséget vált ki a szakmabeliek között. (1923–1934 között több, máig kézikönyveink közé tartozó kötet lát napvilágot.)

A sorozat második „osztályát” egy összefoglaló „Magyar történet” kötetei képeznék. Erről azonban még néhány évig hallgat a szerkesztő. Ehelyett megjelenteti a már korábbi anyaggyűjtésen alapuló monográfiáját Károly Róbert pénzügyeiről (1921). Folytatja a gazdaság- és társadalomtörténet művelését, nagy rendszerező tanulmányt ír a társadalomtörténeti alapfogalmakról, a kézikönyvsorozat számára megírja a hazai forráskiadás történetét, külön kismonográfia szintjén kidolgozza a 18. századi történetkutatás és forrásfeltárás történe-

tét. (A magyar középkori történelemre vonatkozó anyag nagy része megfordul a korszak forráskutatóinak kezén. Az ő munkásságukkal foglalkozva Hóman rákényszerül a középkori elsődleges forrásanyag rendszerező áttekintésére.)

A történeti Magyarország szétesése kiváltotta nemzeti sokkhatás természetesen a középkorkutatót sem hagyja érintetlenül. Erdély elszakításával a székelek eredetéről folyó évszázados vita aktuálpolitikai értelmezést nyer. (Betelepülésük, etnikai hovatartozásuk.) Hóman mértéktartó, elutasítja a magyar „nemzeti szempontból” kihasználható romantikus felfogást. – A nemzeti romantika másik gyakori témája a hun–magyar rokonság. Hóman, a székelykérdéshez hasonlóan, szigorúan szakmai érvekkel él, elutasítja mind a rokonság közvetlen bizonyíthatóságát, mind azt a hiperkritikát, amely lehetetlennek tartotta, hogy a honfoglaló magyarok között élhetett a rokonság tudata. (Ez vezeti a magyar ősgeszta, a magyarok származását, eredetét elbeszélő mű kutatásához. Így születik kismonográfiája az ősgesztáról, illetve a Szent László kori *Gesta Ungarorum*-ról.) – A *Magyar Történet* összefoglaló „előtanulmányaként” is áttekinthető az 1920-ban a *Nyelvtudomány Kézikönyve* sorozat számára készített összefoglalás a magyarok honfoglalásáról. – Hasonló jellegű az őstörténetükre vonatkozó század eleji növényföldrajzi, nyelvészeti, néprajzi kutatások eredményeinek összefoglalása.

Szakszerű filológia, forráskritika, az 1918 előtti történetírás eredményeinek szolid számbavétele, a részletkutatásokba merülő korábbi történetkutatás szintetizálására törekvés. Ez jellemzi Hóman tudományos működését az adminisztratív karrier mellett.

Szélsőségek között hányódva. Szekfű Gyula bécsi köztisztviselőként éli meg a Monarchia és a történeti Magyarország összeomlását. Sorsát, a közös ügyes bécsi magyar kolónia bizonytalanság-érzetét a történeti irodalom már megvilágította. (Épp a *Három nemzedék* újrakiadásához írott előtanulmányban szólhattunk erről részletezően másfél esztendővel ezelőtt.) Szerzőnk életéből az olvasónak most csak azokat az elemeket emeljük ki, amelyek a *Magyar Történet* születéséhez és a könyvsorozat felfogásának magyarázatához szorosan hozzátartoznak.

A forradalom, a császárság–királyság összeomlása Szekfűt is magával ragadja. Részt vesz annak a bizottságnak munkájában, amelyik a levéltár megnyitását 1894-ig tervezi. A levéltár közös javait felszámoló bizottságban magyar képviselő. Majd otthon, a Tanácsköztársaság kikiáltása után, a kommun alatt vezető szerepet kapó egykori polgári radikálisok egyetemi katedrához juttatják. (Emlékezve a száműzött Rákóczi-vitában, harcára a dzsentrifelfogással.) A tanszéket azonban – bécsi elfoglaltságára hivatkozva – nem foglalja el, de nem is utasítja el. A történelmi materializmus szellemében írandó Történeti Kézikönyvben őt kéri fel az újkori magyar történelem megírására. (Emlékezhetünk, Hóman a középkor szerzője.) Újkori társadalomtörténetét – várva a pozsonyi professzori kinevezésére – immáron a kapitalizmus hazai történeteként kívánja megírni.

A diktatúra azonban elbukik, és Szekfűt 1919 után lojális magatartása miatt nem akarják igazolni. De segít a szakma, a barátok. A lelki megrázkódtatás kihívás: az író embert asztalához, tollhoz, papírhoz kényszeríti. Szekfűt is erre ösz-

tönzi: szembenézésre a forradalmakkal és az 1918 előtti társadalomfelfogással. Eredmény: menekülés Széchenyihez. Széchenyi a konzervatív reform megtestesítője a hazai politikai gondolkodásban. Ő nem a Habsburgokkal való huzavonára, közjogi vitára, hanem a nemzet belső „lelki” és gazdasági megerősítésére törekedett. A nemzet ott hibázott, hogy nem követte Széchenyi eszméit, ezért következett a bukás. De mi a követendő a jövőben? Szekfű számára kézenfekvő a következtetés: 1919 után nem lehet ott kezdeni, ahol 1918-ban abbamaradt, belső reformra van szükség. Ennek szellemében íródik 1920-ban befejezett műve, a *Három nemzedék*.

A *Három nemzedék* az 1820-as évektől a világháborúig tekinti át a magyar történelmet. A forradalmakért egyrészt a korszerűsödni nem akaró magyarszentri középosztályt okolja, amelynek harsány magyarkodása csak arra volt jó, hogy sértse a nemzetiségeket, restsége pedig az idegeneknek (sváboknak, de elsősorban zsidóknak) engedte át a modern gazdasági-társadalmi szférával kapcsolatos pozíciókat. De felelős a forradalomért a nem asszimilálódott zsidóság; amelyik – szerinte – idegenül nézte a magyar nemzeteszmet. A *Három nemzedék* óriási vihart kavart. A közönség nagy részében nem tudatosul a dzsentribírálat, nem veszik észre a máig helytálló társadalomtörténeti meglátásokat, hanem a zsidóellenesség és forradalomellenesség bibliájaként vásárolják a több kiadásban megjelenő könyvet. Szekfű Gyula élete későbbi szakaszán korrigálja e könyve állításait. De a bukás okait, a nemzeti fejlődésünk fő kérdéseit illetően megmarad eredeti álláspontja mellett. A *Három nemzedék* máig vitatott és sajnos, nem a valóban pozitív részeiért olvasott mű.

Ezután következnek az úgynevezett történetpolitikai tanulmányok: 19–20. századi történelmünk kulcskérdései és vezető politikusaink újraértékelései. Mindegyikben az 1918 előtti politika és történetírás nyílt bírálata. A berendezkedő új kurzus éveiben Szekfű a legolvasottabb történész lesz. Támadja a régi politikai gondolkodást egyoldalú Habsburg-ellenessége miatt, támadja a régi történetírást egyoldalú protestáns-kuruc függetlenségi szemléletéért. Ha arra gondol a kedves olvasó, amit a trianoni Magyarország új gondolkodási alaptéziseiről mondtunk néhány oldallal előbb, akkor megérti: miért bizonyult Szekfű történeti koncepciója annyira „korszerűnek” 1920 után. Ugyanezek az eszmék 1918 előtt, az osztrák–magyar viaskodások idején, eretnekségnek számítottak, most pedig úgy látszott: a történelem a fiatal levéltárost igazolta.

Közben a megalakuló *Bécsi Magyar Történeti Intézet* (1920) egyik vezetője és irányítója a bécsi levéltárakban megkezdett magyar újkortörténeti kutatásoknak. A *Fontes* (Iratok Magyarország újkortörténetéhez) című forráskiadvány-sorozat a kiegészítésig kívánta bizonyos tematikai csoportosításban követni a magyar történelmet. (Gróf Széchenyi István művei, a nemzeti-nemzetiségi kérdés iratai, közigazgatás-történeti iratok.) Szekfű Gyula maga az *Iratok a magyar államnnyelv kérdésének történetéhez* (1926) című kötetet rendezi sajtó alá, monográfiája terjedelmű bevezetővel. (Az 1790–1848 közötti fél évszázad kormányzattörténetének, a magyar nemesi vezető réteg nemzeti nyelvről gondolkodásának impozáns feldolgozása.) Szekfű ekkor már elmondhatta: 15 esztendő szívós

munkájával a 16–19. századi magyar történelem minden korszakáról írt kisebb-nagyobb tanulmányt. Az, hogy több mint tíz esztendeje, bécsi levéltárosként, naponta vette kézbe a 16–19. század központi kormányzerveinek iratait, ez a magyar történelemre vonatkozó kormányzattörténeti forrásanyagának legjobb ismerőjévé tette. Ugyanakkor egyedülállóan tájékozott volt a nyugat-európai kormányzattörténeti irodalomban. Írásai szinte minden alkalommal a régi történeti gondolkodás valamelyik alapvonulatát kezdik ki, nem egyszer néven nevezhető tekintélyek tudományos hitelét rombolják össze. Ezért szerez lelkes híveket vagy nemzeti gondolkodásukban sértett támadókat.

Politikai konszolidáció, a szintetizálás kora

Történetírásunk 1922-től, gróf Bethlen István kormányra kerülésétől datálja az úgynevezett Horthy-rendszer konszolidációját. E konszolidáció szerves része volt a kultúrpolitika, amelynek élén gróf Klebelsberg Kunó állott. (Vele 1917-ben találkoztunk, mint a Történelmi Társulat elnökével, az újkori forráskiadványok megindítójával.) A miniszter a magyar kultúradminisztráció modernizálója, egyben a trianoni határok közé szorult magyar állam politikai-ideológiai problémáinak megfogalmazója kormány szinten. Mint az „antivilág” erős kezű, sokat vitatott miniszterelnökének, Tisza Istvánnak volt államtitkára, személyileg kötődik az értelmiség „öreg liberális” garnitúrájához. De gondolkodásában az őket bíráló, vagy legalábbis új eszményeket követő fiatalokhoz áll közel. Így például személy szerint bizalmatlan az első években a minduntalan politikai örvények közepébe hajózó Szekfű Gyulával szemben, de elismeri, hogy Szekfű a legjelentősebb gondolkodó a történetírók között. Tudománypolitikai akcióiban (elnökként) mindenütt ott találjuk az 1918 előtt már tekintélyt szerzett öreg korosztály tagjait (csak jelzésszerű nevek: Csánki Dezső, a Gyűjteményegyetem elnöke, Károlyi Árpád, a bécsi történeti intézet igazgatója, akit a másik öreg, Angyal Dávid vált majd fel). De a kiépülő külföldi tudományos intézetek vezetésére, az új sorozatok, folyóiratok élére már a „40-esek”-ből, Hóman és Szekfű korosztálytársaiból válogat.

A kultúrpolitikai konszolidáció 1925–1928 között bontakozik ki. A társadalomtudományokban is ezek az évek a „váltás” évei. A századelő műhelyeiben felnőtt generáció most kerül pozícióba, és élve a politika és kultúrpolitika adta lehetőségekkel, programszerűen új kezdeményezéseket indít. Ennek eredményeként az 1930-as évekre a magyarországi társadalomtudományok minden korábbit meghaladó szakmai szintre emelkednek. (A pesti bölcsészkaron a történészek: Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, mellettük a nyelvész Melich, Gombocz, az irodalomtörténész Horváth János, az óorkutató Kerényi Károly, s mögöttük tanítványaik, szintén európai szinten. Csak a történészek közül néhány: Deér József, Váczy Péter, Wellmann Imre, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Makkai László, Györffy György, a levéltáros Ember Győző, Mérei Gyula, Balázs Éva, Csapodi Csaba,

Fügedi Erik stb.) És ennek a váltásnak köszönhetően megszületnek az 1930-as években a nagy terjedelmű (egyes esetekben nagyszabású) szintézisek: magyar történet, egyetemes történet, összefoglaló a világ szellemi körképéről. A *Magyar Történet* ennek a szellemi átértékelő és szintetizáló vállalkozássorozatnak első darabja.

1925 májusában – 7 évi huzavona után – Szekfű Gyula akadémiai levelező tag lesz. Az öregek ajánlása szűkkeblű ugyan, de Szekfű már a legismertebb történész Magyarországon, és Hóman Bálint is mindenkit megmozgat barátja érdekében. (Évek óta ő „intézi” a Bécsben élő Szekfű pesti ügyeit.) A kortársak – mint korábban erre utaltunk – már ott ülnek az Akadémián. Egyébként az osztály ülésén – váratlanul, a tiszteleti tag jogán – megjelenik a miniszter, Klebelsberg. Szakmai körökben már „mindenki” tudja, hogy „a Gróf” (azaz a miniszter) a nyáron haza akarja hozni Szekfűt a pesti bölcsészkar újkori történeti tanszékére. (1925 júliusában Szekfű nyilvános rendes egyetemi tanár.) 1927-ben már az új „nemzetpolitikai”-nak mondott társaság, a *Magyar Szemle Társaság* szerveződik, elnöke majd Hóman Bálint, és folyóiratának szerkesztője Szekfű Gyula lesz. (A szerkesztőbizottság elnöke a miniszterelnök, gróf Bethlen István.) Az ideológiai váltás egyben intézményváltás is. A korábbi évtizedek szellemi örökségét dinamikus felülvizsgáló cikkek, a társadalompolitika, sőt a gazdaság kérdéseiről, már a *Magyar Szemlében* jelennek meg, és ennek szolgálatába áll a Társaság önálló könyvsorozata is. (Mögötte a technikai infrastruktúra: a szintén Klebelsberg segítette és Hóman közreműködésével létrejött Egyetemi Nyomda, a történeti és társadalomtudományos kiadványok nyomdája. Itt jelenik meg a *Magyar Történet* is, minden kiadói-szerkesztői apparátus nélkül.)

A *Magyar Történet* terve – ezzel a címmel, mint láttuk – 1920 márciusában már szerepel Hóman társulati beadványában. Négy, egyenként 40 íves kötet elképzelését vázolja ekkor, de szerzők megjelölése nélkül. Feltehető, hogy Hóman kezdettől kettőjükre gondolt, de Szekfű ellenségei oly erősek voltak a református és függetlenségi szemléletű Társulatban, s még annyira friss volt az 1919-es „múlt” miatt Szekfű igazolási ügye, hogy Hóman inkább eltekintett a nevek megjelölésétől. De azt is láthattuk: az új történeti szintézis szerepelt már a proletárdiktatúra terveiben is. S a szerzők – igaz, akkor még több szerző – között Hóman Bálint és Szekfű Gyula nevét is ott találjuk.

1926 őszéről van először írásos nyoma, hogy Hóman ismét szóba hozza a szintézist Szekfűnek. Nincs szerkesztőbizottság, nincs érdekegyeztetéses osztokodás a fejezeteken, az azzal járó sértődések, nincs az alkotószellemet béklyóba kötő „egyrészt–másrészt” igazságtevés „valaki” részéről. Egyetlen olyan hosszabb beszélgetésről tudunk, amelyet kimondottan az összefoglalónak szentelt a két barát. 1927 augusztusában már a próbanyomatról huzakodnak a nyomdával. 1928 augusztusában már olvassák egymás kéziratait és decemberben megjelenik a középkor és az újkor első-első kötete. (Az első kiadás 7 kötetre tagolódott, tehát kötetbeosztása nem egyezett meg az 1935. évi 5 kötetessel.)

III. A „MAGYAR TÖRTÉNET” MAI SZEMMEL

Nem kívánjuk a sorozatot sem egészében, sem részleteiben „szemléleti sorvezetővel” ellátni. Történetírásunkat évek óta a „hivatalos”, az „egyetlen mértékadó” állásponttól való eltávolodás jellemzi. Ma már talán személyek sem kívánják maguknak „kisajátítani” az egyetlen igazságot akár a honfoglalás, akár Mátyás 15. századi birodalomépítő kísérlete, akár a Habsburg–magyar viszony, sőt akár a 19. századi nemzetiségpolitika megítélésében. Nem is szükséges talán hangsúlyozni, hogy történetírásunkat mennyire a diametrálisan eltérő megítélések jellemzik olyan egyéniségek tevékenységének megítélését illetően, mint Bethlen Gábor, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth, illetve Széchenyi. A legjobb szakértők egészséges véleménykülönbsége ez.

A „Hóman–Szekfű” megjelenése nagy „történeiszvitát” váltott ki az 1930-as évek elején. (Több bíráló kritikát, mint méltánylást kapott a mű, főként a Szekfű Gyula által írott kötetek.) A köznemességgel szembeni túlzott szigorúság volt a „protestáns tábor”, „a tiszántúliak” vádjá Szekfűvel szemben. De – tehetjük fel a kérdést – vajon nem húzódik meg ma is történetírásunkban értékelésbeli különbség a magyar köznemesség kora újkori szerepét illetően? Vagy: nem búvik meg értékeléseinkben óriási különbség a száműzött Rákóczi vagy a száműzött Kossuth politikájának súlyát, általában az emigrációk nemzeti szerepét illetően? Kétségtelen. Vagy nem botlik-e lépten-nyomon nézetkülönbségbe a reformkor előrehajtó társadalmi erőinek, a polgárosodás jellegének értékelésében az, aki forgatja írásainkat az utóbbi évtizedekben? Kétségtelen. Még azt is megkérdezhetnénk: vajon van-e egységes álláspont történetírásunkban a Hóman és Szekfű által művelt szellemtörténeti irányzat értékeiről, buktatóiról? Nincs. Mint ahogyan kérdés az is, az európai történetírás miért hallgat jobbra ezen irányzatról, ha netán a „kiöregedett Geistesgeschichte” módszertani kelléktárából használ fel eszközöket, nem hivatkozik gondolati forrására. Mivel az *Előszó* szerzője – a jelen sorok írója – maga is olvasó, engedtessek meg néhány megjegyzés, inkább csak az újraolvasás szokásos ceruzás margójegyzeteiként.

A szellemtörténetről

Talán nem kell különösebben magyarázni, hogy a „magyar lélek” történetére felfűzni egy ezeréves történelmet – ahogyan azt a szerzők az előszóban ígérik – lehetetlen vállalkozás. A könyvből sem tudjuk meg, ki is az a „magyar lélek”, mi is az a szubsztancia, nemzeti „sajátosságegyüttes”, amelynek egy nemzet történelme nem más, mint megnyilatkozás-sorozata, különböző formákban. Úgy gondoljuk, a kitétel inkább csak elszabadult és szerkesztetlen lendület az előszó íróitól. Igaz, Szekfű köteteiben még fejezetcímekben is olvashatunk „áhítatosság”-ról, „lélek”-ről (például a 16–17. századi részeknél), de elolvasva a szöveget, láthat-

jük, hogy a szerző e fogalmakkal bizonyos, általánosan érvényesülő magatartásformák leírására kíván vállalkozni.

Komolyabb szakmai kérdés, mit jelent a szellemtörténeti felfogás a kutatásban, a források és a történeti eseményanyag feldolgozása terén. A megítélést nehezíti talán az is, hogy a századelőn is, amikor a szellemtörténeti módszerek újaknak, divatosaknak számítottak, mindenki mást értett a szellemtörténet művelésén. Hóman a művelődéstörténetet és a szellemtörténetet egymás szinonimájaként használja. Másrészt: az így felfogott szellemtörténetet az élet egészét áttekintő komplex szintetizáló megközelítésként kezeli. Ha eltekintünk a szaktudományokat gyakran „leigázó” filozófiai okoskodásoktól, s a filozófiai szintre emelt „szellemtörténet”-től, akkor a szellemtörténeti irányzat megjelenésében szakmánk egyik fontos fejlődési szakaszát kell látnunk.

A forráskritika legkifinomultabb szintjére jut el a századfordulón, amikor felfedezi, hogy az azonos típusú és azonos korban keletkezett írott és tárgyi emlékek mögött a hagyományozás (gondolkodás, írás, formába öntés stb.) hasonlósága mutatható ki. A ránk maradt emléktanyag mögött keresi a forrástermelőt, s találja meg az embert, illetve a hasonló vagy azonos normatívák alapján gondolkodó alkotót. A történelemlátásban ez a – hangsúlyozzuk: nem filozófiai, hanem szaktudományos ihletésű – szellemtörténet-írás eljut az adott korszakban élő magatartás- és szokásnormák rekonstruálásához. (Amit majd megfogalmazni a szellemtörténet legerősebb kritikusa, a történeti szociológia fog az 1930-as években.)

A szellemtörténeti munkák ugyanakkor az európai történetírásban egyben kísérletek a szintetizáló látásmód megtalálására, és a szintetizálás középpontjába állítható „végső mozgató” megtelelésére. (Hóman az előszóban maga is azt mondja: a régi történelemkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták gazdaság, kultúra, politika stb. fejlődését, ők most a szellemtörténeti módszerekkel kívánják a „komplex” megközelítést.) S jöllehet Hóman, a gazdaságtörténész tudja és mondja is, hogy a gazdasági viszonyoknak milyen erős a kihatásuk az élet egészére, mégis a döntő tényezőnek a „lelki”-eket tartja. (Feltehetően eszébe ötlik az olvasónak, hogy a dogmatikus marxizmus miként kívánta a történelmi mozgás minden részelemét visszavezetni a gazdasági tényezőkre, s az emberben, mint tudatos lényben elsősorban anyagi – és társadalmi – érdekek megfogalmazóját láttatni. Azaz: egy ellenkező előjelű, de szintén egytényezős történelemlátás ígétetébe, hibájába esett.) Vajon nem azt kell-e látni elsősorban a szellemtörténetben, mint forráskritikai módszerben, mint a történeti szintetizálás egyik útjában, hogy az ember gondolkodó, alkotó mivoltát felfedezte, hangsúlyozta? A századvég történetírása a ránk maradt (véletlenül ránk maradt) emléktanyaghoz (forrásainkhoz) ragaszkodásnak olyan szintjére jutott el, hogy a megjelenítés, az írás során már-már kiszorultak azok a tényezők könyveinek lapjairól, amelyekről nem maradt ránk emléktanyag. A nagyszerűen cizellálódott 19. századi forrástudományok negatív hozadéka ez. Hóman és Szekfű generációjának értelmezésében a szellemtörténeti módszer a megjelenítés, a fantázia megbecsülésének helyreállítása a történetírói tevékenységben. A történetírói megjelenítésben pe-

dig az intuíció megbecsülése a tökéletességre vitt történetkutatói technikák (úgynevezett segédtudományok) mellett. Hóman és Szekfű (különösen ez utóbbi) „korszellemre” irányuló rekonstrukciói túlhajtottak, Szekfű korszakolása stílusfogalmak szerint – egy egész társadalom élettevékenységére kivetítve – természetesen nem helytálló. (Noha ne feledjük: a művészettörténet-írás, az irodalomtörténet-írás joggal gondolkodik e kategóriák alapján.) Mégis: ez a történetírói megközelítés messze meghaladta elődeit. Élvezetes, olvasmányos írói teljesítményt eredményezett és paradox módon rokonítja alkotásukat a 19. század első felének, a forrástan nagyméretű kifejlődése előtti korszak történetíróiével, Horváth Mihályéval, Szalay Lászlóéval.

A magyar történelem egyes korszakairól

Hóman Bálint és Szekfű Gyula eddig követett életpályarajzában igyekeztünk érzékeltetni, hogyan alakult szerzőink felfogása a magyar történelem különböző korszakaiban kalandozva, a konkrét témák megítélésében. Mennyiben léptek előre a forrásfeltárás, a feldolgozások terén a korábbi tudományosság álláspontjához képest. A szerzők – igazat mond az előszó – saját kiterjedt kutatásaikon kívül a századelő gazdag részletkutatásainak eredményeit is belegyűrták könyvük anyagába. Arra azonban nyilvánvalóan ők sem gondoltak, hogy az idő nem fogja meghaladni művüket. És a mai olvasó figyelmét erre is fel kell hívnunk.

Magyar történelem – világtörténelem. Való igaz, hogy a *Magyar Történet* igen következetesen igyekszik a magyar történelem nyugat-európai kötődéseit felmutatni. Felfigyel majd erre az olvasó a honfoglalás, az államalapítás, a korai egyháztörténet, a családi kapcsolatok, de ugyanígy az újkori évszázadok bemutatásánál is. A török korszakban a királyi Magyarország, majd az újkori eszmei áramlatok, a nemzetállam születésének nyugat-európai kötődései, sőt a kiegyezés utáni politika nyugat-európai összehasonlításai bizonyítják mindezt. Tegyük hozzá: az is igaz, hogy e szándék 1920 után egybeesett a Nyugathoz tartozásunk politikai szándékú hangoztatásával. De tény, hogy a szerzők a Nyugathoz tartozásunk bizonyításában többnyire valós nyomokat tárnak fel. Magyarország a nyugati kereszténység egyik utolsó, keleti állomáshelye volt.

A mai olvasó jogos hiányérzete akkor támadhat inkább, amikor keresi a magyar és a szomszédos népek sorsának együttlátatását. A magyarázat elsősorban abban keresendő, hogy a szerzők korában a szomszédos kis népek történetírása csak felnövekvőben volt: az 1918 után létrejött új csehszlovák, jugoszláv, a megnövekedett román állam ezután erősíti meg tanszékeivel, kutatóhelyeivel nemzeti tudományát, a történettudományt. Ez a politikai felhajtóerő szomszédainknál sok avítt romantikus nacionalizmust is eredményezett (szinte kísérteties hasonlósággal a 19. századi magyar romantikus nacionalizmushoz). Ugyanakkor a magyarok szomszédságában, vagy velük korábban egy államban élt népek történetéről ezek a történetírások igen sokat elmondtak az utóbbi hét évtizedben. Ennek is köszönhető, hogy ma már sokkal szervezettebben illesztjük a magyar ál-

lamalapítást az akkori nyugati kereszténység peremterületén létrejött állami és egyházi szerveződések sorába. És ha egyesek sok délibábos vagy túl merész elméletet termelnek is ki nemzeti igyekezetből a térség kis népeinek őstörténetéről, mégis, különösen a régészeti feltárások, sokkal szervezettebb együttélésről tanúskodnak az itt lakók között, mint az Hóman és Szekfű korában látszott. De éppen a szomszédos országok történettudományának kiteljesedése révén – sok, szélsőségekhez is eljutó viták közepette – erősebben rajzolódik ki előttünk a velünk szomszédságban élő kis népek önálló nemzeti fejlődése. Szekfű például a maga korában remekül elemzi a reformkori, majd a dualizmus kori magyar nemzetiségpolitikát, e politika nyugati eszményeit, de arról még igen keveset tudhatott, hogy a szomszédos népek értelmiségi rétege miként nevelte nemzeti különállásra nemzetét. Egy mondattal: történetírásunk ma már sokkal erősebb közép-európai kötődéssel látja a magyar nemzet történetét, mint az látszott hat évtizeddel ezelőtt.

Állam és társadalom. A mű címe: *Magyar Történet.* A „magyar nemzet” története címet ugyanis lefoglalta már az éppen meghaladni kívánt úgynevezett millenniumi 10 kötetes összefoglaló. Magyarország történetéről beszélni pedig az átmenetinek tekintett trianoni határok között lemondást jelentett volna a történeti Magyarország elszakított területeiről. A nehezen értelmezhető „magyar történet” azonban mégis elsősorban a magyar állam történelmének elbeszélése. A Hóman által írott részekben – fiatalkori tanulmányaihoz hasonlóan – az állam gazdasági-kereskedelmi, sőt társadalomszervező szerepét hangsúlyozza, a középkori magyar társadalom kézikönyvszerű leírására törekszik. Ezzel magyarázható, hogy a magyarság középkori történelmében a hagyományos történetírás hadjáratokra, uralkodókra, kormányzó családokra összpontosítása helyett igen nagy teret kapnak a társadalmi kiváltságok, a monopóliumok körüli harcok (figyeljünk csak például II. Endre és az egyház közötti küzdelemre), a megyei és a családszerveződések. (Ez utóbbiak – különösen az Anjou-kornál és Zsigmond korában – az előmunkálatok hiánya miatt ugyan sok pontatlanságot tartalmaznak. Mint ahogyan a megyeszervezetet – és általában a területi szerveződést is – mai történetírásunk kevésbé látja állandónak, mint ahogyan azt Hóman bemutatja.)

Szekfű a központi Habsburg-kormánysszervek iratanyagainak kiváló ismerője. A magyar állam fejlődését szükségszerűen az akkori (16–18. század) világbirodalom horizontjáról is szemléli. Ezért leírásában a magyar államiság folytonosságának megőrzésében nagy hangsúlyt kap a török időkben a királyi (Habsburg-) országrész, szemben a korábbi történetírás egyoldalú Erdély-központúságával. Nála természetesen halványabbak a Habsburg-ellenes rendi küzdelmek színei, mint a korábbi történészek munkáiban. Élénkek viszont a leírás színei, amikor azt mutatja be, mit jelentett a nemzet erősödése szempontjából a 18. századi konszolidáció, a török háborúk másfél századában elvadult magyar táj újrabeélése, emberi birtokbavétele. A 18. század bemutatásánál, mintegy ellenpontozva is a korábbi protestáns szemléletű kollégák szűkkeblűségét a Habsburgok uralkodása, a gazdasági konszolidáció megítélésében, egyoldalúan a „ka-

tolikus állameszmét” (a *Regnum Marianum*) helyezi a központba. És ez már nem csak a protestánsok bírálátát váltotta ki jogosan. Az újkori állam Szekfű által írt történetében a középkorinál sokkal kisebb helyet kapnak a gazdasági elemzések, de a kor mércéjével mérve igen gazdagok a társadalomtörténeti fejtegetések. (Ebből a szempontból messze kiállja a korabeli nyugat-európai szintetizáló munkákkal az összehasonlítást.) De amíg jók az értelmiségre, a középosztályra tett észrevételei, elmarad a parasztság, az iparosság beható rajza. Nem túlzás azt mondani: ezen a területen – állam, gazdaság, társadalom összefüggései – haladta meg legerőteljesebben az utókor Hóman és Szekfű munkáját. (Amely terület pedig, elődeikhez képest, sőt európai mércével mérve is, szerzőink erőssége volt a maguk korában.) Hóman például már rámutat az Árpád-kori magyar társadalom differenciálódására, a szabadok süllyedésére, a nemesség rétegződésére, de épp arról az utóbbi évtizedek történetírása (Szűcs Jenő, Bolla Ilona) már sokkal pontosabb képet nyújt. Hóman és Szekfű szintézisét követően erősödik meg a 14–15. század mikroszkopikus kutatása is, mindenekelőtt a világi és egyházi társadalomra, a nemesség szerepére, a települési viszonyokra vonatkozóan (Mályusz Elemér kutatásai). Ugyanígy a „Hóman–Szekfű”-ben is élvezhető olvasmányos újkori „társadalomrajzok” helyét a mai modern összefoglalókban már felváltotta az egzaktabb, a piackörzeteket feltérképező, a birtokszerkezet-változást, a termelés eszköz kultúráját számba vevő, a korabeli gazdálkodási elméletet és gyakorlatot ismerő történetábrázolás. (Ami nem jelenti azt, hogy Szekfű ezen módszerek nélkül is ne jutna gyakran jó következtetésekre, például a nagybirtok esetében.) De az összefoglaló megírása után, a 30-as években, indulnak meg a 16–18. századi nagybirtok gazdálkodását remekül rekonstruáló birtoktörténeti kismonográfiák (Domanovszky Sándor szerkesztésében), az egész paraszti gazdálkodás beható vizsgálata, és ekkor kerül majd a 16–19. századi magyar gazdaság európai, illetve világpiaci horizontba.

Sorolhatjuk a Hóman és Szekfű munkája megírása óta tett előrelépéseket a bányásztörténelem, a nyugat-európaival összehasonlítható életmódkutatások, az európai felvilágosodás kihatása, általában a művelődéstörténelem terén. (Nem is beszélünk itt most a politika- és igazgatástörténet rendkívül nagy előrelépéseiről.) A Szekfű korában pedig még slágernek számító dualizmus kor rajzánál ma már sokkal szélesebb látószögű és nagyobb adatbázison alapuló képet adnak történeti összefoglalóink. (Tegyük hozzá: egyébként is, újkorral foglalkozó történetírásunkban módszertanilag is a legsokoldalúbban tárgyalt korszak a dualizmus kora, mind az európai összefüggések, az osztrák–magyar gazdasági viszony, mind a más Habsburg-területekkel való összehasonlítás terén.)

Rokontudományok és a szintézis. Hóman nyugodtan írhatta, hogy mindkettőjüket nagy tényanyaghoz juttatta a résztudományok őket megelőző 3 évtizedes fejlődése. Ha csak fellapozzuk a *Magyarország története* I–X. eddig megjelent kötetének (1976–1989.) irodalomjegyzékét, s összehasonlítjuk a „Hóman–Szekfű” bibliográfiájával, feltárulkozik az óriási előrelépés. Hóman például joggal volt büszke a népvándorlaskor és a honfoglalás szintetizáló leírására. De Hóman óta a népvándorlaskor kutatása, majd a bizantinológia külön „szakmá”-vá emelke-

dett (nem utolsósorban az angol, amerikai, szovjet történeti munkák tanúskodnak erről, de hazai professzoraink neveit is sorolhatnánk). A legnagyobb fejlődést mégis a régészet eredményezte: a Szovjetunió területén végzett ásatások még mindig csak a népvándorlaskor kutatásának kezdeti szakaszát jelzik, a honfoglalás kori és kora Árpád-kori régészet, a Györffy György nevéhez kötődő korai történeti topográfia pedig Hóman idején még csak gyermekcipőben járt. De ugyanígy sorolhatjuk a 14–15. századi genealógia, topográfia, a középkori hivatal- és intézménytörténet felnövekedését. Az újkori segédtudományok messze lemaradnak egyelőre Magyarországon – Európában is – a klasszikus középkori stúdiumok mögött, de a történeti statisztika, a közgazdaságtudomány módszereinek behatolása – hogy csak a társadalom- és gazdaságtörténetről ejtsünk szót – sokkal megbízhatóbb forrásbázist kínál az újkor szintetizálójának, mint kínált évtizedekkel ezelőtt Szekfű Gyulának.

Nem folytatjuk a sorozat kritikai taglalását. A szakember, a kutató vagy tanárkolléga leemeli polcáról az említett *Magyarország története* köteteit, és az irodalomjegyzékben megtalálhatja a legújabb irodalom értékelését, s elolvassa a vonatkozó fejezetet, láthatja, milyen a mai szakemberek véleménye egy-egy rész-kérdésről. A Hóman Bálint és Szekfű Gyula írta összefoglalóhoz nem azért nyúlunk ma elsősorban, mert adatbázisából kívánunk meríteni, hanem azért, mert máig meg nem haladott irodalmi formában előadott történelmi szintézis. Vérbe-li, a közönségnek íródott történelemkönyv.

A mai kutató csiszolhatja szempontjait, kerekíti adatsorait az újabb szintézishez, formálja mondatait egy-egy hősének bemutatásához, amikor leteszi kezéből Hóman és Szekfű könyvét. Majd az utolsó könyv végén saját korábbi ceruzajegyzetén mélézik hosszan: bárcsak a mi munkánkban is annyi használhatót, olvashatót találjon majd az utókor, mint amennyit mi találunk elődeink elbeszélésében.

IV. HÓMAN ÉS SZEKFŰ ÉLETPÁLYÁINAK ELVÁLÁSA

Hóman Bálint és Szekfű Gyula könyve kétségtelenül a Horthy-korszak történetírásának reprezentálója. Szerzőik is a korszak történetírásának első számú reprezentánsai maradtak. (Akkor is, ha az 1930-as években sok új területet nyitnak meg a szakmában mindenekelőtt a történet-szociológiai, technikátörténeti, településtörténeti kutatások.) Életük, igaz 1932 után, ritkán haladt párhuzamosan, sőt egyes pontokon diametrálisan eltért egymástól.

Miniszter a fegyházban. Hóman Bálint a Gömbös-kormány minisztere lesz, és 1932–1943 között kis megszakítással a kultusztárca élén áll. Megmarad közben a Társulat, majd az első kutatóintézet, a Teleki Pál Intézet elnökének. Szak-tudományához, céduláihoz csak a miniszterség után, 1943–1944-ben tér vissza. A magyar őstörténet összefoglaló feldolgozását készíti. Mint miniszter, sokat használ a szakmának. Tanítványait (és a barát Szekfűét, Domanovszkyét is) állásokhoz segíti. Ő az a személy, aki az elmérgesedett személyi és felfogásbeli ellen-

téteket kiegyensúlyozza, a szembenálló feleket asztalhoz képes ültetni. Politikusként kevésbé szerencsés. A németbarát külpolitikai vonal követőjeként ismeretes. Németbarátságának – a „fasizmus nélküli” németbarátságának – lényege: a német erő a realitás; az angolszászok túl messze élnek. Szerencsétlenségére ő is ott feszeng a kormány ülésén, amikor Bárdossy a Szovjetunió elleni hadüzenetet elfogadtatja. Jó miniszter, az egységes középiskolai rendszer, tanfelügyelő-hálózat és a 8 osztályos népiskola tervének kidolgozása fűződik első-sorban a nevéhez. Személyes politikájában megőrzi régi, a századelő liberális, polgári mentalitásából örökölt vonásait. Németbarátsága miatt a liberális sajtó gyakori céltáblája. 1944-ben Horthy egyik bizalmasa a kiugrási előkészületek idején. A Magyarországra érkező Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapjában Andics Erzsébet úgy beszél róla, mint a reakciós magyar értelmiség megtestesítőjéről, akit először kell a vádlottak padjára állítani. Ezt megtudva, megindul Nyugat felé, Szálasi uralmának „parlamentjében” egyszer-egyszer részt vesz. Népbíróági perében először halálra akarják ítélni, de mivel az említett minisztertanácsi részvételen túl másban nem találják háborús bűnösnek, sőt többen felszólalnak mellette a perben, „csak” életfogytiglani fegyházra ítélik. 1949-ig a pesti gyűjtőben tartották, a raboktól ellesett tolvajnyelvből szótárt is készített, mesterséget tanult. 1949-ben – a rendszerváltás idején – Vácra viszik. Gyakran megverik, hidegvízzel locsolják, a pribékek levizelik. A 130 kilóról 60-ra lefogyott cukorbeteg ember 1951 júniusában meghal. Halálát csak a Rákosi-rendszer első megingása után, 1953-ban hozzák nyilvánosságra, akkori dátummal. (Ezért több helyen 1953 áll halálozási időpontjaként.)

Félve és megfélemlítve. Szekfű Gyula 1932 után vált politikai irányvonalán. A német fasizmus előretörését szemmel követve, politikai ítéleteinek mércéje a fasizmus veszélye lesz. Gróf Bethlen István konzervatív antifasizmusához és a katolikus egyház antifasiszta szárnyához áll közel, majd a liberális polgári napilapba, az induló *Magyar Nemzet*be írja cikksorozatát. Nyíltan állást foglal a németbarát politikával szemben. Emellett 1942-ig megőrzi barátságát Hómannel. Közben a szociáldemokratákkal, sőt a kommunistákkal is érintkezésbe kerül. 1944-ben bujkál a nyilasok elől. Többek között Hóman is segít neki. 1945 után Magyarország első moszkvai nagykövete. Hóman perében megidézik, nem megy el, levelet ír: 1932 után nem érintkezett Hómannel. Nem mondott igazat. Moszkvában ismét kitör rajta fiatalkori baja, az alkoholizmus. Megírja a saját és a magyar keresztény középosztály felfogásának durva kritikáját. Nem vették úgymond észre, hogy a szomszédban milyen hatalmas állam, a Szovjetunió fejlődött ki az elmúlt években. (*Forradalom után*, 1947.) Egy-egy remek tanulmány (az öreg Kossuthról, az értelmiségi középosztályról) mellett néhány vergődéses újságcikket ír (Lenint, sőt Rákosit méltatja). Kirakatember, akit tanszéki szobájában is ellenőriznek, s akit másodosztályú újdondászok szakmailag agyonbírálnak, de akit nagybetegen is a semmi hatalmat nem jelentő Elnöki Tanács tagjának tesznek meg. 1955-ben, mindenkitől magára hagyva, hosszú betegség után hal meg.

V. ÁTÉRTÉKELÉS A POZITÍV KRITIKA SZELLEMÉBEN (1976–1990)

Reméljük, volt türelme a kedves olvasónak, hogy kövesse Hóman Bálint és Szekfű Gyula könyve születésének és szerzőik szomorú sorsának történetét. Az írói alkotás önálló életet él, ugyanúgy elválík alkotójától, mint iparostól a megmunkált eszköz. S hogy mire használja a „terméket” a fogyasztó, a társadalom, azt kevés esetben kérdezik meg az előállítótól. A „Hóman–Szekfű” generációknak – legalább két generációnak – irányította gondolkodását a magyar történelemről. Azután generációknak – legalább két generációnak – esett ki az olvasmányanyagából. Hogy miért lehetett „a” magyar történeti összefoglaló a háború előtt felnevelődött értelmiségi középosztály könyvespolcain, azt talán sikerült elmondani. Hogy miért esett ki az utóbbi negyven esztendő olvasmányanyagából (függetlenül attól, hogy egyes megállapításain túllépett-e a kutatás vagy sem) – annak megítéléséhez még hátra van történetünkől a befejező rész.

Szakmai meghaladás helyett politikai őrségváltás (1949)

Az 1949. évi társulati elnöki székéből elhangzott programbeszéd hamis képet festett a két háború közötti történetírásról. Láthattuk elbeszélésünk eddigi adataiból is. Amíg az elnök vádja szerint ez a történetírás egyoldalúan középkorcentrikus volt, addig a tények arról szólnak, hogy a szakszerű újkorkutatás éppen ebben a korszakban bontakozik ki, a két háború között megjelent újkori forráskiadványokat maga Andics Erzsébet is forgatta. És milyen nehezen vállalkozik még 1990-ben is komoly történész arra, hogy a közvetlen megelőző évtizedig vezesse feldolgozását, amire Szekfű vállalkozott 1930-ban, hogy 1914-ig írjon a magyar történelemről. Amíg Andics vádja szerint ez a történetírás egyedülállóan egyházcentrikus volt, addig a valóságban mind a közép-, mind a kora újkor történetében előretör a gazdaság- és társadalom-történetírás, a művelődéstörténet, majd a településtörténet. És az e szellemben született munkák nagyszerű forrástani és szakmai technikai színvonalon állnak. Való igaz, lehetett volna megalapozottabb a szakmai kritika Szekfű és nemzedéke, valamint tanítványaik munkásságáról. De az átértékelés célja nem az elődök szakmai meghaladása volt, hanem a helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálinizált marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádergarnitúrának. Olyan korban történt az átértékelés, amikor sokan az átértékelők részéről őszintén hitték, hogy egy-egy frappánsnak tetsző, a klasszikusoktól (Marx–Engels–Lenin–Sztálin) származó gondolatmenet elsajátításával már meg is haladták mindazt, amit az előző évtizedek „polgári” történészei összehordtak. (Még az 1961–1962. tanévben is komoly, a polgári világból műveltségét vett professzor hirdette a katedráról, hogy ma egy új műveltségű középiskolai tanár többet tud a magyar történelem lényegi folyamatairól, mint annak idején Szekfű Gyula tudott.) Olyanokat sodort magával, vagy dobott az első sorokba a forradalmi hevület, akik sorscsapásoktól, fa-

siszta rendszertől sújtva, magukban maradva a háború után, fanatikusan hinni akartak valami világmegváltó eszmében és harcban. És olyan korban történt ez az átértékelés, amikor a politikai rendszerváltás ígézetében minden szempont, cselekvés alárendelődött a hatalomváltás céljainak.

1948–1949-ben rövid egy esztendő leforgásán belül „kigolyózzák” (korabeli kifejezés) az egyetemről a nyugdíjt elért Domanovszkyt (öntudatos politikus egyetemisták jelennek meg a dékánnál, hogy a régi rendszer embere, Domanovszky ne tartsa meg előadását, mert szabotálni fogják; huszonéves forradalmárok hirdetik, hogy tárgyát, a művelődéstörténetet, mint burzsoá tudományt kiűzik az egyetemről). Hóman börtönben, Mályusz 1944. évi jobboldali politikai cikkei miatt kiesett az igazolások rostáján, Szekfű Moszkvában, majd nyugdíjban. A kivételes képességű Hajnal István (1945–1946-ban még dékán), mint a „középkor piedesztálra emelője”, eltávolítva állásából, noha a marxizmushoz igen közel álló felfogása technikáról, társadalomról közismert volt. Eckhart Ferenc – 1948-ig a Társulat elnöke – eltávolítva az elnöki székből, szerencsésen meghúzódik a Jogtudományi Karon. A fiatalok között erős igazán az „irtás”. A volt Teleki Intézet Történettudományi Intézetét átveszi a marxista ideológus Molnár Erik, helyettesei eddig a szakmában teljesen ismeretlenek. Kosáry Domokos levéltárba üzetik, bibliográfiáján dolgozhat, Benda Kálmán állás nélküli, zug-könyvkereskedésből él, majd egyháza ad munkát, Makkai László egyházi összeköttetéssel helyet kap a dokumentációs, majd a tudományos részlegben, Wellmann, megfosztva akadémiusságától, múzeumba szorul. A többiek (neveiket a harmincas évek fiatalságánál soroltuk) is a szakma periferiáján igyekeznek boldogulni. Ember Győző megmarad a levéltárban, vállalja a maga módján a régi eszményeket, néhány tanítvány pedig az élni akarástól vagy az őszinte „továbbfejlődés” szellemében bízva beáll az új rendbe.

Az új rendben, amelynek élharcosai gyakran a minimális történetképzettséggel sem rendelkeznek, néhánynak történelem szakos diplomája sincs. A rendszerváltásban ők a vezetők (Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Czóbel Ernő), mögöttük a fiatal forradalmárok találhatóak; természetesen eltérő vérmérséklettel: egyikük vérszomjasan, másikuk tartózkodással. És eltérő tehetséggel. A Horthy-korszak történetírása és általában a burzsoá történetírás cáfolatából kiindulni a legtermészetesebb követelménynek számít. Most „kiderül”, egyesek csak a régi rendszer politikája, az üldöztetés miatt nem jutottak magasabbra. Az ideológiai kritikát azután a meghurcoltatás, még az íróasztal-feltörés, a feljelentések is követik.

Mindez a megélni gondolt forradalom nevében.

A konszolidáció két arca (1958)

1956 tisztító viharai megtépázzák a sztálini rendszert a történettudományban is. És vízválasztót jelent a szakmabéliek közt is. A hirtelen pozicionáltak egyik része kihull a rostán, a mérsékelték konzerválják magukat az 1958 utáni konszolidációra. (1956 nyara egyébként is új oldalról hoz polarizálódásokat.) Mások

őszintén felülbírálják a maguk korábbi tetteit, netán visszahúzódnak a politikától. Belátva, hogy a messianisztikus hit az őrsekváltás fontosságában nemcsak egy nemzetet tett működésképtelenné, de őket magukat is tönkretette erkölcsi-fizikailag.)

A Kádár-konzolidáció kétfrontos harcot hirdetett, de inkább két frontot engedett élni. Egyik oldalon tovább él az 1949. évek szelleme, s ők maguk is a pozíciókban. (Andics haláláig, a nyolcvanas évekig megtartja tanszéki szobáját.) A másik oldalon erősödik a liberálisok tábora. Különösen szakmailag: nyitás a nyugat-európai történetírás felé, fiatalok ösztöndíjas kutatóutakra küldése, nyitottnak lenni Keletre, Nyugatra egyaránt. (Ennek az irányynak legfőbb szervezője a korán elhunyt Ránki György.) A hatvanas évek politikájában, ha egyértelműen győzni nem is tud a reform, de visszavonhatatlanul kiépíti hadállásait a Kádár-rendszeren belül.

Megindul a sztálini tudománypolitikai rendszer és a történeti ideológiai alaptézisek felülvizsgálata elméletileg is. Leginkább politikus téma természetesen az 1949 előtti történetírás újraz vizsgálata. Egyidejűleg parázs viták Magyarországon közép-kori, de mindenekelőtt újkori történelméről (itt a felülvizsgálók olyan bélyegeket kapnak, mint például az angolszász birodalmi imperializmus képviselői; a revizionizmus, ökonomizmus vádjára már oda sem figyeltek a reformgondolkodásúak). Egyidejűleg megindul az 1949 előtti történetírás historiográfiai felülvizsgálata.

Értékmentés a történetírásban (1976–1990)

Először historiográfiai csoport alakul a Történettudományi Intézetben (jobbra a 19. századi polgári értékek mentését tartva szem előtt, Pamlényi Ervin vezetésével), majd 1976-ban historiográfiai osztály, amely az egész történetírásra rakott 1949. évi pecsét feltörésére vállalkozik. Megindul a *Történetírók Tára* sorozatban (a *Gondolat* Kiadó jószemű kiadói segítségével) a 19. és 20. századi magyar történészek munkáinak méltató újrakiadása. Nem a politikai „rehabilitálás” egyszerű szándékával, hanem az elődöknek kijáró tisztelet és a pozitív kritika szellemében. Megemlékezés az Akadémián Domanovszky Sándorról (1978), majd Szekfű Gyuláról (1983), már minden „burzsoá”-zás nélkül, szakmai kérdésnek tekintve működésük értékelését. (Az akadémia megfelelő osztályán még ekkor is elhangzik az új elgondolás támadásaként: a 19. századi konzervatív katolicizmus újraéledése a „Szekfű-rehabilitáció”. Mások a marxizmussal való behatóbb foglalkozást kérik számon.) 1987-ben emlékülés Hajnal Istvánról. Ez az átértékelés nem kívánja a volt dogmatikusok állásait, pozícióit, nem akarja eltávolítani őket: „tisztelte tudó” (Pamlényi Ervin kifejezése, aki ezért is nem jósolt sikeres jövőt ezen akcióknak Kelet-Európában).

A tudományos felülvizsgálatnak előbb-utóbb személyes konzekvenciái is voltak. Igaz, nem a tudomány, hanem a „nagy politika” érlelte meg a döntéseket: 1956 után fokozatosan jönnek vissza a régiek a szakma élvonalába. A kétfé-

lé tekintő konszolidációnak megfelelően: nem az egyetemre, mert az politikailag exponált hely 1949 óta, hanem a kutatóintézetekbe, gyűjteményekbe. (Ez adja az 1970–1980-as évek kutatóintézeti szakmai bázisának egyik alapkövét.) Mályusz már az *MTA Történettudományi Intézetében*, Bendát 1956-ban visszahívják, amíg a forradalmi lendület tart (igazgatóhelyettes, később munkatárs, aztán már a nyugdíjas kor határán, az 1980-as években osztályvezető is). Majd jönnek az 1970-es években rendes és külső munkatársaknak a többiek, végül Kosáry is akadémiakusságot kap, a még aktív sztálinista csoport ellenkezésével szemben. (Nekik is van természetesen jelöltjük.) A visszatértek a liberális szárny legkövetlenebb munkatársai.

Az 1980-as évek második felére már felbomlott a szakma sztálinista-szovjet hierarchiája. Voltak, akik a visszatérést klasszikusokhoz, Lenin tanulmányozását javasolták, de ezek az őszinte meggyőződésűek és nem a sztálinisták. A biológiai törvények is erősebbek a politikaiaknál: Andics Erzsébet, Nemes Dezső meghaltak, mások visszahúzódtak, megint mások őszintén feladták korábbi felfogásukat. A magyar történettudomány az 1980-as évek első felére ismét a már az 1930-as években elért csúcson áll. A szakma évek óta új pólusok szerint rendeződik. Semmivel sem rosszabb szempontok alapján, mint a világ bármely országának történettudománya. A hanyatlás veszélyei egészen más oldalról fenyegetnek. De ez már, kedves olvasó, egy szakma belső gondja...

Válaszutak 1956, 1968, 1989

Rendszerváltás, átértékelés. Vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, az átértékelés? – tehetjük fel ismét a kérdést. 1956-ban, 1968-ban, 1985-ben, netán 1989-ben? Vagy valóban 1990-ben? Ma még érdemeket szerezni akarók, karriervágyók aktuális vitája. Szakmáknak, ipari, mezőgazdasági ágazatoknak kellene felülvizsgálni utóbbi harminc esztendejüket. És nem átengedni a szót a közösgémészítő álforradalmi retorikának. Vagy talán mégsem az a végső számadás kérdése: mindebből mi a jó a közösségnek, a nemzetnek?

Rendszerváltás, átértékelés. Amióta gyermekek gondolkoznak atyáik tetteinek értelmén, történetbúvárok előző korszakok mérlegre helyezésén, végül is két lehetőségük van az irányválasztásnál. Az egyik: az elődök tévútjainak kikeresése, „meg nem alkuvó” kritizálása mai szemmel. A másik: azt keresni, mi hasznosítható a ma számára, az elődök munkáiból. Legyen szó történelemkönyvről, politikáról – ezek között a lehetőségek között választhat ma is egy társadalom.

FERENC GLATZ

PARALLEL BIOGRAPHIES OF BÁLINT HÓMAN AND GYULA SZEKFŰ
HISTORIOGRAPHY, REVOLUTION, CHANGES OF REGIME

In 1920, as an outcome of the Peace Treaties of Versailles the 1000-year old historical Hungary was dissolved. Regarding Hungarian society and above all the middle classes, this event paved the way for a breakdown of financial-moral dimensions. The most important argument of the protest against the Peace Treaty and the mutilation of the state body, as well as the reasoning in favour of revision was the following: the peoples of the Carpathian Basin had a higher standard of living within the historical Hungarian state than within the framework of the new borders established after 1920. Public interest in history reached unprecedented peaks; historical novels, plays and scientific publications on history would not be missing from the bookshelves of middle-class people. It was this age, the period between 1920 and 1945, when Hungarian history writing caught up with history writing in Western Europe (Germany, France). It was this generation which compiled synthesizing works on Hungarian national history and world history. The synthesis on "Hungarian history" written by Bálint Hóman and Gyula Szekfű proved to have the most lasting effect. The 100-sheet long work was after all published seven times. The essay offers an insight on how the two authors, who were good friends, by the 1920s reached central positions in Hungarian scientific life, and also what education they received in the Hungarian historical workshops which were the first of the century to match world standards. (Hóman was the director of the Hungarian national collections – museums and archives –, then for ten years – 1932–1942 – he became minister for culture; Gyula Szekfű was the editor of the Hungarian periodical *Magyar Szemle* (Hungarian Review), which was a leading periodical of the middle classes, and between 1933 and 1945 he was the leading personality of anti-fascist conservative liberal circles.) Until 1932, the life of these two friends took a parallel course, just to separate afterwards: Hóman supported a German-friendly attitude in foreign affairs; Szekfű on the other hand sided with the civic liberals who were pro-Anglo-Saxon. After 1945, Szekfű reached in the new system a high position in state administration but during the dictatorship of the proletariat he was neglected; in 1946 Hóman was sentenced to lifelong prison by the people's tribunal. The essay also presents the perception of the work of the two authors and of "Hungarian History" after 1949 during the dictatorship of the proletariat. It provides a detailed analysis of the basic concept of Hungarian History and the synthesizing method of "Geistesgeschichte" and also presents a detailed description of the rehabilitation process of the work itself and its authors in the 1980s. This rehabilitation, in fact, being also linked personally to the youth work of this essay's author.

Individualizálódás és civil társadalom

Történeti érvek, elméleti megfontolások

A modern ipari, városi és alkotmányos társadalom megjelenésével a 19. századi Európában jogi értelemben is érvényüket veszítették a hagyományos, a rendi eredetű korporációk, a céhek, a nemesi és városi privilégiumokhoz kötött szerveződési formák. A kor követelményét jól kifejezi a francia forradalom idején, 1791 tavaszán hozott Le Chapelier-törvény, amely a felvilágosodás, valamint a fiziokratizmus szellemében likvidálta minden ezen hagyományos közösségi intézményeket. A közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a legényegyletek (a *compagnonnage*-ok) – valóságos osztályharcos szervezetekként – a bérkövetelő mozgalmak élére álltak, s így szembekerültek a forradalmi államhatalommal.¹ A példa jelzi, a jogegyenlőség és a kötetlen piaci szerveződési szabadság, egyszóval a teljes körű individualizmus körülményei között a modern állam és társadalom hamar szembekerült a közösségképződés problémájával. A kihívásra adott válasz ez esetben egyértelműen tagadó volt: a hatalom könyörtelenül szembefordult a közösséggel, mint olyanval. A megszokott érvelés szerint eljárása önvédelmi jellegű reakció volt, mivel a születési előjogokat hierarchikusan szentesítő, askriptív korporatív szervezeti megnyilvánulásokkal, mint a politikai reakció megnyilatkozásaival bánt el ilyen módon. A dolog mindamellett ambivalens, hiszen az „osztályállam” ellen korporatív (céhes típusú) szervezeti bázison megindított küzdelem az osztályharc megnyilvánulása is egyben, tehát állam és társadalom modern konfliktusa rejlik a dolog mélyén. Ezért is nevezte Craig Calhoun – a 19. század eleji angliai gépromboló mozgalmak kapcsán – a „korai osztályharc” ilyen és hasonló tökeellenes megnyilatkozásait *reakciós radikalizmusnak*.² A tőkés állam- és társadalomfejlődés említett nyugat-európai eseményei paradigmaticus jelentőségűek a liberalizmus korának egészére nézve, amennyiben az individualizmus és a közösségi önszerveződés kapcsolatát tekintjük.

1 William H. Sewell, Jr.: *Work and Revolution in France. The Language of Labor from the Old Regime to 1848.* Cambridge, 1980.

2 Craig Calhoun: *The Question of Class Struggle. Social Foundations of Popular Radicalism during the Industrial Revolution.* Oxford, 1982. Az egész kérdésről bővebben ld. Gyáni Gábor: *Közösség és munkásradikalizmus. Történeti antropológiai problémák. Valóság* 27(1984) 7. sz. 80–90.

Hazánkban is élesen vetődött fel a 19. század derekát követően az a kérdés, hogy mi módon viselkedjen az állam az akarátának ellenszegülő közösségekkel szemben. A liberális alkotmányos kormányzás bevezetésének kezdetén, 1868-ban a magyar állam egy percig sem habozott eltiporni a *Demokrata Körök* és a 48-as olvasóegyletek alulról szerveződő radikális szervezeteit. Antiliberális eszközökkel, a szervezkedéshez fűződő „természetes” emberi jog nyilvánvaló megsértésével vitte véghez a kormányzat ezen szervezetek betiltását, melyek egyedüli bűne az volt „csupán”, hogy kétségbe vonták a dualista berendezkedés jogszerűségét; ez a közjogi opposíció komolyan veszélyeztette azonban a dualista magyar állam legitimását. Ezért is tagadták meg a kossuthianus, tehát a 48-as függetlenségi eszmékért síkra szálló populistá önszerveződéstől azt, ami az állampolgárok egyetemes közösségét elvileg megillette, a szabad szervezkedés jogát. E nyíltan antiliberális intézkedést nem lehetett azonban kiterjeszteni és állandósítani a magát liberálisnak valló állam részéről. Ilyenformán titkos belügyminiszteri rendelet alapján fogtak hozzá a rendelkezés foganatosításához, az akciót pedig egyszerűnek, tűzoltás jellegűnek szánták. Nem lehetett ugyanakkor a végtelenségig odázni, hogy jogilag szabályozott kereteket teremtsenek a szervezkedési szabadság kérdésében, amire hét év múltán, egy belügyminiszteri körrendelet formájában került sor.³

Jellemző, hogy sem ekkor, sem később nem intézkedtek törvényi úton a szervezkedési szabadságról, az állampolgárok egyesülési és gyülekezési jogáról. Egyetlen törvényi rendelkezés született minderről 1945 előtt, az 1938: XVII. törvénycikk, amely azonban az egyesületi szabadsággal való visszaélést szankcionálta csupán. A törvényes rendezés hiánya azzal is összefügghetett, hogy a jogegyenlőség elvét sem az 1848. évi áprilisi törvények, sem a kiegyezés utáni törvények nem cikkelyezték be pozitív rendelkezés gyanánt.⁴

A gazdasági, tehát profit alapon működő társulatok kivételével a nonprofit egyesületi szektor igazgatása (ideértve a szervezetek legitimálását is) a reformkor óta egészében az önkormányzatok hatáskörébe tartozott. Ez tette egyébként lehetővé, hogy – közvetlenül politikai megfontolások alapján – a kormány 1868-ban betilthassa az említett egyesületeket. S noha a monarchia Lajtán túli felében, Ausztriában már 1867 óta érvényben volt a *Vereinsrecht*, nálunk arra futotta csupán, hogy miniszteri rendelet formájában a belügyminiszter és közegeinek a „belátásán” nyugvó, bármikor és bárhol módosítható szabályozást rendszeresítettek.⁵ Az önkényes engedélyeztetési rendszer minisztériumi szokásjogként működött a dualizmus évtizedeiben és a Horthy-korban egyaránt. Ez szabta meg az egyesületpolitikát, amely nem egyetemleges elvek, hanem politikailag motivált *osztályozás* szerint tett gyakorlati különbséget az egyesületek kö-

3 Gyáni Gábor: „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: *Uő: Történeșzdiskurzusok*. Bp. 2002. (A múlt ösvényén) 161–173.

4 Péter László: Volt-e magyar társadalom a XIX. században? A jogrend és a civil társadalom képződése. In: *Uő: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Bp. 1998. 161., 163.

5 Uo. 170.

zött. Ennek a politikának az eredményeként az inkább csak vélelmezett, tény-szerűen azonban szinte sohasem bizonyított kormányzati (és helyhatósági) gyanúra alapozva önkényesen adagolhatták az állampolgárokat elvileg megillető önszerveződési jogot, amit alkalomadtán akár meg is tagadhattak. Ez a politikai gyakorlat pecsételte meg nemegyszer a nemzetiségi egyesületszervező törekvések sorsát is, amikor a pánszláv izgatás vádja volt az indok az egyesülési jog megtagadásaként. Az 1890-es években átpolitizálódott agrárszocialista mozgalmak, ritkábban az egyes városi munkásszerveződések spontán alakulását is hasonlóképpen tartották kordában a hatóságok.⁶

Elvileg ez akár jótékony hatással is lehetett (volna) a társadalmi önszerveződés némelyik formájára, hiszen a szabad szervezkedés más területekre történő eltolódása ellensúlyozhatta volna az említett hátrányokat. A társadalmi önszerveződés az államélet (a politika) szféráján kívüli tevékenységekre szakosodott szervezeteket teremtett, mivel egy 1875-ös miniszteri rendelet szigorúan megtiltotta, hogy az egyesületek nyílt politikai tevékenységet folytassanak; ilyen jellegű célkitűzésnek még az alapszabályba sem volt szabad bekerülnie.⁷ Korlátlanul szabad tér nyílt viszont a művelődést, a szórakozást, valamint a szociális gondoskodást célzó egyesületi aktivitás kibontakozása előtt. A politikai szempontból kényesnek, kritikusnak ítélt társadalmi csoportok körében, amilyenek a dualizmus idején a nemzetiségek, valamint a falusi és mezővárosi agrárszegénység, nem is akadt más lehetőség, mint kulturális térre korlátozni az egyletalapítással megcélzott tevékenységi kört. Hiszen, ahogyan az 1875-ös rendelet *expressis verbis* kimondta, nemzetiségi egyesület csak mint irodalmi és közművelődési egylet alakulhat, de ha például a segélyezést (tehát a karitatív célt) tűzi maga elé, az egyletalapítás már nem tolerálható.⁸ A magyar állam egyesületi ügyekben eljáró helyi és központi hatóságai a szociális gondoskodás mögött szinte mindig leplezett politikai önszerveződést gyanítottak.

Némileg más a helyzet az olyan „veszélyes” társadalmi csoport, mint az agrárproletariátus önszerveződését tekintve. A politikai célzatosság legenyhébb gyanúja esetén itt is nyomban lehetetlenné tették az egyesület-alapítást, az alapítandó szervezet így vajmi ritkán jutott el a legális működésig.⁹ Ezért terjedhetett el ez időben Magyarországon oly mértékben a kulturális, a nevelő célzatú (például a magyar nyelv elsajátíttatásának ügyében ténykedő), illetve az úgynevezett olvasóegylet mint szervezettípus.¹⁰ Több más tényező szintén ez irányban hatott, mindenekelőtt az alfabetizáció, melynek eredményeként egy új, kezdetben polgári szokás, az olvasás váltotta fel az orális kultúra-közvetítést és szocializációt. A könyv, valamint a sajtó intenzív fogyasztása, a készség szintű olvasás beidegző-

6 Gyáni G.: „Civil társadalom” i. m. 162–169.

7 A politikai tevékenységet legálisan űző egyesületekről ld. Szabó Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Történelmi Szemle 34(1992) 199–230.

8 Budapest Főváros Levéltára IV 1407 b 4124/1899-I.

9 A beszédes kivételekre ld. Gyáni G.: „Civil társadalom” i. m. 166–168.

10 A dualizmus kori egyesületek lehetséges tipizálásához vö. Bősze Sándor: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Kaposvár, 1997. 82–170.

dése polgárosító tényező Európa-szerte. E fejleménynek köszönhetette a modern regény is 18. századi megszületését és ez vezetett a napisajtó, a heti és egyéb lapok mind nagyobb kelendőségéhez a 19. század során.¹¹ A német fejedelemségekben a 18. század végén, a 19. század elején az olvasóegyletek a polgárosodás valóságos úttörői, amelyek a művelt tisztviselők és értelmiségiek kezdeményezésüként segítették világra a modern német polgár első prototípusát, a *Bildungsbürgertum* képviselőjét. A társaságok tágabb körével kiegészülve az olvasóegyletek – Thomas Nipperdey megfogalmazása szerint – *magán nyilvánosságot* teremtettek, amely kifejezetten védte és melengette ezen új társadalmi réteg racionalista kulturális beállítottságát és felvilágosult világszemléletét.¹²

Nem volt ez másként Angliában sem, ahol ez időben már nemcsak elindult, hanem számottevően előre is haladt az iparosodás és az urbanizáció. Miként Robert J. Morris kutatásaiból tudjuk, az új angol vállalkozó középosztály csoportidentitásának nélkülözhetetlen eleme az egyleti önszerveződés. A közép-angliai ipari városokban gomba módra szaporodó egyesületek főként az önművelés, a természettudományi és humán műveltség utáni mohó vágy kielégítését szolgálták.¹³ Hasonló célból keletkezett megannyi pesti művészeti és tudományos egyesület is a reformkor évtizedeiben és azt követően.¹⁴

Az individualizált polgár személyiségének kezdettől lényeges attribútuma tehát a közösségi létforma új intézményi kellékei iránti kellően nagy fogékonyság. A szóban forgó egyesületek távolról sem emlékeztettek azonban a rendi múlt olykor tovább élő korporációira. Az ilyen társulásokba ugyanis a tagok nem korporatív alapon (beleszületve, tehát askriptív módon), hanem önkéntes elhatározásból, mondhatni szerződési alapon léptek be; a szervezetek alapítása szintűgy öntevékenység eredménye volt. Az egyesületek ráadásul az új, a polgári individuumok sajátos igényeit igyekeztek kielégíteni. Amikor pedig – a tömeges pauperizáció gondjain enyhítendő – állami gondoskodás, tehát szociálpolitika hiányában a társadalmi filantrópia vette gondjaiba a szegényeket, ez maga is a társadalmi egyesületek keretei közé szorult. Az egyesületi karitás főként a közép- és felső osztályok nőtagjainak a vezetésével egy már erősen individualizált, ugyanakkor súlyos egyenlőtlenségek között élő társadalom szociális feszültségein kívánt és tudott némiképpen enyhíteni.

11 *Lipták Dorottya*: Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága. Bp. 2002. (A múlt ösvényén), különösen: 31–53. és 115–155.

12 *Thomas Nipperdey*: Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. Eine Fallstudie zur Modernisierung I. In: *Uő: Gesellschaft, Kultur, Theorie. Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*. Göttingen, 1976. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 18.) 195. skk.

13 *R. J. Morris*: Class, Sect and Party. The Making of the British Middle Class: Leeds, 1820–50. Manchester, 1990. Újabban ld. *Simon Gunn*: The Public Culture of the Victorian Middle Class. Manchester, 2000.

14 *Pajkossy Gábor*: Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban. Bp. 1991.; *Uő*: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* 4(1993) 4. sz. 103–109.; *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Bp. 2005. (A múlt ösvényén) 171–191.

Más az egyletesdi értelme és funkciója az önszegélyző szervezetek esetében. A karitatív és az önszegélyző egyesületek közös vonása, hogy mindkettő a szociális gondoskodás ellátórendszerének a mechanizmusaként tesz szert a 19. század egészében, olykor (mint nálunk is) egészen a 20. század közepéig nélkülözhetetlen szerepre. Az angol *friendly societies*, a francia *compagnonnage*-ok, vagy a magyar iparosok szakmai önszegélyző szervei, nemkülönben a modern szakszervezetek mind a régi, a történeti korporációk egyenes ági leszármazottjai. Jóllehet, önként lehetett vagy kellett a szervezetekbe belépni, mégis óriási súlyuk volt és maradt bennük a hagyományoknak, kezdve azzal, hogy foglalkozási kötelemként háramlott a jog (és a szokás) az illetőre, aki ezeknek a jórészt temetkezési segélyegyletként szerveződő társulatoknak a tagja lett, amely a céhes hagyományok prolongálását is jelentette egyúttal a modern kori ipartestületek és ipartársulatok szűkebb világában.¹⁵

Megállapítható: a civil társadalom megannyi új képződménye a polgárosodás hatására kristályosodott ki azzal együtt, hogy a folyamat katalizátoraként hatott vissza az individualizálódásra és befolyással volt az osztályképződésre hajló modern városi társadalomra is. A működésüket az értelmiségi professzionalizáció érdekében kifejtő érdekvédő egyesületek esetében mindez különösen nyilvánvaló volt, amilyenek a középiskolai tanárság vagy a művészek társadalmi szervezetei.¹⁶

Valószínűsíthető, hogy ilyen és hasonló tapasztalatokat szem előtt tartva fogalmazta meg a századforduló hírneves jogtudósa, Concha Győző ama tézisét, mely szerint: ha arra a kérdésre próbálunk válaszolni, van-e magyar társadalom? – azt felelhetjük rá, nincs. „A polgári, szabadkereseti társadalomnak a vagyoni tényleges, mennyiségi különbségein nyugvó, tényleges, nem jogi osztály tagozatai helyére [...] [ugyanis, újra belép a 19. század végén] a kari, rendi, hivatási tagozat, *jogi vértzetben is*, a társadalom tökenélküli munkásságának nagy tömegeivel”.¹⁷

Az egyesületi formában szerveződő civil társadalom genezisében az előbb említett tényezőknél közvetlenebb okok is szerepet játszottak. Mindenekelőtt a könyv társadalmi hozzáférhetősége, helyesebben hozzáférhetőségének a szükségsege említhető e tekintetben. Korábban szoltunk már az önművelés, valamint a szociabilitás (a társasélet) személyiségfejlesztő, a modern (autonóm) individuumot teremtő hatásáról, ami nélkül el sem képzelhető a polgárosodás mint mentális folyamat. Az egyesületeken kívül hosszú időn át nem akadt más, nyilvánosan hozzáférhető tér ennek a folyton növekvő társadalmi szükségletnek a kielégítésére. A különféle egyesületek, kivált a kulturálódási céllal alapított olva-

15 Vö. Kaszás Marianne: Céhek, ipartársulatok, ipartestületek iratai. Bp. 1996.

16 Szívós Erika: A magyar képzőművészet társadalomtörténete (1867–1918). Bp. 2009.; Keller Márkus: A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban. Bp. 2010. (A múlt ösvényén).

17 Concha Győző: Van-e magyar társadalom? Nincs. In: *Uő*: Hatvan év tudományos mozgalmi között. Concha Győző igazgató és tiszteleti tagnak összegyűjtött értekezései és bírálati. II. Bp. 1935. (A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának Kiadványsorozata 5.) 655–656.

sóegyletek töltötték be tehát a könyvtárak szerepét széles társadalmi csoportok életében.

György Aladár 1885-ös könyvtár-statisztikai adatközléséből tudjuk, hogy az úgynevezett közkönyvtárak, amelyek nemcsak az adott szervezet (iskola, hivatal, börtön, kolostor) tagjainak, hanem korlátozás nélkül minden olvasni vágyónak a rendelkezésére álltak, a századfordulóig többnyire egyesületi égisz alatt működtek; a számuk országosan 328 volt.¹⁸ Csekély számban léteztek emellett úgynevezett nyilvános könyvtárak is, ilyeneket rendszerint a városi önkormányzatok tartottak fenn: a kiegyezés idején öt, 1884-ben 42 működött belőlük az egész országban. A hatásuk már ezért is eleve korlátozott volt. Mindezek folyományaként az egyesületek, főként az *Úri Kaszinók*, idővel az iparegyletek, gazdakörök, kereskedőtársulatok, vagy orvosegyletek stb. teremtetek tehát könyvtári „szolgáltatást” a városokban és azokon kívül egyaránt. A legnagyobb közkönyvtári gyűjtemények birtokosai a Kaszinók voltak ebben a korban: átlagosan 1500–3500 könyvet (helyesebben: kötetet) mondhattak magukénak, az I. világháború körüli években ennek akár a dupláját is elérhette egy-egy vidéki városi kaszinói könyvtár kötetszáma. Példa rá a nagy múltú, 1837-ben alapított pozsonyi *Polgári Kaszinó*, ahol a kiegyezés idején 500 művet tartottak az egyesület könyvtárában, a századfordulón 2600, a tízes évek elején 5276 kötet szerepelt a katalógusban.¹⁹

Jóllehet a napisajtó, továbbá a heti- és havilapok bel- és külföldi választéka többnyire innen is hiányzott, azok csak a kávéházakban álltak az olvasni vágyó nagyközönség, elsősorban a középosztály rendelkezésére. Kávéházból azonban Budapesten a századfordulón félezernyi akadt és minden nagyobb vidéki városban szintén voltak reprezentatív, sajtótermékekkel is jól ellátott kávéházak.²⁰

Ugyanakkor nem csak a modern urbanitással járt együtt az írott kultúrát terjesztő egyesületi és civil társadalmi öntevékenység vitalitása. Az Alföld nagy határú tanyavilágában, ahogyan a legjobban feldolgozott hódmezővásárhelyi példa bizonyítja, az elszigetelt körülmények között élő tanyalakó parasztok számára feszítő szükséglet volt az öntevékeny olvasóköri mozgalmi aktivitás. Erre vall, hogy 1827 és 1918 között ebben a jellegzetes tanyás mezővárosban 143 egyesület alakult, közülük 135 a kiegyezés és a dualista időszak vége között jeyeztette be magát. S ami a legfontosabb, az egyesületek közül minden második (71) nevében is olvasóegyletként, olvasóörként határozta meg magát; gyakori volt emellett az önképző-, a daloskör, valamint a szigorúan kulturális célzatú

18 Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Szerk. György Aladár. Bp. 1885.

19 Gyáni Gábor: Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyüi. In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Szerk. Ablonczy, Balázs–Ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka. Bp. 2002. 358–366.

20 Vö. Budapest, a kávéváros. Budapesti Negyed 4(1996) 2–3. sz.; Gyarmati Zsolt: A háttország félnyilvánossága. Kolozsvári kávéházak 1914–1918. In: *Uő*: Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán. Kolozsvár, 2005. 83–111.

szervezet. A századfordulóig tartó időszakra jutott a legtöbb egyeletalapítás, a szervezetek ugyanakkor zömmel a tanyavilágban vertek gyökeret.²¹

A példa jól mutatja az egyesületi aktivitás szoros kapcsolatát az individualizálódás folyamatával; a korabeli magyar paraszti társadalom legindividualizáltabb hányadát az Alföld tanyalakó mezővárosi parasztsága alkotta, amely ugyancsak előtte járt e téren a falusi birtokos parasztságnak. Az infrastruktúra feltűnő hiányainak a pótlására is gyors és kézenfekvő eszközként kínálta magát a társadalmi öntevékenység, az önszerveződés egyesületi mechanizmusa. Ilyen hiány mutatkozott akkoriban a városi népesség könyvtári ellátottsága terén, s különösen a tanyavidéken.

Az individualizálódás, mint láttuk, látszólag a közösséggel szembeni elzárkózás, a közösségtől való elszakadás, az így értett emancipáció folyamatként haladt tehát előre. Ebből azonban nem következik a közösségek teljes hiánya, a közösségképződés végképpen elmaradása. Sőt, ellenkezőleg. Az individualizálódás rombolta (ma is rombolja) a közösségeket, amennyiben idejétmúlttá teszi számos történeti formájukat; jóllehet még a korporatív jellegű szervezetek hagyományos közösségi képződményeit sem tűnteti el hiánytalanul a föld színéről. Már pusztán azért sem, mert az individualizálódás (a piacodosás) hatására a szociális védelmi hálóban keletkező űrt, ami a piaci kapitalizmus feszítő szociális gondjait tovább növeli, a korporatív társadalmi egyesületek (az önszervező szervezetek), valamint a karitatív organizációk töltik ki némiképpen.

Gyökeresen változik a helyzet, amikor az állam lesz a szociális ellátórendszerek fő vagy kizárólagos letéteményese. A szociálpolitika térnyerése, a jóléti állam egyik legkomolyabb funkciója lassanként elsorvasztja a társadalom „természetes” önvédelmi reflexeit, hogy végül likvidálja a társadalmi filantrópia szervezeti formáit is. A folyamat logikus következményeként az állampolgári tudatból idővel kivész az embertársaink szociális elesettségére iránti szánalom pusztá érzése is. Az államszocializmus korában ezt tovább tetézi, hogy az állam szigorúan tilalmazza a civil társadalmi öntevékenységet, az anyagi egyenlőtlenségek mértéke pedig jelentősen mérséklődik a tisztán piaci körülmények között megszokotthoz képest.

Az individualizmus és a közösségiség a mondottakon túl azért is feltételezi egymás kölcsönös meglétét, mert a polgár az önnön személyes elhatározásából létesített, a saját aktivitásával fenntartott kisközösségek révén jut el valódi képességei és személyes szabadsága (magánemberi autonómiája) tudatára; nem szigetlakó Robinsonként, hanem öntudatos közösségalkotó állampolgárként terem magának személyes és csoportidentitást, mely utóbbiba a nemzeti identitást is beleérthetjük.²² Ennek az identitásnak a megszerzéséhez, az önazonosság

21 Hajdú Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944. Szeged, 1977.

22 Az esetet jól szemléltető esettanulmány: Celia Applegate: Localism and the German bourgeoisie: the 'Heimat' movement in the Rhenish Palatinate before 1914. In: The German Bourgeoisie. Essays on the Social History of the German Middle Class from the Late Eighteenth to the Early Twentieth Century. Eds. David Blackbourn–Richard J. Evans. London, 1991. 224–254.

tudatának az ápolásához ilyenformán nélkülözhetetlen a civil társadalom folytonos megnyilvánulása, benne az egyesületekkel.

Ilyen és hasonló megfontolások alapján elvethetjük azt a széles körben honos meggyőződést, mely szerint a piaci hatékonyságot fokozó polgári önzés egyértelműen destruktív hatást fejt ki a társadalomra, szétzilálva a társadalmi szolidaritás szervezeti abroncsait. Polányi Károly képviselte a 20. században leghatásosabban – kétségkívül Marx hatására is – ezt a felfogást. „A munka elválasztása az élet egyéb tevékenységeitől és alárendelése a piacnak: ez minden organikus létforma megsemmisítését és egy másfajta, atomisztikus és individualisztikus szervezettel való helyettesítését jelentette” – szölt kategorikusan.²³ Amikor végül áttekinti az európai reakciókat a társadalmat végzetesen romboló piac ellen, szintén arra jut, hogy: „Gazdaságilag a szociális védelem angol és kontinentális módszerei majdnem azonos eredményekhez vezettek. Azt érték el, amit el akartak érni: a piac széttöltetését a munkaerőnek nevezett termelési tényezőért.”²⁴

Amikor 1944-ben Polányi a fent idézett nézetét kifejtette, a tézisnek ellentmondó történelmi tapasztalatok némelyike, kétségkívül, váratott még magára; mindenekelőtt a jóléti állam nyugati modelljének a kiterelvényesedéséből, valamint az államszocialista-kommunista társadalmi berendezkedésből fakadó tapasztalatok voltak akkor még jórészt ismeretlenek. Ettől eltekintve súlyos felelősség, mondhatni elméleti doktrinerség nyilvánul meg szerzőnk részéről, midőn az elvileg már a számára is hozzáférhető történelmi tapasztalatok jó részétől szintén eltekint álláspontja megfogalmazása során.

Ami a 20. századnak a jobb- és baloldali diktatúrákkal összefüggő sajátos tapasztalatait illeti a téma vonatkozásában, Polányi ellenében bizton kijelenthető: a kifejlett autonóm, *per definitionem* polgári személyiség hiányában a közösségképződés sem lehet több, az előzőleg már kivívott szabadság elvesztésénél; ez taszítja végül reménytelen szolgásgba azokat, akik, részben vagy egészen, korábban már átestek az individualizálódás feszültségekkel teli folyamatán. Az akkor szerzett tapasztalatok arra tanították őket, hogy egyedül csak a saját ereje és képességei tudatában lévő autonóm személyiség képes – például egyletek alapítása útján – megteremteni azt a közösségi társadalmat, amely a szabadság, a szolidaritás, valamint az egyenlőség eszményét táplálva a mindenkire egyaránt megillető emberi méltóság elvét érvényesíti az együttélés adott körülményei között.

Létezik olyan elméleti megközelítés is, mely szerint az individuum, az individualizálódás fogalmai valójában tartalmatlan kategóriák. Karl Otto Hondrich, német szociológus az individualizálódás „evolúciós elméletével” szemben, amelyet szerinte „Marxtól Durkheimen keresztül egészen Parsonsig” sok mindenki képviselt, a „szakadatlan közösségképződést” bizonyító érveket sorolja, nevezetesen, hogy: 1. nem áll, miszerint az individualizálódás a normatív kötöttségek és

²³ Polányi Károly: A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Bp. 1997. 210.

²⁴ Uo. 227.

a morális érzék erózióját vonná maga után, s abból venné eredetét; 2. nem áll, hogy az individualizálódással a szűkebb hovatartozás határai feloldódnának; 3. nem következik be a múlttól, a hagyományoktól való megszabadulás sem; 4. nem igaz, hogy mindeme folyamatok tudatos módon, reflektáltan mennének végbe.

Nem individualizálódás, hanem szüntelen közösségképződés zajlik tehát Hondrich szerint az individualizáció ideológiájának háta mögött, amely a „normatív kötöttségeken és morális érzéken nyugszik”, s így a közösség inkább „megerősödik, mintsem gyengülne”. A közösségek feloldódása helyett ténylegesen a származási közösségek kiszélesedése és megsokszorozódása zajlik, a tradíciók pedig a bomlás helyett az időbeni kiterjedés és elmélyülés szakaszába érkeznek; végül „a közösségalkotás mindezen folyamatai egyre inkább öntudatlanná, rejtetté válnak és háttérbe vonulnak”.²⁵

Mindebből azt a következtetést vonja le Hondrich, hogy „az individualizálódás az egyik függőségből a másikba visz, a kollektív támogatás formáját pedig nem szünteti meg, hanem előidézi”.²⁶ Második tézise így szól: „Eszerint a közösség a maga morális érzékében nemcsak felerősödik, hanem *ki is szélesedik*.”²⁷

Elképzelésének alapvető gyengéje abból fakad, hogy a történetiség figyelmen kívül hagyásával antropológiailag alapozza meg csupán a tézist. Az individualizálódás szerint csupán egy nála fontosabb, alapvetőbb folyamatnak, a közösséggé válásnak a „kísérőjelensége”, amely „bennünk, emberekben mindenütt közös” attribútum. Az individualizálódás szerepe ilyenformán legfőlőbb az, hogy tovább lendíti a közösségképződés pillanatnyilag megakadt folyamatát a kritikus pontokon, amely így eszköze csupán a nagy emberi történésnek. „Individuumként közösségi történeteket szolgálunk – akaratunk és tudtunk nélkül.”²⁸

Ila Hondrich antropológiailag alátámasztott holizmusát a történeti értelemben konkrét individualitáshoz hasonlítjuk, elégedetlenség tölt el bennünket argumentációjával szemben. Elfogadható vajon a közösség olyan univerzális fogalma, amely minden különösebb differenciálás nélkül veszi egy kalap alá a közösségek hierarchikus formáit, azokat, amelyekben az empirikus egyén létének a csoport az előfeltétele, valamint a közösségek modern fajtáját, melyek az egyenlőség, a szabadság és a magántulajdon elveihez igazodva a személyiség kiteljesedésétől függnék inkább?

Formális szempontból itt és ott egyaránt közösség képződik, de nem semmitmondó vajon az a kizárólag antropológiailag hitelesített kijelentés, mely szerint „az individualizálódás [pusztán] a kollektív identitást elősegítő tényező”?²⁹ Hondrich szerint egyre megy, hogy milyen alapokon nyugszik a kollektív identitás; aszerint képződik-e, hogy az alapvető értékeket az individuumba helyezzük

25 Karl Otto Hondrich: Szakadatlan közösségképződés – az individuum tudtán kívül. Századvég 1999. 12. sz. 88.

26 Uo. 89.

27 Uo. 90.

28 Uo. 95.

29 Uo. 93.

(ahogyan az individualizáció elmélete és ideológiája teszi), vagy aszerint, hogy a kollektívához rendeljük őket inkább. Megítélésem szerint ez egyáltalán nem közböbs a végeredményt illetően.

Tekintsük például ezúttal a nemzetet mint közösséget, valamint az individuumok létének előfeltételét. A nemzet, mint modern és teremtet (nem pedig talált vagy folytonos) közösségforma, szorosan egybefonódott a létrejötté során a liberális elvek szerinti individualizálódás folyamatával. A jogegyenlőség, a szabad tulajdon, vagyis az „individualizáció nyomulása” (Hondrich) semmiképp sem arra szolgált csupán ez alkalommal, hogy átadja végre helyét a keresztény univerzalizmus a nemzeti kollektívának.

Nem járunk el túl nagyvonalúan, ha a nagyszabású átalakulás folyamán meghaladott közösséget teljes mértékben egyenértékűnek tekintjük az empirikus egyénhez fűződő viszonyában azzal, ami a helyébe lép? Szerintem igen. A nemzeti közösség fogalma érdemben módosított ugyanis a közösség mint olyan konkrét szociológiai jelentésén. Amikor Herder új értelmet ad az univerzalitásnak annak érdekében, hogy egyenjogúsítsa a partikuláris (etnikai alapozású) nemzeti kultúrközösségeket egymással, akkor „a kultúrákat egy-egy individuumnak látja, amelyek különbségeik dacára egyenlők: *a kultúrák kollektív individuumok*”.³⁰

A nemzet ilyenformán adekvát közösségi keretét szolgál az empirikus egyének individualizálódásának. A nemzeti közösség, adott történelmi pillanatban (mely pillanat, bizonyos fókig, még ma is tart), ennél fogva az általános individualizálódás intézményi eredménye is egyúttal. A közösség olyan új típusa jelenik meg általa, amely korlátok közé szorítja ugyan némileg a féktelen (piaci alapon keletkező) individualizmust, végső soron azonban az „individualizáció nyomulásának” köszönheti a létezését.

A fasiszta totalitarianizmusba torkolló modern politikai fejlődés a példa rá, hogy mennyire ez és nem a Hondrich által sugallt logika uralja a történeteket. A német náciizmus ideológiai alapvetésében (a *Mein Kampf*-ban) szétválaszthatatlanul összekeveredett egymással az individualizmus és a holizmus. Hitler a zsidókban találta meg a destruktív individualizmus paradigmatis megnyilvánulását, „akik mindazt hordozzák, amit gyűlölt a modernitásban [...] [ugyanakkor] maga is meg volt fertőzve ezzel a méreggel, mely ellen harcolni akart. A »mindenki harca mindenki ellen« individualizmusa belerágta magát szellemében abba, amiben hinni akart, s amiben a németeknek hinniük kellett: a »népközösségbe«”.³¹ Hitler tudta, hogy a német nemzet nem alkot tökéletes egységet; így legfőbb a faj, a népközösség (*völkisch*) fogalma által válhat idővel a globális közösség egyedül érvényes referenciájává. Ez, tehetjük hozzá, a közösség olyan antropológiai meghatározása egyszersmind, amibe az antiszemitizmus lehel(het) egyedül

30 Louis Dumont: Tanulmányok az individualizmusról. A modern ideológia antropológiai megközelítése. Pécs, 1998. 104. Ld. még: Elie Kedourie: Nationalism. Cambridge, 1993. 48–57.

31 L. Dumont: i. m. 137.

életet, hogy valóságos lelki közösségbe kovácsolja az egymás mellé sorolt individuumok alkotta népközösséget.

Ennek ellenére sem állítható azonban, hogy a nemzeti „közösség átideologizálására és átpolitizálására (és ezzel együtt önmagából való kiforgatására) irányuló egységesítő és normalizáló mozgalom”,³² amilyen egyebek közt a náciizmus is, az „individualizmus nyomulása” lenne, ahogyan a közösségképződést Hondrich rendszerint leírja. A dolog ennek éppen a fordítottja. A militáns antiszemitizmus meghirdetésével (a *völkisch* népközösséggé válás így felkínált királyi útjával) Hitler történetesen az individualizálódás további „nyomulása” előtt zárta be, ellentmondást nem tűrő módon, a kaput, hogy az addig e területen elért eredményeket azon nyomban likvidálja a remélt siker érdekében. Az individualizálódás érvényesülési lehetősége ezt követően jószerivel a Führer-kultusz perverziónjára korlátozódott.³³ Érdemben nem változtat ezen az sem, ha újabban egyes történészek³⁴ több individualizmust vélnek felfedezni a náci rezsim által diktált közösségképződés mélyén, mint amennyinek a létezéséről más historikusok korábban tudtak.³⁵

Kár volna lemondani az individualizmus („evolúciós”) elméletének magyarázó erejéről egy olyan felfogás kedvéért, amely ily mértékben érzéketlen a modern és nem modern közösségek közötti különbségek iránt. Ha Hondrich álláspontjára helyezkedünk a kérdést illetően, akkor mindenesztül feladjuk a történetiség elvét az antropológiai általánosságok kedvéért; ez azonban menthetetlenül elszűrki, egyszersmind elvonttá teszi az individualizáció és a közösségképződés kapcsolatának történetileg sokrétű kérdését.

GÁBOR GYÁNI

INDIVIDUALIZATION AND CIVIL SOCIETY HISTORICAL ARGUMENTS AND THEORETICAL CONSIDERATIONS

Individualisation and the evolving of communities apparently stand in contrast to one another in a modern industrial and urban society. The French revolution, fought towards the end of the 18th century, made it obvious that the conflict was not merely an outcome of the clash between tradition and modernity but the manifestation of a class struggle as well.

Being active member of a society or association, constituting civil society, had long been a way of self-assertion for autonomous individuals. This is clearly shown by the fact that civic identity involves both a wider sphere of private life and the total control of publicity. In Hungary, right after the Compromise of 1867, conflict

32 K. O. Hondrich: i. m. 95.

33 A kultuszról: Ian Kershaw: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Bp. 2003.

34 Moritz Föllner: Was Nazism collectivistic? Redefining the individual in Berlin, 1930–1945. *Journal of Modern History* 82(2010) 61–100.

35 A náci kollektizmus tételének ismert szószólói: Claudia Koonz: *The Nazi Conscience*. Cambridge, Mass., 2003.; Peter Fritzsche: *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge, Mass., 2008.

developed between the grassroots civil society and the modern state with a constitutional basis. The former put forward political demands for the new state system while the latter gave preference to the principle of market individualism. The situation was finally resolved when the overpoliticised civil society suffered its first heavy defeat to the state. During the period of the Austro-Hungarian Dualism, the activities of associations (and civil societies) were confined to certain limitations and could never again jeopardise power of the state. Therefore, any attempts by national minorities or socialists (the agrarian proletariat) to organise movements, using associations as a pretext to achieve their aims, met with the persistent refusal of the state.

Despite all this, associations and societies were thriving during the Dualist period and between the two world wars in Hungary. There were a lot of different social reasons for this with an ever-changing political background.

It seems that the case of individualisation was strongly supported by various activities of the civil society. This was the case not only in urban centres (e.g. Budapest) where being involved in associations was an integral part of civic life but also in rural areas where farm peasants' individualism was boosted by their involvement in 'reading associations' active before and between the two world wars.

Bearing in mind the above factors and many other theoretical considerations we can draw the conclusion that people's individualisation developing in the framework of modern national communities was generally at peace with other communities found at different levels and organised for varied purposes – including the development of the national community.

PÓK ATTILA

Bürokrata bűnbakok a modern kori Magyarországon

Kutatási kérdések és lehetőségek

Szász Zoltánnal több mint két évtizede dolgozom együtt „bürokrata”-ként az *MTA Történettudományi Intézete* ügyeit intézve. Egy tudományos intézmény tevékenységének szervezése során természetesen az a legfontosabb feladat, hogy minél több színvonalas, az intézménynek tekintélyt, elismerést szerző és közvetve-közvetlenül a munka pénzügyi hátterét erősítő tudományos eredmény szülessen. Ugyanakkor foglalkozni kell az intézmény napi problémáinak feloldásával, egy kis közösség csoportdinamikájának alakulásával is. Ez a kettős feladat, amely nem ritkán okoz, elegáns terminológiával élve „kreatív feszültséget”, egy szakmailag jól használható előnnyel is jár: fejleszti a múlt bürokratái iránti empátiát, kutatóként jobban meg tudjuk érteni a különböző hivatalokban dolgozó, a napi adminisztráció feladataival küszködő elődeink élethelyzetét. Ezért választottam erre az ünnepi alkalomra a Szász Zoltán kutatási területéhez kapcsolódó, a modern kori magyarországi közigazgatás problémakörébe illeszkedő témát.

A közelmúltban osztrák kolléganőnk, Waltraud Heindl, akivel évtizedek óta igen sok tudományos együttműködési projektet szerveztünk, szervezünk, korábbi monográfiájának gondolatait folytatva, sokéves bürokrácia-történeti kutatásait összegező, nagyívű, továbbgondolásra ösztönző tanulmányt publikált az *Austrian History Yearbook*-ban a Habsburg Monarchia állami hivatalnokainak politikai és társadalmi szerepéről.¹ A 18. század közepétől a Monarchia felbomlásáig terjedő időszakot tekintti át, az állami bürokráciát a politika és az állampolgárok, a társadalom közötti, mindkét oldalról többször kárhoztatott, mint elismert közvetítő csoportként mutatja be. Egyik fő értékelő, elemző szempontja az állami bürokrácia bűnbakfunkciója, hiszen mind az általa vizsgált időszakban, mind más korszakokban és régiókban, akárcsak a mai Magyarországon, gyakran találkozunk egy közhelyszerű sztereotípiával: a politikusok nagyszerű koncepciói a bürokraták kisszerű, földhözragadt magatartása miatt vallanak kudarcot. A vád az egyszerű állampolgárok oldaláról is felmerül: a bürokraták képtelenek hatékonyan és empatikusan kezelni a hivatali íróasztalaikra kerülő ügyeket, élő emberek helyett csak aktákat és paragrafusokat látnak, nemegyszer gúzsba kötik a társadalom teremteni, alkotni vágyó kreatív energiáit. A bürokraták az ilyen megjegyzésekre válaszolva a politikusok szakismereteinek bántó, zavaró hiányosságaira

¹ Waltraud Heindl: Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848. Wien-Köln-Graz, 1991.; *Uő*: Bureaucracy, Officials, and the State in the Austrian Monarchy: Stages of Change since the Eighteenth Century. *Austrian History Yearbook* 37(2006) 35–57.

utalnak, az életidegen megoldások meddő erőltetéseért kárhoztatják a politikusokat, akik stratégiailag megalapozottnak tűnő terveik kudarcáért igazságtalanul ostromozzák a bürokráciát. Indokolatlan és igazságtalan a mindenkori előírásokat pontosan követő hivatalnokok szempontjából az ügyfelek türelmetlensége is: érvelésük szerint a pontos, minden részletre gondosan ügyelő adminisztráció természetesen időigényes!

Éles ellentétben áll ez a hétköznapi megközelítés a Waltraud Heindl elméleti kiindulópontjaként hasznosított Max Weber-felfogással, amely a progresszív, modern racionalitás, a politikai hatalomgyakorlás intézményes megtestesülése részeként írja le a modern állami bürokráciát.

Waltraud Heindl tanulmánya készített arra, hogy nagy részben Szász Zoltánnal évtizedek óta közös kollégánk, Somogyi Éva politika- és társadalomtörténeti eredményeiből kiindulva, a bűnbakkeresés fogalmi kereteit hasznosítva vessek papírra néhány gondolatot a modern, leginkább dualizmus kori magyar állami bürokrácia politikai szerepének ellentmondásosságáról – tudatosan mai szempontból, több mint 140 évvel a kiegyezés és 20 évvel a bipoláris világrendszer összeomlása, a magyarországi politikai rendszerváltás után. Ez a vázlatos gondolatmenet tehát nem a magyar bürokrácia társadalomtörténetét vizsgálja, hanem inkább a bűnbakkeresés mentalitás- és esztétörténeti kérdéseinek egy esettanulmánya.

A bűnbak-fogalomról

A fogalom eredeti, bibliai értelmében szimbolikus tetről van szó: a köztudottan ártatlan állatra tudatosan ruházzák át a közösség bűnét és így megszabadítják bűneik nyomasztó terhétől a valóban vétkeseket. A modern társadalmakban zajló bűnbakkeresés már abból indul ki, hogy a megtalált bűnbak valóban bűnös és a bűnbak kijelölése, megbüntetése jogos. A „modern” bűnbak is igen fontos funkciókat lát el a kisebb és nagyobb közösségek életében. Az egyik ilyen funkció a válságok, nehézségek okainak értelmezésére a közvélemény által mindig igényelt úgynevezett leegyszerűsített okmagyarázat: a különböző bonyolult, soktényezős politikai-történelmi helyzetekben, elsősorban, válságok, tragédiák idején a társadalomnak magára találásához, az újrakezdéshez, továbblépéshez magyarázatra van szüksége: ki a felelős a történetekért? Alapos elemzésre nincs lehetőség, de a gyors válaszra elengedhetetlenül szükség van s itt tesz „jó szolgálatot” a bűnbak. Humuszos táptalaj a bűnbakkereséshez az olyan helyzet, amikor a büntetőjogi, politikai és morális felelősség nem esik egybe, itt a „jól kiválasztott” bűnbak leegyszerűsíti a válaszadást. A modern bűnbak másik fontos funkciója az, hogy a kisebb vagy nagyobb közösségek kohézióját erősítheti. A közös gyűlölet ugyanis – amint azt szociálpszichológiai vizsgálódások² bizonyítják – a közös szeretetnél is szorosabban tud összetartani kis és nagy csoportokat, a bűnbak segítheti a közösségek akcióképességének, mobilizálhatóságának fokozását.

2 René Girard: *The Scapegoat*. Baltimore, 1986. 100–111.

Az ideális bűnbak

Az eddig elmondottak a bűnbakkeresők szempontjaira vonatkoznak, ugyanilyen fontos a vizsgálódás azonban a bűnbak oldaláról is. Hogyan lesz egy egyén vagy csoport bűnbak? A vonatkozó kutatások³ erre egyértelmű választ adnak: a bűnbak legfontosabb jellemzője idegensége és kisebbségi helyzete: valamilyen szignifikáns eltérés a csoport elfogadott normáitól. Ez gyakran párosul a potenciális bűnbak rendkívüli gyengeségével vagy erejével. A bűnbak ugyanis áldozat, legtöbbször gyenge és kiszolgáltatott, de lehetnek olyan esetek is, amikor a bűnbak rangja, pozíciója emelheti a csoport önbecsülését és ezzel összefüggésben belső kohézióját is. Lényeg az, hogy pozitív vagy negatív irányban kirí a tömegeből.

Igen fontos kutatási tapasztalat⁴ végül az, hogy különösen nagy esélyük van a bűnbakszerepre azoknak, akik magatartásukkal vagy egyszerűen létükkel a közösséget saját gyengeségeire, dilemmáira emlékeztetik.

Bürokráciaelméletek

A „bürokrácia” fogalma a 18. század közepén, Franciaországban a fiziokrata gondolkodók körében keletkezett, először Jean Claude Marie Vincent de Gournay (1712–1759) használta 1745-ben⁵ és a francia abszolutizmus miniszeri irodáinak (*bureau*) hatalmára, befolyására utalt. A fogalom fontos tartalmi eleme a szakszerűség: a közszolgálatot élethivatásul választottak csoportjától egyre inkább hozzáértést várnak el, munkájukat minősítik, rendszeres juttatásban részesülnek és nyugdíjra számíthatnak. Ez a rendszer elvben áttekinthetőbbé, elfogulatlanná, tárgyyszerűvé, egyöntetűvé tette az ügyintézését, azonban a gyakorlatban – és a fogalom kezdettől fogva ezt a jelentést is hordozza – a korábbinál sokkal kiterjedtebb írásbeliség, aktagyártás lassította az ügyek intézését, az önkényeskedés, szubjektivitás pedig nem volt kiküszöbölhető. Ugyanakkor az adminisztráció nehézsége nemcsak az ügyeket intéző különböző rendű-rangú állampolgárok életét keserítette meg, hanem az abszolutista önkényt is korlátozta.⁶

A modern bürokráciakutatás elméleti pilléreit keresve azonban természetesen Max Weber a megkerülhetetlen kiindulópont. Weber elméleti munkásságának háttere a porosz állam sikereinek és kudarcainak okkeresése, „racionalizáció” és „modernizáció” a kutatás kulcsfogalmai. A modern nyugati állam és gazdaság „főszlopai”-ként határozza meg a szakhivatalnokokat: „ügy, mint a modern Nyugat, egyetlen ország és egyetlen kor sem ismerte azt a tökéletesen

3 Tom Douglas: *Scapegoats. Transferring Blame*. London–New York, 1995. 85–106.

4 A bűnbakkeresés fogalmi kereteiről ld. részletesen következő írást: Pók Attila: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 47(2005) 47–67.

5 Ld. Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja: Csizmadia Andor. Bp. 1979. (Nemzeti Könyvtár); Lewis J. Walker: *A Short History of Bureaucracy*. On Wall Street, October 1, 2001, ld. www.highbeon.com/doc/1g1-79558059dokhtml (letöltve: 2010. nov. 26.).

6 W. Heindl: *Bureaucracy* i. m. 44.

kikerülhetetlen kötöttséget, mely egész létezésünket, létünk politikai, technikai és gazdasági alapfeltételeit fűzi a szakképzett hivatalnokok rendszerének építményéhez”.⁷ Minden további, a bürokráciával, mint társadalmi jelenséggel foglalkozó kutatás Weberhez viszonyít, neki köszönhető a szervezetszociológia szakdiszciplinájának kialakulása. Weber nagy hatású elmélete szerint a bürokrácia a legális-rationális uralmi forma eszköze s előnye ugyanaz mint hátránya: a formális racionalitás teljes körűen, a konkrét helyzetek sajátosságait mellőzve tudja követni a hatalom parancsát, s sajátos módon éppen ezért vezethet kudarchoz. Egy főkönyvelő módszereivel például aligha lehet gazdaságpolitikát formálni. A Weber utáni bürokrácia-elmélet meghatározó személyisége Michel Crozier,⁸ aki többek között Kurt Lewin és Robert Merton gondolataira építve mutat rá arra, hogy minél inkább a Weber által ideálisként leírt módon működik egy szervezet, annál inkább válik diszfunkcionálissá, hiszen képtelen korrigálni saját működését. Igencsak leegyszerűsítve, de a lényegre összpontosítva állíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedek bürokrácia-elméleti irodalma leginkább az Egyesült Államok tapasztalataira építő Theodore Lowi által kidolgozott problémakört⁹ kutatja: hogyan viszonyul egymáshoz a mindenkori választott törvényhozó és végrehajtó hatalom, a különböző gazdasági és politikai lobbicsoportok befolyása és a bürokratikus intézményrendszerek önmozgása.¹⁰

Birodalmi és nemzeti bürokrácia

Bürokráciatörténeti értelemben az Osztrák–Magyar Monarchia egész területe a weberi értelmezés szerinti Nyugat része, a bürokrácia pedig a legtágabb értelemben vett modernizációt támogató államhatalom progresszív eleme, eszköze volt. A 18. századi német államok politizáló értelmisége számára a témakörrel kapcsolatos alapkérdés az volt, hogy a hivatalnokok mennyiben az uralkodó és mennyiben a társadalom egészének szolgálói, miben áll az állami bürokrácia szuverenitása.¹¹ A magyar politikai vitákban és a történeti irodalomban a bürokrácia sokkal inkább problémák forrásaként, mint problémák megoldásának eszközeként jelenik meg és mint kontinensünk legtöbb országában, itt is az egyik kulcskérdés az, hogy mi a hatékonyabb megoldás az állami tisztviselők esetében: a kinevezés vagy a választás? A Habsburg Monarchia felvilágosult reformjainak részeként jött létre a magyar történetírásban sokszor tárgyalt¹² 18. századi állam-

7 Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1995. (A Társadalomtudomány Klasszikusai) 11.

8 Michel Crozier: The Bureaucratic Phenomenon. Chicago, 1964.

9 Theodore Lowi: The End of Liberalism. The Second Republic of the United States. New York, 1969., második kiadás: 1979.

10 James Q. Wilson: Bureaucracy. New York, 1989.; Ernst Mandel: Power and Money: A Marxist Theory of Bureaucracy. London, 1992.

11 W. Heindl: Bureaucracy i. m. 36–37.

12 Így pl. H. Balázs Éva, Benda Kálmán, Csizmadia Andor, Eckhart Ferenc, Hajdú Lajos, Kosáry Domokos, Poór János, Tóth István György, Wellmann Imre.

igazgatási reformsorozat, a központi hatóságok és a szakigazgatás kiépítése. Az első magyarországi népszámlálás II. József idején az állami, vármegyei, városi tisztviselők számát 5000-re becsüli, Schwartner Márton 1798. évi adatgyűjtése szerint az állami, vármegyei, városi és kerületi tisztviselők, a nemesség és papság gazdasági tisztviselői és az ügyvédek létszáma 17 712 fő.¹³ A magyar történetírás általában igen kritikusan ítélte meg ezeket a reformokat, a szakirodalmunk szerint csak látszólag jól strukturált államapparátus működését. A hatalmas mennyiségű, gyorsan növekvő számú aktával (1780-ban 12 000, 1784-ben 26 000 aktát szignáltak a Helytartótanácsnál) nem boldogult az adminisztráció. H. Balázs Éva szerint: „az ügyek intézésére a visszafejeselés, a haladékkérés, a nehézségek jelzése a jellemző”,¹⁴ tanítványa, Tóth István György arról ír, hogy: „Az úrbérrendezés merev rendszere [...] iskolapéldája lehet annak, hogy a 18. századi gyorsan kiépülő állami bürokrácia a lekörmölt számoszlopoktól gyakran éppen a lényegét nem vette észre, a helyi sajátosságokat pedig igen sokszor teljesen figyelmen kívül hagyta”.¹⁵

A napóleoni háborúk megrázkódtatásai utáni időszakban a konszolidálódó birodalmi hivatalszervezet bővült és szakosodott, ami magyar nemzeti szempontból az abszolutizmus térnyerését, restaurációját jelentette. Az egész reformkori magyarországi politikai élet egyik ellentmondásos kérdése a vármegyei adminisztráció értékelése és jövőképe volt. Ha a vármegyei bürokrácia nehezítette a megyék élére állított adminisztrátorok munkáját, akkor ezt egyszerre lehetett nemzeti önvédelemnek és a modernizálás akadályozásának tekinteni.

Az e dilemmával oly sokat küszködő „centralisták” politikai programjának központi problémája volt a „municipális státuszrendszer” szembeállítása az „alkotmányos központosítás” igényével.¹⁶ Kemény Zsigmond „bunkokráciáról”¹⁷

13 *Csizmadia Andor*: Bevezetés. In: Bürokrácia és közigazgatási reformok i. m. 33–34.

14 *H. Balázs Éva*: A nyolcvanas esztendőkről drámája. In: Magyarország története 1686–1790. 2. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gustáv. Bp. 1989. (Magyarország története tíz kötetben 4/2.) 1061.

15 *Tóth István György*: III. Károly és Mária Terézia uralkodása. In: Millenniumi Magyar Történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Szerk. Tóth István György. Bp. 2001. 309.

16 Igen pontos, lényegre törő *Pajkossy Gábor* összefoglalása: *Pajkossy Gábor*: A reformkor (1830–1848). In: 19. századi magyar történelem. 1790–1918. Szerk. Gergely András. Bp. 1998. 235. Részletesebben: Idegen kezek. Vál., szerk., az előszót írta és a jegyzeteket készítette: Szántó György Tibor. Bp. 1988. (A Magyar Irodalom Gyöngyszemei).

17 A „bunkokrácia” tagjai a vagyontalan, a választójogi vagyoni census feltételeinek nem megfelelő bocsoros nemések, a vármegyei korteskedések könnyen befolyásolható, hangoskodó tagjai voltak. Az 1848-as országgyűlés Bezerédj László javaslatára rájuk is ki akarta terjeszteni a választójogi cenzust, de ezt a többség elfogadhatatlannak találta s választójoguk csak az 1874. évi XXXIII. tc. rendelkezései alapján szűnt meg. Ld. *Hoffmann István*: Közjogi viták 1848–49-ben. Jogi Fórum 2001. okt. 14. Ld. <http://www.jogiforum.hu/publikaciok/44#ax2216NnxcI2rc> (letöltve: 2010. nov. 26.). Az alsó és kisnemességnek a megyei tisztújításokon játszott szerepét Kósa László kérdésfelvetéséből kindulva legújabbán *Soós István* elemezte és értékelte példamutató árnyaltsággal: *Soós István*: Választások Magyarországon. Kísérletek a vármegyei tisztújítások „megreformálására” (1810–1821). Levéltári Közlemények 80(2009) 65–156.

beszél, Eötvös József híres regényének, *A falu jegyzőjének*¹⁸ Taksony vármegyéjében uralkodó állapotok a hagyományos vármegyei önkormányzatiság korruptségát, a vezető tisztségviselők önzését, az embertelenséget, szakszerűtlenséget és politikai szűklátókörűség mérgező keverékét mutatják.

Hatalomgyakorlás és politikai kultúra

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc időszakához képest az önkényuralom kezdetén, a kerületi rendszer bevezetésekor mintegy felére csökkent a magyarországi közigazgatási bürokrácia létszáma. A vonatkozó rendelkezések úgy próbálták racionalizálni a közigazgatást, hogy egyúttal fokozatosan kibővítsék a központi hatalom helyi befolyását. Ez a folyamat persze sokkal hatékonyabb volt az autoriter berendezkedésű Bach-korszakban, mint a kiegyezés után. A vonatkozó szakirodalom¹⁹ általában egy sajátos ellentmondásra mutat rá: a nemzeti önállósodási törekvéseket kíméletlenül eltipró Habsburg-hatalom nemegyszer megszegyenített és nevetségesnek tartott bürokratái, a magyar nemzeti viselet karikatúrájának tekintett egyenruhába bújtatott „Bach-huszárok” szakszerűen léptettek életbe elkerülhetetlenül szükséges reformokat. A korszak talán legkritikusabb elemzője, Szabad György már szintézise alcímében is érzékelteti ezt a konfliktust: „Beolvasztás és polgárosítás”. Szabad elemzése szerint: „Sok valóban szükséges, sőt korszerű intézkedés is népszerűtlenné vált, mert [...] idegen hang és korbácsos kéz biztatott érvényesítésére.”²⁰ Szabad szóhasználata, stílusa még erőteljesebben tükrözi felfogását, mint az általa ismertetett tények. Így például amikor arról ír, hogy 1852–1853-ban elrendelték az osztrák polgári törvénykönyv hatályának kiterjesztését a magyar tartományokra, a következőképpen fogalmaz: „ez az összbirodalmi érdekeket célzó egységesítés [...] a jogbizonytalanság elosztatása, a feudális jogi normák és joggyakorlat részleges kiiktatása révén *jobb híján* [kiemelés tőlem – P. A.] hasznára volt a hazai polgári fejlődésnek is”.²¹ Rámutat arra, hogy a választott funkciójukat „úri passzióként gyakorló önkormányzati tisztviselőket szakhivatalnokok váltották fel”.²² Az értékelés hosszan sorol fel a hivatalnokok hozzá nem értését bizonyítani kívánó tényeket (nyelvtudás, helyismeret hiánya), de nem oldja fel az ellentmondást: hogyan hajthattak végre inkompetens bürokra-

18 Eötvös regénye árnyaltabb, mint a vármegyei viszonyokat kritizáló publicisztika nagy része, a becsületes jegyző, Tengelyi Jónás végül a bűnös s gonosz vármegyei elittel szemben elnyeri igazát.

19 Átfogóan: *K. Lengyel Zsolt*: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. *Aetas* 23(2008) 3. sz. 237–255.

20 *Szabad György*: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. 1. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Bp. 1979. (Magyarország története tíz kötetben 6/1.) 463.

21 I. m. 464.

22 I. m. 460.

ták szakszerű reformokat?²³ A felfogás a fiatalabb történész-generációnál is jelen van: „A neoabszolutizmus együtt járt ugyan Magyarország bizonyos modernizálásával, a polgári közigazgatás jó néhány elemének bevezetésével, ám az ország lakossága komoly árat fizetett e »jótéteményekért«. [...] a birodalmi kormányzat irtózatosságot vetett ki, melyek néhány év alatt 4%-ról 20%-ra nőttek. Az adók a rendszer fenntartását szolgálták, s az ország – akárcsak 1848 előtt – most sem sokat látott viszont belőlük. Az apparátus és a besúgók hada gyakorlatilag lehetetlenné tette a nyílt ellenállást. A lakosság tehát a passzív adómegtagadás eszközével élt. [...] nehéz volt megtalálni az arany középutat a kenyérgondok miatti hivatalvállalás és a behódolás között. Mindenesetre kiábrándító, hogy a besúgók listájában jeles író és színészt ugyanúgy találunk, mint volt honvédtisztet és kormánybiztost”²⁴ – írja Veliky János az egyik legfrissebb magyar történeti szintézisben. Ugyanezt a helyzetet hasonlóan, de empatikusabban, árnyaltabban értékelte még az 1980-as évek elején Somogyi Éva: „nem volt Magyarországon olyan számottevő társadalmi réteg vagy politikai csoport [...] amelyet társadalmi érdek vagy politikai elv az 50-es években kialakított politikai rendszerhez kötött volna. Akik mégis a szolgálatába szegődtek, azokat személyes érdek: karriervágy vagy egyszerűen a mindennapi megélhetés szüksége vezette. A hivatalos vállalkozók többsége természetesen ez utóbbiakból került ki, azokból, akiknek nem volt vagyonuk ahhoz, hogy »távol a közügyektől« várják a jobb napokat”.²⁵ Erdély vonatkozásában Szász Zoltán néhány mondattal igen árnyaltan és tágabb összefüggésrendszerbe ágyazva exponálja az ellentmondást: „Az abszolutizmus hivatalrendszere, szakszervezeti szervei nagy előrelépést jelentettek mind a feudalizmus évszázados, mind a katonai uralom rövid életű apparátusához képest. A forradalom nem alakíthatta ki a maga teljes polgári igazgatási gépezetét, örökségének formába öntése az abszolutizmusra maradt. Ennek rendszerét azonban olyan negatívumok terheltek, amelyek kérdéssé tették e késői aufklärista, civilizatorikus küldetésre szánt berendezkedés modernségét, nem is szólva annak nemzeti jellegéről. [...] Az alapvetően polgári berendezkedést [...] a különböző társadalmi rétegek, illetve a hadsereg és az udvar közötti érdekközvetítést végző bürokrácia egyedül építette ki [...] Ez az apparátus a mozdulatlan megteremtésére jött létre, fennmaradása – s vele együtt az újonnan kialakított szerkezet sorsa is – azon

23 Szabad György már a Magyarország története. I–II. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin. Bp. 1964. (Második kiadás: 1967.) c., a „tízkiöttes” megjelenése előtt az 1960-as évektől leggyakrabban használt szintézisben is ezt a nézetet fejtette ki: „A magánjog és jogeljárás alapelveinek ez az egységesítése elsőrangú érdeke volt az osztrák polgárságnak, de *jobb híján* [kiemelés tőlem – P. A.] hasznára vált a jogbizonytalanság oszlatása és a feudális joggyakorlat részleges felszámolása révén a magyar polgári fejlődésnek is. Áll ez a rendelkezések szembevető feudális vonásai [...] és könyörtelen korai kapitalista elemeik [...] ellenére is”. Szabad György: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1848–1867. In: Magyarország története. II. I. m. (1967) 16.

24 Veliky János: Önkényuralom és abszolutizmus (1849–1867). In: Milleniumi Magyar Történet. I. m. 402.

25 Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867. Bp. 1981. (Magyar História) 67.

állt vagy bukott, hogy mennyire sikerül Európa dinamikus tőkés átalakulásának nagy folyamata közepette a sokszínű birodalmat a levert forradalmak után mozdulatlanságban megtartani.”²⁶

Igen értékes, Szász Zoltán felfogásával egybevágó következtetésekre jutó esettanulmány Pál Judit kutatása, amely a Székelyföldön vizsgálja az állam és a helyi autonómiák viszonyát a 19. században. Sok székelyföldi adattal világítja meg a súlyos ellentmondást: a forradalom és szabadságharc véres megtorlását követő időszakban alapozták meg a Monarchia modernizálását. A modernizációnak pedig meghatározó eleme volt a centralizáció.²⁷ Része volt ennek a közigazgatás és igazságszolgáltatás különválasztása, a modern bírósági rendszer megeremtése, a határőrvidék és más autonómiák felszámolása.²⁸

Pál Judit adatai alátámasztják Beluszky Pál megállapítását, mely szerint a városok „nem polgárosodás élén haladtak, hanem utol kellett érniük a polgári átalakulást, ki kellett tölteniök a megszerzett (megkapott?) kereteket”.²⁹

Ázsiai állapotok a magyar közigazgatásban?

A kiegyezés után berendezkedő magyar központi államapparátus 16 000 tisztviselőt örökölt, számuk (jelentős személycserék után³⁰) 1872-re 22 000-re, 1875-re 32 000-re nőtt. Mi tette szükségessé a mennyiségi változtatást? Leginkább a konszolidáció igénye. Ahhoz, hogy a kiegyezéssel létrejött struktúra működőképes maradjon, jelentős számú apparátus közreműködésével zajló folyamatos egyeztetésekre volt szükség. A létszámnövekedést magyarázza a szakigazgatás bővülése is, de mind a korabeli, mind a későbbi értékelések szerint ez aligha jelentett hatékonyság-növekedést. A parlamentben Sennyey Pál egy nagy hatású, 1872. októberi beszédében a magyar közigazgatást ázsiai állapotúnak írta le.³¹ A köz-

26 Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: Erdély története. III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 1436–1437.

27 „A modernizáció [...] 1867-ig egyet jelentett az egységesítéssel, a centralizációval”. Herbert Matis: Grundzüge der österreichischen Wirtschaftsentwicklung 1848–1914. In: Innere Staatsbildung und gesellschaftliche Modernisierung in Österreich und Deutschland 1867/71 bis 1914. Hrsg. Helmut Rumpler. München, 1991. Idézi: Pál Judit: Modernizáció a Székelyföldön a 19. században. Az állam és a helyi autonómiák viszonya. Kézirat. 195.

28 Pál J.: i. m. 190.

29 I. m. 209.

30 23 megvizsgált megyében a kiegyezés után a 10–12 legmagasabb rangú köztisztviselő 8%-a szolgált a Schmerling-időszakban. Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 1998. (Osiris Tankönyvek) 113.

31 „midőn törvénykönyvünkben még régi időkben is találunk intézményeket, melyek az akkori fogalmak szerint a kor színvonalán állottak; midőn mai nap a reformokra nézve in theoria majdnem a legszabadelvűbb állásponton vagyunk: a végrehajtás terén, különösen a társadalom magasabb hivatását illetőleg, tekintve a családi körben való nevelést, melyet a nyilvános nevelés

igazgatás állapotának leírására Sennyey gyakran idézett megjegyzésén túlmenően is gyakran használtak a kortársak s későbbi elemzők is „orientalista” kifejezéseket: „basáskodás”, „keleti despotizmus”, „bizánci rendszer”, a „feletteseik kaftánjába kapaszkodó mamelukok”.³²

Az 1892. évi költségvetés szerint 60 776 állami alkalmazott van a központi államapparátusban, 1902-ben 97 835, a személyi kiadások e 10 év alatt 110 millióról 192 millióra nőttek.³³ 1911-re 151 000 lett a köztisztviselők száma,³⁴ a megyei és alsóbb szintű helyi tisztviselőkkel együtt a létszám 1904-ben 265 447, 1914-ben 387 922.³⁵ Sok ez vagy kevés? Más országok korabeli adatai első látásra igen magasnak mutatják a magyarországi számot, hiszen a háromszor nagyobb népességű Németországban 1913-ban a teljes közigazgatási létszám 635 000, Angliában alig haladja meg a 300 000-et. Romániában, Bulgáriában, Szerbiában már hasonlóak vagy magasabbak az arányok,³⁶ Janos Andrew számítása szerint a 20. század elején az aktív munkaerő 3,5%-a élt közvetlenül az államból Magyarországon, amely a mai utódok bölcsességével nézve mind európai, mind magyar viszonylatban nem magas szám, hiszen a Habsburg Monarchia volt területén 1920 után „az 1 km²-re eső állami adminisztráció [...] a korábbiakhoz képest 3–4-szeresére emelkedett”.³⁷

A probléma nem annyira a szám, hanem a minőség és a szükséges költségvetési ráfordítás volt. A korszak központi állami és vármegyei szintű adminisztrációjának értékelését az 1960-as évekig hatóan határozta meg Szekfű értékelése.

Szekfű szerint „csak 67 törvényhozása összesíti a sok kis vármegyei és törvényhatósági egységet államtestté, melynek kizárólagosságát többé semmiféle »universitas nobilium« kétségbe nem vonhatja; az államhatalom, s vele az állami közigazgatás és bürokrácia most indul el hódító útjára, melyen azonban félszázad múlva, a nyugati nyomdokokat követve, az egyént lesz szinte megfojtandó. Az 1869: IV. törvénycikk különválasztotta az igazságszolgáltatást a törvényhozástól, ezáltal a vármegyét megmentette azon vádtól, hogy kezdetleges és egyoldalú igazságszolgáltatásukkal a még Sennyey Páltól is »ázsiai állapotoknak« nevezett viszonyokért felelősek”.³⁸ „A képviselők e vármegyei eredete és emlékei magya-

egészen nem pótolhat soha, tekintve az egészségügyet, a szegényügyet, a községi és rendőrségi ügyet, a vidéki forgalmi ügyet, majdnem ázsiai állapotokkal találkozunk.” Képviselőházi napló. I. Szerk. Nagy Iván. Buda, 1872. (Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója) 280. (1872. okt. 7-i ülés.)

32 Ld. László Péter: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: Verfassung und Parlamentarismus. 1. Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften. Hrsg. Helmut Rumpel–Peter Urbanitsch. Wien, 2000. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VII/1.) 498.

33 Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. Bp. 1936. 518.

34 Ágoston Péter: A bürokratizmus. Huszadik Század 12(1911) 7. sz. 28.

35 Andrew C. Janos: East Central Europe in the Modern World. Stanford, California, 2000. 87.

36 Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Bp. 2003. 95.

37 Glatz Ferenc: Állam és nemzet Kelet-Európában. Avagy a történetírás közhasznáról. Történelmi Szemle 49(2007) 465.

38 Szekfű Gy.: i. m. 477.

rázzák, hogy az egész dualisztikus korszakban nem sikerült a vármegyei közigazgatás lényeges reformját megalkotni, s a központi hatalom érdekében a kormányok megelégedtek a megyék törvényen kívüli befolyásolásával. [...] egyelőre kevés a tanult és alkalmas ember [...] A központi és irányító helyeket a középnemesség foglalja el, mellette itt-ott magyarrá asszimilált zsidók. A magas bürokrácia függvénye kezd lenni a középnemes politikai világnak és a zsidóságtól hordozott kezdő kapitalizmusnak. Az első bajok a pénzügyek, politika és bürokrácia összefüggéseiből pattannak elő”.³⁹ Ugyanakkor mégis „A hosszú Tisza-korszak anyagi jólétet, nemzeti öntudatot hozott [...] A közigazgatás, iskoláztatás, hadsereg és honvédség szervezésében, ipar és kereskedelem bürokratikus keretei felállításaival a korszerű követelményeknek próbált eleget tenni, mint előtte a Bach-rezsim.”⁴⁰ A szakszerűség érvényesítésének azonban szigorú korlátot szabott Szekfű érvelése szerint a kiterjedt protekcionizmus: Tisza Kálmán „már 1875-ben a 13 üres főispánságból 10-et személyes híveinek ad, s az első tőle vezetett választáson a 329 kormánypárti közé nem kevesebb mint 176 volt főszolgabíróvá választat meg”.⁴¹ A jobbágyfelszabadítás után a birtokos nemesség proletarizálódott, nem tudott bekapcsolódni a szabad birtok–szabad munka viszonyába. Úri életmódját feladva kellett volna gazdasági tanulmányokat folytatni és bekapcsolódni a földje művelésébe, „a középnemesség egyedül a gazdasági liberalizmustól elfordulva menthette volna meg vagyoni biztonságát”.⁴²

A bürokrácia liberális kritikája

A közigazgatás átalakítása, reformja a dualizmus egész időszakában napirenden volt. A *Magyar Közigazgatás* című szakfolyóirat értékelése szerint: „A huszadik századra tehát közigazgatásunk a szó szoros értelmében függő kérdés alakjában ment át”.⁴³ Sajátos módon a dualista rendszert liberális, demokrata szempontból kritizáló személyiségek is ugyanolyan súlyos kritikával illették a dualista korszak állami és vármegyei bürokráciáját s általában a bürokratizmust mint a konzervatív, antiliberalis felfogás képviselői. A *Huszadik Század* című folyóirat 1911-ben a nagyváradi jogakadémiai tanár, a történelmi materialista társadalomszemléletű Ágoston Péter (aki ekkoriban dolgozott *A magyar világi nagybirtok története* című könyvén) elemzését közölte a bürokratizmusról.⁴⁴ Igen keményen fogalmaz: „A bürokratizmus a szolgaság rendszere [...] Hozzá képest a zsarnokság enyhe uralom, mert csak egyetlen zsarnok szeszélyeinek megismerését követeli. A bürokratizmus az élettől távol álló szabályismerők abszolút parancsolása, a

39 I. m. 478.

40 I. m. 501.

41 I. m. 502.

42 I. m. 516.

43 A *Magyar Közigazgatás* 1900. évi 1. számának cikkét idézi: *Csizmadia A.*: Bevezetés. I. m. 18.

44 *Ágoston P.*: i. m. 20–28.

szabályozás öncélú rendszere, a legteljesebb elválása a kormányzóknak a kormányzottaktól.”⁴⁵ Ágoston szerint a bürokratizmussal elvben szemben álló parlamentarizmus is kiszolgáltatott a bürokratizmussal szemben: „a népszavazás éppúgy, mint a parlament, csak a kérdések elvi oldalának megállapítására való, a végrehajtás az erre hivatott külön alkalmazottak által történik, akiknek megvan erre a gyakorlatuk, a rutinjuk. Az a körülmény, hogy a köz az ilyen gyakorlott végrehajtókra rászorul, adja a bürokratizmus erejét.”⁴⁶ I. világháború utáni bécsi emigrációja kezdetén Jászi Oszkár a régi magyar közigazgatás feneketlen kulturálatlanságáról és korrupciójáról írt, 1925 után, az Egyesült Államokban élve és dolgozva ugyanolyan negatívan, de már némileg árnyaltabban ítélt. Elismerte a Monarchia nyugati felében működő bürokrácia teljesítményét, a fő problémának a magyar nacionalista államgépezet rövidlátását tartotta: „Az 1867-es kiegyezés után nem volt Habsburg-közigazgatás Magyarországon. Az egész bürokratikus gépezet – mind az állami, mind a helyi adminisztráció – kizárólag az ún. magyar állameszmét szolgálta [...] hazaárulásnak tekintettek minden törekvést a Monarchia két részét összekötő, közös állami szervezet létrehozására [...] és [...] amely Magyarország nem magyar nemzeteit föderatív viszonyban kívánta látni a magyar nemzettel és Ausztria nemzeteivel.”⁴⁷ Az alternatíva Jászi 1907 óta képviselt álláspontja szerint, „ha a mai vármegyei nemesi önkormányzat a legszélesebb alapokon nyugvó *népies önkormányzattá* lesz a municipálszocializmus termékeny kezdeményezéseinek céltudatos felkarolásával”.⁴⁸

Hasonló, de tágabb horizontú az 1945 utáni liberális, demokrata politikai gondolkodást meghatározóan befolyásoló Bibó István felfogása. Bibó értékelése szerint a bürokratizálódás Magyarországon nyugati formákban, de keleti, feudális tartalommal zajlott le. „A 19. század közepétől kezdve, azáltal, hogy az elszegényedett és földbirtokait veszített középnemesség elfoglalta a hivatali pályákat, a vármegyei nemesi igazgatás megszűnt egy sajátos közéletet élő társadalmi réteg önigazgatása lenni. Ugyanakkor azonban a hivatalnokká vált középnemesség nem alakult át szakszerű értelmiséggé [...] Az egész változás végeredményben tehát abban állott, hogy a nyugat-európai, liberális és demokratikus igazgatási és eljárási technikák és formulák átvétele valójában az élettől való eltávolodást takarta [...] a nemesi *társadalom* túlnyomó részében [...] azt egy öncélú hatalomgyakorlás és társadalmi rangörzés eszközévé tette.”⁴⁹ Ugyanezen jelenséget más szempontból, más oldalát kiemelve, inkább pozitívan értékelte a magyar alkotmánytörténet: szaktudástól függetlenül igen fontos jellemzőjük volt a hivatalnokoknak, hogy hagyományosan többnyire az uralkodóval szembeni, az alkotmányos egyensúlyhoz szükséges *ország* képviselőinek tartották magukat és nem

45 I. m. 21–22.

46 I. m. 27.

47 Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp. 1982. 249. Eredetileg: *Uő: The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1929. (Studies in the Making of Citizens) 168.

48 Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. Huszadik Század 8(1907) 12.

49 Bibó István: A magyar közigazgatásról. (Elvi állásfoglalás és történeti áttekintés). In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. II. 1945–1949. Bp. 1986. 477–478.

váltak a központi akarat automatikus végrehajtóivá.⁵⁰ Mások által ritkán felvett további szempontot is említ Péter László: „az első világháborút megelőző fél évszázad folyamán az ország elitjének mindkét rétege (akárcsak a katolikus egyház) anélkül veszített politikai befolyásából, hogy eközben az új, urbánus társadalmi csoportoké jelentősebben növekedett volna [...] a nemesi földbirtokos elit hatalmának alternatívája nem a polgárság uralma, hanem a hivatalállam, azaz a kelet-európai tekintélyelvű állam volt”.⁵¹

A dzsentri felelőssége

A dualizmus kori bürokráciával kapcsolatos leggyakoribb általánosítás az, hogy a közigazgatási pozíciók nagy részét a jobbágyfelszabadítás következményeként gazdasági erejét veszített középnemesség, a dzsentri töltötte be. Az újabb társadalom- és közigazgatás-történeti kutatások⁵² igen nagy mértékben revideálták, árnyalták ezt a képet. Az árnyaltság jelentkezik a szakszerűség értékelésében: „A vármegyei szakigazgatást az 1876-ban felállított Közigazgatási Bizottságok révén állami ellenőrzés alá helyezték. [...] A centralizáló törekvés ugyanakkor együtt járt az igazgatás szakszerűbbé válásával is. Szélesedett a szakhivatalok köre: az adó-, kataszteri és telekkönyvi hivatalokban, a tanfelügyelőségeken, az építészeti hatóság-nál a képesítési törvény által előírt feltételeknek megfelelő szakembereket alkalmaztak. [...] a központi hatalom lekötelezettjei és támaszai voltak.”⁵³ A legújabb magyar társadalomtörténeti szintézis szerint a magyarországi minisztériumok fogalmazói karában 1867-ben 40% volt a továbbszolgáló hivatalnokok aránya, és csak 1879 után sülyedt ez alá, „a nemesi származásúak 40%-ának már az apja is a központi hivatalnál szolgált, 26%-uk szülője pedig valamilyen megyei hivatalt töltött be. [...] A két csoport együtt összesen 66%-ot tett ki, ami teljesen egyértelművé teszi, hogy ez a jellegadó réteg a minisztériális felső bürokrácián belül. Nem stimmel tehát az az állítás, hogy azok, akik 1867 után elvesztették birtokaikat, Tisza Kálmán alatt bevonulnak a bürokráciába, és ők adják a jellegadó réteget. A nemességnek egy jelentős része már korábban szolgálatot vállalt, akár az abszolutizmus idején is, a passzív rezisztencia láthatóan nem terjedt ki mindenre, és

50 Ezt a szempontot leghatározottabban és legrészletesebben Péter László a *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. c. kézikönyvsorozat VII/1. kötetében* (i. m. 239–540.) fejtette ki. Téziseinek rövid magyar nyelvű összefoglalása: *Uő: Miért szorul gyökeres revízióra a magyar alkotmánytörténet?* In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Szerk. Angi János–Barta János. Debrecen, 2000. 183–189.

51 Péter László: *Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon*. In: *Uő: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Bp. 1998. 218.

52 Csizmadia Andor, Hanák Péter, Pölöskei Ferenc, Sarlós Béla, Somogyi Éva, Balázs Magdolna, Benedek Gábor, Gyáni Gábor, Hudi József, Kövér György, Nagy Endre, Tóth Tamás és mások munkái.

53 *Fónagy Zoltán: A dualizmus kora (1867–1914)*. In: *Millenniumi Magyar Történet*. I. m. 427.

ezek a bürokratikus hagyományokkal is rendelkező nemesi leszármazottak döntő szerepet játszottak a dualizmus kori miniszteriális bürokrácia arculatának meghatározásában.”⁵⁴ A vármegyei szinten a kevés konkrét helytörténeti vizsgálat arra utal, hogy a dualizmus évtizedei alatt lassan csökkent a családilag a megyéhez kapcsolódó főispánok és alispánok aránya.⁵⁵

A dualizmus kori magas szintű bürokrácia napi működésének vizsgálata (mind a központi kormányzervek, mind a vármegyei önkormányzat szintjén) még sok kutatást igényel, a közemlékezetet természetszerűen jobban befolyásolják a szépirodalom hagyományai, mint a kis példányszámban megjelenő, szűk körben ható tudományos munkák. Az 1849–1918 közötti korszak bürokráciájának értékelésével kapcsolatos alapotívum az, hogy nem sikerült feloldaniuk a nagy ellentmondást: a hagyományos magyar nemzeti közigazgatási intézmények védelme akadályozhatta a gazdasági, társadalmi modernizálódást vagy e gondolat egy másik, a liberalizmust hibáztató verziója szerint „A végzetes könnyelműséggel, szervezkedési tehetetlenséggel üresen hagyott teret”⁵⁶ etnikailag, vallásilag és szokásrendjükben is idegen csoportok foglalták el, képviselőik kezébe kerültek a gazdasági és kulturális élet kulcspozíciói. A liberalizmus hiányát hangoztató kritika szerint a „nyugati” Magyarországot célzó „progresszív” törekvések kudarcának oka az, hogy a „nemes-plutokrata osztályuralom [...] képtelen volt minden szervező és alkotó munkára”.⁵⁷ Jól érezhető ezekben az érvelésekben a bűnbakkeresés mechanizmusa: az I. világháború utáni összeomlás értelmezését nagyban megkönnyítette a személyes bűnbakok (legyen az Tisza István, Linder Béla, Kun Béla, Károlyi Mihály vagy Jászi Oszkár) mellett olyan úgynevezett kategoriális bűnbakokra, társadalmi csoportokra való hivatkozás, mint az állami és megyei adminisztrációt kezében tartó korrupst és rövidlátó dzsentri. Társadalomlélektani, közgondolkodási szempontból ugyanolyan kategoriális bűnbakról van szó, mint amikor egy vallási, társadalmi csoport, egy párt tagjai vagy egy ideológia követői viselik a bűnbakkeresők értelmezése szerint a felelősséget.

A közszolgák presztízse

E rövid írás az újabb magyar és osztrák historiográfiai termés segítségével akart rámutatni arra, hogy a tudományos kutatások újabb (és nemegyszer régebbi) árnyalt eredményei kevésbé hatnak a modern kori magyar bürokráciát kárhóztató társadalmi közgondolkodásra, közemlékezetre. Témánk aligha mentes az aktuális vonatkozásoktól. *A Szakszervezetek Együttműködési Fóruma Szövetségi Taná-*

54 *Kövé Gy.*: i. m. 114.

55 I. m. 115.

56 *Szekfü Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1989. (ÁKV–Maecenas Reprint-sorozat) 242.

57 *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. München, 1969. (Auróra könyvek) 154. (Az 1920-as első bécsi kiadás szövegű kiadása.)

csa 2010. július 12-i tiltakozása kifogásolja a miniszterelnök értékelését, amely szerint: „»az állami alkalmazottak az elmúlt nyolc évben Magyarországon lop-tak, hatalmaskodtak, az állampolgárokat pedig alávettettnek tekintették.« [...] *A közszolgálatokban felkészült, törvénytisztelő, hazaszerető magyar emberek – a magyar emberekért – dolgoznak. Elvárjuk, hogy ennek megfelelően bánjanak ve-lünk!!!*”⁵⁸

A 19. század második felében, az abszolutizmus és dualizmus idején a köz-ponti kormányzatban és a helyi szintű igazgatási adminisztráció keretei között működött bürokrata „közszolgák” is kevés babért érdemeltek, sem kortársaik sem az utókor nem értékelte teljesítményüket. Az ezekben az évtizedekben for-málódó modern Magyarország épületekben, utakban, vasútvonalakban, közin-tézményekben, kulturális sikerekben megtestesülő teljesítménye mögött általá-ban csak akkor látunk bürokratákat, ha nehézségekről, kudarcokról esik szó. A nagy formátumú stratégiák csak álmok és remények maradhattak volna és ma-radhatnak ma is, ha az apró részfeladatokkal megbízott végző apparátusok nem végezték volna, nem végeznék szorgos napi munkájukat. A távlatos gondolkodás és az aprólékos kivitelezés együtt, egymást kiegészítve hozhat csak sikert, de osz-tozik a kudarcokért viselt felelősségben is.

ATTILA PÓK

BUREAUCRATS AS SCAPEGOATS

RESEARCH QUESTIONS AND PROPOSALS

The study (dedicated to Zoltán Szász on his 70th birthday) starts out from a recent study by an Austrian colleague, Waltraud Heindl, on the political and social role of the bureaucrats of the Habsburg Monarchy. She presents how bureaucrats were blamed for the failures of the Monarchy. They could be scapegoated by the monarchs as they could not implement the best possible intentions of their bosses. Bureaucrats could also (and can in other historical contexts as well) be scapegoated by the masses of average citizens for a lack of empathy, for their cold, formal approach to issues essential for so many people. The bureaucrats usually responded by referring to the lack of administrative proficiency of politicians and explained how time-consuming their reliable work was. This everyday perception of bureaucrats is contrary to Max Webers's theory of bureaucracy as the embodiment of modern rationalism.

The study takes Weber's theory as a point of reference and applies the theory of scapegoating in the course of the analysis of Hungarian bureaucracy during the 'long' 19th century. It describes the fast growth of state administration during Joseph II's rule, the debates between the followers of centralization on the one hand and the supporters of an extended municipal autonomy on the other during the whole period. Special attention is paid to the post-1848–1849 Habsburg absolutism pointing out a strange contradiction: the hated but professional bureaucrats as the representatives of

⁵⁸ Szakszervezetek Együttműködési Fóruma Szövetségi Tanácsa: Tiltakozunk! Népszabadság 2010. júl. 17–18. 5.

oppressive Habsburg absolutism introduced reforms that Hungarian patriots also considered to be necessary. The study also addresses the liberal criticism of Hungarian and Habsburg bureaucracy, the calls for a more representative popular administration, based on a broader suffrage. Whatever direction the criticism of the bureaucracy came from, the study shows how references to the bureaucracy as a collective scapegoat could be used in various types of political rhetorics. It concludes by referring to the topicality of the issue in current Hungarian political discourses.

Széchenyi, a barát

Alig van a magyar történelem jelentős alakjai között olyan, akinek a személyiségével, a közéleti szerep mögött álló magánemberrel annyit foglalkoztak volna, mint Széchenyi Istvánéval. Ez részben visszavezethető a kivételes forrásadottságokra is: évtizedeken át rendszeresen vezetett naplója megcsonkított állapotában is, a sok értelmezhetetlen rövidítés, odavetett megjegyzés ellenére is különösen erős csábítást jelent – történésznek, szépírónak, filmesnek egyaránt – a „teljes” Széchenyi-kép megrajzolására. A naplókából kibontakozó Széchenyi-képet azután további vonásokkal gazdagítja a fennmaradt bőséges levelezés, valamint a kortársi reflexiók.

Megkerülhetetlennek tekintik a magánemberrel való foglalkozást még azok a tudományos igényű munkák is, amelyeknek tulajdonképpen tárgya csak a nyilvános, közéleti tevékenység. A magánélet történései ugyanis egy olyan egyéniség esetében, akinek a közéleti részvétel nem pusztán az *egyik* szerepet (s főleg nem a pusztá megélhetést) jelentette, hanem a teljes személyiséget igénybe vevő életformát, nem számíthatnak magánérdekű intimitásoknak.¹

A reformpolitikus közérdekűnek tekintett magánviszonyai közül a következőkben kapcsolati hálójának fontos csomópontjairól, illetve Széchenyi barátságainak természetéről adunk vázlatos áttekintést. A barátság a Széchenyi-biográfiaiban megkerülhetetlen fogalom, és legalább egy viszonylatban, Wesselényi Miklóssal kapcsolatban biztosan megjelenik. A szociológia és szociálpszichológia néhány, a barátságra vonatkozó tézisének tükrében mi is főleg ezt, a személyiségfejlődés, illetve a közéleti szempontból egyaránt legfontosabbat tesszük részletesebb vizsgálat tárgyává.

¹ Csak a hatalmas Széchenyi-irodalom újabb darabjaiból említve néhányat: *Kosáry Domokos*: Széchenyi Döblingben. Bp. 1981. (Tények és Tanúk); *Csorba László*: Széchenyi István. Bp. 1991.; *Ács Tibor*: Széchenyi katonaevei. Bp. 1994.; *Lackó Mihály*: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Bp. 2001. (A Múlt Ösvényén); *Fónagy Zoltán–Dobszay Tamás*: Széchenyi és Kosuth. Bp. 2003. (Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból); *Oplatka András*: Széchenyi István. Bp. 2005.; *Gergely András*: Széchenyi István (1791–1860). Pozsony, 2006.

Ki a barát?

A barátsággal a társadalomtudományok közül a filozófia, a szociológia és a szociálpszichológia is foglalkozik. Egzakt definícióval azonban nem szolgálnak, mivel a barátságot nem lehet úgy leírni, hogy minden más emberi viszonytól egyértelműen megkülönböztethető legyen. Nincs intézményes támogatottsága, mint amilyen például a párkapcsolatok esetében a családjog: sem létrejötté, sem felbomlása nincs formális aktushoz kötve. Sem a tudományos, sem a köznapi gondolkodásban nincs konszenzus arra nézve, milyen minőségű kapcsolat az igazi barátság. Ezt a mindennapi szóhasználat ingatagsága is jelzi: a barátok kategóriája gyakran összemosódik a jó ismerőskével, haverokéval, valamely formális vagy informális közösség tagjaival. Ráadásul az adott szituációhoz, környezethez folyamatosan igazodó, ezáltal változó jelenségről van szó.²

A fogalom körvonalainak bizonytalansága miatt elkerülhetetlen bizonyos önkényesség, amikor Széchenyi barátságait vesszük számba. Az öndokumentáció kivételes gazdagsága miatt kézenfekvő lenne saját minősítéseire hagyatkozni: barát az, akit ő annak nevez. A témába vágó, őszinte érzelmekkel áthatott naplőbejegyzések, levelek valóban gyakran arra csábítják az életrajzírókat, hogy egyes megnyilvánulásainak szinte a formális-intézményi megerősítés komolyságát tulajdonítsák. Így a Wesselényi-barátság születésének dokumentumaként szokás idézni a *Napló* 1821. augusztus 1-jei bejegyzését, mely szerint „Wesselényi Miklós közelebbi megismerésével igen sokat nyertem. Vele örökké szoros és felbonthatatlan barátságban fogok élni, érzem ezt.”³

A szélsőséges érzelmi megnyilvánulásokra, gyors, akár elhamarkodott ítélkezésre hajlamos Széchenyi barátaival kapcsolatos bejegyzései azonban gyakran felülírják egymást, olykor rövid időn belül. Az 1815–1825 közötti évtizedben többször is legközelebbi barátaiként emleget egy rokoni házaspárt, akik elsősorban nősülési terveiben voltak bizalmasai, támogatói: Például: „E[sterházy] S[ophie] és V[ince] minden baráti érzésemet bírják, amelyre csak képes vagyok”. Többször olvashatunk azonban velük kapcsolatban végleges szakításnak tűnő szemrehányásokat is: „V[ince] és S[ophie] pedig közönyösen hagynak tönkremenni. [...] Szeretetemet nem érdemlették.” Vince halálhírét pedig szinte kérkedő közömbösséggel konstatálta 1835-ben: „egyáltalán nem frappírozott” – jegyezte naplőjába.⁴

Az 1820-as években, az útkeresés, illetve a közéleti pálya elindításának évtizedéből utólag négy arisztokratát nevezett meg barátjaként, igaz, ezúttal éppen a barátságok érvénytelenítésének gesztusával. „4 barátom volt. Esterh[ázy] Miska, pompás fickó, de nem magyar; Wessel[ényi], pompás fickó, de fantasztá;

2 Igor Szergejevics Kon: A barátság. (Történeti-pszichológiai esszé). In: Pedagógiai szociálpszichológia. Vál., bev. Pataki Ferenc. Bp. 1976. 340., 351.; Albert Fruzsina-Dávid Beáta: A barátság szociológiája. Bp. 2007. 68.; A magyar nyelv értelmező szótára. I. A–D. Bp. 1959. 416–417.

3 Széchenyi István: Napló. Vál., szerk., a fordítást ellenőrizte, a jegyzeteket és a szerkesztői utószót írta: Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 231.

4 Uo. 325., 302., 799. Esterházy Vince gróf (1784–1835) tábornok, Széchenyi unokabátyja volt.

Andrássy Gy[örgy], pompás fickó, de szarakodó; végre Károlyi Gy[örgy], pompás fickó, de – – – – ” – írta 1838-ban.⁵

Az aforizmaszerű ítéletekkel „elintézett” barátok közül a „nem magyar” Esterházy Mihály 1848–1849-ben egyike volt a szabadságharc mellett végig kitartó kevés főrendnek, a Honvédelmi Bizottmány tagjaként a fegyvergyártást felügyelte. Halálra ítélték, majd várfogságot szenvedett. Pálffy János jellemzése szerint „hűségesen és tántoríthatatlanul szolgálta a magyar ügyet, lelkesen, becsületesen. Nem bírt nagy észtehetséggel, bár statisztikai ismeretei nem csekélyek, de tiszta keblű, jó akarattal és igaz hazaszeretettel bírt.”⁶

A „szarakodó” Andrássy György közéleti szerepvállalása – az Akadémia egyik alapítója, igazgatótanácsának tagja, a Hídegyesület egyik legaktívabb részvényese, a *Magyar Gazdasági Egyesület* alelnöke – mellett sikeres kohászati és bányászati vállalkozó volt. (Dernői vasgyára a Lánchíd kevés magyar beszállítójának egyike volt.) A „szarakodás” valószínűleg egyszerűen a temperamentumbeli különbözőséget jelezte egy pár nappal korábbi heves vita hatása alatt, amelyre a Hídbizottság ülésén került sor.⁷

A Károlyi Györggyel kapcsolatos befejezetlen mondat kiegészítésére egy 1829-es németalföldi úti bejegyzést idézhetünk a *Naplóból*: „Haarlemen át Hágába – A legszebb útvonalak egyike, melyet valaha láttam [...] Mélységesen megilletődtem – igyekeztem K[árolyi]t [– – –] felrázni – lelkének – azonban ólomszárnya van”.⁸ A Széchenyinél jó tíz évvel fiatalabb Károlyi György pénzével, rangjával egyik legfontosabb támogatója volt első vállalkozásaiban. Az ő pozsonyi szállásán jött létre a kaszinó elődje, Pestre helyezve annak egyik igazgatója lett. Félévi jövedelmével, negyvenezer forinttal az Akadémia második legnagyobb adományozója volt. A lóversenyügy támogatására ménest és versenystállót hozott létre, fivéreivel és a Széchenyiekkel több díjat alapított, finanszírozott. Az 1830-as országgyűlésen Szatmár követeként vett részt, követjelentése a liberális reformmozgalom születésének első dokumentumai közé tartozik. Ugyan a közéletben később nem játszott az induláshoz méltó szerepet – sokat tartózkodott külföldön is –, de óvatos, mérsékelt politikusként a liberális tábor tagja maradt, részt vett a reformkori alapításokban, és szerepet vállalt az egyletek működtetésében is.⁹

Nem számítanak ritkaságnak Széchenyinél a barátság születésével vagy felbomlásával kapcsolatos közvetlen, tehát az érintetthez intézett megnyilvánulá-

5 Széchenyi I.: i. m. 868.

6 Jónás Károly: Id. gr. Esterházy Mihály, galántai. In: Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 1054–1056.

7 Zsámboki László: Vérről, vassal, értelemmel. Gróf Andrássy György (1797–1872) és az Andrássyak az ország fölemelkedéséért. In: Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról. Szerk. Dobrossy István. Miskolc, 1997. 91–116.; Széchenyi I.: i. m. 867.

8 Széchenyi I.: i. m. 609.

9 Fazekas Rózsa: A „triumvirek”: Károlyi György, Széchenyi István és Wesselényi Miklós barátsága. In: Thesaurus solemnus. Barátok, munkatársak köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 165–171.

sok sem. „Vacsora. Károlyi György a vendégem [...] Én sajnos a pezsgőtől hevültem... nem tudom magam tartóztatni és azt vágom a képébe: [...] nem vagy a barátom – egy kis népszerűség kedvéért ellenem fordulsz. Elvesztettél engem!”¹⁰ Máskor külső nézőpontra hivatkozva mintegy lebegtette a barátság létét: „kérlek barátom, – mert annak akarlak tartani, noha sokan mondják, hogy az többé nem vagy” – írta Károlyinak.¹¹

Nehéz határozott kijelentéseket tenni még a legjobban dokumentált Széchenyi–Wesselényi-barátság felbomlásával kapcsolatban is. Miután politikai pályájuk 1830 körül egyre inkább eltávolodott, 1831 végén Széchenyi levélben konstatálta a szakítást: „utainkban elágazunk. [...] Isten veled – s bízzál barátodba, ki soha nem fogja felejtetni, mily szent barátság kötele kapcsol minket egybe.”¹² A személyes kapcsolat valójában soha nem szakadt meg olyan drasztikusan, mint azt a levélrészlet sejtetni engedi, a konfliktus csak a politika szintjén maradt feloldatlan. Egykori szoros barátságuk emléke által továbbra is kötelezve érezték magukat egymás segítségére. Wesselényi elítélése után Széchenyi mozgósította kapcsolatait, hogy a börtönbüntetést felfüggeszék, és a báró Gräfenbergbe utazhasson gyógykezelésre. A negyvenes években, miután Wesselényi elvesztette látását, a gróf még azt is felajánlotta, hogy költözzön hozzájuk.¹³

Mindketten igyekeztek határozott distinkciót tartani magánviszony és közélet között: „Wesselényi fellép ellenem a Hírlapban [...] Mint embert, mint barátot mélyen lesújt, mint politikust megörvendeztet – mert így most én is megtehetem” – írta Széchenyi 1842-ben, a *Kelet Népe*-vita idején.¹⁴

„Meg lőn [...] az elvrokonság köztünk többképpen ingatva; a személyes barátság azonban, reménylem, nem” – írta 1848 szeptemberében Wesselényi a *Kossuth Hírlapjában*, abban a cikkben, amellyel elbúcsúzott a közszerepléstől. Utolsó nyilvános fellépésével egykori barátját védte meg: élesen visszautasította a *Március Tizenötödike* című radikális lap gyanúsítását, mely szerint a Döblingbe szállított Széchenyi nem beteg, hanem megszökött.¹⁵

Wesselényi haláláig fennmaradt köztük egy sajátos „emlékeztető” a barátság legintenzívebb szakaszából: az a Széchenyivel szembeni tartozás, amely lehetővé tette számára a közös nyugat-európai utazást. A mintegy 14 ezer forintos adóssággal kapcsolatban 1841-ben Széchenyi a következőket jegyezte meg gúnyorosan titkárának: „Furcsa eset! Az előtt igen igen jó voltam Wesselényivel – és semmi kamatot nem fizetett a tőkéért – később egy kissé elváltunk – és akkor egy kis nógatas után néhány holnappal a kitett terminus után csak-csak fizetge-

10 *Gróf Széchenyi István*: Naplói. V. (1836–1843). Szerk., bev. Dr. Viszota Gyula. Bp. 1937. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 536.: 1842. jan. 7.

11 *Gróf Széchenyi István*: Levelei. II. Összegyűjt., előszóval, jegyzetekkel ellátta: Majláth Béla. Bp. 1890. (Gróf Széchenyi István Munkái IV.) 149. sz.

12 *Gróf Széchenyi István*: Levelei. I. Összegyűjt., előszóval, jegyzetekkel ellátta: Majláth Béla. Bp. 1889. (Gróf Széchenyi István Munkái III.) 158. sz.

13 *Fónagy Z.-Dobszay T.*: i. m. 47.

14 *Széchenyi I.*: Napló. I. m. 997.

15 *Wesselényi Miklós*: Gróf Széchenyi Istvánról. *Kossuth Hírlapja* 1848. szept. 12. 287.

tett; – most – azt mondják, éppen nem tetszik neki a Kelet Népe – és ím! úgy látszik, »pontos fizető« leend!»¹⁶

A romantika korának baráti társaságaiban előfordultak az összetartozás formalizálásra irányuló kísérletek. Ilyennek tekinthetjük azt az „erényszövetséget” is, amelyet Széchenyi Esterházy Mihállyal és Wesselényi Miklóssal kötött 1825 őszén, s amelynek magyar nyelvű szövegét naplójába is bemásolta. Igaz, az „okmány” explicit módon csak közös célokat („A HAZÁNK FIAIRA, ÉS AZOK GYERMEKEI ÉS UNOKÁIRA ANNYI SZERENCSE T ÉS ÁLDÁST HOZNI, AMENYNYIRE AZTAT A MI TEHETSÉGÜNK VÉGBEVIHETI”), valamint erkölcsi-magatartási normákat fogalmaz meg, az aláírás aktusa egyúttal mégis a baráti összetartozás manifesztációjának tekinthető.¹⁷

„Utilizálás” vagy kölcsönösség

A tárgyiasult, funkcionális kapcsolatokkal ellentétben, amelyek kizárólag a tevékenység közösségén és a kötelezettségek megosztásán alapulnak (munkatársak, üzlettársak, egyesületi tagtársak stb. esetében), a barátság teljes egészében személyes viszony. A rokonságtól, valamint a csoporttagságtól eltérően, amely a szolidaritás szálaival egybefűzött közösséghez való tartozás érzésén alapul, a barátot az egyén a kölcsönös rokonszenv érzésére alapozva önként, maga választja. A barátság mély és intim kapcsolat, mely a feltétel nélküli érzelmi támogatást, a kölcsönös segítségnyújtást, anyagi vagy immateriális javak (információ, befolyás, kapcsolati hálózat stb.) megosztását, az önfeltárást, az érzelmek nyílt megjelenítését is magában foglalja. Jellemzően közös tevékenységekben is kifejeződik: ilyenek a beszélgetés, a szabadidő közös eltöltése, evés-ivás, sportok és játékok űzése, zenés-táncos szórakozás.¹⁸

Szinte máig él a köztudatban a Széchenyi–Wesselényi-barátságnak az az értelmezése, amit Kemény Zsigmond hagyott az utókorra, állítólag Széchenyi elbeszélésére alapozva. Eszerint a legnagyobb magyar *tudatosan* választotta ki eszméi népszerűsítésére maga helyett a dörgő hangú, a megyei nemességgel szót értő, népszerű Wesselényit, ő azonban, megszállva a hangzatos, de üres ellenzékiiség révén megnyerhető olcsó sikertől, mindent tönkretett.¹⁹ A személyes barátságot instrumentalizáló *utólagos* értelmezést hitelesíteni látszik Széchenyi számos, az alkotómunka legaktívabb szakaszából származó megnyilvánulása, amelyekben az emberekről kizárólag mint hasznos, „utilizálható” erőforrásokról beszélt.

16 *Gróf Széchenyi István*: Levelei. III. Összegyűjt., előszóval, jegyzetekkel ellátta: Majláth Béla. Bp. 1891. (Gróf Széchenyi István Munkái VI.) 93. sz.

17 *Széchenyi I.*: Napló. I. m. 428.

18 *I. Sz. Kon.*: i. m. 341.; *Albert F.–Dávid B.*: i. m. 73–74.; *F. Lassú Zsuzsa*: Barátok és barátnők – együtt és egymás ellen. Bp. 2004. 23–27.

19 *Kemény Zsigmond*: A két Wesselényi Miklós. In: *Uő*: Sorsok és vonzások. Portrék. Bp. 1970. (Kemény Zsigmond Művei) 43–50.

Részben még maga Wesselényi is megerősítette ezt az értelmezést, legalábbis Újfalvi Sándor emlékei szerint. Széchenyi (és Károlyi György gróf, politikusként kevésbé jelentős barátjuk) „akkor még nem bírván elég népszerűséggel, az enyimet vették igénybe, hogy az országos és megyei gyűléseken a lanyha hazafiságot dörgő hangom és nyersecske modorom által felrázván, az elpuhult nemzeteket az általok tervezett magasabb elhivatásra vezessem”.²⁰ Fontos különbség persze, hogy Wesselényi – szerinte – nem öntudatlan eszközként játszott a ráosztott szerepet, hanem tudatosan vállalta a kolompos és a szervező szerepét.

Ugyanakkor az árvízi hajóstól sem volt idegen barátságuk ilyen értelmezése, csak fordított előjellel. Kemény leírta Wesselényi szemszögéből is a kapcsolatot. „Egyedül én tudom: mennyi fáradságba került őt rábírní, hogy az ország sorsa felőli sötét nézeteiről lemondjon. [...] munkásságra, együttthatásra ösztönöztem [...] a hazaszeretet lángját én tápláltam keblében [...] az ország állapotáról több felvilágosítást nyújtottam neki, mint amennyit tőle nyertem.”²¹ A nagy pesti árvíz utáni segélyakciók apropóján pedig ezt írta naplójába: „sokszor tettem neki szarvat fel, s mit én nemzettem, magáénak vélte. Sokszor tettem fészkebe tojásait, s azokat ő oly szépen kikotolta s felnevelte.”²²

Kemény maga – a két, mintegy függő beszédben előadott, egymásnak el-
lentmondó narratíva után – a barátság fent felsorolt jellemzőivel messzemenően egybehangzó módon jellemezte a Széchenyi–Wesselényi-barátság évtizedét: „kölsönösen nagy változást idéztek elő egyéniségekben, kifejtették tehetségeiket, ismereteik láthatárát szélesítették, és a közéletre hatás eszközeivel testvéreileg ellátták egymást, ki-ki megosztván, amivel bírt, hogy viszont gazdagíttassék a másik fél szerzeményei által”.²³

Kapcsolatuk 1822-es nyugat-európai útjukon kovácsolódott különösen erőssé. Az utazás az önzetlen baráti támogatás klasszikus példája is volt egyben: „Széchenyi [...] mivel a megkezdett új gazdasági rendszer miatt Zsibó még eléggé jövedelmező nem volt, pénzét ifjú barátja rendelkezése alá bocsátotta”.²⁴

A barátságot gyakorlati tevékenységek, közös kezdeményezések (akadémia, lóverseny, kaszinó) töltötték meg tartalommal: a „szabadidős” tevékenységeken (vadászat, sport, társasélet) kívül is, sőt mindinkább dominánssá válva azokkal szemben. Széchenyi egy 1835-ös levelében maga is közvetlen kapcsolatba hozta a barátságot például a Lánchíd létrejöttével: „az egész ügy olyannak tekintetik, mely Károlyi György–Wesselényi Miklós–Andrássy György és Széchenyi István-barátság-frigyéből vevé eredetét”.²⁵

20 *Újfalvi Sándor*: Emlékiratok. Bp. 1990. 304–305.

21 *Kemény Zs.*: i. m. 48–49.

22 *Báró Wesselényi Miklós*: „Az árvízi hajós” naplója. Bp. 1938. (Magyar Irodalmi Ritkaságok XL.) 24.

23 *Kemény Zs.*: i. m. 47.

24 Uo. 43.

25 *Gr. Széchenyi I.*: Levelei. II. I. m. 149. sz.

A barátság változatai

A barátság szerepe, jelentősége a személyiségfejlődés folyamatában változik. Legnagyobb a jelentősége a család ellenőrzése és támogatása alól már – legálább részben – kikerült, de a külső világban helyét, identitását még meg nem talált fiatal emberek esetében. A közeli baráttal folytatott kölcsönös önfeltáró beszélgetések ugyanis lehetőséget adnak önmagunk felfedezésére, saját identitásunk kialakítására. A baráti kapcsolatok a felnőttkorban veszítenek jelentőségükből. Az identitás kialakulásának viszonylagos befejeződése után ugyanis az a tükör-funkció, amelyet az ifjúkori barát betölt, többé nem olyan fontos. A felnőttkort a tevékenységi szféra bővülése és kiszélesedése, az élethelyzetek összetettsége jellemzi, amelyekhez már nem lehet általános alteregót találni: a felnőttkori barátokkal többnyire már csak egy-egy életszférát – intellektuális érdeklődés, esztétikai élmények, sport, hobby – osztunk meg. (Fiatalkorban főleg jövőképeket osztanak meg egymással a barátok, amelyek sokszor még általánosak.)²⁶

A Széchenyi–Wesselényi-barátság története jól értelmezhető ezen törvényszerűségek mentén. 1820–1821-es megismerkedésükkor Széchenyi még mindig a lázas hely- és identitáskeresés életszakaszában volt. Kapcsolatuk első éveit a közös út- és szerepkeresés, jövőképek kidolgozása, megosztása töltötte ki.²⁷ A fejlődéslelektan által felvázolt folyamathoz képest feltűnő eltérés viszont a legálább tízéves megkésettség: Széchenyi 30 éves volt ekkor! Talán nem alaptalan, ha ezt a megkésettséget összefüggésbe hozzuk azzal a ténnyel, hogy Széchenyi 17 évesen bekerült egy olyan hierarchikus szervezetbe – a hadseregbe –, amely az érett, önálló személyiség kifejlődését szigorúan korlátozta.

Kettejük kapcsolata a húszas és a harmincas évek fordulóján válságba került. Korábban a korlátozott politikai lehetőségek közepette néhány nagy ügy és közös akció láza elfedte a köztük lévő társadalmi, lelki és főként politikai különbséget. „Hihető – mondja Kemény –, hogy még akkor, midőn mindketten politikai múlt nélkül s csak a haza felvirágzásáért összpontosítandó munkásságuk nagy szándékával folytatták a tapasztalásgyűjtés vándoréveit, hihető, hogy az előkészületek korszakában alig sejdítették ama távolságot, mely az elvben egyezőket a részletek és az alkalmazás által gyakran élesebb meg hasonlításba hozza, mint a szembetett vélemények képviselői szoktak egymás irányában állani.”²⁸

A negyvenes években, az életkor előrehaladtával és a társadalmi presztízs emelkedésével, „a legnagyobb magyarként” már esélye sem volt *valódi egyenlőség*en alapuló barátságok kialakulásának. A kései bizalmas, Kovács Lajos emlékezése szerint „a gróf nemcsak a nemzet ordináriusának, házi orvosának, hanem

26 I. Sz. Kon: i. m. 366–367.; Kissné Novák Éva: A barátság szerepe a személyiség formálódásában. In: Lábjegyzetek Platónhoz. 4. A barátság. Szerk. Laczkó Sándor–Dékány András. Szeged, 2005. 204–207.; F. Lassú Zs.: i. m. 18–20., 30.

27 Ld. a legújabb Széchenyi-életrajzban: Oplutka A.: i. m. 82–90.

28 Kemény Zs.: i. m. 45.

nevelőjének is tartotta magát, s ezen utóbbi hivatását azokkal szemben gyakorolta leginkább, kiket leginkább szeretett”.²⁹

A barátság veszít jelentőségéből az új intim kapcsolatok (a szerelem, majd az utódok) megjelenése következtében is. Ha a partnerkapcsolat hiányzik az egyén életéből, vagy nem látja el intimitást biztosító funkcióját, a barátság felnőttkorban is átveheti ezt a szerepet.³⁰

Az 1820-as évek ebből a szempontból is kedveztek az intenzív barátság(ok) kialakulásának. Az első években az egymást követő nősülési tervek „célszemélyeihez” fűződő kapcsolatai nagyjából a társasági konvenciók keretei között mozogtak, a lelki intimitásigény kielégítésére egyáltalán nem voltak alkalmasak. Az 1825-ben kezdődött plátói szerelem, amely Zichy Károly feleségéhez, Seilern Crescence-hoz kötötte egy évtizeden át, legfeljebb töredékesen volt képes erre. Sőt, éppen ennek a nem szokványos kapcsolatnak a feldolgozásához volt szüksége – legalábbis eleinte – kitarulkozó beszélgetésekben megnyilvánuló baráti támogatásra. „Ó, mily értékes egy barát! Szívemet kiöntöttem W[esselényi] megértő kebelén. A szeme könnybe lábadt! – Kész vállalni a Posa szerepét” – írta 1828-ban, egyértelműen a Crescence-szerelemre vonatkozóan.³¹ A negyvenes évek házasságos Széchenyi számára viszont már tabu a szerelmi élet a baráti viszonyokban: „a gróf mindenben egészen nyílt és közlékeny volt. Elmondott ügyeiről mindent, csak egyben volt mindig tartózkodó, miről sohasem szólt s ezek szívviszonyai voltak. Ez volt a szentély belső életében, hova senki sem lépett” – emlékezett Kovács Lajos.³²

A barátság megalapozó vonzalom alapját képezheti a hasonlóság éppúgy, mint a kiegészítés (komplementaritás). Jellemzően preferáljuk a hasonlóságot az életkor terén, mivel a hasonló korú személyeknek hasonló feladataik és élettapasztalataik vannak, amelyek megalapozzák a valóság hasonló értelmezését. Fontos tényező lehet az azonos nem, a társadalmi státus, valamint az ezzel többnyire összefüggő érték-, attitűd- és viselkedésbeli hasonlóság. A barátság ugyanakkor kiegyenlítő szerepet is játszhat, azaz a kor, nem vagy státus szempontjából különböző helyzetű emberek baráti kapcsolatukban szimmetrikus viszonyba kerülnek egymással, ahol a különbségeik jelentősége elhalványul. Bár a barátság fogalmával elvben nem fér össze tartós hierarchikus viszony, a mereven leosztott alá-fölérendeltség, a gyakorlatban teljesen szubjektív, kitartunk barátunknak – lehet az családtag vagy függési viszonyban lévő személy is.³³

Széchenyi barátnak tekinthető kapcsolatai között több olyan is volt, amelyben valamely tényező terén jelentős eltérés volt a felek között, és ezek *mindegyikében* ő volt az, aki „alulválasztott”. Jelentős életkori különbség választotta el például Károlyi Györgytől: barátságuk születésekor Széchenyi 30, Károlyi 19

29 Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I–II. Bp. 1889., I. 40.

30 I. Sz. Kon: i. m. 367.; F. Lassú Zs.: i. m. 54.

31 Széchenyi I.: Napló. I. m. 536.

32 Kovács L.: i. m. II. 241.

33 Albert F.–Dávid B.: i. m. 74–75.; Kissné Novák É.: i. m. 205–207.; F. Lassú Zs.: i. m. 18–20.

éves volt. Még feltűnőbb az egyenlőtlenség Waldstein János gróffal szemben, akit első al-dunai útjára vitt magával 1830-ban. A csaknem 20 év korkülönbség ellenére a rendkívüli körülmények (fizikai megpróbáltatások, súlyos betegség) közepette különlegesen mély intimitás alakult ki köztük. Széchenyi nagybetegen olyan mélységű kitárulkozásra ragadtatta magát a 20 éves fiatalemberrel szemben, amelyet az örökre lekötő bizalomként élt meg. Széchenyi viszont pár nap múlva, kiszolgáltatottsága enyhültével már meg is bánta. „Ha végigtekintek betegségem egész menetén, két feltűnő jellemvonást találok magamban: gyengeséget és türelmetlenséget! Az első fecsegésre késztetett, úgy, hogy Waldsteint bizalmasommá avattam; a második növelte bajomat, valóságos ostorává váltam embereimnek, akiket vérig gyötörtem.” A Waldstein-barátság egyébként iskola-példa lehetne a Széchenyi-féle utilizálási kísérletekre. A szülői házban figyelt fel az akkor 18 éves, jó képességű, ambiciózus, de határozott célokkal még nem rendelkező fiatalemberre – fiatalkori önmagára emlékeztethette –, és kifejezetten orientáló-nevelő attitűddel kezdeményezett vele kapcsolatot. Ennek csúcspontjaként vitte magával a több hónapos al-dunai és konstantinápolyi utazásra.³⁴

Széchenyi baráti jellegű kapcsolatai között indokoltnak tartunk megemlíteni olyan személyeket is, akik függő, hierarchikus kapcsolatban álltak vele. Ilyen volt két legfontosabb alkalmazottja: titkára, Tasner Antal és jószágigazgatója, Lunkányi (Liebenberg) János. Velük a függőségi, munkaadó–munkavállaló kapcsolat ellenére, a tárgyias, funkcionális jellegen messze túlmutató bizalmi viszony alakult ki. Leveleikben kölcsönösen számos bizalmas közlést, személyes körülményt osztottak meg egymással. A 9 nyelven beszélő, jogvégzett Tasner 1833-tól állt szolgálatában, volt legfontosabb bizalmasa. A gróf „atyámat becsülte, tisztelte és kedvelte, ez viszont őt mint rendkívüli lényt nemcsak csodálta, de [...] imádásig tisztelte.

A leereszkedő és szíves baráti vonzalom, mellyel a gróf atyám iránt viseltett, másrészt pedig atyámnak a gróf iránt való hű ragaszkodása [...] a haza javának előmozdítására szolgáló törekvéseik egyesültek” – jellemezte egyenlőtlen, de érzelmekkel telített kapcsolatukat Tasner fia. A mintegy 600, Tasnernek szóló Széchenyi-levél egybecseng ezzel az értékeléssel.³⁵

Kevésbé meleg, sokszor ironikus hangú levelek vallanak arról a bizalmi viszonyról, amely gyermekkori nevelőjéhez, majd jószágigazgatójához, a széles műveltséggel rendelkező Lunkányi Jánoshoz fűzte. Ő a gazdasági-pénzügyi háttér biztosítása mellett sokáig az erkölcsi orientáló szerepet is betöltötte a könnyelmű fiatal katonatiszt mellett. Széchenyi segítségével Lunkányi magyar nemességet is kapott, s ennek birtokában részt vett a megyei politizálásban. Egy kisebb nézeteltérés kapcsán Széchenyi reflektált is arra a kényes helyzetre, amit az intellektuális és erkölcsi partnerhelyzet (barátság), illetve az egzisztenciális

34 Az al-dunai út, kettejük naplóbejegyzései alapján: Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban. Kiad. Kálnoky Hugó. Bp. é. n. 94., 97., 160., 188–189., 218–220. Ld. még Széchenyi levelét Waldsteinhez: *Gr. Széchenyi I.: Levelei. I. I. m. 98. sz.*

35 *Tasner Géza: Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete. Emlékirat. Bp. 1876. 7–10.*

függés viszonyai hoztak létre. „Azért, mert én fizetem Önt, nem akarom megvásárolni az Ön lelkét és a gondolatait. Ön szabad ember. De úgy vélem, a mi kényes viszonyaink között – és az én helyzetem mellett – Önnek nem szabadna a velem való előzetes tanácskozás nélkül [...] kényes ügyben, [...] politikai vállalkozásokba fogni. Az elsőt nem követelheti ember embertől, a másodikkal tartozik Lunkányi Széchenyinek!”³⁶

Hierarchikus viszony kapott bizalmas baráti jelleget a közéleti pálya utolsó éveiben Kovács Lajossal, akivel a Tisza-szabályozás előkészítése során került kapcsolatba, majd vált beosztottjává, később – nemcsak szakmai és politikai ügyekben – bizalmasává. Emlékiratában kifejezetten Széchenyihez kötve a felismerést, így írt a barátság fontosságáról: „legyen az ember bármi értelmi fölényvel megáldva, legyen bármennyire önálló és független lelki tehetségeiben, ha szíve melegen dobog, kedélye mély, az mégis embertársára szorul, és annak oly rokon kebelre, melynek feltárhassa egész lelkét és szíve mélyét, ki átérti akkor is, midőn mindenki félreérti, elutasíthatlan szüksége van”.³⁷

A komplementaritás a vonzalom kialakulásának másik magyarázó elve, amely főleg a kapcsolatok fejlődésének későbbi szakaszában releváns. Eszerint a vonzalom kialakulásakor nem a hasonló, hanem a szociálisan kíváncsú tulajdonságokra adunk pozitív reakciót.³⁸

Kemény elbeszélésében Széchenyi a Wesselényi-barátság kapcsán – nyilvánvalóan későbbi „elágazásukat” visszavetítve – ezt a komplementer típusú választást hangsúlyozta. Mivel magát alkatilag alkalmatlannak tartotta a nemesi ellenzékiiség fórumain a pártvezéri, népszónoki szerepre, alkalmas jelölt után kutatva, Wesselényire esett a választása: „ő nagymértékben van e tulajdonokkal fölrüházva, [...] melyek nálam hiányzanak”.³⁹

Az azonos neműek barátságában a versengés – státusért, hatalomért, megfelelő partnerért – konfliktusok okozója, az intimitást csökkentő tényező lehet. A rivalizálás éppen azok között a legvalószínűbb, akik jól ismerik egymás gyengeségeit és erősségeit, akiknek ízlése és preferenciái hasonlóak – azaz barátok között.⁴⁰ A Széchenyi–Wesselényi-barátságban még annak zavartalan korszakában is szinte állandóan jelen volt a rivalizálás. A gazdagabb, világlátott, befolyásosabb Széchenyi mellett az erdélyi báró bizony sokszor alulmaradt, ráadásul a gróf meglehetősen érzéketlen tudott lenni mások érzékenységeivel szemben. Fordított eredménnyel zárult permanens versengésük a nagy pesti árvíz idején: Wesselényinek hatalmas népszerűséget hozott aktív részvétele a mentésben, az éppen depressziójával küzdő Széchenyi viszont jókora presztízavesztést szenvedett el passzivitása miatt.⁴¹

36 *Gr. Széchenyi I.*: Levelei. III. I. m. 104. sz.

37 *Kovács L.*: i. m. I. 23.

38 *F. Lassú Zs.*: i. m. 20.

39 *Kemény Zs.*: i. m. 47.

40 *F. Lassú Zs.*: i. m. 38., 42.

41 *Fónagy Zoltán*: Széchenyi, Wesselényi és a nagy pesti árvíz. *Café Babel* 1999. 3. sz. 45–52.

Rivalizálásuk Kemény utólagos értelmezésében még jobban felerősödött. „Wesselényi nyilatkozata a főkérdésre nézve nincs [...] összhangzásban a Széchenyiével, ki Wesselényiben politikai tanítványt keresett; míg ez a házára vonatkozó tárgyakban Széchenyit képzelte az ő befolyása alá helyezettnek.” „Később, miután ti. Széchenyi Wesselényivel ellenségeskedésbe jött, a különböző pártok hálátlanságot vetettek mindkettő szemére. Wesselényi tette Széchenyit nagy hazafivá, míg a Széchenyi ismerősei adatokat hoztak föl annak bebizonyítására, hogy Wesselényit a falusi betyárból civilizált férfivá egyedül a Széchenyi barátsága avatta föl.”⁴²

A romantikus barátságkultusz

A barátság történeti, társadalmi, kulturális, illetve individuális adottságok által meghatározottan számtalan változatban fordul elő, így inkább csak egy-egy társadalom ideáljáról, uralkodó barátságmodelljéről lehet beszélni. A barátság antik eredetű kultuszát a humanisták támasztották fel, akik azt tekintették az „igazán emberi kapcsolatok” szimbólumának, melyből hiányzanak a rendi válaszfalak éppúgy, mint a rideg polgári haszonelvűség. Szélesebb körben ható kultuszt azonban a romantika teremtett az intim barátság körül. A barátság, a barátokat összekötő lelki rokonság központi helyet foglalt el a német romantika irodalmában. Nemcsak az irodalom tartalmában, hanem magában az irodalmi életben is fontos szerepet játszott. A közös eszmei törekvések mellett személyes barátság szálai kötötték össze a fiatal költők és művészek társaságait, amelyek maximális önfeltárást, őszinteséget és nyíltságot követeltek tagjaiktól.

A romantikusok számára a barátság szenvedélyes érzelem volt, amely nem ismer határt és mértéket. „Mi a barátság vagy platóni szerelem, ha nem két lény gyönyörteljes összeolvadása? Vagy önmagunk viszontlátása a másik lélek tükrében?” – írta a fiatal Friedrich Schiller. Ezek a szenvedélyes barátságok azután éppen maximalizmusuk miatt bizonyultak bomlékonyaknak, minden örök hűség-re való fogadkozás ellenére. „Iskolai barátságaim szenvedélyesek voltak (én mindenben szenvedélyes voltam), de egyik sem bizonyult közülük szilárdnak” – emlékezett vissza Byron.⁴³

A romantikus irodalmon eszmélkedett Széchenyi *Naplójából* számtalan változatban idézhetnénk szentenciákat, amelyekben a barátság kitüntetett fontosságáról, kiegyensúlyozó szerepéről elmélkedik, általánosságban vagy konkrét kapcsolatok apropóján. „És megtanultam belátni, hogy az embernek ahhoz, hogy az élet minden helyzetében boldog legyen, kell egy jóbarátja, és hogy maga is jó barát és jó polgár legyen” – írta a 28 éves katonatiszt. (Ilyen szerepet is tulajdonít a szociálpszichológia a barátságnak: a társas támogatottság érzése csökkenti a depressziót, elősegíti a stresszel való megküzdést.) „Ha az ember min-

42 Kemény Zs.: i. m. 49., 45–46.

43 I. Sz. Kon: i. m. 346–348.

denkitől és a körülményektől megtámadtatik és térdre kényszeríttetik – mily sokat ér olyankor egy jó barát!” – állapította meg a már kiterjedt vállalkozásokat mozgásban tartó 41 éves politikus.⁴⁴

Talán még nagyobb számban fordulnak elő minden életszakaszban vallomások a barátság fontosságáról negatív kontextusban, azaz a barátok hiánya, mint a magányérzet manifesztációja: „Mindig magamra hagyatva – úgy érzem, összeroskadok – egyetlen barát, egyetlen résztvevő lélek nélkül! Elszigetelve és egyedül érzem magam az egész természetben!” – írta 1829-ben. „Egyetlen barátom sincs!” – panaszkolta a pálya zenitjén, 1840-ben.⁴⁵ Ezeket a megnyilvánulásokat azonban óvatosan kell kezelni, értelmezésükhöz minden esetben külön meg kellene vizsgálni a kontextust, az élethelyzetet, amelyben papírra vetette. A „barátság” szó más-más jelentéstartalmára vonatkozhat a panasz: néha az egzisztenciális magányérzet váltja ki, máskor a politikai szövetségesek hiányát fejezi ki, olykor pedig csak egy, a társasági életben hiúságát ért sérelem keseríti el a naplóíró.

A naplókban tehát sűrűn hangot kap Széchenyi emberi közelség-igénye. Egy ellentmondásos személyiség barátságairól szóló vázlat befejezésül mi lehetne alkalmasabb, mint egy, hősünket ellenfénybe állító kortársi vélemény? Eötvös József Falk Miksához írott levelében így vallott Széchenyiről: „Széchenyi szerette hazáját, szerette a nemzetet [...] de nem ismertem embert, ki az egyes individuumok iránt hidegebb, közönyösebb lenne, mint ő volt. [...] nem hiszem, hogy esetet hozhatna fel, midőn [...] azokhoz, kiket barátainak nevezett, csak egy nappal tovább ragaszkodott volna, mint azt nagy céljainak elérésére szükségesnek tartá”.⁴⁶

ZOLTÁN FÓNAGY SZÉCHENYI, THE FRIEND

The study investigates some of the major elements of István Széchenyi's social network and explores the nature of his friendships. As the concept of friendship is a rather fuzzy one. Therefore the author borrowed definitions from social psychology to select people from the social network of the highly sociable reformist politician who can be considered to be his friends in certain periods over his lifetime. In making selection, he used an exceptionally rich body of resources, primarily letters and Széchenyi's diary.

Friendships play the most important role in one's life when identity is generally constructed – during early adolescence. Széchenyi starts seeking for his identity quite late, when he is about 25, a quest lasting for more or less a decade. His friendships are also formed relatively late: he is nearly thirty when he starts making friends: these are friendships that one usually makes earlier: those ensuring support, acceptance, and

44 *Széchenyi I.*: Napló. I. m. 112.; *Uő*: Naplói. IV. (1830–1836). Szerk., bev. Dr. Vízota Gyula. Bp. 1934. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) 275.: 1832. júl. 1.

45 *Széchenyi I.*: Napló. I. m. 618., 916.

46 *Eötvös József*: Levelek. Szerk., az idegen nyelvű leveleket ford., az előszót, a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Bp. 1976. (Eötvös József Művei) 474–475.

intimacy; offering a mirror and alternative future visions. Széchenyi becomes befriended with four aristocrats – Mihály Esterházy, György Andrássy, György Károlyi and Miklós Wesselényi – who are also his political allies in carrying out his first enterprises (the academy, horse-racing, the Casino, and the Chain Bridge). During this stage of his life, he also attempts to formalise friendly relationships (coined 'moral bond'), something not quite unusual in the age of romanticism. The study puts special emphasis on his friendship to Miklós Wesselényi, and seeks to discuss the two friends' attempts to make a distinction between their political relationships and their emotional/personal attachment.

As for the friendships made later in Széchenyi's life, we can trace no striving for total submission or acceptance from his part; in these relationships the emphasis is typically put on particular objectives or activities. His need for intimacy is primarily supplied by his marriage to Scilern Crescence and his own family. His friendships made in the 1830s and 1840s can be described as rather unbalanced; he seemed to have found acceptance and support with much younger friends (Count János Waldstein) or with people in a lower social status (his secretary Antal Tasner, his superintendant János Lunkányi or his clerk Lajos Kovács). The goal-oriented or specialised nature of friendships, however, is clearly not a proof of Széchenyi's personality without emotion and his promptness for instrumentalisation that is frequently mentioned in connection with him, but a "regular" progression of personality development. The study draws the conclusion that the passionate confessions of the diary-keeper about friendships or particular friends need to be viewed in the light of the cult of friendships widespread during European romanticism.

RESS IMRE

Andrássy Gyula és a közös külügyminisztérium hírszolgálatának változásai 1867–1872*

Az információszerzés összpontosítása
a közös külügyminisztériumban a kiegyezés után

A Habsburg Monarchia alkotmányos dualista átalakulásának szerves következménye lett a birodalmi rendőrminisztérium megszüntetése. Az egész birodalomra kiterjedő kompetenciával működő egységes államrendőrség rendvédelmi és rendészeti igazgatási feladatait a két országos kormány, tehát a megfelelő ciszlajtán és magyar szakminisztérium vette át. A közös külügyminisztériumba kerültek viszont ennek a megszűnő birodalmi hatóságnak a különleges ügykörei, elsősorban a Monarchia egészét illető állambiztonsági tevékenység, a fennálló titkos informátori hálózat irányítása, továbbá a külföldi és a hazai sajtó befolyásolására szolgáló rendelkezési alap kezelése. E két ügykör a külügyminiszter közvetlen irányítása alá tartozó elnöki osztályon kapott helyet, ahol a második ügyosztály az állambiztonsági, a harmadik pedig a sajtóreferatúrát jelentette. A külügyminisztériumba való szervezeti betagolás ellenére ezek az ügyosztályok helyileg nem kerültek át a Ballhausplatzra, hanem megmaradtak a neoabszolutizmus idején szervezett Legfelső Rendőrhatalóság székhelyén, a Herrengasse 7. alatti Modena-palotában, de 1867 után már társbérletben a ciszlajtán miniszterelnökséggel. A térbeli elkülönülés azt jelezte, hogy a kiegyezés évében ezeket az ügyköröket eredetileg az akkori külügyminiszter, Friedrich Ferdinand Beust által ambicionált birodalmi kancellária szervezetében képzelték el. Miután a jelentős belpolitikai kompetenciákkal eltervezett birodalmi hatóság 1868 elejére a külügyminisztérium elnöki osztályává szelődött, a bel- és külföldi titkos információszerzés és sajtóbefolyásolás intézményei is a külügyminisztérium szervezetében állapodtak meg.¹ Mindezt nyilvánvalóan elősegítette, hogy a külügyminisztériumnak már korábban is voltak titkos információszerzéssel foglalkozó szervezeti egységei. A külügyminisztérium rejtjelező és fordító osztálya végezte a forradalmak után a postai levélforgalom újjá-

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok K 049500. sz. kutatási program keretében készült.

¹ Somogyi Éva: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. (A közös minisztertanács 1867–1906). Bp. 1996. (História Könyvtár. Monográfiák 8.) 19–26.; Helmuth Rumpler: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 1. Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Wien, 1989. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VI/1.) 31–34.

szervezett titkos ellenőrzésének irányítását.² Másfelől a titkos információszerzés közös külügyminisztériumba történt betagolása bizonyára nem volt független attól, hogy a Habsburg Monarchia 1848–1849 után külföldön is rendkívül kiterjedt preventív államrendőrségi tevékenységet folytatott a nemzeti forradalmár emigránsok, elsősorban az olaszok és a magyarok ellenőrzésére. Az olyan európai és amerikai központokban, ahol a politikai emigránsok tevékenysége koncentrált, az osztrák diplomáciai képviselők mellett állambiztonsági rendőri feladatokra titkos ügynökségek és kirendeltségek létesültek. Ilyenek voltak többek között Párizsban, Torinóban, Konstantinápolyban, Hamburgban, New Yorkban és a magyar és olasz emigránsok által különösen kedvelt Svájcban. Az információkat közvetlenül a külügyminisztériumba juttatták el ezek az ügynökségek és levelezők; az 1849–1868 közötti tevékenységüket az előkelő francia elnevezésű „Actes de Haute Police” iratsorozat dokumentálja. A beérkezett információkat természetesen az államrendőrség hasznosította. Ezek a külföldi ügynökségek is rendszeres díjazásban részesülő levelezőket alkalmaztak.³ Gyakorlatilag teljesen hasonló módon szervezték meg 1849 és 1867 között a belföldi titkos információgyűjtést, ahol a területi rendőrigazgatók építettek ki a politikai mozgalmak megfigyelésére kiterjedt informátorhálózatot, amelynek krémjét szintén az írásbeli tájékoztatásra képes levelezők alkották.⁴

A kiegyezés után az immár dualistává és alkotmányossá vált Monarchia területén a titkos információszerzésnek természetesen igazodni kellett a születő polgári jogállam követelményéhez is. Ennek egyik jele, hogy a kiegyezés után a Monarchia egész területén jelentősen korlátozták a titkos levéllenőrzést. Felszámolták a rendőrigazgatóságok székhelyén működő levéllenőrző állomásokat, mivel az 1867. évi decemberi osztrák alkotmány polgári alapjognak nyilvánította a levéltitok sérthetetlenségét. Ennek ellenére Beust személyes utasítására politikailag aggályos esetekben változatlanul végeztek levélfeltörést és tartalmi kivonatolást. Lényegében az ilyen esetek kitudódása miatt hoztak az akkor éppen kormányon lévő osztrák-német liberálisok 1870 tavaszán külön törvényt a levéltitok védelméről.⁵ A belföldi informátorhálózatot működtető államrendőrség helyzete a Monarchia dualista átalakulását követően – elsősorban a politikai tradíciók folytán – eltérően alakult a két birodalomfél területén. Ausztriában

2 *Harald Hubatschke*: Die amtliche Organisation der geheimen Briefüberwachung und des diplomatischen Chiffrendienstes in Österreich. (Von den Anfängen bis etwa 1870). Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 83(1975) 390–401.

3 *Karel Kazbunda*: Organisaace a archiv nejvyššího policejního úřadu a ministerstva policie (1852–1867). Časopis archivní školy 1(1923) 13–50. (A cseh nyelvű tanulmány német fordítása a birtokomban. Ennek értékét az adja, hogy a szerző az 1920-as évek elején, mint csehszlovák levéltári delegátus elsőként és egyedüliként tanulmányozta a még épségben lévő neoabszolutizmus kori rendőrminisztérium levéltárát, amely a bécsi igazságügyi palota 1927. évi felgyújtása során jelentős károkat szenvedett.)

4 *Deák Ágnes*: Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867. Történelmi Szemle 49(2007) 352–353.

5 *H. Hubatschke*: i. m. 403.

szinte változatlan szervezeti formában fennmaradt az államrendőrség, míg Magyarországon ennek nem volt hagyománya, s így azt megszüntették, s a törvényhatósági rendvédelmi szerveket élesztették újjá. A korábbi magyarországi államrendőrségi informátorok egy részét azonban átvette és tovább foglalkoztatta a külügyminisztériumban létrejött állambiztonsági osztály.⁶ A magyarországi információszerezés iránti bécsi igény fontosságát mutatta, hogy a kiegyezés után a megszűnt rendőrminisztérium tisztviselői közül 1868 januárjában éppen a széles körű magyarországi tapasztalatokkal és felesége, balogfai Balogh Mária révén ottani rokoni kapcsolatokkal is rendelkező Joseph Prottmann von Ostenegg udvari tanácsos került a külügyminisztérium állambiztonsági információs osztályának élére.⁷ A Kempen tábornok neoabszolutizmus kori hírhedt Legfelső Rendőrhatalóságának szellemiségét képviselő „bürokrata őskövület”, ahogyan egyik liberális beállítottságú fiatalabb munkatársa jellemezte,⁸ a kiegyezés előtt több mint egy évtizeden keresztül Pesten volt a kortársak visszaemlékezései szerint legendásan kicsinyes és korlátolt rendőrigazgató. Új beosztásában is kitartó hivatalnoki szorgalommal foglalkoztatta a magyarországi konfidenseket és folyamatosan gyűjtötte a magyar vonatkozású politikai információkat. A rendelkezési alapból díjazott bizalmas levelezői a magyar fővárosban rendkívül termékenyek voltak, sorozatban küldték a mendemondákból, pletykákból szerkesztett, olykor újsághírekből ollózott jelentéseiket. Prottmann buzgalmára jellemző, hogy még a magyar kormánynak a galíciai lengyel politikusokkal való kapcsolatairól szóló információkból is összeállított egy kisebb dossziét.⁹ Ez az egyoldalú belpolitikai érdeklődés azonban egyre kevésbé felelt meg a külügyi-diplomáciai követelményeknek. Ezt jelezte, hogy Prottmann 1871 nyarán történt nyugdíjazása után már nem rendőr, hanem külügyi szaktisztviselő, a sokéves balkáni konzuli tapasztalatokkal rendelkező Karl von Wolfarth vette át az állambiztonsági információs osztály vezetését.¹⁰

A kormányzati hírszolgálat felépítésében a kiegyezés után az jelentette a legnagyobb változást, hogy a belföldi rendőri és a külföldi diplomáciai jellegű titkos információszerező tevékenység irányítását szervezetileg egyesítették a közös külügyminisztériumban, s ez az ügyosztály 1872-ben az Informationsbüro elnevezést vette fel.¹¹ Ezt az átszervezést végső soron olyan nagy jelentőségű külső események és belpolitikai változások idézték elő, mint Habsburg Monarchia tel-

6 Deák Á.: i. m. 358–365.

7 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ministerium des Äußern, Administrative Registratur (= HHStA, MdÄ, AR), F 4-273-4 Personalia Joseph Prottmann von Ostenegg.

8 Ludwig Ritter von Przibram: *Erinnerungen eines alten Österreichers*. I. Stuttgart–Leipzig, 1910. 196.

9 HHStA, MdÄ, Informationsbüro, 1868–930.

10 HHStA, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei Vorträge 1871–2224. (Fazekas István szíves közlése.)

11 Robert Stropp: *Die Akten des k. u. k. Ministeriums des Äußern 1848–1918*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 20(1967) 395. A szakirodalomban az Informationsbüro 1877. évi alapításáról az ismert levéltári leltár szervtörténeti bevezetője alapján elterjedt adat nyilvánvaló félreértésen alapul. Vö. Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände. I. Hrsg. Ludwig Bittner. Wien, 1936. 461.

jes kiszorulása Itáliából, németországi vezető szerepének elvesztése, továbbá a magyar kiegyezés létrejötte és az alkotmányos-parlamentáris kormányzás intézményesülése. Mindez nyilvánvalóan elkerülhetetlenné tette az informátori állomány teljes felülvizsgálatát és az állambiztonsági információszerzés stratégiai irányultságának újragondolását. A külügyminisztériumban 1867–1870 között elsősorban az informátorok alkalmasságának vizsgálatát végezték el és azok számának jelentős csökkentését hajtották végre. A külföldi állomáshelyek közül a megváltozott politikai helyzet miatt elsősorban a Párizst hagyományosan monopolizáló lengyel emigránsok és a Konstantinápolyt uraló, többnyire 1849-es emigráns magyar informátorok szolgálatairól mondtak le. Egyelőre viszont éppen a külügyminiszterre tekintettel foglalkoztatták tovább a németországi levelező informátorokat. Egy rosszmájú kortársi visszaemlékezés szerint Beust ezzel a gesztusával gyakorlatilag csak további kegydíjat adott a benne reménykedő, az ifjúkorából ismert, az 1848-as nagynémet és osztrákbárát eszmékhez kötődő személyeknek, akik változtatlanul lelkesen küldték a kritikátlan jelentéseket Ausztria elvesztett németországi állása visszahódításának kedvező esélyeiről. Másfelől a belföldi informátorok leépítését is groteszk esetek egész sora kísérte. Például az elbocsátott bécsi informátorok bosszújának tulajdonították, hogy ismeretlenek erkölcstelen életvitellel, orgián való részvétellel vádolták meg az információs hálózat felülvizsgálatért felelős Leopold Hoffmann külügyi osztályfőnököt és két munkatársát. A lejáratai kísérletet azonban teljesen amatőr módon szervezték meg, hiszen a kompromittáló eseményt olyan időpontra tették, amikor az érintettek hosszabb időn át éppen Budán tartózkodtak, a delegációk tanácskozásán.¹² Egy másik elbocsátott informátor pedig évekkel később egy olyan könyv kiadásával fenyegetőzött, amelyben leleplezi az osztrák diplomácia és a bécsi államrendőrség együttműködésének titkait.¹³

A magyar hírszolgálat intézményesülése Andrassy miniszterelnöksége idején 1867–1871

A kiegyezés létrejöttével a birodalmi ügykörök megosztása során az első magyar kormányintézkedések között szerepelt a belügyminisztérium rendőrségi osztályának megszervezése, de a kormányzat hírszolgálati és információszerzési tevékenységét évekig kialakulatlanság és bizonytalanság jellemezte. Felmerült ugyan egy új informátorhálózat kiépítése, de a gyakorlatban mégis a különféle hivatali hatóságoktól való rendszeres információkérés és a konkrét ügyekben való bizal-

¹² L. *Przibram*: i. m. 196–198.

¹³ HHStA, MdA, Presseleitung (= PL) 1873-207. Az ügyirat mellett megtalálható egy korabeli hirdetés a *Geheimnisse der österreichischen Diplomatie und der Wiener Staatspolizei*. 1862 bis 1873. Aufzeichnungen eines Geheimagenten c. könyvről, de tényleges megjelenésének a könyvtárakban nem találtuk nyomát.

mas tájékozódás került előtérbe.¹⁴ Az új magyar parlamenti kormány nem első-sorban liberalizmusa miatt, hanem főként azért idegenkedett a titkos információszerzéstől, mert a közvélemény rendkívül negatív emlékeket őrzött az előző abszolutista rendszer ilyen jellegű titkosrendőri gyakorlatáról. Ez a politikai megfontolás erőteljesen érvényesült a magyar kormányzati sajtóiroda létrehozásában és szervezeti felépítésében. A tájékoztatáspolitikai és sajtóirányítási átruházását követően az ausztriai mintára felállított magyar sajtóiroda az ottani gyakorlattól eltérően nem lett önálló hivatal, hanem személyzetét minden feltűnés nélkül, szinte észrevétlenül helyezték el a miniszterelnökség szervezeti egységeire nem tagolódó apparátusában.¹⁵ Pedig a miniszterelnökség akkori szerény személyzeti viszonyai között, ahol összesen alig több mint két tucat hivatalnok szolgált, a sajtóiroda volt az egyik legnagyobb létszámú szakosztály, ahol egy osztálytanácsos irányításával két titkár, négy fogalmazó és három segédhivatali tiszt alkalmazását irányozták elő a sajtóügyek intézésére.¹⁶

Az önálló hivatalszervezet, a külön hivatali nyilvántartás és a saját iktatás hiánya viszont nagyon megnehezítette a kutatás számára a magyar sajtóosztály szerteágazó tevékenységének rekonstruálását. A miniszterelnökség központi nyilvántartásában ugyanis a sajtóiroda működését illetően csak a miniszterelnök döntését vagy aláírását igénylő ügyek jelentek meg. A sajtóirodával kapcsolatos minisztertanácsi határozatok és a hivatali szabályzatok azonban korántsem fogták át a sajtóiroda működésének egészét, hanem jobbra csak a kormányon belüli koordinációs szerepét és a sajtóval való érintkezésének alapelveit rögzítették.¹⁷ A sajtóiroda tevékenységében ez a terület azonban másodlagosnak számított. A súlyponti feladatát képező sajtófigyelés és sajtóbefolyásolás terén viszont főként az informális érintkezés és a szóbeliség dominált. A konkrét sajtóügyekben a miniszterelnök szóbeli utasítására vagy akár önállóan eljáró irodavezető osztálytanácsosok és beosztottjaik iratait és leveleit viszont már egyáltalán nem vette nyilvántartásba a miniszterelnökség központi hivatali apparátusa. Nemcsak Andrásstól állt távol ugyanis hivatalnoki mentalitás, de ezekben az években a sajtóosztály irányítói, mint Ludasi Mór,¹⁸ Toldy István vagy Halász Imre is újságírók vagy alkotó humán értelmiségiek voltak, akik különben is ide-

14 Deák Á.: i. m. 353–355., 366.

15 Eljárását Andrassy következőképpen indokolta az uralkodónak szóló előterjesztésében: „Egy külön sajtóosztály rendszeresítése úgy a közönséggel, mint különösen a journalistikai körökben az előbbi kormánynak ezen cím alatt létezett hatóságával összekötött igen kedvetlen emlékezteteket ébreszthetne fel, a kormányt gyanúsításoknak tehetné ki és a költségvetés alkotmányos vitatásánál az illető költségvetel megtámadásoknak lehetne kitéve.” Idézi: Révész T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875. Bp. 1986. 82.

16 Székely Vera: A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. 2. M. Kir. Miniszterelnökség. Bp. 1980. (Forrástudományi segédletek 1.) 18–19.

17 Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 26, Miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai 1869–913. „Vezéreszmék a sajtóosztály felhasználásához”.

18 Deák Ágnes: Ludasi Mór és a bécsi titkosrendőrség az 1860-as években. In: A Lajtán innen és túl. Elektronikus ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára. Szerk. Ress Imre–Szabó Dániel. Bp. 2007. 131–134.

genkedtek minden hivatali regula, különösen a szabályszerű ügyvitel kötöttségeitől.¹⁹ A kiegészést követő években ily módon általános volt az a gyakorlat, hogy a magyar sajtóosztály munkatársai nemcsak a hazai ügyfelekkel, hanem még a bécsi külügyminisztériumi sajtóirodával is – az ottaniak nem kis csodálkozására – félhivatalos jellegű, iktatás nélküli levelekben érintkeztek, amelyeknek természetesen semmi nyomuk nem maradt a hazai miniszterelnökségi iratanyagban. A kutatásaink során így a külügyminisztériumi sajtóiroda állagából a magyar sajtóosztály tevékenységének számos eddig ismeretlen aspektusa tárult fel. Ezt a képet újabb vonásokkal gazdagították a korabeli visszaemlékezések és a kortársi politikusok naplói, hátramaradt félhivatalos iratai.²⁰ E három forráscsoport egyidejű hasznosításával sikerült fényt deríteni a magyar sajtóiroda pénzeszközeire, sajtófigyelési és befolyásolási módszereire, valamint külügyi kompetenciájára.

A dualista átalakulás során a magyar kormányhoz átkerült hírszolgálati feladatok ellátására a kvóta arányában osztották meg az arra szolgáló titkos költségvetési előirányzatot, az úgynevezett rendelkezési alapot (*Dispositionsfond*) is. Ennek feltöltésére a külügyminisztérium költségvetésében a delegációk 1868-tól rendszerint évi 550 ezer forintot szavaztak meg. Ebből azonban mindössze 80 ezret használtak diplomáciai célokra, míg 270 ezer a külügyminisztérium állambiztonsági osztályának, 200 ezer pedig a sajtóosztálynak jutott. E két utóbbi tétel 30%-át bocsátották aztán havi részletekben a magyar kormány rendelkezésére.²¹ Ez az összeg láthatólag kielégítette a magyar kormány igényeit és politikailag is előnyös megoldásnak bizonyult, mert így a képviselőházban elkerülték a rendelkezési alappal kapcsolatos ellenzéki támadásokat és kényelmetlen kérdéseket. E gyakorlatot azonban nem lehetett sokáig folytatni. A ciszlajtán kormányok és pártok egyre többször vádolták meg Beustot, hogy a titkos alap felhasználásával befolyásolja a lajtántúli pártviszonyokat és a sajtót. Ennek elhárítására 1870-ben a ciszlajtán kormány is önálló sajtóirodát állított fel, de annak fenntartásához a külügyminisztérium nem adott hozzájárulást a rendelkezési alaphoz.²² A ciszlajtán delegáció fellépésére 1871-ben már a magyar kormány sem részesült belőle. Ekkortól a magyar költségvetésben a rendelkezési alap 200 ezer forint körül állandósult. A rendelkezési alapot a miniszterelnökségen a számvevőszéki igazgató kezelte, s hova fordításáról kizárólag a miniszterelnök döntött. Az évi számadást is ő hagyta jóvá, s ezt követően a felhasználási bizonylatokat megsemmisítették. Kivételes esetnek számított, hogy azokat lemondásakor Lónyay Menyhért miniszterelnök magával vitte.²³

19 Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Bp. 1911. 102–105.

20 A sajtóiroda működéséhez különösen értékes információkat tartalmaznak Kállay Béni 1868–1875. évi belgrádi naplói és félhivatalos belgrádi konzuli iratai. MOL P 344, Kállay Béni iratai, 4. és 25–28. cs.

21 HHStA, MdÄ, PL 1869-628.

22 HHStA, MdÄ, PL 1870-152.

23 MOL K 26, 1873-244.

A magyar kormánynak a külügyminisztérium rendelkezési alapjából való kezdeti részesedése korántsem volt csupán a politikai kényelmetlenségek áthidalására irányuló költségvetés-technikai eljárás, hanem jelentős külügyi feladatok átruházásával járt együtt. Beust azzal kísérelte meg kielégíteni Andrássey ambícióját a dualista monarchia keleti politikájának alakítására, hogy a budai sajtóiroda hatáskörébe engedte át a Magyarországot érzékenyen érintő szerb és román nemzeti mozgalom sajtójának, elsősorban egyes belgrádi és bukaresti lapoknak a befolyásolását.

Magyar szempontból Andrássey miniszterelnöksége alatt a délszláv kérdésnek volt elsődleges fontossága, hiszen a szerb nemzeti mozgalom dinamizmusa, a törökországi szláv tartományok forrongása, a Horvátországhoz fűződő állami viszony rendezetlensége és a határőrvidék sorsának bizonytalansága egész sor nemzeti és szociális konfliktusforrást jelentett. A németkérdésre koncentráló Habsburg-diplomáciát és a külügyi információszolgáltatást Andrássey nem is tartotta felkészültnek e problémahalmaz kezelésére és feltérképezésére. Gyakorlatilag ennek a magyar bizalmatlanságnak a kivédését és a délszlávkérdéssel kapcsolatos magyar szükségletek kielégítését szolgálta, hogy Beust 1868 elején a magyar miniszterelnök személyes bizalmasának számító Kállay Bénit nevezte ki a belgrádi főkonzulnak. A szerbiai sajtóügyekben Kállay szinte csak a magyar sajtóirodával érintkezett. A bécsi és a budai sajtóiroda közötti munkamegosztás tartósságára jellemző, hogy a szerbiai sajtóviszonyok befolyásolásának pénzügyi fedezetét 1875-ig bezárólag mindig a magyar miniszterelnökség rendelkezési alapjából merítették. Ez egyfelől a tekintélyes belgrádi napilap, a *Vidov Dan* folyamatos szubvencionálását jelentette. A lapot szerkesztő Miloš Popović már 1867 előtt is kifejezetten magyarbarát vonalat követett, ellenezve a Magyarországon belüli szerb területi elkülönülést, az 1860-ban megszüntetett Szerb Vajdaság visszaállítását. A magyar területi integritás elismerésével akarta elősegíteni Magyarország önállósulását vagy a Habsburg Monarchián belüli különállását, ettől remélve a szerb fejedelemség állami függetlenségéhez és a törökországi szlávok felszabadulásához kedvező külpolitikai feltételek kialakulását.²⁴ Kinevezése után azonnal felkereste az általa már korábbról ismert új konzult – hiszen ő közölte 1865-ben Kállay első szerb nyelvű írását –, hogy közvetítésével a magyar kormány nyújtson kedvezményeket lapjának a magyarországi szerbek körében való terjesztéséhez. Kállay pártolólággal terjesztette elő Popović kérelmét, hiszen politikailag rendkívül előnyösnek ígérkezett, ha a magyarországi szerbeknek egy belgrádi lap magyarázza el, miért előnyös szerb nemzeti szempontból a dualista átalakulás és a magyar állami különállás.²⁵ Mielőtt az ügyben Budán döntés született volna, Belgrádban drámai fordulat történt. Mihály fejedelem merényletnek esett áldozatul, s az új szerb kormány már nem támogatta többé a

24 *Popovich Milos*: A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Szabadka, 1865. 108., 141–145.

25 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1733. N° 4. Kállay Béni Andrássey Gyulának, Belgrád, 1868. máj. 20.

Vidov Dant, hanem a liberális értelmiség megnyerésére *Srbija* néven új lapot indított.²⁶ A *Vidov Dan* sorsa bizonytalanra vált, további megjelenését 1868 októberétől a magyar sajtóiroda havi 250 forintos szubvenciója biztosította.²⁷ Ezzel túlélte a politikai válságot, s példányszáma 300-ról fokozatosan 800-ra emelkedett. Andrassy külügyminiszteri kinevezése után a lap támogatását Kállay szóbeli közbenjárására minden későbbi magyar miniszterelnök jóváhagyta.²⁸

A szerbiai sajtó területéről Kállay számára a másik rendszeres információforrást az orvos végzettségű, de újságírói babérokra törekvő Mihajlo Rosen jelentette, aki az 1870-es évek elejétől a szerb kormány sajtóirodáját vezette és félév hivatalosát is szerkesztette. Kállay javaslatára 1868 nyarától a magyar sajtóiroda akkori vezetője, Ludasi Mór biztosított Rosennek szerbiai és törökországi viszonyokról való publikálási lehetőséget a *Pesti Napló*-ban, a *Pester Lloyd*-ban és saját lapjában, a bécsi *Die Debatte*-ban.²⁹ 1871 nyarától viszont már Rosen is évi 2000 forintos rendszeres szubvencióban részesült a magyar rendelkezési alapból. A szubvencionálás ügyet előbb Kállay négyszemközt megtárgyalta Andrassyval,³⁰ majd alig egy hét elteltével a sajtóosztályt vezető Halász Imre már küldte is Belgrádba a negyedévre eső 500 forintot.³¹ A két szerbiai újságíróra így az 1870-es évek elejétől a magyar sajtóalap évi előirányzatának közel 10%-át fordították, anélkül, hogy ennek a miniszterelnökség hivatali irataiban bármilyen nyoma lenne. Ehhez hasonlóan csak Halász Imre visszaemlékezéseiben maradt nyoma annak, hogy Kállaytól magánlevelekben rendszeresen szempontokat kapott a Szerbiával kapcsolatos cikkek megjelentetéséhez.³²

Másfelől Kállay belgrádi főkonzuli pozíciója – különösen 1868–1871 között – a magyar kormánynak speciális hírközpontként szolgált, amely jelentős mértékben kiegészítette a bécsi külügyi tárcától kapott információkat. Kállay minden fontos belgrádi diplomáciai eseményről és a magyar belpolitika számára releváns dél-magyarországi, határőrvidéki és horvátországi értesüléseiről – gyakran külön rejtjelkulcsot használva – közvetlenül magánlevélben vagy hivatalos jelentése másolatának megküldésével tájékoztatta a magyar miniszterelnöket vagy az érintett magyar szakminisztert. Ez a közvetlen kapcsolat érthetően sokkal gyorsabb volt, mintha az információk hivatali úton, tehát a konstantinápolyi nagykövetségen és bécsi külügyi információs irodán keresztül jutottak volna el a magyar fővárosba. Kállaynak a szerbiai információszerzéshez rendelkezésre állt a Habsburg Monarchia korábban kiépített teljes informátor-hálózata, amelynek legértékesebb tagját a konstantinápolyi osztrák postaszolgálat alekszináci postaállomásán szolgálatot teljesítő postatiszt, Čučković egykori határőrszázados je-

26 MOL P 344, Belgrádi Napló (= BN) 1868. júl. 16.

27 MOL P 344, BN 1868. okt. 21.

28 MOL P 344, BN 1873. jan. 30.

29 MOL P 344, 4. cs. Ludasi Mór Kállay Béninek, Buda, 1868. jún. 17.

30 MOL P 334, BN 1871. jún. 24.

31 MOL P 344, BN 1871. júl. 1.

32 Halász I.: i. m. 116–118.

lentette.³³ Kállay éppen a speciális magyar szempontból különösen fontosnak számító információk megszerzésére azonban a saját költségére külön ügynököt is alkalmazott. Egy szlovén származású, a zágrábi teológiáról eltávolított, végül Győrött felszentelt, de később kiugrott ferences szerzetest bízott meg a horvát-szlavón határörvidék hangulatának feltérképezésével, a helyi lakosság és a tisztikar viszonyának tanulmányozásával. Ezt azért tartotta fontosnak, mert nyomasztotta annak tudata, hogy a határörvidéki katonaparasztság elégedetlensége a dualizmust ellenző centralista katonai és politikai körök támogatásával 48-hoz hasonlóan előidézhet valamifajta olyan megmozdulást, amely veszélyeztetheti Magyarország 1867-ben elért államjogi pozícióját.³⁴ Ezt a kapcsolatot igyekezett konspirálni, mivel a jelentések rendszeresen Kállay régi családi bizalmasának közvetítésével Pesten keresztül kerültek Belgrádba. A lebukást azonban nem kerülte el, mert egy alkalommal éppen a határörvidéki katonai hatóságok vetették ügynökét vizsgálati fogságba, ahonnan aztán a zimonyi térparancsnoknál történt személyes közbenjárására engedték szabadon.³⁵ Ezt követően azzal bízta meg, hogy a dél-szerbiai viszonyokról, a bulgáriai forrongásról, az ottani külföldi, főként orosz, francia és olasz agitációról és a bukaresti szláv emigránsokról küldjön tájékoztatást. A költségeket – alkalmanként 50-től 200 forintig – Kállay bizalmas pesti barátja utalta át számára a bérbe adott birtokainak jövedelméből, vagy az édesanyjától kapott kölcsönből.³⁶ Több használható jelentés beérkezése után azonban ez a felderítő út is fiaskóval végződött. Ezúttal a ruszcuki osztrák–magyar konzul panaszolta be Kállayt a külügyminisztériumban, hogy hatáskörét túllépve végeztet felderítést. Ezt követően Kállay megszakította a ferences baráttal a további kapcsolatot.³⁷

A balul sikerült felderítő akció ellenére Kállay sikeresen működött közre a Monarchia balkáni informátor-hálózatának a minőségi megújításában. A közvetítésével a külügyminisztérium és a magyar kormány közösen vállalta – nyilván a rendelkezési alap terhére – a neves földrajztudós, Kanitz Félix boszniai és bulgáriai kutatóútjának több éven keresztül való finanszírozását az ottani politikai, gazdasági, néprajzi viszonyokról nyújtott rendszeres tájékoztatások fejében. Ez már a liberális jogállam követelményeinek megfelelő, a szakszerűségen alapuló, s a paritásos költségmegosztással a dualista államberendezkedéshez igazodó informátor alkalmazása volt, aki saját nevéen kötelezte el magát a bizalmas feladatra. Ennek során többnyire készülő könyvének egy-egy fejezetét vagy annak kivonatát küldte el megbízóinak az akkor önállósuló bolgár nemzeti egyházzal, a

33 MOL P 344, 4. cs.; HHStA, MdÄ, AR F4-63-1. Emil Čučković 1861. márciustól haláláig (1873. febr. 24.) szolgált Alekszinában.

34 MOL P 344, BN 1868. máj. 3. és máj. 23.

35 MOL P 344, BN 1868. júl. 16.

36 MOL P 344, BN 1869. márc. 5.

37 MOL P 344, BN 1869. aug. 20–22. Véleményem szerint Kállay szerbiai információszerzési gyakorlata nem lépte túl a korabeli diplomáciában alkalmazott módszereket. Tevékenységét túldimenzinálja régi ismerősöm, *Ian D. Armour*: *Austro-Hungarian Covert Activity in Belgrade 1868–1875. II. Military Intelligence and Hungarian Government Involvement*. *The South Slav Journal* 26(2005) 1–2. sz. 6–18.

krími háború után Bulgáriába betelepített krími tatárokról vagy az iszlamizálódott bolgár nyelvű pomákokról. A néhány év múlva, a nagy keleti válság idején megjelent *Donau-Bulgarien* című országismertetője a politikai körülmények folytán európai tudományos bestseller lett. Így mindenképpen hasznos befektetésnek bizonyult Kanitz Félix évi hatezer forintos javadalmazása, amelyet a kvóta arányában 30–70%-os arányban osztottak meg.³⁸ Ez az összeg lényegében megfelelt egy alacsonyabb beosztású osztrák–magyar konzul évi fizetésének. (Összehasonlításul: Kállay évi főkonzuli juttatását 1869-ben 7000 forintban állapították meg.)³⁹

A kiegyezés után többször felmerült, hogy a dunai fejedelemségekbe az ot-tani konzulátusokra is delegálnak magyarul tudó munkatársakat, de ez végül elmaradt. A külügyi sajtóosztály viszont már 1868 elején részletes összeállítást küldött Budára a fejedelemségek sajtóviszonyairól, hogy megkezdjék a sajtófigyelés előkészítését.⁴⁰ A román nyelvű sajtó rendszeres szemléléséhez a magyar sajtóirodán ekkoriban még hiányoztak a személyi feltételek. Később is csak arra vállalkoztak, hogy német vagy francia cikkeket készítenek bukaresti lapokban való megjelentetésre. Erre azért nyílt kilátás, mert a bukaresti osztrák–magyar konzul lehetségesnek találta a mindkét Bukarestben megjelenő idegen nyelvű lap, a német nyelvű *Bukarester Fremdenblatt* és a francia–román nyelvű *L' Echo danubien* szubvencionálását és az osztrák–magyar érdekeknek megfelelő befolyásolását. Ebben a kérdésben Beust csak a magyar féllel teljes egyetértésben akart dönteni, írásban is leszögezve, hogy „ez az ügy közvetlenül és túlnyomórészt a magyar királyi kormányt érinti”. Andrássy mindkét lap szubvencionálását helyeselte, bár a bukaresti közönségre szerinte egy német nyelvű lap hatása csak kisebb körben érvényesülhet, mint a román–francia orgánumé. Bizonyára a magyar kormány külügyi kompetenciájának nyílt elismerését kívánta viszonzni azzal a nagyvonalúsággal, hogy eltekintett a kvótától és mindkét lap szubvencionálását a felét vállalta.⁴¹

A szláv és román lapok rendszeres szemlélése csak 1869 folyamán kezdődhetett el a miniszterelnökségen, amikor a pesti egyetem szláv tanszékének tanára, Ferencz József mellé újságírói és műfordítói gyakorlattal rendelkező anyanyelvi fordítók kerültek.⁴² Ferencznek nagy gyakorlata volt e területen, hiszen az 1860-as években a *Pesti Napló*-ban, később a *Honban* a szláv lapokat szemlélő rovatot írt és vezetett. A miniszterelnökségen heti rendszerességgel készülő szláv és román lapszemlét könyomatos kiadványként kapták meg a kormány-szervek és a fővárosi újságok. Érdekes módon a bécsi sajtóiroda csak Andrássy

38 Imre Ress: Felix Kanitz's Ansichten zur Balkanpolitik der Donaumonarchie nach dem Ausgleich. Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich 7(1985) 2. sz. 28–36.

39 MOL P 344, BN 1869. márc. 6.

40 MOL K 26, 1868-77.

41 MOL K 26, 1869-461.

42 MOL K 26, 1868-1588. Thull Lipót szlovák, Benedek Károly román és Szokolovits József délszláv fordító kinevezése. Benedek Károly személyére külön ajánlás: MOL K 26, 1868-608.

külgyminiszteri kinevezése után vette rendszeresen igénybe ezt az összeállítást.⁴³ Másfelől a belügyminiszterium rendőri osztálya az oda beérkező információk alapján „A helyzet képe” címmel 1870-től negyedévenként készített az ország helyzetéről tájékoztatót a miniszterelnök részére. Noha ebből a vizsgált időszakban mindössze egyet ismerünk, az rendkívül informatív és igényes politikai elemzést tartalmaz.⁴⁴ Az 1870-es évek elején e két összegzés képezte a magyar kormányzat számára a belső politikai hírszolgálat legfontosabb forrását.

A közös külügyminiszterium hírszolgálatának változásai, 1872

Külgyminiszteri hivatalba lépése után Andrássy az elnöki osztály két tevékenységi területén foganatosított alapvető tartalmi változtatásokat, amelyek a sajtóval történő kapcsolattartást és az államrendőrségi információs szolgálatot érintették. A sajtóosztály súlyponti feladatainak átalakítása logikusan következett a megváltozott hatalmi feltételekből és az új miniszter parlamentáris politikai hátteréből, egyéni habitusából. A korábbi években Beust diplomáciai törekvéseinek szerves kiegészítéseként különböző németországi lapok szubvencionálásával fejtett ki aktív külügyi sajtópolitikát. A német sajtó befolyásolására felhasznált jelentős anyagi ráfordítás arra szolgált, hogy az ausztriai liberális törvényhozás és alkotmányos kormányzás eredményeinek népszerűsítésével erősítse a Habsburg Monarchia vonzerejét a német közvéleményre, ezzel alternatívát kínáljon a porosz hegemoniával szemben. Emellett belföldön is jelentős összeget költött a sajtó rokonszenvének elnyerésére, amellyel saját pártpolitikai beágyazottságának és támogatottságának hiányát pótolta. Ennek során nem csupán a két befolyásos bécsi liberális újságot, az óliberális *Die Presse*-t és az új pénzarisztokráciával erősen összefonódó *Neue Freie Presse*-t használta fel személyének és politikájának népszerűsítésére,⁴⁵ hanem még a magyar kormányhoz közel álló lapokban, a *Pesti Napló*ban és a *Pester Lloyd*ban is rendszeresen helyezett el irányvonalának helyességét igazoló írásokat.⁴⁶ A sajtó Beust által vezérelt rendszeres befolyásolása természetesen nem maradt titokban. A német-osztrák liberális politikusok rendszeresen támadták az arra szolgáló pénzforrás, a titkos rendelkezési alap létezését.⁴⁷ A magyar miniszterelnökkel is konfliktusba került, amikor a külügyi sajtó-

43 HHSa, MdÄ, PL 1872-7.

44 MOL K 26, 1872-262. Az 1871. év negyedik negyedétől készült összefoglaló a következő tárgyköröket tartalmazta: 1. A politikai pártok állása, célja és tevékenysége, 2. Nemzetiségi mozgalmak általában, 3. Szerb mozgalom, 4. Rutén mozgalom, 5. Pánszláv mozgalmak, 6. Román mozgalom, 7. Határörvidéki kérdés, 8. Horvátország állapota, 9. Köztársasági agitációk, 10. Munkásegyletek, 11. Katolikus ügy, 12. Nevezetesebb államrendőri események.

45 *Leopold Kammerhofer*: Diplomatie und Pressepolitik 1848–1918. In: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen* i. m. 470–472.

46 *L. Kammerhofer*: i. m. 475.; *L. Przibram*: i. m. 324.

47 *L. Kammerhofer*: i. m. 476.; *L. Przibram*: i. m. 289.

osztály sugalmazására 1868 novemberében a *Pesti Napló*ban is megjelent a németkérdésről egy nagy nemzetközi feltűnést keltő írás a Majna-határ fenntartásához és a délnémet államok függetlenségének fennmaradásához fűződő magyar érdekeltségről.⁴⁸ Valószínűleg a magyar kormány kiengesztelésére és a további félreértések elkerülésére lett a bécsi sajtóiroda munkatársa, Ludwig Przibram a *Pesti Napló* bécsi levelezője.

Andrássy első intézkedései közé tartozott, hogy jelentősen csökkentette a kül- és belföldi sajtó kiterjedt szubvencionálását és a sajtóosztály feladatát lényegében a miniszter tájékoztatására korlátozta. Az offenzív németországi sajtópropaganda a Német Császárság megalakulásával nyilvánvalóan elvesztette létjogosultságát. Az egyesült Németországgal kapcsolatos külpolitikai elképzeléseinek elősegítésére egyenesen barátságos gesztusnak bizonyult a poroszellenes német újságok szubvencionálásának beszüntetése, amelyek korábban valódi sajtóháborút folytattak a Berlinből pénzelt lapokkal. Diplomáciai lépéseinek igazolására sem tartotta szükségesnek a sajtó mozgósítását. Egyidejűleg a belföldi lapokhoz fűződő viszonyt is teljesen új alapokra helyezte. „A császár és a delegációk melletttem vannak, a sajtóra nincs szükségem” – fejezte ki kategorikusan a sajtóbefolyásolás fennálló gyakorlatához való negatív viszonyulását az elnöki osztályt vezető Hoffman osztályfőnök nagy megrökönyödésére, aki korábban Beust bizalmasaként fogta össze a szubvencionált lapok és újságírók szerteágazó finanszírozását. A sajtótól való elzárkózásával Andrássy az uralkodó kívánságához igazodott. Lehetőség szerint távol tartotta a külpolitikát a sajtónyilvánosságtól és szigorúan megtiltotta az uralkodóra és miniszterére tartozó kül- és belpolitikai kérdések állásáról hivatali elődje alatt a sajtónak történt gyakori kiszivárgtatást. A korlátozott sajtókapcsolatát a szubvencionált lapok hálózata helyett néhány, elképzeléseihez és elveihez közel álló újságra építette. A bécsi lapok közül a korábban szubvencionált liberális újságok helyett az udvari körökhöz közel álló *Fremdenblatt*ot választotta miniszteri programja képviselőjére.⁴⁹ A magyar fővárosban a fiatal liberálnacionalisták Rákosi Jenő szerkesztette orgánumát, a *Reformot* és régi személyi kapcsolata alapján Falk Miksát, a nemzetközi hozzáférést biztosító német nyelvű *Pester Lloyd* főszerkesztőjét látta el időnként politikájának igazolására szükséges háttér-információval. De ezeket a többnyire alkalmi megbízatásokat sem az elnöki osztályon a sajtóügyeket változatlanul megtartó, kiterjedt bécsi sajtókapcsolatokkal rendelkező, a miniszterét is olykor zavarbaejtően közlékeny Leopold Hoffman elnöki osztályfőnök, hanem a feltétlen bizalmát élvező, a magyar miniszterelnökségről a külügyminisztériumba áthelyezett Okolicsányi Sándor intézte.⁵⁰ A sajtóiroda munkatársának, Ludwig

48 *Diószegi István*: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Bp. 1998. 47–49.

49 *L. Przibram*: i. m. 324.

50 MOL P 4, Andrássy családi levéltár, 1. cs., N° 75. Orczy Andrássynak, Bécs, 1872. júl. 25. – Okolicsányi személyére: *Somogyi Éva*: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp. 2006. 191.

Przibramnak pedig lehetővé tette, hogy folytassa a *Pesti Naplónál* korábban Beust megbízásából vállalt bécsi levelezői tevékenységét.⁵¹

Andrássy a külügyminisztériumi információs osztály tevékenységét és információszerzési gyakorlatát is teljesen elhibázottnak találta. Minisztersége első napjaiban megdöbbenve tapasztalta, amikor ellenőriztetni kívánta a zágrábi főhadparancsnok, Anton Mollinary altábornagy jelentését a Svetozar Miletic vezette szerb nemzeti szabadelvűek radikalizálódásáról és a szláv legénységű katonai egységek között tervezett agitációjáról, kiderült, hogy az információs osztálynak Újvidék egész körzetében nincs megbízható levelező informátora. Ezért annak vezetőjét a magyar belügyminiszterhez utasította, hogy tőle kérjen javaslatot az összmonarchia és a magyar királyság eszméjének egyaránt elkötelezett, lehetőség szerint a közigazgatásban alkalmazott informátor személyére. A magyar belügyminiszter választása Flatt András járási főszolgabíróra esett, akit 250 forint külön díjazással bízott meg e kényes és bizalmi feladattal.⁵² Hamarosan elsődleges hivatali feladata lett a szerb szabadelvűek ellenzékiességének megrendszabályozása, mert előbb Pancsovára rendelték ki királyi biztosnak, majd Újvidék városi főispánjának nevezték ki. Így jelentései ezután már szabályos hivatali úton kerültek a külügyi információs szolgálat nyilvántartásába.

Andrássy másik megdöbbenését minisztersége kezdetén az váltotta ki, amikor bécsi miniszteri szobájában először kézhez kapta az államrendőrségi referens alaptalan konfidens jelentésekre épülő tájékoztatását a magyarországi politikai helyzetről. Az egész összeállítást nemes egyszerűséggel ostobaságnak nyilvánította és a jövőben már nem tartott ilyenre igényt.⁵³

Az elnöki osztály sajtópolitikai és állambiztonsági információs tevékenységének változásait Andrássy végül azzal kényszerítette ki, hogy az 500 ezer forint nagyságú titkos rendelkezési alapot az 1873. évi külügyi költségvetésben már nem sajtóbefolyásolásra és államrendőrségi megfigyelések finanszírozására irányozta elő. A közös minisztertanácsban jelen lévő osztrák miniszterelnök is a teljes egyetértését fejezte ki, hogy Andrássy ezt a jelentős összeget nem a sajtóra költi, „s nem fogja azt a kártékony befolyást gyakorolni, mint elődje” tette, hanem valódi politikai célokra használja fel.⁵⁴ E költségvetési átalakítás jelentette az abszolutizmus korából örökölt államrendőrségi folytonosság felszámolását. Gyakorlatilag ekkoriban szűnt meg a magyar politikai elit bécsi államrendőrségi megfigyelése. A rendelkezési alap jelentős csökkentése a magyarázata többek között annak, hogy 1872–1873-ban abbamaradtak például a kiegyezés előtti magyarországi rendőrségi informátorok számára a kifizetések. Andrássy a felszabaduló összeget legális diplomáciai információszerzésre, elsősorban a Monarchia számára stratégiai szempontból fontos három államban, Oroszországban, az

51 L. Przibram: i. m. 324.

52 Nikola Petrović: Svetozar Miletic i Narodna stranka. Građa. 1860–1885. II. Sremski Karlovci, 1969. 262–264., 281–283., 295–298.

53 L. Przibram: i. m. 325.

54 Gemeinsamer Ministerrat (= GMR) 1872. júl. 5. RMRZ 133.; HHSStA, PA XL. Karton 287.

Oszmán Birodalomban és Németországban szolgáló katona diplomaták számának és ellátmányának megduplázására kívánta fordítani.⁵⁵ A közös miniszterek szűk társaságában előadott elképzeléseit, az országos kormányok tagjai bizonyára nem fogadták volna olyan lelkesedéssel, mint a rendelkezési alap megnyirbálását.

IMRE RESS

GYULA ANDRÁSSY AND THE CHANGES OF THE INTELLIGENCE SERVICE AT THE COMMON MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS BETWEEN 1867 AND 1872

The study discusses the changes of governmental intelligence services after the birth of the Austro-Hungarian constitutional dualist monarchy following the Compromise of 1867. When the Empire's Police Ministry ceased to operate, the task of protecting law and order was passed on to two national governments – that of Hungary and Austria – but majority of its special competence was reassigned to the new common Ministry of Foreign Affairs. This means that the supervision over activities involving both national policy and international intelligence was integrated in the hand of one institution, the Ministry of Foreign Affairs, and this unit was named 'Informationsbüro' in 1872. As head of this newly established state security unit at the ministry, Joseph Prottmann von Ostenegg was appointed. The police officer with wide first-hand experience from Hungary took over and reemployed most of the former Hungarian state police informants. This one-sided political interest, however, was less in line with requirements posed by foreign affairs and diplomatic relations of the time, and therefore Prottmann was replaced by a specialised foreign officer in 1871. The president's unit, directly supervised by the Minister of Foreign Affairs, was granted new powers: it supervised all state security activities in the whole of the Monarchy, and controlled the press bureau that managed the disposition funds spent on influencing both national and international written media.

The common Minister of Foreign Affairs and Reichskanzler, Friedrich Ferdinand Beust, revealed intelligence information rather haphazardly following the Compromise of 1867; being rather biased towards the Hungarian cabinet. This is plainly illustrated by the fact that he only let the Hungarian cabinet learn about a particular proportion of the disposition funds, a confidential budget estimate allocated to cover intelligence purposes. Despite all this, the Hungarian cabinet's intelligence activities during the premiership of Gyula Andrassy (1867–1871) can be regarded as somewhat rudimentary and impromptu. The new Hungarian parliamentary government had an aversion to obtaining information secretly, mainly because the public opinion still had unpleasant memories of such practice during the former absolutist regime. For this reason, the cabinet's methods were restricted to regular information exchange and confidential enquiries when contacting official authorities. This political conviction also played a crucial role when the cabinet set up the Hungarian Government's press bureau whose staff was housed at the Prime Minister's Office. Due to the fact that activities were divided between two press bureaus, the one in Vienna and the other one in Buda, Serbian press matters were "influenced" from the disposition funds of the Hungarian PM's Office up until 1875 under the guidance of Austro-Hungarian consul-general

55 GMR 1872. máj. 28. RMRZ 124. HHStA, PA XL. Karton 287.

Benjamin von Kállay. The Hungarian press bureau started to review Slovak and Romanian papers in 1869 and the reports were forwarded to cabinet bodies and large papers in the capital issued in form of lithographic print. However, the Vienna-based press bureau did not rely on these press reviews until the beginning of 1872, when Gyula Andrassy was appointed Minister of Foreign Affairs.

Furthermore, from 1870 onwards, the police department of Hungary's Ministry of the Interior prepared briefings for the Prime Minister on the country's state of affairs based on the information it obtained every three months. In the early 1870s, these two reports served as the basis of Hungary's domestic political intelligence.

Having been appointed as common minister of foreign affairs, Gyula Andrassy made considerable changes to the ministry's intelligence services. He curbed the importance of the press bureau; its role was to merely inform the PM, while he also limited the extensive subventions given to the national and international press. From the activities of the state security information department, he banished all bad practices they had inherited from the time of absolutism, and also stopped the shadowing of the Hungarian political elite done by the Viennese state police. These changes could be enforced by reallocating the foreign resources available in the budget of 1873: the secret disposition fund was used for diplomatic and military intelligence purposes in areas significant for the Austro-Hungarian Monarchy such as Russia, the Ottoman Empire or Germany.

A dualizmus és a föderalizmus választóvonalán 1871 októberében*

Hajlamosak vagyunk a közös minisztertanácsnak, mint intézménynek és benne Andrassy Gyula magyar miniszterelnöknek elhatározó szerepet tulajdonítani a Hohenwart-kormány föderalista törekvéseinek megbuktatásában. Ez a felfogás az egykorú politikai diskurzból nőtt át a történetibe, a kettő alig választható el egymástól és hatása máig él.

Jól ismert, hogy a magyar parlamentben az ellenzék szemrehányást tett a miniszterelnöknek, hogy osztrák belügyekbe avatkozott, a döntnök szerepét játszotta a csehek és az osztrák-németek konfliktusában, és ezzel mintegy precedenst teremtett arra, hogy a jövőben azok is hasonlóképpen járjanak el a magyarokkal szemben; hogy Kossuth Andrassy személyes bűnének tekintette „Csehország autonómiájának” megakadályozását. Négy évtized múltán Wertheimer Ede – mint a politikai, vagy a történetírói diskurzus résztvevője? – Andrassy bölcsen megkomponált, minden eshetőséget számba vevő eljárását dicsérte. Úgy ítélte meg, a magyar miniszterelnöknek köszönhető, hogy az uralkodó – Hohenwart tervével szemben – végül is a közös és a magyar kormány dualista álláspontját fogadta el. Az Andrassy koncepciójának primátusáról szóló felfogás a történeti irodalomban máig él.¹

Az 1870–1871. évi közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek publikálása alkalmából újra olvasva a forrásokat, nemcsak magukat a jegyzőkönyveket, hanem bevonva az elemzésbe az osztrák kormány ülésének anyagait, továbbá Kuhn hadügyminiszter és Lónyay közös pénzügyminiszter kiadatlan naplóját, ha az októberi események lényegének megítélése nem változik is, a hangsúlyok némiképpen eltolódnak.

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok K 049500. sz. támogatásával készült.

1 Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. XVII. Szerk. Nagy Iván. Pest, 1871. (Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. – XVII.) 170., 171–173.: Helffy Ignác, valamint Tisza Kálmán interpellációja. 198–200.: Andrassy válasza. Kossuth levelei Helffynek 1871 novemberéből: Kossuth Lajos iratai. VIII. Sajtó alá rend. Kossuth Ferenc. Bp. 1900. 381–411.; *Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. I. Bp. 1910. 677–747.; *Helmut Rumpler*: Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914. In: *Verfassung und Parlamentarismus. 1. Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, zentrale Repräsentativkörperschaften*. Hg. Helmut Rumpler–Peter Urbanitsch. Wien, 2000. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VII/1.) 717.

A közös minisztertanács – mint jól ismert –, nem avatkozhatott a dualista Monarchiát alkotó két állam belső ügyeibe, s az 1867. decemberi alkotmány elfogadását követő közel négy esztendő során nem is tett ilyen kísérletet. Ez nem jelenti azonban azt, hogy Beust birodalmi kancellár, mint a korona tanácsadója ne vett volna részt annak a rendszernek gyakorlati keresztvitelében, amelynek megszületésében 1867-ben oly fontos szerepet játszott. És az ortodox dualisták nem is vitatták el ezt a funkcióját. Lónyay közös pénzügyminiszter 1871 októberében éppen azért tett szemrehányást Beustnak, mert nem lépett fel már korábban Hohenwart szándékai ellen. „Én a külügyminisztert úgy képzelem, ki minden fontosabb belpolitikára vonatkozó tárgyban is hivatva van őfelségének tanácsot adni, és e tekintetben befolyását érvényesíteni.”²

Az október 16-i közös minisztertanácson Beust sértődötten számolt be arról, hogy a Hohenwart-kormány kinevezésekor februárban passzivitásra volt ítélve, s hogy a szeptember 12-i császári leiratot is csak az újságokból ismerte meg.³ Ebben a leiratban – mint ismeretes – az uralkodó kötelezettséget vállalt, hogy elismeri Csehország történeti jogait, s ezt hajlandó királyi esküjével megerősíteni. A leirat hivatkozott ugyan az októberi diplomára, a februári pátensre, az 1867. decemberi alkotmányra, valamint a magyar királyságnak tett királyi esküre (azaz a magyar kiegyezésre), de valójában elismerte a cseh királyság jogát arra, hogy az idézett törvényeket utólag és önálló félként revízió alá vegye. Minisztertanácsi expozéja szerint Beust ezt az eljárást az alkotmányosság megsértésének tekintette és erre figyelmeztette is Hohenwart miniszterelnököt. Ezután került sor a cseh Landtag feliratának megfogalmazására, az úgynevezett Alapcikkelyek felterjesztésére,⁴ amit Beust nem tekintett a tartománygyűlés spontán akciójának, arra minden bizonnyal a kormány egyetértő támogatásával került sor.

Tudjuk, Beust nem volt feltételezésekre utalva. Nem ismerte ugyan a kormány és a cseh államjogi opposíció eljárásának minden részletét, azt azonban tudta, hogy tárgyalások folynak közöttük.⁵ Beust a közös minisztertanácson azt mondta, hogy a cseh Landtag feliratának hatására lépett ki kényszerű tartózkodásából: október 13-án egy memorandumot fogalmazott, amelynek az volt a cél-

2 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Filmtár 37156: Lónyay Menyhért naplója 1870. aug. 20–1871. nov. 15. A napló fontosságára Cieger András hívta fel a figyelmemet és bocsátotta rendelkezésemre. Köszönettel tartozom érte.

3 Gemeinsamer Ministerrat (= GMR) v. 16.10.1870, RMRZ 119. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (= HHStA), Politisches Archiv (= PA) 40. Karton 286. Kaiserliches Reskript an den böhmischen Landtag vom 12. September 1871. In: Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen. Hg. Edmund Bernatzik. Wien, 1911. 1091–1092.

4 A Fundamentalartikel-t a cseh Landtag okt. 10-én fogadta el. Uo. 1097–1108.

5 A kormány és a cseh államjogi opposíció egyezkedésének történetét sokoldalúan mutatja be a széles körű memoárirodalmon és a sajtóanyagon túl Hohenwart kéziratok hagyatékát is felhasználva, *Thomas Kletečka* 1984-ban írt, sajnálatosan kéziratban maradt disszertációja: *Der Ausgleichsversuch des Ministeriums Hohenwart-Schäffle mit Böhmen im Jahre 1871*. Wien, 1984. 112–137.; továbbá: *Otto Urban*: *Die tschechische Gesellschaft 1848 bis 1918*. Wien-Köln-Weimar, 1994. (Anton Gindely Reihe zur Geschichte der Donaumonarchie und Mitteleuropas 2.) 362–375.

ja, hogy bizonyítsa, a szlávbarát belpolitika (Hohenwart belső reformtervei) és a császár által korábban már jóváhagyott német orientációjú külpolitika (amelyet a külügyminiszter képvisel és amely a dualizmus adott formájára, a német–magyar hegemoniára épül), egymással valójában összeegyeztethetetlen.⁶

A memorandum másnapján, október 14-én a császár ischli nyaralójából visszatért Bécsbe és udvari ebédre hívta a kancellárt. Az étkezés után pedig hosszú audiencián fogadta őt, amikor Beust nyilván szóban is előadta azt, amit emlékiratában már megfogalmazott. A császár figyelmes és barátságos volt – mint rendszerint –, és utasította a kancellárt, hogy tárgyalja meg aggályait a közös miniszterekkel. Erre első ízben az október 16-i minisztertanácsra került sor.

Egy sajátos minisztertanács ült ekkor össze a Ballhausplatz konferenciatermében, ha tetszik Beust *kormány*a: a kancellár elnöklete alatt két osztályfőnöke vett részt az értekezleten: Orczy Béla magyar és Hofmann „német” Sektionschef, rajtuk kívül a két közös miniszter, akik közül Lónyay félreérthetetlenül nemcsak a közös pénzügyminiszter szerepét vállalta magára, hanem egyszerűen a közös kormány magyar tagját is. A jegyzőkönyvet Beust személyes munkatársa, Teschenberg miniszteri tanácsos vezette, akiről tudjuk, hogy része volt a szeptember 13-i memorandum megfogalmazásában is. A minisztertanács összetétele is szokatlan volt tehát, az pedig különösen, hogy mindenki szigorúan a kormányzati szerkezetben elfoglalt helyének megfelelően nyilatkozott. Egy birodalmi kormány tárgyalt október 16-án Bécsben a legsajátabb dolgáról, nem a közös költségvetésről, a delegáció előtt tartandó külpolitikai expozéról – mint máskor –, hanem arról, hogy „milyen hatást gyakorol a Reichsratban képviselt királyságok és országok államjogi akciója a közös kormány állására és feladataira” – ahogyan Teschenberg fogalmazott. Aligha akadt értekezlet, amely ennyire a közös kormány tanácskozása lett volna, mint éppen ez. Itt és ekkor a közös kormány, mint önálló testület lépett fel, amely külön áll az országos kormányoktól, illetve az adott pillanatban határozottan szemben velük (vele).

Kuhn hadügyminiszter a cseh követeléseknek a katonai törvényhozásra gyakorolt hatását elemezte. Hangsúlyozta, a dualizmus keretei között is nehézségek adódtak, három képviseleti testületen pedig minden bizonnyal lehetetlen lesz keresztülerőszakolni a törvényeket. „És bár a hadsereg egysége elvileg érintetlen marad, a szellemi közösség mégis lazulni fog, sőt egyenesen kérdésessé válik.” – Aligha lehetett fontosabb érv az uralkodó szemében Hohenwart akciója ellenében, mint éppen ez, a hadsereg egységének fenyegetettsége. De Kuhn nem egyszerűen uralkodóját igyekezett meggyőzni a tervezett átalakítás veszélyességéről.

6 HHStA, Kabinettsarchiv, Denkschriften, Karton 13. Au. Vortrag von Beust v. 13.10.1871. Közli: *Friedrich Ferdinand Graf von Beust: Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. II. 1866–1885.* Stuttgart, 1887. 501–510.; Beust okt. 13-i memorandumja nem volt előzmény nélkül való. Hiszen máj. 18-i emlékiratában, amely a Monarchia új németbarát politikájának alapidokumentuma, a maga módján már szólt arról, hogy az új nemzetközi politika összeegyeztethetetlen Hohenwart „kiegyezési” akciójával. Vö. *Heinrich Lutz: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25(1972) 169–184.

Ő, akit a „Hofpartei” reprezentánsának szokás tartani, valójában nagyon is önálló álláspontot képviselt. Mégpedig nem pusztán azért, mert a személyes presztízs féltése szembeállította őt Albrecht főherceggel, a Hofpartei fölébe helyezett, születés szerint is vezető képviselőjével, hanem főként azért, mert a hadügyminiszter a maga módján liberális volt. Ennek megfelelően használhatónak és érinthetetlennek tekintette azt a rendszert, amelyet a kiegyezés teremtett (az egységes hadvezetés és a két birodalomfél jogai a katonai törvényhozásban). Naplójából, annak roppant lakonikus és ezért egyértelmű megjegyzéseiből kitetszik, sokkal inkább a kiegyezés, az alkotmányos dualizmus talaján állt, mint ahogyan azt egy birodalmi hadügyminisztertől (történeti ismereteink alapján) elvárnánk.⁷

Lónyay pénzügyminiszter az állam hitelképessége szempontjából tartotta veszedelmesnek, ha megszűnik ciszlajtánia pénzügyi egysége. Beust a nagypolitikáról beszélt, arról, hogy milyen fontos megőrizni a németiség rokonszenvét.

Október 16-án azt javasolták a császárnak, hogy – ha egyáltalán leiratot intéz a cseh Landtaghoz – akkor az olyan tartalmú és szellemű legyen, hogy a németeket passzív ellenállásuk feladására készítse, arra ösztönözze, hogy vegyenek részt az alkotmányrevízióban. A minisztertanácsi határozat ebben a megfogalmazásban magától értetődőnek tetszik, jöllehet korántsem az. Hiszen nem kevesebbet kíván, mint hogy az uralkodó mellőzze a Hohenwart és a csehek között 1871 tavasza óta kidolgozott javaslatok sorozatát, melyek létrejöttében neki magának szokatlanul nagy személyes szerepe volt és térjen vissza a szeptember 12-i manifesztuma előtti állapothoz.

Ezt a maga nemében egyedülálló konferenciát október 19-én újabb közös minisztertanács követte, amelyre Beust most már Andrássyt és Hohenwartot is meghívta.⁸ A magyar miniszterelnök elismerte: a dualizmus szellemével ellentétben áll, hogy az osztrák kormány dolgaiba avatkozzon. Ez alkalommal azonban olyan átalakításról van szó, amelynek messzemenő hatása van Magyarországra, jogosnak érzi tehát, hogy nyilatkozzék. A cseh Landtag-javaslat lényegét tartotta elfogadhatatlannak. Az 1867. évi kiegyezés ugyanis nem ismer önálló cseh álláspontot, Csehország Magyarországgal szemben nem önálló tényező. A 67-es fel fogás szerint a Reichsratban képviselt királyságok és országok egy egységet alkotnak, s így állnak, egyenrangú félként a magyar korona országaival szemben. „A dualizmus és föderalizmus közti határvonalat szigorúan fenn kell tartani.”

A minisztertanács után Andrássy beszámolt feleségének a történetekről és azt írta: „Holnap lesz az első és reményilem, utolsó plenar-minisztertanács”, amelyen végre az uralkodó is részt vesz majd.⁹ Valószínűleg Wertheimer Andrássy-monográfiája óta ezt az október 20-i „koronatanácsot” a történeti iro-

7 Kriegsarchiv, Wien, Nachlaß Khun-Kuhnenfeld B. u. C. 670, Tagebuch. A napló fontosságára Ress Imre hívta fel a figyelmemet. Kuhn és Albrecht ellentétéről: *Walter Wagner: Geschichte des k. k. Kriegsministeriums II: 1866–1888*. Wien–Köln–Graz, 1971. (Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie X.) 98–100.

8 GMR v. 19.10.1871, RMRZ 120. HHSiA, PA XL. Karton 286.

9 *Wertheimer E.*: i. m. 722.

dalom közös minisztertanácsnak tekinti, pedig nem volt az. Október 20-án a császár elnöklete alatt a közös miniszterek, a teljes ciszlajtán kormány, valamint a magyar miniszterelnök és a király személye körüli miniszter gyűlt össze. A konferencia jegyzőkönyvének egy tisztázott példánya a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek között található ugyan „Protokoll des Ministerrates unter Ah. Vorsitze” címmel. A jegyzőkönyvet azonban nem Beust, a közös minisztertanács elnöke írta alá (mint a közös minisztertanácsok esetében szokás volt), hanem Hohenwart, a ciszlajtán kormány feje. S a jegyzőkönyvvezető sem a birodalmi kancellária tisztviselője, Konradsheim, vagy Teschenberg volt, mint máskor, hanem Artus, az osztrák miniszterelnökség hivatalnoka. A jegyzőkönyv egy példánya a Vewaltungsarchivban az osztrák minisztertanácsok iratai között található.

Az a feltételezés, hogy az október 20-i közös minisztertanács volt, teljesen érthető. Ha valamiről, akkor a Monarchia szerkezetének átalakításáról, annak külpolitikai hatásáról közös minisztertanácscon kellett határozni. Nem így történt: október 20-án a császár az osztrák minisztertanácsba hívta meg a közös és a magyar minisztereket. Talán ez a gesztus maga is jelzi, ami a jegyzőkönyv szövegéből szintén kitetszik, hogy az uralkodó kedvezni akart Hohenwartnak, még nem adta fel hitét, még bízott abban, hogy kompromisszumot köthet a ciszlajtán kormánnyal.

Itt azonban Beust ismét előadta, amit leírt október 13-i memorandumában, hogy az osztrák-németek oppozíciója veszedelmesebb a Monarchia számára, mint a csehek ellenkezése. A német kormány nem fogja tétlenül szemlélni az osztrák-németek ellenállását, a csehek ellenben nem számíthatnak külső segítségre. Fejtegetése nyilván válasz volt Hohenwart újra és újra ismételt kérdésére: vajon mennyire fontos a birodalom számára a csehekkel való megegyezés?

A magyar miniszterelnök természetesen a közös minisztérium álláspontjára helyezkedett. A konferencia érdekes, alig méltatott résztvevője Holzgethan, ciszlajtán pénzügyminiszter. Ő valójában idegen elem volt Hohenwart kormányában. Elhatárolta magát a föderalista elgondolásoktól, hangsúlyozva, hogy semmilyen szerepe sem volt a cseh Landtag feliratának létrejöttében. Holzgethan régi osztrák bürokrata, pénzügyi szakember, akit eszmei és családi kapcsolatok fűztek az osztrák-német liberálisokhoz.¹⁰ Amikor a minisztertanácscon azt magyarázta, hogy a „Fundamental-Artikel” lényegében a felforgatás törvénye (*Umsturz-Artikel*), amely a birodalom számára egyenértékű egy államcsőddel, Ferenc József minden magyarázat nélkül váratlanul berekesztette a kormány ülését.¹¹

10 Holzgethan Ignaz Plener vezető liberális politikus leányát vette nőül. Már az abszolutizmus évéiben vezető pénzügyi tisztviselő, 1872-től haláláig (1876) közös pénzügyminiszter volt.

11 A minisztertanácsról számos érdekes részletet rögzített naplójában Lónyay közös pénzügyminiszter. Tőle tudjuk, hogy a konferencia öt és fél óra hosszat tartott, s így a jegyzőkönyv nem minden részletében adja vissza az ott elhangzottakat. *Cieger András*: Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok. Bp. 2008. 284.; *Albert Schäffle*: Aus meinem Leben. II. Berlin, 1905. 192. skk.

A császár nyilvánvalóan szívesen megegyezett volna a csehekkel. Ő már egy esztendeje megelégtelt, hogy a szlávok, különösen a csehek szemben álltak a dualista berendezkedéssel, hogy bojkottálták a birodalmi tanácsot és így nem küldtek képviselőket a delegációba sem. Aggasztották az ausztriai nemzeti viszályok, hiszen ő nem az osztrák-németek császárának tekintette magát, hanem birodalma valamennyi „néptörzse” uralkodójának. Különösen gondot okozott számára, hogy a cseh polgári liberális nemzeti irányzatok együttműködtek a tartományi arisztokráciával. Olyan családok álltak a tartományi mozgalom élén – Schwarzenbergék, Thunok, Clam-Martinicok –, amelyek századok óta a dinasztia támaszát jelentették. Meg akart egyezni velük, amit azonban csak az Ausztriában hegemon szerepet betöltő német liberálisok ellenében tehetett meg. Ez természetesen nem lett volna hajlama ellen való. Szívesen megszabadult volna a villogó, vitára mindig kész intellektuelektől, az elveiket fitogtató professzoroktól, akik ráadásul tehetetlenül álltak a tartománygyűlések hangos követeléseivel szemben. A másik táborhoz vonzódott: a klerikálisokhoz, konzervatívokhoz. Azt mondta a porosz követnek, hogy szorosabbra kell fogni a gyeplőt. A liberálisok visszaéltek lehetőségeikkel, egyik nemzetnek sem szabad elnyomnia a másikat, mostantól „echt osztrák módra” fognak kormányozni. Ezzel az elgondolással nevezte ki 1871. február 7-én a Hohenwart-kormányt, amely konzervatív németekből és különböző irányzatú szláv politikusokból állt, s amelynek azt szabta feladatául, hogy megbékítse Ausztria nemzeteit, elsősorban a cseheket.¹² Nem arról volt szó, hogy Ferenc József feladta volna a dualizmust, de az kétségtelen, hogy a rendszert megteremtő, s azt Ausztriában keresztülvívó kancellárt távol tartotta az eseményektől. És azt gondolta, hogy ez járható út, hogy a szlávbarát belső politika és a német orientációjú külpolitika, amelyet Beust természetesen az uralkodó jóváhagyásával folytatott, megférnek egymás mellett.

Október 14-től a császár a szabályos minisztertanácsoktól függetlenül is folyamatosan tárgyalt „a korona tanácsadóival”, tehát a közös, meg az országos miniszterekkel. Erre ekkor sokkal inkább szükség volt, mint kormányválsággal fenyegető más esetekben. A szeptember 12-i manifesztum ugyanis nem egy egyszerű kormányzati lépés, amit az uralkodó, ha felmenti kormányát, semmissé tehet. A szeptember 12-i manifesztum az uralkodó személyes ígérete volt. Ferenc József elkötelezte magát egy államjogi átalakítás mellett úgy, hogy nem kérte ki hozzá az érintett tényezők véleményét, ha tetszik, magára vállalta a felelősséget, ami roppant kényes közjogi helyzetet teremtett. Ezért növekedett meg a Beust tiltakozását követő privát-tárgyalások súlya: az uralkodónak feltétlenül szüksége lett arra, hogy ismerje és pontosan értse a Hohenwart-akcióval szemben felmerülő politikai és jogi érveket.

Az uralkodói audienciákon Lónyay konciliánsabb volt, mint közös minisztertársai. Célszerűnek tartotta, hogy egyes „kifejtettebb” nemzetek, mint a csehek, vagy a lengyelek „nagyobb belső autonómiával bírjanak, sőt a cseheknek akár egy udvari kancellária is adassék, a történeti emlékezetnek megfelelően”,

12 O. Urban: i. m. 361–363.

„azonban ezen autonómia nem mehet odáig, hogy a birodalom ezen részében a közös érdekű ügyek kormányzata és törvényhozási intézkedései decentralizáltassék”.¹³

Andrássy Hohenwart társaságában, kezében a kiegyezési törvény megjegyzetelt német nyelvű példányával lépett az uralkodó elé. Nyilván az ügy súlya magyarázza elfogódottságát. Nehezebbre esett szabatosan fogalmazni: „azt képzeltem, mintha németül nem is tudnék”, de azután azzal érvelt (Lónyayhoz hasonlóan), amiről tudta, hogy megteszi majd hatását: A cislajtán minisztérium egyáltalán nem konzervatív szellemű, mint ahogyan azt a császár óhajtaná, hiszen eltörölné a felsőházat, kiterjesztené a választójogot, új nemzeti alapokra helyezné a birodalmat; mindez olyan veszélyes műtét, amelyhez hasonlót Andrássy legfeljebb egy Napóleonnak, vagy olyan fejedelemlennek javasolna, aki nem századok óta öröklött trónon ül.¹⁴

A szabályos miniszteri konferenciáknak, amelyek október második felében egymást követték, az volt a tulajdonképpeni feladatuk, hogy választ fogalmazzanak a cseh Landtag feliratára. A különböző összetételű és jellegű tanácskozásoknak a kompromisszumot kellett volna megtalálniuk a cislajtán kormány (Hohenwart) és a közös kormány (Beust) javaslata között.¹⁵ A konferenciákon elnöklő uralkodó újra meg újra a megegyezés fontosságát hangsúlyozta. Ha

13 Ld. Lónyay Menyhért naplóját: MOL Filmtár 37156. 1870. okt. 18.

14 Uo.

15 A következő minisztertanácsokról van szó: 1: Protokoll des zu Wien am 16. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten unter dem Vorsitze Sr. Exzellenz des Herrn Reichskanzlers Grafen Beust. Gegenstand: Rückwirkung der staatsrechtlichen Aktion für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder auf Stellung und Aufgaben des gemeinsamen Ministeriums. 2: Protokoll des zu Wien am 19. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten unter dem Vorsitze Sr. Exzellenz des Herrn Reichskanzlers Grafen Beust. Gegenstand: Ah. Reskript an den böhmischen Landtag. (Ezek szabályos közös minisztertanácsok, a közös minisztertanácsai jegyzőkönyvek között iktatva.) 3: Protokoll I des zu Wien am 20. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates unter dem Ah. Vorsitze Sr. Majestät des Kaisers. Gegenstand: Reskript an den böhmischen Landtag. 4: Protokoll II des zu Wien am 20. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates unter dem Ah. Vorsitze Sr. Majestät des Kaisers. Gegenstand: Reskript an den böhmischen Landtag (Fortsetzung), im Zusammenhang damit böhmische Fundamentalartikel. (Ezek valójában cislajtán minisztertanácsok, azok között vannak iktatva, de egy példányuk megtalálható a közös minisztertanácsai jegyzőkönyvek között is.) 5: Protokoll des zu Wien am 21. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates unter dem Ah. Vorsitze Sr. Majestät des Kaisers. Gegenstand: Entwurf des Ah. Reskriptes an den böhmischen Landtag. 6: Protokoll des zu Wien am 22. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates unter dem Ah. Vorsitze Sr. Majestät des Kaisers. Gegenstand: Abänderungen in den böhmischen Fundamentalartikeln. 7: Protokoll des zu Wien am 25. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates unter dem Vorsitze S.E. des Herrn Präsidenten des Ministerrates Grafen Hohenwart. Gegenstand: Au. Demissionsgesuch des Ministeriums. (Az utóbbi három cislajtán minisztertanács jegyzőkönyve csak a cislajtán minisztertanácsai jegyzőkönyvek között található.) Az okt. 20-i Protokoll I. mellékleteként olvasható a két leirattervezet. Hohenwart azután a maga tervét többször átdolgozta. Egy ilyen változat megtalálható az okt. 21-i minisztertanács mellékleteként. HHStA, PA XL. Karton 286., ill. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerratsprotokolle 1871.

megpróbáljuk összefoglalni a szerteágazó viták lényegét, három kérdéscsoportot emelhetünk ki: 1) A csehek és az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés; 2) Ciszlajtánia belső viszonyainak újraértelmezése; 3) A birodalmi egység védelme a külpolitikai, katonai és a gazdasági közösség vonatkozásában.

1) A csehek elfogadták ugyan az 1867-es kiegyezést (a közös ügyes törvényt és az erre épülő decemberi alkotmányt), mint kiindulópontot, igényt tartottak azonban arra, hogy ahhoz utólagosan hozzájárulásukat adják, vagy azt módosítsák. A közös kormány azonban érinthetetlen jogalpnak tekintette a kiegyezést, amivel kapcsolatban a cseh tartománygyűlés nem foglalhat állást, s amit megváltoztatni csak oly módon lehet, ahogyan létrejött, a ciszlajtán Reichsrat és a magyar országgyűlés hozzájárulásával, végül pedig az uralkodó szentesítésével.¹⁶ A közös kormány értelmezésében (vagy ha tetszik, a dualista felfogás szerint) a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok *összesége* áll Magyarországgal szemben,¹⁷ a cseh Landtag önálló tényezőként nem léphet fel.¹⁸

2) A cseh Landtag igényt tartott a ciszlajtán képviseleti rendszer átalakítására: egykamarás parlamentet tervezett, amely valójában a tartományok képviselőtestülete (*Delegirten-Kongress*) lett volna, és ennek megfelelően nem a Reichsrat testülete, hanem az egyes tartományok választották volna a delegáció tagjait. E törekvésnek ellentmondott azonban a magyar kiegyezési törvény egy sor paragrafusa.¹⁹ A dualista felfogás szerint a delegáció tagjait a birodalom két fele azonos módon választja, a törvény módosításáról pedig Ciszlajtánia önállóan nem, csak Magyarországgal egyetértésben határozhat. A magyar miniszterelnök külön figyelmeztetett arra, hogy a delegációs törvény annak idején a kiegyezés neuralgikus pontja volt, és minthogy az egyezkedő felek minden fenntartása ellenére a gyakorlatban végül is bevált, nem tanácsos változtatni rajta.²⁰

3) A minisztertanács dualista-centralista tagjai a cseh tartománygyűlés Alapcikkelyeitől leginkább a birodalmi közös ügyek egységes vezetését féltették. A védelmi rendszer kialakítása és megváltoztatása „egységes elvek szerint” a két törvényhozás feladata – mondta a hadügyminiszter –, amire nem lehet befolyásuk a tartományi képviselleteknek. A közös pénzügyminiszter szerint, ha Csehország Magyarországhoz hasonló jogot kapna arra, hogy meghatározza a közös kiadásokhoz és az államadóssághoz való hozzájárulása arányát, illetve mértékét, az katasztrofálisan hatna a Monarchia nemzetközi pénzügyi pozíciójára. A kül-

16 GMR v. 16.10.1870, RMRZ 119.

17 Andrassy megfogalmazásában: „es standen die Reichsratsländer zusammen den Ländern der ungarischen Krone zusammen gegenüber”. GMR v. 19.10.1871, RMRZ 120.

18 Andrassy „könne [...] unmöglich den Ausgangspunkt akzeptieren, als ob es sich um ein abgesondertes Verhältnis Böhmens zu Ungarn handle.” GMR v. 19.10.1871, RMRZ 120.

19 Legfőképpen a § 46: „ha őfelsége valamelyik országgyűlést föllosztatná, a föllosztatott országgyűlésnek delegatiója is megszűnik, s az újabb országgyűlés új bizottságot (delegatio) választ”. Ld. Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Dr. Márkus Dezső. Bp. 1896. (Magyar Törvénytár 1000–1895.) 340.

20 Ministerrat (= MR) v. 20.10.1871, MRZ 111.

ügyminiszter a szeptember 13-i memoranduma óta ismételtén azt fejtegette, hogy a „Fundamentalartikel” cseh udvari kancellárja ugyanolyan külpolitikai befolyást vindikál majd magának, mint a két miniszterelnök. Márpedig a sok nemzet külpolitikai aspirációja lehetetlenné teszi a Monarchia hatékony nemzetközi fellépését, a németek opposíciója pedig annak az iránynak fenntartását, amelyet a Monarchia az uralkodó és a delegációk jóváhagyásával az elmúlt időszakban sikerrel folytatott.

Az októberi miniszteri konferenciákon – a résztvevők számára ez világos volt – a dualizmus vagy föderalizmus kérdéséről folyt a vita, ahogyan Andrassy fogalmazott: „[über] Demarkationslinie zwischen Dualismus und Föderalismus”. Korántsem volt ilyen egyértelmű az „alkotmány védelmének” programja. Az egykorú politikai érvrendszerben fontos szerepet kapott az alkotmányosság. Már a magyar kiegyezési törvény preambulumban is azt olvashatjuk, hogy a közös ügyek újjárendezésére azért kerül sor, mert öfelsege alkotmányos jogokkal ruházta fel többi országait is. 1871 őszen az „alkotmányosság” politikai, vagy ha tetszik, erkölcsi alapérték, a politikai diskurzus meghatározó fogalma, mindkét fél előszeretettel hivatkozott rá. A hochkonzervatív Hohenwart is, aki számára pedig a cseh igények kielégítése valójában pusztán eszköz a liberális elemek háttérbe szorítására, valamint lehetőség arra, hogy helyreállítsa az uralkodó és az állam régi (prealkotmányos) tekintélyét.²¹ Nem mi, hanem éppen a német Alkotmánypárt és annak kormányzati hívei sodorják veszélybe az „alkotmányt” – mondta Hohenwart. Hogy szavai álságosak voltak? – Beust és Andrassy kétségtelenül teremtett bizonyos lehetőséget Hohenwart vádaskodására. Hiszen a kancellár előszeretettel a korona tanácsadójaként, s nem mint felelős miniszter lépett fel (ami persze legalább annyira nyelvi formula, mint valós tartalom). Mégis, Beust meggyőződéssel az alkotmányosságot védte a cseh államjogi követelésekkel szemben. Bizonyos volt abban – és az elmúlt hónapok eseményei megerősítették felfogását –, hogy az új németbarát külpolitikának a Monarchia adott szerkezete (a német–magyar hegemonián alapuló alkotmányos dualizmus) az alapfeltétele és azt is pontosan számításba vette, hogy ebben a szerkezetben mekkora súlyuk van az alkotmányos tényezőknek és milyen meghatározó szerepe az uralkodó személyes döntésének – ami az októberi válság során nagyon nyilvánvalóvá lett.

Az alkotmányosságról folytatott terméketlen, sokszor formális és nem feltétlenül jóhiszemű polémiában a két tábor (ha az egyszerűség kedvéért Andrassy kifejezéseit használjuk: a dualisták és a föderalisták) eltérő fogalomhasználata a legfeltűnőbb. Nem pusztán arról van szó, hogy a dualisták a csehek „Fundamentalartikel”-jével szemben, az állam fundamentális törvényének a 67-es közös ügyes törvényeket tekintették, jogtalanak tartva ily módon a „Fundamentalartikel” kifejezésnek még a használatát is.²² Az „Ausgleichfreundig” az egyik oldalon a ki-

²¹ T. Kletečka: i. m. 128.

²² „Endlich wendete sich Redner [Andrassy] gegen die Aufnahme des die Zukunft antizipierenden Wortes »Fundamentalartikel« in das Reskript und wünschte dasselbe durch

egyezés, tehát a 67-es elvek iránti rokonszenvet, a másikon a csehekkel való meg-egyezés szorgalmazását jelentette. A csehek a cseh történeti államjogot elismerő szeptember 12-i uralkodói manifesztumot, amelyet a közös és a magyar kormány tagjai egy elsietett, pontatlanul fogalmazott, félresikerült leiratnak (ha tetszik, adminisztratív baklövésnek) minősítettek, nemzeti szimbólummá magasztosították, nemzeti ereklyeként díszkiadásban terjesztették.²³ Hohenwart és Andrassy nem egyszerűen politikai koncepciójukban kerültek szembe egymással, a két tábor fogalomrendszere, szavai, szimbólumai bizonyultak összeegyeztethetetleneknek.

Ferenc József mégsem mondott le a közvetítésről. Október 21-én újra tárgyalta a cislajtán kormánnyal, amire már nem hívta meg a közös minisztereket.²⁴ Másnap informális konferenciát tartott Beusttal, Lónyayval és Andrassyval, itt nem vezettek jegyzőkönyvet, csak Lónyay naplója informál róla. Ez alkalommal nem hangzottak el érdemben új érvek, „csupán” annyi, hogy Hohenwart programjának elfogadása esetén egyikük sem vállalja a kormányzati felelősséget. Ferenc József e ponton szakította félbe a megbeszéléseket, hogy a cislajtán kormány ülésére siessen,²⁵ hogy itt, a cislajtán minisztertanácson jelentse be végül: nem ennek, hanem a közös kormánynak a leirattervezetét fogadja el.²⁶ 25-én Hohenwart miniszterelnök Bécsben találkozott a cseh Landtag vezető politika-saival, Clam-Martinic gróffal, a cseh arisztokrácia vezető figurájával, Dr. Riegerrel és Dr. Pražákkal, az ócseh párt korifeusaival, s miután azok a közös kormány leirata alapján nem voltak hajlandók semmiféle együttműködésre, a Hohenwart-minisztérium még aznap benyújtotta lemondását.²⁷

Az előző napok szakmai-politikai-jogi és nemegyszer filológiai vitái után a cislajtán kormány tagjai most amolyan az utókornak is szóló ünnepélyes elvi nyilatkozatot tettek. Holzgethan pénzügyminiszter, a minisztérium német liberális belső ellenfele leszögezte, hogy az alkotmány (tudniillik a 67-es decemberi alkotmány, az osztrák–magyar kiegyezés) tartja össze a birodalmat, a föderalizmus pedig megingatná az összetartozást. Grocholski, a nagy tapasztalatú lengyel politikus, ezzel éppen ellentétes véleményen volt:²⁸ nem az alkotmány, hanem a dinasztia iránti hűség a Monarchia összetartó ereje. És hogy ne hagyjon kétséget, még hozzátette: ma kevésbé jelent összetartó erőt az alkotmány, mint jelentett 1861-ben; más szóval, a dualista alkotmány kevésbé elfogadható, mint volt az 1861. évi, Schmerling nevével fémjelzett összbirodalmi centralizáció. Úgy mon-

den Ausdruck »Wünsche oder Vorschläge«, der seinerzeit auch in den ungarischen Reskripten zur Anwendung gelangte, zu substituieren.” GMR v. 19.10.1871, RMRZ 120.

23 *Luboš Velek*: Böhmisches Staatsrecht auf „weichem Papier”: Tatsache, Mythos und ihre symbolische Bedeutung in der tschechischen politischen Kultur. *Bohemia* 47(2006–2007) 1. sz. 106–110.

24 MR v. 21.10.1871, MRZ 113. Ministerratsprotokolle, Karton 41. Abschriften des Brandtakten.

25 *Cieger A.*: i. m. 285.

26 MR v. 22.10.1871, MRZ 114. Ministerratsprotokolle, Karton 41. Abschriften des Brandtakten.

27 MR v. 25.10.1871, MRZ 116. Ebd.

28 Casimir Ritter von Grocholskit ápr. 11-én nevezte ki az uralkodó tárca nélküli miniszternek azal a céllal, hogy konkrét tárgyalásokat kezdeményezzen a lengyelekkel.

dott le tehát a Hohenwart-kormány, hogy deklarálta: az 1861-ben megindult német, majd 67-ben átalakult német–magyar hegemonián épülő alkotmányos rendet utasítja el. Hohenwarth törekvése iránt rokonszenvet sohasem mutató Kuhn hadügyminiszter kissé sarkított megfogalmazásában a kormány valódi szándéka az volt, hogy mindent összezavarjon, majd pedig a népekre rontva, abszolutista szellemben egyesítse őket.²⁹

A császár nem ezt akarta. Október 22-én a dualista alkotmány mellett döntött. November 4-én a közös kormány által megfogalmazott leíratot terjesztették a cseh Landtag elé Holzgethan aláírásával, akit az uralkodó egy átmeneti kormány vezetésével bízott meg. A konzervatív minisztérium államjogi kísérlete ezzel véget ért. De ennél több is történt. Véglegesen lezárult az a nagy változás, amit a Habsburg Monarchia dualista átalakulásának nevezünk. Az 1867. évi törvények szentesítése ennek az átalakulásnak valójában csak az első lépése volt. A rendszer külső és belső feltételei 1871-ben szilárdultak meg, akkor, amikor a Monarchia új németpolitikát kezdett és ennek megfelelően szembeszállt a német hegemoniát veszélyeztető föderalista törekvésekkel. Ekkor alakult ki véglegesen a dualista állam működési mechanizmusa. Az országos kormányok és a birodalmi hatóságok ekkor találták meg helyüket. A közös minisztertanács intézménye ekkor nyerte el igazi formáját. 1871 őszen még országos ügyekbe avatkozott. A Hohenwart-kísérlet megbuktatása után nem kellett többé a Monarchia strukturális problémáival foglalkoznia.

ÉVA SOMOGYI

ON THE DIVIDING LINE BETWEEN DUALISM AND FEDERALISM IN OCTOBER 1871

Based on the minutes of the Austrian and Austro–Hungarian Council of Ministers, on the unpublished diaries of common Minister of Financial Affairs Menyhért Lónyay and common Minister of Defence Kuhn v. Kuhnenfeld, the study reconsiders the content of the Austrian federalist attempt made in 1871 and reinvestigates what roles different politicians may have had in the overthrowing of the Hohenwart Cabinet.

The paper underlines that the attacks against the Hohenwart cabinet may have a more complex background: besides foreign political issues there may have been other considerations involved e.g. the preservation of the common army or the concerns about the Monarchy's international financial position. The study pays special attention to the interpretation of political slogans such as “constitutionality” or “loyalty to the dynasty” and these slogans' roles in the fight between the liberals and the conservatives.

29 Kriegsarchiv, Wien, Nachlaß Khun-Kuhnenfeld B. u C. 670, Tagebuch 29.10.1871. Ez a gondolat újra és újra felmerül Kuhn naplójában. A Hohenwart-kormány célja „alles untereinander zu bringen und sodann wieder wie 1851–59 den absolutistischen Zentralismus herzustellen”. 28–29 August 1871. Ebd.

„mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészség”

Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után

Az, hogy a dualizmus korában a kormány erőteljesen befolyásolta a választásokat, már közhelyszámba megy a magyar történetírásban.¹ A kormánybefolyásolás egyik megnyilvánulása erdélyi viszonylatban a magyarországi képviselőjelöltek nagyobb számú megjelenése volt az erdélyi választókerületekben. A kiegyezés után a választási törvényt nem terjesztették ki Erdélyre, itt – elsősorban nemzetiségi okokból – meghagyták az 1848-es erdélyi törvényt. A census Erdélyben magasabb volt, mint a Király-hágó másik oldalán, a választók jelentős része – a Székelyföldön túlnyomó többsége – régi jogon választott.² Ezzel együtt megmaradt a választókerületek óriási aránytalansága, és fennmaradt az erdélyi „rotten borough”-k, a volt taxás helyek kiváltsága, amelyek még a fejedelemség korából diétai képvisellel rendelkeztek. Ezek között voltak olyan teljesen eljelentéktelenedett és csekély népességű helységek, mint Illyefalva alig több mint ezer lakossal (de Csíkszereda lakossága sem érte el ekkor még a másfél ezer főt),³ amelyet később a kormánypárt „jutalomként” osztogatott. Így lett képviselő Illyefalván a későbbiekben Jókai és Mikszáth. Egyelőre azonban ez a folyamat még a kezdeteknél tartott. A választási korupció elharapózását a kortársak – és részben a történetírás is – Lónyay Menyhért miniszterelnökségéhez kötötte. Felmerül a kérdés: mekkora része volt a fenti folyamat beindításában, illetve felgyorsításában Lónyay patronázs-politikájának? Ezeket a kérdéseket vizsgálom az alábbiakban az 1869. és az 1872. évi választások kapcsán Erdélyben. Mivel a választási korupció, a különféle csalások igen változatosak voltak, itt most

1 A választási korupció teljes tárházát Gerő András vette számba: Az elsőpró kisebbség. Népkepviselet a Monarchia Magyarországon. Bp. 1988. Szabó Dániel felhívta a figyelmet arra, hogy a belügyminiszternek, azaz a kormánynak csak közvetett befolyása volt a választásokra. Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel: Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Bp. 1999. Erdélyben azonban ekkor csak a két román vidék – Naszód és Fogaras – volt, ahol a megyei apparátusra, vagy legalábbis ennek jelentős részére ne lehetett volna számítani.

2 Az erdélyi választási rendszerről ld. Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: Erdély története. III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1987. (Erdély története három kötetben) 1630–1633.; Boros Zs.–Szabó D.: i. m. 127–128. Az erdélyi törvényhatóságok 75 képviselőt küldtek a parlamentbe.

3 Amíg Csíkszéken a két kerületben 6 ezer, ill. 7 ezer választó volt, addig Csíkszeredában 223, Illyefalván pedig 247.

csak a kormánybefolyás egyetlen területen való érvényesülésére térek ki, amely a kormány, illetve a kormányfő által favorizált nem erdélyi jelöltek megválasztását illeti, és amely részint az ekkor még működő erdélyi királyi biztосon, részint a törvényhatóságok főtisztjein keresztül érvényesült.

A kiegyezés Erdély uniójának újbóli életbeléptetését is jelentette. 1869. május elsejétől megszűnt Erdély addig még működő kormányszerve, a Főkormány-szék, de 1872. szeptember végéig még megmaradt a királyi biztosi hivatal. Tulajdonképpen a választások leveleznylése volt az utolsó nagyobb szabású feladata Péchy Manó királyi biztосnak, mielőtt végképp elhagyta volna Erdélyt. A Főkormányszék megszűnését követően a királyi biztос hatásköre jóval szűkebb lett, a kormány érdekeinek előmozdítása azonban továbbra is fő feladatai közé tartozott, beleértve többek között a kormány érdekeinek előmozdítását a választásokon. A királyi biztос volt a választások fő irányítója Erdélyben, hozzá futott be a bizalmas levelezés. Az ellenzéki sajtó nem fukarkodott ugyan a gyanúsításokkal, de a királyi biztosi hivatal, illetve a belügyminisztérium levéltára nyújthat biztосabb támpontot a választások befolyásolásának mértékére és mikéntjére nézve.

Az előzményekhez tartozik, hogy az utolsó erdélyi választásokon – az 1865. évi kolozsvári országgyűlés alkalmából – az eredmények, illetve a képviselők összetétele még a régi rendszert tükrözik, azaz minden törvényhatóságban a helyi elit képviselőit választották meg, kivéve a városok egy részét – az egykori taxás helyeket –, ahol néhány arisztokrata is mandátumhoz jutott,⁴ mintegy előkészítve a terepet az illető választókerületek áruba bocsátásához. 1866-ban a pesti országgyűlésre ugyancsak mind helyi embereket választottak, igaz, 1867-ben egy időközi választáson Kolozsváron az ifjú Kossuth Lajost is megválasztották – a helyi hivatalosságok nem kis bosszúságára.⁵

A kiegyezés utáni első választásnak nagy tétje volt mind a kormánypárt, mind az ellenzék számára. Azonban amíg a szűken vett Magyarországon az ellenzék előretörését hozta a választás, addig Erdélyben másképp alakult a helyzet. Az okok között megemlíthetjük az unió következtében a románok passzivitásba vonulását, illetve az erdélyi magyarok elvárásait és félelmeit, de az eredmény alakulását befolyásolta a választások „kézi vezérlése” is a királyi biztос részéről. A Deák-párt sikeres szereplése felértékelte Erdélyt a kormány szemében, főleg ami a máshol kiesett kormánypárti jelöltek mandátumhoz juttatását illette.

Az 1869-es választásokon már több, a kormány által „kiközvetített” jelölt jelent meg Erdélyben.⁶ Az „első fecskék” közé tartozott Tanárky Gedeon vallás- és közoktatásügyi helyettes államtitkár, akit Szászvároson nem minden nehézség nélkül sikerült megválasztatni. Szászváros különleges helyet foglalt el a szász törvényhatóságok között, amennyiben nemcsak lakosságának, hanem választóinak is je-

4 Így Széken br. Bánffy János, Sepsiszentgyörgyön br. Szentkereszt István, Fogarason gr. Haller Ferenc és Eszterházy Kálmán, Gyulafehérváron br. Kemény Gábor. Ugyanez figyelhető meg különben az 1848. évi választásokon is.

5 Mandátumát nem fogadta el.

6 A levéltári források mellett az adatok forrása: *Adalbert Toth*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. München, 1973.

lentős része románokból, illetve kisebb részben magyarokból állt, sőt a helyettes királybíró is magyar volt.⁷ Szászsebes és Szászváros székekben kezdetben nemzeti-ségi szempontból meg akarták osztani a két-két mandátumot a szászok és románok között, de mivel a románok bojkottálták a választást,⁸ ezért a számukra fenntartott mandátum szabaddá vált. Így végül Szászsebesen két szászt választottak meg. Szászváros székein sem lehetett a szászok körében Tanárkyt „keresztülvinni”, és kezdetben a magyarok körében is kérdéses volt. Mivel azonban sikerült Nagy Ignác királybíróval visszalépésre bírni – és ezzel elkerülni a magyar táboron belüli szakadást –, így végül Tanárkyt egy szász jelölttel együtt megválasztották.⁹

Ennél érdekesebb helyzet állt elő a két román vidéken, Fogarason és Naszódon. A románok passzivitása miatt ugyanis a két vidék tálcán kínálta magát, a mandátumok megszerzése azonban mégsem volt egyszerű. Mivel a szék tisztségviselői is románok voltak, minden eszközzel bojkottálni igyekeztek a választásokat. Fogarason ez mind 1869-ben, mind 1872-ben országos botrányhoz vezetett.¹⁰ Naszódon nehézségek árán ugyan, de végül sikerült a választást lebonyolítani.

Naszód vidék monori kerületében előbb Hosszú Eleket (Alexa Hossu) választották meg, de ő – valószínűleg a románok részéről való kiközösítéstől félve – nem fogadta el a mandátumot. Péchy Manó ezután rábeszélte Poruțiu Sámuel (Samuel Poruțiu) főkormányiszteki, illetve belügyminisztériumi titkárt, hogy vállalja el a jelöltséget. Miután azonban a románok nem vettek részt a választáson, Poruțiu csak 8 szavazatot kapott, és visszautasította a mandátumot, „mivel egy nyolc személyből álló többség által lett megválasztatását nem tekintheti úgy, mint a választók valódi többségének irányabani bizalma kifejezését, az elfogadás esetén tehát nemzete előtt magát csak compromittálnak szemléli”.¹¹ Péchy felszólította Alexandru Bohățiel főkapitányt, hogy „tekintélyét és befolyását olyképpen használja fel”, hogy a pótválasztáson minél többen vegyenek részt. Miután Péchy szerint Naszód vidékén több tisztviselő és főleg a törvényszéki elnök a választások ellen izgatott, erélyes fellépést sürgetett a belügyminiszter részéről.¹² A választók mozgósítása ugyan nem sikerült, de végül két magyarországi jutott mandátumhoz: Cséry Lajos ügyvéd és a lojális román lapszerkesztő, Papp Zsigmond¹³ (Sigismund Popp). Utóbbi mindössze két (!)

7 A választók arányát tekintve egyedül Szászsebesen haladta meg a románok aránya az 50%-ot, de Szászvárosban is megközelítette ezt. A 753 választóból a városban volt: magyar 202, német 233, román 188, a székben román 130. Nagy Ignác királybíró jelentése a szász ispánnak, 1867. ápr. 5. Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 148, 1869-III-306.

8 A románok 1869-ben a szerdahelyi értekezleten elfogadták a politikai passzivitás taktikáját. Szászsebesen egyetlen román választó sem szavazott 1869-ben, Szászvárosban ketten. A szász ispán jelentése a választásokról, 1869. ápr. 7. MOL K 148, 1869-III-306.

9 Uo. A szász ispán kérte, hogy honorálják Nagy Ignácnak az áldozatát.

10 A fogarasi eset külön tanulmány tárgya lehet, annyira jól tükrözi a bonyolult erdélyi helyzetet, a különböző konfliktusokat és a választási visszaélések teljes tárházát.

11 Péchy Manó a belügyminiszternek, 1869. szept. 27. MOL K 148, 1869-III-306.

12 Uo.

13 Papp Zsigmond a belényesi görög katolikus gimnázium tanára volt, 1848-ban kővárvidéki főkapitánynak nevezték ki, 1861-től a Concordia c. román politikai és irodalmi lapnak volt a szerkesztője.

szavazattal¹⁴ került be a parlamentbe. Sőt, még ezt a két szavazatot is csak felsőbb beavatkozással lehetett elismertetni, mivel márciusban a választási bizottság arra hivatkozva, hogy Sigismund Popp és Papp Zsigmond is egy-egy szavazatot kaptak, nem akarta Pappot képviselőnek nyilvánítani.¹⁵

A kormány számára fontos emberek, illetve a magyarországi és erdélyi szecselovagok igazi paradicsomai azonban a már említett „rotten borough”-k voltak. Ezek közül a legtekintélyesebb, az egykori fejedelmi székhely Gyulaféhérvár volt, amely egykori szabad királyi városi rangja miatt két képviselőt küldhetett a parlamentbe. 1869-ben még két erdélyi, báró Kemény Gábor és Török Dániel polgármester képviselte a várost. Utóbbit azonban kinevezték városi főispánnak, a megüresedett mandátumot pedig 1871-ben időközi választáson Szilágyi Dezső,¹⁶ későbbi igazságügy-miniszter szerezte meg. Szilágyi ezt aztán mint „régí kerületét” 1872-ben is megtartotta. Az 1869–1872-es országgyűlésen még négy másik erdélyi kisvárosnak lett magyarországi képviselője: Abrudbányán Bittó István, a későbbi igazságügy-miniszter, illetve miniszterelnök, Kolozson Kerkapoly Károly honvédelmi államtitkár, később pénzügyminiszter, Széken Éber Nándor,¹⁷ Andrassy Gyula bizalmasa, Vizaknán pedig Korizmic László.¹⁸ Bittót és Kerkapolyt egyhangúlag választották meg, Éber Nándornak volt ugyan ellenjelöltje, de nagy fölényrel győzött. Kerkapoly érdekében a helyi jelöltet visszalépésre bírták. Az illetőnek, aki korábban a város képviselője volt, a visszalépésért cserében Kerkapoly megígérte, hogy átengedi képviselői tiszteletdíját. A már pénzügyminiszter Kerkapolynak később kellemetlensége támadt az ügyből, mivel az illető, aki állítólag az összeg egy részét nem kapta meg, a királyi biztost bombázta panaszaival. Korizmic a képviselőségéről lemondott vizaknai királybíró, Szócs Sándor helyett jelöltette magát és jutott be időközi választáson. Érdekében a belügyminiszter írt Péchynek: „Korizmic László hozott képviselőjelöltül combinatióba, kinek megválasztása nemcsak a kormány szándékával egyeznék meg, hanem kész volna az szükség esetében a siker elérését kellő módon elő is mozdítani.”¹⁹ Szintén időközi választáson foglalta el 1871 őszén Tisza Kálmán testvére, a kormánypárti Tisza Lajos a városi főispánná kinevezett Thury Gergely helyét a kézdi-orbai kerületben. Így végül az 1869–1872-es ciklusban 9-re emelkedett a nem erdélyi képviselők száma, és ebből öten a „rotten borough”-kat képviselték.

14 Az egyik szavazatot maga a főkapitány, a másikat egy magyar cs. kir. nyugalmazott őrnagy adta le.

15 MOL K 2 Képviselőház, Választási jegyzőkönyvek II. 783. cs. 98. sz. Naszód vidék hivatalnokai-ra, különösen a főkapitányra nyomást gyakoroltak, és végül Pappot igazolták.

16 Szilágyi Dezső, a későbbi igazságügy-miniszter 1867-től az igazságügy-minisztériumban volt elnöki titkár, 1871-től pedig a miniszterelnökség törvényelőkészítő bizottságának tagja.

17 A kalandos sorsú Éber, a Times tudósítója Andrassy Gyula bizalmas emberei közé tartozott. Többek között az Angol–Magyar Bank egyik alapítója volt.

18 Korizmic az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke, a Földhitelintézet kölcsönosztályának igazgatója volt.

19 A belügyminiszter bizalmas levele Péchy Manónak, 1869. dec. 14. MOL F 271 Erdélyi Királyi Biztosság, Titkos elnöki iratok, 1869/70.

Az 1872. évi választások²⁰ közeledtével a kormány ünnepélyesen deklarálta a fennkölt elveket a szabad választásokról. A szép szavak ellenére azonban a belügyminiszter bizalmas körlevélben felhívott minden főtisztet, gyakorolja befolyását a választások megnyerése érdekében, és „minden módot és eszközt felhasználjon, mely a köz- és társadalmi élet terén a kedvező eredmény létesítését előmozdítani képes”.²¹ Az erdélyi királyi biztost is felszólította, vesse latba befolyását, hogy „Erdély valamint a közelebb berekesztett országgyűlésen, úgy a jövőben is minél számosabb Deák-párti egyén által legyen képviselve.”²²

A királyi biztos és a főtisztek mindent meg is tettek, változatos eszközöket használva fel a választások befolyásolására. A választások lebonyolításáért és a kormánypárti jelölt megválasztásáért a főtisztek feleltek. Mivel a siker vagy a kudarc a kormány részéről megítélésüket komolyan befolyásolta, ezért általában mindent megtettek a kormánypárti jelölt sikerének érdekében. Ahogyan ezt Béli Gergely aranyosszéki főkirálybíró írta: mindent elkövetnek, hogy a „jó ügyet” győzelemre juttassák.²³ Volt, aki még a kormány gondolatainak is elébe ment. A kormányjelöltek kiközvetítésének gyakorlatához egyaránt hozzájárult a kormány részéről érkező „kérés” egyes – esetleg máshol mandátumhoz nem jutott – fontosabb tagjai bebiztosítása végett, illetve a helyi hivatalnokok, elsősorban a főtisztek részéről tanúsított karrierizmussal ötvözött szogalelkűség. Erre jó példa a székely városok főispánjának kinevezett korábbi háromszéki királybíró, Lázár Mihály szolgálatkészsége. Az illyefalvi időközi választások előtt – 1871 decemberében – felterjesztette a helyi jelölt személyét, de rögtön érdeklődött, hogy a királyi biztosnak, illetve Lónyay miniszterelnöknek „magasabb politikai szempontból” nem lesz-e észrevétele ellene.²⁴

A kormánytagok és a kormány által támogatott jelöltek érdekében mozgósították a helyi közigazgatást. Péchy 1872 áprilisában kérte Kerkapoly pénzügyminisztert, hogy egyrészt rendezze vitás ügyét az előző képviselővel, másrészt pedig bizalmasan tudassa, hogy kíván-e eddigi választókerületében fellépni, „hogy az itteni Deák-párt e részben tájékozva legyen és további lépéseit megtehesse”.²⁵ Bittó igazságügy-minisztert illetően, aki Abrudbánya képviselője volt, májusban Pogány György, Alsó-Fehér megyei főispán megjegyezte, hogy „újboldi megválasztásához nem fér kétség”.²⁶ Ehhez képest, amikor már javában zajlottak országszerte a választások, a miniszterelnök is kiszemelte Abrudbányát egyik belső hívének, Máriássy Béla volt abonyi képviselőnek, aki Abaúj vármegyében megbukott, és akinek megválasztását Lónyay „kiválólag, mindenekfelett” ajánlotta. Péchy erre

20 A választások rövid összefoglalására ld. *Boros Zs.–Szabó D.*: i. m. 137–140.

21 MOL K 148, 1872-III-1083. A belügyminiszter körlevele a főispánokhoz, 1872. ápr. 10.

22 Uo. Ápr. 2-án a belügyminiszter nagyjából megismételte a fentieket az erdélyi királyi biztoshoz intézett bizalmas levelében is.

23 MOL F 270 Erdélyi Királyi Biztosság, Elnöki iratok, 1872/481.

24 MOL F 270, 1871/2012.

25 MOL F 271, 1872/7. Pethe panasza szerint 1871. aug. 1-je óta nem kapta a tiszteletdíjat.

26 MOL F 270, 1872/636. Pogány György Alsó-Fehér vármegye főispánja volt, Abrudbánya ugyan jogilag önálló törvényhatóság volt, de Pogány befolyása kiterjedt a megyébe beékelődő kisvárosra is.

felhívta Pogányt, illetve a városi főispánt és kérte, érvényesítsék saját és pártbefolyásukat Máriássy érdekében.²⁷ Az akció azonban még el sem indult, amikor július elsején rejtjeles távirat érkezett a belügyminisztertől: „A kormány nevében igen kérem, szíveskedjék minden módon odahatni, hogy Abrudbányán Bittó igazságügy-miniszter okvetlenül megválasztassék.”²⁸ Mivel Abrudbányán a választást július 4-én tartották, Péchy aggódott, hogy elkéstek, és ismét mozgósította Pogány és Török²⁹ főispánokat. Jól jelzi a kormány kapkodását, hogy július 3-án Lónyay táviratban ismét sürgette Bittó megválasztását, vagy amennyiben Bittó lemondana, abban az esetben Máriássyét. Péchy jelezte Pogány főispánnak, hogy „okom van az igazságügy-miniszteri combinatiót minden másnak mellőzésével behatólag ajánlani”.³⁰ Az ügy fontosságára való tekintettel a választások előtti éjjel a városi főispán Abrudbányára utazott, így aztán nagy fölényrel Bittót újraválasztották.³¹ A választások után Pogány finoman jelezte, hogy majd benyújtja a számlát, de addig is elismerés nyilvánítására ajánlotta az alispánt és a verespataki előjárókat.³² Sikeres működéséért „a párt és kormány” szolgálatában őt meg Péchy terjesztette fel a választások után a Szent István-rend kiskeresztjére.³³

Közben azonban Péchy Máriássyról is igyekezett gondoskodni. Lázár Mihálynak, a székely városok főispánjának táviratozott érdekében, mert – ahogyan írta – Máriássy „valamelyik erdélyi kerületben képviselőnek leendő megválasztása nagyon érdekében fekszik [a miniszterelnöknek], és hogy megválasztását részéről gyámolítani kész”. Mivel az idő rövidsége miatt – két nappal a választások előtt – Máriássyt már nem lehetett Bittó helyett „beugratni” Abrudbányán, ezért úgy döntöttek, hogy Bittó nem fogadja majd el a mandátumot, így időt nyernek, és a pótválasztáson Máriássy sikeresen léphet fel.³⁴ Mivel azonban a tervek igen „precariusak”-nak tűntek, kérte Lázártól, igyekezzék valamelyik székely kisvárosban megválasztatni Máriássyt, mindjárt javasolva is Bereket. A kis határtelepülés azonban más jelölt számára is szóba jött.

Erdélyi kerületben, Kovásznán léptették fel ismét Tisza Lajos közlekedési minisztert is. Péchy május elején egyeztetett a háromszéki Deák-párt vezetőivel, illetve a főkirálybíróval ez ügyben. A válasz: „Hangulat és közvélemény kedvező, megválasztása valószínű, de anyagi áldozat kell a választóknak.”³⁵ Július 7-én a belügyminiszter érdeklődött, hogy Tisza megválasztható-e egy másik erdélyi kerületben, addig is, amíg a kézdi-orbai kerületben az újabb választást kiírják. Kovásznán ugyanis június 30-án a választások véres verekezésbe torkolltak,

27 MOL F 271, 1872/47.

28 Uo. 1872/49.

29 Török Dániel volt a több város élére kinevezett főispán.

30 MOL F 271, 1872/49.

31 Bittó Istvánnak Lónyay kb. nyolcezer forintot utaltatott ki a választásokra. *Cieger András*: Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok. Bp. 2008. 327.

32 MOL F 271, 1872/55.

33 Uo. 1872/86.

34 Ez bevett gyakorlat volt a dualizmus korában. Ld. *Boros Zs.–Szabó D.*: i. m. 134.

35 MOL F 271, 1872/19.

amely egy halálesettel és több súlyos testi sértéssel végződött. A hivatalosságok a „balpárti izgatást” okolták az eseményekért – ahogyan a helyszínről táviratozták: „nagymérvű terrorizálás, a jobbpárt nem mer szavazni, mert agyonveréssel fenyegetik” –, ezért felfüggesztették a választást.³⁶ Péchy ismét Abrudbányát javasolta, illetve Berecket, ahol szerinte csakis Lázár főispán „választathatja meg” – hacsak nem foglalt már a kerület.³⁷ Lázár azonban még aznap táviratban közölte: „hely nincs, ha néhány nappal korábban értesítettem, célt érhattünk volna, a kellő lépések egyébiránt megtétettek, tárgyalás folyamatban van minden feltűnés nélkül”.³⁸ Közben Péchy Tisza érdekében a szászoknál is próbálkozott. A brassói főbírónak táviratozott, és a város érdekére hivatkozva kérte, hogy „ildomos módon” hasson a választás előmozdítása érdekében.³⁹ A brassóiaknak azonban megvoltak a saját jelöltjeik. Gött iparkamarai elnök sajnálkozva ugyan, de túl későinek tartotta a fellépést, a sikert pedig kétségesnek.⁴⁰ Július közepén a belügyminiszter táviratozott Lázár főispánnak, és jelezte: Tisza találkozni szeretne vele Erdély szélén valamelyik vasúti csomóponton, hogy megbeszéljék a további kilátásokat, illetve ha más nem kerül, felkérni Kovásznán az új választás rendezésére. Kérte, táviratozzon: „vajon ottani megválasztatása biztosnak tekinthető-e, és mennyi segélyre lenne szükség?”⁴¹ Július végén Tiszát Háromszéken, a kézdi-orbai kerületben képviselővé nyilvánították, a baloldal óvással visszavonult a választástól.⁴² Miután azonban ott új választásokat kellett tartani, Tiszát végül szeptember elején Küküllő megye alsó kerületében választották meg.

Péchy július végétől szabadságot kért, Lónyayt azonban továbbra is foglalkoztatta Máriássy sorsa. Július 12-én ismét táviratozott Péchynek, hogy a jelentéséből úgy látta, Bereck még „disponibilis”, ezért tegye meg az intézkedéseket Máriássyra nézve, hozzátéve: azonnal küldi, ha netalán pénzsegély kellene.⁴³ Péchy rögtön Lázárnak táviratozott, de kiderült, hogy Bereckben gróf Kálnoky Pál, a háromszéki főispán rokona⁴⁴ akar ismét indulni, tehát új „combinatio” kellett. A miniszterelnök sietve jelezte, hogy ő is óhajtja Kálnoky megválasztását,⁴⁵ tehát Máriássynak készítsék elő Abrudbányán a terepet, és amikor kész,

36 MOL F 270, 1872/925. Tiszának ekkor 1365 szavazata volt, baloldali ellenfelének, Cseh Károlynak 483. A főkirálybíró azonnal kiszállt „a lázongás helyére”, és három század katonaságot is kivezényelt, de a választást meg kellett ismételni.

37 MOL F 271, 1872/52.

38 Uo. 1872/53.

39 Uo. 1872/54.

40 Uo. 1872/63.

41 MOL K 148, 1872-III-1083.

42 MOL F 271, 1872/68.

43 Uo. 1872/58.

44 Kálnoky Pál (1814–1881) a monarchia külügyminiszterének, gr. Kálnoky Gusztáv apjának volt első unokatestvére, a háromszéki főkirálybíróval, gr. Kálnoky Dénessel távolabbi rokonságban álltak.

45 MOL F 271, 1872/61. Lázár Bereckbe utazott Kálnoky megválasztásának támogatására, azt ígérve: „Bal-izgatás nagy, de azért Kálnoky Pál megválasztását eszközölöm.”

Bittó beadja lemondását. Zeyk Károly belügyminisztériumi államtitkár is írt ez ügyben Pogány főispánnak. A tervet Péchy is támogatta, dicsérve Pogányt: „ő képes lesz ezen combinatiót keresztülvinni”.⁴⁶

Egy másik egykori taxás helyet, Kolozst is kiszemelte a kormány, és ott is több „combinatio” merült fel. Május elején Tóth Vilmos belügyminiszter táviratozott Péchynek: „Pártunk azon hívei közé, kik a bekövetkezendő választások alkalmával Erdélyben képviselőjelöltekül fellépni szándékoznak, báró Kaas Ivor is tartozik”, kérve, támogassa ügyét „a körülményekhez képest”.⁴⁷ Kaas nem mellesleg Lónyay egyik legbelsőbb híve, barátja volt, egyúttal pedig a *Reform* című Deák-párti lap egyik tulajdonosa és szerkesztője. Szintén Kolozs került szóba a Pestre került erdélyi belügyminisztériumi államtitkár, Zeyk Károly részére is. Érdekében is közbelépett a belügyminiszter: „Zeyk Károly kerületében mást léptetett fel a Deák-párt; nagy érdekekben áll, hogy a belügyminiszteri államtitkár képviselő legyen, kérem, valamelyik kerületet számára biztosítani. Ajánlom figyelmébe Aranyosszéket, hol eddig Zeyk József volt, vagy ha ez nem lehetséges, máshol mindenütt.”⁴⁸ Péchy kérte, hogy személyesen jöjjön le, hogy egyeztessenek. Nem lehet tudni, a Péchyvel való tanácskozáson vagy más körben dőlt el, hogy ő lépjen fel Kolozson. Hamarosan azonban megjelent egy újabb jelölt Bossányi pénzügyminisztériumi titkár személyében. Péchy kérte Kerkapoly minisztert, hasson rá, hogy álljon el szándékától a zavarok elkerülése és „az ügy érdekében”.⁴⁹ Kerkapoly a következő távirati választ küldte: „Bossányi nem mint kormányhivatalnok lép fel, miután megválasztása esetében lemondani ígért; hivatalos pressiót tehát reá nem gyakorolhatván, egyidejűleg magánlevelben felhívom, hogy Zeyk érdekében elálljon”.⁵⁰ Nem lehet tudni, ennek következtében-e, de Bossányi nem lépett fel Kolozson, ahol végül is Zeyket választották meg. Kaas pedig csak 1875-ben szerzett mandátumot Lónyay pénzügyi támogatásával.

Legalább ilyen kapós kerület volt Oláhfalú is. Június elején a belügyminiszter rejtjeles táviratban közölte Péchyvel, hogy „Oláhfalvi képviselőjelöltté helyeslésem mellett Urváry kiáltatott ki, Kecskeméthy tehát más kerületben volna felléptetendő”.⁵¹ Kérte, ha kilátás van a sikerre, táviratozzon, hogy megindíthassa Kecskeméthy⁵² anyagi támogatására a tárgyalásokat. Péchy azonnal válaszolt,

46 Uo.

47 Uo. 1872/17. Kaas, aki később rokoni kapcsolatba is került Lónyayval, annak bukása után is kártartott mellette. A *Reform* szintén Lónyay politikáját védelmezte. *Cieger András: A politika forgozsinpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875). Századok 133(1999) 468–471., 494.*

48 MOL F 271, 1872/41.

49 Uo. 1872/44.

50 Uo. 1872/45.

51 Uo. 1872/36. Urváry Lajos ekkor a Századunk c. politikai lap, majd 1869 decemberétől a Pesti Napló (a Századunk egyesült a Pesti Naplóval) szerkesztője 4900 forintot kapott Lónyay miniszterelnök utasítására a választásra. *Cieger A.: Lónyay Menyhért 1822–1884. I. m. 327.*

52 Kecskeméthy Aurél újságíróról van szó, aki Kákay Aranyos álnéven írt ironikus hangvételű politikai karcokat korának politikusról és politikai viszonyairól.

hogy Kecskeméthynek Kolozson lehetne kilátása, ha Kerkapoly, illetve egy másik jelölt nem lép fel, de még máshol is tájékozódni fog. Az ügyben még Fogarassy Mihály erdélyi katolikus püspököt is mozgósították, de végül Kecskeméthy nem jutott mandátumhoz. Oláhfaluban pedig megválasztották Lónyay emberét, Urváry Lajos szerkesztőt.

Ezek a kormány által „kiközvetített” jelöltek aztán több helyen győztek; így Gyulafehérváron Szilágy Dezső – báró Kemény Gábor, Lónyay fő erdélyi bizalmasa mellett – román nemzetiségi jelölteket győzött le. Széket 1872-ben is megtartotta Éber Nándor, akit most már egyhangúlag választottak meg. Vizaknán viszont Korizmicsnak meg kellett küzdenie a balközép színeiben induló gróf Nemes Jánossal, akit viszonylag szoros küzdelemben győzött le.⁵³ Sajátos eset a Kolozsváron megválasztott Péchy Manó erdélyi királyi biztosé. Ő ugyan Abaúj megyéből került Erdélybe, de ötévi hivatalnokoskodása mégis kötötte valamennyire a városhoz. Úgyszintén sajátos a Szamosújvár egyik mandátumát megszerző Lukács Béláé,⁵⁴ a későbbi kereskedelmi miniszteré. A Zalatnán született Lukácsot elsősorban örmény származása kvalifikálta arra, hogy az „örmény metropolisz” képviselője legyen. A miniszterelnök fiát, Lónyay Bélát a többségében románok által lakott kisvárosban, Hátszegen sikerült időközi választáson 1873-ban bejutatni a parlamentbe.

Fogaras vidékén 1872-ben is botrányos jelenetekben bővelkedett a választás. A fogarasi románok küzdelembe szálltak, a kampány során mindkét fél bevetett minden eszközt, a különböző választási manőverektől a vesztegetésig és a hivatali visszaélésig. Az egyik kerületben egy ideig sikerült megghiúsítaniuk a választást, de végül Fogaras vidékét két „idegen” képviselte a parlamentben: Teleki Sándor gróf, aki családja révén kötődött Erdélyhez, és a pesti ügyvéd, Máдай Sándor,⁵⁵ aki a Lónyay-féle úgynevezett „vacsora-párt” tagja volt. Naszódon a szintén Lónyay köréhez tartozó Cséry Lajost választották újra.

A Fogaras vidéki választási eredmények nemcsak a románokat háborították fel, de a helybeli magyarok, a Deák-párt helyi vezetői sem nézték jó szemmel az „importált” jelölteket. A fogarasi Deák-párt felpanaszolta, hogy miután ők hónapokig küzdöttek a román nemzetiségi mozgalom ellenállásával, és végre saját jelöltjüket akarták megválasztani, akkor „titkos utakon, incorrect módon, a »Deák-kör« tudta, híre, megkérdezése nélkül [...] mint a szálló villámsugár – ide importáltatott Pestről bizonyos Máдай Sándor nevű ismeretlen egyéniség, aki meglehet ugyan, hogy derék úriember és sok minden, de akiről itt Fogaras városá-

53 Korizmics később is megtartotta kerületét, és 1886-ig maradt a város képviselője.

54 Lukács Béla apja, Simon erzsébetvárosi származású gazdag bányatulajdonos volt Zalatnán, de a családot 1848. okt. 23-án a román felkelők lemészárolták. Lukács az iskoláit Gyulafehérváron végezte, de utána Pestre került. Munkatársa volt a Hazánk, majd A Hon c. lapoknak. Dolgozott az állami számvevőszéknél, majd a pénzügyminisztériumban Kerkapoly Károly mellett. A számvevőszék elnökének, a szintén örmény származású Gajzágó Salamonnak lányát vette feleségül.

55 Máдай (vagy Máday) Sándor pesti ügyvéd volt, aki a Deák-párttól később Sennyeihez csatlakozott. A fogarasi mandátuma után többé nem volt országgyűlési képviselő, közjegyzőként tevékenykedett Budapesten.

ban és vidékén soha senki semmit nem hallott, semmit nem olvasott, egy jöttát sem tudott, s aki pártosaival együtt, míg mi küzdöttünk, fáradoztunk, áldoztunk, mélyen aludta az igazak álmát”.⁵⁶ Ezt ráadásul azután tették, miután az alsó kerületbe is oda „portálták” Teleki Sándor grófot. Máдай, akit „egy pesti pénzbank nimbusza” leng körül, szerintük a volt reakcióssal és kétes egyénekkel szövetkezik. A fogarasiak utána hosszan méltatlankodtak azon, hogy egyáltalán Máдай hogyan került Fogarasra: szerintük kormánykörökből nem eredhetett az ötlet, mert „onnan a figyelem inkább országos híré férfiak felé fordul vala”, az országos Deák-párttól szintén nem, mert akkor – tették hozzá szemrehányóan – a „maga rendén informáltatott volna pártunk elnöksége vagy az ösmeretes 5 tagból álló és a pesti Deák-párti központ által választott fogarasi bizottság”. Megválasztásában viszont érdekelt volt a városi főispán, illetve a vidéki főkapitány, aki az „egész reactionarius hivatalnoki apparátusával együtt lázas tevékenységbe indított; a pressiónak minden ördögi mestersége fölhasználtatott, és utóvégre a *corruptionnak* – idáig e városban és környékén csak hírből ismert, gyalázatos fegyvere is mélyen igénybe vettetett”.⁵⁷ Számon kérték a pártvezetésen „Máдай úr igazolatlan importáltatását” és saját jelöltjük, Benedek Gyula „méltánytalan leszorítását”, amely „mély keserűséget [okozott] azért, mert a pesti központ hírlapi feljajdulásaink dacára is szemet hunyt reá: holott körlevelileg kimondva volt, miként tanácsadással vidéken csakis akkor lép fel, mikor helybeli érdemesebb egyén nemlétében, arra – illetékes testülettől – felkéretik”. Az emlékiratból hosszabban idézek, mert a sértettség mellett is sokatmondó a viszonyulás. A fogarasiak azzal érveltek, hogy bár jelöltjük ellen „enormis hivatali pressió, gyalázatos corruptio-pazarlásig berendezett, nálunk ily alakban soha nem látott cortestanyák, pénzeli vesztegetések, csömörletes étetések és itatások” vetettek igénybe, mégis Máдай 1337 szavazatával szemben az „ily esetlegességre el nem készült, s éppen azért váratlanul meglepett pártunk 1017 olyan szavazatot képes felmutatni, melyet nem a szélvitorla hozott össze, melynek gyökere van: az alkotmányért buzgón áldozó magyar elem iránti sympathia, alkotmányos ügyérti lelkesedés”.⁵⁸ Még beszédesebb a következő rész, hiszen csak pár évvel vagyunk az unió újbóli életbe léptetése után: „El nem titkolható keserűséget szült pártunkban az a fájdalmas észlelet is, hogy *mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a Király-hágón túli képviselőjelölti bécsempészés* [kiemelés: P. J.]; amit köteles megnyugvással vennénk minden oly esetben, midőn egy-egy országos híré férfiúnak – kit a pártoskodás szokott működési teréről le akar szorítani – körünkben helyet kellene eszközölnünk. De hogy az Erdélyben általánosan ösmeretes pauperismust, mely pusztít vadul soraink között, mindenféle bank, társulat, pénzeszsák, holmi nem tudott, nem ösmert Mádaik érdekében felhasználja, s általuk *erdélyi speciális embereink* illetékes helyükről leszoríttassanak, sem igazságosnak, sem méltányosnak, sőt Erdély különleges *érdekeinek* szempontjából – midőn az Unió végleges rendezéséről van szó – célravezetőnek és üdvös-

56 MOL K 148, 1873-III-416. A Fogaras városi és vidéki Deák-kör emlékirata, 1873. jan. 1.

57 Uo.

58 Uo.

nek sem tartjuk.”⁵⁹ A fogarasiak kérték tehát, hogy az arra alkalmas erdélyieket vegyék figyelembe Pesten. Mivel itt nem jobb- és baloldal küzdött egymással, hanem két Deák-párti jelölt, a pártérdekre sem lehetett hivatkozni. Bár a választás megsemmisítését kérték, Máday mandátumát igazolták.

A román vidékek mellett viszonylag problémamentes terepnek ígérkezett a többségükben szintén románok által lakott két szász szék: Szászváros és Szászsebes is. Míg előbbiben a választók többsége nem román volt, addig Szászsebesen a románok a választójoggal rendelkezők között is többségben voltak.⁶⁰ 1872-ben már Szászsebes város és szék egyik képviselője sem volt szász: Groisz Gusztáv, a volt főkörmányszéki alelnök, 1869-től belügyminisztériumi osztálytanácsos mellett a másik képviselő a már említett Lónyay-kegyenc, a Gömör megyéből származó Máriássy Béla lett. Szászvárosban pedig Tanárky helyett ezúttal is „importált” jelölt szerezte meg majdnem egyhangúan a mandátumot: a pesti vállalkozó Wodianer Béla.⁶¹

Még egy eset érdemel külön figyelmet: Tisza Lajos minisztert 1872-ben ugyanis végül Küküllő megye alsó kerületéből sikerült a parlamentbe juttatni. Míg a román vidékek és a két szász szék némileg „senki földjének” számítottak, és a „rotten borough”-kat is nagyobb feltűnés nélkül lehetett adni-venni, addig az erdélyi vármegyék a helybeli arisztokrácia és birtokos nemesség felségterületének számítottak. Itt tehát kesztyűs kézzel kellett bánni az erdélyiekkel. Küküllő megyében valószínűleg azért lehetett Tiszát megválasztani, mert a megye az elmúlt időszakban nehezen kezelhetőnek számított. Béli Ferenc főispánt le is váltották a sorozatos botrányok és elégedetlenség miatt. 1869-ben az alsó kerületből egy balközép párti jelölt került be, tehát Tisza megválasztása végső soron a Deák-pártot erősítette, és nem szorított ki egy Deák-párti helybeli képviselőt.⁶²

Amúgy a baloldal sem csak erdélyi jelölteket állított. Doboka megyében a főispán attól tartott, hogy a baloldali jelölt, a „Magyarországról importált” báró Perényi Aladár hasonló botrányt fog kavarni, mint ezt állítólag 1869-ben Ugocsa megyében tette, ahol a választás alatt „revolverével ő maga a jobbpárti választók közé lőtt, s embereivel azokat megtámadtá, mely cselekvényéért börtönfogsággal is büntetve volt”.⁶³ A főispán tudomása szerint a baloldal verekedést készül előidézni a választás megsemmisítése céljából, ezért két század katonaságot kért. Perényi azonban végül alulmaradt gróf Bánffy Györggyel szemben.

A választás – és főleg az idegen jelöltek megválasztatása – pénzbe került. A kampányfinanszírozás azonban már akkor is kényes témának számított, tehát a lehető legbizalmasabban igyekeztek kezelni a kérdést. 1869-ből nem rendelkezünk összefoglaló adatokkal, de úgy tűnik, hogy ekkor még szerényebb összegekről volt szó. Erre mutat a belügyminiszter bizalmas levele is az erdélyi királyi

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ 377 román szemben a 365 nem románnal.

⁶¹ Wodianernek kereskedelmi irodája volt Pesten, és ő kezdeményezte a korabeli két nagy malomvállalat, a Concordia és az Unio alapítását. 1869-ben nemességet kapott.

⁶² Tisza Lajos aztán négy cikluson keresztül képviselte a – közben átszervezett – kerületet.

⁶³ MOL F 270, 1872/743.

biztoshoz: „Részemről is elismerem annak szükségét, hogy a képviselő-választások körüli megelőző eljárás multhatatlanul némely kiadásokat von maga után, s evégből ide mellékelve küldök 2000 [forin]tot. Az ily kiadások azonban közvetlen a kormány s közegei útján nem lévén eszközölhetők, felkérek, hogy ezen összeget az erdélyi Deák-párt rendelkezése alá bocsátani szíveskedjél, mire nézve ör. Bethlen János gróf és Nagy Elek mint pártpénztárnok hozzád fordulandnak.”⁶⁴ Péchy ezen kívül Tisza László megbuktatására Torda megyében is igényelt 5000 forintot, biztosítva a belügyminisztert, hogy máshol hasonló eset nem fog előfordulni. Végül a „képviseelő-választások előmozdítása körül fölmerülhet kiadások” fedezésére az elszámolás szerint a belügyminiszter három alkalommal összesen 17 600 forint készpénzt bocsátott az erdélyi királyi biztos rendelkezésére, ebből azonban Péchy „csak” 13 252 forintot költött el.⁶⁵

Az 1872-es választási kiadásokat illetően többen is próbálták az összeget felbecsülni. Máriássy Béla szerint a kormánypárt 2,6 millió forintot költött a választásokra.⁶⁶ Nem világos azonban, hogy mennyi jutott ezekből a pénzekből Erdélybe. Június végén Reviczky Sándor osztálytanácsos⁶⁷ küldött át 5000 forintot a miniszterelnök megbízásából, amely összeget kétségkívül a választásokra szánták, és amelyet Péchy kézbesített a Deák-párt egyik erdélyi vezetőjének, báró Bánffy Albertnek.⁶⁸ Péchy rendelkezési alapja csekély volt, mindössze 6 ezer forint, és ebből is a „maradékot”, 2120 forintot júliusban felküldte Pestre a belügyminiszter kérésére.⁶⁹ A főtisztekre nehezedő nyomással együtt megnőtt ezek igénye is az anyagi támogatásra a párt, illetve a kormány részéről. Az udvarhelyszéki főkirálybíró, Daniel Gábor május végén beszámolt a belügyminiszternek a választás előkészületeiről: „A baloldal részéről hatalmas agitatio foly és már mutatkoznak az anyagi támogatás jelei.” Ezt szerinte nekik is ellensúlyozniuk kell. A helyi Deák-párt megtette az intézkedéseket, és felhívta gróf Szapáryt⁷⁰ az anyagi támogatás végett, mivel a Székelyföldet szerinte minden áron meg kell a Deák-pártnak tartani. „Fájdalom, a corruptio mindinkább terjed, és az emberek nagyon haszonlesők, mi a múlt évi szűk termés miatt fokozódott” – tette még hozzá mentegetőzőve.⁷¹

64 MOL K 148, 1869-III-48. Magánlevél fogalmazványa az erdélyi kir. biztosnak, 1869. jan. 5.

65 MOL F 271, 1869/3.

66 Cieger András: A bizalmatlanság kora. Lónyay Menyhért a kormány élén. Századok 135(2001) 83.: 86. sz. jegyzet. Cieger úgy véli, hogy Lónyay ugyan hatalmas összegeket áldozott a választási kampányra, a Deák-párt és főleg saját pozíciójának megerősítése érdekében, ennek ellenére nem sikerült az áttörés (csupán 10–20 mandátummal szereztek többet). Lónyay nem érvényesíthette mindenhol befolyását, a helyi elitnek is nagy beleszólása volt a választásokba, és a választási veszteségek felelőssége is megoszlik. Cieger A.: Lónyay Menyhért 1822–1884. I. m. 327–328.

67 Reviczky miniszterelnöki titkár volt Andrássy mellett, 1869-ben osztálytanácsos lett, az elnöki osztály főnöke.

68 MOL F 271, 1872/48. Lónyay miniszterelnök utasítására Kemény Gábor bárónak is nyolcezer forintot utaltak ki két erdélyi választásra. Cieger A.: Lónyay Menyhért 1822–1884. I. m. 327.

69 MOL F 271, 1872/65.

70 Valószínűleg Szapáry Antaltól, az országos Deák-párt elnökéről van szó.

71 MOL K 148, 1872-III-1083.

A maga szerényebb lehetőségeivel az ellenzék is hasonló eszközökhöz nyúlt. Az ismert ellenzéki politikus, Móricz Pál testvére – akit Naszódon akart a párt felléptetni – érdekében írt 1872 júniusában erdélyi elvbarátainak, hogy kész 3 ezer forintot, de nem többet áldozni a megválasztásáért. Egy másik levelében azt taglalta, hogy a párt csak 40 ezer forintig van „biztosítva”, de csak 27 ezerig van fedezet, ezért nagyon takarékosan kell bánniuk a pénzzel: „legfeljebb úgy add ki a pénzt, ha legalább 15 ezer forintig lesz fedezve *biztosan*” – írta valószínűleg Tisza Lászlónak, a balközép párt erdélyi vezérének.⁷²

Ha összehasonlítjuk az 1869–1872. évi és az 1872–1875. évi országgyűlés erdélyi mandátumait, akkor azt látjuk, hogy a magyarországi jelöltek már 1869-ben megjelentek: a 75 erdélyi kerületből kezdetben 3-ban, majd végül – az időközi választásokkal együtt – 9-ben választottak nem erdélyi képviselőt. Az 1872-es választások alkalmával ez a szám 13-ra emelkedett, tehát a kerületek 17,3%-ában nem erdélyi volt a képviselő.⁷³ A folyamat beindulása nem köthető ugyan Lónyay miniszterelnökségéhez, bár kétségkívül a kormánybefolyásolás mértéke erősödött, és ezzel együtt a nem erdélyi képviselők aránya is jelentősen növekedett – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy mindössze öt év telt el a kiegyezés és három és fél év az unió törvénybe iktatása óta. Lónyay miniszterelnöksége idején megkezdődött a liberális értékek lassú eróziója. A miniszterelnök a választásokat saját politikai klientúrájának építésére használta fel, nem kevés pénzt áldozva erre. Ez a folyamat – mint láthattuk – Erdélyben is jól nyomon követhető.

A „gyenge pontok” már 1869-ban körvonalazódtak. A két román vidék – Fogaras és Naszód – a románok passzivitásba vonulása miatt szinte tálcán kínálta magát, de a kormányjelöltek és a szerencselovagok kedvelt választókerületeivé váltak nagyon hamar az erdélyi választójoggal rendelkező kisvárosok is. A közigazgatási reform és a választójog 1874. évi újabb szabályozása tulajdonképpen érintetlenül hagyta a rendszert. A választási korrupció egyre nagyobb méretet öltött a dualizmus idején, és ezzel együtt – ha nem is egyenesen arányosan – jelentősen nőtt a magyarországi képviselők száma is.⁷⁴

72 MOL R 147 K. Papp Miklós-gyűjtemény, K. Papp Miklós iratai, 3. t. Móricz Pál Tisza Lászlónak (vagy K. Papp Miklósnak – ez utóbbi hagyatékában van a levél, amelynek megszólítása „Kedves Barátom!”), de tartalma alapján inkább Tisza Lászlónak íródhatott), Pest, 1872. jún. 16.

73 Az időközi választásokkal ez a szám még tovább nőtt.

74 A jelenség számszerű alakulását ifj. Bertényi Iván vizsgálta, tanulmányához azonban csak kéziratomból lezárása után jutottam hozzá. Bertényi három nagy régiót különített el Erdélyben belül: a „magyar”, székely és szász megyéket. Az erdélyi választókerületekből bejutott képviselők mintegy 15%-a volt 1866–1910 között magyarországi, ezen belül a „magyar” megyékben 15,2%, a szász megyékben 13,7%, a székely megyékben pedig 19,6%. Arányuk különösen a városi választókerületekben volt magas (20,7% – ezen belül a székelyföldi városokban 22,2%, a magyar városokban 25,6%). Abszolút számban is – kisebb hullámzásokkal ugyan –, de növekvő tendenciát figyelhetünk meg, 1910-ben érte el a csúcst, ekkor 21 magyarországi képviselőt választottak meg erdélyi kerületekben. Ifj. Bertényi Iván: „Képviselői import” Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója? In: Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században. Szerk. Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Bp. 2008. 202–213.

JUDIT PÁL

“IT IS BECOMING FASHIONABLE TO SMUGGLE REPRESENTATIVES
TO TRANSYLVANIA FROM OVER THE ROYAL PASS”HUNGARIAN REPRESENTATIVES IN TRANSYLVANIA
AFTER THE COMPROMISE OF 1867

The fact that the cabinet was exerting a string influence on elections during the Austro-Hungarian Dualism is something of a commonplace in Hungarian historical writing. One method to exercise influence in Transylvania was the government's policy to increase the number of Hungarian representatives in the local constituencies. The Election Law passed after the Compromise was not launched in Transylvania; mainly owing to minority issues the former law – introduced in 1848 – was kept in force. In Transylvania, the census was higher than on the other side of the Király-hágó (Royal Pass). At the same time, the huge disproportion of constituencies still existed, while “rotten boroughs” still had their representation at the parliament, a privilege inherited from the time of the Transylvanian Principality. Among these boroughs there were communities with very low population and almost no significance so later on the governing party was giving them away as some sort of “presents”. After the Compromise of 1867, however, this process was only at a start. The rise of election fraud is usually associated with Menyhért Lónyay's premiership not only by contemporaries but also by historical writing. In this study the author investigates how important a role PM Lónyay's patronage policy played in the kick-start of the above process relative to the elections held in 1869 and 1872.

Comparing the seats obtained by Transylvania in the parliament between the period 1869–1872 and 1872–1875, we can see that the first Hungarian candidates appeared as early as 1869: out of the 75 Transylvanian constituencies, first in 3, then later on in 9 (also counting by-elections) there were no local candidates running. In the 1872 elections this number grew to 13 making the overall percentage of constituencies with no local candidates 17.3%. The start of this process cannot be strictly associated with Lónyay's premiership, albeit the government's pressure was increasing, and the number of non-Transylvanian representatives was also rising considerably. This tendency is particularly interesting if we consider that only five years had elapsed since the Compromise, and three and half years since the ratification of the Union. Lónyay used the elections campaign to build out his own political clientele spending huge sums of money to this end. This process also is easy to follow in Transylvania.

Some of the “weak points” were to be sensed as early as 1869. The two Romanian areas, Făgăraş and Năsăud were easy preys as the Romanians opted for passive resistance, but small towns with Transylvanian franchise soon became hot spots for the cabinet's candidates and for other carpet-beggars. The reforms on election franchise and public administration launched in 1874 practically left the system intact. Election fraud was becoming more and more widespread during the Dualist period and, although rather disproportionately, the number of Hungarian representatives was also growing.

SZABÓ DÁNIEL

Párt vagy nem párt

Program
vagy nem program

„Itt a Pierre Ménard név, körbevéve a tengernyi Kovácsal, Szabóval, Jánossal és Ferenczel (és Esti Kornélal! :-)) a történelmet nem mint a valóság megismerését, hanem mint forrását határozza meg. Számára nem az a történelmi igazság, ami megtörtént, hanem az, amiről azt tartjuk, hogy megtörtént.” (Esterházy Péter)¹

„Apponyi György gróf egy felhívást bocsájtott ki sok ezer példányban s több nyelven a kat. választókhoz, melyben felszólítja őket, hogy csakis oly képviselőkre adják szavazataikat, kik megígérik, hogy küzdeni fognak a kat. autonómia életbeléptetése mellett, védeni az egyházat, s illetőleg kat. alapokat és alapítványokat, sőt rajta lesznek, hogy ama vizsgálata, mely Deák Ferenc indítványára a vallás- és tanulmányi alapot illetőleg az országgyűlés által elrendeltetett s részben már végre is hajtattott, mint jogtalan beavatkozás a kat. egyház birtokába, megszüntettségé, hogy továbbá a *placetum, közös iskola, polgári házasság* intézményei ellen küzdeni fognak.

Több helyütt történt, hogy a papság az Apponyi-féle pontokat a képviselőjelölt elé terjeszté, s az iránt nézetnyilvánításra szólítá fel. Így tón a pozsonyi kat. kaszinó *Lónyay és Szlávy* miniszterekkel szemben, s e pontok elfogadásától vagy elvetésétől feltételezte szavazatait; a miniszterek ugyan nem válaszoltak, talán azért, mert a casino tagjai közt is oly nézet vergődött érvényre, mely a tett interpellációt mint helytelen elutasította. *Ivánka Zsigmond*ot is felszólítá egy kerület papsága, de az ő válasza aligha kielégíté az interpellálókat. Azt mondá, hogy követni fogja mindenben *Deák Ferencet*, s a *polgári házasságra* még nem tartja eléggé érettnek, eléggé felvilágosultnak nemzetünket stb. *Széll Kálmán* pedig, legalább a »M. Á.«-ban megjelent egyik levelezés szerint, visszautasítá azt, s azon *pium desideriumok* közé sorolta, az autonómia kivételével az Apponyi-féle pontokat, melyek a magyar állam jelen fejlődési stádiumában nem érvényesíthetők. *Török Sándor*t (a János fiát), ki pár nap előtt bukott meg elébbi kerületében a Deák-párti *Beöthy Ákos* ellen, némely lap »Apponyi-párti«-nak qualificálta. A *komáromi* kat. casino *Ghyczy Kálmánt* kérdezte meg az Apponyi-féle pontok iránt.”²

1 Esterházy Péter: Esti Kornél tökéletes élete avagy Pierre Ménard, a magyar Don Quijote szerzője – vázlat –. Élet és Irodalom 2005. szept. 2. 18., újabban: *Uő*: Esti. Bp. 2010. 146.

2 (H.P.): Pest, jún. 22. Szabad Egyház 1872. jún. 23. 1–2. – A cikk szerzője Hatala Péter.

Az 1872-es általános országgyűlési választások közepén megjelentetett újságikk egy magát bőszen katolikusnak valló, de a katolikusok önálló politikai szervezését elutasító lapban, leginkább az események összefoglalásának nevezhető.

A korszak röpirat- és visszaemlékezés-irodalmában is szerepel az adott kísérlet, gondolhatunk itt Toldy István *Öt év története* című, 1872-ben megjelent munkájára, „Viola Károly és gr. Apponyi György tehát Pozsonyt választották működésük kiindulási pontjává s 1872. januárban a pozsonyi katolikus kaszinóban ékes beszédek tartottak »pozitív hithez ragaszkodó« követjelöltek mellett. Január végén az esztergomi érsekhez értekezletre gyűltek a főpapok és ultramontán mágnások. Februárban Haynald, gr. Wenckheim László és gr. Cziráky János nyíltan megtagadták a felsőházban az állam tetszvényi jogát és gr. Apponyi György tollat fogott és hírlapokban kezdte hirdetni egy katolikus párt szükségét.”³

Halász Imre az 1870-es évben egy katolikus párt létrehozásán munkálkodó Apponyi Györgyről írt.⁴

A Néppárt létrehozójának, Zichy Nándornak életrajzírója szinte a saját párt előtörténeteként említette meg, kísérletként az 1872-es eseményeket.⁵

Apponyi Albert visszaemlékezéseiben írt atyjának pártalakítási kísérletéről (mellyel egyébként ő nem értett egyet), s melyet a katolikus és konzervatív vezérférfiak végül is alapvetően inkább kontraproduktívnak, mint ígéretesnek találtak.⁶

Tudományos publikációban Tóth László tanulmányában jelenik meg az ügy. Ő az adott kérdésnél részben Apponyi Albert visszaemlékezésére támaszkodik, de hozzátesz valamit a történethez, mikor leírja: „mégis Apponyi, aki ilyen alakulást a megelőzés szempontjából is szükségesnek tartott, – konzervatív támogatással – megindította akcióját az új párt érdekében. A politikai zászlóbontás az Apponyi György által aláírt »Gruss und Aufruf an die katholischen Wähler«

3 Toldy István: *Öt év története*. Bp. 1872. 237–238.

4 Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakáról. Bp. 1911. 477.

5 „Ekkortájt az autonómiai kongresszus összehívásának, ülésének és határozatainak hatása alatt a »Magyar Állam« sűrűn hangoztatta egy katolikus politikai párt alakításának szükségességét. A konzervatív Sennyey, Apponyi György, Mailáth György ezt ellenezték, de ellenezte Zichy Nándor is, akinek hite és felfogása az volt, hogy »a Deák-párton is tudnának érvényesülni a katolikusok«. Párt helyett Pesten, Pozsonyban, Temesvárott, Szatmártt katolikus politikai kaszinók alakultak, amelyek azonban igen rövid életűek voltak, jelöltek, hogy a katolikus szervezkedés tudata akkor még igen gyenge volt, hogy a katolikus közönség akkor még szinte vakon bízta rá magát s az egyház érdekeit arra a pártra, amely utóbb a balközéppel egyesülve, mint szabadelvű párt céltudatos és agresszív harcot indított a magyar katolicizmus ellen.” Bonitz Ferenc: Gróf Zichy Nándor. Élet- és jellemrajz. Bp. 1912. 159–160.

6 „Atyám is végül megelégedett azzal, hogy néhány Deák-párti kerületben megbízható katolikus jelölteket igyekezett felleltetni, ha jól emlékszem, a központi pártvezetőséggel létrejött megállapodás alapján. Ennyi sikere tehát édesatyám akciójának mégis volt.” Apponyi Albert: Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken. Bp. 1922. 53–54.

volt, amely a »Katholik« 1872. május 23-iki számában jelent meg. Ez a program a képviselőválasztások előestéjén arra hívja fel a katolikus választókat, hogy a jelöltekől a következőkre nézve kérjenek biztosítékokat: [...]».⁷

Tóth nem pusztán ezzel a tanulmányával, hanem egy könyvismertetésével is jelentős szerepet játszott a „Katolikus konzervatív párt” történettudományi etablozódásában. 1934-ben megjelent ugyanis Mérei Gyula doktori disszertációja *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)* címmel. Erről írt recenziót Tóth a *Századok* 1938-as évfolyamában. Ebben kifogásolja, hogy mind a kötet programszövegei, mind az elemzések sorából hiányzik a demokrata (Vázsonyi-) és a radikális (Jászi-) párt, s kissé hazabeszélve, hiszen valamennyien azt nézzük először, hogy az olvasott munka szerzője minket idézett-e, megemlíti, hogy „nem beszél gróf Apponyi György katolikus és valóban konzervatív pártalakítási kísérleteiről a 70-es években, pedig programja nyilvánosságra került”.⁸

Az időrendet megszakítva jelzem, hogy Mérei Gyula 1971-ben (újra) kiadott pártprogramgyűjteményében már szerepel „A kiegyezés alapján álló konzervatív pártok programjai” fejezetben a Katolikus Konzervatív Párt programja, s az eredetileg németül megjelent szöveg magyar forrásaként Tóth László említett tanulmányát adja meg.⁹

Már korábban is felmerült, hogy a Tóthon és Mérein keresztül a honi történetírásba beépült toposz, mely szerint a szinte a választás megkezdésekor egy vidéki német nyelvű lapban megjelenő írás vajh szolgálhat-e egy esetleges párt politikusait összefogó és/vagy támogatóit megnyerő pártprogramként függetlenül attól, hogy mennyire elterjedt volt, az adott korszakban a német nyelv ismerete.¹⁰

Az itt jelzett „bizalmasokhoz” és katolikus intézményekhez eljuttatott sok-ezres röpirat már sokkal inkább betölthetett ilyen funkciót. Magában a *Der Katholikban*, a *Magyar Államban*, a *Religióban* támogatólag, míg a *Pesti Naplótól*, a *Honon* át egészen a *Szabad Egyházig*, beleértve a *Magyar Politikát* is kritizálva már korábban is utalnak programra, avagy ötpontos programra. Kétségtelen, hogy maga a katolikus párt létrehozásának legerősebb médiatámogatója a Ma-

7 Tóth László: Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után. Különnyomat a Károlyi Árpád Emlékkönyvből. Bp. 1933. 6–7.

8 Tóth László: Mérei Gyula: Magyar politikai pártprogramok. Századok 72(1938) 263. Jogosan említi Fazekas Csaba, hogy Tóth jelzőként említi Vogelsang cikkében (s hozzátehetem recenziójában) a katolikus és konzervatív kifejezéseket és nem pártnévként. Fazekas Csaba: Katolicizmus és konzervativizmus a XIX. századi Magyarországon. Múltunk 47(2002) 3–4. sz. 461–462.

9 A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Összeáll., sajtó alá rend. Mérei Gyula. Bp. 1971. 144–145. A párt leírásakor már csak pártalakítási kísérletként említi az adott szervezetet avagy eseményt, s Sennyey Pált is a párt vezető személyiségei közé sorolja, aki pedig messzemenőig nem értett egyet egy katolikus párt alakításával. Uo. 364.

10 Fazekas Csaba is elfogadta álláspontomat, mely szerint a máj. 23-i „program”, pontosabban felhívás nem lehetett a mozgalomnak sem összefogója, sem kovásza. Ld. hozzászólásomat: Fazekas Csaba: A politikai katolicizmus fogalmáról és a reformkori politikai katolicizmusról. Miskolc, 2002. (Miskolci Társadalomtörténeti Műhelyviták 1.) 17.

gyar Állam is azt írja: „gr. Apponyi György a képviselőválasztások alkalmából kissé elkésve a katolikus programot ismeretes öt pontjával kibocsátá”.¹¹

Az 1970-es évek után keletkezett történeti szakirodalomban már mindig szerepel a párt(kísérlet), sokszor a Bonitz-álláspontnak megfelelően katolikus kaszinók szervezésébe konvertálva, sokszor pusztán a Deák-párti belső liberális-konzervatív mandátummegosztásra kifuttatva.¹²

Azt, hogy valamiféle pártalapítási elképzelésnek kísérleti szinten maradásában, vagy más akcióvá átalakulásában mekkora szerepet játszott az a tény, hogy a konzervatív főurak közül sokan nem fogadták el a pártalapítást, s annak, hogy a római katolikus püspöki kar sem tartotta célszerűnek a Deák-párttal való párt-szerű szembeszegülést, nem tudjuk pontosan megmondani.¹³

A programok, amelyekről a sajtó beszélt, az úgynevezett Apponyi-féle öt pont alapvetően a képviselőjelöltek által vállalt, vagy aláírt reverzáliássá változott az adott évben. A katolikus hívőket felszólították, hogy csak olyan képviselőkre szavazzanak, akik ezt az öt pontot elfogadják.

Maga a katolikus párt megalkotásának követelménye többéves múltra tekinthet vissza, csak példaként említhetem a *Religió*ban először 1870 januárjában, majd ismételten 1871. március 15-én névtelenül közölt cikket, melynek esszenciája: „Alkossunk katolikus pártot”.¹⁴

A mozgalom nyilvánvalóan már a bevett vallásfelekezeteknek egyenlő jogokat biztosító 1868. december 8-án szentesített 1868. évi LIII. törvénycikk körüli vitáknál megkezdődött. A pápai csatározhatatlanságnak az I. vatikáni zsinat általi elfogadása 1870 júliusában, s az annak kihirdetését megtiltó s a királyi tetsvényjog feltámasztását elhatározó ugyanazon hónapi minisztertanácsi döntés csak erősíti e gondolatot. A katolikus önkormányzat létrehozására összehívott katolikus kongresszus, s a hivatalos egyházi (itt többségi) álláspont el nem fogadása, a különböző alapokról szóló vizsgálat mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy mind egyházi, mind világi részről felmerült egy katolikus párt és/vagy a katolikusnak nevezett érdekek hathatósabb képviselőházi érvényesítésének szüksége.

A vita erről 1871 végén, 1872 elején egyre erősebb lett a sajtóban. A *Magyar Politika*, Kecskeméthy Aurél lapja 1872 februárjában kifejtette, hogy nem tartaná szerencsésnek egy katolikus párt alakulását s főleg azt, „ha a katolikus párt már alakulása küszöbén antagonizmusba helyezné magát a Deák-párttal, és úgy lépne föl, mint amely »garantiákat követel« a Deák-párttól, hogy »a katolikus egyház törvényes függetlenségét, jogait és szabadságát sérthetetlenül tiszteli s minden támadás ellen védeni kész«”.¹⁵ Apponyi György erre reagálva fejtette ki

11 Választási mozgalmak. Magyar Állam 1872. jún. 28. 1.

12 Ld. pl. Csorba László: A vallásalap „jogi természete”. Bp. 1999. 117.

13 Gabriel Adriányi: Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945. Mainz, 1974. (Studia Hungarica 6.) Ld. még: Pest, ápr. 6. Szabad Egyház 1872. ápr. 7. 2. Apponyi a püspöki karhoz fordult támogatásért, s ott nem támogatták.

14 *: Messze vidék, március 1. Deák-párt vagy balpárt? Religio 1871. márc. 15. 166.

15 A pártalakulási mozgalmak [...]. Magyar Politika 1872. febr. 20. 1.

nézeteit a katolikus párt szükségességéről.¹⁶ Apponyi nyílt kiállása mellett csak en passant jelentek meg a katolikus követelések, s nem pontozatokba szedve.

Április 24-én jelent meg a *Religióban* egy Fejér megyei választókerületi felhívás az ottani katolikus lelkészekről képviselőjelöltjükhöz, melynek végén a következő kérdés szerepel: „*vajon hajlandó-e nekünk szavát adni, hogy mint országgyűlési képviselő szükség esetében a magyar kat. egyház szabadságát, vagyonát, szóval, mindennemű jogait, bárhonnét jövő támadás ellen az országgyűlés termében erélyesen védelmezni fogja?*”¹⁷ A szerkesztőség az akciót, a reverzáliskérést helyeselte, de kifejtette, hogy „mindenre kiterjedő programot kellene a követjelöltek elé terjeszteni; mert tudjuk, hogy az egyház szabadsága, jogai, javai alatt nem minden katolikus érti napjainkban ugyanazt”.¹⁸ Ekkor és itt nem utal az Apponyi-féle öt pontra.

Április végén jelent meg a *Magyar Államban* és a Lonkay által kiadott *Lehel Kürtje* című hetilapban¹⁹ egy programvázlat. A februári Apponyi-levélhez képest változás, egyrészt, hogy hangsúlyozza, hogy nincs még „országos bizottság” tekintélyes katolikus világiakból, de remélik, hogy májusban már lesz, amely majd eligazítja a katolikus egyleteket és honpolgárokat, hogy miként kell viselkedni a választás idején, mit kell követelni a képviselőjelöltektől. A követelések itt már pontozatokba vannak szedve, s nem pusztán a korábbi négy szerepel, hanem mindez kiegészül a polgári házasság behozatala elleni küzdelemmel.²⁰ Az adott program hivatalosan nem kötődik Apponyihoz, s már nem beszél pártról, csak egységes katolikus magatartásról. A pontok megfelelnek a Tóth, illetve Mérei által közölt Apponyi-cikk pontozatainak. Ugyanazok, mint amit a *Religio* közölt, június 19-én:²¹ „Legforróbb hálára vagyunk n. m. Apponyi György úrnak lekötelve, hogy oly tüzetes és előttünk három nyelven ismeretes, ötös pontozatban jeles, szükséges, útmutatást adni méltóztatott az egyházpolitikai kérdésekben való felszólalásra nézve” – kezdődik a Széll Kálmánnak, Szentgotthárd választókerülete Deák-párti képviselőjelöltjének a kerület lelkészei által írott levél. Ebben kéri Széllt, hogy nyilatkozzék az öt pont felől.²² Az nem tartozik az esetleges pártkísérlet, s reverzális történetéhez, hogy Széll Kálmán szentgotthárdi megválasztása után kijelentette: ő „a katolikusok ismeretes ötpontú kívánalmait

16 Gróf Apponyi György úr [...]. Magyar Politika 1872. febr. 24. 1., amely cikket azután minden napilap részletesen ismertette. Az Apponyi által említett indokok: a királyi placetum, tetszvény-jog felélesztése, a katolikus alapítványok feletti rendelkezés jogának kétségbevonása, a katolikus népiskolák ellen indított kormányzati támadás, a katolikus önkormányzat, autonómia hiánya.

17 S. A.: Székesfehérvár megyéből ápr. 16. Kit válasszunk követnek? Religio 1872. ápr. 24. 254.

18 Uo.

19 Melléklet a Magyar Államhoz; A magyar nép politikai képes hetilapja. Az alapító lap tulajdonos Lonkay Antal, a felelős szerkesztő Lőrinczi Ferenc volt.

20 Mihez tartjuk magunkat? Magyar Állam 1872. ápr. 27. 1–2.; Lonkay Antal: Mihez tartjuk magunkat? Lehel Kürtje 1872. ápr. 24. 26–27.

21 Zsemlics I.: A szentgotthárdi esperesi és választói kerületből (szombathelyi egyházi megye) jún. 11. Kat. politikai mozgalom. Religio 1872. jún. 19. 383.

22 A pontozatok sorrendje nem azonos az ápr. végével, viszont megegyezik az Apponyi máj. 23-i cikkében közölttel.

a kegyeletes történeti emlékek közé sorolja, melyek a modern jogállamban, minő Magyarország, hiába keresnek talajt arra, hogy az életben ismét tenyész-erőt nyerjenek”.²³

Az, hogy mindezek alapján Apponyi adott-e programot a mozgalomnak, avagy a mozgalom adott programot Apponyinak, nehezen eldönthető. Egyértelmű, hogy a program pontozatai valamiféleképpen kollektíven alakultak ki, s egy ismert személyhez kötésük, a kor elképzelése szerint csak növelheti hatásfokukat.²⁴

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy valamely „jelesebb”, tekintélyesebb személyre való utalás erősítheti egy „program” hívó szó jellegét. Így például Erdélyben egyértelműen Apponyi nevéhez kötötték a közölt ötpontos programot.²⁵

A mozgalomhoz egyre kevésbé lehet az elit tagjait kötni, püspökök, főrendiházi tagok kihátráltak mögüle. Akik Apponyi környezetében maradtak, nem biztos, hogy valóban vonzóerőként működtek.²⁶

A programszövegekben dúskálva nem feledkezhettünk meg a Lonkay Antal által szerzett „költeményről”.²⁷ Ezt közölte a *Magyar Állam*, a *Lehel Kürtje*, s külön brosúraként is megjelent ugyanazon a napon, amikor a *Der Katholik*ban Apponyi „pártprogramja”.²⁸

Lonkay versezete a mozgalom társadalomfelfogásáról messze többet mond, mint az összes korábbi „program”, annak ellenére, hogy követeléseai azonosak. Mutatja azt is, hogy a mozgalom igazi alapegysége a katolikus politikai kaszinó,²⁹

23 –t.h.–: Széll Kálmán [...]. Magyar Állam 1872. jún. 23. 1.

24 Persze nem feledkezhettünk meg arról, hogy Apponyi György neve sokak szemében nem igazán volt valami jónak a jelképe. Nem véletlen, hogy még a Magyar Állam is, hogy Apponyi Albertet, ki a szentendrei kerületben indult Deák-párti képviselőjelöltként védje, kijelentette: az Apponyi név nem negatív, csak Apponyi Pálra kell gondolni, aki 1606. jún. 23-án a Pacificacio Viennensist aláírta. Levél Öbudáról. Magyar Állam 1872. máj. 19. 2.

25 Az ultramontánok mozognak [...]. Nemere 1872. jún. 13. 185.

26 Megemlíthetem pl. Viola Károlyt, aki nemcsak Apponyi György intimusa, nemcsak Apponyi Albert 1872-es kampányának egyik menedzsere, a pesti katolikus politikai kaszinó egyik fő szervezője volt, de 1868-ban az Általános Munkásegylet alelnöke, sőt állítólag nem egészen egy évtizeddel korábban besúgó is. Ld. Clericalia. Borsszem Jankó 1872. ápr. 28. 5. és *Nemes Dezső: Az általános munkásegylet története* Bp. 1952. 48–50.

27 Szózat Magyarország katolikus választóihoz. Az ötpontú kat. programot fejtegető népies politikai verszet. Magyar Állam 1872. máj. 23. 1–2.; máj. 24. 1.; máj. 25. 1. A szöveget az alábbiakban közlöm.

28 A verszetet már 17-én hirdették a mozgalom lapjai, máj. 9-én már hirdették, hogy a pesti katolikus politikai kaszinóban 12-én népies előadás lesz a katolikus választók sérelmeiről és követeléseiről. Az időjárás miatt elmaradt felolvasást 17-én pünkösdvásárnapra tették át, s a témát már így fogalmazták meg: A kat. választási program öt pontja: politikai népies verszet. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Lonkay 9. és 17-e között az előadásra készülve alakította ki művét.

29 Ismereteink szerint ebben az időben kb. 10 olyan egyesület működött, melynek nevében a „katolikus politikai” kifejezés szerepelt. A „kaszinó” megnevezés a kisebb helyeken nem volt használatos, itt az „egylet”, „népegylet”, „olvasóegylet” kifejezéseket használták. Azon városok, ahol katolikus politikai kaszinó működött: Pest, Pozsony, Székesfehérvár, Komárom, Temesvár. Ld. A magyarországi egyesületek című tábla a reformkortól 1945-ig. Vidéki egyletek és körök. I–III. Szerk. Pór Edit. Bp. 1988.; Magyarországi egyesületek adatbázisa a Magyar Országos Levéltárban. Ld. <http://old.mol.gov.hu/egyesulet/> (letöltve: 2010. jún. 7.).

hisz másutt nemigen lehetne ily hosszú „irodalmi szöveget” az érdeklődőkhöz eljuttatni. Úgy vélem, emiatt, meg szórakoztató voltánál fogva, akár ezt is használhatjuk a „Katolikus konzervatív pártkísérlet” programnyilatkozatának:

Lonkay Antal

Szózat Magyarország katolikus választóihoz

Az ötpontú kat. programot fejtegető
népies politikai versezet

I.

(Nem kell placétom!
vallási szabadságot a
katolikusoknak is!)
Ébredj, ébredj álmaidból!
Katolikus magyarom!
Láss és ámulj az ezernyi
Fonákságon s zavarón

Itt a szent királyok földjén
Te nem vagy többé szabad;
Mások lakmároznak dúsan,
Tied – ami tán marad.

Az újmódi szabadságból
Neked ugyan kijutott;
Csak ha szépen meginstálod
A lutránost és zsidót: –

Csak úgy szabad hinned, amit
Anyaszentegyházod mond;
Katolikusok számára
Ez a mérték, ez a font...

*

Törvényeket e hazában
Ezer évig mi íránk;
De, hogy valakit elnyomjunk,
Ily virtus nem fért hozzánk

Hogy legyen jog s népszabadság,
Mindenütt mi kezdtük ezt;
Szüntetni rabszolgaságot
Nem tud más, csak a kereszt!

Eszmeharcban mindig első
Katolikus franciák;
S itthon a mi nevelésünk
Úgy *Apponyi* mint *Deák*.

Vagyunk minden világrészben,
S hol hitünk fáklyája ég,
Ott az erkölcs és művészet,
És szebb a földkerekség.

Országokat alapított
A szent katolika hit;
Szent István állandósítá
Hazánk létalapjait.

S hogyha szent István nem állít
Annyi püspökséget itt,
S hogyha Rómától nem nyeri
Koronás jelvényeit:

Pusztult s futott volna vissza
Ázsiába nemzetünk;
S csak molyette könyv beszélne,
Hogy egykor itt volt helyünk.

Háromszoros nagy őseink,
Szittyák, hunok, avarok, –
Eltűntek! – s mint *keresztények*
Élnek csak a magyarok.

Ezt tanítja a történet,
Így volt mindig s lesz folyvást;
Csak a kereszt ad virágzást,
Műveltséget s haladást!

És ma mégis mit kell látnod
Katolikus magyaram!
Gonosz csalók azt terjesztik,
Hogy az ember csak barom.

Rút majmökká aljasítják
Kacagányos őseid;
S hogy felejtsük szent hitünket,
Erőszakkal sürgetik.

Vad lármával azt kiáltják,
Hogy veszélyes szent hitünk;
S követelik, hogy az állam
Bontsa azt, mit építünk.

Az újmódi szabadságból,
Másoknak jut pástétom;
Nekünk 'nesze semmi fogd meg':
Száras darab *placetom!*

*Ébredj, népem, álmaidból
Mentsd meg hazád' s nemzeted,
S az országgyűlésbe válassz
Katolikus követet.*

II.

(Nem kell közös iskola!
Éljen a keresztény népnevelés!)
„Népoktatás, népnevelés!”
Ezt is halljuk szüntelen;
De hány van a lármázók közt,
Ki áldozni kész legyen?

Oly sok századon keresztül
Édes népem ki nevelt?
Biz' a szabadkőműves had
Ebben soh' sem állta helyt.

Világbölcsek forgószele
A néppel nem gondola;
Csak az egyház volt a népek
Nevelője, gyámola.

A Golgota szent töve lőn
Az első népiskola.
S ápolva lett minden tájon,
Hova kereszt elhata.

Császárok- és államoknak
Csak szolganép kell vala;
De a szeretet egyháza
Nem ily elvnek hódola.

„Hallod állam! hallod császár!
Egy Atyánk van!” – szóla ő,
„Aki előtt úr és szolgál,
Szegény s gazdag egyenlő!”

„Egyenlők s testvérek vagyunk!”
– Ezt Róma hirdette ki;
S általa törettek szét a
Rabszolgaság láncai.

A népeket ő tanítja
Nagy két ezredéven át;
Az állam csak tegnap óta
Szereti az iskolát.

S ha kezet fognának szépen
Az egyház s az államok;
Mily édes volna a gyümölcs,
S a népek mily boldogok!

Hej, de az újmódi állam
Háládatlan siheder!
Imádni csak azt tudja, mi
Testi öröm, pénz, siker.

Van sok hamis prófétája,
Ily kátét hirdető,
S a keresztény nevelésnek
Irtó-hadat üzenő.

E hamis próféták szülték
Azt a közös iskolát,
Mely tiltja, hogy a kis gyermek
„*Dicsérhesse Jézusát!*”...

S kiszórja szent jelvényinket:
Krisztus képét s Máriát,
„Magyarország patrónája
Ne védje már e hazát!”...

Minek is? hisz olyan boldog
Az új majom-fajzadék!
Ha néha kevés a bankó,
Csinál hamist, s lesz elég!...

Azért töltik nagy tölcserrel
A sok tudást, rajzolás;
*Ügyeskedővé nevelnek
Minden középiskolást.*

Erre bizony nem kell kereszt,
Sem nagy, sem kis biblia;
S kotródjék az iskolából
Minden papi babona!

István s László, szent királyink,
Számotokra sincs pardon;
Titeket se tiszteljen már!
Se ifjú, se hajadon...

Mert hát ötszáz gyermek között
Találkozik két zsidó;
Ezeknek szent képekkel
Botrány nem okozható.

Az újmódi szabadságban
Ki van szabva a szép út;
Két zsidóért ötszáz gyermek
Közös iskolába jut.

S kanállal vesz be sok tudást,
Megtanul *számolni* jól;
Lám milyen könnyen boldogul, ki
Dupla krétával számol...

A rajzolás hírhős tudás, –
Itt fájnul jártas legyen;
S ha lapos a bugyelláris,
Rajzol bele ügyesen...

Erre, arra! mért ne tenné?
A nem pápista tanonc!
Pokollal nem ijesztheti
Papja, mert ő szabadonc.

Szent képecskét és szép tájat
Bizony csak nem rajzolgat, –
Ki rajongás helyett tanult
Kenyértudományokat...

*

Szó, ami szó atyámfia!
Hanem ez már kicsit sok!
Közös iskolák nélkül is
Voltak népek boldogok!

Vallás nélkül, erkölcs nélkül
Nincs nevelés, csak romlás;
Csak Istennel lehet üdvöz
A műveltség s haladás.

Ily haladást hirdetnek a
Katolikus iskolák,
Nyitva állnak, tekintse meg
Akár az egész világ.

Atyáink szent hite szerint
Folyjon hát a tanítás,
*S mint mi nem bántjuk a másét,
Mienket se bántsa más!*

*Ébredj, népem, álmaidból,
Mentsd meg hazád s nemzedet,
S az országgyűlésbe válassz
Katolikus követet.*

III.

(A katolikus vagyonhoz senki
se merjen nyúlni!)
„Sok a katolikus vagyon
El kell venni s osztani!”
Csiripolja a baloldal,
Smüle és Csernátóni.

Erre bizony, atyámfia,
Azt feleljük: „majd, ha fagy!”
Szégyen reád bal és szélbal,
Ha rablók tanyája vagy.

Nem „ebül jött szerzek ezt, hogy
Ismét ebül vesszen el”;
Nem potyáztok ősapáink
Igaz szerzeményivel.

Esztergom, Kalocsa, Eger,
Nagyvárad, Pécs, Nyitra, Győr,
S többi székesegyházunknak,
Melyek azért állnak őrt,

Hogy az Isten, haza s király
Ügye szent s biztos legyen,
S érte, ha kell éltét adja
A magyar készségesen, –

Nem azért adott jószágot
Sajátjából Szent István,
Hogy majd abban turkálhasson
Minden himpellér s hitvány; –

Nem azért erősítették
Azt meg többi királyaink,
Hogy dobra üsse a sátán,
Aki köztünk konkolyt hint;

Nem azért tartottuk azt meg
Kilencszáz esztendőn át,
Hogy most elosztozzék rajta
Zsidó s kálvinistaság;

Hanem, hogy híven megtartsuk
Utódink számára is,
S védjük bátran, az ellenség
Ha még annyi volna is.

Bírja ki-ki a magáét,
Mi nem bántjuk Debrecent!
Sem Enyedet, sem Patakot,
A tulajdon legyen szent!

A katolikus vagyonnak
Katolikus célja van;
S szentségtörő, aki másra
Vesz belőle pazaran.

Amely ország a szent vagyont
Elrabolni engedi,
Nincsen rajta áldás, amíg
Bűnét jóvá nem teszi.

Ott van a szép Spanyolország,
Ott a lelkes francia;
Egyház megrablása óta
Nincs békéje: van hada!

S csakis akkor derülend fel
Mindkettőre új napfény,
Ha tisztelve lesz az egyház,
S szerzője, a legfőbb Lény.

Hej, de ti ezt nem mindnyájan
S nem mindjárt fogjátok fel;
A távolit nehéz látni:
Közelebbi példa kell.

Itt a példa, forgassátok
Érett ésszel, józanan;
Benne megtalálhatjátok,
Van-e itt is igazam.

A németesítő József
Császár szintén próbát tett,
És a magyar szentegyházról
Egyet-mást ő is elvett.

Ferenc király visszaadta,
De mit vissza nem adott,
Zsidó kezére került régen,
Bécsi zsidó az úr ott.

Mi hasznot hoz hát a honnak
Az ily szabadelvűség?
Nincs áldás az ily zsákmányon,
Van átok és veszteség!

Azért hamis prófétákra
Mi sohasem hallgatunk,
S mindenkinek megmutatjuk,
Hogy szent a mi vagyunk.

Templomaink, iskoláink
S a jó gyermeknevelés
Úgyis annyi gondot adnak,
Hogy amink van, még kevés.

Hát ha ezt is elprédálná
Lutrános országgyűlés,
Volna bezzeg száz millió
Újabb adófizetés!

*

*Ébredj, népem, álmaidból,
Mentsd meg hazád s nemzedet,
S az országgyűlésbe válassz
Katolikus követet.*

IV.

(Nem kell állati párosodás!
maradjon a házasság szentség!)
„Házasság szentsége sem kell!”
– Mondja már sok népcsáló;
„Elég, ha a pandúr elé
Áll a legény s leányzó”...

És „polgári házasságnak”
Nevezi ezt a lator,
Mintha arra esküdöznek
Hogy az ecet – bakator.

Hallgass ide, atyámfia
E verseim megmondják,
Mit tesz az, ha így biztatnak:
„Lesz polgári házasság!”

Hát az sem több, sem kevesebb,
*Mint állat-párosodás,
Adás-vevés egy pár hétre,
Leány- és szívárulás.*

Hogyha a lány szép vagy gazdag,
Reá ugyan mi sors vár?
Elszédíti gyenge fejét
Egy-egy ravasz csapodár.

Házasságot ígéretve,
Feldúlt szívet és vagyont;
S hogyha van, ki rászorítsa,
Elveszi a hajadont.

De csak bíró s pandúr elé
Viszi stemplis pakszuson;
Mintha marhát szerzett volna
Valamelyik piacon.

Hej, de a szépség mulandó,
A rózsakor elrepül;
A vagyon nem tart örökké,
S örömbe üromm vegyül.

És az első perpatvarnál
Póru jár a lány, szegény!
Vagy elcsapja, vagy otthagyja
Stemplin írott vőlegény!

Nem köti őt a szent vallás,
A polgárfrigy bontható;
Újabb stemplis írást ad be,
S „jól van!” – mondja a bíró.

Volt feleség, nincs feleség;
 Ó ismét nőtlen legény,
 Újra szállong, mint a lepke,
 Csalni valót keresvén.

Egyik lánytól a másikhoz
 Így csapong ő szüntelen;
 S amíg tart a vonzó szépség,
 Addig marad egy helyen.

Szép kilátás, szép leánykák,
 S rátok is, édesanyák!
 Ha szentség-frigy helyett beüt
 Stemplis vásár-házasság.

Lesz majd itt is, ami nemrég
 Történt Bismarck termivel;
 Hol összejött úri-lator
 Öt volt feleségivel.

Hanem hát ti, szent érzések,
 Anyai nagy örömek!
 S keresztény gyermeknevelés
 Mi lesz tibelőletek!

Hitvestársi örök hűség,
 Családi sok szép erény;
 Melyek által olyan boldog
 Tud lenni gazdag s szegény; –

Hova lesztek, amíg így tart
 Ez a felfordult világ;
 Kivált ha beüt a stemplis
 Omló-bomló házasság...

Tőled függ még, jól meggondold,
 Katolikus magyarom;
 Ha követet jól választasz
 Segíthetsz még e bajon.

*

*Ébredj, népem, álmaidból,
 Mentsd meg hazád s nemzeted,
 S az országgyűlésbe válassz
 Katolikus követet.*

V.

(Éljen a katolikus
 önkormányzat!)
 Egy nagy dolog van még hátra,
 Hallgasd még, mi kell nekünk:
Katolikus önkormányzat!
 E nélkül nem élhetünk

Tudom hallottad már hírét
 s nevét: *autonómia*...
 Hanem hát deákul nem tud
 Mindenik emberfia.

Azért mondtam meg előre
 Igazi magyar nevét;
 „*Katolikus önkormányzat!*”
 Ezt hirdessük szerteszét.

Jól megfigyeld szavaimat,
 Hogy ezt ne fonákul tudd;
 Tiszta bort öntök kupádba,
 Legjobb az egyenes út.

*

Ily kiáltásoktól hangzik
 Már egész Magyarország
 „Éljen a jogegyenlőség,
 És éljen a szabadság!”

Éljen bizony! hisz mi adtuk;
 Hogy ne éltetnők mi is?!
 Csakhogy bírják és élvezzék
A katolikusok is!

Hej, de a dolog furcsán megy!
 Katolikus polgártárs,
 „Nesze semmi, fogd meg” – leszen
 A te részed, jól vigyázz!

Jól vigyázz, hogy ily gyalázat
Ne érjen, s ily szolgaság...
Szent Istvánnak unokáit
Ne így lássa a világ!

Szabadság s jogegyenlőség
Vajmi drága égi kincs!
De nekünk, ha nem ébredünk,
Nem jut más, csak rabbilincs.

Ahány pontról eddig szóltam,
Mind gyászos história;
Úgy a placétom bilincse,
Mint a közös iskola.

Javainkra fájó fogak
S osztozkodni-akaráss,
Meg az új stemplit fogyasztó
Állati párosodás...

Ez az első *négy* sérelem,
Melyért lelkünk aggódik;
Katolikus önkormányzat
Hiánya – az *ötödik*.

Zsidó, protestáns, ógörög,
Önkormányzatnak örvend;
Csupán a katolikusnál
Gátolják azt, ami szent.

Zsidó, protestáns, ógörög,
Sőt még nazarénus is
Hihet, írhat, prédikálhat
Nyílt istenkáromlást is.

Nazarénus prédikálhat
Hazarontó tanokat!
Hogy ő nem fog hazát védni,
Mert ő fegyvert nem foghat.

S mind ez „ne nyúlj hozzám” virág,
Nazarénus-szabadság;
Van, ki védje őket ott is,
Hol törvényt hoz az ország.

És bizonyos „reform-egylet”
Mindent szabadon csinál;
Nyílt istentagadás mellett
Forradalmat prédikál.

De hát hiába, szabadság
Van, melyben mindez mehet;
Pápát s pápistákat szidni –
Büntetlenül teheted.

Hanem ha a mi püspökünk
Hitünk tanát hirdeti,
Megidéznek fel Budára,
S mondják, majd adnak neki!

S mindezt megtapsolja szépen
Szabadonc országgyűlés;
Nem ártana sok tagjának
Más helyen való ülés.

Vallási és iskolai
Jószágainkat nem magunk
Kormányozzuk, s elkallódik
Lassan a mi vagyunk.

Másoknál önkormányzatuk
Folytán semmi sem vesz el;
Minden garast maguk tesznek
Oda, hova tenni kell.

A mi jószágink gazdája
Olyan minisztériom,
Melyben szabadkőművesek
Ülnek magas polcokon.

Mit mondana, ha felkelne
István, László s Lajosunk,
Bakács, Pázmány, Lősi prímás,
S Esterházy nádorunk!

Hát bizony csak így szólának:
„Ez-e az a szent nemzet?
A mi katolikus magyar
Népünk ugyan hova lett?!”

Hát ilyen akollá fajult
A magyar országgyűlés.
Hol a katolikus szent hitért
Alig van, ki szólni kész!

Itt az *öt pont*: forgassátok
Újra s újra szorgosan;
Az árulót az utókor
Megbélyegzi csúfosan.

Ha te folyvást így szundikálsz
Katolikus magyarom:
Mindent elpusztító vihar
Ébresztend fel egykoron...”

De aki szép tette buzdul,
S híven sorompóba áll.
Része lesz a diadalban,
Melyet két világ csodál.

És ez sem, több sem kevesebb,
Csak azt mondó intelem:
„Tettre katolikus magyar!
Aki alszik, nincs velem.”

Hálás katolikus korszak,
Mely utánunk jőni fog,
S az *öt sérelemtől* menten,
Szabadon hisz és mozog;

*

*Ha jó követet választunk,
Meglesz önkormányzatunk!
Nem fog hízni rajtunk annyi
Háládatlan kakukkunk.*

Ellátogat sírjainkhoz
S hálálkodni ekképp fog:
„Áldás rátok! ti tettétek,
Hogy én is szabad vagyok!”

*

Szavazzuk le az árulót,
Hadd bukjék minden kakukk!
Aki katolikus névre
Érdemtelen mameluk...

*Ébredj, népem, álmaidból,
Mentsd meg hazád s nemzedet,
S az országgyűlésbe válassz
Katolikus követet.*

*

P. S.

Kétségtelen, hogy a *Nemerében* június 13-án közölt, Apponyira hivatkozó öt pont³⁰ és a Széll Kálmánhoz írott, ugyancsak Apponyira hivatkozó, június 11-ére datált szöveg³¹ szinte azonosak, így lehet, hogy ez volt a szétküldött körlevél. Amíg azonban nem találunk példányt belőle, maradjunk a verzetnél.

30 Az ultramontánok mozognak i. m. 185.

31 *Zsemlics I.*: i. m. 383.

DÁNIEL SZABÓ
PARTY OR NOT
PROGRAMME OR NOT

In 1872, following the Compromise of 1867, the first Church laws were passed. They were clearly not as radical as those in the hereditary provinces but after the First Vatican Council had accepted the infallibility of the Pope, the relationship between the Hungarian liberal state and the Roman Catholic Church grew rather cold. Some renowned conservative politicians of the government party, the Deák's Party – supported by members of the lower clergy and those of the middle class – were planning to organise an action “to protect their religion and the Church”. This was the background to the party manifesto or the “reversation” or promises to be signed by candidate MPs who were, in exchange, guaranteed backing. The actual list of demands and the assumption that the party did exist officially – and was not mere hearsay – began to appear in historical studies only from the mid-1950s.

The present study seeks to argue against the assumption that a Catholic and conservative party was established in 1872. It also argues that the “revolutionary” wording of the demands is not what historians have so far claimed to be, and which was published in a low-circulation rural paper in German. It now seems more probable that another piece of writing a poem – containing the same demands, made up of several stanzas and published not only in big national papers but also in separate brochures – might be the one we should refer to as a programme or reversation.

SZULOVSZKY JÁNOS

A fordulópontok évtizede

(Az 1880-as évek Magyarországa)

Vázlat

Közismert tény, hogy a 19. század utolsó harmadában alapvető átalakulások zajlottak le Magyarországon.¹ E vázlatos áttekintés arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy számos különböző eredőjű, jelentős folyamatban olyan minőségi vagy mennyiségi változás történt az 1880-as években, amelyek miatt méltán nevezhetjük ezt a rövid időszakot a fordulópontok évtizedének.

1. Magyarország népessége 1850-től hat évtized alatt 6 és fél millióval gyarapodott, így az ország lélekszáma 1910-re meghaladta a 18 milliót. A csaknem 60%-os népességnövekedés mögött alapvetően az úgynevezett *demográfiai átmenet* jelensége húzódik meg. Így azt a folyamatot nevezzük, amikor az ipari forradalom előtti agrártársadalmakra jellemző népesedési modellről áttérés történik a modern ipari és városi társadalmakra jellemző népesedési modellre. A tradicionális társadalmakban mind a születési, mind a halálozási arányszám magas, s időről időre – háborúk, természeti csapások, illetve járványok miatt – rendre bekövetkeznek nagy halálozási többlettel járó népesedési katasztrófák. A közösség fennmaradását a magas születésszám biztosítja. Az éhínségek és a tömegpusztító járványok legyőzése jelenti a demográfiai átmenet első szakaszát, ami révén kibontakozhat a „demográfiai forradalom”.

1850 és 1880 között az ország népessége évente átlagosan 5,8 ezrelékkal növekedett. A növekedés üteme tartósan csak az 1880-as évektől gyorsult fel. A jelentős kivándorlási veszteség dacára 1880 és 1910 között évente mintegy 9 ezrelékkal nőtt a népesség.

1854–1855-ben, illetve 1872–1873-ban kolerajárvány pusztított, mindkét időmetszetben a halálozás meghaladta a születési arányt. Az utóbbi során a járványt követő éhínség súlyosbította a helyzetet, így a számítások szerint 350–400 000-re tehető az áldozatok száma. Ez különösen az ország keleti felét sújtotta, kevésbé érintette az északnyugati és a dunántúli megyéket. Az utóbbi térségben az 1870-es években a természetes szaporodás többszöröse volt az országos átlagnak. Az ott megindult demográfiai átmenet lassan terjedt kelet–dél-

¹ A következőkben a magyarországi statisztikai adatokat a jogilag hozzá tartozó, de térben távoli, a területileg a Horvát–Szlavónországba ékelődött Fiume város adatai nélkül vesszük számba.

kelet felé. Magyarország lélekszáma az 1870-es évek végére érte el újra az 1869. évi szintet. A kolera és az éhínség miatt a legtöbbet szenvedett keleti és délkeleti megyék többsége azonban csak az 1880-as évek végére heverte ki a katasztrófák csapásait. Az országos mutatók az 1880-as évek elején kezdték jelezni a makroszintű demográfiai átmenet kezdetét, s egy szűk évtizednyi időre szétnyílt a demográfiai olló. Kezdetét vette az átlagos évek halálozásainak lassú és visszafordíthatatlan csökkenése, majd az évtized végén már a születések számában is visszaesés következett be. Az 1880-as évek végétől az I. világháborúig lényegében párhuzamosan haladt a két görbe lefelé. Mindez az ország egyes térségeiben jelentős időbeli eltérésekkel zajlott. A demográfiai mutatók kedvező alakulásában minden bizonnyal szerepet játszott az életkilátások javulása – az ellátás helyzetén csak az 1860-as évek szárazsága, illetve az 1870-es években kitört keleti marhavész rontott –, s a kiegyezés utáni társadalmi optimizmus, a jobb jövőbe vetett hit, egy folyamatban lévő szemléletváltozás.

2. A polgári Magyarország kiépülésének korszakát a városi jellegű települések² népességének nagy ütemű növekedése jellemezte. Katus László kalkulációja szerint 1850-ben 2,16 milliót tett ki a városi jellegű településeken lakók lélekszáma. 1910-re ez a szám csaknem 4 millióval gyarapodva 6,1 millióra emelkedett, vagyis hat évtized során 182%-kal nőtt. Mivel ez idő alatt az ország népessége 56,6%-kal nőtt, ez azt jelenti, hogy a városi népesség növekedése több mint háromszorosa volt az országos értéknek. A növekedés üteme 1880-tól némileg felgyorsult: míg 1850 és 1880 között a városi népesség átlagos évi növekedése mintegy 15 ezrelék volt, addig 1880 és 1910 között már csaknem 19 ezrelék lett az évi gyarapodás.

3. Az 1880-as években volt a legdinamikusabb növekedése a kereskedelem, hitel, szállítás terén dolgozók számának: 1880–1890 között 46,7%-kal, azaz 77 ezerrel gyarapodtak. A szolgáltató szektor ily dinamikus kifejlődésében jelentős szerepet játszott a magyarországi zsidóság.

Dinamikus bővülése ellenére a hagyományos piaci kereskedelem nem volt képes kielégíteni a városok és a nagyobb települések növekvő népességének a szükségleteit, ezért a kibontakozó tőkés viszonyok első szakasza a szatócsboltok, vegyeskereskedések elszaporodásának az időszaka volt. Az 1880-as években már kitapinthatóvá vált a belkereskedelem új szakasza, a szakkereskedések megjelenése és fokozatos terjedése. Előbb a mezőgazdasági termékeket, majd pedig a különböző iparcikkeket árusító szakboltok (vaskereskedés, ruházati, bútorbolt stb.) tűntek fel – eleinte természetesen a városokban, majd idővel a nagyobb községekben is.

2 A nemzetközi statisztikai irodalom bevett gyakorlata alapján a jogilag városnak minősülő helységek mellett ideszámolom az 5000 főnél népesebb községeket is.

4. Az 1880-as években lezárult a hagyományos kézművesipar felbomlásának a 19. század derekán megkezdődött folyamata. Noha szerepet játszott ebben előbb a belső vámhatárok eltörlése után beáramló osztrák gyári termékek konkurenciája, majd a hazai gyáriparnak a kézművesportékák egy részét kiszorító piaci hatása is, amelyet a kiépülő korszerű közlekedési hálózat (egyre nagyobb teret behálózó vasútvonalak), illetve a kisebb településeket is elérő belkereskedelem is felerősített, azonban túlságos leegyszerűsítés lenne a kisipar szerkezetében végbemenő átalakulást pusztán a gyáripar rovasára írni. Bár az utóbbinak vitathatatlanul volt hatása abban, hogy teret veszített egy sor hagyományos kézművesipar (például szövő- és fonóipar, fazekas, esztergályos, fésűs, szappanos, kalapos, varga, szitakötő, kötélgyártó, cipész) a gyári portékákkal szemben, néhányának (például lakatos, kovács, bádogos, kádár, asztalos, szabó) pedig megváltozott a működési köre, s függő viszonyba került a nagyvállalatokkal. Mindehhez nem kis mértékben hozzájárult az a körülmény is, hogy a 19. század utolsó harmadában szinte gyökeresen átalakult a hagyományos paraszti kultúra és társadalom, s ennek megváltozó igényvilága is olyan kihívásokat jelentett a kézművesség számára, amelyre az nem mindig tudott megfelelő válaszokat adni. Egy sor mesteresség, főként az élelmezéssel kapcsolatos, illetve a személyi szolgáltatásokat nyújtó iparok előtt azonban továbbra is viszonylag tág működési tér maradt. Jóllehet, az 1880-as években kezdett nagyobb mértékben Magyarországon kibontakozni a gyáripari termelés, az évtized végéig még a kézműves kisüzem maradt az ipar uralkodó üzemformája.

5. Az 1880-as évek elején a magyarországi ipar növekedésének az üteme beérte az ausztriai, s egészen az I. világháborúig – a John Komlos által kiszámított ipari termelési indexek idősorai alapján – végig nagyobb növekedést ért el. A modern gyáripár kiépülésével párhuzamosan az ipar munkaerő-felszívó ereje 1887–1914 között, a magyarországi ipari forradalom kiteljesedésének idején volt a legerőteljesebb. Az adatok tanúsága szerint az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázada esélyt adott a gazdasági felzárkózásra, s ezzel a lehetőséggel éltünk is.

6. Az 1880-as években olyannyira a világ élvonalába tartozott a magyar malomipar, hogy az észak-amerikai malomipar fellegvárából, Minneapolisból már ipari kémek küldtek ennek titkait kifürkészni. A természeti energiaforrás helyétől függetlenül telepíthető, mérnökök által tervezett gőzmalmok tökéletesítésében ugyanis nemzetközi viszonylatban is jelentős szerepet játszottak Magyarországon élő szakemberek. Mechwart András, Ganz Ábrahám, és Haggenmacher Károly újításai révén világszabadalmak jöttek létre Magyarországon (hengerszék, Haggenmacher-féle síkszita). Ezeknek, valamint a magas sikértartalmú, acélos magyar búzának, s a jó termésátlagoknak köszönhetően az I. világháborúig Magyarország a gabonatermesztés, gabona- és liszt kivitel, a malomipar s a hozzá szorosan kapcsolódó malomipari gépek gyártása terén vezető szerepet játszott a világon.

7. A kibontakozó tőkés viszonyok közepette a hiteléletben eleinte még fontos szerep hárult azokra a nagykereskedőkre, akik a kereskedelem mellett váltóüzletekkel, bank- és értékpapírüzlettel is foglalkoztak. Mellettük az 1850-es évek második felében egyre-másra alakultak pénzüzletre szakosodott pénzváltó irodák. Az 1860-as évek hiteléletének már ezek adtak lendületet. A kereskedőcégek alatt működő magánbankházak alkonya az 1880-as évekre jött el. Ausztria és Magyarország viszonyának közjogi rendezése a hitelügy rendkívül dinamikus kibontakozásának nyitott teret, azonban ezt az 1873. évi tőzsdekrachot követő pénzügyi válság, illetve az 1870-es évek második felének gazdasági recessziója egy időre visszavetette. A pénzügyi infrastruktúra megerősödése az 1880-as évek elejétől vett újabb lendületet. 1873-ban 632 hitelintézet működött Magyarországon, 1880-ban alig 7%-kal több, 677 volt a számuk. Ezt követően tíz esztendő alatt – elsősorban a hitelszövetkezetek számának nagyarányú gyarapódása miatt – jelentősen megugrott, 80%-kal nőtt, s 1221-re emelkedett a hitelintézetek száma. A gazdaság legdinamikusabban növekvő és nemzetközi összehasonlításban is legfejlettebb ágazatává a hitelszervezet vált.

8. Társadalomtörténeti szempontból fontos fejlemény volt az 1886-ban megalapított *Magyar Királyi Postatakarékpénztár*, amely külföldi példák nyomán a pénzmozgások összegyűjtésére létesült. Ennek az intézménynek a létrehozása Baross Gábor egyik első jelentős, a kezdeményezéstől egészen az országgyűlési előterjesztésig a nevéhez fűződő sikere volt. Jóllehet, a Postatakarékpénztár létesítéséről szóló 1885. évi IX. törvénycikk 3,6%-ban állapította meg az alkalmazandó kamatlábat, s ez 0,8–1,5%-kal alacsonyabb volt az átlagos banki kamatoknál, az új pénzintézmény mégis átütő sikert ért el azzal, hogy mindössze 50 krajcárban szabta meg a legkisebb elfogadható betétösszeget. Okkal fogalmazott Vargha Gyula ekképpen: „a postatakarékpénztárat azok az apró megtakarítások keresik föl, melyeket a közönséges takarékpénztárak, éppen kicsinyiségüknél fogva fel nem szívnak, hanem elkallódni engednek”. Amikor 1886. február 1-jén takaré- és értékpapír-üzletággal megkezdte működését, mintegy 700 postafiókban lehetett igénybe venni a szolgáltatásait. Az év végére már a postahivataloknak több mint a felében, mintegy 2000 helyen működött Postatakarékpénztár. 1891-re már valamennyi postahivatalban rendelkezésre állt postatakarékpénztári szolgáltatás. 1913-ban már csaknem 4700 volt a fiókjai száma. Ezek jelentőségét többek között az adja, hogy a társadalom szélesebb körei számára szorgalmazta és lehetővé tette a takarékoskodást. 1886-ban 942 pénzintézet működött Magyarországon, zömmel a városokban, így a településeknek még az 5%-át sem tette ki azon helységek aránya, ahol elérhetőek voltak ezek pénzügyi szolgáltatásai. A Postatakarékpénztár kisebb községekben is működő országos hálózatának köszönhetően már az alapítás évében jelen tudott lenni a települések egytizedén. 1892-ben pedig már minden negyedik településen volt fiókja. A postatakarékpénztárak szolgáltatásaival elsősorban a kézműiparosok, a házcselédek és csekélyebb mértékben a napszámosok éltek.

9. Az 1880-as évek elejére kormányzati körökben is egyre inkább kezdték felismerni, hogy az államnak nem elég csupán kereteket kijelölni, a köz érdekében olykor szükséges preferenciákat meghatározni, vagy éppen bizonyos korlátozást felállítania is. Az 1872. évi VIII. törvénycikk, az első ipartörvény a megalkotása óta folyamatosan a kritika kereszttüzében állt. A korlátlan iparszabadság bevezetése következményein túl az 1873. évi tőzsdekrach áttételei a kézművesipart különösen érzékenyen érintették. Az 1879-ben megrendezett második országos iparosgyűlés idejére már meglehetősen sok rossz tapasztalat gyűlemlett fel. Egyre-másra érkeztek a panaszok, hogy az ipari pályát elárasztják a hozzá nem értő, már mindenből kikopott, megbízhatatlan elemek, akik gyatra minőségű portékáikkal megfertőzik a piacot. Ennek hátrányait erősen érezték a továbbra is minőségi munkát végző régi mesterek. Ekkor már hivatkozhattak arra is, hogy az osztrák törvényhozás bevezette a képesítés elvét, s ott bizonyos iparágakban már csak az lehet önálló iparos, akinek ehhez megvan a szükséges végzettsége.

Az új ipartörvény-javaslat 1884. február elején a Tisztelt Ház elé került. A törvényjavaslatba hosszas viták után bekerült a *képesítés elve*, valamint az ezzel összefüggő néhány fontosabb rendelkezés (a tanoncidő kitöltése, illetve a segédlevél megszerzése, kétévi, szakba vágó gyakorlat követelménye stb.). Bár a képviselőházi vita eredményeként némileg csorbult a képesítés elve, a honatyák az ipartörvény-javaslatot megszavazták. Rövid felsőházi tárgyalás és elfogadás után 1884. május 18-án a király szentesítette a törvényt, amely három napra rá már a *Magyar Törvénytárban* is kihirdetésre került. Míg a szinte teljes iparszabadság elvén alapuló 1872. évi ipartörvény értelmében minden ipar szabad lett, addig az úgynevezett *második ipartörvény* az „ipari rend és az iparfejlesztés érdekében” *korlátozott iparszabadságot* biztosított.

10. 1882. január elsején életbe lépett 1881. évi XLIV. törvénycikk, az úgynevezett *első ipartámogató törvény*. Ez új korszakot nyitott, igazán csak ekkortól beszélhetünk tudatos kormányzati iparfejlesztési politikáról. Előtte a magyar állam 1868-tól 1880-ig mindössze mintegy 416 ezer koronát fordított ipari célokra, beleértve a háziipar és az iparoktatás támogatását is. Ezzel szemben 1880-tól 1890-ig valamivel több mint egy és egynegyedmillió korona, átlag évi 126 ezer korona jutott iparfejlesztésre és iparoktatásra. Az első ipartámogató törvény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, így újabbak (1890: XIII. törvénycikk, 1899: XLIX. törvénycikk, 1907: III. törvénycikk) követték, amelyek fokozatosan bővítették a kedvezmények és a kedvezményezettek körét.

11. Az új gazdasági rend számára alapvetően fontos volt a nagy tömegű áru mozgását lehetővé tévő szállítási módok széles körű kiépítése. Sajnos, az 1850-es népszámlálás nem tartalmazott részletes foglalkozás-statisztikát, s az 1857. évi sem alkalmazott kellően tagolt csoportosítást. Becslésem szerint 1857-ben legalább 65 ezren dolgozhattak a *kereskedelem, hitel és szállítás* berkeiben. 53 esztendő leforgása alatt már 467 ezren voltak, vagyis 1910-re e foglalkozáscsoport művelőinek a lélekszáma 618 százalékos növekedést mutat, ami csak-

nem évi 2,8 százalékos bővülést jelent. De ha a későbbi és megbízhatóbb 1869-es népszámlálástól nézzük az adatokat, akkor is kimagaslik a többi foglalkozáscsoporthoz képest a kereskedelem – hitel – szállítás szférájában dolgozók számának a megugrása: 1910-re 126 ezerről 467 ezerre, azaz 270%-ra nőtt. Az 1857 és 1880 közötti 23 esztendő alatt évi 3,8%-os volt a növekedés. A következő 3 évtized során e foglalkozáscsoportban dolgozók számának a növekedése bár csekély mértékben visszaesett, a többi ágazathoz képest még mindig a legkiemelkedőbb, 3,2%-os gyarapodást mutatta fel évente.

12. Az 1880-as évek korszakhatárt jelentenek a vasútépítés terén is. Míg a kiegészítést követően, az 1867 és 1873 közötti „vasútláz” idején évente 585 kilométer új vasútvonalat adtak át, addig az 1873-as válságot követő időszakban, 1874–1881 között csupán ötödannyi, átlag évi 119 kilométer vasút épült. Az 1880-as években csaknem a „vasútláz” idejét idéző ütemben épültek ismét a vasútvonalak. 1882–1886 között már átlag 429 kilométer készült el évente, s a harmadik nagy vasútépítési hullámban, 1887–1898 között pedig lényegében elérte a kiegészítés utáni dömping-szintet az újonnan átadott vasúti vonalak hossza (évi átlag 583 kilométer).

13. Az 1880-as évek a magyar vasút államosítása jegyében teltek. Az 1880-as évekig több nagy vasúti társaság működött egymás mellett. Mivel nem volt más szállítási alternatíva, e társaságok helyzeti előnyükkel meglehetősen visszaéltek, az állammal szemben is érvényesíteni tudták akaratukat. Az államosítás első lépését a *Tiszavidéki Vasút* megváltása jelentette (1880. évi XXXVIII. törvénycikk). Csaknem ezzel egy időben fogadta el a törvényhozás a korszakos jelentőségű 1880. évi XXXI. törvénycikket a helyi érdekű vasutakról. Ez lehetővé tette, hogy az ország félreesőbb vidékein is épülhessenek – állami kamattámogatás nélkül – a helyi erők összefogásával, az érintett térség forgalmi és gazdasági igényeinek megfelelő, olcsó és jövedelmező vasutak. E kezdeményezéshez a példát az arad–körösvölgyi vasút mutatta.

A vasutak államosításában 1882-től államtitkárként, majd 1886–1892 között miniszterként oroszlánrésze volt Baross Gábornak. Amíg 1885-ig alapvetően kényszerűségből, pénzügyi okok miatt vállalkozott az állam a magántársaságok megváltására, addig Baross miniszterségétől kezdődően már tudatos volt a kormányzati törekvés az államvasúti rendszer megvalósítására. A Vasminiszter ugyanis felismerte a hálózatot képező állami vasútban a gazdaságpolitika alakításának a lehetőségét. Ehhez először az elszigetelt, a magánvasutak vonalai között elhelyezkedő *Magyar Államvasutak*-vonalakból egységes hálózatot kellett formálni, majd ésszerű átszervezésekkel hatékonyabbá tenni.

14. Az 1889. augusztus 1-jével bevezetett úgynevezett *zónatarifa*-rendszerrel sikerült a magyar társadalmat mozdulásra készíteni. Eddig a vasutat elsődlegesen áruszállításra használták, a személyforgalom nem volt számottevő. A zónatarifa bevezetését követő 11 hónap alatt 7 millióval nőtt meg az utasok száma,

1892-ben az 1888. évihez képest 216 százalékkal több utast szállítottak. Ez a hatalmas növekedés aligha történhetett volna meg a falusi társadalom bekapcsolódása nélkül. Társadalomtörténeti szempontból fontos fejlemény, hogy az olcsó vasúti utazás lehetőségével a korábban meglehetősen bezárkózó paraszti közösségek kinyíltak a tágabb külvilág felé. Megélénkült a munkaerőpiac is, immár egy kedvező munkalehetőség elfogadásának kevésbé volt gátja a távolság, s az emberek egyre gyakoribb utazásai az üzleti életet is élénkebbé tették. Minden várakozást felülmúló magyarországi sikere után több országban is bevezették ezt az új díjszábási metódust.

15. 1880 táján megtörtént a kritikus határ átlépése: a nem agrárnépesség aránya meghaladta a 25%-ot. 1880-ban a lakosság 73%-át tartotta el a földművelés és állattartás. 1910-re ez az arány 61,5%-ra csökkent. A kereső népesség főbb csoportjaira vonatkozóan 1869-től rendelkezünk összehasonlítható adatokkal. Az 1910-ig tartó időmetszetben a főbb csoportok között az őstermelés volt az egyetlen, amelyiknél a két szélső pont között abszolút számokban fogyást mutatott az egyenleg: míg 1869-ben még több mint ötmillió kereső talált megélhetést az agráriumban, négy évtized múltán már mintegy 350 ezer fővel voltak kevesebben. 1869 és 1880 között a mezőgazdaságot is súlyosan érintő recesszió miatt 12,3%-kal csökkent az őstermeléssel foglalkozók száma. 1880-tól 2,6%-kal, 1890-től pedig 10,2%-kal nőtt egy évtized alatt az ebben a szektorban dolgozó keresők száma, ám 1900-tól újra apadt – ezúttal 6,1%-kal – a dekád során az összeírt őstermelők száma. A létszámnak ez a hullámváltozása is jelzi, hogy az agrárszektor problémákkal terhelt volt.

Ahogy Vörös Károly rámutatott, a jobbágyfelszabadítás azt a reményt keltette, hogy a szabaddá vált parasztbirtok versenyképes lesz, s ezáltal megőrizhető marad a paraszti életforma. Ez az illúzió azonban csak az első nemzedéket jellemezte, a következő generáció már leszámolt ezzel. Az 1880-as évekre ugyanis világossá vált, hogy az új korszak viszonyai között a paraszti gazdálkodás csupán a hagyományos termelési eszközök kisebb alakíthatásával, illetve egyes termelési eljárások apró, tapasztalati úton csiszolódó, gyakorlatias módosításával már nem tud igazán helytállni. Saját erőből nem tudnak annyit megtakarítani, pénzeszközöket felhalmozni, amennyi a gazdaságok fejlesztésére, korszerűsítésére szükséges lenne. (Éppen ezért korszakos jelentőségű volt, hogy a paraszti hiteligények biztosítására az 1880-as években helyi hitelszövetkezetek kezdtek el működni, ezek országos méretű összefogására és szervezetté formálására csak az 1890-es években került sor.) A gazdák rádöbbenek, hogy a gazdasági versenyben csak a hagyományos formákon túllépve lehet esélyük a parasztbirtokoknak. Mindez jelentős szemléletváltást eredményezett, amely szinte a paraszti élet minden területére kihatott.

16. *A paraszti gazdálkodás terén az 1880 utáni korszakot a specializálódás jellemezte. A specializáció az úgynevezett tájtermesztéssel, a tájfajták térhódításával függött össze. A tájhoz és a piachoz igazodó növénytermesztés elsősorban a*

kertészek körében bontakozott ki. A mezőgazdaság tőkés viszonyai közepette még ha a fölösleget piacra vitték is, sokáig az önellátásra törekvés jellemezte a parasztgazdaságokat. A kimondottan árutermelő paraszti gazdaságok aránya nem volt nagy. Az árutermelés tekintetében a történelmi borvidékek gazdaságai mellett az intenzív kertkultúrás vidékek jártak elől, megcélozva a nagyvárosok zöldség- és gyümölcsszükségletének kielégítését.

A 19. század utolsó harmadában az állattenyésztés terén is kibontakozott a tájfajták térnyerése. Az 1880-as évek elején a *tenyészkerületek* kijelölésénél igyekeztek figyelembe venni a helyi adottságokat. A kapás- és kerti kultúrákban, az intenzív állattartásban, vagyis a munkaigényes ágazatokban a kisüzemek életképesebbek bizonyultak. Egyes tájak kivételével összességében csökkent a falusi társadalomban az önellátás mértéke, s megnőtt a piac szerepe.

17. A magyar gazdaság exportszerkezetében 1840-ben az állati termékek részesedése 60%, a gabonaféléké 26,5% volt. Mivel mezőgazdaságunk kapitalista viszonyokra való áttérése egybeesett egy, a gabonaféléket felértékelő erőteljes európai konjunktúrával, ehhez Magyarország egy gyökeres szerkezetváltással igazodott. A magyar exportban így 1870-ben a gabonaneműek aránya 52,7%, az állati termékeké pedig már csak 33,7% volt. Az 1870-es évek végén kezdődő agrárválság a gabonát és a gyapjút értékelte le a legnagyobb mértékben – azokat a termékeket, amelyek termelése az előző időszakban Magyarországon előtérbe került. Mivel a gyapjúval ellentétben a gabona esetében az árcsökkenés nem járt együtt értékesítési nehézségekkel, s az európai átlagnál jobban lehetett értékesíteni a Monarchia védett piacán a gabonaféléket, ezért e téren nem indult meg lényegi szerkezetátalakítás, a korábbihoz hasonló jövedelem elérése érdekében inkább a többtermelést célozták meg a magyar gazdák. Összességében az agrárium fejlődése az 1880-as, de különösen az 1890-es évektől az I. világháborúig tartó időszakban alapvetően az állattenyésztésnek volt köszönhető. Mind az állatállomány, mind pedig az állatkivitel jelentősen megnőtt. Míg az 1880-as évek elején a magyar agrárkivitel 57%-át a növényi termékek adták, s csak 43%-a volt élő állat és állati termék, addig 1913-ra már fele-fele arányban oszlott a kivitel értékén az agrárium két szektora.

Az állattenyésztés terén lényeges változások zajlottak. 1880–1914 között a magyar szarvasmarha-állomány csaknem teljesen kicserélődött. Dánia kivételével sehol sem ment végbe ilyen gyorsan a fajtaváltás. E folyamatban a nagybirtok és a kormányzat szerepe kevésbé volt meghatározó, annál inkább az volt az új iránt fogékony kisbirtokos parasztké. Nélkülük nem is mehetett volna végbe e néhány évtized alatt a fajtaváltás, ugyanis a marhaállomány túlnyomó részét a parasztgazdaságokban tartották. A parasztság élenjárt a tájfajták kitenyésztésében.

A fajtaváltás egy sor változást gerjesztett: istállózó tartásmód terjedése, előtérbe kerültek a termesztett takarmányok, együtt járt a kapásnövények, különösen a kukorica szerepének terjedésével, illetve a tejtermelés és tejgazdálkodás jelentőségének növekedésével. E folyamat egy-egy állomását képezte a legeltető pásztorkodás, azaz a külterjes állattartás visszaszorulása és a legelők feltörése. A

váltás következtében megnőtt a gazdaságok munkaerő- és munkaidő-szükséglete, s beruházásokra (megfelelő istállókra, takarmánytárolókra, gépekre) is szükség volt. Átalakult a marhaállomány összetétele is: a parasztgazdaságokban csökkent az igásökrök részaránya, viszont a teheneké növekedett. 1880 után az állam arra törekedett, hogy a szürke magyar marhafajtát és a nemzetiségek kezén levő többi fajtát is keresztezéssel, nyugatról vásárolt tenyészbikák révén „feljavítsa”. A fajtaváltás tájanként eltérő ütemben ment végbe. Az istállózó tartás-mód térhódításával és a fajtaváltással átrendeződtek az országban a marhatartás jellegzetes körzetei is.

A parasztgazdaságok állattenyésztésben játszott hangsúlyos szerepvállalásának társadalomtörténeti jelentősége igen nagy volt: a mezőgazdasági jövedelmek egyre nagyobb része a parasztság zsebébe vándorolt. Nagy Mariann kiszámította, hogy 1906 és 1910 között évi átlagban a magyar mezőgazdaság nettó termelési értéke 3129 millió korona volt, amelyhez a növénytermelés (a szőlészettel és borászattal együtt) 1670 millióval (53,4%), az állattenyésztés 1459 millióval (46,6%) járult hozzá. A 100 holdon aluli gazdaságok 83%-ban részesedtek az állattenyésztés jövedelméből.

18. Az állattenyésztéshez képest a növénytermesztés sokkal konzervatívabb pályát futott be. Azonban itt is tetten érhető egy szerkezetváltás, még ha az nem is volt olyan nagymértékű, mint ami az állattartás terén végbement. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a burgonya, a kukorica, a cukorrépa és a takarmánynövények vetésterülete sokkal nagyobb mértékben és gyorsabban növekedett, mint a gabonáé, továbbá megjelent a homoki szőlőtermesztés, s egyes területeken intenzív zöldség- és gyümölcstermesztést folytattak. A takarmánynövények termesztése meglehetősen minimális volt, a rét- és legelőgazdálkodás terén sem volt számottevő előrelépés.

A szemtermelés egyoldalú dominanciája végig jellemző volt a korszak magyar agráriumára. Lényegében csak Bécs magyarországi vonzáskörzetében, a korabeli Magyarország legintenzívebb mezőgazdasági övezetében, a Dunántúl és Északnyugat-Magyarország egy sávjában volt ennél kedvezőbb termelési szerkezet. Kivételt képeztek e téren a kertkultúra dunántúli (soproni, Győr környéki, szigetvári, nagyatádi, mohácsi, kalocsai, sárközi és mezőföldi) övezetei, valamint a Duna–Tisza közti homokhátság nagy határú városainak (Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykovács, Szabadka, Szeged) kertkultúrás tanyavilága, s hozzá kapcsolódóan a Tiszántúl északi körzete és a Körös–Maros szöge. Az Alföld többi részén a búza és a kukorica monokultúrás termesztése folyt.

A nagybirtok és a paraszti üzemforma nemcsak birtokméret és a rendelkezésre álló – vagy éppenséggel hiányzó – pénzügyi források tekintetében különbözött, hanem a szakismeretben is, a parasztgazdaság rovására. (A gazdaképzés terén igazán csak a két világháború között történt előrelépés.)

A jobbágyfelszabadításig, illetve a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének a kibontakozásáig a szántóföldi növénytermesztésben a gabonafélék domináltak. A növénykultúra egyoldalúságát a nyomásos határhasználat konzerválta. A for-

dulókényszer, vagyis az ugar- és tarlólegeltetés azt jelentette, hogy az egyes fordulókban a helyi szokás által megengedett növényfajtákon kívül gyakorlatilag mást nem lehetett termesztetni. E tradicionális gazdálkodás a jobbágyfelszabadítást követő két évtizedben az előrehaladó tagosítások következtében visszaszorult. A szabad gazdálkodásra áttérő településeken és az elkülönített, volt allodiális szántóterületeken egyre nagyobb teret hódítottak az addig csak a ház körüli kis kertekben termesztett *kapásnövények*. A kapások közt elsősorban a kukorica volt az a kultúrnövény, amely a paraszti gazdálkodást a belterjesedés irányába tolta. A dohány szerepe jóval korlátozottabb volt, csak néhány területre szorítkozott.

Néhány uradalomtól eltekintve a belterjesedés az élőmunka arányának növekedésében nyilvánult meg, nem pedig a gépesítés térhódításában. A kapásnövények szántóföldi elterjedése lényeges változásokat idézett elő a hagyományos paraszti gazdálkodásban és életformában. Mivel e növénykultúrák nagyobb munkaráfordítást igényelnek, ezért nőtt a földművelés belterjessége, s a terméshozamok emelkedése miatt nagyobb népességszám eltartására nyílt mód. Az intenzív műveléssel elsősorban a kézi erő igénybevétele növekedett. Mivel a paraszti gazdálkodás hagyományosan a *családi munkán* nyugszik, ezért a jelentősen megnőtt élőmunka iránti igény miatt a nőknek az eddiginél nagyobb mértékben kellett bekapcsolódniuk a mezőgazdasági munkákba, de az idősekre és a gyerekekre is több feladat hárult. A családi munkaszervezetben mindenki munkaerejéhez képest kapott feladatokat. A belterjesebb művelésmód tehát a korábbinál nagyobb munkaterhet rótt a parasztságra, ami alapvetően megváltoztatta a parasztgazdaságok időgazdálkodását. A gazdálkodás mind nagyobb szakértelmet és ésszerű munkaszervezést követelt meg. Felértékelődött az egyéni szorgalom is. A korabeli megnyilatkozások tanúsága szerint a jobbágyfelszabadítás utáni első nemzedéket – a megváltozott viszonyok dacára – még nem nagyon jellemezte a szorgalom erénye, s akkoriban még a telkes, hatókrös gazda presztízse volt a legnagyobb a faluban. A kapásnövények jelentőségének a növekedésével függ össze az, hogy az 1880-as évektől kezdett az élre kerülni a falu belső értékrendjében a vállalkozó szellemű, értelmes, ügyes és szorgalmas gazda. A második nemzedék tapasztalata és ethosza az volt, hogy csak a látástól vakulásig tartó fáradságos munkával lehet az ötről a hatra jutni.

19. A népi táplálkozáskultúra kutatói szerint az 1880. esztendő korszakhatárnak minősül: lezárja a népi táplálkozásnak az 1780-tól számított, a nemesi–polgári táplálkozáskultúrával szembeni távolságtartásának, úgynevezett paraszti stílusának időszakát, s 1880-tól keltezik a táplálkozásnak az élelmiszerpiac által is meghatározott modernizációja, belső kiegyenlítődése periódusát. A paraszti háztartásban az 1880 és 1910 közötti évtizedek fordulatot hoztak az ételkészítés helye és módja tekintetében. Ugyanis erre az időre esett a vaslapos tűzhelyek széles körű elterjedése a parasztházakban. Ez együtt járt az addig a szabad tűzön és a kemencében főzésnél használt tűzálló cserépedények kiszorulásával, amelyek helyét fém főzőedények vették át. Mivel ez idő tájt a korábbinál

jóval erősebb és szövevényesebb lett a városiak és a vidékiek közvetlen kapcsolata, a „személyes érintkezések láncolatának társadalmi réteghatárokat átlépő hálózata”, ennek következtében a városi-polgári étkezési szokásokból egyre több minta került át a paraszti kultúrába. Megkezdődött a húsfogyasztás összetételének az átrendeződése: míg a marhahús folyamatosan vesztett a korábbi súlyából, addig a sertés- és baromfihús aránya emelkedni kezdett, és megindult a cukorfogyasztás gyors növekedése: 1880 és 1900 között megduplázódott, kettőről négy kilogrammra emelkedett az egy főre jutó cukorfogyasztás. (A hazai cukoripar gyors felvirágzását a cukoradóról szóló 1888. évi XXIII. törvénycikk indította el, mely számos állami kedvezményt biztosított a cukorgyárak számára. Ezt követően néhány év leforgása alatt megkétszereződött a cukorrépa vetésterülete. Ez döntően az uradalmakat érintette, a cukorrépa termesztése alapvetően az ő kezükben volt.)

20. A jobbágyság utódainak öltözetváltását tanulmányozva, Györffy István az 1880-as évek legelejét jelölte meg az egyik korszakhatárként. Megfigyelései alapján ugyanis arra az általános érvényű következtetésre jutott, miszerint a felszabadult jobbágyság első nemzedéke (1848–1881) először a régi viseletet tette különösen díszessé. Ez volt a szűcs- és szűrhímzések aranykora. A második nemzedék (1881–1914) azonban már a teljes posztóruhát, a leegyszerűsödött úri, „magyar ruhát” részesítette előnyben. Természetesen a parasztság egyes rétegeinek a különböző lehetősége és mentalitása is meghatározta azt, hogy milyen divatot követett.

21. Az etnomuzikológusok összehasonlító vizsgálatai szerint a zenei ízlés gyökeres változása minden bizonnyal összefügg a társadalom szerkezetében és a személyiség típusban lezajló változásokkal. Ismeretes, hogy a 19. század magyar paraszti társadalmának egyik hozadéka az új stílusú népdal megjelenése és „szókőrszerű” elterjedése volt. Alighanem ugyancsak a társadalom mentalitásbeli változását jelzi az is, ha az élcélődés hogyanja megváltozik. Ez alapján sokatmondó, hogy a jellegzetes magyar anekdotázás az 1880-as években a végnapjait élte. A 19. század utolsó évtizedét már a vicc uralta – igaz, eleinte jobbra csak a városi aszfalton.

22. A hazai ármentesítés történetében is korszakhatárként emlegetik 1880-at, bár az 1850-ben megindult első korszak záróeseményének inkább indokolt az 1879-es nagy szegedi árvíz tekinteni. Ezután ugyanis már nem lehetett nem foglalkozni a felvetődő problémákkal. Újra kellett gondolni a Tisza-völgy szabályozásának kérdéseit, elodázhatatlanná vált a védművek megerősítésének a feladata. Mindenesetre a Tisza völgyében 1850 és 1880 között 1,4 millió hektárt mentesítettek az esetleges árvíz előlétől. Az 1880–1900 közötti második szakaszban – mintegy 3,5 millió hektárnyi területen – a korábbi hibák korrigálásával, illetve az átvágások kotrásával lényegében befejezték az elképzelt szabályozási és ármentesítési munkákat a Tisza-völgyben. 1880-ban a Duna völgyében is megkezdődtek a

nagyobb arányú ármentesítési munkálatok. 1881-ben sor került a töltésméretek első szabványosítására és a töltéseknek a szabványok szerinti kiépítésére. A 80-as évek derekán két fontos jogszabályt alkotott az országgyűlés: az úgynevezett tiszai törvényt (1884: XIV. törvénycikk) és a vízjogi törvényt (1885: XXIII. törvénycikk). Ezek az adott területeken hosszú évtizedekig irányt mutattak.

23. A vízrendezés közvetve és közvetlenül az élet számos területére kihatott. *Az egykori árterületek hasznosításában változás történt, a mezőgazdaságuk szerkezet-e jelentősen átalakult.* Az addigi rét- és erdőgazdálkodással szemben egyre inkább előtérbe került a gabona-, kukorica- és takarmánytermesztés, s a szántóföldeken teret hódítottak a belterjes kultúrák. A vízrendezés óriási teljesítmény volt, a maga korában ez méltán kivívta Európa csodálatát. A vízrendezés terén e „második honfoglalással” a hollandokkal voltunk versenyben az első helyért.

24. Az 1880-as esztendő fontos fejleménye volt, hogy immár következetesen megjelent a törvényhozás során a törekvés a természeti értékek megóvására – igaz, még nem feltétlenül prioritásként, hanem a gazdasági érdekek mellett felmerülő szempontként. A természeti értékek védelmét szorgalmazó első nagyobb szabású társadalmi megmozdulásra 1879-ben került sor. Ekkor rendezték meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók harmadik vándorgyűlését, amelyen szót emeltek a természeti értékek védelmében. Ebben az esztendőben született meg az 1879. évi XXXI. törvénycikk, az első erdőtörvény is, amelyet a szakirodalom az első természetvédelmi jogszabálynak tekint. E törvény előírásai lehetővé tették egyes földtani, erdészeti, növénytani és tájképi értékek védelmét. Az 1883-ban elfogadott *második vadászati törvénynek* (1883: XX. törvénycikk) is voltak természetvédelmet szolgáló intézkedései. Többek között az év meghatározott szakaszaiban időszakos vadászati tilalmat írt elő, s korlátozta egyes állatok vadászatát, s minden időben tiltotta az énekesmadarak pusztítását. Az 1888. évi XIX. törvénycikk, az úgynevezett *első halászati törvény* – a második vadászati törvényhez hasonlóan – gazdasági megfontolásból vett védelmébe bizonyos állatfajokat, de egyúttal tartalmazott kimondottan természetvédelmi előírásokat is. Így például elősegítette a természetes vizekben élő halak szaporodását és tenyésztését, kimondta az ívőhelyek fokozott védelmét, halászati tilalmi időket írt elő, s halfajonként meghatározta a kifogható legkisebb halméretet. 1888-ban került sor az első védetté nyilvánító rendeletre, ám ez elsősorban az ez irányú gondolkodás első megjelenése miatt figyelemre méltó.

*

Lehetne még példákat sorolni, de az eddigiek is egyértelműen mutatják, hogy meglehetősen sok téren számít korszakhatárnak az 1880-as évtized. Bár ha külön-külön csak a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vagy néprajzi irodalmat nézzük, mindegyik egyaránt kitér rá, szempontjukból milyen fontos fejlemények zajlottak ekkor, a történések igazi súlyáról akkor kapunk képet, ha mindegyik érintett területet számba vesszük.

Mivel a dolgozatban vázolt folyamatok az ország egyes területein nem egyformán és nem is feltétlenül egy időben zajlottak le, a társadalomtörténeti, illetve a történeti néprajzi kutatásoknak továbbra is fontos feladatuk lenne e területi-időbeli eltérések okainak, a tradíció és modernitás – regionális különbségekben megmutatkozó – mozgatóerőinek a feltárása.

Fontosabb irodalom

Terjedelmi okok miatt nem áll módomban részletes szakirodalmi adatolás. Itt is csak a legfontosabb összegző munkák megemlítésére szorítkozhatom. További irodalommal szolgálnak a *Habsburgermonarchie* IX. kötete számára írt áttekintéseim (*János Szulovszky*: Die gewerblich-industrielle Arbeitswelt in Ungarn. In: Soziale Strukturen. 1. Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Hrsg. Helmut Rumpel–Peter Urbanitsch. Red. Ulrike Harmat. Wien, 2010. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. IX/1.) 379–422.; *Uő*: Die Dienstleistungsgesellschaft in Ungarn. In: Soziale Strukturen i. m. 467–491.).

Baross Gábor. Szerk. Frisnyák Zsuzsa. Bp. 1997.

Berend T., Iván–Ránki, György: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918. In: Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. Alois Brusatti. Wien, 1973. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I.) 462–527.

Bojtár Imre–Károlyi Zsigmond: A Tisza szabályozása. I–II. Bp. 1971.

Csató Tamás: A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. Történelmi Szemle 18(1975) 627–665.

Csató Tamás: A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. Bp. é. n. Életmód. Főszerk. Balassa Iván. Szerk. Füzes Endre–Kisbán Eszter. Bp. 1997. (Magyar néprajz nyolc kötetben IV.)

Fél Edit–Hofer Tamás–K. Csilléry Klára: A magyar népművészet. Bp. 1969.

Flórián Mária: Magyar parasztviseletek. Bp. 2001.

Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. Bp. 1966.

Gaál László: A magyar növénytermesztés múltja. Bp. 1978.

Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Szerk. Szilágyi Miklós. Bp. 2001. (Magyar néprajz nyolc kötetben II.)

Gyáni Gábor: Iparosodás és urbanizáció Magyarországon. In: Kőfallal, sárpálánkkal... Várostörténeti tanulmányok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai. Szerk. Németh Zsófia–Sasfi Csaba. Debrecen, 1997. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 7.) 15–24.

Gyimesi Sándor: A kapitalizmus és a parasztgazdaság. Ethnographia 79(1968) 149–162.

Györffy István: Matyó viselet. Bp. 1956.

Hofer Tamás–Fél Edit: Magyar népművészet. Bp. 1975.

- Hofer Tamás*: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* 86(1975) 398–414.
- Károlyi Zsigmond*: A vízhasznosítás és vízgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1960.
- Katus, László*: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Ed. E. Pamlényi. Bp. 1970. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 62.) 35–127.
- Katus László*: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: *Magyarország története 1890–1918*. 1. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Bp. 1978. (*Magyarország története tíz kötetben* 7/1.) 263–401.
- Katus László*: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története 1848–1890*. 2. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Bp. 1979. (*Magyarország története tíz kötetben* 6/2.) 913–1038.
- Katus László*: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996. 385–393.
- Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2009.
- Kósa László*: Parasztság – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Szerk. Mohay Tamás. Debrecen, 1992. 143–155.
- Kósa László*: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. *Ethnographia* 120(2009) 237–256.
- Kovács I. Gábor*: A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében. In: *Értékek és változások*. II. Szerk. Hoppál Mihály–Szecskő Tamás. Bp. 1987. 159–168.
- Kövér György*: Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914. Bp. 1982. (*Magyar História*).
- Kövér György*: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: *Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 1998. (*Osiris Tankönyvek*).
- Kövér György*: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok. Bp. 2002. (*Nagyítás. Szociológiai Könyvek* 43.)
- Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: *A Monarchia kora – ma*. Szerk. Gerő András. Bp. 2007. (*Habsburg Történeti Monográfiák* 1.) 44–72.
- Dr. Laky Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1929. (*Statistikai Közlemények* 60/3.)
- A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Szerk. Gunst Péter–Hoffmann Tamás. Bp. 1976. (*Agrártörténeti Tanulmányok* 4.)
- A magyar vízszabályozás története. Szerk. Ihrig Dénes. Bp. 1973.

- Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál. Bp. 1996. (Agrártörténeti Tanulmányok II.)
- Matlekovits Sándor*: Az ipar alakulása a capitalismus korában. Bp. 1911.
- Nagy Mariann*: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. 2003.
- Orosz István*: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848–1890. 2. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Bp. 1979. (Magyarország története tíz kötetben 6/2.) 1039–1117.
- Orosz István*: A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány 34[96](1989) 10–11. sz. 821–831.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Tanulmányok. I–II. Szerk., bev. Szabó István. Bp. 1972. (A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának Kiadványai).
- Paulinyi, Ákos*: Die Industriepolitik in Ungarn und in Österreich und das Problem der ökonomischen Integration (1880–1914). Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften 97(1977) 2. sz. 131–166.
- Pozsgai Péter*: Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén. In: A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18–20. században. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10., jubileumi konferenciájának előadásai (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.). Szerk. Sasfi Csaba. Salgótarján–Bp. 2003. (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom 10.) 157–182.
- Rakonczay Zoltán*: A természetvédelem története Magyarországon. 1872–2002. Bp. 2009.
- Szilágyi Miklós*: Az áradások és a gazdálkodás összefüggése az ármentesítések előtt. Ethnographia 110(1999) 55–72.
- Szulovszky János*: A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig. In: A magyar kézművesipar története. Szerk. Szulovszky János. Bp. 2005. 243–285.
- Táj, nép, történelem. I. 2. A magyar népi műveltség korszakai. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Szerk. Flórián Mária. Bp. 2009. (Magyar néprajz nyolc kötetben I. 2.)
- Tomka Béla*: A magyarországi pénzüintézetek rövid története 1836–1947. Bp. 1996.
- Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp. 1896.
- Vizeink krónikája. A magyar vízszabályozás története. Szerk. Fejér László. Bp. 2001.
- Vörös Károly*: A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. Ethnographia 88(1977) 1–13.

JÁNOS SZULOVSZKY
THE DECADE OF TURNING POINTS
(HUNGARY IN THE 1880S)
SYNOPSIS

In the last third of the 19th century there were momentous changes occurring in Hungary. The study calls attention to the great number of qualitative and quantitative changes during the 1880s, taking place as part of historical processes and triggered by different causes, as a result of which we can coin this period 'the decade of turning points'.

We are in the 1880s: one generation time had elapsed since the liberation of serfs in 1848, which raised hopes that the liberated peasant farms would be competitive and rural lifestyle could be maintained. The illusion, however, was only fostered by the first generation; the second did not entertain such vain hopes. When the second generation appeared in the 1880s – which coincided with the emergence of row crops that necessitated a different working culture – a new type of farmer evolved and conquered village scenes: a venturesome, intelligent, hard-working and skilful farmer. According to contemporaries, the first generation of liberated serfs was not what you call an industrious lot. On the contrary, the second generation experienced and adopted the philosophy that only by working hard day and night can one make ends meet. After 1880, peasant farming became rather specialised which most typically manifested in the reliance on local species. While earlier on Hungarian agriculture was defined by the cultivation of various crops, from the 1880s onwards, but more characteristically between the 1890s and World War I, the agrarian sector showed rapid development largely owing to animal husbandry. During the period between 1880 and 1914, Hungarian cattle stock was almost fully changed; a process that could be put down to smallholders' responsiveness to new trends. Without them it would not have been possible to realise the shift in stock in only a few decades' time, chiefly because the majority of cattle stock was kept in the peasant farms.

This change in attitude was also reflected in the type of clothing people wore. While the first generation of liberated serfs embellished their traditional cloths, the second generation preferred the felt outfit, the simplified gentlemen's wear, the so-called "Hungarian attire".

This change of taste adopted by the traditional peasantry was noticeable in other walks of life as well. The 'rural style' in eating habits stopped to be fashionable around 1880. This was the time when village people's diet became more balanced and was modernised considerably, chiefly owing to the transformation of the food market. People's meat consumption was rearranged: while beef lost its former significance, the ratio of pork and chicken picked up noticeably and the consumption of sugar also skyrocketed, it grew from 2 kilos to 4 per capita, that is, doubled between 1880 and 1890. Peasants' personal belongings also underwent considerable changes: handmade items and commodities bought from craftsmen were increasingly replaced by manufactured mass products.

The breaking up of the traditional handicraft industry, starting in the middle of the 19th century, had come to an end by the 1880s. Products manufactured by national and foreign companies were now widely available to the rural society due to new networks of internal trade.

The 1880s also saw a new period of internal trade and the emergence and extension of *specialist trade shops*. First there came special shops selling various agricultural and industrial products (ironmongers, cloths and furniture shops) – initially in towns then in bigger villages as well.

In the 1880s, the nationalisation of the Hungarian railways was also completed. With the new *zone tariff system*, introduced on 1 August 1889, the Hungarian society was forced to make a move (until then rail was primarily used to transport freight). From a social historical aspect this was an important step because the so far enclosed peasant communities could now open up towards the outer world and, owing to cheap rail tickets, could travel more extensively.

In Hungary, the national demographic indicators showed the beginning of a macro-level *demographic transition* in the early 1880s, and for almost a decade the demographic scissors were open – indicating the large variety of changes taking place in the Hungarian society.

Az 1916. évi VII. törvénycikk – Az iszlám vallás legalizálása Magyarországon*

Annak ellenére, hogy már a honfoglaló magyar törzsek között is feltehetően voltak mohamedán hiten lévők, s a nemzeti emlékezet megőrizte a középkori izmaelita vallású kereskedők és uzsorások emlékét is (példa rá Katona József *Bánk bánja*), a magyarság számára az iszlámmal való kapcsolatok évszázadokon át lényegében mégiscsak a *törököt*, s a török hódítás emlékét jelentették. A török hódítás pedig, jóllehet voltak a százötven esztendőes magyar–török együttélésnek derűs, békés mozzanatai is, s a Magyarországon átvonuló Habsburg-seregek, meg a Habsburg-uralkodók által kinevezett katonai és politikai vezetők sokszor ugyanannyi szenvedést, anyagi romlást és nemzeti megaláztatást okoztak a magyarságnak, mint a törökök, a magyarság történelmi emlékezetében mégiscsak történelmi csapásként, az idegen vallású, kultúrájú hódító általi elnyomatás és kifosztottság korszakaként maradt meg.

A törököknek és a mohamedán vallásnak ez az alapvetően negatív megítélése nemzeti kultúránkban akkor kezdett el megváltozni, amikor az 1848-as szabadságharc után Kossuth Lajost és emigráns társait Abdul Medzsid szultán nemcsak baráti fogadtatásban részesítette, hanem bátran ki is állt értük a kiadatásukat követelő Ausztriával szemben, s a Törökországban letelepedett magyar szabadságharcos hősök közül sokan (köztük Bem apó és Guyon Richárd is), főleg azért, hogy a birodalom teljes jogú, s idegen országnak ki nem szolgáltatható polgárai legyenek, iszlám hitre is tértek, s különböző hivatali funkciókat láttak el az Oszmán Birodalomban.¹

A kiegyezés után a magyar politika vezetői, s a magyar közvélemény számára folyamatosan nagy súllyal bírtak a Balkán problémái, a keleti kérdés, s a magyar külpolitika általános „vonalvezetése” nem a megrokkant, évszázadok óta hanyatló

* E tanulmány bővített változata a Törököt fogtam, de nem ereszt – Az iszlám vallás legalizálása az első világháború alatt c. előadásomnak, amely a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Távolsági fronttól – A hátszín Nagy Háborúja 1914–1918 c. konferenciáján hangzott el 2009. nov. 24-én.

1 A Kossuth-emigráció Törökországban. I. Szerk., a történeti bevezető tanulmányt írta: Hajnal István. Bp. 1927. (Magyarország újabbszázados történetének forrásai. Iratok az 1848–49-i emigráció történetéhez.) Ld. még: B. Simon Krisztián: „És már muszlimok is lettek”. Selim Deringil történész a magyar szabadságharcosok törökországi éveiről. Magyar Narancs 2010. máj. 13. 31–32. A török hatóságok szemet hunytak afelett, hogy az áttérés az emigránsok többségénél meglehetősen formális jellegű volt.

török birodalmat, hanem az orosz cárt, s a szláv identitású, és ráadásul az oroszokkal azonos vallású kis balkáni népeknek a cárizmus támogatta nacionalizmusát látta a legfőbb veszélynek a Monarchiára nézve, ezért a török birodalommal való külpolitikai ellentétek megszűntek. A vallási gyökerű ellenérzéseket az iszlámmal szemben pedig a 19. századi magyar elit liberális, a tételes vallásnak immár jelentőséget nemigen tulajdonító kulturális attitűdje számolta fel. Ezért a magyar közvéleményben és szellemi életben lassanként egyre inkább baráti, pozitív attitűd alakult ki a török nemzettel és a mohamedán vallással szemben is.

Az 1876–1878-as orosz–török háborúban a „hivatalos” Ausztria–Magyarország ugyan inkább oroszbarát állásponton volt, ámde az egyetemi ifjúság korántsem, s amikor Thaisz Elek budapesti rendőrfőkapitány az egyetemi ifjúságnak a törökök melletti rokonszenvtüntetését szétverette, akkor ez csak olaj volt a tűzre. Az egyetemi fiatalság soraiból hatvantagú, a későbbi magyar közélet számos kitűnőségét is magába foglaló bizottság alakult, amely nemcsak rokonszenvtüntetések szervezett országszerte, hanem pénzt és tépést gyűjtött a török sebesültek javára. A Magyarországra látogató török egyetemistákat pedig ugyancsak a főváros polgárságának küldöttsége, melyben országgyűlési képviselők is részt vettek, ünnepélyes keretek között fogadta.² Egy nyolctagú, Szemere Miklós által vezetett küldöttség 1877 januárjában díszkardot adott át Abdul Kerim pasának, a plevnai győzőnek, Konstantinápolyban. A török szultánt a magyar egyetemisták gesztusa olyannyira meg hatotta, hogy ebből az alkalomból a Mátyás király könyvtárából származó, a konstantinápolyi Topkapi-palotában őrzött korvinák közül 35-öt visszaadott Magyarországnak.

A századfordulón új tényezők hatottak a magyar–török barátság, a külkapcsolatok erősödése irányában. Bosznia-Hercegovina kormányzója, Kállay Béni közös pénzügyminiszter ott elsősorban a mohamedán előkelőkre támaszkodott a szerb szimpátiájú ortodox vallású elit ellenében. Bosznia-Hercegovina 1908-ban bekövetkezett annexiója után Ausztriában 1912 júliusában elismerték a (hanafita rítusú) iszlámot, mint hitfelekezetet.³ Ugyanakkor bizonyos magyar gazdasági körök perspektívát láttak az ország boszniai gazdasági kapcsolatainak fejlesztésében, s megalapították a *Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központot*, amelynek élén nem kisebb személyiség állt, mint Láczy Leó.⁴ A bosznia-hercegovinai irányadó mohamedán körök 1912 októberében beadványt in-

2 Szalay Imre: Török vendégeink elé Rustsukig és velők vissza Pestre. Kaposvár, 1877.

3 A mohamedán vallás négy törvényt magyarázati, vallásjogi iskolát ismer el: ezek a safiita, a malikita, a hanafita és a hanbalita. Az iskolák közötti különbségek nem teológiaiak, vagy rituálisak, hanem abban állnak, hogy a Koránon kívül milyen vallási-jogi hagyományok tekintélyét ismerik el, s tekintik a Korán által nem szabályozott, vitás esetekben irányadóknak. A síita–szunnita szakadástól és más, az iszlámon belüli szektajellegű elkülönülésektől eltérően itt nem szektárról van szó, hanem négy olyan irányról, amelyek egymást egyaránt az iszlám legitim értelmezéseinek tekintik, s a hívő mohamedán (elvileg) szabadon választhat, hogy melyiket kívánja követni. Az osztrák törvény azért a hanafita rítust fogadta el, mert Bosznia-Hercegovina mohamedánjai kizárólag ennek voltak a hívei.

4 Az I. világháború alatt a szervezet Magyar-Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ néven működött tovább, üzleti és propagandatevékenysége kiterjedt Szerbiára s általában az egész Balkánra.

téztek a központhoz, amelyben sürgették az iszlám vallás magyarországi jogállásának rendezését. Ennek nyomán a központ kiadott Magyary Géza, a kitűnő jogtudós tollából egy felterjesztést a magyar kormányhoz, amely sürgette az iszlám vallás legalizálását – elsősorban Bosznia-Hercegovinával való kapcsolatkra, nem pedig a magyarországi iszlám hívőkre való tekintettel, jöllehet rámutatott arra is, hogy ezek száma is gyarapodott ezekben az években.⁵ Míg az 1910-es népszámlálás mindössze 553 mohamedánt mutatott ki Magyarországon (ezek túlnyomó többsége a monarchia hadseregében szolgáló, és Magyarországon állomásozó bosnyák katona volt), addig az I. világháború kitörésekor már körülbelül 2000 híve élt Budapesten az iszlámnak, részben továbbra is katonák, de részben török iparosok (elsősorban cukrászok), s albán kézművesek is. A formálisan török szuverenitás alatt álló Ada Káli szigetét 1913-ban szintén Magyarországhoz csatolták, s ez további 500 fővel növelte a magyarországi mohamedánok számát. 1909-ben Budapestre érkezett Bosznia-Hercegovinából Abdul Latif, az első Magyarországon ténykedő mohamedán lelkész, mullah, aki egyébként a budapesti egyetem turkológia tanszékén is oktatott.

Másik tényezője volt a törökökkel való kulturális kapcsolataink erősödésének a századforduló romantikus magyar nacionalizmusának turanista ideológiája, a magyarság vagy legalábbis a magyar nyelv török eredetének elmélete. Habár a hivatalos magyar tudományosság fórumain végül is a finnugor elmélet diadalmaskodott vetélytársai fölött, a magyarságot és a törökséget közös őshazából, Turánból származtató különböző etnográfiai és nyelvészeti elméleteknek mindig voltak tudományos és kevésbé tudományos védelmezői. Végül nem szabad megfeledkeznünk arról a kedvező hatásról sem, amelyet a magyar közvéleményben Rákóczi és társai rodostói hamvainak 1906 októberi visszaadása és ünnepélyes hazahozatala keltett.

Az I. világháború Törökországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát ugyanarra az oldalra állította, szoros szövetségi viszonyba. A törökök az első perctől nemcsak lekötötték a Monarchia ellen harcoló Oroszország katonai erőinek nagy részét, hanem egyes esetekben saját katonáik is a Monarchia frontjain harcoltak, az I. világháború alatt osztrák–magyar oldalon harcolt török katonák egy része ma is Budapesten van eltemetve.

Ebben a történelmi szituációban a török–magyar fegyverbarátság légkörében érthetően fellendült minden olyan társadalmi kezdeményezés, amely a magyar–török baráti és kulturális kapcsolatok erősítését szolgálta. Már közvetlenül a háború kitörése után megalakult a *Vörös Kereszt* iszlám országokban tevékenykedő társszervezetének, a *Vörös Félholdnak* a magyarországi gyűjtőbizottsága, nem kisebb súlyú közéleti személyiségek mint Khuen-Héderváry Károly gróf, valamint gróf Károlyi Istvánné vezetésével.

Vö. A Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ kiadványainak második sorozatával, amely 1916-ban jelent meg.

5 *Magyary Géza*: Az iszlám jogállásának szabályozása Magyarországon. A Magyar–Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ felterjesztése a kormányhoz. Bp. 1913. (A Magyar–Bosnyák Gazdasági Központ Kiadványai 6.)

A fővárosi törvényhatósági közgyűlésben Havass Rezső 1914 decemberében indítványt nyújtott be mohamedán imaház, mecset létesítésére Budapesten, hangsúlyozva, hogy részben a Monarchia bosnyák katonáinak tartozik ezzel a főváros, részben pedig külpolitikai és kereskedelmi szempontokból is ajánlatos egy ilyen gesztussal az iszlám világ szimpátiáját a magyar érdekeknek megnyerni.⁶ A főváros a mai Múzeum körutat a török szultánról Mehmed szultán útnak nevezte el.

A törökbarát propagandából a magyar tudományosság is kivette a maga részét. Magának a magyar miniszterelnökségnek a megbízásából Thallóczy Lajos és Szekfű Gyula 1914 decemberében a Karácson Imre, a kitűnő, vasszorgalmú és munkájának fáradalmaiba végül belehalt pap-történész által Konstantinápolyban összegyűjtött magyar okmányokat adták ki *Török–magyar oklevéltár* címmel.⁷ Takáts Sándor 1915–1917-ben 3 kötetben adatta ki *Rajzok a török világból* című nagy művelődéstörténeti munkáját, amelynek megírásánál bevallottan az a cél vezette, hogy a régebbi történetírás által a törökről felvázolt elsősorban negatív képet, a pusztító, fosztogató idegen hatalom képét megváltoztassa, megmutassa a másfél évszázados török–magyar együttélés pozitív oldalát.⁸ A Vörös Félhold Emlékbizottság megbízásából Palóczy Edgár a „Dardanellák megerősítője” címmel terjedelmes monográfiát írt báró Tott Ferencről, aki Rákóczi egyik emigránstársának, Tóth Andrásnak fiaként nagyszabású karriert csinált a francia hadseregben, s francia megbízásból kulcsszerepet játszott az oszmán birodalom a tengerszorosok védelmére kiépített védelmi rendszerének megszervezésében.⁹ Kétségtelen tény azonban, hogy a legfontosabb, s legmaradandóbb jelentőségű e tudományos vállalkozások közül a budai basák magyar nyelvű levelezésének Szekfű, Eckhart Ferenc és Takáts Sándor által irányított kiadása volt.¹⁰

1915 októberében Bulgária is csatlakozott a központi hatalmakhoz, ugyanez év novemberében pedig Szerbia végleg vereséget szenvedett az osztrák csapatoktól. E fejlemények nagyban elősegítették, hogy a Monarchia önállóbb Balkán- és Törökország-politikát folytasson, amire azért volt szükség, mert a Monarchia vezetőköreit aggasztotta a – katonailag és pénzügyileg sokkal erősebb – német szövetségestársnak Törökországra való egyre növekvő befolyása. Conrad vezérkari főnök a gallipoli csata után például sietve eleget tett a törökök ama kérésének, hogy a Monarchia tüzérségi egységeket küldjön a török erőknek.¹¹

6 Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei, 1914. dec. 16-i ülés. 698. Ld. <http://archivportal.arcanum.hu/szkj/opt/a100322htm>. (Letöltve: 2010. nov. 26.)

7 Török–magyar oklevéltár. 1533–1789. Szerk. Thallóczy Lajos–Krcsmár János–Szekfű Gyula. Bp. 1914. Fraknói Vilmos hagyatékából kiadta a Szent István Társulat tudományos és irodalmi osztálya.

8 Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I–III. Bp. 1915–1917. (A munka IV., befejező kötete 1927-ben jelent csak meg a Genius kiadóvállalatnál.)

9 Palóczy Edgár: *Báró Tóth Ferenc, a Dardanellák megerősítője*. (1733–1793). Bp. 1916.

10 A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. Bp. 1915.

11 Vö. Ernst Werner: *Ökonomische und militärische Aspekte der Türkeri-Politik Österreich–Ungarns 1915 bis 1918*. In: *Jahrbuch für Geschichte*. 10. Berlin, 1974. 373–401.

Ebben a légkörben szinte magától értetődő volt, hogy 1915 novemberében a vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot terjesztett be, a király hozzájárulásával, a mohamedán vallás legalizálásáról Magyarországon. A javaslat az 1912-ben a bosznia-hercegovinai iszlámkérdés jogi rendezése céljából hozott osztrák törvénynek felelt meg, de számba kellett vennie Magyarország specifikus viszonyait is. Ugyanis az osztrák alkotmányban nem szerepelt a bevett vallások specifikusan magyar alkotmányos intézménye.

Indoklásában a javaslat a magyar–török fegyverbarátságon kívül a turáni vérrokonságra is hivatkozik, valamint arra, hogy a világon élő 220 millió mohamedánnak az őszeberi kultúrában betöltött szerepét a magyar nemzetnek is el kell ismernie.¹²

A rövidke javaslat öt szakaszból áll.¹³ A mohamedán vallást, a bevett vallások számát szaporítani nem kívánva, az elismert, nem pedig a bevett vallások közé sorolja. Ez azt jelenti, hogy a majdan megalakuló mohamedán hitfelekezet nem részesülhet a bevett vallások kiváltságaiban a törvényhozási képviselőket, az egyházi adók közadóként szedését, az ingatlanszerzés megkönnyítését illetően, ámde joga lesz mindahhoz, amihez az elismert vallásoknak joguk van Magyarországon: a szó szoros értelmében vett vallásgyakorlaton kívül a felekezethez tartozó szülők gyermekei vallásos nevelésének jogi eszközökkel való biztosításához, az egyházi adó beszedéséhez stb.

A javaslat deklarálja, hogy Magyarország az iszlám vallást, nem pedig az iszlámot, mint felekezetet ismeri el. Mi volt ennek a jelentősége? Egyfelől az osztrák törvény a Boszniában uralkodó szerepet betöltő hanafita rítust tekintette a legális iszlámnak, ezt a javaslat nem kívánta átvenni, lehetőséget kívánt teremteni arra, hogy Magyarországon a nem ehhez a rítushoz tartozó muszlimok is felekezetté szerveződjenek. Másfelől amennyiben a megalakulandó konkrét vallási közösséget ismerte volna el a javaslat, ebben az esetben – a többi elismert vallásfelekezethez hasonlóan – a mohamedán vallásfelekezetnek is be kellett volna mutatnia jóváhagyás végett a maga hitelveit, erkölcsi szabályait és egyházszervezetét a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Ebben az esetben azonban többféle nehézség merült volna fel, hiszen az iszlám jog (mindenekelőtt a házasságjog) bizonyos részei a magyar joggal összeegyeztethetetlenek. A javaslat ezzel lehetővé tette tehát, hogy a megalakulandó mohamedán felekezet mentesüljön ez alól a kötelezettség alól, s tetszése szerint válassza meg a maga hitelveit, erkölcsi tanításait, egyházszervezeti és szertartási formáit – feltéve, hogy azok kifejezetten a magyar törvényekkel nem ellenkeznek. A javaslat kimondja, hogy a magyar muszlimok szervezete igazodhat a bosznia-hercegovinai egyházszervezethez, továbbá hogy már az egyházközség megalakulása előtt a muszlimok al-

12 Törvényjavaslat az iszlám vallás elismeréséről. Ld. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. LI. Bp. 1916. (Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Irományok. LI.) 1–2.: 1219. sz. A törvényjavaslat indoklását ld. uo. 3–8.: Melléklet az 1219. sz. irományhoz.

13 Uo.

kalmazhatnak lelkészt, mullahot és létrehozhatnak az iszlámban nagy szerepet játszó úgynevezett vakufokat, kegyes célú alapítványokat.

A javaslatot a képviselőházban Pekár Gyula mutatta be 1916. január 12-én.¹⁴ Először röviden Molnár János apátplébános szólott hozzá, a háború előtti magyar politikai katolicizmusnak egyik legjelentősebb, s legharcosabb személyisége. Molnár rögzítette, hogy a katolikus néppárt természetesen nem fogadhatja el a javaslatot, de – tekintve, hogy a kormánypárti többség azt amúgy is meg fogja szavazni – tartózkodott annak alaposabb bírálatától. Nem adott semmiféle ellenérzésnek hangot az iszlámmal kapcsolatban, hanem mindössze azt szögezte le: a javaslat az 1895-ös egyházpolitikai törvényeknek az iszlám vallásra való alkalmazását jelenti, hogyan is fogadhatná el tehát az a Néppárt, amelynek főbb programja ezeknek a törvényeknek a revideálása. A javaslatról hosszabb beszédet Barabás Béla függetlenségi párti képviselő tartott.¹⁵ Barabás ifjan egyike volt az 1878-as egyetemi bizottság tagjainak, szívügye volt a kérdés egész életében, ezért igen lelkes beszédet mondott a javaslat mellett. Sok évvel később, emlékirataiban azt állította: ez a beszéd volt a legsikeresebb szereplése a Házban.¹⁶ Jóllehet a javaslatot elfogadta természetesen, Barabás olyan tendenciát igyekezett vinni beszédébe, mintha a függetlenségi párt, és a mögötte álló 48-as érzületű magyar közvélemény őszintébben és melegebben volna törökbarát, mint a hivatalos Magyarország. Barabás hosszadalmasan ecsetelte a törökség pozitív szerepét a magyar történelemben, emlegette a törökök vallási toleranciáját magyarországi uralmuk idején, valamint – félreérthetetlen utalással az osztrák, illetve összmonarchiai szervekre – a budai pasák magyar nyelvű levelezését is. Beszédében hallgatott arról, hogy a törökök sokat emlegetett vallási toleranciáját egyszerűen az magyarázta, hogy az iszlámra áttérő személyeknek az iszlám jog szerint csak az egyházi adót, az úgynevezett zakatot kell fizetniük, amely kevesebb, mint amit a mohamedán fennhatóság alatt élő nem mohamedánok fizetnek, az úgynevezett dzsizja, vagy fejadó. Úgyszintén nem szólt a rabszolgaságba hurcolt magyarok ezreiről, a hódoltsági falvaknak a szpáhi-birtokokon való kíméletlen kizsákmányolásáról, egyszóval teljes mértékben nemzeti történelmünk pozitívumaként igyekezett beállítani a török hódítást. A közhangulatra, a történelmi kérdések aktuálpolitikai szenvedélyektől átfűtött megítélésére jellemző, hogy miközben éppen ugyanezen a parlamenti ülésen adott be Sághy Gyula képviselő (az egyházjog és az osztrák polgári jog nyugalmazott professzora) – az egész Ház egyetértésétől kísérve – felháborodott interpellációt Szekfű Gyula egyetemi kinevezése ellen, aki *A száműzött Rákóczi*val oly mélységesen megsértette a magyarság legszentebb érzelmeit,¹⁷ Barabásnak a törökök melletti apológiáját egyetlen közbeszólás nélkül hallgatta végig a Ház. Barabás még azt is kifo-

14 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVIII. Bp. 1916. (Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. – Napló. XXVIII.) 173.: 1916. jan. 12-i ülés.

15 Uo. 205–211.: 1916. jan. 13-i ülés.

16 *Albisi Dr. Barabás Béla*: Emlékirataim. Arad, 1929. 98.

17 *Dénes Iván Zoltán*: Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye, 1914–1916. Bp. 1976. 7.

gásolta, hogy a magyar kormány nem vett részt Nagy Szulejmán szigetvári emléktáblájának a török külképviseleti szervek által néhány évvel korábban megrendezett leleplezésén.

Barabás kifogásolta a javaslatban, hogy az összefüggésbe kívánja hozni a megalakítandó muszlim hitfelekezetet a bosznia-hercegovinai egyházszervezettel. Barabásban ez a rendelkezés közjogi aggályokat keltett, mert a magyar jog szerint magyar vallásfelekezetet külföldi egyházfőnek jogilag alárendelve nem lehet, a muszlimok egyházfője pedig a kalifa, a török szultán. Boszniában ezt a kérdést rendelet rendezi, ámde a magyar törvényhozás a magyar egyházjogot nem alkalmazhatja a bosznia-hercegovinaihoz, egyrészt mert Bosznia-Hercegovina jogi státusa rendezetlen az összmonarchián belül, másrészt mert a magyar törvényhozás meghozta törvény végrehajtását nem lehet egy nem magyar állami szervek meghozta egyszerű rendeletnek megfelelően elrendezni, ez nemzeti megaláztatás volna. Kifogásolta Barabás a javaslatban, hogy az „a magyar törvényekkel nem ellentétes” jogi szabályok elfogadását kívánja meg a megalakulandó magyar mohamedán vallásfelekezettől, holott tudvalévő, hogy a mohamedán vallásjog, a saria a magyar törvényekkel több ponton – amilyen például a többneűség elismerése, a feleségnek a hozománnyal való rendelkezési joga, a nők tanúskodási joga – ellentétes. Végül követelte Barabás, hogy a parlament a szultánhoz intézzon dísztáviratot a törvényjavaslat elfogadása alkalmából.¹⁸

Jankovich Béla kultuszminiszter Barabásnak adott – barátságos hangú – válaszában hajlandónak mutatkozott a „magyar törvényekkel nem ellentétes” megfogalmazást a „magyar törvények korlátain belül”-re módosítani, ami azonban a bosznia-hercegovinai mohamedán vallásszervezettel való összeköttetést illeti, kifejtette, hogy Barabás aggályai alaptalanok, hogy Bosznia-Hercegovinában a mohamedán papság képzésének és ordinálásának nemzetközi jogi aspektusai teljesen rendezve vannak az osztrák–magyar monarchia jogrendszerének megfelelő módon, s a megalakulandó magyar mohamedán felekezeti szervezet a bosznia-hercegovinaihoz való igazításának egyedüli célja az, hogy a magyarországi mohamedánok – akiknek belátható időn belül nyilván nem lesz saját lelkészképző intézetük – Boszniából hozathassanak maguknak lelkészt. A Ház ezután a javaslatot – az egy Molnár János ellenszavazatával – elfogadta, ámde Barabás javaslatának nem adott helyt, s a diplomáciában szokásos módon nem a török szultánnak, hanem csak a török parlamentnek küldött üdvözlő táviratot ez alkalommal. A törvény, az 1916. évi VII. törvénycikk hivatalosan 1916. március 30-án lépett hatályba.

A török oldal a magyarság feléje tett gesztusait többféle módon igyekezett honorálni, Pekár Gyula, a javaslat előadója megkapta a szultántól a magas állami kitüntetést jelentő medzsidge-rendet. Habár az ezzel kapcsolatos tervek és tárgyalások már a háború eleje óta folytak, bizonyára az 1916. évi VII. törvény-

18 Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XXVIII. I. m. 205–213.: 1916. jan. 13-i ülés.

cikknek is szerepe volt abban, hogy 1916. november 21-én ünnepélyes keretek között megnyílt a *Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet*, amely egyébként az első külföldi magyar tudományos kutatóintézet volt, s az I. világháború végéig (1918-ban megszűnt) jelentős tudományos munkát fejtett ki.¹⁹

A budapesti törvényhatóság a javaslatnak megfelelően, mely megengedte, hogy a mohamedánok még a felekezet, illetve az első egyházköztség megalakulása előtt lelkészeket alkalmazzanak, Abdul Latif lelkésznek 1916 júliusában 5000 korona fizetést szavazott meg,²⁰ ámde a magyarországi mohamedánok felekezeti szervezete nem jött létre, s a tervezett budapesti mecset sem épült fel.

Az I. világháború után a magyarországi iszlám közösség ügyében sokáig semmiféle előrelépés nem történt. Végül 1931-ben, részben a Monarchia hadserege egy bosnyák születésű, Magyarországon letelepedett tisztjének, Durics Husszein Hilminek, részben pedig néhány – elsősorban a budapesti idegenforgalom fellendítését szem előtt tartó – keresztény közéleti személyiségnek a fáradozásai eredményeként alakult meg hivatalosan az első magyar mohamedán gyülekezet, élén Duriccsal, született meg az első magyar nyelvű mohamedán hittankönyv²¹ s szólalt meg – csaknem kétszázötven esztendő után először – Budán újból a müezzin.

Ennek az oka nem a magyar–török kapcsolatok megromlásában keresendő. Éppen ellenkezőleg, bizonyos magyar nacionalista, s szélsőjobboldali körökben a húszas–harmincas években Törökország valóságos „bezzegországnak” számított, részben a turanista őstörténeti elképzeléseknek s aktuálpolitikai felhasználásuknak a Horthy-korszakban való feléléde és megerősödése miatt,²² de főleg azért, mert Kemál Atatürk a világháborús vereség után vaskézrel szervezte újjá a török államot, számolt le a nemzeti kisebbségek – a görögök és örmények – mozgalmaival, s erőteljes nacionalista fellépésével sikerült számottevő mértékben enyhítenie a győztes antanthatalmak által országára kirótt békefeltételeket. Kemál sikeres fellépése az I. világháborút lezáró békerendszerrel szemben azt az illúziót ébresztette a revízió reményétől teljesen átjárt magyar politikai elitben, hogy szerencsés körülmények és kellő elszántság esetén valamilyen hasonló változást Magyarország is el tudna érni.

Csakhogy ez az „új”, kemáli Törökország sem jogi, sem kulturális értelemben nem vállalta a kontinuitást a régi Oszmán Birodalommal, hanem egy új, modern török nemzeti identitás hordozójának tekintette magát, s ehhez hozzátartozott, hogy Kemál nemcsak a minden muszlimok vezetőjének, a kalifának a címéről mondott le, hanem kemény eszközökkel el is választotta az államot az

19 Tóth Gábor: Az első külföldi magyar tudományos intézet. (Konstantinápoly, 1916–1918). Századok 129(1995) 1380–1395.

20 Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei. 1916. júl. 5-i ülés. 884. tárgy. Ld. <http://archivportal.arcanum.hu/szkh/opt/a100322htm/>. (Letöltve: 2010. nov. 26.)

21 *Imam Durics Huszein Hilmi effendi*: Iszlám hittan. Bp. 1931.; Az autonóm magyar iszlám vallásköztség megalakulása. Budai Napló 1931. aug. 3. 3.

22 A turanizmus aktuálpolitikai alkalmazói azt bizonygatták, hogy Trianon után a magyarságnak a maga helyét a világban immár nem a Nyugathoz való közeledéssel, felzárkózással, hanem a Kelet felé, esetleg a Kelet–Nyugat közötti „híd” szerepét betöltve kell keresnie.

egyházról, száműzette a szultáni családot, előírta az arab helyett a latin írás használatát. Így a háború után a magyar–török diplomáciai és kulturális kapcsolatok erősödését már nem szolgálta a magyarországi iszlám közösség létrehozása.

MIKLÓS SZALAI

THE 1916/VII. ACT – LEGALIZING ISLAM IN HUNGARY

The decisive experience of Magyars about the Islam was the Ottoman conquest of Hungary, which was a deep historical trauma for the country. This rather negative picture of Islamic culture and religion began to change after the 1848–1849 revolution and war of independence, because the Turkish ruler and government ensured an asyl for Hungarian emigrants, many of them became Muslims. After the Compromise of 1867 most of the Hungarian intelligentsia was deeply worried about Pan-Slav aspirations in the Balkan, supported by the Tsar, thus their sympathies in the Russian–Turkish rivalry were rather of the Turks. After the 1908 annexion of Bosnia many Muslims (craftsmen and soldiers) settled in Budapest, and the Hungarian–Bosnian economic relations became important for the country. This made a more urgent task the regulation of the legal state of Islamic faith. During the First World War Turkey was an important ally of Austro–Hungarian Monarchy and Germany, and both of the Central Powers wanted to gain the sympathy of Turks for itself. Hungarian scientific community published much scientific work about Turkish–Hungarian relations, Budapest municipal government made plans for building of a mosque in Budapest, and the Hungarian parliament made a law (the 1916/VII. Act) which made Islam a recognized religion in Hungary. However, the real Islamic religious life began in Hungary only in the 1930's.

Szász Zoltán műveinek bibliográfiája (1962–2010)*

1962

- Adam, I. – Marcu, N.: Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României. București, 1956. Editura de Stat pentru Literatură Economică și Juridică, 310 l. (Tanulmányok Románia mezőgazdaságának kapitalista fejlődéséről.) [Ismeretetés.] *Agrártörténeti Szemle* 4(1962) 1–2. sz. 345–347. l.
- 150 de ani de la nașterea lui George Barițiu. *Foaia Noastră* 6(1962) 23. sz. (december 1.) 6. l.

1963

- Adam, I. – Marcu, N.: Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României. II. București, 1959. Editura Științifică, 463 l. (Tanulmányok Románia mezőgazdaságának kapitalista fejlődéséről. 2. köt.) [Ismeretetés.] *Agrártörténeti Szemle* 5(1963) 1–2. sz. 232–236. l.
- „Din istoricul raporturilor noastre cu popoarele vecine.” (Spicuri din scrierile a șapte veacuri.) *Foaia Noastră* 7(1963) 6. sz. (mărcius 15.) 6. l.

1964

- Beszámoló Csátári Dániel „Magyar–román viszony a második világháború éveiben, 1940. szept. 1. – 1945. ápr. 4.” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 98(1964) 4. sz. 881–885. l.
- 50 de ani de la izbucnirea primului război mondial. *Foaia Noastră* 8(1964) 14. sz. (július 15.) 7. l.
- Gh. Georgescu-Buzau: Răscoala de la 1784 a jobagilor din Transilvania de sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan. București, 1962. Editura Politică, 330 l. (Az erdélyi jobbágyok felkelése Horia, Cloșca és Crișan vezetése alatt.) [Ismeretetés.] *Agrártörténeti Szemle* 6(1964) 1–2. sz. 302–303. l.
- Magyarország története*. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin, Székely György. A 2. kötet táblázatai és grafikonjai Hanák Péter, Ránki György és Lackó Miklós tervei alapján, – – és Vörös Antal közreműködésével készültek. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 2. köt. Bp. 1964. Gondolat, 654 l.
- Romulus Munteanu: Contribuția școlii ardelenene la culturalizarea maselor. Craiova, 1962. Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 227 l. (Az erdélyi

* Szász Zoltán műveinek bibliográfiáját 70. születésnapja alkalmából tesszük közzé. (A szerk.)

iskola szerepe a néptömegek művelődésének fejlesztésében.) [Ismertetés.] *Századok* 98(1964) 1–2. sz. 244–245. l.

Studia Universitatis Babeş-Bolyai. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanulmánykötetei. (Series Historica. Fasciculus 1. 1961., Fasciculus 1., 2. 1962., Fasciculus 1. 1963.) [Ismertetés.] *Századok* 98(1964) 5–6. sz. 1281–1286. l.

1965

Annuarul Institutului de Istorie din Cluj 1958–1959. (I–II. köt. Cluj, 405 l.) A Kolozsvári Történettudományi Intézet évkönyve 1958–1959. [Ismertetés.] *Századok* 99(1965) 1–2. sz. 272–275. l.

A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiállítása és a legújabbkori muzeológusok országos tanácskozása. *Századok* 99(1965) 3. sz. 638–640. l.

Beszámoló Barta István „A fiatal Kossuth és kora. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának történetéhez” című doktori disszertációjának vitájáról. *Századok* 99(1965) 3. sz. 650–657. l. (Stier Miklóssal közösen.)

Beszámoló Bartha Antal „A IX–X. századi magyar társadalom” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 1045–1047. l. (Sipos Péterrel közösen.)

Beszámoló Merényi László „A magyar polgári ellenzék és az első balkáni háború, 1912–1913” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 1051–1053. l.

Éjszakára hajnal. (Dokumentumfilm a felszabadulás történetéről.) Készítette a MAFILM Riport- és Dokumentumfilm Stúdiója. Írta és rendezte Bokor Péter. *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 1029–1030. l. (Sipos Péterrel közösen.)

Erőd a Néván. [A Leningrád védelmét bemutató filmről.] *Századok* 99(1965) 1–2. sz. 327–328. l. (Sipos Péterrel közösen.)

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900–1903. A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Budapest, 1964. Tankönyvkiadó, XI, 714 l. [Ismertetés.] *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 929–930. l.

N. N. Constantinescu – V. Axenciuc: Capitalismul monopolist în România. Bucureşti, 1962. Editura Politică, 322 l. (A monopolkapitalizmus Romániában.) [Ismertetés.] *Századok* 99(1965) 3. sz. 554–556. l.

A nemzetiségi kérdés a századfordulón. Kemény G. Gábor dokumentum-gyűjteménye. [Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. 1900–1903. A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Budapest, 1964. Tankönyvkiadó, XI, 714 l. Ismertetés.] *Magyar Nemzet* 21(1965) 26. sz. (január 31.) 13. l.

„Răsărit magic.” Poeziile lui Lucian Blaga în limba maghiară. *Foaia Noastră* 9(1965) 23. sz. (december 1.) 6. l.

Studia Universitatis Babeş-Bolyai. (Series Historica. Fasciculus 2. 1963.) [Ismertetés.] *Századok* 99(1965) 4–5. sz. 968–969. l.

- V. Liveanu: Anul revoluționar 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România. București, 1960. Editura Politică, 680 l. (Az 1918-as forradalmi év. A romániai forradalmi harcok történetéből.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1965. 5–6. sz. 134–135. l.

1966

- Association Internationale D'Études du Sud-Est Européen. (Bulletin I. 1963. 1–2.; II. 1964.) A Nemzetközi Délkelet-Európa Kutató Szövetség Értesítője. [Ismertetés.] *Századok* 100(1966) 6. sz. 1349–1350. l.
- Beszámoló Katus László „A horvát kérdés története a kapitalizmus korában, 1849–1903” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 100(1966) 1. sz. 271–276. l.
- A felszabadulás utáni román történetírás eredményeiről. *Világtörténet* 1966. 9–10. sz. 257–263. l.
- A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának emlékkiállítás. *Századok* 100(1966) 2–3. sz. 613–614. l.
- A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüzetek állami ellenőrzésére (1902–1904). *Századok* 100(1966) 1. sz. 118–137. l.
- Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900–1918. Budapest, 4–9. Mai 1964.* Red. Péter Hanák. Mitw. –. Bp. 1966. Akadémiai, 358 l.
- România in războiul antihitlerist. (1944. aug. 23. – 1945. máj. 9.) București, 1966. Editura Militară, 812 l. (Románia részvétele a Hitler elleni háborúban.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1966. 12. sz. 157–158. l.
- Studia Universitatis Babeș-Bolyai. (Series Historica. Fasciculus 1., 2. 1964.) [Ismertetés.] *Századok* 100(1966) 4–5. sz. 985–987. l.

1967

- Anuarul Institutului de Istorie și Archeologie. I. köt. Iași, 1964. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 212 l. [Ismertetés.] *Századok* 101(1967) 6. sz. 1396. l.
- Beszámoló Markó Árpád „Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851-ben” című doktori értekezésének vitájáról. *Századok* 101(1967) 3–4. sz. 807–810. l. (Vida Istvánnal közösen.)
- Beszámoló Mucsi Ferenc „A magyarországi munkásmozgalom az 1905–1906. évi politikai válság időszakában” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 101(1967) 3–4. sz. 814–821. l.
- Idegenforgalom és történet szemlélet. *Idegenforgalom* 6(1967) 3. sz. 10. l.
- Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. köt. 1903–1906. A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Bp. 1966. Tankönyvkiadó, XI, 749 l. [Ismertetés.] *Századok* 101(1967) 3–4. sz. 714–715. l.
- Magyarország története. 2., részben átdolg. és bőv. kiad. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin, Székely György. A 2. kötet táblázatai és grafikonjai Hanák Péter, Ránki György és Lackó Miklós tervei alapján, – és Vörös An-*

- tal közreműködésével készültek. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 2. köt. Bp. 1967. Gondolat, 750 l.
- Román diákok Budapesten, 1848–1918. *Budapest* 5(1967) 6. sz. 30–32. l.
- Studia Universitatis Babeş–Bolyai. (Series Historica. Fasciculus 1., 2. 1965.) [Ismertetés.] *Századok* 101(1967) 1–2. sz. 298–299. l.
- Új kiállításokról... Kiállítások Pesterzsébeten. A Postamúzeum kiállítása. A Magyar Vendéglátóipari Múzeum kiállítása. *Századok* 101(1967) 1–2. sz. 373–378. l. (Stier Miklóssal közösen.)

1968

- Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza”. (Iaşi, Secţia III-a, tom. X. 1964. 160 l.) (A Cuza Egyetem Annalesei.) [Ismertetés.] *Századok* 102(1968) 3–4. sz. 693–694. l.
- Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza” din Iaşi. (Secţ. III., Istorie, XI. köt. 1965. 163 l.) (A Iaşii Cuza Egyetem Annalesei.) [Ismertetés.] *Századok* 102(1968) 1–2. sz. 277–278. l.
- Beszámoló Kirschner Béla „A Tanácsköztársaság centrista és jobboldali vezetői a polgári demokrácia visszaállításáért. Hatalomra jutásuk és bukásuk” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 102(1968) 1–2. sz. 367–371. l. (Stier Miklóssal közösen.)
- Beszámoló Németh András „A magyarországi kőolajkutatás és bányászat története 1935-től 1949-ig” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 102(1968) 5–6. sz. 1297–1300. l.
1918. *Foaia Noastră* 12(1968) 22. sz. (november 15.) 3. l.
- Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdeté. Tóth Ede könyve. [Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdeté (1826–1847). Bp. 1967. Akadémiai, 341 l. Ismertetés.] *Magyar Nemzet* 24(1968) 47. sz. (február 25.) 13. l.
- A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904). *Történelmi Szemle* 11(1968) 3. sz. 254–293. l.
- Vita „A magyar irodalom történeté”-ről. *Századok* 102(1968) 3–4. sz. 618–627. l. (Csurdi Sándorral közösen.)

1969

- Ady Endre összes prózai művei. V. köt. Újságcikkek, tanulmányok. Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Bp. 1965. Akadémiai, 455 l. [Ismertetés.] *Századok* 103(1969) 5–6. sz. 1241–1242. l.
- Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza” din Iaşi. (Istorie, Tomul XII. Anul 1966.) (A Iaşii Cuza Egyetem Annalesei.) [Ismertetés.] *Századok* 103(1969) 1. sz. 181. l.
- Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza” din Iaşi. (Istorie, Tomul XIII. Anul 1967.) (A Iaşii Cuza Egyetem Annalesei.) [Ismertetés.] *Századok* 103(1969) 1. sz. 181–182. l.

- Ausztria útja a kiegyezéshez. [Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bp. 1969. Kossuth, 335 l. Ismertetés.] *Magyar Nemzet* 25(1969) 185. sz. (augusztus 16.) 13. l.
- Bohmann, A.: Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa. Köln, 1969. Verlag Wissenschaft und Politik, 397 l. /Menschen und Grenzen, Band 2./ (Délkelet-Európa lakossága és nemzetiségei.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1969. 19. sz. 77–78. l.
- Corfus, Ilie: Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. București, 1969. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 403 l. (Havasalföld mezőgazdasága a XIX. század első felében.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1969. 18. sz. 71–72. l.
- Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1945. [Bp. 1968. Akadémiai, 492 l. Ismertetés.] *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18(1969) 1. sz. 114–117. l.
- Deac, Augustin: 1907 – ahogy a határon túl látták. [Augustin Deac: 1907 – văzut peste hotare. București, 1967. Editura Stiințifică, 868 l. Ismertetés.] *Párttörténeti Közlemények* 15(1969) 2. sz. 219–221. l.
- Giurescu, C. C.: Istoria podgoriei Odobeștilor. Din cele mai vechi timpuri pînă la 1918. București, 1969. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 550 l. (Az odobesti szőlővidék története a legrégebbi időktől 1918-ig.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1969. 18. sz. 70. l.
- În vîrtej. [Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1945. Bp. 1968. Akadémiai, 492 l. Ismertetés.] *Foaia Noastră* 13(1969) 7. sz. (április 1.) 3. l.
- Jakó Zsigmond: Bibliofilia lui Cipariu. A bibliofil Cipariu. (Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. X. 1967. 130–171. l.) [Ismertetés.] *Magyar Könyvszemle* 85(1969) 2. sz. 186–187. l.
- Stoicescu, Nicolae: Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII). București, 1968. Editura Academiei Republicii Socialiste România, 315 l. (A fejedelmi tanács és a fő hivatali tisztségek Havasalföldön és Moldvában a XIV–XVII. században.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1969. 18. sz. 70–71. l.
- Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdete (1826–1847). Bp. 1967. Akadémiai, 341 l. [Ismertetés.] *Magyar Könyvszemle* 85(1969) 3. sz. 309–310. l.

1970

- Beszámoló Bellér Béla „Az ellenforradalom német nemzetiségpolitikájának kialakulása” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 104(1970) 2. sz. 531–535. l.
- Beszámoló Farkas Márton „A hadsereg szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában” című kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Századok* 104(1970) 5–6. sz. 1311–1314. l.
- Diculescu, V. L. – Iancovici, S. – Danielopoulou, Popa M. N.: Relațiile comerciale ale Țării Românești cu peninsula Balcanică (1829–1858).

- București, 1970. Editura Academiei Republici Socialiste România, 308 l. /Academia Republici Socialiste România Institutul de Studii Sud-Est Europene. Biblioteca istorică, No. 22./ (Havasalföld és a Balkán-félsziget kereskedelmi kapcsolatai, 1829–1858.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1970. 21. sz. 163–164. l.
- Erikson, E. H.: *Kindheit und Gesellschaft*. Stuttgart, 1968. Ernst Klett Verlag, 426 l. (A gyermekkor és a társadalom.); Erikson, E. H.: *Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische Studie*. Hamburg, 1970. Rohwolts Verlag, 308 l. (Az ifjú Luther. Pszichoanalitikai tanulmány.); Brown, N. O.: *Zukunft im Zeichen des Eros*. Stuttgart, 1962. Neske Verlag, 430 l. (A jövő – Erősz jegyében.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1970. 20. sz. 112–114. l.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. IV. köt. 1903–1906. (A MTA Történettudományi Intézetének kiadása.) Documents sur l'histoire du problème des nationalités à l'époque du dualisme. Vol. 4. 1903–1906. (Publication de l'Institut des Sciences Historiques de l'Académie des Sciences Hongrie.) Bp. 1966. Tankönyvkiadó, XI, 749 l. [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16(1970) 3–4. sz. 358–361. l.
- Magyar folyóiratok. Helytörténeti és helyismereti folyóiratok. [A Békési Élet 4(1969) 1. és 2. számáról.] *Századok* 104(1970) 2. sz. 460–461. l. (Sz. Z. monogrammal.)
- Unitate și continuitate în istoria poporului român. Red. D. Berciu. București, 1968. Editura Academiei Republici Socialiste România, 461 l. (Egység és folyamatoság a román nép történetében.) [Ismertetés.] *Világtörténet* 1970. 21. sz. 158. l.
- Vasile Netea: *George Barițiu. Viața și activitatea sa*. București, 1966. Editura Științifică, 364 l. (George Barițiu. Élete és munkássága.) [Ismertetés.] *Századok* 104(1970) 2. sz. 409–410. l.

1971

- Die Geschichte Ungarns*. Red. von Ervin Pamlényi. Auswahl des Bildmaterials: László Makkai, Ervin Pamlényi. Zusammenstellung der Zeittafeln und der biographischen Angaben: Sándor Csurdi, Lajos Pál, Miklós Stier, – –. Übersetzung: Tilda und Paul Alpári et al. Publikation des Instituts für Geschichtswissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1971. Corvina, 786 l., [48] t. ill.
- Magyarország története*. 3. kiad. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin, Székely György. A 2. kötet táblázatai és grafikonjai Hanák Péter, Ránki György és Lackó Miklós tervei alapján, – – és Vörös Antal közreműködésével készültek. Kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 2. köt. Bp. 1971. Gondolat, 750 l.

1972

- Demény Lajos: Nemzetiségtörténeti munkaprogram. Korunk, 1971. 8. sz. [Ismeretetés.] *Századok* 106(1972) 4–5. sz. 1220–1221. l. (Sz. monogrammal.)
- A dualista rendszer nyugalmi időszaka (1875–1890). In: *Magyarország története, 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora.* Szerk. Hanák Péter. Közrem. Erényi Tibor, Szabad György. Bp. 1972. Tankönyvkiadó, 217–240., 249–253. l. /Magyarország története IV. Egyetemi tankönyv./
- Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén. *Századok* 106(1972) 2. sz. 304–335. l.
- Fătu, Mihai – Spălățelu, Ion: Garda de fier – organizație teroristă de tip fascist. București, 1971. Editura Politică, 429 l. (A Vaszárda – fasiszta típusú terror-szervezet.) Magyar fordítása: Bukarest, 1972 [1971!]. Politikai Kiadó, 415 l. [Ismeretetés.] *Világtörténet* 1972. 22. sz. 146–148. l.
- In slujba cercetării marxist-leniniste a istoriei P.C.R. București, 1971. [K. n.] 533 l. (A Román Kommunista Párt története marxista-leninista kutatásának szolgálatában.) [Ismeretetés.] *Világtörténet* 1972. 22. sz. 144–145. l.
- Kedves Élet és Tudomány! [Avram Iancurol.] *Élet és Tudomány* 27(1972) 51. sz. (december 22.) 2402., 2416–2417. l.
- A kölni 28. német történészkongresszusról. (28. Versammlung deutscher Historiker und Tagung der Geschichtslehrer Deutschlands. 31. März bis 5. April 1970.) *Világtörténet* 1972. 22. sz. 93–98. l.
- A nemzetiségek problémái az I. világháború előtt. [Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. köt. 1906–1913. (A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Bp. 1971. Tankönyvkiadó, XIII, 739 l.) Ismeretetés.] *Magyar Nemzet* 28(1972) 89. sz. (április 16.) 13. l.
- Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867. Materialien (Referate und Diskussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28. 8. – 1. 9. 1967. Bearbeitet von Anton Vantuch. Hrsg. von L'udovít Holotík. Bratislava, 1971. Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1076 l. (Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés.) [Ismeretetés.] *Századok* 106(1972) 6. sz. 1423–1427. l.

1973

- A History of Hungary.* Ed. by Ervin Pamlényi. The illustrations were selected by László Makkai, Ervin Pamlényi. Sándor Csúrdi, Lajos Pál, Miklós Stier and – assisted in the compilation of the chronological table and biographies. Transl. by László Boros et al. Compiled under the auspices of the History Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 1973. Corvina, 676 l., [48] t. ill.
- Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. köt. 1906–1913. A MTA Történettudományi Intézeté-

nek kiadása. Bp. 1971. Tankönyvkiadó, XIII, 739 l. [Ismertetés.] *Századok* 107(1973) 4. sz. 990–992. l.

Die ungarische Nationalitätenfrage im Rahmen der Donaumonarchie (1867–1914). In: *Das Nationalitätenproblem im pannonischen Raum. Ein Beitrag zur Völkerverständigung*. Hrsg. von Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv. Eisenstadt, 1973. 155–164. l. /Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 1971, Band 3./

1974

Beszámoló Niederhauser Emil „A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában” című doktori disszertációjának vitájáról. *Századok* 108(1974) 1. sz. 262–268. l.

1904. április 24-én történt. Az élesdi sortűz. *Magyar Nemzet* 30(1974) 94. sz. (április 24.) 7. l.

Histoire de la Hongrie des origines à nos jours. Publié sous la direction de Ervin Pamlényi. Préface de Georges Castellan. Choix des illustrations: László Makkai, Ervin Pamlényi. Tableaux chronologiques et biographies: Sándor Csurdi, Lajos Pál, Miklós Stier, –. Traduit par László Pődör. Cet ouvrage a été établi par les soins de l'Institut d'Histoire de l'Académie des Sciences de Hongrie. Bp. – Roanne, 1974. Corvina – Horvath, 757 l., [48] t. ill.

1975

Bibliografia istorică a României II. Secolul XIX. Tom. I. Cadrul general. Țara și locuitori. Volum îngrijit de Cornelia Bodea. București, 1972. Editura Academiei Republicii Socialiste România, XXXVI. 512 l. [Ismertetés.] *Magyar Könyvszemle* 91(1975) 2. sz. 228–229. l.

A dualista rendszer nyugalmi időszaka (1875–1890). In: *Magyarország története, 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Szerk. Hanák Péter. Közrem. Erényi Tibor, Szabad György. 2. kiad. Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 217–240., 249–253. l. /Magyarország története IV. Egyetemi tankönyv./

Emil Palotás: A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. (Die Balkanfrage in der österreichisch-ungarischen und in der russischen Diplomatie Ende des 19. Jahrhunderts.) Bp. 1972. Akadémiai, 233 l. [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21(1975) 1–2. sz. 234–236. l.

A Ferenc Ferdinánd hagyaték forrásértékéről. *Századok* 109(1975) 5–6. sz. 1084–1093. l.

A Magyar Rádió a második világháborúban (1939–1944). In: *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. Szerk. Frank Tibor. Bp. 1975. Tömegkommunikációs Kutató Központ, 149–202. l. /Tömegkommunikációs Kutató Központ szakkönyvtára, 35./

Magyarország a századfordulón. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Történelmi Szemle* 18(1975) 1. sz. 133–134. l.

Palotás Emil: A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Bp. 1972. Akadémiai, 233 l. [Ismertetés.] *Századok* 109(1975) 2. sz. 425–426. l.

Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848–1849-ben. Bp. 1975. Akadémiai, 99 l. [Ismertetés.] *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 24(1975) 2–3. sz. 329–331. l.

1976

Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. Akadémiai, 290 l. [Ismertetés.] *Századok* 110(1976) 5. sz. 980–982. l.

A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában. *Történelmi Szemle* 19(1976) 1–2. sz. 35–63. l.

Jordáky Lajos: A Román Nemzeti Párt megalakulása. [Bp. 1974. Akadémiai, 138 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 72./ Ismertetés.] *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 25(1976) 2–3. sz. 363–364. l.

Népekből nemzetek. Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. [Bp. 1976. Kossuth, 245 l. Ismertetés.] *Népszabadság* 34(1976) 279. sz. (november 25.) 7. l.

1977

Beszámoló a Magyarország története VII. kötetének vitájáról. *Történelmi Szemle* 20(1977) 2. sz. 389–393. l. (Somogyi Évával közösen.)

Románia függetlenségének századik évfordulója. *Századok* 111(1977) 2. sz. 215–229. l. (Niederhauser Emillel közösen.)

Sárközi Zoltán: Az erdélyi szászok 1848–1849-ben. (Die siebenbürgischen Sachsen in den Jahren 1848–1849.) Bp. 1974. Akadémiai, 99 l., 8 t. /Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 74./ [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22(1976) 1–2. sz. 207–211. l.

1978

Curticăpeanu, V.: Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'état national Roumain, 1918. Bucarest, 1973. Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 264 l. (Kulturális mozgalom a román nemzeti állam megvalósításáért.) [Ismertetés.] *Századok* 112(1978) 3. sz. 584–585. l.

Keith Hitchens: The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vajda to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery. Leiden, 1974. E. J. Brill, XVIII, 188 l. (A nemzetiségi kérdés Ausztria–Magyarországon. Vajda Sándor jelentései Ferenc Ferdinánd főherceg irodájához.) [Ismertetés.] *Századok* 112(1978) 2. sz. 379–380. l.

Kiegyezés után. Bp. 1978. Gondolat, 262 l. /Magyar História./ (Gergely Andrással közösen.)

Új- és legújabb kori helytörténetírásunk módszertani kérdéseihöz. In: *Somogy megye múltjából 1978. Levéltári évkönyv* 9. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1978. Somogy Megyei Levéltár, 3–45. l. (Stier Miklóssal közösen.)

1979

Dan Berindei – Csucsuj István: 1877 – a függetlenségi háború és Erdély. Bukarest, 1977. Politikai Könyvkiadó, 237 l. [Ismertetés.] *Századok* 113(1979) 2. sz. 351–352. l.

Donaukonföderation oder Donaumonarchie. Eine Alternative zur ungarischen Politik im XIX. Jahrhundert. *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 116(1979) Jan. 222–235. l.

1877 – tollal, fegyverrel. Tanulmányok. [Szerk. Dávid Gyula.] Bukarest, 1977. Kriterion, 205 l. [Ismertetés.] *Századok* 113(1979) 2. sz. 352–353. l.

Keith Hitchins: The Nationality Problem in Austria–Hungary. The Reports of Alexander Vajda to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery. Leiden, 1974. E. J. Brill, XVIII, 188 l. [Ismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25(1979) 3–4. sz. 371–372. l.

A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875–1890). In: *Magyarország története tíz kötetben*. 6. köt. *Magyarország története, 1848–1890*. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Bp. 1979. Akadémiai, 1165–1180., 1193–1278., 1319–1331. l.

A román–magyar összefogás kísérlete 1849 után. *História* 1(1979) 4. sz. 28–29. l.
Über den Quellenwert des Nachlasses von Franz Ferdinand. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25(1979) 3–4. sz. 299–315. l.

1980

A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés. *Századok* 114(1980) 3. sz. 331–494. l. (Szakály Ferencsel, Péter Katalinnal, Miskolczy Ambrussal, Romsics Ignáccal és Gyarmati Györggyel közösen.)

Gyulafehérvár, 1918. *História* 2(1980) 3. sz. 25–28. l.

Hangarí si. [Japán nyelven.] Cukurite Pamlényi Ervin. Dzsinnmei kaiszecu, Hangarí si szekai si: Csurdi Sándor, Pál Lajos, Stier Miklós, – –. Honjaku sa Tasiro Fumio, Kasima Maszahiro. 1–2. köt. Tokio, 1980. Kaisa Kóbunsa, 341 [2] l., 12 t.; 410, XXIII l., 12 t. ill.

Hungary and Eastern Europe. Research Report by F. Szakály, K. Péter, A. Miskolczy, – –, I. Romsics and Gy. Gyarmati. In: *Etudes Historiques Hongroises 1980. Publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. Resp. de la publ. E. Pamlényi. 2. köt. Bp. 1980. Akadémiai, 613–805. l.

Hungary and Eastern Europe. Research Report by F. Szakály, K. Péter, A. Miskolczy, – –, I. Romsics and Gy. Gyarmati. Bp. 1980. Akadémiai, 198 l.
/Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 182./

1981

A helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabb kor. Bp. 1980 [1981!]. Nép-
művelési Propaganda Intézet – OSZK Könyvtartudományi és Módszertani
Központ, 166 l. /Helyismereti kutatók kézikönyvei./ (Stier Miklóssal közö-
sen.)

Vita a Magyarország története 6–7–8. kötetéről. A politikai történetírás kérdé-
sei. [– – hozzászólása.] *Századok* 115(1981) 6. sz. 1270–1271. l.

1982

Egy haragos Habsburg szfinx: Ferenc Ferdinánd, a trónörökös. *História* 4(1982)
4–5. sz. 15–17. l.

1983

Beller Béla: A magyarországi németek rövid története. Bp. 1981. Magvető, 210
l. /Gyorsuló idő./ [Ismertetés.] *Századok* 117(1983) 6. sz. 1417–1419. l.

Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band III. 1–2. Teil. Die Völker des
Reiches. Wien, 1980. Verlag der Österreichischen Akademie der
Wissenschaften, XVIII, 1471 l. [Ismertetés.] *Századok* 117(1983) 3. sz.
692–695. l.

A „nagy per” és háttere. A tiszaezlári vérvád. 1. rész. A polgárosodás zavarai.
Népszabadság 41(1983) 182. sz. (augusztus 3.) 6. l.; 2. rész. A politika színterén.
Uo. 183. sz. (augusztus 4.) 6. l.

1984

Ferenc Ferdinándról és terveiről. In: *Olvastam valahol... II. Történészek a Rádió
ismeretterjesztő műsoraiban.* (Benda Kálmán és Kerekes István műsora.) Bp.
1984. RTV–Minerva – Közgazdasági és Jogi, 246–259. l. (Szarka Lászlóval
közösén.)

The Founding of the *Honvédség* and the Hungarian Ministry of Defense,
1867–70. In: *The Crucial Decade. East Central European Society and National
Defense, 1859–1870.* Ed. by Béla K. Király. New York, 1984. Brooklyn Col-
lege Press – Columbia University Press, 533–539. l. /Social Science
Monographs; War and Society in East Central Europe, No. 14.; Brooklyn
College Studies on Society in Change, No. 33.; East European Monographs,
No. 151./

Teodor Pavel: Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația
puterilor centrale. I. 1878–1895. Timișoara, 1979, Editura Facla, 347 l.; II.
1894–1914. Timișoara, 1982. Editura Facla, 305 l. (A románok nemzeti egy-
ségmozgalma és a központi hatalmak diplomáciája.) [Ismertetés.] *Századok*
118(1984) 2. sz. 409–411. l.

A Tisza-féle magyar–román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910–1914).
Történelmi Szemle [Tanulmányok Pach Zsigmond Pál akadémikus 65. születés-
napja tiszteletére] 27(1984) 1–2. sz. 182–191. l.

- A Tisza-féle magyar–román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910–1914). Egy Goga-színibemutató nagypolitikai előzményeiről. In: *Magyar–román filológiai tanulmányok*. Szerk. Nagy Béla. Bp. 1984. ELTE Román Filológiai Tanszék, 440–455. l.

1985

- The Balkan Policies of the Habsburg Empire in the 1870s. In: *Insurrections, Wars, and the Eastern Crisis in the 1870s*. Eds. by Béla K. Király, Gale Stokes. Boulder – Highland Lakes – New York, 1985. Columbia University Press, 86–92. l. /Atlantic Studies; East European Monographs, No. 197.; Brooklyn College Studies on Society and Change, No. 36.; War and Society in East Central Europe, No. 17./
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. VI. köt. 1913–1914. Kiadásra előkészítette Kemény G. Gábor. Előszó – –. A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Bp. 1985. Tankönyvkiadó, X, 341 l.

1986

- Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867). In: *Erdély története. Három kötetben*. 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Szerk. – –. A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. Bp. 1986. Akadémiai, 1425–1507. l.
- Erdély története. Három kötetben*. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László, Mócsy András, – –, Közrem. Barta Gábor. Bp. 1986. Akadémiai. 1. köt. *Erdély története a kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai László, Mócsy András. A mellékleteket szerk. – –, 611 l., [132] t., [6] t.fol. ill.; 2. köt. *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. Szerk. Makkai László, – –, A mellékleteket szerk. – –, 617–1185 l., [156] t., [5] t.fol. ill.; 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. 1193–1945 l., [204] t., [2] t.fol. ill.
- Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In: *Erdély története. Három kötetben*. 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. Bp. 1986. Akadémiai, 1701–1732. l.
- Földosztással és fehér lovon. Románia a két háború között. *Élet és Tudomány* 41(1986) 27. sz. (július 4.) 842–845. l.
- Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története. Három kötetben*. 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. Bp. 1986. Akadémiai, 1508–1623. l.
- Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: *Erdély története. Három kötetben*. 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. Bp. 1986. Akadémiai, 1644–1700. l.
- Több nyelven. *História* 8(1986) 2. sz. 31. l. (Sz. monogrammal.)

Vajda Lajos: Erdélyi bányák, kohók, emberek, századok. Gazdaság-, társadalom- és munkásmozgalom-történet a XVIII. század második felétől 1918-ig. Bukarest, 1981. Politikai Könyvkiadó, 544 l. [Ismeretítés.] *Századok* 120(1986) 3. sz. 769–770. l.

Vasútépítés [Erdélyben]. *História* 8(1986) 2. sz. 22–23. l.

1987

Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867). In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –. A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. 2. kiad. Bp. 1987. Akadémiai, 1425–1507. l.

Disputa Erdély történetéről. [A beszélgetés résztvevői: Bóna István, Köpeczi Béla, Makkai László, – –.] Az interjút készítette: Gerő András. *Kritika* 1987. 5. sz. 25–28. l.

Erdély története. Három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László, Mócsy András, – –. Közrem. Barta Gábor. 2. kiad. Bp. 1987. Akadémiai. 1. köt. *Erdély története a kezdetektől 1606-ig.* Szerk. Makkai László, Mócsy András. A mellékleteket szerk. – –. 611 l., [132] t., [6] t.fol. ill.; 2. köt. *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* Szerk. Makkai László, – –. A mellékleteket szerk. – –. 617–1185 l., [156] t., [5] t.fol. ill.; 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –. A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. 1193–1945 l., [204] t., [2] t.fol. ill.

Erdély története. *Magyar Tudomány* 32[94](1987) 4. sz. 262–269. l.

Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –. A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. 2. kiad. Bp. 1987. Akadémiai, 1701–1732. l.

Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –. 2. kiad. Bp. 1987. Akadémiai, 1508–1623. l.

A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka (1875–1890). In: *Magyarország története tíz kötetben.* 6. köt. *Magyarország története, 1848–1890.* Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. 2. jav. kiad. Bp. 1987. Akadémiai, 1165–1180., 1193–1278., 1319–1331. l.

Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –. A mellékleteket szerk. – –, Miskolczy Ambrus. 2. kiad. Bp. 1987. Akadémiai, 1644–1700. l.

Some Notes on Transylvanian History. *The New Hungarian Quarterly* 28(1987) 105. sz. 39–42. l.

Die Ziele und Möglichkeiten der ungarischen Regierung in der Nationalitätenpolitik im 19. Jahrhundert. In: *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie, 1830–1918.* Hrsg. von Ferenc Glatz, Ralph Melville. Wiesbaden – Bp. 1987. Franz Steiner Verlag – Akadémiai, 327–341. l.

Zoltán Szász on Erdély története (History of Transylvania). Volumes I–III. Bp. 1986. Akadémiai. Executive editor: Béla Köpeczi. Editors: László Makkai, András Mócsy, Zoltán Szász. [Interjú.] *Danubian Historical Studies* 1(1987) 1. sz. 78–83. l.

1988

Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867). In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –. A mellékleteket szerk. – –, Miskolczi Ambrus. 3. kiad. Bp. 1988. Akadémiai, 1425–1507. l.

Avram Iancu. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 159. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)

A budai egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai, 1780–1848. A dokumentumokat gyűjtötte, összeállította és ismertetőikkel ellátta Veress Endre. Vál., sajtó alá rend., bev. Domokos Sámuel. Bp. 1982. Akadémiai, 465 l. [Ismeretítés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve.* 22. köt. Szerk. Kaba Melinda, Nagy Emese. Bp. 1988. Budapesti Történeti Múzeum, 627–628. l.

Erdély a Román királyságban. Gyulafehérvár, 1918. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 212–217. l. /História könyvek./

Erdély története. Három kötetben. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Makkai László, Mócsy András, – –. Közrem. Barta Gábor. 3. kiad. Bp. 1988. Akadémiai. 1. köt. *Erdély története a kezdetektől 1606-ig.* Szerk. Makkai László, Mócsy András. A mellékleteket szerk. – –, 611 l., [132] t., [6] t.fol. ill.; 2. köt. *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* Szerk. Makkai László, – –, A mellékleteket szerk. – –, 617–1185 l., [156] t., [5] t.fol. ill.; 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczi Ambrus. 1193–1945 l., [204] t., [2] t.fol. ill.

Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczi Ambrus. 3. kiad. Bp. 1988. Akadémiai, 1701–1732. l.

Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története. Három kötetben.* 3. köt. *Erdély története 1830-tól napjainkig.* Szerk. – –, A mellékleteket szerk. – –, Miskolczi Ambrus. 3. kiad. Bp. 1988. Akadémiai, 1508–1623. l.

Historians on their Work. (A radio round-table with István Bóna, Béla Köpeczi, László Makkai, Zoltán Szász, contributors to the recent „A History of Transylvania” Akadémiai 1987. 3 volumes.) The discussion was chaired by András Gerő. *The New Hungarian Quarterly* 29(1988) 109. sz. 76–84. l.

A hivatalos nemzetiségi politika céljai és lehetőségei a dualizmus korában. In: *300 Jahre Zusammenleben – Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987).* / 300 éves

- együttélés – *A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia (1987. március 5–6.). Szerk. Hambuch Vendel. 2. köt. Bp. 1988. Tankönyvkiadó, 80–83. l.*
- Kisebbségvédelem a szomszédos országokban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 243. l. /História könyvek./ (Bíró Lászlóval és Szarka Lászlóval közösen. Sz. Z. monogrammal.)*
- Kormánypolitika és nemzetiségek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 175–180. l. /História könyvek./*
- A kiegyezés. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 169. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)*
- Lehet-e együttműködni? A román–magyar történész vegyes bizottságról. Kémény beszélgetések. [Interjú. Készítette:] Medve Imola. *Magyar Hírlap* 21(1988) 249. sz. (október 18.) 6. l.
- Magyarország az I. világháborúban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 211. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)*
- Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867–1918). In: *Erdély története. Három kötetben. 3. köt. Erdély története 1830-tól napjainkig. Szerk. –. A mellékleteket szerk. –, Miskolczy Ambrus. 3. kiad. Bp. 1988. Akadémiai, 1644–1700. l.*
- Románok a középkorban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 49. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)*
- Románok az újkorban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 114. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)*
- Szász Zoltán hozzászólása. In: *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10. Szerk. Rác István. Debrecen, 1988. Csokonai, 245–251. l.*
- Szászok. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 49. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)*
- Székelyek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 47. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)*
- Tisza Kálmán, a „generális”. In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. (Benda Kálmán és Kerekes István műsora.) Bp. 1988. Minerva – Közgazdasági és Jogi, 187–193. l.*
- Wekerle Sándorról. In: *Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. (Benda Kálmán és Kerekes István műsora.) Bp. 1988. Minerva – Közgazdasági és Jogi, 194–202. l.*

Ziele und Möglichkeiten der offiziellen Nationalitätenpolitik in der Epoche des Dualismus. In: *300 Jahre Zusammenleben – Aus der Geschichte der Ungarndeutschen. Internationale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987).* / *300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből. Budapesti Nemzetközi Történeteszkonferencia (1987. március 5–6.). Szerk. Hambuch Vendel.* 2. köt. Bp. 1988. Tankönyvkiadó, 76–79. l.

1989

Armin Heinen: Die Legion „Erzengel Michael” in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. München, 1986. Oldenbourg, 558 l. /Südosteuropäische Arbeiten, Band 83./ (A romániai „Mihály Arkangyal” Légio. Szociális mozgalom és politikai szervezet.) [Ismertetés.] *Századok* 123(1989) 5–6. sz. 721–723. l.

Avram Iancu. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 159. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)

Erdély a Román királyságban. Gyulafehérvár, 1918. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 212–217. l. /História könyvek./

Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. A szerkesztésben közrem. Bóna István, Makkai László, – –. A mellékletek szerkesztésében közrem. – –. Készült az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában. Bp. 1989. Akadémiai, 672, [6] l., [120] t., [3] t.fol. ill.

From the History of the Hungarian–Rumanian Common Past. *Külpolitika* 16(1989) Különszám, 3–14. l. Ua. In: *About the Situation of Hungarians in Rumania. A Special Edition of the Hungarian Quarterly „Külpolitika”.* Bp. 1989. MTI Press, 3–14. l.

A kiegyezés. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 169. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)

Kisebbségvédelem a szomszédos országokban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 243. l. /História könyvek./ (Bíró Lászlóval és Szarka Lászlóval közösen. Sz. Z. monogrammal.)

Kormánypolitika és nemzetiségek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 175–180. l. /História könyvek./

A magyar–román közös múlt történetéből. *Külpolitika* 16(1989) 2. sz. 3–15. l. Ua. In: *A romániai magyarság helyzetéről.* Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 3–15. l.

Magyarország az I. világháborúban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 211. l. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)

- Nationale Frage und Vielvölkerstaat, 1867–1914. In: *Finns and Hungarians between East and West. European Nationalism and Nations in Crisis during the 19th and 20th Centuries. The Proceedings of the III. Conference of Finnish–Hungarian Historians in 1988*. Ed. by Tenho Takalo. Helsinki, 1989. Suomen Historiallinen Seura, 39–49. 1. /Studia Historica, No. 32./
- Az összbírodalomtól a polgári Magyarorszáig. In: *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. A szerkesztésben közrem. Bóna István, Makkai László, – –. A mellékletek szerkesztésében közrem. – –. Készült az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában. Bp. 1989. Akadémiai, 463–577. 1.
- Románok a középkorban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 49. 1. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)
- Románok az újkorban. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 114. 1. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)
- Szászok. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 49. 1. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)
- Székelyek. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. 2. kiad. Bp. 1989. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, 47. 1. /História könyvek./ (Sz. Z. monogrammal.)

1990

- Bevölkerung, Wirtschaft und Kultur im Zeitalter des Kapitalismus. In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von Béla Köpeczi. Unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, – –. Red. der deutschen Ausg. – –. Übers. von Harriett Ferenczi et al. Red. der Karten und Abbildungen Géza Antal Entz, – –. Hrsg. Institut für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1990. Akadémiai, 551–594. 1.
- Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von Béla Köpeczi. Unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, – –. Red. der deutschen Ausg. – –. Übers. von Harriett Ferenczi et al. Red. der Karten und Abbildungen Géza Antal Entz, – –. Hrsg. Institut für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1990. Akadémiai, XVI, 780 [1] l., [120] t., [3] t.fol. ill.
- Nationality Policy in the Era of the Dualistic Monarchy. Possibilities and Restrictions. In: *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Assistant ed. Attila Pók. Bp. 1990. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, 183–190. 1. /Etudes Historiques Hongroises 1990. Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, No. 2./
- Politik und Nationalitätenfrage in der Zeit des Dualismus (1867–1918). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von Béla Köpeczi. Unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, – –. Red. der deutschen Ausg.

- . Übers. von Harriett Ferenczi et al. Red. der Karten und Abbildungen Géza Antal Entz, –. Hrsg. Institut für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1990. Akadémiai, 595–639. l.
- Reformtervek egy birodalom megőrzésére. [A Habsburg Birodalom.] *História* 12(1990) 4. sz. 6–8. l.
- Revolution und Nationalbewegung nach dem Sturz der Monarchie (1918–1919). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von Béla Köpeczi. Unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, –. Red. der deutschen Ausg. –. Übers. von Harriett Ferenczi et al. Red. der Karten und Abbildungen Géza Antal Entz, –. Hrsg. Institut für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1990. Akadémiai, 640–658. l.
- Siedmiogród trzech narodów w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia. In: *Węgrzy, Polacy a ich sąsiedzi. Studia historyczne i literackie*. Red. i słowo wstępne István D. Molnár. Warszawa, 1990. Węgierski Instytut Kultury w Warszawie, 29–44. l. /Wydawnictwa Węgierski Instytut Kultury./
- Das Zeitalter des Neoabsolutismus (1849–1876). In: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Hrsg. von Béla Köpeczi. Unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, –. Red. der deutschen Ausg. –. Übers. von Harriett Ferenczi et al. Red. der Karten und Abbildungen Géza Antal Entz, –. Hrsg. Institut für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Bp. 1990. Akadémiai, 519–550. l.

1991

- „Magyar neve?” – Határokon túli magyar helységnevszótár. Sebők László könyve. Bp. 1990. Arany Lapok Könyvkiadó. [267 l. Ismertetés.] *Regio* 2(1991) 1. sz. 200–201. l.
- Magyarok, románok, szászok. Erdély, 1867–1918. *História* 13(1991) 2–3. sz. 23–26. l.
- A történetíró és a közös múlt. *Hitel* 4(1991) 17. sz. (augusztus 21.) 19–21. l.

1992

- Avram Iancu. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 89. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Erdély a Román királyságban. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 117–124. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Erdély a történelemben – mindennapjainkban. [Interjú. Készítette:] Németh Péter Mikola. *Madách-kör tár* 1(1992) 147–162. l. (Pomogáts Bélával és Vári Attilával közösen.)
- A hányatott sorsú Besszarábia. Bukarest sohasem adta fel a reményt. [Interjú. Készítette:] Pósa Tibor. *Magyar Nemzet* 55(1992) 72. sz. (március 25.) 11. l.
- Horvátok a Monarchiában. *História* 14(1992) 4. sz. 16–18. l.

- Kisebbségvédelem a szomszédos államokban. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 143–144. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Kormánypolitika és nemzetiségek. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 90–97. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- L'époque des sociétés nationales bourgeoises. In: *Histoire de la Transylvanie*. Sous la direction de Béla Köpeczi. Bp. 1992. Akadémiai, 499–621. l.
- „A magyar Manchester.” A modern Temesvár kiépítése. *História* 14(1992) 1. sz. 15–19. l.
- Magyarok, románok, szászok. Erdély, 1867–1918. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 101–105. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Románok és magyarok a történelemről. [Glatz Ferenc, Radu Popa, – –: (A román–magyar kapcsolatok vitás kérdései) és Egyed Ákos előadásának részletei az Európa Intézet 1991. áprilisi román–magyar konferenciájáról.] *História* 14(1992) 1. sz. 31–33. l.
- Románok és magyarok a történelemről. Glatz Ferenc: Tudomány és államnemzeti képviselő. Popa, Radu: A román történetírásról. – –: A román–magyar kapcsolatok vitás kérdései. Egyed Ákos: A népi együttélés néhány kérdése. *Köztársaság* 1(1992) 1. sz. 31–33. l.
- Románok az újkorban. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 58. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Székelyek, szászok, románok a középkorban. In: *Erdély a Históriaban*. Szerk. Zepeczaner Jenő, Hermann Gusztáv Mihály, Veres Péter. Székelyudvarhely, 1992. Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 31–34. l. /Múzeumi füzetek, 5./
- Törökbarát magyarok. Hódítás és közhangulat. Balkáni krízis, 1878. *Rubicon* 3(1992) 8–9. sz. 64–65. l.
- A trónörökös és a délszláv kérdés [Ferenc Ferdinánd]. *História* 14(1992) 4. sz. 17. l.

1993

- Antal G. László: Situația minorităților etnice maghiare în România. Odorheiu Secuiesc, 1993. Asociația Culturală Haáz Rezső, 55 l. (A magyar nemzetiség helyzete Romániában.) [/Múzeumi füzetek, 6./ Ismertetés.] *Regio* 4(1993) 2. sz. 223. l.
- Erdély rövid története*. 2. kiad. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. A szerkesztésben közrem. Bóna István, Makkai László, – –. A mellékletek szerkesztésében közrem. – –. Készült az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában. Bp. 1993. Akadémiai, 672, [6] l., [120] t., [3] t.fol. ill.
- Már rég nem a mesemondás a feladat. A magyar–román viszony a történész szemével. [Interjú. Készítette:] Sz. Farkas Jenő. *Magyar Nemzet* 56(1993) 200. sz. 20. l.

- Az összbirodalomtól a polgári Magyarorszáig. In: *Erdély rövid története*. 2. kiad. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. A szerkesztésben közrem. Bóna István, Makkai László, – –. A mellékletek szerkesztésében közrem. – –. Készült az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában. Bp. 1993. Akadémiai, 463–577. l.
- Probleme des Vergleichs der Minderheitenrechte und Minderheitenpolitik vor und nach 1918. Ungarn und die Nachfolgerstaaten. In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bev. Hadrovics László. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 295–300. l.
- Románok egyesületei a magyar államban, 1867–1918. *História* 15(1993) 2. sz. 19–20. l.
- A románok története*. Bp. 1993. Bereményi, 195 l. ill. /Népek hazája, 3./
- Sprache und Politik. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bev. Péter Katalin. Bp. 1993. MTA Történettudományi Intézet, 353–357. l.

1994

- I diritti delle minoranze e la politica nazionale prima e dopo il 1918 nell'area carpatica. In: *Le minoranze tra le due guerre. Convegno internazionale, 1993*. A cura di Umberto Corsini, Davide Zaffi. Bologna, 1994. Mulino, 185–196. l. /Annali dell'Istituto storico italo-germanico, No. 38./
- From the Empire to Civic Hungary. In: *The History of Transylvania*. General ed. Béla Köpeczi. Eds. by Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, – –. Transl. by Adrienne Chambers-Makkai et al. Maps and illustrations selected by Géza Antal Entz, – –. Publ. by the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 1994. Akadémiai, 525–662. l.
- History of Transylvania*. General ed. Béla Köpeczi. Eds. by Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, – –. Transl. by Adrienne Chambers-Makkai et al. Maps and illustrations selected by Géza Antal Entz, – –. Publ. by the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 1994. Akadémiai, XV, 805, [1] l., [120] t., [3] t.fol. ill.
- „Megölték a Ferdinándot!” *História* 16(1994) 5–6. sz. 3–5. l.
- Nyelv és politika (1825–1949). Államnyelv és kisebbségi nyelv [Közép-Európában]. *História* 16(1994) 4. sz. 21. l.
- Ő az egész nemzeté. Szász Zoltánnal beszélget N. Sándor László. [Kossuth Lajosról. Interjú.] *Magyar Hírlap* 27(1994) 65. sz. (március 19.) Ahogy tetszik melléklet I. l.
- A román kiugrás mai szemmel. *História* 16(1994) 8. sz. 19–22. l.
- Románok. In: *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Szerk. Ács Zoltán. Bp. 1994. Auktor, 117–136.
- A Wehrmacht naplója, 1944. augusztus 23–24. Bev. – –. *História* 16(1994) 8. sz. 23–24. l.

1995

- Banking and Nationality in Hungary, 1867–1914. In: *Universal Banking in the Twentieth Century. Finance, Industry and the State in North and Central Europe*. Eds. by Alice Teichova, Terry Gourvish, Agnes Pogány. Aldershot, 1994 [1995!]. Edward Elgar Publishing, 32–43. l.
- Government Policy and the Nationalities. In: *Hungarians and their Neighbors in Modern Times, 1867–1950*. Ed. by Ferenc Glatz. Boulder – Highland Lakes – New York, 1995. Columbia University Press, 23–32. l. /Social Science Monographs; Atlantic Studies on Society in Change, No. 81.; East European Monographs, No. 419./
- Gyulafehérvár, Alba Iulia, 1918. Transylvania's Union with Romania. In: *Hungarians and their Neighbors in Modern Times, 1867–1950*. Ed. by Ferenc Glatz. Boulder – Highland Lakes – New York, 1995. Columbia University Press, 125–135. l. /Social Science Monographs; Atlantic Studies on Society in Change, No. 81.; East European Monographs, No. 419./
- Hitler magyarellenes bizalmasa. Beszélgetés Antonescu marsallról Szász Zoltán történésszel. [Interjú. Készítette:] Pataky István. *Új Magyarország* 5(1995) 239. sz. 11. l.
- A magyarok krónikája*. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. A szerk. munkatársai: Burucs Kornélia et al. A kéziratok írásában részt vett: Antal Andrea, [...] – et al. Készült az MTA Történettudományi Intézetben és a História szerkesztőségében. Bp. 1995. Officina Nova, 816 l.
- Nagy-Románia és Erdély, 1918–1920. *História* 17(1995) 5–6. sz. 32–35. l.
- Panama és kormány, 1912. *História* 17(1995) 3. sz. 14–15. l.
- Vom Staatsvolk zur Minderheit. In: *Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg*. Hrsg. von Harald Roth. Köln – Weimar – Wien, 1995. Böhlau, 87–97. l. /Siebenbürgisches Archiv. Dritte Folge, Band 31./
- Umgestaltungspläne und die Nationalitäten Ungarns. In: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Hrsg. von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, Anna M. Drabek, Brigitta Zaar. Wien, 1995. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 97–109. l. /Zentraleuropa-Studien./ (Szarka Lászlóval közösen.)

1996

- Amikor bepanaszolták a magyar királyt az osztrák császárnál. Az erdélyi románok 1892. évi memorandumja Ferenc Józsefhez. *História* 18(1996) 8. sz. 18–19. l.
- Honfoglaló magyarok és román történészek. A honfoglalásról a román történetírásban. *História* 18(1996) 2. sz. 33–34. l.
- Inter-Ethnic Relations in the Hungarian Half of the Austro-Hungarian Empire. *Nationalities Papers* (New York). *The Journal of Nationalism and Ethnicity*

- (Special Issue: *Hungary and the Hungarian Minorities*) 24(1996) 3. sz. 391–408. l.
- Ion Calafeteanu: Revizionismul Ungar și România. [București,] 1995. Editura Enciclopedică, 229 l. (A magyar revíziós törekvések és Románia.) [Ismeretetés.] *Századok* 130(1996) 6. sz. 1609–1612. l.
- L'Empire des contraires. In: *Vienne – Budapest 1867–1918. Deux âges d'or, deux visions, un Empire*. Dir. par Dieter Hornig, Endre Kiss. Paris, 1996. Edition Autrement, 30–48. l. /Collection Mémoires, No. 45./
- A magyarok krónikája*. 2. változatlan kiad. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. A szerk. munkatársai: Burucs Kornélia et al. A kéziratok írásában részt vett: Antal Andrea, [...] – – et al. Készült az MTA Történettudományi Intézetben és a História szerkesztőségében. Bp. 1996. Officina Nova, 816 l.
- A mozdulatlanság politikája. A millennium időszakának államrendszere. *História* 18(1996) 5–6. sz. 10–12. l.
- Sikerült a mítoszok lebontása. Beszélgetés Szász Zoltánnal a magyar történettudományról. [Interjú. Készítette:] Hovanyecz László. *Társadalmi Szemle* 51(1996) 12. sz. 34–43. l.
- A vitatott értékű „ajándék”. A székelyek Magyar Autonóm Tartománya. *História* 18(1996) 9–10. sz. 48–49. l.
- Vörös Károly (1926–1996). [Búcsúbeszéd Vörös Károly temetésén, 1996. október 11.] *Századok* 130(1996) 6. sz. 1615–1616. l.
- Vörös Károly emlékére. *História* 18(1996) 8. sz. 4–5. l.

1997

- Great-Romania and Transylvania, 1918–1920. In: *Die kleinen Nationen in Europa*. Hrsg. von Ferenc Glatz. Bp. 1997. Europa Institut, 99–105. l. /Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 4./
- Das „Kronprinzenwerk” und die hinter ihm stehende Konzeption. In: *Nation und Nationalismus in wissenschaftlichen Standardwerken Österreich–Ungarns ca. 1867–1918*. Hrsg. von Csaba Kiss, Endre Kiss, Justin Stagl. Wien – Köln – Weimar, 1997. Böhlau, 65–70. l. /Ethnologica austriaca, 2./
- Die Minderheiten und die Nationalitätenpolitik vor und nach 1918 in der Karpatenregion. In: *Die Minderheiten zwischen den beiden Weltkriegen. (Internationale Tagung, Trient, 2–4. Juni 1993.)* Hrsg. von Umberto Corsini, Davide Zaffi. Einführung von Manfred Alexander. Berlin, 1997. Duncker & Humblot, 141–148. l. /Schriften des Italienisch–Deutschen Historischen Instituts in Trient, No. 10./
- Nem felejtetni kell, hanem megbocsátani. Szász Zoltán, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója a magyar–román viszony ezer évéről. [Interjú. Készítette:] Hovanyecz László. *Népszabadság* 55(1997) 45. sz. (február 22.) 27. l.
- A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk. Hanák Péter.

- Szerk. Nagy Mariann. Közrem. Font Márta, Szarka László, Varga J. János. Pécs, 1997. University Press, 499–508. l.
- Reformpläne für die Umgestaltung der osteuropäischen Region. In: *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht.* Hrsg. von Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Anna M. Drabek. Wien, 1997. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1–17. l. /Zentral-europa-Studien, Band 4./ (Gyarmati Görggyel közösen.)
- Új román folyóirat. „A Történelem iratcsomói.” *História* 19(1997) 2. sz. 24. l.
- Vörös Károly emlékére. In: Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon.* Vál., sajtó alá rend. Glatz Ferenc. Bp. 1997. MTA Történettudományi Intézet, 355–358. l. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 22./

1998

- Avram Iancu. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 167–168. l. /Múltunk könyvek./
- Erdély a Román Királyságban. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 238–250. l. /Múltunk könyvek./
- Erdély-tervek, 1918–1920. *História* 20(1998) 4. sz. 26–28. l.
- Historical writings and period changes. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. / Korszakvég – korszakkezdet. / The End and the Beginning of an Era.* [Az 1998. május 26–29. között Szatmárnémetiben, Zilahon és Nyíregyházán rendezett szimpózium anyaga.] Coordonator Cornel Grad, Viorel Ciubotă. Zalău – Satu-Mare, 1998. Editura Lekton Zalău – Editura Muzeului Sătmărean, 24–26. l.
- Kisebbségvédelem a szomszédos államokban. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 278–279. l. /Múltunk könyvek./
- Kormánypolitika és nemzetiségek. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 169–180. l. /Múltunk könyvek./
- „A magyar Manchester.” A modern Temesvár kiépítése. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 207–215. l. /Múltunk könyvek./
- Magyarok, románok, szászok. Erdély, 1867–1918. In: *Erdély a Históriaban.* Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 216–223. l. /Múltunk könyvek./
- A nemzetiségek és az 1848-as magyar forradalom. *Történelmi Szemle* 40(1998) 3–4. sz. 193–202. l.
- A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése. In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben.* Szerk. Szabad György. Bp. 1998. KIT Képzőművészeti Kiadó, 317–338. l.
- A román történetírás Erdélyről. Egy új Erdély-szintézis margójára. [Istoria României. Transilvania. Vol. I. Coordonator Anton Dragoescu.

- Cluj-Napoca, 1997. Editura Gheorghe Barițiu. 1166 l.] *História* 20(1998) 1. sz. 13–14. l.
- Románok az újkorban. In: *Erdély a Históriaban*. Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 104–105. l. /Múltunk könyvek./
- Románok egyesületei a magyar államban 1867–1918. In: *Erdély a Históriaban*. Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 224–227. l. /Múltunk könyvek./
- Scrierile istorice și schimbările de epoci. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. / Korszakvég – korszakkezdet. / The End and the Beginning of an Era*. [Az 1998. május 26–29. között Szatmárnémetiben, Zilahon és Nyíregyházán rendezett szimpózium anyaga.] Coordonator Cornel Grad, Viorel Ciubotă. Zaláu – Satu-Mare, 1998. Editura Lekton Zaláu – Editura Muzeului Sătmărean, 20–23. l.
- Székelyek, szászok, románok a középkorban. In: *Erdély a Históriaban*. Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 52–58. l. /Múltunk könyvek./
- Történetírásaink és a korszakváltások. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. / Korszakvég – korszakkezdet. / The End and the Beginning of an Era*. [Az 1998. május 26–29. között Szatmárnémetiben, Zilahon és Nyíregyházán rendezett szimpózium anyaga.] Coordonator Cornel Grad, Viorel Ciubotă. Zaláu – Satu-Mare, 1998. Editura Lekton Zaláu – Editura Muzeului Sătmărean, 16–19. l.
- A vitatott értékű „ajándék”. In: *Erdély a Históriaban*. Összeáll. Bárdi Nándor. 2. bőv. kiad. Csíkszereda, 1998. Pro-Print, 373–377. l. /Múltunk könyvek./

1999

- Asociații ale românilor în statul ungar (1867–1918). In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 260–263. l.
- Avram Iancu. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 199–200. l.
- Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. VII. köt. *1914–1916*. Kemény G. Gábor gyűjtését kieg., jegyz. és előszó: Szarka László, –. A szöveget gond. Kemény Gábor. Bp. 1999. MTA Történettudományi Intézet, XII, 810 l.
- A magyar közvélemény és a Habsburg-monarchia Balkán-politikája a XIX. század 70-es éveiben. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. Erdélyi Múzeum Egyesület, 564–569. l.
- Maghiari, români, sași. *Transilvania 1867–1918*. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în*

- revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 251–259. l.
- „Manchester-ul ungar”. Dezvoltarea Timișoarei moderne. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 240–250. l.
- Mercedes. Egy márkánév eredete. *História* 21(1999) 7. sz. 28. l. (Sz. Z. monogrammal.)
- Modernizációs kísérletek a XX. századi Magyarországon. In: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Az 1997. szeptember 4–6. között, Debrecenben tartott II. Országos Jelenkortörténeti Konferencia előadásai*. Szerk. Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor. 1. köt. Debrecen, 1999. KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, 11–16. l. /Jelenkortörténeti műhely./
- A nemzetiségek és az 1848-as magyar forradalom. In: *Közgyűlési előadások, 1998*. Szerk. Glatz Ferenc. 1. köt. Bp. 1999. Magyar Tudományos Akadémia, 87–95. l. /Akadémiai Műhely. Közgyűlési Előadások./
- A nemzetiségek és a magyar forradalom, 1848–1849. *História* 21(1999) 3. sz. 15–17. l.
- Politica oficială și naționalitățile. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 201–213. l.
- Protecția minorităților în România. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 306–307. l.
- Románok az ezredfordulón – kétszer. Adatok és legendák. *História* 21(1999) 9–10. sz. 45–46. l.
- Românii în epoca modernă. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 140–141. l.
- Secui, sași, români în evul mediu. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 84–91. l.
- Szatmár és Szilágy megyék 1944 és 1950 között. [Sovietizarea Nord-Vestului României (1944–1950). Coordonator Viorel Ciubotă, Gheorghe Lazin, Daniela Oltean, Claudiu Porumbăcean. Satu Mare, 1996. Editura Muzeului Sătmărean, 320 l. Ismertetés.] *Klió* 8(1999) 1. sz. 112–114. l.
- Tévutak keresése. Áttelepítési tervek a magyar–román konfliktus feloldására 1940 táján. *História* 21(1999) 8. sz. 17–19. l.

Transilvania în Regatul României. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 264–277. l.

Un „dar” de valoare îndoielnică. Regiunea Autonomă Maghiară a secuilor. In: *Transilvania văzută în publicistica istorică maghiară. Momente din istoria Transilvaniei apărute în revista História*. Întocmită de Bárdi Nándor. Traducere de Skultéty Sándor. Miercurea-Ciuc, 1999. Pro-Print, 395–399. l.

2000

Darányi Ignác történelmi helyéről. In: *Darányi Ignác emlékkonferencia. A kötet Darányi Ignác születésének 150. évfordulóján, 1999. szeptember 20-án, Budapestén rendezett emlékkonferencián elhangzott előadások szövegét tartalmazza*. Szerk. Fehér Görgy. Bp. 2000. Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Osiris, 139–142. l.

Az elnök halála. [Nicolae Ceaușescu kivégzéséről.] *História* 22(2000) 4. sz. 28. l. Európa „keleti kapuja”. Románia a századfordulón. *História* 22(2000) 9–10. sz. 48–50. l.

A levert forradalom sem hiábavaló. Szász Zoltán történész a XIX. század derekának európai eszméiről. [Interjú. Készítette:] Hovanyecz László. *Népszabadság* 58(2000) 62. sz. (március 14.) 9. l.

A magyarok krónikája. 3. jav., bőv. kiad. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. A szerk. munkatársai: Burucs Kornélia et al. A kéziratok írásában részt vett: Antal Andrea, [...] – et al. Készült az MTA Történettudományi Intézetben és a *História* szerkesztőségében. Bp. 2000. Magyar Könyvklub – Officina Nova, 840 l.

Magyarország a századelőn. A rejtőzködő európai állam. *História* 22(2000) 9–10. sz. 14–15. l.

A második bécsi döntés. *Convietuirea – Együttélés. Revista românilor din Seghedin* 4(2000) 2–4. sz. 79–84. l.

Die nationale Frage im Kontext der Wende in Ost-Mittel-Europa. In: *Europa und „wir”. 10 Jahre Europa Institut Budapest*. Hrsg. von Ferenc Glatz. Bp. 2000. Europa Institut, 173–185. l. /Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 9./

2001

Egy dinasztia korszakai. A romániai Hohenzollernek, 1866–1947. *História* 23(2001) 7. sz. 12–16. l.

Demény Lajos köszöntése. In: *Historia manet. Volum omagial. Demény Lajos emlékkönyv*. Eds. by Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga. București – Cluj, 2001, Kriterion, 19–23. l. (Miskolczy Ambrussal közösen.)

History of Transylvania. Gen. ed. Béla Köpeczi. Eds. László Makkai, András Mócsy, –. Ass. ed. Gábor Barta. Vol. 1. *From the Beginnings to 1606*. Eds. by László Makkai, András Mócsy. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig.

- Boulder – Highland Lakes – New York, 2001. Columbia University Press, XVI, 899 l. /East European Monographs, No. 581.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 106./
- Încercări de democratizare în Ungaria secolului XX. In: *Democrația în Europa Centrală și de Sud-Est – aspirație și realitate (secolele XIX–XX)*. / *Demokratie in Mittel- und Südosteuropa – Erwartung und Wirklichkeit (im 19. und 20. Jahrhundert)*. Ediție coordonată de / Hrsg. von Sabine Habersack, Vasile Pușcaș, Viorel Ciubotă. Satu Mare, 2001. Editura Muzeului Sătmărean, 37–44. l.
- Kiegyezés és a Monarchia. In: *Számvetés keresztyén nézőpontból. A balatonszársoi népfőiskolai konferencián elhangzott előadások, 2001. július 23–29*. Szerk. Zágon Norbert. [Bp.] 2001. Magyar Népfőiskolai Collegium, 39–47. l. /Népfőiskolai füzetek./
- Közép-Európa konszolidálása. Bismarck és Andrássy. Diószegi István könyve. [Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Bp. 1998. Teleki László Alapítvány, 457 l. Ismertetés.] *Múltunk* 46(2001) 4. sz. 308–314. l.
- Nacionalnij voprosz i szmena sztroja v Vosztocsnoj Evrope. [Orosz nyelven.] *Mezsdunarodnij Dialog – International Dialogue* 4(2001) 1. sz. 56–72. l.
- National Question in the East-Central European Change of Regime. *Mezsdunarodnij Dialog – International Dialogue* 4(2001) 1. sz. 57–73. l.
- Die ungarischen Siebenbürgen-Pläne, 1918–1920. In: *Region und Umbruch 1918. Zur Geschichte alternativer Ordnungsversuche*. Hrsg. von Harald Heppner, Eduard Staudinger. Frankfurt am Main – New York – Bern, 2001. Peter Lang, 109–117. l.
- Utószó A történeti Erdély új kiadásához. In: *A történeti Erdély. Szász Zoltán tanulmányával*. Szerk. Asztalos Miklós. Bev. Teleki Pál. [Reprint. Eredeti kiad. 1936.] Bp. 2001. Lucidus, I–X. l. /Kisebbségkutatás könyvek./
- Territorialverschiebungen und Grenzziehungen, 1918–1947. In: *Hin zu neuen Zielen, 2000*. Hrsg. von Ferenc Glatz. Bp. 2001. Europa Institut, 131–139. l. /Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 11./

2002

- The Age of Absolutism in Transylvania (1849–1867). In: *History of Transylvania*. Vol. 3. *From 1830 to 1919*. Ed. by –. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig. Boulder – Highland Lakes – New York, 2002. Columbia University Press, 2002. 331–455. l. /East European Monographs, No. 599.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 108./
- Economy and Society in the Era of Capitalist Transformation. In: *History of Transylvania*. Vol. 3. *From 1830 to 1919*. Ed. by –. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig. Boulder – Highland Lakes – New York, 2002. Columbia University Press, 2002. 457–634. l. /East European Monographs, No. 599.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 108./
- Ferenc Ferdinánd. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2002. Magyar Történelmi Társulat – Kossuth, 82–95. l.

- Hídépítés Kelet és Nyugat között. A Széchenyi Lánchíd történelmi helye. In: *Omagiu profesorului. Magyarai András. Emlékkönyv*. Coordonatori / Szerk. Pál Judit, Rűsz Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca, 2002. Presa Universitară Clujeană, 64–68. l. /Studii de istorie modernă a Transilvaniei. Tanulmányok Erdély újkori történelméről./
- History of Transylvania*. Gen. ed. Béla Köpeczi. Eds. László Makkai, András Mócsy, – –. Ass. ed. Gábor Barta. Vol. 2. *From 1606 to 1830*. Eds. by László Makkai, – –. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig. Boulder – Highland Lakes – New York, 2002. Columbia University Press, XIII, 865 l. /East European Monographs, No. 593.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 107./
- History of Transylvania*. Gen. ed. Béla Köpeczi. Eds. László Makkai, András Mócsy, – –. Ass. ed. Gábor Barta. Vol. 3. *From 1830 to 1919*. Ed. by – –. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig. Boulder – Highland Lakes – New York, 2002. Columbia University Press, 2002. XI, 871 l. /East European Monographs, No. 599.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 108./
- Nationen und Emanzipationen im Kontext der ost- und mitteleuropäischen Wende. In: *Von Lehrte zum Lehrter Bahnhof. West-Östliche Exkursionen zu Helmut Lippelts 70. Geburtstag*. Hrsg. von Ursula G. Jaerisch. Bonn, 2002. [Selbstverlag.] 61–69. l.
- Political Life and the Nationality Question in the Era of Dualism (1867–1918). In: *History of Transylvania*. Vol. 3. *From 1830 to 1919*. Ed. by – –. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig. Boulder – Highland Lakes – New York, 2002. Columbia University Press, 2002. 635–751. l. /East European Monographs, No. 599.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 108./
- Revolutions and National Movements after the Collapse of the Monarchy (1918–1919). In: *History of Transylvania*. Vol. 3. *From 1830 to 1919*. Ed. by – –. Ed. of the English transl. Bennett Kovrig. Boulder – Highland Lakes – New York, 2002. Columbia University Press, 2002. 753–798. l. /East European Monographs, No. 599.; Atlantic Studies on Society in Change, No. 108./
- Az utolsó magyar nagyvasút. Székelyföld, 1941–1942. *História* 24(2002) 8. sz. 15–17. l.
- Technikatörténeti kronológia. Szerk. Csetri Elek, Jenei Dezső. Kolozsvár, 1997. Studium, 732 l. ill. [Ismeretítés.] *Századok* 136(2002) 5. sz. 1233–1234. l.

2003

- Az 1867. évi kiegyezésről. *História* 25(2003) 4. sz. 4–5. l.
- Félelmek színváltozásai. Erdélyi birtokpolitikai viták a századelőn. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Bp. 2003. Pannonica, 238–242. l.
- Nationale Konfliktgemeinschaften in der Habsburgermonarchie. Das ungarisch-rumänische Verhältnis. In: *Europa, Ungarn – heute und morgen*. Hrsg. von Ferenc Glatz. Bp. 2003. Europa Institut, 111–118. l. /Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 19./

2004

- Az első világháború kitörése. Az „ok”. *História* 26(2004) 6–7. sz. 6–13. l.
- A háború szikrája. A szarajevói merénylet. *História* 26(2004) 6–7. sz. 3–6. l.
- Habsburg Károly. A főherceg és császár-király bécsi világa. *História* 26(2004) 10. sz. 8–17. l.
- Az imperializmusok háborúja. *História* 26(2004) 6–7. sz. 11. l. (Sz. Z. monogrammal.)
- Problema școlilor românești din Brașov în politica Ungariei față de naționalități la sfârșitul secolului al XIX-lea. In: *In honorem Gernot Nussbächer*. Íng. de Daniel Nazare, Ruxandra Nazare, Bogdan Florin Popovici. Publ. Biblioteca Județeană „George Barițiu”. Brașov, 2004. Editura Foton, 323–347. l.
- A sorsban bizakodó Románia. Szövetségben az ellenséggel. *História* 26(2004) 6–7. sz. 42–44. l.

2005

- Deák, a kiegyezés és a nemzetiségek. In: *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál Judit, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004 [2005!]. Erdélyi Múzeum Egyesület, 484–492. l.
- Kolosy, Princip és a „zsarnokölés”. *História* 27(2005) 8. sz. 31–32. l.
- Rekviem az elfelejtett bányalóért. *História* 27(2005) 1–2. sz. 56. l.

2006

- A magyarok krónikája*. 4. jav. kiad. Összeáll., szerk. és az összefoglaló tanulmányokat írta: Glatz Ferenc. A szerk. munkatársai: Burucs Kornélia et al. A kéziratok írásában részt vett: Antal Andrea, [...] – et al. Készült az MTA Történettudományi Intézetben és a História szerkesztőségében. Bp. 2006. Helikon – Alexandra, 840 l.
- Románia a magyar forradalom árnyékában. *História* 28(2006) 10. sz. 9–12. l.
- Romania and the 1956 Hungarian Revolution. In: *1956. The Hungarian Revolution and War for Independence*. Eds. by Lee Congdon, Béla K. Király, Károly Nagy. Boulder – Highland Lakes – New York, 2006. Columbia University Press, 128–148. l. /Social Science Monographs; Atlantic Studies on Society in Change, No. 128.; War and Society in East Central Europe, No. 40.; East European Monographs, No. 700./
- Válság-monitoring Erdélyben, 1940–1942. A német–olasz különmegbízottak vizsgálódásai. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil professzor 70. születésnapjára*. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 2006. ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 270–284. l.

2007

- A formális és a reális függetlenség alternatívája. Románia 1883. évi döntése. *Történelmi Szemle* 49(2007) 4. sz. 579–592. l.
- A Habsburg Birodalom és a Balkán. *História* 29(2007) 2. sz. 14. l. (Sz. Z. monogrammal.)

- Nemzetállamiság a soknemzetiségű birodalomban. In: *A Monarchia kora – ma.* Szerk. Gerő András. Bp. 2007. Új Mandátum, 136–153. l. /Habsburg történeti monográfiák, 1./
- A robbanómotor évszázada. A közúti közlekedés forradalma. *História* 29(2007) 9–10. sz. 18–21. l.
- Snagov. Az ’56-os királydráma második felvonása. [Nagy Imre: Snagovi jegyzetek. Gondolatok – emlékezések, 1956–1957. Szerk. Szántó László, Vida István. Előszó: Kende Péter. Bp. 2006. Gondolat – Nagy Imre Alapítvány, 447 l.; A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában. Iratok. Összeáll., jegyz. és bev. Baráth Magdolna, Sipos Levente. Ford. Gál Mária. Bp. 2006. Napvilág – Magyar Országos Levéltár, 463 l., [12] t. ill. Ismertetés.] *Múltunk* 52(2007) 4. sz. 103–110. l.

2008

- Ausztria felbomlása. Válás a Lajtán túl. *História* 30(2008) 9. sz. 12–13. l. (Sz. Z. monogrammal.)
- Bottyán János. In: *Nemzeti évfordulóink 2009.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 47. l.
- „Brotfriede” – az ukrán kenyérbéke. *História* 30(2008) 1. sz. 6. l.
- Csánki Dezső. In: *Nemzeti évfordulóink 2008.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 46. l.
- Dessewffy Aurél. In: *Nemzeti évfordulóink 2008.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 46. l.
- Documente diplomatice Române. Sub ingrijirea Lukács Antal, Rudolf Dinu, Alin Ciupală. Seria I. Volumul 11. 1883. București, 2006. Editura Academiei Române, 595 l. (Román diplomáciai iratok.) *Századok* 142(2008) 3. sz. 797–798. l.
- Az 1919. évi párizsi kisebbségi szerződések. *História* 30(2008) 6–7. sz. 34. l.
- Fejtő Ferenc. In: *Nemzeti évfordulóink 2009.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 48. l.
- Galilei Kör. In: *Nemzeti évfordulóink 2008.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 63. l.
- Illésházy István. In: *Nemzeti évfordulóink 2009.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 50. l.
- Kautz Gyula. In: *Nemzeti évfordulóink 2009.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 50. l.
- Korszakhatáron. A magyar–román történelmi kapcsolatok metamorfózisai. *História* 30(2008) 4–5. sz. 16–17. l.
- A „Lajtabánság”, 1921. *História* 30(2008) 6–7. sz. 31. l. (Sz. Z. monogrammal.)
- Lakihegyi nagyadó. In: *Nemzeti évfordulóink 2008.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 64. l.
- Lónyay Menyhért. In: *Nemzeti évfordulóink 2009.* Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 52. l.

- Ludovika Akadémia. In: *Nemzeti évfordulóink 2008*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 62. l.
- Madarász László. In: *Nemzeti évfordulóink 2009*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 53. l.
- Magyar Nemzeti Igazgatóság. In: *Nemzeti évfordulóink 2009*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 62. l.
- Magyar Nemzeti Múzeum. In: *Nemzeti évfordulóink 2008*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 62. l.
- Nemzeti évfordulóink 2008*. Főszerk. Estók János. Szerk. Biz.: Beke László, Gazda István, – –, Szörényi László. Bp. 2008. Balassi Intézet, 70, [1] l.
- Nemzeti évfordulóink 2009*. Főszerk. Estók János. Szerk. Biz.: Beke László, Gazda István, – –, Szörényi László. Bp. 2008. Balassi Intézet, 70, [1] l.
- Országos 48-as Függetlenségi Gazdapárt. In: *Nemzeti évfordulóink 2009*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 63–64. l.
- Román–magyar történészforum, 2008. május 23–24. Előadások. III. A [román–magyar kapcsolatok a] nemzetté válás korában. *História* 30(2008) 4–5. sz. 11–13. l.
- Szekfű Gyula. In: *Nemzeti évfordulóink 2008*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 57. l.
- Táncsics Mihály. In: *Nemzeti évfordulóink 2009*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 58. l.
- Tisza István – a háború jelképe. Az utolsó ősz. *História* 30(2008) 9. sz. 3–7. l.
- Viski Károly. In: *Nemzeti évfordulóink 2008*. Főszerk. Estók János. Bp. 2008. Balassi Intézet, 59. l.

2009

- Autonómiavágyak és realitások a Habsburg Monarchia alkonyán. *Regio* 20(2009) 3. sz. 167–178. l.
- Az imperializmusok háborúja. In: *Az első világháború*. Szerk. Szabó Dániel. Bp. Osiris, 2009. 756–757. l. /Nemzet és Emlékezet./
- Magyar szemmel Erdély elszakadásáról. Erdély és a román önrendelkezés. *História* 31(2009) 5–6. sz. 48–54. l.
- „Marian” 1987–1989-ben. Markó Béla: Egy irredenta hétköznapijai [Lehallgatási jegyzőkönyvek, 1986. április–1989. december. Csíkszereda, 2009. Pallas-Akadémia, 472, (16) l.] című dokumentumkötete. *História* 31(2009) 5–6. sz. 16–19. l.
- Nemzeti évfordulóink 2010*. Főszerk. Estók János. Szerk. Biz.: Beke László, Gazda István, – –, Szörényi László. Bp. 2009. Balassi Intézet, 70, [1] l.
- Politika és szaktudomány között. Magyar–román történetírások egymás mellett. *Európai Utas* 20(2009) 1. sz. 37–41. l.
- A régi magyar nyelvtörvény. Egy magyar nyelvtörvény másfél évszázaddal ezelőttről. *História* 31(2009) 8. sz. 25–28. l.
- A román állam vezére: Ion Antonescu (1882–1946). *História* 31(2009) 8. sz. 11. l. (Sz. Z. monogrammal.)

Románia és a II. világháború. Kronológia, 1939–1945. *História* 31(2009) 8. sz. 3–6. l. (Sz. Z. monogrammal.)

A románok útja Gyulafehérvárhoz. Kronológia, 1914–1919. *História* 31(2009) 5–6. sz. 48., 50–52. l. (Sz. Z. monogrammal.)

2010

The Nation-State in a Multinational Empire. In: *The Austro-Hungarian Monarchy Revisited*. Ed. by András Gerő. Transl. Thomas J. Dekornfeld, Helen D. Dekornfeld. Bolduer – Highland Lakes – New York, 2010. Columbia University Press, 169–192. l. /East European Monographs, No. 751./

Niederhauser Emil (1923–2010). *História* 32(2010) 4. sz. 32–33. l.

Niederhauser Emil, 1923–2010. [Niederhauser Emil temetésén, 2010. április 19-én elmondott búcsúztató.] *Történelmi Szemle* 52(2010) 2. sz. 299–301. l.*

Összeállította: Pótó János

* Az anyaggyűjtés lezárult: 2010. okt. 12.

az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval nyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőket ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

FÓNAGY ZOLTÁN	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
GLATZ FERENC	az MTA rendes tagja, igazgató (MTA TTI)
GYÁNI GÁBOR	az MTA levelező tagja, kutatóprofesszor (MTA TTI)
PÁL JUDIT	PhD, egyetemi docens (Babeş–Bolyai Tudomány- egyetem, Kolozsvár)
PÓK ATTILA	a tört. tud. kandidátusa, igazgatóhelyettes (MTA TTI)
PÓTÓ JÁNOS	PhD, osztályvezető (MTA TTI)
RESS IMRE	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
SOMOGYI ÉVA	a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI)
SZABÓ DÁNIEL	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)
SZALAI MIKLÓS	PhD, tud. munkatárs (MTA TTI)
SZULOVSKY JÁNOS	a tört. tud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA TTI)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

A Történelmi Szemle 2010-es évfolyamának megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

HU ISSN 0040–9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
Átutalással Magyar Posta Zrt. Helir 11991102–02102799
(megjegyzés rovatban feltüntetendő
Történelmi Szemle előfizetés).
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

